الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

بە دەم ڕێگاوە گوڵچنین

قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردی و سەردەمی قەڵەم و موراجعات

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کتێبی دووەم
بەرگی دووەم

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردی و سەردەمی قەڵەم و موراجعات

کتێبی دووەم- بەرگی دووەم

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم رێگاوە گوڵچنین؛
قوتابخانەکانی رۆژنامەوانیی کوردی و سەردەمی قەڵەم و موراجعات

کتێبی دوەم- بەرگی دوەم

نوسراودانی وشە
زنجیرە
مێزوی هاتن
ژمارەی پولین
جوری هاتن

الدار العربية للعلوم ناشرون ش.م.ل
Arab Scientific Publishers, Inc. S.A.L

2013 زاینی

ISBN: 978-614-01-1020-5

به بێ پرسی نوسەر لە چاپدانەوە و کۆپیکردن و لە بەرگرتنەوەی قەدەغەیە

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
الدار العربية للعلوم – ناشرون
بناية الريم، شارع ساقية الجنزير، عين التينة، ص ب 5574–13
بيروت–لبنان
تەلەفون: 785107–785108–786233–860138–(9611+)
فاکس: 786230 (9611+)
پۆستی ئەلەکترۆنی: asp@asp.com.lb

نوسەر: نەوشیروان مستەفا ئەمین
دیزاینەر: Houssein Atwe
بەرگ: Ali Kahwaji

ناوەرۆک

بەشی یەکەم:

ژیان: بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی

رۆژنامەی ژیان 11

1. قۆناغەکانی دەرچونی 11
2. نوسەرەکانی 15
3. بڵاوکردنەوەی 17
4. سەرچاوەی دارایی 18
5. هونەری رۆژنامەوانی 21
6. نرخی مێژوی ی 23

ژیان و هەواڵەکانی شێخ مەحمود 25

1. شەڕی هەمەلایەنەی ئینگلیز دژی شێخ مەحمود 25
2. گفتوگۆی شێخ مەحمود و ئینگلیز 33
3. کەنارەگیری 42
4. هەڵسەنگاندنی جوڵانەوەکە 45
5. تێهەڵچونەوە و وازهێنانی یەکجاری 46

ژیان و مەبعوسەکانی کورد 50

1. مەجلیسی تەئسیسی و مەجلیسی نواب 50

مەجلیسی تەئسیسی 50

1. دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق 50
2. مەجلیسی تەئسیسی 52
3. مەجلیسی ئوممە 54

مەجلیسی نواب (دەورەی یەکەم) 56

1. دەورەی ئینتیخابیی یەکەم 56
2. هەواڵەکانی 67
3. بابەتی پێوەندیدار بە کاروباری کوردەوە 70
4. هەڵسەنگاندنی کاری مەبعوسەکانی کورد 76

2. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی دوەم) 80

1. وتارەکانی ژیان 80
2. پێکهێنانی مەجلیس 83
3. چاوەڕوانیەکانی ژیان 86

4. داواكاری مەبعوسەكان 88
5. هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس 98
3. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابی سێیەم) 102
4. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابی چوارەم) 104
ژیان و ناكۆكی لە ئافرەت 106
1. ژیان و ژن 106
2. مەكتەبی كچان لە سلێمانی 113
3. هەواڵی ئافرەتانی دنیا 121
4. هەواڵی ئافرەتانی كوردستان 123
ژیان و بزوتنەوەی رۆشنبیری 124
1. كۆمەڵی زانستی كوردان 125
2. یانەی سەركەوتن 133
3. بایەخدان بە زمان و ئەدەبی كوردی 134
4. بایەخدان بە ئەدەبی كوردی 136
5. بایەخدان بە مێژوی كورد 137
6. بڵاوكراوە كوردیەكان 139
7. تەمسیل 146
8. پرسە ی ئەدیبان 147
9. هەواڵی رۆژنامە عەرەبی‌یەكانی عیراق و بێگانە 148
ژیان و ئیعلانەكانی 151
1. ئیعلان و ژیان 151
2. رێكخستنی شاری سلێمانی 153
3. هۆشی ژینگەیی 158
4. وەرگرتنی خوێندكار 160
5. داهاتی حكومەت 161
6. ئیعلانەكانی جەیش 164
7. ئیعلانەكانی پۆلیس 167
8. ئیعلانی جۆراوجۆر 167
9. ئیعلانی ئەهلی 170

بەشی دوەم:

سەردەمی قەڵەم و موراجەعات

1. كورد و پارلەمانی عیراق 179
1. 1. مەجلیسەكان 179
1. 2. هەوڵی نائیبەكانی كورد 182

1. 3. کوردو ئینگلیز 184
1. 4. بەڵگەکانی: کورد و پارلەمانی عیراق 186
2. کوردو پەیماننامەی 1930 201
2. 1. وەزارەتی نوری سعید 201
2. 2. هەیئەتی وەطەنیە 204
2. 3. هەڵبژاردنی 1930 208
2. 4. بەڵگەکانی: کورد و پەیماننامەی 1930 210
3. تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود 259
3. 1. هەوڵدانی ئینگلیزی-عیراقی بۆ بێلایەن کردنی 259
3. 2. چالاکیەکانی 260
3. 3. لەشکرکێشیی عیراق 260
3. 4. گەلەکۆمەکێی سێ قۆڵی 262
3. 5. خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود: کۆتایی قۆناغێک 262
3. 6. بەڵگەکانی: تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود 263
4. کوردو مەلیک فەیسەڵ 277
4. 1. فەیسەڵ و کێشەی کورد 277
4. 2. قانون اللغات المحلية 278
4. 3. جەیشی عیراق 279
4. 4. فەیسەڵ، مەلیکی سلێمانی 280
4. 5. نە ئەو بەهارە و نە ئەو هەوارە 280
4. 6. بەڵگەکانی: کورد و مەلیک فەیسەڵ 281
5. کورد و کۆمەڵەی گەلان 301
5. 1. راسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان دەربارەی کورد 301
5. 2. هیوای کورد بە کۆمەڵەی گەلان 302
5. 3. راپۆرتەکانی هێزی مانداتۆر 304
5. 4. رەتکردنەوەی خواستەکانی کورد 305
5. 5. بەڵگەکانی: کورد و کۆمەڵەی گەلان 311

بەشی سێیەم:

بابەتی رۆژنامەوانی

1. هەندێ وشەی رۆژنامەوانی 347
2. کێشەی دارایی رۆژنامەوانیی کوردی 353
2. 1. پێشکەوتن 353
2. 2. دیاریی کوردستان 354
2. 3. ژیان 355

2. 4. روناکی 358
2. 5. گەلاوێژ 358
2. 6. هەتاو 360

3. ڕۆژنامەی (أختر) ی ئەستەموڵی و هەواڵی کورد 361
3. 1. ڕۆژنامەوانی بە فارسی لە تورکیا 361
3. 2. دەربارەی ڕۆژنامەی أختر 365
3. 3. دەوری اختر لە خەملاندنی هۆشی سیاسی ئێرانیدا 367
3. 4. هەواڵی کورد لە ڕۆژنامەی اختر دا 367

4. ڕۆژنامەی (الزوراء) ی بەغدادی و هەواڵی خێڵەکانی کورد 375
4. 1. الزوراء 375

5. ڕاگەیاندنی بیستراو بە کوردی (1939- 1958) 385
5. 1. بەشی کوردیی ڕادیۆی بەغداد (بەغداد 1939) 387
5. 2. ڕادیۆی کوردستان لە یافا (1942 - 1944) 388
5. 3. ڕادیۆی کوردستان لە مەهاباد (1946) 390
5. 4. بەشی کوردیی ڕادیۆی قاهیرە (1957- 1960) 392

6. ڕۆژنامەوانیی کوردی و شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958 393
6. 1. قانونی چاپەمەنی 393
6. 2. شۆڕشی تەموز و ڕۆژنامەوانیی کوردی لە عیراقدا 394
6. 3. شۆڕشی تەموز و ڕۆژنامەوانیی کوردی لە ئێراندا 400
6. 4. شۆڕشی تەموز و گێچەڵ بە کاتنامە کوردییەکان 405
6. 5. هاتنی بەعس و پاوانکردنی مافی ڕۆژنامەوانی 407

7. قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردی 413
7. 1. شام: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی بەدرخانییەکان 413
7. 2. جەنگی جیهانیی دوەم و ڕۆژنامەوانیی کوردی 416
7. 3. سیماکانی قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی بەدرخان 419
7. 4. عیراق: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی گەلاوێژ (1939– 1949) 420
7. 5. ئێران: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی موکریان 421

8. گەلاوێژ: لێکۆڵینەوەی تایبەت 429
8. 1. هەلومەرجی دەرچونی 429
8. 2. دەرچونی 431
8. 3. ناخرانی 431
8. 4. نوسەرەکانی 431
8. 5. سەرچاوەی دەرامەتی 431
8. 6. بڵاوبونەوەی 431
8. 7. بابەتەکانی 432

بەشی یەکەم*

ژیان:

بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی

1926 - 1938

* ئەم بەشەی ئەم کتێبە پێشتر، ساڵی (2002) بەم ناونیشانە: (ژیان: بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی 1926 - 1938) بە کتێبێکی سەربەخۆ چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

ڕۆژنامەی ژیان

ژ 1 ی (ژیانەوە) کە لە 18 ی ئاغستۆس (ئاب)ی 1924 دا لە سلێمانی دەرچوە، لە ژێر ناوەکەیدا بەمجۆرە خۆی بە ناسین داوە: "ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی حکومەتیە هەفتەی جارێک دەردەچێ". بەڵام لە ژ 20 بە دواوە گۆڕیوێتی بە: "ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی‌یە، هەفتەی جارێک دەردەچێ"

ژ 1 ی (ژیان) کە لە 21 ی کانونی دوەمی 1926 دا لە سلێمانی، ڕاستەوخۆ دوای ڕاگرتنی (ژیانەوە) و وەکو درێژەکێشانی ئەو، دەرچوە. بە هەمان پێناسەی ژیانەوە خۆی بە ناسین داوە: "ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی‌یە، هەفتەی جارێک دەردەچێ" بەڵام لە ژ 63 ی ساڵی 2 بە دواوە گۆڕیوێتی بەمە: "هەمو شتێک ئەنوسێ، هەفتەی جارێک دەرئەچێ، غەزەتەیەکی کوردیە"

لە هەمو ژمارەکانی دا ڕۆژی بڵاوبونەوەی یەکەم ژمارەی دوبارە کردۆتەوە: (تاریخی ئینتیشار 21 ی کانونی سانی 1926 سلێمانی)

1. قۆناغەکانی دەرچونی

ژیان لە 21 ی کانونی سانی 1926 دا لە سلێمانی بەم سەروتارە دەستی بە دەرچون کردوە:

"مەعلومە کە لیوای سلێمانی مەعروزی ئەو ئینقیلابە بو کە دیمان و لە حەقیقەت دا مەحکومی مەحو بو. غەزەتە مەحبوبەکەشمان هەروەها توشی ئەو تەئسیراتە هات، ڕوناکی نەما بو، تاریک مابوەوە. نیهایەت شەفەقەتی حامی موعەزەم بە دوایی هێنانی ئەو فەلاکەتە، ئێمەی ژیاندەوە و نوری غەزەتەکەمان هەڵگیرسایەوە. بۆ ئەوەی ئەم حاڵە تەسویر بکا ناوی نرا (ژیانەوە). (ژیانەوە) هەتا مودەتێکی موناسیب فەلاکەتی ڕابوردوی بە ئاوازێکی حەزین و بە ئادابێ کە دڵ بتوێنێتەوە، ئەی دا بە گوێ و ئەیخستە بەرچاوی خوێندەواران، بەو نەوعە دەرسێکی عیبرەتی ئەدا.

"دیسان هەر لەبەر ئەوەی موقەدەرات و ئیستیقبالمان ساغ نەبوبوەوە، دەورەی ژیانەوەش بۆ ئێمە ئەبو بە بەرزەخێکی ژین و مردنی وەها، غەزەتەکەمان کە میسالێکی ئەم وەتەنەیە، یاخو سینەمایەکە کە موقەدەرات و مەوجودیەتمان پەردە پەردە نیشان ئەدا، سورەتی حەقیقیەی پێ دەرنەئەخرا و حەقیقەت مەغدور بو".

صحیفه ۱ [ژیان]

ژیان

هەر ... عبارات بناوی
... ەوە اکری

... ات

بەهر ... ٦ انه دەسیوریت

فاسح انتشار
۷ كانون ثانی ۱۹۲٦ سلمان
صحفەی بە آنەیکە

ام غزتەیە غزتەیکی سیاسی ، ادبی ، اجتماعی‌یە
هفتة جار یك دردەچی

بونه
بە ۲ ... روپیه و نیویك
بە شش مانك ۳ روپیه
بە سالیکی شش روپیه یه
لە ۳ مانك کتر ابونه قید ناکری

بو دەرەوە بدل ابونه
حو روپیه و نیوه
نسخەی بە آنەیکە

سال ۱ ژماره ۱ (پێنجشنبه) ٥ رجب ۱۳٤٤ ۲۱ كانون ثانی ۱۹۲٦

ناوی تازەی غزتەكان

معلومە کە لوای سلیمانی معروض او انقلابە بو کە دیمان و لە حقیقتدا محکوم محو بو . غزتە محبوبەکیشیان هروەها نوشی او تاثیراتە هات ، روناکی ئاوا بو ، تاریك مابووەوە نهایت شفقت حامی معظم بە دوائی هیتان او تلاکتە ، ادامەی ژیاندەوه و نور غزتەکان هاکیرسایەوە . ... اوە ام حالە تصور بکا او ترا ژیانەوە . ژیانەوه ... مدتیکی مناسب فلاکت رابوردوی بە آوازیکی ... بە ادای کە دل بتوینێتەوە ایدا بە گوی ... ای خستە برچاوی خویندەواران بو توعە درسیکی عبرتی ادا .

ژیان هرلە راوە مقدرات و استقبالمان ساغ ، بو بووه دوره ژیانەوەش بو ایه ابو بە برزخیکی ژین ومردن ... ها غزتە کان کە مثالیکی ام وطنە یە باخو ... که مقدرات وموجودیتمان پردە پردە نیشان ادا صورت حقیقیة بی هونە اخر او حقیقت مقدور بو .

پیام خیر کە مژدەمانەوە وطنە خوشەویستەکانی گیاند روحیکی تازە داو سعادتیکی ابدی بخشی بومان . بو ... غزتە ژیانەوەش کرتە هونەییکی تازە و کشاو ... ی بون و ژیانمان تمثیل ... ا ... د بکا

ناوی ترا « ژیان » تنها لە ناوی پێشوی بەلا بردنی دو (ە) و (و) یك دوایەوە ، انجا امید کورەمان هیە کە لەدوا ام غزتە خوشە ویستەمان نائل معاونت هەمو لایك بی و مقالات فائدەدار کە مناسبتی بی بە ژیانمان و بە پێشکوتن و سعادتمان بو ام غزتەیە بنیرویت .

ایتر خوای تعالی « ژیان » مان مبارك ومسعود بفرمویت .

بو خذمت خویندەوار و تی کیشتو و برادران وطن

ای برایینە : هەموتان ئەیزانن لە پاش فلاکت و دیتن مصیبت زور گەورە گەورە کیشتوینە ئێمە دەوروبە کەوا بەبەر چاوەوە نشانە سعادت واقبال لێ دەرکەوتوە . خوا لیمان مبارك بفرمویت .

دو سال لەوپێشیان زور چاك لە بر چاوە کە شەو و روژ استراحت مادی ومعنوی نمابو ام عالمە کوتبوە حال و درجەییکی واوه کە دست لە حیات و ثروت برابو ، شوورا بو . ئەمەیش هر سببی هنی بدبین ، بدخواه ملك و ملت بو نهایت کە ئەبو ملت جلوە مریکی خوی بکا ، و هول بدا بو ... برین خوی ... کوجەلەیکی مشفق ، ... انیکی گەورە وکو

"پـەیامی ئـەخیر، کـە مـژدەی مانـەوەی وەتەنـە خۆشەویسـتەکەمانی گەیانـد، رۆحێکـی تـازەی دا و سەعادەتێکی ئەبەدی بەخشی بۆمان. بـەو موناسـەبەتەوە غەزەتـەی (ژیانـەوە)ش کەوتـە دەورەیـەکی تـازە و گەشاوە و، بۆ ئەوەی بون و ژیانمان تەمسیل و ئیرشاد بکا نـاوی نـرا (ژیـان) تـەنها لـە نـاوی پێشـوی بـە لابردنی دو (ە) و (و) یێکی دواییەوە. ئینجا ئومێدی گەورەمان هەیە کە لەمەودوا ئەم غەزەتـە خۆشەویسـتەمان نائیلی معاوەنەتی هەمو لایەک بێ و، مەقالاتی فائیدەدار، کە موناسەبەتی بێ بە ژیانمان و بـە پێشـکەوتن و سەعادەتمان، بۆ ئەم غەزەتەیە بنێررێت.

"ئیتر خوای تەعالا (ژیان)مان موبارەک و مەسعود بفەرموێت."

خوێندنەوەی ئەم سەروتارە رێبازی رەسمیی رۆژنامەکە رون ئەکاتەوە.

سەرەتا ئیشارەت بەوە ئەدا کە بە هۆی نامەزرانی حکومەتی کوردستان و شۆرشی شێخ مـەحمودەوە ئـەم ولاتە خەریک بوە لەناو بچێ، تا (حامی موعەزەم) کە مەبەستی بریتانیایە فریای کەوتوە و رزگاری کردوە.

ئینجا ئیشارەت بەوە ئەدا کە بە هۆی کێشەی ولایەتی موسڵەوە چارەنوسی ناوچەکە دیار نەبوە ئاخۆ ئەخرێتە سەر تورکیا، یان ئەدرێ بە عیراق. بۆیە رۆژنامەکە نـاو نـراوە (ژیانـەوە)، بـەڵام دوای ئـەوەی ئـەم کێشەیە بە لادا کەوتوە و، موسڵ بە یەکجاری خراوەتە سەر عیراق، ئیتر وەکو نیشانەی قوناغی نوێی ژیـانی سیاسی ناوچەکە ناوی رۆژنامەکەیش لە (ژیانەوە) کراوە بە (ژیان).

1. 1. سەردەمی محەمەد ئەدیب

سەرەتا کە ژیان دەرچوە کێ سەرنوسەر یا بەرێوەبەری بوە نەنوسراوە و دیـار نیـە. ج. ص (جـەمیل صائیب) سەروتار و چەند وتارێکی سیاسی لە چەند ژمارەیەکی سەرەتادا نوسیوە، خوێنەر وا ئەزانێ ئەو بوە سەرنوسـەری رۆژنامەکـە. بـەڵام پـاش چەنـد ژمارەیـەک دەنگـی نـەماوە. بەشـدارییەکـەی لـە نوسـینەکانی رۆژنامەکەدا، وەکو بەرچاو ئەکەوێ، هەر بە درێـژە پێـدانی بڵاوکردنـەوەی چیرۆکـی (لـە خـەوما) یـە، کـە لـە سەردەمی ژیانەوە وە دەستی پێ کرد بو.

لە ژ 1 ی 21 ی 1 ی 1926 – ژ 81 ی 1 ی 9 ی 1927 وا باوە کە محەمەد ئەدیب عەزیز (م. أ) و (م. أد) بوە،

بە بۆنەی تێپەربونی ساڵێک بە سەر دەرچونیدا، ژیان نوسیویەتی:

"دوەم ساڵی ژیان

"(ژیان) پێی نایە بەهاری دوەم ساڵی عومری. ئەم لاپەرانە کە هەمو وەختێ مودافەعەی حەقی کردوە و لە حەقیقەت جیا نەبۆتەوە و، کە یەگانە ئامالی لە رێگای سەربەرزی و پێشکەوتنی کورد و ئەم لیوایەدا سەرفی مەساعی بوە، ئەمرۆ بە واسیتەی هیمەت و چاودێری سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەرێف، کە بە هـەمو نـەوعێ بۆ بەرزبونەوەمان تێ ئەکۆشێ، بە گوڵدەستەیەکی عیلم و ئەدەب ناوبردنی لایقە. (ژیان) بۆ نەشری ئـەفکاری موفیدە سەحیفەیەکی حور و سەرئازادە. لە بەر ئەمە رەغبەت پێ دان و بە خێو کردنی لە سەر هـەمو کوردێـک پێویستە."(ژیان، ژ 51، 27 ی کانونی سانی 927)

1. 2. سەردەمی عەلی عیرفان

لە ژ 82 ی 20 ی 9 ی 1927 دا، عەلی عیرفان بە ناونیشانی (تەشەکورات و رجا) نوسیویەتی:

"چونکە جەنابی ئەدیب ئەفەندی مودیری مەتبەعەی ژیان تەعین کراوە بە کاتبی مالیەی سلێمانی، لەبـەر مەشغولیەتی عەلاوەی نەیئەتوانی ئەم وەزیفەیەیش ئیفا بکات، ئیستیعفای کرد.

"لەسەر تەنسیب و ئەمری موتەسەڕیفی مەعالی هیمەم بەندە بۆ ئیفا کردنـی ئـەم وەزیفەیـە تەنسـیب و تەعین فەرموراوم. چونکە مەتبەعە واسیتەی تەرەقی وەتەنە و غەزەتەیش زبانی حسیات و تـەرجومانی ئامـالی میلەتە، مەعەل ئیفتیخار ئەم وەزیفەیەم قبوڵ و دەرعوهدە کرد.

"بۆ خاتری غەزەتەکەمان ڕۆژ بە ڕۆژ تەرەقیەک پیشان بـدا و بـۆ سـاحەی مەدەنیـەت هـەنگاو بهـاوێ ئیستیرحام لە هەمو منەوەران و ئەدیبان ئەکەم لە ناردنی مەقالە و شیعر غەزەتەکەمان بێ بەش نەهێڵنەوە."

ژیان لەم سەردەمەدا هەوڵی داوە زیاتر پێش بکەوێ، لە ژ 134 دا نوسیوێتی:

"بۆ زانینی هەمو قاریئینی کیرام

"مەعلومی هەمو قاریئین و مشتەریە کیرامەکانمانە کە لە کوردسـتانی جنـوبیدا، سـلێمانی کـە عادەتـەن وەکو مەرکەزێکی عمومیـەتی، تـەنها ئـەم غەزەتەیـەی تیـا ئینتیشـار ئـەکات و، چونکـە ئەسـباب و ئـەدەواتی مەتبەعەکەمان نوقسان بو لە هەفتەی دەفعەیەک زیاتر قابیل نـەبو غەزەتەکـەمان ئینتیشـار بکـات، لەبـەر ئـەوە مومکین نەبو هەمو حەوادیسێک و مەعلوماتێک لە وەقتی خۆیا دەرج بکرێ.

"حکومەتی محەلیە و، بیلخاسە سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی، دەرکی ئەم حاڵە و ئـەم نوقسـانیەتەی فەرمو و، بۆ ئیستیکمالی هەمو نەواقیساتێکی مەتبەعەکەمان لەگەڵ بەلەدیەدا مەشوەرەتی فەرمو و، بـە واسـیتەی هیمەتی موشار ئیلەیهی و بەلەدیەوە بۆمان ئیکمال کرا و، لە 1 ی ئەم مانگەوە هەفتەی دو کـەرەت: دوشـەموان دەفعەیـەک و پێنجشـەموان دەفعەیـەک، غەزەتەکـەمان ئینتیشـار ئـەکات. وە تـەبیعی لەمـەودوا مەتبەعەکـەمان مەسرەفێکی فەوقەلعادە زیاتر بە ناوی خزمەتی میلەت و وەتەنەوە ئیختیار ئەکات، لەبەر ئەوە ڕجـا ئەکـەین لـە مشتەریەکانمان کە معاوەنەتمان بفەرمون و، لە وەقت و میعادی خـۆیدا بـەدەلی ئابونـەی غەزەتەکـە بـە نـاوی بەلەدیەوە بۆمان ڕەوانە بفەرمون و، ڕجایش لە منەوەر و عالم و فازیلەکانی کوردستان ئەکەین کە لـە خسـوس ناردنی مەقالەی موفیدەوە معاوەنەتمان بفەرمون."

ئەمە دوەمین جـار بـو لـە سـلێمانی ڕۆژنامەیـەک بتـوانێ حەفتـەی دو جـار دەربچـێ. جـاری یەکـەم پێشکەوتن بو. جاری دوەم ژیان. ئەمەیش دەری ئەخا کە ئەگەر ڕۆژنامەوانیی کوردی دۆخێکی لـە بـاری بـۆ برەخسایە، شان بە شانی ڕۆژنامەکانی بەغداد و وڵاتانی دراوسێ پـێش ئەکـەوت و ئـەبو بـە ڕۆژانـە. بـەڵام هەمو جارێ قۆرتی سیاسی ڕۆژنامەوانیی کوردی بردۆتەوە بۆ دواوە.

لە ژ 82 ی 20 ی 9 ی 1927– ژ 259 ی 4 ی 9 ی 1930 کە عەلی عیرفـان سەرنوسـەری بـوە، ژیان لەو ڕۆژانەدا دەورێکی کاریگەری هەبوە لـە داکـۆکی مـافی نەتـەوەیی کـورد و، نواندنـەوەی جموجـوڵی سیاسی چالاکەکانی کورد و، هاندانی خەڵک بۆ داوای مافی نەتەوەیی‌یان. لەبەر ئـەوە دوای ڕوداوەکـانی 6 ی ڕەشی ئەیلولی 1930 کە لە سلێمانی زۆر شت گۆڕاوە، پێ ئەچێ عەلی عیرفان یـش گیرابـێ و لـە ژیـان دور خرابێتەوە.

1. 3. سەردەمی حسێن نازم

لە ژ 260- ژ 320 حسێن نازم سەرنوسەر بـوە. لـەو ماوەیـەدا دیـارە ژیـان ئـەو نەختـە ئازادیـەی هەیبوە، نەیماوە. پیرەمێرد لە ژ 313 دا نوسیوێتی:

"(ژیان) مان هەندێ لە ڕێ لای دابو
لالوت بوین، لامان باوی نەما بو
ئەمجارە هەمو بۆی تێ دەکۆشین
کەمی و لاسەنگی بۆ دادەپۆشین"

1. 4. سەردەمی پیرەمێرد

لە ژ 321 ی 9 ی 5 ی 1932 ەوە پیرەمێرد بۆتە بەرێوەبەری.

لە ژ 322 ی 19 ی 5 ی 1932 دا بە بۆنەی مردنی حسێن نازمەوە، پیرەمێرد بە ناونیشـانی (رازی برادەری) نوسیوێتی:

"زۆر دڵشکستم بە کۆچکردنی هامدەردێکی وەک حسێن نازم بەگ. گەرچی منـیش رێـوارم و نزیـک بە بوارم بەڵام هێشتا هیوادارم. (ژیان) مان نزیک بو بە نەمان چونکو ئیتر بەلەدیە هیچی پێ خەرج نەدەکرا. ناچار لە گۆشەنشینی هاتمە دەرێ و، دەستم دایە داوێنی (ژیـان) چـاک چـاکی لـە دەسـت نـادەم. ئێسـتا بـە سەرپەرشتی ژیان و چاپخانەکەم وەک خۆم بێ بەها و بە هیوای بێتە بەها گرتۆتە ئەستۆ، ئەزانم بـاوەرم پـێ دەکەن کە تێ دەکۆشم پەنا بە ئیزادەی پاک دەیبەینە سەر، ئەمەندە هەیە هەمو کاڵایە بە خریـدار دێتـە بـرەو، من بە خریدارەکان دەنازم و پشتیوانی‌یش لە خوا دەخوازم."

لە ژ 321– ژ 406 ئیتر پیرەمێرد سەرپەرشتی کردوە. بـەڵام رۆژنامەکـە هـەر بـە نـاوی شـارەوانی سلێمانی‌یەوە بوە.

لـــە ژ 407 ی 16 ی 8 ی 1934 – 553 ی 10 ی 3 ی 1938 پیرەمێـــرد چاپخانەکـــەی لە شـارەوانی سـلێمانی بـە کـرێ گرتـوە. ئیمتیـازی رۆژنامەکەیشـی بـە رەسـمی بـە نـاوی خۆیـەوە تۆمـار کردوە.

لە ژ 553 بە دواوە مەجید یەعقوبی، موتەسەریفی ئەوسای سـلێمانی کـە تورکومـانێکی کوردنەویسـت بوە، رۆژنامەکەی داخستوە.

(ژیان) ی سەردەمی پیرەمێرد پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە.

سەرنوسەرەکانی ژیان لە بواری رۆژنامەوانی‌دا پیاوی کارامـە و، لـە بـواری نوسـین‌دا بـە توانـا و لـە رۆشنبیری‌ی گشتی‌دا شـارەزا بـون. بـەڵام دوای ئـەوەی وەزیفەکـەیان گوێزراوەتـەوە مەیـدانێکی تـر، ئیتـر دەستیان لە رۆژنامەوانی و نوسین هەڵگرتوە. لە ناویـان‌دا هـەر پیرەمێـرد هـەتا سـەر رۆژنامـەوانی کردۆتـە (پیشە) ی خۆی.

2. نوسەرەکانی

ژیان رۆژنامەی شارەوانی سلێمانی بوە.

پێنـاچێ سەرنوسـەر و دەسـتەی نوسـەرانی دیـاریکراو و هەمیشـەیی هـەبوبێ. ئـەوەی بۆتـە مودیری مەتبەعەکەی شارەوانی، لە هەمان کاتدا بۆتە بەرێوەبەر و سەرنوسـەری رۆژنامەکـەیش. ئەوانـە یـش وتاریان بۆ نوسیوە خۆبەخش بون. هەر کەسەیان، جیاواز لە دنیای رۆژنامەوانی، ئیشـوکاری تایبـەتی خـۆی هەبوە.

چاوگێرانێ بە سەد ژمارەی دو ساڵی یەکەمی ژیان‌دا، کۆمەڵێ ناو و ناونیشان بەرچاو ئەکـەون. بـەڵام زۆریان لە پاش ماوەیەک ون بون و لە دنیای نوسین و رۆژنامەوانی کوردی‌دا دەنگیان نەماوە.

ژمارەکـانی سـەرەتا 1 و 2 و 8 چەنـد وتـارێکی بـە قەڵـەمی ج. ص (جـەمیل صـائیب) تـێ‌دا بڵاوکراوەتەوە. وەکو خاوەنی رۆژنامەکە ئەدوێ و ئەنوسێ. بـەڵام دوای چەنـد ژمارەیـەک دەنگـی نوسـینی نەماوە. تەنیا (لە خەوما)کەی بە ئەڵقە بڵاو کردۆتەوە.

ئەحمەدی عەزیز ئاغا، لە ژ 2 و 5 و 44 و 48 دا چەند وتـارێکی سیاسـی و پـەروەردەیی نوسـیوە. پاش چەند ژمارەیەک ئەویش دەنگی نەماوە.

کوردی (مستەفا سائیب)، کە نوسـەرێکی رۆشـنبیر و توانـا بـوە، لـە ژ 9 و 10 دا بـە 2 ئەڵقـە (بـۆ مەبعوسە موحتەرەمەکان) و، لە ژ 35 و 36 و 40 و 41 دا بە 4 ئەڵقە (کورد بۆچی پێش ناکەوێ؟) و، لـە ژ 52 دا (تەربیە لە ئەقوامی ئەنغلۆ - ساکسۆن دا) چەند وتارێکی نوسیوە.

م. نوری (شێخ نوری شێخ ساڵح) کە یەکێ لە نوسەرە بە بڕشتەکانی ئەو زەمانە بوە، جگە لەوەی لـە ژ 20 ەوە زنجیرەیەک وتاری لە سەر (ئەدەبیاتی کوردی) بڵاو کردۆتەوە، لە ژ 26 و 27 دا لە سەر کوردایـەتی کەرکوک (جواب بۆ غەزەتەی نجمە) ی نوسیوە. هەروەها لە ژ 4 و 9 و 45 چەند شیعرێکی بڵاو کردۆتـەوە. لەوانە، شیعرێکی لە ژ 49 دا بە بۆنەی تێپەڕینی ساڵی شومی 1926 ەوە.

رەشـید نـەجیب، کـە یـەکێ لـە نوێکـەرەوەکانی شـیعری کوردیـیە لـە ژ 54 و 91 و 94 دا چەنـد شیعرێکی نوێی بڵاو کردۆتەوە. هەروەها نوسەرێکی توانای ئاگـاداری روداوەکـانی دنیـای نـوێ بـوە، لـە ژ 137 و 138 و 139 و 142 و 146 دا چەندین وتاری کۆمەڵایەتی بە پێزی نوسیوە.

ع. عەزیز (عەبدوڵا عەزیز) کە مامۆستایەکی رۆشنبیر و کوردپەروەری هەولێری بوە، لە ژ 29 و 51 و 145 و 148 دا چەندین وتاری لەسەر زمانی کوردی و پەروەردە و تەرجومەی کـوردی کتێبـەکانی مەکتـەب، نوسیوە.

ع. واحید مەجید کە دواتر بە ئیمزای (ع. و. نوری) کتێب و وتارەکـانی بـڵاو کردۆتـەوە، لـە ژ 30 و 31 دا (تاریخی: ئەڵمانیا، ئیتاڵیا لە پێش وریابونەوەی ئـەوروپا و لـە دوایـیدا) لـە ژ 34 و 36 دا (نیزامـی مەداریس لە ئینگلتەرە، ئەڵمانیا، ولایاتی موتەحیدەی ئەمەریقا و فەرانسە چۆنە؟) ی نوسیوە.

م مەعروف (میرزا مارف) لە ژ 38 و 39 و 41 و 63 و چەند ژمارەیەکی تریدا بە ناوی (حەقائیقی وەجیـزە) هەنـدێ قسـەی نەسـتەقی، بـە زمـانێکی خەسـت، لـە رسـتەی چڕوپـڕدا، لـە شـێوەیەکی فەلسـەفیدا داڕشتۆتەوە.

حەسەن کوردسـتانی کـە ئـەبێ نازنـاوی یـەکێ لـە رۆشـنبیرەکانی ئـەو سـەردەمە بـێ، لـە ژ 3 دا وتارێک و، لە ژ 16 و 17 دا وتارێکی تیۆری لەسەر (وەتەن – میلەت، وەتەنی – میلیەت) نوسیوە.

مستەفا شەوقی و عەونی (عەونی حاجی گورون) لە ژ 6 دا، رەمزی لە ژ 7 دا، زەکـی سـائیب (مسـتەفا سائیب) لە ژ 61 دا، فەتحوڵا ئەسعەد لە ژ 53 دا، شاکیر فەتاح لە ژ 52 دا، محەمەد زەکی لە ژ 55 و 56 دا، ئەمان و چەند کەسێکی تر هەریەکە یەک وتار یان زیاتریان بڵاوکردۆتەوە.

محەمەد ئەدیب عەزیز کە ئەبێ مودیری مەتبەعە و سەرنوسەری غەزەتەکە بوبێ، تا ژ 61 هیچ وتارێکی بە ناوی خۆیەوە بڵاو نەکردۆتەوە، بەڵام لـە ژ 61 بـە دواوە بـە ئیمـزای (م. أ.) و (م. أد.) زۆری سـەروتارە گرنگەکانی ژیانی نوسیوە.

پیرەمێرد کە لەو ماوەیەدا وەکو ژ 6 لە ژێر سەرناوی (هاتنەوە)دا نوسیوێتی: "پێـرێ لـە موعتەبـەرانی وڵات جەنابی حاجی تۆفیق بەگ تەشـریفی هێنایـەوە سـلێمانی. عـەرزی بـەخێر هـاتنی ئەکـەین." ئیتـر بـە یەکجاری سلێمانی کردۆتە مەڵبەندی ژیانی خۆی. لە ژ 9 ەوە بە شیعرێک کە بە شـێوەی کـۆن (بـە نەشـئەی نوتقەکەی مەندوبی سـامی)یەوە داینـاوە و بـە ئیمـزای (کـوردی) ەوە بـڵاوی کردۆتـەوە، دەسـتی کـردوە بـە بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی. دوای ئەوە شیعرەکانی تری لـە ژ 13 و 36 و 37 و 40 و 45 دا بـە شـێوەی تازە هۆنیوەتەوە. پیرەمێرد پشتیوان و هاندەرێکی بە هێزی نوێکەرەوەکانی شیعری کوردی بوە.

فایەق بێکەس لە ژ 10 و 80 و 87 و 101 دا و، قانع لە ژ 42 دا، کە رەنگە ئەوە یەکـەمین شـیعری چاپکراوی بێ و، حەمدی لە ژ 60 دا و، عەلی کەمال بـاپیر لـە ژ 75 دا و، فایـەق زێـوەر لـە ژ 14 و 46 دا شیعریان بڵاو کردۆتەوە.

(ژیان) لە سەردەمی عەلی عیرفاندا بە دەگمەن شیعری تێدایە، بە دەگمەن نوسینی نوسەرانی تری بڵاو کردۆتەوە. پێ ئەچێ هەمو بابەتەکانی رۆژنامەکە خۆیان ئامادەیان کردبێ.

3. بڵاوکردنەوەی

رۆژنامە بەوەندە تەواو نابێ نوسینی بۆ ئامادە بکرێ و چاپ بکرێ، بەڵکو گرنگترین قۆناغی، جۆری بڵاوکردنەوەیەتی.

لە کوردستان دامەزراوێکی تایبەتی بۆ بڵاوکردنەوە و پەخشی چاپکراو نەبوە. ژیان خۆیشی نەی توانیوە دەزگایەکی پەخش دامەزرێنێ. لە زۆری شارەکانی کوردستاندا کتێبفرۆشی و ناوەندی تایبەتی بە فرۆشتنی کتێب و رۆژنامە نەبوە. تا ماوەیەکی درێژ یش دەزگایەکی رێکوپێکی پۆست نەبوە. رێگاوبان کەم و خراپ و، ئۆتۆمۆبێل زۆر کەم، بەڵکو دەگمەن بوە. بۆ هەندێ لە قەزا و ناحیەکان رێگەی ئۆتۆمۆبێل هەر نەبوە، بە وڵاخ هاتوچۆی بۆ کراوە. سەرەرای ئەمانە هەمو، بە هۆی شۆرشەکەی شێخ مەحمودەوە رێگاوبانەکان نائاسایی بون. بە زۆری بە قافڵە و لە گەڵ زرێلی جەنگی هاتوچۆ کراوە.

ئەمانە هەمو کاریان لە بڵاوکردنەوەی رۆژنامەکە کردوە.

ژیان چەندی لێ چاپ کراوە، چەندی لێ ساغ بۆتەوە و گەیشتۆتە دەس خوێنەواران و، گەیشتۆتە چەند شار و شوێن و چەندی ماوەتەوە؟ لەبەر ئەوەی لیست و ئەدرەس و دەفتەرەکانی ئەو زەمانە لەبەر دەس دا نین، بە وردی نازانرێ.

بە مەزەندە، بە پێی توانای هونەری چاپخانەکە و بە پێی توانای مادی رۆژنامەکە، نابێ لە هەزار دانە تێ پەری بێ کە بۆ ئەو رۆژگارە ژمارەیەکی گونجاو بوە.

هەر بە هۆی ژیان خۆیەوە ئەزانرێ کە ژیان: جگە لە سلێمانی و دەوروبەری، گەیشتۆتە بەغداد، کەرکوک، چەمچەماڵ، هەولێر، کۆیە، شەقلاوە، رەواندز..

لە ژ 97 دا ئەم (تکا) یەی بڵاو کردۆتەوە:

"لە موەزەفینی دائیرەی مەتبەعە تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونەی ژیان نێررا بۆ لیوای کەرکوک، هەولێر، قەزای چەمچەماڵ. تکا لە مشتەریەکانمان ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم و معاوەنەتی لازمەی لە حەق ئیجرا بفەرمون."

لە ژ 184 دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"... لە موەزەفینی مەتبەعە شێخ تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی غەزەتەکە نێررا بۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقلاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بکەن."

لە ژ 220 یش دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"تکایەکی تایبەتی

"ئیدارەی غەزەتەکەمان، بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونە، ئەوی لە خزمەت ئەو زەواتە کیرامانەیە کە لە بەغدادن، جەنابی شاکیر موجریم ئەفەندی کردوە بە وەکیل، دەفتەرێکی موسەدەقی بۆ ناردوە، ئیستیرحام لە مشتەریەکانی بەغدادمان ئەکەین ئەو میقدارە پارەیەی کە لە خزمەتیانایە و کە لای شاکیر ئەفەندی مەعلومە بە تەواوی تەسلیمی بفەرمون.

"ئومێدی قەویمان بە کریارە موحتەرەمەکانمان هەیە کە بۆ یاریەدانی غەزەتەکەمان هەمو نەوعە معاوەنەتێک درێغ نەفەرمون و تیکراری ئیستیرحام ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بفەرمون. ژیان"

له دو مەسەلەی گرنگدا کە ژیان لەسەری نوسیون، له ڕەواندزەوە بۆ هاودەنگی تەلگراف و نامـەی پـێ گەیشتوە. جاری یەکەم کە بەرپەرچی قسەکانی داود حەیدەری داوەتەوە له مەجلیسـی مەبعوسـان دا سـەبارەت بە خوێندنی زمانی کوردی. جاری دوەم کە پشتیوانی لـە ئیسـماعیل بـەگی ڕەوانـدزی کـردوە سـەبارەت بـە دژایەتی تەجنیدی ئیجباری.

ژیان چەند جارێ میعادی دەرچونی گۆڕیوە، بۆ ئەوەی له گەڵ ڕۆژانی هێنان و بردنی پۆسـتەدا ڕێـک بکەوێ، له ژ 77 دا نوسیوێتی:

"گۆڕینی میعادی دەرچونی غەزەتەکەمان

"لەبەر ئەمەی له هەفتەیەک دا جارێک پۆستە هاتوچۆ ئەکات و ئـەو جـارەیش بـەر ڕۆژی سێشـەمە پـێش دەرچونی غەزەتەکەمان ئەکەوێ، بۆ ئەمەی غەزەتەی کڕیارەکانی دەرەوەمـان زۆر دوا نەکـەوێ، میعـادی دەرچـونی غەزەتەکەمان گۆڕی و وەکو پێشو کردمانەوە بە ڕۆژی پێنجشەمە. لەمەودوا هەمو جارێ لەو ڕۆژەدا دەر ئەچێ."

4. سەرچاوەی دارایی

سەرچاوەی دارایی ژیان بریتی بوە له: پارەی ئابونەکانی و، دەرامەتی له ئیعلان.

له لاجانگی چەپی ناوچەوانی ژمارە 1 دا نوسراوە:

"بەدەلی ئابونە بە 3 مانگ ڕوپیەونیوێک، بە 6 مانـگ 3 ڕوپیەیـە. لـە 3 مانـگ کـەمتر ئابونـە قەیـد ناکرێ. بۆ دەرەوە بەدەلی ئابونە حەو ڕوپیەو نیوە. نوسخەی بە ئانەیەکە."

له لاجانگی ڕاستی ناوچەوانیدا نوسراوە:

"بۆ هەمو شتێک موخابەرات بە ناوی ئیدارەخانەوە ئەکرێ. ئیعلانات بە دێرێک 6 ئانە دەسێنرێت."

له ژ 134 ەوە، له باتی جارێک، هەفتەی دو جار دەرچوە، لەبەر ئەوە ئابونەکەی زیـادی کـردوە، بـەڵام نرخی بڵاوکردنەوەی ئیعلان وەکو خۆی ماوەتەوە. له لاجانگی چەپی ناوچەوانی یەکەم لاپەڕەیدا نوسیوێتی:

"کڕیار

"بە شەش مانگ پێنج بە ساڵێک دە ڕوپیە دەدا. بۆ دەرەوە ئوجرەتی پۆستەی عەلاوە ئـەکرێ. شـەش مانگ کەمتر ئابونە قەید ناکرێ.

"ئیعلانات

"دێرێک 6 ئانە دەسێنرێت.

"یەکی بە ئانەیەکە."

ئەو سەردەمە عیراق هێشتا له ژێر دەستی ئینگلیزدا بوە. دراوی تایبەتی خۆی نەبوە، بە دراوی هیندی سەودا کراوە. لەبەر ئەوە نرخی ئابونە و ئیعلان بە ڕوپیەی هیندی دیاری کراوە.

دوای ئەوەی دراوی عیراقی گۆڕاوە، لـە بـاتی ڕوپیـە و ئانـە و پـای هینـدی، دینـار و فلسـی عیراقـی خستۆتە بازاڕەوە، (ژیان) یش ڕاگەیاندنەکەی بەم جۆرە لێ کردوە وەکو له ژ 322 دا نوسیوێتی:

"کڕیار

"بە شەش مانگ 225 بە ساڵێک 450 فلس دەدا. بۆ دەرەوە ئوجرەتی پۆستەی عەلاوە ئەکرێ.

"ئیعلانات

"له دێرێکەوە هەتا شەش مەقتوعەن 225 و له شەش زیاتر جگە له 225 فلسەکە بۆ دێرە زیادەکانیش دێری 28 فلس ئەسێنرێ.

"نوسخەی بە پێنج فلسە"

4. 1. ئابونە

ئابونەکانی بە زۆری بریتی بون لـە فەرمانبـەرانی داوودەزگاکـانی حکومـەت، چ لـە نـاو شـار و چ لـە دەرەوەی، هەروەها هەندێ لە بازرگان و سەرانی عەشائیر و موختار و کوێخای گوندەکان.

پارەی ئابونە، وەکو لەم ئاگاداریەدا نوسراوە، ئەبو بە ناوی سندوقی بەلەدیەوە بنێردرێ:

"بۆ زانینی مشتەریە کیرامیەکانمان

ئیدارەخانەکەمان چونکە مەئمورەکانی موکەفەل (رەنگە ئەمە هەڵەی چاپ بێ و مەبەستی موکەلەف بـێ) نین و، زاتەن مەربوتی بەلەدیەیشە، ئیستیرحام ئەکەین هەر پارەیەک ئـەنێرن بـۆ ئـەم ئیدارەیـە رەئسـەن بـە ناوی سندوقی بەلەدیەوە ئیرسالی بکەن. (ژ)"

ژیان لە ساڵی یەکەمی‌دا داوای پارەی لە ئابونەکانی نەکردوە، بەڵام لە ساڵی دوەمیەوە چەنـدین جـار و بە چەند چەشنی جیاواز، داوای لێ کردون:

لە ژ 55 و 56 و 59 و 61 و 64 و 69 و 74... دا ئەم داوایەی دوبارە کردۆتەوە:

"ژیان

"ئەتانەوێ ئەم قەزاتەیە بەرێوە بچێ و بژی حەقی کڕیارییەکەی دوا مەخەن و زو بینێرن."

لە ژ 58 دا نوسیویێتی:

"تکا لە کڕیارە موحتەرەمەکانمان

"لە کڕیارەکانی دەرەوەمان خاسەتەن تکا ئەکەین کە بۆ ئەمەی بە رێکوپێکی غەزەتەکانیان پێ بگات و، مەیدانی گلەیی نەمێنێ، لەمەودوا لوتفەن لە گۆڕینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون.

"وە دیسان تکا ئەکەین ئەوانەی کە قەرزداری ژیانن و بەدەلاتی ئیشتیراکیان پڕ نەکردۆتـەوە بـە بـێ دواخستن بە ناوی ئیدارەخانەوە بە ناردنی هیمەت بفەرمون."

لە ژ 79 دا نوسیویێتی:

"تکا لە کڕیارەکانی دەرەوەمان

"تا ئێستا بۆ ناردنی بەدەلاتی ئابونـە کـە لـە بـەقایادا ماوەتـەوە گـەلێ جار عـەرزمان کـرد. کڕیـارە موحتەرەمەکانی دەرەوەمان لە گەڵ ئەمەی کە ئەمرۆ مودەتێکە غەزەتەمان دەرئەچێ هێشتا ئەعزەمیان بـەدەلاتی ئیشتیراکیان نەداوە، ئەمە ئەبێتـە مـانیعی بـەرێوەچونی (ژیـان) مـان. بـۆ هـەمو لایـەک خسوسـی میقـداری مەتلوباتمان عەرز کردوە، رجا ئەکەین بە بێ دواخستن هەرکەسە حسابی خـۆی پـڕ بکاتـەوە و دیسـان تکـا ئەکەین بۆ ئەمەی مونتەزەمەن غەزەتەکانیان پێ بگات و مەیدانی گلەیی نـەمێنێ لەمـەودوا لوتفـەن لـە گـۆڕینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون."

لە ژ 89 دا نوسیویێتی:

"بۆ کڕیارە موحتەرەمەکانمان

"تەبیعی هەمو ئەیزانن ئیدارەکەمان مەساریفاتی زۆرە. بـۆ تـەبعی غەزەتەیـەک پارەیـەکی زۆر لازمـە. موقابیل بە هەمو سەرفیاتێ واریداتی پێویستە. رجا لـە کڕیـارەکانمـان ئەکـەین و ئـەم مەسـئەلەیە حەواڵـەی ویجدانیان ئەکەین، ئەوانەی کە حەقی دو ساڵ سێ ساڵیان لە سەرە و لە ئیبتیدای نەشری ئەم غەزەتەوە هێشتا هیچیان نەداوە یا بە جارێ وە یاخود بە قیست پارەی ئابونەکەیان بنێرن. ژیان"

لە ژ 133 دا بە هەڕەشەوە نوسیویێتی:

"ئاخر رجا

"هـەتاکو ئێسـتا بـۆ تـەراکومی بـەدەلاتی ئابونـەی غەزەتەکـەمان موتەعەدیـد دەفعـە رجامـان لـە مشتەریەکانمان کرد لەوانەی کە هێشتا حەقی 3 و 4 ساڵیان لایە، رجا ئەکەین بۆمان بنێرن وەئیلا وەکـو غەزەتەکەیان بۆ نانێرین مەجبور ئەبین بە موراجەعەتی قـانونی و لـە غەزەتەیشـا ناویـان دەرج ئەکـەین.

ژیان"

پێ ئەچێ هەمو ئەم رجا و تکـا و هەڕەشـەیە کـەڵکی نـەبوبێ، لەبـەر ئـەوە یـەکێ لـە فەرمانبـەرەکانی چاپخانەیان ناردوە بۆ کۆکردنەوەی. لە ژ 184 دا نوسیوێتی:

"تکایەکی تایبەتی

"هەمو ئەیزانین لە موحیتی کوردستانا هەر ئەم غەزەتە کوردیە هەیە و، ئەمەیش چونکی مشـتەریەکانی معاوەنەتی ناکەن و حەقەکەی لە میعادی خۆیدا تەسلیم ناکەن نەک قابیل نیە ئینتیزامێکـی پـێ بـدرێ بـەڵکو ئەگەر هەر وا بمێنێتەوە ناژی. ساڵانەی غەزەتەکە ئەوەندە نیە کە ئەهمیەتی بێ، حـەقی چـوار سـاڵی موقابیـل حەقی ساڵێکی غەزەتەیەکی ترە. لە سەر هەمو حەمیەتمەندێک و وەتەنپەروەرێک پێویستە بە جدی معاوەنـەتی بکات و بیژێنێ.

"ئینجا بۆ ئەوەی غەزەتەکەمان بژی و بتوانین ئینتیزامێکی پێ بدەین رجا لە مشـتەریەکانی خـاریج و داخل ئەکەین وە بیلخاسە لە قیسمی مەئمورین و ئەوانەی کە هێشتا حەقی چوار ساڵیان لا ماوە و مەبلـەغێکی زۆر قەرزدارن، ئیتر مەیدانی نوسین و بەعزێ معامەلە نەدەن و، بە ئەوەل واسیتەدا بە ناوی سندوقی بەلەدیەی سلێمانیەوە چەند قەرزدارن بۆمان بنێرن و رجاکەمان تەرویج بفەرمون.

"زاتەن لە موەزەفینی مەتبەعـە شـێخ تـەیب ئەفەنـدی بـۆ کۆکردنـەوەی بـەدەلاتی غەزەتەکـە نێـررا بـۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بـە تـەواوی تەسلیم بکەن."

شێخ تەیب ئەفەندی بە سەرکەوتویی لە کارەکەی گەڕاوەتەوە، لە ژ 186 دا سپاسنامەیەکی نوسیوە:

"تەشەکور و بەیانی مەمنونیەت

"هەروەکو لە نوسخەکانی پێشودا بەیان کرابو، لەسەر تەنسیبی ریاسەتی بەلەدیە و تەسدیقی سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەفخەمی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی موتەراکیمەی ژیان کە لە لیوای کەرکوک و هـەولێـر و قـەزای رەواندزدا هەی بو بۆ دەرەوە چوبوم.

"لەم جێگایانەدا لە تەعریف بە دەر یارمەتی و تەسهیلاتم بۆ نوێنرا. لە قەزای رەواندزدا ئەو معاوەنەتـە کە لە تەرەف قائیمقام جەنابی کەریم بەگەوە ئیبراز فـەرموراوە شـایانی تیزکـارە، بیلخاسـە معـاونی مـودیری پۆلیس جەنابی حەمزە بەگ بینا بە سائیقەیەکی مەحەبـەت کـە دەرحـەق بـە ئـەهلی وڵاتەکـەمان و مـەتبوعات هەیەتی، جگە لەو هەمو تەسـهیلاتەی کـە لـە رێی گردکردنـەوەی بـەدەلات کـردی و خۆشـی حـەقی سـاڵێکی پێشینەن دا، بەرامبەر بە شەخسی خۆشم بە دەرەجەیەک کە مەحجوبی لوتـف و ئینسـانیەتی بـوم خزمـەت و معامەلەی میهماننەوازی دەرحەقم کردوە. لە بەر ئەمە بە لازمم زانی کە بە ناوی ژیان و خۆمەوە عەلەنەن عەرزی تەشەکورات و بەیانی مەمنونیەت بکەم. تەیب"

4. 2. ئیعلانات

پارەی بڵاوکردنەوەی ئیعلان بۆ هەمو رۆژنامەکانی جیهان سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتە. بـۆ (ژیـان) یش هەروا بوە.

ئیعلانات ئەگونجێ دو سەرچاوەی هەبێ: یـەکێکیان دامـەزراوە ئەهلیـەکان و، ئـەوی تریـان دامـەزراوە حکومەتی‌یەکان.

لە کوردستانی ئەو رۆژگارەدا بازاڕ زۆر تەسـک و بازرگـانی زۆر کـەم و دواکـەوتو بـوە. کۆمپانیـا و دامەزراوی بازرگانی خاوەن سەرمایەی ناونجی و گەورە نەبوە. لەبەر ئەوە (ئیعلانات)ی ئەهلی نـەبوە. ئەگـەر بوبێت یش زۆر کەم و بێ بایەخ بوە، هیچ کەلەبەرێکی دارایی بۆ ژیان پڕ نەکردۆتەوە.

ئیعلاناتی حکومەتی چەند جۆرێ بون. لەوانە هی: دادگاکان، دائیرەی ئیجـرا، دائیـرەی تـاپۆ، مـەقامی موتەسەرِیفیەت، ریاسەتی بەلەدیە، کەرتەکانی پۆلیس و جەیش...

هەندێ لەم ئیعلاناتە سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەرامەتی ژیان و، هەندێکی تریان رەنگـە بـێ پـارە بڵاو کرابنەوە.

لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ لە سەر ژیان و ئیعلانەکانی لەم کتێبەدا نوسراوە.

5. هونەری رۆژنامەوانی

5. 1. لایەنی رۆژنامەنوسی

ئەگەر رۆژنامە بە ناوچەیی (Local) و، نیشتمانی یـا نەتـەوەیی (National) و، ناودەوڵـەتانی یـان وەکـو ئـەڵێن نێونەتـەوەیی (International) دابـەش بکـرێ، ئـەوا ژیـان ئەچێتـە خانـەی رۆژنامـەی ناوچەیی‌یەوە.

ژیان لە باری رۆژنامەنوسی‌یەوە، لە چاو هەلومەرجی ئەو زەمانەی سـلێمانی‌دا بگـرە هـی عیـراقدا، بـە رۆژنامەیەکی سەرکەوتو دائەنرێ. زۆری بابەتەکانی رۆژنامەی هاوچەرخی تێدا بڵاو کراوەتەوە:

هەواڵ:

هەواڵی ناوخۆی سلێمانی و دەوروبەری

هەواڵی بەغداد و حکومەت و پارلەمانی عیراقی

هەواڵی دەوڵەتانی دراوسێ و گەشەکردنی پێوەندی‌یان لە گەڵ حکومەتی عیراق

هەواڵی خەباتی گەلان لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا وەکو میسر، سوریا، هیندستان...

هەواڵی جەنگ وەکو مەنچوریا

هەندێ لە ئیعلانەکانیشی بە هەواڵ و، لە چاو ئەو سەردەمەدا بە هەواڵی گرنگ دائەنرێن، وەکو ئیعلانی وەرگرتنی خوێندکار لە خوێندنگەی عەسکەریی عیراق.

ریپۆرتاج:

ژیان چەندین ریپۆرتاجی گرنگی نوسیوە. زۆریان نرخی مێژویی گەورەیان هەیـە. لەوانـە: ریپۆرتـاج دەربـارەی سـەردانی مەنـدوبی سـامی لـە سـلێمانی. ریپۆرتـاج دەبـارەی سـەردانی سـەرۆوەزیرانی عیـراق و وەزیرەکان. ریپۆرتاج دەربارەی تەشریف هێنانی مەلیک...

وتار:

ژیان بە سەدان وتاری سیاسی، پەروەردەیی، کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، ئابوری، رۆشنبیری... تێدایە.

لێدوان:

هەندێ جار دوای گێڕانەوەی ڕوداوێک، ژیان ڕەئی خۆی بە لێدوانێ لە پەراوێزی هەواڵەکەدا نوسیوە.

سەروتار:

زۆر ژمارەی، سەروتاری تێدایە. بابەتەکانی جۆراوجۆرن: سیاسی و پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و ئابوری... و هەندێکیشیان باس لە خەمی ڕۆژانەی ژیانی خەڵک ئەکەن و داواکارییە لە حکومەت.

زمانی نوسین:

ئەگەرچی ژیان چەند جارێ باسی بژاری زمانی کوردی کردوە و، لە ژ 45 دا هەواڵی پێکهێنانی (کۆمەڵی بژاری زمانی کوردی) بڵاو کردۆتەوە و، لە ژ 49 دا ئەم (تکا) یەی نوسیوە:

"هەروەکو لە خوێندەوارە موحتەرەمەکانمانەوە مەعلوم بوە ئەمڕۆ بۆ ڕێکخستنی زبانەکەمان و، لە کەلیماتی غەیرە ڕزگار کردنی لە هەمو لایەکەوە هەوڵ ئەدرێ و تێ ئەکۆشرێ، چونکە بە تەواوی زانرا کە یەکێ لە وەسائیتی سەرکەوتن، پێشکەوتنی میلەت ڕێکخستن و سەربەخۆیی زبانەکەیەتی، جا لەبەر ئەمە بە تایبەتی لەو تێگەیشتوە بیرروناکانەی کە بۆ خزمەتی هاووڵاتیەکانیان لە پەڕی ژیان دا مەقالە ئەنوسن، تکا ئەکەین بۆ ئەمەی هەمو کەسێ بە بێ گرانی تێ بگا، زۆر هەوڵ بدەن و هەتا ئەتوانن کەلیمەی کوردی پەتی ڕون و شیرین بە کەڵک بهێنن، کە مەقسەد لەو نوسینانەش قازانجی هەمو.."

ژیان خۆی لەم قۆناغەدا بە هیچ جۆرێ گوێی نەداوەتە پاکی و پاراوی زمانی نوسینەکانی. ژمارەیەکی زۆر وشەی عەرەبی بەکارهێناوە، کە ئەیتوانی لە باتییان وشەی کوردی باو بە کار بهێنێ. هەروەها هەندێ وشەی لە زمانە ئەوروپاییەکانەوە وەرگرتوە بەڵام بە فۆنەتیکی تورک نوسیونی و، کافەکانی کردوە بە قاف.

ڕێنوسەکەی:

ڕێنوسەکەیشی بە گشتی هەمان ڕێنوسی زمانی فارسی و عەرەبی بوە. ساڵی 1930 کە تۆفیق وەهبی بۆتە موتەسەڕیفی سلێمانی، ماوەی چەند هەفتەیەک، ژیان پێڕەوی ڕێنوسێکی نوێی کردوە، ئەگەرچی لە بزوێنەکانیدا لە هی ئەم سەردەمەوە نزیک بوە بەڵام زیاد لە پێویست (موبالەغە) لە بە کار هێنانیدا کراوە. وشە و ڕستە عەرەبیەکانیشی بەو ڕێنوسە تازەیە نوسیوە، بەڵام دواتر وازی لێ هێناوە.

5. 2. لایەنی ڕۆژنامەگەری

سلێمانی هەر ئەو چاپخانە کۆنەی لێ بوە کە 1920 مێجەرسۆن هێنا بوی. ماکینە و دەزگاکانی هەر کۆنەکان بون و، بە هۆی پەشێوانی هەلومەرجی سیاسی سلێمانیەوە جاروبار پەکی کەوتوە. وەستاکانی سلێمانی، لە ئاسنگەر و چەخماخساز، چاکیان کردۆتەوە. ئەم (عەفو خواهی) یە تا ڕادەیەکی باش، کەمی توانای چاپخانەکە و ڕۆژنامەکەیان ئاشکرا ئەکا: "لەبەر نەخۆشی یەکێ لە موەزەفەکانمان دو هەفتە غەزەتەکەمان مومکین نەبو دەرچێ ئیستیرحامی عەفو لە قارییئینی کیرام ئەکەین. ژیان"(ژ 132).

ڕۆشنبیرانی سلێمانی دو جار هەوڵی کڕینی دەزگای نوێی چاپیان داوە. بۆ ئەو مەبەستە لەناو خەڵکدا پیتاکیان کۆکردۆتەوە: جاری یەکەم، لە سەردەمی حوکمڕانی شێخ مەحمودا. جاری دوەم، کۆمەڵی زانستی کوردان. هەردو جار بە هۆی تێکچونی بارودۆخی سیاسی سلێمانیەوە سەری نەگرتوە. جار ناجار پەنایان بردۆتەوە بەر دەزگای چاپە کۆنەکەی مڵکی شارەوانی.

ژیان، بە هەمان چاپخانە و بە هەمان قەوارە و شێوەی رۆژنامەکانی پێش خۆی دەرچوە کە لە چاو هونەری چاپ و رۆژنامەوانی سەردەمی خۆیدا، زۆر لە دوا بوە.

کلێشەی ناوەکەی لە ژ 1- 11 ئەوە بوە کە بە جۆرێکی سادە لە سلێمانی لەسەر تەختە هەڵکەنراوە. بەڵام لە ژ 12 بە دواوە کلێشەکەیان گۆڕیوە بە یەکێکی کە کە حوزنی و یومنی دروستیان کردوە. لە ژ 12 دا بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی:

"عەلەنەن تەشەکور

"زۆر زۆر سەربەرز و خۆشحاڵ بوین بەمەی کە غەزەتەکەمان خۆی بردۆتە دڵی برا کوردە موحتەرەمەکانمانەوە و لە هەمو لایەکەوە بۆ یاریەدان و پێشکەوتنی غەزەتەکە هەوڵ ئەدرێ. هەر بەم فکرە بەرز و بڵندە ئەمجارە لە بەغداوە لە لایەنی حەکاکی بە ناو جەنابان: حوزنی و یومنی ئەفەندیەوە سەرلەوحەیەک بۆ غەزەتەکەمان بەو نەخش و نیگارە، بەو نوسینە جوان و شیرینەی خۆیان کە دڵی هەمو کەسی بردوە، بە دیاری بۆمان نێرراوە. لە سایەی ئەم هیمەتە گەورەوە (ژیان) جەژنی بو بە دو.

"لە بەر ئەمە بە هەمو هێز و قوەتی دڵ تەشەکوراتی خالیسانەمان پێشکەش و بە دڵ و گیان تەقدیری ئەم خزمەت و هیمەتە گەورەیەیان ئەکەین و، لە جیاتی ئەم دیاریە بە قیمەتە (ژیان) ناوی موحتەرەمی (حوزنی و یومنی) لە سەر سەری هەتا بژی ئەنوسێ و تەقدیسی ئەکات."

حوزنی لەو کاتەدا هێشتا رۆژنامەوانی نەکردبو بە پیشە لە بەغداد دوکانی حەکاکی هەبوە.

هەمو ژمارەکانی 4 لاپەڕەی 32 بە 20 سم بوە (جگە لە چەند بۆنەیەکی کەم کە بە هۆی روداوی گرنگەوە کراوە بە 6 لاپەڕە یان پاشکۆیەکی لە گەڵ چاپ کراوە) و، هەر لاپەڕەیەکیشی 2 ستونی تێدا نوسراوە.

مانشێتی نەبوە. خەتاتی تێدا بە کار نەهاتوە. حەرفی سەردێڕی وتار و مەتنەکەی یەک جۆر و یەک قەوارە بون. چەند حاڵەتێکی زۆر دەگمەن نەبێ کە هەندێ سەردێڕ بە حەرفێکی کەمێ ئەستورتر نوسراون. ئەوانی تری هەموی وەکو یەکە.

لە هیچ ژمارەیەکیدا وێنە و کاریکاتێر نیە.

6. نرخی مێژوی ی

ژیان بۆ مێژوی نوێی کورد، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەنی جێ باوەڕە.

6. 1. بۆ مێژوی سیاسی

روداوەکانی کوردستانی عیراق، هەواڵەکانی شۆڕشی شێخ مەحمود و، پێوەندی لە گەڵ ئینگلیز و عیراق، مەبعوسەکانی کورد و پارلەمانی عیراقی، پێوەندی عیراق لە گەڵ تورکیا و ئێران و، رەنگدانەوەی لە جوڵانەوەی کوردا، روداوەکانی کوردستانی تورکیا، روداوەکانی کوردستانی ئێران، پێوەندی عیراق و دراوسێکانی، پێوەندی عیراق و ئینگلیز، گفتوگۆی ئەشرافی سلێمانی و نوێنەرانی عیراق و بریتانیا، کورد و پەیماننامەی 1930 ی عیراقی– ئینگلیزی...

6. 2. بۆ مێژوی رۆشنبیری

کۆمەڵی زانستی کوردان، کۆمەڵی بژاری زمانی کوردی، یانەی سەرکەوتنی کوردان لە بەغداد، بڵاوکراوەی کوردی، هەواڵی رۆژنامەکانی عیراق، تەمسیل، وەرزش...

6. 3. بۆ مێژوی ئەدەبی

لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، نوێکردنەوەی شیعری کوردی، بانگەواز بۆ زیندوکردنەوە و چاپکردنی بەرهەمی شاعیرەکان...

6. 4. بۆ مێژوی خوێندن و پەروەردە

کردنەوەی مەکتەب، سیستەمی پەروەردە، پرۆگرامەکانی خوێندن...

6. 5. بۆ مێژوی کۆمەڵایەتی

داکۆکی لە ژن، داکۆکی لە جوتیاران، چاک کردنی ژیانی دانیشتوانی لادێ...

چەند تێبینییەک:

1. مامۆستایان ڕەفیق ساڵح و سدیق ساڵح خەریکی ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی هەمو ژمارەکانی (ژیان)ن لە چەند بەرگێک دا. بەرگی یەکەمیان بڵاوکردۆتەوە.
بڕوانە:
ڕۆژنامەی ژیان ژمارە 1– 81، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، لێکۆڵینەوەی سدیق ساڵح، یەکەم بەرگ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، 2002.
کاک سدیق ساڵح ل 5 – 99 ی ئەم بەرگەی تەرخان کردوە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی وردی ناوەڕۆک و پێڕستی بابەت و ژیننامە و وێنەی نوسەرەکانی ئەم 81 ژمارەیە.
ژمارەکانی ژیان بە پاکی و جوانی چاپ کراونەتەوە. ڕەنجی ئەم دو جوامێرە بۆ ژیاندنەوەی سامانی ڕۆژنامەوانیی کوردی شایانی ڕێزلێنان و پشتیوانیی کۆڕ و کۆمەڵە ڕۆشنبیرییەکانی کوردە.

2. لە کاتی ئامادەکردنی ئەم باسەدا ئەو بەرگەی ژیان کە لە بەردەستی مندا بو ئەم ژمارانەی ناتەواو بو:
81/ 85/ 100/ 127/ 141/ 143/ 144/ 147/ 159/ 162/ 169/ 171/ 175/ 176/
182/ 183/ 193/ 198/ 201/ 202/ 203/ 205/ 210/ 212/ 214/ 215-219/ 221/
236/ 252/ 253/ 265/ 269-278/ 280-282/ 290-293/ 296/ 320/ 321/
ڕەنگە لە هەندێ لەو ژمارانەدا باس و بابەت و هەواڵی گرنگ هەبن. بەڵام من نەمتوانی کەڵکیان لێ وەربگرم.

3. لەم بەشەدا هەندێ بابەتی گرنگ و بایەخدار شایەنی بڵاوکردنەوە بون، بەڵام چونکە لە بەشی دوەم: (کوردستانی عیراق 1928- 1931: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات) دا هەن، بە پێویستم نەزانی. خوێنەر ئەگەر ویستی ئەتوانێ ئەو بابەتانە لەو کتێبەدا بخوێنێتەوە.

ژیان و هەواڵەکانی شێخ مەحمود

1. شەڕی هەمەلایەنەی ئینگلیز دژی شێخ مەحمود

1. 1. جائیزە بۆ کوشتنی

لە ئابی 1924 دا جەعفەر عەسکەری وازی لە وەزارەت هێنا. مەلیک فەیسەڵ، یاسین هاشمی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. عەبدولموحسین سەعدون لە وەزارەتەکەی یاسین هاشمیدا بو بە وەزیری کاروباری ناوخۆ. لە حوزەیرانی 1925 دا کە یاسین هاشمی ئیستیقالەی کرد، مەلیک فەیسەڵ سەرلەنوێ عەبدولموحسین سەعدونی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. ئەوە سێیەمین وەزارەتی سەعدون بو. رەشید عالی گەیلانی لەم وەزارەتەدا وەزیری داخلیە بو. جولانەوەکەی شێخ مەحمود هاوزەمان بو لە گەڵ ئەم ئالوگۆڕە وەزارییانەدا.

عەبدولموحسین سەعدون کە هاوزەمانی شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، 2 جار ببو بە وەزیری کاروباری ناوخۆ و، 3 جار ببو بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی عیراق، بۆ ئەوەی ئاسایش بگەڕێتەوە بۆ کوردستان، کوردستان بە بێ بەرەنگاری ببەسترێ بە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی عیراقەوە، لایەنگری لە ناوبردنی شێخ مەحمود بو. سەعدون ئەم رایەی خۆی بە ئاشکرا دەربڕی بو.

عەبدولموحسین سەعدون، سەروەزیرانی ئەوسای عیراق دوای گەڕانەوەی لە سەردانی سلێمانی، لەو کۆبونەوەیەدا کە لە 4 ی 6 ی 923 دا لە کۆشکی شاهانەدا لە بەغداد، بە ئامادەبونی فەیسەڵ (مەلیکی عیراق)، هێنری دوبس (مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق)، سێر جۆن سالمۆن (فەرماندەی گشتی هێزەکانی بریتانیا) و چەند کاربەدەستی ئینگلیزی و عیراقی تر، کە بۆ لێدوانی هەلومەرجی سلێمانی کردیان. سەعدون بە راشکاوی وتی: "هەمو خەڵک، جگە لە هەندێ سەرۆک عەشیرەت، بە هەمو هێزیانەوە ئەیانەوێ بخرێنە سەر عیراق. شێخ مەحمود لەبەر چاوی خەڵک کەوتوە. هەمویان رقیان لێی ئەبێتەوە، کە لێی ئەپونگێنەوە چونکە لە دەستدرێژییەکانی ئەترسن. لایەنگرانی شێخ مەحمود زۆر کەمن." سەعدون بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان لە شێخ مەحمود تیژ بکا ئینجا وتی: "حکومەتی بریتانی درێخی لە یارمەتیدانی شێخ مەحمود نەکرد و چاکەیەکی زۆری لە گەڵ کرد، کەچی سودی نەبو. شێخ مەحمود کابرایەکی (شریر)ە دوای تەجروبەکانی رابوردو نابێ پشتی پێ ببەسترێ. ئەگەر بتوانرایە لە ناو ببرێ، ئەوسا رێککەوتن لە گەڵ کورد ئاسان ئەبو."

ئەگەرچی لە مانگی حوزەیرانی 1925 دا عیراق بە تەنگوچەڵەمەیەکی وەزاریدا تێ ئەپەڕی، یاسین هاشمی ئیستیقالەی ئەکرد و وەزارەتەکەی ئەڕوخا و، وەزارەتێکی تازە لە سەر تەکلیفی مەلیک فەیسەڵ، بە سەرۆکایەتی عەبدولموحسین سەعدون تەشکیل ئەکرا، بەڵام دیارە ئەم ڕوداوانە کاریان لەو بڕیارە نەکردوە کە ئەنجومەنی وەزیران لەسەر داوای مەندوبی سامی بە دەستیەوە بوە.

"بڕیاری چوارەمی ئەنجومەنی وەزیران لە دانیشتنی 13 ی حوزەیرانی 1925 دا:

"نوسراوی (ژمارە بی. ئۆ/ 122 ی 8 ی حوزەیرانی 1925) ی موستەشاری فەخامەتی مەندوبی سامی عیراقی خوێندەوە سەبارەت بە تەرخان کردنی 100 هەزار ڕوپیە پاداشت (جائیزە) بۆ گرتن وە یا کوشتنی شێخ مەحمود و، کەریمی فەتاح بەگ و سابیری کوڕی. لەوە 60 هەزار ڕوپیەی بۆ کوشتن وە یا گرتنی شێخ مەحمود و، 20 هەزار ڕوپیەیش بۆ هەر یەکێ لە کەریمی فەتاح بەگ و سابیری کەریم بەگ. بەو مەرجەی ئەو پارەیەی بۆ کوشتنی یەکێ لەو سێیانە ئەدرێ چواریەکی ئەو پارەیە بێ کە بۆ گرتنیان ئەدرێ. ئەنجومەنی وەزیران بڕیاریدا ئەم پێشنیارە قبوڵ بکا."

"بڕیاری دوەمی ئەنجومەنی وەزیرانی لە دانیشتنی ڕۆژی 30 ی حوزەیرانی 1925 دا:

"نوسراوی (بی، ئۆ/ 151 ی 19 ی حوزەیرانی 1925) ی فەخامەتی مەندوبی سامی خوێندەوە، سەبارەت بە ڕاسپاردنی موفەتیشی ئیداری سلێمانی بۆ دانی جائیزە بۆ ئەو مەبەستەی لە بڕیاری چوارەمی دانیشتنی 13 ی حوزەیرانی 1925 دا باس کراوە، بۆ کەسانێک جگە لە ئەفرادی هێزی ئاسوری. ئەنجومەنی وەزیران بڕیاری دا دەسەڵات بدا بە موفەتیشی ئیداری سلێمانی کە بۆ هەندێ کەسی هەڵبژێردراوی ڕون بکاتەوە کە ئەگەر ئەنجامی ویستراو بە هۆی ئەوانەوە بو جائیزەکەیان ئەدرێتە بەو مەرجەی لە سنوری ئەو مەبلەغەدا بێ کە ئەنجومەن لە دانیشتنی 13 ی حوزەیرانی 1925 دا موافقەتی لە سەر کردوە."

تەرخانکردنی 60 هەزار ڕوپیە بۆ گرتن وە یا کوشتنی شێخ مەحمود، لەبەر ئەوە بوە کە شێخ مەحمود سەرکردەی جوڵانەوەکە بوە. لایان وا بوە بە لەناو بردنی ئەو جوڵانەوەکە یش تەواو ئەبێ. هی کەریمی فەتاح بەگ و سابیری کوڕی یشی لەبەر ئەوە بوە تاوانبار بون بە کوشتنی کاپتان بۆند و ماکانت کە دو ئەفسەری ئینگلیزی بون.

لەو کاتەدا سێر هێنری دوبس مەندوبی سامی بوە لە عیراق، کاپتن لاین موفەتیشی ئیداری سلێمانی بوە. پێ ئەچێ نەیانویست بێ تەرخان کردنی ئەم جائیزەیە لەناو خەڵکدا بڵاو بکەنەوە، بەڵکو ویستویانە لە ڕێگەی چەند کەسێکی هەڵبژێردراوەوە کارەکە ئەنجام بدەن. بەڵام سەرەڕای تەرخان کردنی ئەم پارە زۆرە، نەیانتوانیوە کەسانێک پەیدا بکەن شێخ مەحمودیان بۆ بکوژێ.

1. 2. شێواندنی ناوبانگی

دەسەڵاتدارانی ئینگلیز بۆ شێواندنی ناوبانگی شێخ مەحمود و زڕاندنی ناوی خۆی و لایەنگرەکانی، هێرشێکی پرۆپاگاندەی فراوانیان دەس پێ کردوە، لە لایەکەوە ژیان کەوتۆتە نوسینی وتار و لێدوان و، لە لایەکی ترەوە بە تۆمەتی بەفیرۆدانی پارەی شارەوانی داویانەتە دادگا.

1. 2. 1. وتاری ڕۆژنامە

"قەت گورگ ئەبێ بە شوانی مەڕ؟

"مودەتێکی زۆر ئەم وەتەنە مەعسومە بە دەست بەعزێ خائینانی خۆیەوە ئەیناڵاند. هەر ڕۆژێ بە نەوعێ، هەر سەعاتێ بە بەهانەیەک، ئەم میلەتە مەزلومەیان ئیغفال ئەکرد. ئەم خائینانە گاە بە مەسئەلەی

موصل و هاتنەوەی تورکەوە میلەتیان ئەتۆقاند، گاە بە وەعدەی ئیسـتیقلالیەتی کـوردەوە سـەریان لـەم خەلقـە ئەشێواند. تا لە نەتیجەدا بون بە سەبەبی ئەم فەلاکەتە عەزیمە کە دیمان.

"لە روی ئەم بەدخواهانەوە ئەوی لەمەوپێش زانی بومان، ئەوی کە چەند ساڵ لەمەوبەر بیست بومان، لە بیرمان چوەوە. لە تەرەقیاتی عەسری حازر مەحرومیان کردین، ئیستراحەتیان لێ سەلب کردین، لە تێگەیشـتن و پێشکەوتنی پەنجا ساڵ دوایان خستین. وەلحاسڵ ئەوی مەتلەبیان بو لە خراپە بە سەرمانا ئیجرایان کرد.

"فەقەت مەسئەلەی مەشهورە: (چرای دز ناگاتە بەیانی) شوکر ئێستا میلەت بە تەواوی لە فکـری ئەمانـە گەیشت، مەنفەعەتپەرستی ئەم خائینانەی کەشف کرد.

"ئیتر تێ گەیشتن کە مەقسەدی ئەمانە تەنها مەنفەعەتپەرستی، تەنها ئینتیقام جـویی، تـەنها تەرەفـداری جەهالەت و شەقاوەت بو. هەوڵ و تەقەلایان هەر بۆ ئەشقیا حیمایە کردن، هەر بۆ میلـەت تـالآن کـردن و خـۆ دەوڵەمەند کردن بو.

"ئیتر شوکر هیچ کەس بە قسەی ئەم خائینانە باوەڕ ناکات.

"چاوی رەشیان کاڵ بوەوە، هیچ گورگ نابێ بە شوانی مەڕ، هیچ زەمانێک پشـیلە نـابێ بـە ئێشـکچی گۆشت.

"حقوقی میلەت کەی بە جەردەیی و دزی و درۆزنی سەنراوە؟ تالآن کردنی دێهات، روتاننـەوەی میلـەت، روتکردنەوەی کاروان، کوشتنی رێبوار، تو خوا کەی ئیستیقبالی قەومێ تەئمین و روناک ئەکات؟

"ئیدیعای حقوق بۆ بە دەست خستنی حقوق ئەکرێ، بۆ غەسبی حقوق ناکرێ. فیداکاری بۆ محافـەزەی شەرەف و ناموس، بـۆ تـەئمینی ئیسـتراحەت و تیجـارەت، بـۆ تـەرەقی عـیلم و مـەعاریف لازمـە، نـەک بـۆ نەهێشتنی شەرەف، نەک بۆ سەلبی ئیستراحەت، نەک بۆ هەڵگرتنی عیلم و مەعاریف.

"ئەم میلەتە کەی ئەیویست وای بۆ بکرێ، تا وای لێ بکرێ؟

"ئیتر ئەی خائینانی وەتەن! ئەمین بن دایکی وەتەن ئیتر ئێوە بە ئەولادی خـۆی قبـوڵ ناکـا، چونکـە وەجاختان کوێر کردوە، چونکە نمەک بە حەرامیتان لە گەڵ کرد.

"ئەی دوشمنانی میلەت! موحەقەق بزانن میلەتی کورد ئیتر ئێوەی لـە قەیـدی کوردیـەت و لـە زومـرەی بەشەریەت دەرهاویشتوە.

"ئەی گومڕاهانی تەریقی سەلامەت! لێتان مەعلوم بێ میلەت رێگای نەجاتی خۆی دۆزیوەتەوە، عەنقەریب سەعادەتی ئەبەدی خۆی دەست ئەکـەوێ و ئێـوەش وەکـو فاسـقی مـەحروم لـە دورەوە مـەئیوس و مـەحروم ئەمێننەوە.

"ئەی بەدخواهان، وەی مەنفەعەتپەرستان! ئیتر ئەمین بن ئەو ناوە ناشیرینە، ئەو لەکە چرکنە، تا ئەبـەد بۆ ئێوە باقیە، وەکو خاڵێکی رەش لە ناوچاوانتان ناسرڕێتەوە.

"ئیتر هەر لە ئێستاوە کفن بۆ خۆتان ببڕن لە هەمو شتێک چاکترە، تا ئێـوە خراپیـی بکـەن نـەفرەتی میلەت زیاد ئەکا و ئەمین بن جەزای خۆتان بە چاوی خۆتان لە دەست میلەتی خۆتانی ئەبینن!"(ژیان، ژ 3، 4 ی شوباتی 926)

"دەنگی دەهۆڵ لە دور خۆشە!

"هەرچەند ئەم غەزەتەیە هەمو وەختێ مەسلەکێکی ئیعتیدالکارانە تەعقیب و زبانێکی مولایمانە محافـەزە ئەکات، بەڵام هیچ وەختێکیش چاکە و خراپەی لە بیر ناچێ. بۆ ئەوانەی کە چاکەیان بۆ میلەت پیشان داوە و ئیستراحەتی میلەتیان تـەئمین کـردوە، دائیمـەن خـۆی بـە مـەدیونی شـوکرانیان ئـەزانێ و عەلەنـەن عـەرزی تەشەکوراتیان ئەکات. وە بۆ ئەوانەش کە خراپەی بە میلەت گەیاندوە و خیانەتیان لە گەڵ میلەت کـردوە، لـە

تەشهیر و تەنفیرکردنیان قسور ناکات. لە بەر ئەمە هەتا ئێستا ئەم غەزەتەیە چەند جارێک بە لیسانی حال و قال بە سورەتێکی ئینتیباهی خیانەتی و خراپەی شێخ مەحمودی خستۆتە بەر نەزەری دیقەت، داخل و خاریج و، بە ناو خەلقا ئیعلانی کردوە.

"بەڵام ئەڵێن: (دەنگی دەهۆڵ لە دور خۆشە) ئەترسم هەنگێ کەس ئەم حەقایقە ئینکار بکا و بە نەوعێکی تر حەملی بکا، وەکو عەبدولکەریم ریفی و شێخ سنوسی، ئەمیش بە ساحیبی قودرەت و غایەیەک بژمێرن. لە بەر ئەمە مەجبور بوین ئەوی دەرحەق بەم شەخسە دیبێتمان و بیستبێتمان بەیانی بکەین.

"ئەم شەخسە بێجگە لەوەی کە هەمو میلەتی روتاندەوە و خەزێنەی مالیەی تالان کرد و، بۆ ئامالی غەیرە مەشروعەی خۆی پەخشانی کرد، میقدارێ پارەش کە لە تەرەف حەمیەتمەندانی کوردەوە بۆ هێنانی ماکینەیەکی چاپ کۆ کرابوەوە قوتی دا و، دیسانەوە بەمەش چاوی تێر نەبو پارەیەکی زۆری بەلەدیە کە لە سندوقی بەلەدیەدا مەوجود بو، وە سیرف عائیدی بەلەدیە بو، وە حەقی حکومەتی بە سەرەوە نەبو، وە ئیجابی ئەکرد تەنها سەرفی عیمران و نەواقیسی مەملەکەت بکرێ، بەم سورەتە کە لەمەولا بەرە بەرە دەرج و ئیعلان ئەکرێ سەرفی کردوە و، ئەم سەرفیاتە لە یەومیەی ئەو مودەتەی بەلەدیەدا موقەیەد و مەوجودە. ئینجا هەر تەماشای بکرێ و عیبرەت وەرگیرێ!"(ژیان، ژ 7، 4 ی مارتی 926)

لە ژمارەکانی 8– 11 و 14 دا لیستەی ئەو خەرجیyانەی بڵاو کردۆتەوە.

شێخ مەحمود نفوزێکی گەورە و ڕێزێکی زۆری لە ناو کوردا، بە تایبەتی لە ناو خەڵکی ناوچەکانی سلێمانی و کەرکوک و گەرمیان دا هەبوە. ئەم بابەتانە و چەندین بابەتی تر کە ژیان بڵاوی کردونەتەوە، بۆ زڕاندنی ناوی شێخ مەحمود و، پوچەڵ کردنی ناوەرۆکی سیاسی و نەتەوەیی شۆڕشەکەی بوە. بەشێک بوە لەو هێرشە فرە لایەنەی کراوەتە سەری. بەڵام ئەم شاڵاوە بەرفراوانەی جەنگی پروپاگاندە دژی شێخ مەحمود کارێکی ئەوتۆی لە بیروبۆچون و هەڵوێستی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی کورد نەکردوە. هەر لەو ڕۆژانەدا (جەمعیەتی زەردەشت) کە لە لایەن چەند لاوێکی نیشتمانپەروەرەوە بە نهێنی دامەزراوە، نامە و نوێنەریان ناردۆتە لای شێخ مەحمود. تکایان لێ کردوە ببێتە سەرۆکی (جەمعیەت)ەکەیان، لە گەڵ حکومەت پێک نەیەت و درێژە بە تێکۆشان بدا.

بڕوانە: د. کەمال مەزهەر: چەند لاپەڕەیەک لە مێژوی گەلی کورد، بەرگی دوەم، هەولێر.

1. 2. 2. دانی بە دادگا

بەشێکی تری جەنگی پرۆپاگاندە دژی شێخ مەحمود، بریتی بوە لەو شکاتەی شارەوانی سلێمانی لێی کردوە سەبارەت بە خەرج کردنی ئەو پارەیەی لە لایەن خەڵکەوە کۆ کرابوەوە بۆ کڕینی دەزگای چاپ.

"ئیعلان

"بینا لە سەر دەعوای دائرەی بەلەدیەی سلێمانی لەسەر مودەعی عەلەیهی حەفیدزادە شێخ مەحمودی کوڕی شێخ سەعید، مەحکەمەی بیدایەتی سلێمانی بەپێی مادەی 1462 و 1606 لە مەجەلە و مادەی 97 و 100 لە ئوسولی محاکەماتی حقوقیە غیابەن حوکمی دا بە سەر مودەعی عەلەیهی شێخ مەحمود بە تەئدیەی دە هەزار وشەصت و چوار روپیە و نیو و سی و هەشت لیرەی عەینی عوسمانی، ئەو مەبلەغەی کە لە وەختی خۆیدا لە تەرەف ئەهالی سلێمانیەوە بۆ کڕینی ماکینەی تەبع تەبەڕوع کرا بو، وە مودەعی عەلەیهی غەسبی کرد بو، لە گەڵ فائیزی نیزامی صەدی نۆ، لە تاریخی تەلەب کە موسادیفی 30 ی کانونی سانی 926 ەوە

هەتا حینی تەئدیە و تەحمیلی مەساریفی محاکەمە پێنج سەد و سی و پێنج روپیـە ئـوجرەتی محـامی بـۆ سـێ جەلسە و، صەد و پەنجا روپیە ئوجرەتی تەنزیمی لەوایحی قانونیە و پـارەی پـول و ئـوجرەتی مومـەیزین و ئیعلان لە سەری. وە لە بەر ئەمە کە مودەعی عەلەیهی شێخ مەحمود محەلی ئیقامەتی مەجهولە بە سورەتی ئیعلان لەم غەزەتەدا ئەم حوکمە تەبلیغی ئەکرێ کە لە تاریخی نەشریەوە هەتا پانزدە رۆژ حەقی ئیعتیـراز و لـە پـاش ئەوە هەتا سی رۆژ حەقی ئیستینافی هەیە. ئەگەر لە زەرفی ئەم مودەتەدا بە ئەم تورووقی قانونیەیـە تەوەسـول نەکا ئەم حوکمە کەسبی قەتعیەت دەکا."

3 ی شوباتی 926 مەحکەمەی بیدایەتی سلێمانی"(ژیان، ژ 3، 4 ی شوباتی 926)

"ئیعلان

"حەفیدزادە شێخ مەحمود کوڕی شێخ سەعید بە پێی ئەو ئیعلامە کە بە تاریخی 3 ی شـوباتی 926 و عەدەد 7 لە مەحکەمەی بیدایەتی سلێمانی سادر بوە و لە تەرەف دائیرەی بەلەدیـەوە تـەنفیزی حـوکمی تەلـەب کراوە، بە تەئدیەی دە هەزار و شەسـتوچوار روپیـە و نیـو و حـەوت ئانـە و، سـی و هەشـت لیـرەی عـەینی عوسمانی لە بەر ئەمەی مەحکوم عەلەیهی ئەمڕۆ محەلی ئیقامەتی مەجهولە ئەوا بە ئیعلان ئیخبار دەکـرێ کـە لـە تاریخی نەشرەوە هەتا مانگێک خۆی وە یا وەکیلێکی لە دائیرەی سـلێمانی ئیسـپاتی وجـود وە ئـەم مەبلەغـە تەئدیە نەکات، حوکمی ئەو ئیعلامە بە سورەتی حیجز و فرۆشتنی ئـەموالی مەنقولـە و غەیرەمەنقولـەی تـەنفیز دەکرێ."

10 شوباتی 926 رەئیسی ئیجرای سلێمانی "(ژیان، ژ 4، 11 ی شوباتی 926).

1. 3. وشک کردنی سەرچاوەکانی دەرامەتی

شێخ مەحمود ئەرکێکی دارایی گەورەی لەسەر شان بوە. بەرپرسی دابینکردنی پێویسـتیەکانی ژیـانی خێزانەکەی خۆی و هەمو چەکدارەکانی بوە. نە هـیچ دەوڵـەتێک هـەبوە یارمـەتی دارایـی بـدا و، نەخۆیشـی دەزگایەکی دارایی هەبوە ئەم کارە ئەنجام بدا. سەرچاوەی دەرامـەتی بریتـی بـوە لـە مڵکانـەی زەوی و زاری گوندەکانی خۆی و، لەو باجەی لە دانیشتوانی دێهات و خێڵە رەوەندەکانی کۆ کردۆتەوە.

وەزارەتەکەی سەعدون بۆ بنبرکردنی بزوتنەوەکە، رێوشـوێنی وشـک کردنـی سـەرچاوەی دەرامـەت و دارایی شێخ مەحمودی دانا. لە لایەکەوە بـە زەوت کـردن و دەس بەسـەرا گرتنـی هـەمو موڵکـەکانی خـۆی و کوڕەکانی و هاوسەرەکانی و خوشکەکەی و، لە لایەکی ترەوە بـە رێگـرتن لـە کۆکردنـەوەی بـاج و سـزادانی ئەوەی باجی ئەدا:

"ئاگاداری

"بۆ زانینی هەمو، سـورەتێکی قـەراری مەجلیسـی وزەرا کـە لـە خسـوس موسـادەرەی ئـەملاکی شـێخ مەحمود و ژنەکانیەوە دەرچوە، لێرە نیشانی قارئینی کیرامی ئەدەین:

"وەزارەتی داخلیەی عیراق

ژمارە 1165 تاریخ 6 ی مایسی 1926

"ئەمری وەزاری

"بە موجیبی قەراری مەجلیسی وزەرا کە لە تـاریخی 2 ی مـارتی 926 دەرچـوە و بینـا لـە سـەر ئـەو سەلاحیەتەی کە بە موجیبی مادەی 27 ی قانونی مونازەعـاتی جەزائیـە و مەدەنیـەی عەشـائیر بـە مـن دراوە ئەمرمان کرد کە جەمیعی ئەملاکی شێخ مەحمود کوڕی شێخ سـەعیدی بـەرزنجی و، ژنـەکانی: عایشـە خـان و

بەهیە خانم، بە ناوی حکومەتەوە موسادەرە بکرێ و بفرۆشرێ بە شەرتێ قیمەتەکانیان بە موجیبی ئەوامیرێک کە لە ئاخرییا سادر ئەبێت سەرف بکرێت." (ژیان، ژ 18، 27 ی مایسی 1926).

"بۆ زانینی هەموو

"داخلی قەزای شاربازێڕ لە دێی کەناروێدا یانزدە پارچە زەوی بەراو کە ناویان: زەمینی کۆتەرە وشکەڵ کە بە دێبەری حەمە شولە و زەمینی خوارماڵ کە بە دێبەری برایمی فەقێ عەلی و زەمینی بەرباغ کە بە دێبەری قادری فەقێ عەلی و زەمینی بەرماڵان کە بە دێبەری شەریفی فەقێ عەلی و دو زەمینی تر کە هەردوکیان ناورێیان پێ ئەڵێن و بە دێبەری حەمە شولە مەشهورن و سێ پارچەی تر کە هەرسێکیان بە زەوی بەرماڵانی میری و ماڵان و سەرئەستێڵ کە هەردوکیان بە دێبەری مەلا محەمەد و ئەحمەد موسا مەشهورن و، بە ناوی شێخ مەحمودەوەن. ئەم زەوییانە موقابیل بە تەلەبی بەلەدیە خرانە مەوقیعی موزایەدەوە بینائەن عەلەیهی لە ئیعتیباری نەشری ئەم ئیعلانەوە هەتا سی ڕۆژ هەرچی تالبە صەدی دە تەئمینات بهێنێت و موراجەعەت بە دائیرەی ئیجرای سلێمانی بکات."

26 ی ئەیلولی 926 ڕەئیسی ئیجرای لیوای سلێمانی"(ژیان، ژ 35، 30 ی ئەیلولی 926)

"ئیعلان

"نەزەر بە موندەرەجاتی ئیعلامێک کە لە تەرەف بەلەدیەی سلێمانیەوە بۆ تەنفیز بەم دائیرەیە تەودیع کرا بو شێخ مەحمودی حەفید مەحکومی تەئدیەی دە هەزار و شەست و چوار روپیە و نیو و سی و هەشت لیرەی عوسمانی بوە بۆ بەلەدیە وە لە بەر ئەوەی مەحکوم عەلەیهی بە ڕەزای خۆی لە تەئدیەی مەبلەغی مەحکوم بیهی ئیمتیناعی کرد، لە سەر تەلەبی مەحکوم لەهو ئەم دائیرەیە حیجزی سیانزە دوکان لە شاری سلێمانی و پەنجا پارچە زەوی بەراو کە لە دێی کەنارو و کانی سپیکە و کەڵەکن و داریکەلی واقیعن قەراری داوە، بینائەن عەلەیهی لە تاریخی ئەم ئیعلانەوە هەتا سی ڕۆژ ئەگەر مەحکوم عەلەیهی تەئدیەی مەبلەغی مەحکوم بیهی لە گەڵ مەساریفاتی سائیرەی نەکات، ئەم موڵکانە کە حیجز کراون عەلەل ئوسول بە تالیبی دەفرۆشرێت و لە قیمەتەکەی مەبلەغی مەحکوم بیهی ئیستیفا دەکرێ. لە بەر ئەمە ئیعلان کرا."

ڕەئیسی ئیجرای لیوای سلێمانی."(ژیان، ژ 16، 13 ی مایسی 926)

سزادانی جاف

"چەند ساڵێکە بەعزێ لە عەشائیری جاف ئیستیفادەیان لە وەزعی مەملەکەت کرد و لە ڕاووڕوت و جەردەیی و ئەزیەتی فەقیر و فوقەرا قسوریان نەکرد بو، وە بوبون بە باعیسی زۆر موشکیلات لە ئیشوکاری حکومەت دا و ئەمنیەت و ئاسایشی لیوایان ئیخلال کرد بو.

"ئەمجارە جەنابی موفەتیشی ئیداری غەیور، بە ئۆردویەکەوە تەشریفی لە شارەزوردا دەوریەیان فەرمو، وە بەو موناسەبەتەوە هەم هەمو شارەزوریان لە تەعەڕوزات و تەجاوزاتی جاف محافەزە و حقوقی زۆر مەغدوریان جێبەجێ کرد و، دیسان لەم دو تائیفە شەڕارە، لە ڕۆغزادی هەزار و لە تەرخانی پێنجسەد سەر حەیوانی بە جەزا لێ سەندن. فەقەت لە هەمو شتێک چاکتر 9 کەس لە ناودارانی ڕۆغزادی و تەرخانییان دەردەست و، مەحفوزەن سەوقی مەرکەزی لیوا فەرمون. ئەو 9 کەسە ناویان لە خوارەوە نوسراوە. ئەلئان لە دائیرەی پۆلیس مەحبوسن و لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە بۆ حوسنی سلوک و حیفزی نیزام، داوای تەعەهود و زەمانیان لێ کراوە و، سەنەدی ئەوە بدەن دائیمەن موتیعی ئەمری حکومەت بن.

"بەم موناسەبەتەوە تەبریکی هیمەتی جەنابی موفەتیشی ئیداری ئەکەین کە حەقیقەتـەن ئـەم هیمـەت و فەعالیەتەی شایانی تەقدیر و سەنایە و، واسیتە بو بۆ چاوشکاندنی ئەشقیا و ئەشرار.

قادری وەیسی، رۆغزادی. رەشید باوەجان، رۆغزادی. ئەحمەد شاسـوار، رۆغـزادی. رۆسـتەمی حەمـەی مەحمود، رۆغزادی. فارس عەزیز، رۆغزادی. عەبدولکەریم رۆبیتەن، رۆغزادی. فەتاح کامەران، رۆغـزادی. حەمـە حەسەن مەحمود، تەرخانی. حەمەی شاسوار، تەرخانی" (ژیان، ژ 41، 11 ی تشرینی سانی 926)

"قادری وەیسی

"لە روئەسای رۆغزادی قادری وەیسی کە مودەتێکە لە گـەڵ بـەعزێ لـە روئەسـای تـری رۆغـزادی و تەرخانی‌دا گیرا بو، لە سەر تەنسیبی مەقامی موتەسەرڕیفیەت بەرامبەر بە 5 هەزار روپیـە تـەئمینات کـە داویـە بەرەڵا کرا، بە شەرتێ کە لەمەودوا لە هەمو خسوسێکەوە ملکەچی حکومەت بێ و، لەم مـودەتی دو سـاڵەدا کـە بۆیان داناوە بە هیچ کلۆجێ بزوتنەوەیەک کە ببێتە باعیسی تێکدانی ئەمن و ئاسایش لێ‌ی رو نەدا. هەروەکو زانراوە دەرحەق بە رەفیقەکانی تریشی تـەتبیقی ئـەم کەیفیەتـە نیـەت کـراوە." (ژیـان، ژ 58، 17 ی مـارتی 927)

"تەعویزات

"ئەو هەزار و پێنجسەد سەرمەڕەی کە بە جەزا لە روغزادی و تەرخانی سەندرا و کە فرۆشرا تەقریبـەن بایی چواردە هەزار روپیە بو، ئەمجارە لە سەر تەنسیبی حکومەت وا قەرار درا بـە سـەر ئـەوان کەسـانەدا کـە لەمەوپێش لە لایەنی ئەم دو عەشیرەتەوە توشی زەرەر و زیان بون دابەش بکـرێ. لـە عەدالـەت و مەرحەمـەتی حکومەت و لە عالیجەنابی موتەسەرڕیف، کە بێ شوبهە بۆ ئەم خسوسـە هیمـەتیان روی داوە، بـە زیـاد بـێ." (ژیان، ژ 56، 3 ی مارتی 927)

1. 4. راونانی هێزەکانی

شـێخ مـەحمود، ئەگـەرچی چەنـدین ئەفسـەری دەرچـوی ئاکـادیمی جـەنگی ئەسـتەموڵ و چەنـدین رۆشنبیری شارەزای لە گەڵ بوە، بەڵام ستراتیجێکی جـەنگی دیـاریکراوی نـەبوە کـە ئامـانج و تاکتیـک و جۆری شەڕەکانی و، مەیدانەکانی کار و چالاکیەکانی و، شێوەی رێکخستنی هێزەکانی، دیاری بکا.

شێخ مەحمود و هێزەکانی بە زۆری خۆیان لە شەڕ لاداوە. هەڵوێسـتی (دیفـاعی سـەلبی) یـان گرتـوە. هەمیشە چاوەڕێ بون دوژمن هێرشیان بهێنێتە سەر. سەرکردایەتی جەنگی و سیاسی بریتـانی لـە عیـراق‌دا، بەو هەمو تەجروبەیەوە کە لە بواری جۆراوجۆری جەنگـدا هەی بوە، بە هێزی ئاسمانی و زەمینی هەمیشـە لـە راونانی شێخ مەحمود و هێزەکانی‌دا بوە. هێزەکانی شێخ مەحمود کە لە تاقمی خێڵەکی نارێکوپێک، بگـرە بـێ سەر و بەرەدا ساز درا بون، توانای پەلاماردان و بەرگری هێزی بریتانی و عیراقی‌یان نەبو، بە تایبەتی چونکە ماوەی چەند ساڵێکی خایاند. لەبەر ئەوە هەمیشە لە کەمبونـەوە و هـەڵوەرین دا بـون. لێـیـان ئـەگیرا، لێـیـان ئەکوژرا و لێیان تەسلیم ئەبوەوە.

ئەگەرچی لەو ماوەیەدا ژمارەیەکی زۆر شەڕ و پێکدادان لـە ناوچـەی جیـاوازی دور لـە یـەک دا روی داوە، هێزی شاهانەی ئاسمانی ئینگلیز بە چالاکی بەشداری هێرشەکانیان کردوە و، دەیان گوندیان وێـران و، سـەدان باخ و خەرمانیان ئاگر تێ بەرداوە و، دەیان چەکداری شۆڕش و هاوڵاتی مـەدەنی‌یان کوشـتوە، بـەڵام ژیـان زۆر کەم ئەو روداوانەی تۆمار کردوە. یەکێ لەو روداوانە هەواڵی (کوشتنی کەریم بەگ) ە کە بەمجۆرە نوسیوێتی:

"کەریم بەگ کە مودەتێکە بە خەباسەت و شەقاوەتی بێ ئینسافانە و بێ دینانە عالەمی لیوایەکی ڕەنجیدە و دڵخون کرد بو، وە لە دەنائەت و جەردەیی ئانێک فاریغ نە ئەبو. لە گەڵ ئەمەیش دا هەمو وەختێ لە ترسی قیوای حکومەتی کوناوکون خۆی ئەشاردەوە، ئەوا ئەمجارە لە شەڕێک دا کە لە گەڵ دێی قەرەتامور دا کردویەتی، کە دێیەکە لە دێهاتی دەوری چەمچەماڵ و یونس ئاغای مەحمود ئاغا گەورەیانە، کوژراوە. دائیر بە کوشتنی ئەم پیاوە، ڕاست و درۆ، گەلێ تەواتورات هەیە، سەحیحەکەی ئەمەیە کە ئێمە لە مەنبەعێکی مەوسوقەوە وەرمان گرتوە:

"مەرقوم کەریم بەگ خۆی و تاقمێک لە هەمپاکانی چەند ڕۆژێ لە پێش کوشتنیا لەو دێهاتی دەوروپشتی چەمچەماڵەدا ئەسوڕانەوە و هەر شەوە میوانداریان بە دێیەک ئەکرد. نۆرە دێتە سەر قەرەتامور. یونس ئاغا لە هاتن مومانەعەتیان ئەکات و، خەبەری لێ ئەگێڕێتەوە کە تۆ لە حکومەت عاسیت و پیاوێکی جەردەی، لەبەر ئەمە مەسئولیەت ناهێنمە سەر خۆم. ئەویش کە پەردەی مەغروریەت چاوی داپۆشی بو گوێ ناداتێ. لە سەر ئەمە لێیان ئەبێ بە شەڕ. لەو شەڕەدا پیاوێکی کەریم بەگ و کوێخاکەی قەرەتامور ئەکوژرێ، کەریم بەگیش بریندار ئەبێ و بڵاوەی لێ ئەکرێ. هەر لە تەئسیری ئەو برینە لە پاش یەک دو سەعات خاتیمە بە حەیاتی شەقاوەتی کەریم بەگ دێت. لە غەزەتەکانی بەغدادا کە نوسراوە لە شەڕێک دا لە گەڵ جەیش کردویەتی کوژراوە بێ ئەسڵە. ڕاستیەکەی ئەمە بو کە عەرزمان کردن." (ژیان، ژ 24، 15 ی تەموزی 926).

کەریم بەگی فەتاح بەگ لە سەرانی تیرەی بەگزادەی هەمەوەند بوە. هەر لەو کاتەوە کە شێخ مەحمود بو بە حوکمداری کوردستان کەریم بەگ بە دڵسۆزی دایە پاڵ شێخ مەحمود، تا کوژرا لێی جیانەبوەوە.

دوای گیرانی شێخ مەحمود لە حوزەیرانی 1919 دا و، دورخستنەوەی بۆ هیندستان، کەریم بەگ خۆی بە دەستەوە نەدا و بە یاخێتی لە ئینگلیز مایەوە. هێزێکی لە هەمەوەند ساز دا، شان بە شانی دەیان کەسی کە لە جەباری و جاف و پشدەری، بەرگری داگیرکەرانی ئینگلیزی و، داوای گەڕانەوەی شێخ مەحمودی ئەکرد.

لە حوزەیرانی 922 دا لە گوندێکی دەوری چەمچەماڵ کاپتن بۆند و کاپتن ماکانت، دو ئەفسەری ئینگلیزی کوشت. کاپتن بۆند حاکمی سیاسی چەمچەماڵ بو. بەمەیش بو بە دوژمنی ژمارە یەکی ئینگلیز. ئەو کاتە 10 هەزار ڕوپیە (پاداشت) یان تەرخان کرد بۆ لە ناو بردنی.

کاتێ هێزی تورک گەیشتە ڕەواندز، کەریم بەگ چوە لایان و، لە شەڕی دەربەندی ڕانیەدا لە 23 ی ئابی 922 دا کە هێزی ئینگلیز زۆر بە خراپی شکا، بەشداریەکی کاریگەری کرد. ئەم شەڕە و، چەند شەڕێکی تر و زیادبونی جموجوڵی دوژمنانی ئینگلیز کاربەدەستانی ئینگلیزی ناچار کرد، بیر لە چۆڵکردنی سلێمانی و هێنانەوەی شێخ مەحمود بکاتەوە.

کاربەدەستانی ئینگلیز لە ئەیلولی 922 دا سلێمانی‌یان چۆڵ کرد. لە کاتێکدا پیاوماقوڵانی سلێمانی خەریکی ڕێکخستنی کاروباری سلێمانی بون، کەریم بەگ بە هێزێکەوە گەیشتە ناو شار. مستەفا پاشای یاملکی گرت کە یەکێ بو لە دوژمنە سەرسەختەکانی کەمالیەکان. بە تەما بو بە گیراوی بینێرێ بۆ ئوزدەمیری فەرماندەی مەفرەزەکەی تورک لە ڕەواندز، بەڵام خەڵک مستەفا پاشایان بەرەڵا کرد و ڕێگەیان بە کەریم بەگ نەدا ئەم کارە ناپەسندە بکا.

کاتێ شێخ مەحمود گەڕایەوە، کەریم بەگ دیسانەوە دایەوە پاڵ شێخ مەحمود. بەڵام لە بەر ئەوەی لە لایەن ئینگلیزەوە بە تاوانبارێکی خواستراو دانرا بو، سەرەتا شێخ مەحمود لە خۆی نزیک نەخستەوە تا نێوانی بە ئاشکرا لە گەڵ ئینگلیز تێک چو.

کە شێخ مەحمود سلێمانی بە جێ هێشت و روی کردە ئەشکەوتی جاسەنە، کەریم بەگ لە دەوری سلێمانی مایەوە. کاتێ ئینگلیز بۆ جاری دوەم سلێمانی چۆڵ کردەوە، پێشڕەوی هیزەکانی شێخ مەحمود کە چونەوە ناو شاری سلێمانی، کەریم بەگ بو.

کەریم بەگ بەشداری دەیان شەڕی کردبو دژی ئینگلیز و شارەزاییەکی زۆری پەیدا کردبو لە شەڕی پارتیزانیدا. هەر بۆیە ئینگلیز نەی توانی زەفەری پێ بەرێ. دوای کوشتنی ئەم، ئەگەرچی سابیری کوڕی و چەندین کەس لە پیاوە ناسراوەکانی هەمەوەند لە ریزی شۆڕشدا مابون، بەڵام شێخ مەحمود بە کوشتنی کەریم بەگ یەکێ لە باشترین فەرماندە دڵسۆزەکانی لە دەس دا.

"موەفەقیەتێکی گەورە

"ئەمجارە حکومەت پێی زانی کە 5 کەس لە ئەشقیاکان دوبارە هاتونە سەر ئەهالیە هەژارەکە و دەستیان کردوە بە هاتوچۆ کردن و خۆ بە خێو کردن و زک لەوەڕانن. فەورەن قوەتێکی موناسیبی رێک خست و ناردی. ئەم قوەتە شوێنی ئەم جەردە بێ ئینسافانە هەڵئەگرن تا ئەیانکەن بە دۆی سیتەک دا. بە تەدبیرێکی باش هەر چوار ئەترافی دێیەکە ئەگرن، بێ ئەمەی کە مەجالی موسادەمە و مودافەعەیان بهێڵرێت، ئەیان گرن. ئێستا لە سلێمانی حەپسن و، ناویان ئەمانەیە کە لە خوارەوە نوسراوە. هەرکەسێ کە لە تەرەف ئەمانەوە تەجاوز وە یا غەدرێکی لێ کراوە ئەتوانێ موراجەعەت بە حکومەت بکات.

"شێخ تەها کوڕی سەید ئەحمەدە پچکۆلە. کوێخا عەزیزی خەمزە. ئیسماعیل شەریف. عەزیز فەتاح. خەلیل ئیسماعیل." (ژیان، ژ 43، 25 ی تشرینی سانی 926)

2. گفتوگۆی شێخ مەحمود و ئینگلیز

لە تەموزی 926 دا یەکێ لەو فرۆکانەی کە بۆردومانی کوردستانی ئەکرد، لە بەر ئەوەی تێکچونێکی تەکنیکی تێ دا دروست بو، ناچار بو بنیشێتەوە. فرۆکەوانێک و میکانیکیەکی تێ دا بو. هەردوکیان بە دیل گیران و برانە لای شێخ مەحمود. ئەویش لە لای خۆی لە گوندی وڵەژێر گلی دانەوە. شێخ مەحمود ویستی ئەمە بکات بە هۆی دەسپێکردنی گفتوگۆ لە گەڵ ئینگلیز. چەند جارێ نامە و نێردراو لە نێوانیاندا هاتوچو. سەرەنجام وا رێ کەوتن مەندوبی سامی بۆ بینینی شێخ مەحمود بێتە خورماڵ. مەبەستی سەرەکی مەندوبی سامی لەم بینینە، ئازادکردنی دیلەکان بو نەک گفتوگۆی سیاسی.

2. 1. گفتوگۆ لە خورماڵ

مەندوبی سامی، سێر هێنری دوبس، لە بەر نەخۆشی یان خۆ نەخۆش خستن نەچو. لە باتی ئەو کۆرنوالیس، کە ئەودەم موستەشاری وەزارەتی داخلیەی عیراق بو، رۆژی 9 ی 10 ی 926 چو بۆ نزیک خورماڵ بۆ بینینی شێخ مەحمود. شێخ مەحمود لە گەڵ خۆی هەردو دیلی هێنا بو بە سەلامەتی تەسلیمی کۆرنوالیسی کردن. ماوەی چەند سەعاتێ گفتوگۆیان کرد. خواستەکانی شێخ مەحمود دو جۆر بون: هەندێکیان تایبەتی بو، پێوەندی بە گێڕانەوەی ماڵ و مڵکەکانی خۆیەوە و بە چۆڵکردنی پێنجوینەوە هەبو، بۆ ئەوەی لێی دابنیشێ. هەندێکیشیان گشتی بون، پێوەندیيان بە مافی نەتەوەیی کوردەوە هەبو. شێخ مەحمود داوای ئەکرد حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیدابی بریتانیدا دروست بکرێ.

کۆرنوالیس بە راشکاوی بە شێخ مەحمودی راگەیاند کە مەسەلەی حکومەتی کوردی بابەتی باس نیە. بۆ ئەوەی واز لە خۆی بهێنن و مڵک و ماڵەکانی بۆ بگێڕنەوە، ئەبێ دەس نەخاتە کاروباری سیاسیەوە و لە

شارێکی خواروی عیراق یا لە گوندێکی ئێران دور لە سنوری عیراق دابنیشێ و، دەس وەرنەداتە کاروباری حکومەتی عیراقەوە.

ژیان هەواڵی هاتن و گەڕانەوەی کۆرنوالیسی بۆ سلێمانی نوسیوە. هەروەها هەواڵی بەرەڵاکردنی فرۆکەوانەکان یشی بڵاو کردۆتەوە. بەڵام باسی یەکتربینین و گفتوگۆکانی شێخ مەحمود و کۆرنوالیسی بە ئەنقەست پشت گوێ خستوە. هەواڵەکەی بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"هەواڵی ناوشار

"تەشریف هێنان

"7 ی مانگی جاری، رۆژی پێنجشەمە، وەکالەتەن لە بری فەخامەتی مەندوبی سامی، مەعالی موستەشاری وەزارەتی داخلیە جەنابی میستەر کۆرنوالیس، لە گەڵ سکرتێری خاسی فەخامەتی موعتەمیدی سامی جەنابی کەپتان هۆلت، یەومی مەزکور سەعات 8 و نیوی غروبی بە ئۆتۆمۆبێل تەشریفیان هێناوەتە سلێمانی. بە سورەتێ کە لایەق بە شان و شەرەفیان بێ ئیستیقبالێکی موحتەشەمیان بۆ کرا. لە مەقامی عالی موتەسەڕیفیەوە بە سورەتی مەخسوسە ئەشراف، تیجار، روئەسای دەوائیر و، مەئمورین لە گەڵ قوتابیانی هەردو مەکتەب، دەعوەت کرابونە جێگای تەیارە. سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداری بە ئۆتۆمۆبێل تا ئەو لای قلیاسان بە پیریانەوە چوبون. موتەباقی هەیئەتی موستەقبیلین هەمو لە جێگای نیشتنەوەی تەیارە چاوەڕوانی هاتنیان ئەکرد. تەقریبەن لە سەعات 8 بەولاوە ئۆتۆمۆبێلەکان دەستیان کرد بە هاتن. لەم میانەدا ئۆتۆمۆبێلێک کە مەعالی جەنابی موستەشاری تیا بو روی کردە خەلقەکە. لە تەرەف تەلەبەکانی مەکتەبەوە تەرفیقەن بە سەدای ئاهەنگداری مۆزیقەوە گۆرانی بە خێر هاتن تەغەنی کرا. وە لە تەرەف فائیقەوە (شەش ساڵەیە) لە مەقامی بە خێر هاتن دا ئەم دو مەسرەعەی ژێرەوە خوێندرایەوە.

"مەغریب کە بو بە مەشریق و رۆژی لەسەر هەڵات

پایز بەهارە ئەودەمی تەشریفی ئێوە هات

ئەم هاتنە نیشانەی هات و سەعادەتە

مەکتەب عمومی عەرزی بە خێر هاتنت دەکات

جەنابی موستەشار زۆر پێخۆشحاڵ بو.

"لە پاشا لە تەرەف جەنابی موتەسەڕیفەوە کە بە پیریەوە چو بو وە لە خزمەتیا گەڕابوەوە، بیلعموم موستەقبیلین بە جیا جیا تەقدیم کران. ئیلتیفاتی بە هەمو لایەک ئیبراز فەرمو. لە دوای تەواوبونی مەراسیم تەشریفیان هاتە ناو شار و لە دائیرەی عالی موتەسەڕیفیدا دابەزی. لە سەعات 9 دا ئەشراف، تیجار، روئەسای دەوائیر، دەستە دەستە بۆ عەرزی خۆشئامەدی لە جێ و مەقامی جەنابی موفەتیشی ئیداریدا بە مولاقاتی موشار ئیلەیهی موشەرەف بون.

"یەک دو رۆژ تەشریفی لێرە مایەوە. لە پاش بینینی ئیشوکاری مەودوعەی خۆیان بەیانی دوشەمە بە ئۆتۆمۆبێل گەڕانەوە. لە گەڵ بە خێر هاتن خوا حافیزیان لێ ئەکەین." (ژیان، ژ 37، 15 ی تشرینی ئەوەلی 926)

تێبینی: فائیق، کە ئەو کاتە شەش ساڵە و، ئەم شیعرەی خوێندۆتەوە فایەق هوشیار بوە و شیعرەکەیش هی پیرەمێردی باپیرێتی.

"بەرەڵابون

"ئەو دو تەیارەچییەی کە لە تەرەف شێخ مەحمودەوە گیرا بون و مودەتێکە لەوێ مابونەوە ئەمجارە لە سایەی هیمەت و وەساتەتی مەعالی جەنابی موستەشارەوە نەجات درا. وە رۆژی یەکشەمەی رابوردو بە ئۆتۆمۆبێل رۆیشتنەوە بەغداد." (ژیان، ژ 37، 15 ی تشرینی ئەوەلی 926)

بەڵام ژیان لە بۆنەیەکی تردا یەکتربینینی شێخ مەحمود و کۆرنوالیسی ئاشکرا کردوە. کۆرنوالیس لە 18 ی 10 ی 928 دا سەردانی سلێمانی کردوە. بەو بۆنەیەوە ژیان لە ژ 132 دا ریپۆرتاجێکی بڵاو کردۆتەوە و، لە سەروتاری ژ 133 دا لە ژێر سەردێڕی (چاکە لە فکر ناچێتەوە) نوسیوێتی:

"دیسان مەعلوممانە و هێشتا لە فکرمان نەچۆتەوە کە لە وەقتێکا عمومی میلەتەکانی دراوسێمان لە رەحەتی و ئیستراحەتا بون، کەچی ئێمە بە واسیتەی بەعزێ ئەسبابەوە لە ناو وەرتەیەکی فەلاکەت و ئینقیلابا گێژمان ئەخوارد و، ئەم فەلاکەتە مودەتێکی چەند ساڵی دەوامی کرد و حەتا کە حکومەتیش تەشریفی هێنایەوە دیسانەوە بە تەواوی ئەمنیەت و ئاسایشێک تەئمین نەکرا هەتا دەرەجەیەکی لێ هات، کە سەروەتی مەملەکەتەکەمان زایع و دەرگای تیجارەتمان بەسترا، میلەتی بێ قوت دەستەوئەژنۆ دانیشت و کە حکومەتی فەخیمە زانی ئیتر بە بەریەوە نەماوە و میلەتەکە موتەنەبیە بوە و، ئەو معامەلە خراپانەی لە فکری خۆی دەرهێناوە و پەشیمان بۆتەوە. ئیتر بە جدی بۆ رەفعی ئەم حاڵە قەراری قەتعی دا.

"مەعالی کۆرنوالیس وەکو گەلێ مەسائیلی موهیمتری عیراقی حەل فەرموە، بۆ حەلی ئەم مەسئەلەیەش بە جدی سەعی فەرمو و، تەشریفی هێنایە سلێمانی و لێرەیشەوە چوە خورماڵ و، لەوێ لە گەل شێخ مەحمود ئەفەندیدا مولاقاتی فەرمو و، لە داخلی بەعزێ شەرائیت موما ئیلەیهی عەفو فەرمو و، نەتیجە ئەم ئینقیلاب و فەلاکەتەی بە ئەبەدی رەفع فەرمو."

2.2. گفتوگۆ لە بەغداد

بۆ دریژە پێ دانی گفتوگۆ، شێخ مەحمود بە نوێنەرایەتی خۆی سەید ئەحمەدی بەرزنجی ناردۆتە بەغدا. سەید ئەحمەد رۆژی 21 ی 10 ی 926 گەیشتۆتە سلێمانی و لەوێوە چۆتە بەغداد. گفتوگۆکانی لە بەغداد لە گەڵ سەید ئەحمەد کراوە وەکو ئەوە وا بون کۆرنوالیس لە خورماڵ لە گەڵ شێخ مەحمودی کردون. مەرجەکانی بۆ شێخ مەحمودیان داناوە قورس بون. ئینگلیز تەنانەت ئامادە نەبوە (لێبوردنی گشتی) بۆ شێخ مەحمود و هاوکارەکانی دەربکا. بەرنوسی ئەو بەڵگەیەی کە بە ناو رێککەوتنە لە نێوان شێخ مەحمود و حکومەتدا و، لە راستیدا ئەتوانرێ بە (مەرجنامەی ئینگلیز و بەڵێننامەی شێخ مەحمود) ناوببرێ، ئەمە دەقەکەیەتی:

"بۆ دەفعی مەراقی خوێندەوارانی ژیان و تەعدیلی فکری بەعزێ ئیفراتپەروەران بۆ نەشری شەرائیتی ئینقیاد و ئیتاعەتی شێخ مەحمود ئەفەندی لە حکومەت موساعەدەمان وەرگرت. ئەوا سورەتێکی ئەو شەرائیتە کە لە مەقامی عالی موتەسەریفیەوە دەستمان کەوتوە، عەینەن دەرجی ستونی ژیانی ئەکەین:

"وەزارەتی داخلیە
"ژمارە 225
"تاریخ 19 ی کانونی سانی 927
"بۆ رەوانەکراو جەنابی سەید ئەحمەد ئەفەندی

"لە بەر ئەوەی کە لە بەینمان دا دەرهەق بە ئیشوکاری شێخ مەحمود ئیتیفاق پەیدا بو، لە شکلی کاغەزێک دا نوسینی بەشێکی نەتائیجی گفتوگۆکەمان موناسیب ئەبینم، کە ئەمانەیش لە مەوادی ژێرەوە عیبارەتە:

1. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات کە هەتاکو حکومەتی عیراق لە حوسنی نیەت و ئیخلاسیەتی بە تەواوی کەسبی ئەمنیەت ئەکات، خۆی و کوڕەکانی: شێخ ڕەئوف و شێخ لەتیف و، ژنەکانی: عایشە و بەهیە خانم، لە گەڵ فاتمە خانی خوشکی، لە دێی وڵەژێر کە لە ئەرازی ئێران دایە ئیقامەت بکەن.

2. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات نە خۆی و نە ئەوانەی کە لە مادەی یەکەم دا ناویان براوە، بە بێ ئیزنی حکومەتی عیراقیە داخل بە ئەرازی عیراق نەبن.

3. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات نە خۆی و نە ئەوانەی لە مادەی یەکەم دا ناویان براوە، بە هیچ سورەتێ و لە هیچ جێگایەک، دەست نەخەنە ئیدارەی حکومەتی عیراقیەوە و، بۆ ئەمە پیاوەکانی تریشیان تەشویق نەکەن، لە گەڵ ئەمەیش دا خۆی و ئەوانی تر لە تەداخول بە ئوموری سیاسیەی عیراق ئەبێ خۆیان بپارێزن.

4. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات شێخ باباعەلی کوڕی لە مەکتەبێک دا کە حکومەت قبوڵی بکات بۆ خوێندن ڕەوانەی بەغدای بکات، جگە لەمەیش ئەم کوڕەی بە بێ ئیزنی حکومەت بەغدا بە جێ نەهێڵێ.

5. شێخ مەحمود لە ڕوی ئەو کردەوانەوە کە ئیرتیکابی کردوە بۆ ئیجرای هەمو قەرارێک کە لە مەحاکیمی مەدەنیەوە دەرئەچێ لە نەتیجەی ئەو دەعاویەی کە لە لایەنی ئەفرادی میلەتەوە لە عەلەیهی ئیقامە کراوە مەسئولیەت قبوڵ ئەکات.

6. بە شەرتێ ئەم تەعەهودانە بە جێ بهێنرێ، حکومەتی عیراق بە پێی فەقەراتی ژێرەوە بە دانەوەی ئەو مڵکانە کە موسادەرە کراون و، حەقی موڵکیەتی عائید بە شێخ مەحمود و کوڕەکانی شێخ ڕەئوف و شێخ باباعەلی و شێخ لەتیف و ژنەکانی عایشە و بەهیە خانم لە گەڵ فاتمە خانی خوشکیە، موافەقەت ئەکات.

ا. شێخ مەحمود لە بری ساحیب موڵکەکان بۆ ئیدارەی ئەو موڵکانە وەکیلێ وە یا چەند وەکیلێک کە حکومەت بە باشی بزانێ تەعین ئەکات.

ب. ئەم وەکیلە وە یا وەکیلەکان لە موداخەلەی ئوموری ئیداری و سیاسی حکومەتی مەنع ئەکرێن و هەچ وەکیلێ بێ ئیتاعەتی ئەم ئەوامیرە، وە یا لە تەئدیەی ڕسومی موعتادەی حکومەتی ئیزهاری عیجز بکات حەقی حکومەتە دەستبەجێ عەزلی بکا و، لە جێی ئەو بۆ تەعین و دانانی یەکێکی تر لە گەڵ شێخ مەحمودا تەرتیبات ئیجرا ئەکرێ.

د. لەساڵی 1921 بەم لاوە هەر ئەملاکێ لە تەرەف شێخ مەحمودەوە وە یا لە تەرەف یەکێ لەو زاتانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا نوسراوە ئیستیملاک کرابێ، حەقی حکومەتە بیداتەوە بە ساحیبی پێشویان، بە شەرتێ ساحیبی موڵکەکان ئەو پارەیەی کە موقابیل بەو موڵکانە وەریان گرتوە بە شێخ مەحمود وە یا بەو زاتانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا بەیان کراوە ئیعادە بکەنەوە.

7. ئەگەر شێخ مەحمود وە یا یەکێ لەو زاتانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا سیبقەتی کردوە هەر وەختێ لە تەنفیزی یەکێ لەو شەرتانەی کە لە سەرەوە نوسراوە عیجز بنوێنێ حکومەتی عیراق لە هەمو نەوعە مەسئولیەتێ تەخەلی ئەکات و بۆ ئیتیخازی تەدابیری زەروریە سەربەست ئەمێنێ.

8. تەرتیباتی مەزکور هەر کە خرایە مەوقیعی تەنفیزەوە حکومەت بەرامبەر بە ئەتباعی شێخ مەحمود سیاسەتێکی مولایم وەرئەگرێ و لەمانە چەند کەسێک نەبێ ئیستیسنا ئەکرێن ئەوانی تر عمومەن لە پاش وەرگرتنی تەعەهودی حوسنی سلوک بۆ دێهات و جێگای خۆیان بە گەڕانەوەیان موساعەدە ئەکرێن.

ئەو کەسانەی ئیستیسنا ئەکرێن وەختی خۆی لیستەیەکی بە شێخ مەحمود ئەدرێ.

9. هەچ واریداتێ بە ناوی حکومەتەوە قەید کرابێ لە ئەملاکی شێخ مەحمود وە یا لە ئەملاکی ئەوانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا نوسراوە موافەقەت پەیدا بو کە نەیاندرێتەوە.

10. بێینە سەر مەسائیلی عمومیەی کوردایەتی: مەعلومی عالەمە کە بۆ تەتبیقی ئەو سیاسەتەی دەرحەق بە کوردەکانی عیراق لە تەرەف عیسبەتول ئومەمەوە دانراوە حکومەتی بریتانیا و عیراق بەرامبەر بە عیسبەتول ئومەم لە ژێر تەعەهودێکی موقەدەس دان. وە لە بەر ئەمەی لەم خسوسەوە ئەم دو حکومەتە مەسئولن ئەم مەسئەلەیە ناخرێتە مەوادی موزاکەرەکەمانەوە.

11. موافەقەتی تەحریریەتان لەم خسوسەوە بە زویەکی زو ناردنی ئارەزو ئەکەم. بە گەیشتنی ئەم کاغەزە بۆ لای شێخ گەڕانەوەتان و لە نەتایجی موزاکەرە بۆ ئاگاداركردنی مانعێک نابینم. موافەقەت و ئیسپاتی عەمەلی حوسنی نیەتی شێخ مەحمود بە چونە وڵەژێر، وە بە ناردنی شێخ باباعەلی کوڕیان بۆ بەغدا دیاری ئەدا. ئەوا حکومەت بۆ ئیجرای ئەو قیسمەی کە بەری ئەکەوێ حازر و ئامادەیە.

موستەشاری وەزارەتی داخلیە" (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927)

2. 3. گوشاری زۆرتر

شێخ مەحمود قبوڵکردنی ئەو مەرجانەی پێ قورس بو، سەرەتا دەستی دەستی پێ کردن، ئەیویست کاربەدەستانی ئینگلیز قانیع بکا، پێنجوینی بۆ چۆڵ بکەن لێی دابنیشێ. ئینگلیزەکان یش نوقتە لاوازەکانی شێخ مەحمودیان دۆزی بوەوە، ئەیانویست بێ ئەوەی هیچ ئیمتیازێکی بدەنێ، بە زویی ملی پێ کەچ بکەن.

ئاڵوگۆڕی موتەسەڕیفەکان

ئەنجومەنی وەزیرانی عیراقی ئاڵوگۆڕێکی لە موتەسەڕیفەکانی لیوا کوردنشینەکاندا کرد. ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ کە دوای گرتنەوەی سلێمانی و نوساندنی یەکجارەکی بە حکومەتی عیراقەوە، کرا بو بە موتەسەڕیفی سلێمانی، ئیستیقالەی کرد. ئیستیقالەکەی قبوڵ کرا. لە جێگەی ئەو ئەحمەد عوسمان کە کەسایەتیەکی هەولێریی باوەڕپێکراوی ئینگلیز بو، وە لەو کاتەدا موتەسەڕیفی هەولێر بو، گوێزرایەوە بۆ سلێمانی.

"قەراری مەجلیسی وزەرا: مەجلیسی وزەرا بە تەعینی نائیبی رەئیسی مەحاکیمی مەدەنیەی لیوای دیالە عومەر نەزمی بەگ بۆ موتەسەڕیفەتی کەرکوک و، بە تەحویلی موتەسەڕیفی کەرکوک عەبدولمەجید بەگ بۆ موتەسەڕیفەتی ئەربیل و، دیسان بە تەحویلی موتەسەڕیفی لیوای ئەربیل ئەحمەد بەگ بۆ موتەسەڕیفەتی لیوای سلێمانی و، بە قبوڵ کردنی ئیستیعفای موتەسەڕیفی ئێرە ئەحمەد بەگ قەراری داوە." (ژیان، ژ 61، 14 ی نیسانی 927).

ژیان ریپۆرتاجێکی دەربارەی (رەسمی ئیستیقبال بە تەشریف هێنانی موتەسەڕیف) بەمجۆرە نوسیوە:

"19 ی مانگی حالی، رۆژی سێشەمە سەر لە بەیانی، بە تەلسزێک خەبەری حەرەکەتی سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف درا بو. وە بینا لە سەر تەنسیب و تەرتیبی ئیدارەی بەلەدیە بۆ ئیستیقبال، عمومی روئەسای دەوائیر و گەلێ لە ئەشراف و تیجاری مەملەکەت لە گەڵ قوتابیانی هەردو مەکتەب، دەعوەت کرانە سەر جادەی موشیرئاوا. لەمبەر و لەوبەری جادەکە لە سەعات 5 ی عەرەبیەوە هەیئەتێکی گەورە گرد بوەوە و دەست بە چاوەروانی کرا. تەقریبەن لە سەعات 9 ی عەرەبیدا ئەو ئۆتۆمۆبێلەی کە جەنابی موتەسەڕیفی هەڵگرت بو لە بەردەمی موستەقبیلین دا وەستا. تەلەبەکانی مەکتەب دەستبەجێ رەسمی سەلامیان بۆ ئیجرا کرد. موتەسەڕیف کە تەشریفی هاتە خوارێ لە لایەنی سکرتێری موفەتیشی ئیداری میستەر ریچارد، کە لام

وایە بە ناوی موفەتیشی ئیداریەوە بۆ ئیستیقبال هات بو، عەرزی بە خێرهاتنی کرا و، لە تەرەف رەئیسی بەلەدیەوە هەیئەتی موستەقبیلین یەکە یەکە تەقدیم کرا. موشار ئیلەیهی گەلێ ئیلتیفاتی ئیبراز فەرمو وە موسافەحەی لە گەڵ هەموا کرد. لە دوای خیتامی خۆشئامەدی رو بە شار سواری ئۆتۆمۆبێلەکەی بوەوە و، بەم سورەتە مەراسیمی ئیستیقبال دوایی هات.

"حوسنی ئیدارە و مەزیاتی عالیەی جەنابی موتەسەرِیف وارەستەی ئیزاحە. بە هیواین ئەو تەئەسورەی کە لە قبوڵی ئیستیعفای موتەسەرِیفی پێشومانەوە پەیدا بوە بە خەدەماتی نافیعە بۆ وڵاتەکەمان تەلافی بکات. بەم موناسەبەتەوە لە وەزیفەی تازەیان دا موەفەقیەت و سەعادەتی تەمەنا ئەکەین." (ژیان، ژ 62، 21 ی نیسانی 927).

هێرش بۆ سەر پێنجوین

"دەنگوباس:

"19 ی مانگی حالی کە رۆژی تەشریف هێنانی سەعادەتمەئاب موتەسەرِیف بو، بە گەیشتنی موشار ئیلەیهی، هەر ئەو رۆژە میقدارێکی زۆر عەسکەر لە جەیشی عیراق و لیوی بە تۆپ و موهیماتێکی زۆرەوە، لە گەڵ مەفرەزەیەکی پۆلیسی سوارە، رو بە پێنجوین حەرەکەتیان کرد بو، لە رێگا توشی تاقمێ لە چەتەکان ئەبن. لە شەرێک دا کە لە بەینی تەرەفەین دا روی داوە چەتەکان 5 مەقتول و چەند برینداریکیان بە جێ هێشتوە و، بەرامبەر بە سەتوەتی قیوای حکومەتی مقاوەمەت و موقابەلەیان پێ نەکراوە و رایان کردوە. لەم لا تاقە نەفەرێک کوژراوە. لە 23 ی نیسان دا قوەتەکە بە بێ موقابەلە داخلی پێنجوین بون.

"ئیتر ئەمجارە حکومەت بە تەواوی و قەتعی لە پێنجوین ئەمێنێتەوە و ئیدارە تەشکیل ئەکات. هەچ تەواتورێک لەم خسوسەوە بە نەوعێکی تر بگێڕڕێتەوە بێ ئەسڵە. حەقیقەتی حاڵ ئەمەیە کە بەیانمان کرد.

"لەو رۆژەوە کە عەسکەر بۆ پێنجوین حەرەکەتی کردوە ئەو تاقمە چەتە خوێڕییانە کە لە دێهاتەکانی دەوری شار بە شەو بە دزیەوە ئەچونە سەر لادێییەکان و ئەبونە باعیسی تێکدانی ئیستراحەتیان هەمو بەرتەرەف کراون. وە لە سایەی هیمەت و حوسنی تەدبیری جەنابی موتەسەرِیفەوە لەو ناوەدا ئاسایش و ئەمنیەتێکی تەواو دامەزراوە." (ژیان، ژ 63، 28 ی نیسانی 927).

"بۆ زانینی هەمو:

ئەوا لە تاریخی ئەمڕۆوە ئەمرێک کە بە ژمارە 555 رۆژی 927/2/23 تەعمیم و ئیسدار کرابو لەغو کرایەوە. یەعنی لەمەولا سەوقی ئەموال بۆ پێنجوین و ئیخراجی ئەموال بۆ مەریوان و هەورامان و سائیری سەفەحاتی ئێران لە پاش کەمالی معامەلەی قانونیە لە گومرگی سلێمانی و لای مودیری پێنجوین مەمنوع نیە و، هەرکەسێ ئەتوانێ ئەوەڵەن موراجەعەت بە دائیرەی گومرگی سلێمانی بکا و موافیقی قەوانین و ئەنزیمە معامەلاتی لازمە جێبەجێ بکات و ئەمجا ئەموال سەوق بکات. فەقەت لازمە ئەو ئەمواڵە ئەوەڵەن بچێتە پێنجوین و مودیری پێنجوین خەبەردار بێ و معامەلەی لازمەی ئیجرا بکات ئینجا مەئزونە بۆ هەر لایەک مەتلوبە سەوق بکرێ و، موحتاج بە وەرگرتنی کەفالەت نیە. موتەسەرِیفی سلێمانی" (ژیان، ژ 63، 28 ی نیسانی 927).

لە گەڵ ئەو لەشکرکێشیەدا دیارە دانیشتوانی پێنجوین شارەکەیان چۆڵ کردوە بۆیە موتەسەرِیفی سلێمانی ئەم (ئیعلان) ەی بۆ بڵاو کردونەتەوە:

"حکومەت ئەمجارە کە بە قوەتی عەسکەریەوە هاتۆتە پینجوین بەم فکرە هاتوە کە دائیمی لە پێنجوین دابنیشێ و محافەزەی ناحیەی پێنجوین و ئەهالی موتیعە تەمامەن بکات، ئێوە کە ئەهالی ناحیەی پێنجوینن بە

نامی حکومەت ئیخبارتان ئەکەم ئەمجارە حکومەت بە دائیمی لەوێ دائەنیشێ و تەشکیلاتی حکومەتی تەمامەن ئیجرا ئەکات. ئەو کەسەی کە لەم سەفەرەدا مقاوەمەتی حکومەتی نەکردبێ حکومەت قەتعیەن عەلاقەی ناکا. لازمە کەس نەترسێ و ئەهالی هەرکەس بێتە سەر ملّک و ئاوەدانی خۆی و بە کاسبی خۆی مەشغوڵ بێ. حکومەت بە حەق محافەزەی ئەهالی موتیعە دەکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژیان، ژ 64، 5 ی مایسی 927)

"دەنگوباس:

"لە سەر رێی پێنجوین

"رۆژی 1 ی مانگ مەفرەزەیەکی عەسکەری و قافڵەیەک کە شەش صەد بار ئەرزاقی پێ بو رو بە پێنجوین حەرەکەت ئەکەن. بۆ دوەم رۆژ لە نزیکی بادانە توشی تاقمێکی ئەشقیا دەبن کە بۆ تەعەڕوزی عەسکەر خۆیان لە ناو دار و درەخت دا شاردبوەوە. بەدبەختانە نازانن کە سیلاحشۆڕ و پیلانگێڕێکی وەکو کاپتن لاینیان لە گەڵ دایە، کە حەیاتی خۆی لە مەیدانی حەرب و جیدال دا رابواردوە، لە هەمو لایەکەوە بە جارێک قوەتەکە ئەدەنە بەر دەستڕێژ. عەسکەرەکان هیچ ئەهمیەت نادەن بەم تەقانە. دەستبەجێ لە سەر ئەمر و تەرتیبی جەنابی موفەتیش بۆ دەفعیان 20 نەفەرێک لە عەسکەری لیوی ئاسوری جوێ ئەبێتەوە و بە بێ ئەمەی ئەهمیەت بدەنە گوللەی تفەنگی ئەشقیا هجوم ئەکەنە سەریان، نوقاتی حاکمەیان لێ ئەگرن و ئەیاندەنە بەر تفەنگ. لە نەتیجەدا ئەشقیاکان تارومار بون و 4 کەسی موناسیبیان لێ کوژراوە کە عیبارەتن لە: شێخ رەشیدی با غ، شێخ نوری قزلەر و 2 کابرای چنگنیانی. لە عەسکەر قەتعیەن تەلەفیات نەبوە. لە پاش دەفع و تەنکیلی ئەم نەختە مانعەیە دیسان ئەکەونەوە رێ و ئەچنە پێنجوین.

"حکومەت هەر لە سلێمانیەوە هەتا پێنجوین لە مەواقیعی موهیمەدا دەستی کردوە بە دروستکردنی نوقتەی پۆلیس، ئەم نوقتانە بۆ تەئمینی ئاسایش و محافەزەی حقوقی ئەهالی و سەربەستی تیجارەت و ئامەدوشود بۆ پێنجوین پڕە لە پۆلیس. ئومێد ئەکەین کە حکومەت لەمەودوا بەربەستی شەقاوەت و راووڕوتی جەردەکان بکا تاوەکو میلەت لە ژێر سێبەری ئەمنیەت و ئاسایش دا بحەوێتەوە." (ژیان، ژ 65، 12 ی مایسی 927)

"راپۆرتی پۆلیس

"نزیکی 10– 15 نەفەرێک لە چەتەکان لە گەرمیان ئەبن و لە چونی قیوای حکومەتی بۆ پێنجوین و حەرەکاتی عەسکەریە خەبەر وەرئەگرن، بۆ ئەمەی خۆیان رزگار کەن و دەقیقەیە زوتر ئیلتیحاق بە رەفیقەکانی تریان بکەن، لە 22 ی مانگی رابوردودا بۆ ئەودیو ئەگەڕێنەوە. لە رێ توشی کابرایەکی ئابڵاخی دێن، لە ئەندێشەی ئەوە کە نەک خەبەری حکومەتیان لێ بدا، بۆ تەخویف تەقەی لێ ئەکەن. لە ئەسەری تەسادوف و بەدبەختی کابرا، بەر گوللەیەک ئەکەوێ و ئەکوژرێ.

"لە 18 ی نیسانەوە تا 2 ی مایس لە داخل و خاریجی لیوادا، شایانی قەید، هیچ وقوعاتێکی تر روی نەداوە." (ژیان، ژ 64، 5 ی مایسی 927).

"خولەی دەوڵەتیار، کە مودەتێکە دێهاتی ئەم قەرا غ شارەی بە راووڕوت تەعجیز کرد بو و، لە ئەشقیایی و جەردەیی‌دا گەیشت بوە دەرەجەی نیهایەت. بینا لە سەر تەعلیمات و ئەوامیرێک کە لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە تەبلیغ کرا بو، وەکیلی مودیری قەرەدا غ، لە گەڵ باشچاوەشی پۆلیسی ئەوێ، بەیانی 2 ی مانگی حاڵ ئەدەن بە سەر ئاوایی خێوەتەی بازیان و لە ناو ئاغاسوری‌دا لە گەڵ کوێخادێ و زڕکوڕێکی‌دا ئەیگرن.

"موکافاتەن لە بری ئەم خزمەت و فەعالیەتە، لە لایەنی سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیفەوە، عەبایەکی نایاب بە وەکیلی مودیری قەرەدا غ رەشید ئەفەندی و سەعاتێکی باش لە گەڵ قۆردۆنێک بە باشچاوەشی پۆلیسی ئەوێ بابەشێخ و، هەر یەکە سەرو ئەسپێکیان پێ بەخشراوە." (ژیان، ژ 65، 12 ی مایسی 927).

"شەوی 15 ی مانگ تاقمێک لە چەتەکان، لە ژێر مەعیەتی سابیری کەریم بەگ و ئەمینی حەمەی ئیمام دا، لە ناو هێرشی برسێتی چونەتە قەرەتۆغان و، لە پاش خۆ تێر کردن لە ئۆلۆبەوە تێ ئەپەڕن. لەوێ توشی وڵاخەکانی ڕەشیدی حاجی فەتاح و سائیرە دێن، کە لە چایردا بون، لەم فرسەتە بیلئیستیفادە وڵاخەکان ئەدەنە پێش خۆیان و ئەچنە هەزارمێرد. حکومەت هەر کە بەمەی زانی و لە حاڵ ئاگاهدار بو، دەستبەجێ لە سەر ئەمری عالی موتەسەڕیفی مەفرەزەیەکی پۆلیس لێرەوە، قوەتێکی تریش لە مەرکەزی ناحیەی سەرچنار (لە) باوەگێڵدیەوە سەوق ئەکەنە سەریان. ئەم دو مەفرەزەیە پاش و پێشیان لێ ئەگرن و ئەیاندەنە بەر دەسترێژی تفەنگ. لە نەتیجەی موسادەمەدا قیسمێک لە وڵاخەکان ئیستیرداد ئەکەنەوە و دوانی ناوداریان لێ ئەکوژن، لە پۆلیسەکانیش یەکێ کوژراوە. چەتەکان کە ئەبینن تەنگیان پێ هەڵچنراوە ئیتر مقاوەمەتیان پێ ناکرێ و بە ڕوکاری بەرانان دا فیرار ئەکەن. لە لایەنی قوەتەکە بیلتەعقیب لە دەوری خێوەتە خراونەتە موحاسەرە و، لێرەوە دیسان میقداری کافی عەسکەر و پۆلیس ڕەوانە کراوە. ئومێدی قەوی وایە کە تاقیان لێ دەرنەچێ وهەمویان بگیرێن و، خاتیمە بە حەیاتی شەقاوەت وجەردەییان بهێنن." (ژیان، ژ 66، ژ17 ی مایسی 927).

"ئەو تاقمە چەتەیەی کە نوسی بومان لە خوار ئۆلۆبەوە وڵاخیان فڕاندوە و، لە نەتیجەی شەڕێک دا لە هەزارمێرد لە گەڵ مەفرەزەی پۆلیس دا بویانە ئیستیرداد کراوەتەوە و، لە دەوری خێوەتە خراونەتە موحاسەرەوە شەوێ لە فرسەت.. خۆیان گوم کردوە و بە فیرار موەفەق بون و مەعلوم نیە بۆ چ لایەک ڕۆیشتون. فەقەت هەروەکو قسەی لێ ئەکەن بۆ ئەودیو گەڕاونەتەوە. حکومەت بۆ مەنعی ئەم نەوعە تەجاوزاتە بە کەمالی جدیەت تەدابیری لازمەی وەرگرتوە و لەو ڕۆژەوە ئەسەری چەتە لەو ناوەدا نەماوە و ئومێد ئەکرێ لە سایەی ئەم تەدابیرەوە لەمەودوا مەیدانی ڕودانی ئەم نەوعە شتانە بگیرێ. ئیتر موەفەقیەتی حکومەت ئەخوازین." (ژیان، ژ 67، 24 ی مایسی 927).

"ئەو قوەتە تەعقیبیەیە کە لە لیواوە تەرتیب کراوە و لە ناحیەی بازیان دا تەعقیبات ئەکەن، یەک دو ڕۆژ لەمەوپێش لە پشت هەنجیرەوە توشی دو سوار دەبن، لە تەرەف ڕەئیسی قوەتەکەوە بۆ تەحقیقی هەویەتیان ئەمر بە ڕاوەستانیان ئەدەن، لە گەڵ ئەمەی ئیتاعەت و ئیمتیسالی ئەمرەکە ناکەن، موقابەلەیان ئەکەن. لە سەر ئەمە لە تەرەف مەفرەزەکەوە ئەدرێنە بەر تەقە. لە نەتیجەدا هەردو سوارەکە ئەکوژرێن. وەختێ کە جەنازەکانیان هێنایە شار، تەحەقوقی کرد کە یەکێکیان لە چەتە مەشهورەکانی هەمەوەند کەریم ئەحمەد سەلیمە و ئەوی تریشیان خەلقی سلێمانی عەبدوڵا کوڕی قادرە." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

2. 4. مەندوبی سامی لە پێنجوین

ژ 66 ی 17 ی مایسی 927 ریپۆرتاجێکی درێژی لە ژێر سەردێڕی (مەراسیمی ئیستیقبال) دا سەبارەت بە سەردانی مەندوبی سامی بۆ سلێمانی نوسیوە. لە سەرەتاکەیدا ئەڵێ: "خەبەری تەشریف هێنانی فەخامەتمەئاب مەندوبی سامی عالەمی ئێرەی غەرقی سرور و خۆشی کرد. ئەم زاتە بڵند و بە قیمەتە و، ئەم داهی سیاسەت و مەقدەرەتە، سەری سێیەمین جارە سلێمانی بە وجودی خۆیان موشەرەف ئەکا، کە هەر هاتنێکی بۆ تەئمینی ڕەفاە و سەعادەتی قەومی نەجیبی کورد، هەر تەشریف هێنانێکی.. حەل و کردنەوەی گرێیەکی سیاسی و ئیداری وەتەنی موعەزەزی خۆشەویستی ئێمە بوە، جگە لە مانە لە سایەی عەزمی.. و تەشوبوساتی لایەتەزەلزەلی موشار ئیلەیهیەوە کە حکومەتی عیراق نائیلی ئیستیقلالیەتێکی تام و ئێمەیش مەزهەری کوردیەت و.. میللی خۆمان بوین و لە مەجلیسی عیسبەتول ئومەم دا بۆمان.. قەرار کراوە، ئەم خدمەتە شایستەیە و ئەم سەعیە مەشکورە لە سەر هەمو عیراقیەک بیلخاسە لە سەر هەمو کوردێکی عیراقی پێویستە تیزکار و تەئیدی بکات."

رۆژی 14 ی مایسی 927 مەندوبی سامی بە ئۆتۆمۆبێل گەیشتۆتە سلێمانی. بۆ پارێزگاری کاروانەکەی و پیشاندانی دەبدەبە و دەسەلاتی ئینگلیز، دو فرۆکە بە سەر ئۆتۆمۆبێلەکەیەوە فرییوە. بۆ پێشوازی لێ کردنی "هەیئەتێکی گەورە لە رونەسای دەوائیر و مەئمورین، عولەما، ئەشراف، رونەسای عەشائیر، تیجار، تەلەبەکانی مەکتەب و قیتعەیەکی عەسکەری گەورەی لیوی ئاسوری لەمبەری جادەی مشیرئاواوە و جەمعێکی غەفیر لە سائیری ئەسناف و تەبەقاتی ئەهالی لەوبەری جادەی مەزکور گرد بوبونەوە..."

وەکو ژیان لە ژ 67 ی 24 ی مایسی 927 دا نوسیویێتی: "فەخامەتی مەندوبی سامی کە تەشریفیان هێنا بوە ئێرە لە پاش ئەمەی دو رۆژ لێرە مایەوە و گەلێ کەس بە مولاقاتی موشەڕەف بو و لەم مولاقاتەدا بەو کەلیماتە نازکە بە قیمەتانەی خۆی فەرەح و خۆشی خستە دڵی هەمو لایەکەوە و، هەر تەعلیمات و ئەوامیرێک ئیجاب بکا ئیعتا و لە پاش ئەمەی بەعزێ جێگا وەکو خەستەخانە، مەکتەب و سائیرەی زیارەت فەرمو، بۆ تەواو کردنی ئەم سەفەرەی کە دەستی دابویە، دوەم رۆژی گەیشتنیان بە تەیارە تەشریفی فەخامەتیان بۆ ناحیەی خورماڵ و پێنجوین چو. لە تەرەف مەئموران و ئەشرافی مەحلیەی ئەوێوە بە سورەتێک کە لایەقی شان و شەرەفیان بێ ئیستیقبال کراوە. فەخامەتی مەندوب لە ئەسنای مولاقات دا پێی گەیاندن کە حکومەت بۆ تەئمینی ئاسایش و ئیستراحەتی ئەهالی، بۆ مەنعی هەمو نەوعە تەجاوزاتێک و لەو ناوەدا بۆ دامەزراندنی نفوزی حکومەتی هەچ تەدابیرێک ئیجاب بکات وەری گرتوە. لە گەڵ ئەمەیش دا فەرمویەتی: لازمە ئیمتیسالی ئەوامیری حکومەت بکەن و هەرکەسە لە داخلی وەزیفەی خۆیدا حەرەکەت بکات تاوەکو بە تەواوی مەرحەمەتی حکومەت جەلب بکەن."

مەندوبی سامی دوای سەردانی خورماڵ و پێنجوین گەڕاوەتەوە سلێمانی و بەیانی رۆژی 17 ی مایس بە ئۆتۆمۆبێل رۆیشتۆتەوە. سەردانی مەندوبی سامی لە پێنجوین و خورماڵ، کە دو مەڵبەندی نفوزی شێخ مەحمود و تازە داگیر کرا بون، بێگومان بۆ جێگیرکردنی هێزەکانی حکومەت و دڵنیاکردنیان بوە.

2. 5. هەڵوەرینی هێزەکان

هێزەکانی شێخ مەحمود، بە هۆی ناهەمواری باری ژیان و راونانی ئاسمانی و زەمینیی بەردەوام و نائومێدی لە دوارۆژی سیاسی کەوت بونە هەڵوەرین. هەندێ لە چاکترین شەڕکەرەکانی خۆیان بە دەستەوە ئەدا. ژیان هەندێ لەم روداوانەی تۆمار کردوە و، هەندێکیشی نەنوسیوە. لەوانەی تۆماری کردون:

"هاتن

قائیمقامی ئەلەبجە جەنابی حامید بەگ تەشریفی هاتوە، لە ئەشقیای مەشهورە خەلیفە یونس کە مودەتێکە موتەوالیەن عەرزی دەخالەت بە حکومەت ئەکا، ئەمجارە هاتە سلێمانی و لە مەرکەزی لیوادا عەرزی ئینقیاد و نەدامەتی کرد لەسەر کەفالەت تەئمین و ئینجا تەرخیس کرا." (ژیان، ژ 38، 21 ی تشرینی ئەوەلی 926).

"کوڕی شێخ قادری شێخ سەلام، جەنابی عەبدوڵا عادل ئەفەندی کە لە لای شێخ مەحمود یوزباشی بو و، مودەتێکە ئینفیکاکی کردوە بۆ تەئیدی ئەم جوێبونەوەیە هاتۆتە سلێمانی و، بە حوسنی نیەت تەعەهودی بە حکومەت داوە." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

"شێخ سەعیدی باغ

"شێخ سەعیدی باغ کە چەند رۆژێ لەمەوپێش کوڕێکی کوژرا و، خۆشی ئامەدوشودی حکومەتی نەئەکرد هاتە سلێمانی و بە موجیبی مادە 43 ی قانونی عەشایەر کەفالەتی لێ سەنراوە. لە گەڵ ئەمەیش دا تەعەهودی کردوە سوارەکانی تری کە لەویو ماونەتەوە بۆ دەخالەت بیانهێنێت." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

"شێخ عەبدولعەزیزی شێخ عەلی

شێخ عەبدولعەزیز کوڕی شێخ عەلی دەرەمیانە کە مەشهورە و مودەیەکە ئیتاعەتی ئەوامیری حکومەتی ناکا لە سەر تەلەبی سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف هاتۆتە سلێمانی و بە پێی مادە 43 ی قانونی عەشایەری کەفالەتی لێ سەندراوە.

"لە حەرەکاتی پێنجوین و هاتنی جەنابی موتەسەڕیفی تازەوە تا ئێستا لە چەتە و موتەهەمەکان 21 کەس عەرزی دەخالەت و ئینقیادیان بە حکومەت کردوە و ڕەبتی کەفالەت کراون." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

3. کەنارەگیری

3. 1. ناردنی بابەعەلی بۆ بەغداد

شێخ مەحمود (مەرجنامە)کەی ئینگلیزی قبوڵ کرد. کەوتە جێبەجێ کردنی بەڵێنەکانی. بە پێی مادەی 4 می ئەو بەڵێننامەیە بابەعەلی کوڕی نارد بۆ ئەوەی بچێ لە بەغداد بخوێنێ.

"دەنگوباس

"هاتن

"ڕۆژی دوشەمە دوێنێ کە موصادیفی 6 ی حوزەیرانی 927 بو، شێخ باباعەلی ئەفەندی کوڕی شێخ مەحمود ئەفەندی لە گەڵ جەنابی ماجید ئەفەندیدا بەو شەرائیتی حکومەتیەوە کە لە تەرەف جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندیەوە قبوڵ و ئیمزا کراوە، تەشریفیان هاتە سلێمانی و لە ماڵی سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف دا میوان بون. هەروەکو خەبەرمان وەرگرتوە جەنابی شێخ باباعەلی ئەفەندی تەشریفیان بۆ بەغدا ئەچێ و جەنابی ماجید ئەفەندیش بۆ ئەو دیو ئەگەڕێتەوە. لە بەر ئەوەی ئەم هاتنە ئیستیراحەت و مەنافیعی میلەتی تیا متەسەویرە بە خێر هاتنیان ئەکەین." (ژیان، ژ 69، 7 ی حوزەیرانی 927).

"شێخ بابا عەلی

"جەنابی شێخ باباعەلی ئەفەندی کە تەشریفیان هێنابوە ئێرە ڕۆژی 9 ی حوزەیران بۆ کەرکوک و، لە پاش ئەوەی چەند ڕۆژێ لە کەرکوک ماوەتەوە، بۆ بەغدا حەرەکەتیان فەرموە." (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927).

حکومەت ئەم هەنگاوەی شێخ مەحمودی بە نیشانەی کۆتایی هاتن بە چالاکی چەکدار داناوە بۆیە ئەم هەواڵەی بڵاو کردۆتەوە:

"لە بەر ئەمەی وەزعیەت چاک بو و، ڕێگاوبان بە تەواوی کەسبی ئەمنیەتی کرد، هەروەکو خەبەرمان وەرگرتوە لە مەقامی عالی موتەسەڕیفیەوە بۆ لابردنی مومانەعەتی سەیر و سەفەری ئۆتۆمۆبێل، ئەهالی بە تەنها و بۆ ئەمەی بە کەمالی سەربەستی و بە ئارەزوی خۆیان بە بێ زرەهلی هاتوچۆ بکەن، تەلغرافێک بۆ موتەسەڕیفی کەرکوک لێ دراوە. ئیتر لەمەودوا هەمو کەسێ بە ئارەزوی خۆی ئەتوانێ هاتوچۆ بکات." (ژیان، ژ 69، 7 ی حوزەیرانی 927).

3. 2. سەروەزیران لە سلێمانی

"فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا

"ڕۆژی سێشەمە کە موسادیفی 28 ی مانگ بو، سەر لە بەیانی لە سەعات 11 ی عەرەبیدا، فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا جەنابی جەعفەر پاشای عەسکەری بە تەیارە تەشریفیان هێنایە ئێرە. لە جێگای نیشتنەوەی تەیارە لە تەرەف ئومەرا و زابیتانی جەیشەوە بە ئیحتیرام ئیستیقبال کران. لەوێوە بە ئۆتۆمۆبێل تەشریفیان

هێنایەماڵی سەعادەتی جەنابی موتەسەڕیف. لە پاش نـەختێ ئیسـتراحەت و چـا خواردنـەوە بـە پـێ هاتنـە دائیرەی حکومەتی، لە بەر دائیرەی موتەسەڕیفیدا لە تەرەف عولەما، ئەشراف، رونەسای دەوائیر و مـەئمورین و لە گەڵ قوتابیەکانی مەکتەبەوە بە سورەتێ کە لایەق بە شان و شەرەفی فەخامەتیان بێ راسیمەی سـەلام و ئیستیقبالیان بۆ بە جێ هێنا. لە پاش قەدەرێک لە مەقامی موتەسەڕیفیدا عمومی موستەقبیلینی قبوڵ و دەرحەق بە هەمویان بە کەلیماتی نازکانە ئیبرازی ئیلتیفات و مەحبەتی فەرمو. نزیکی یەک دو سەعات لێـرە مانـەوە و دیسان بە تەیارە تەشریفیان رۆیشت. وا بە هیواین کە ئەم تەشریفە ببێتە واسیتەی رەفاە و سەعادەتی ملک و میلەت. بەم موناسەبەتەوە بە خێر هاتن و خوا حافیزی ئەکەین.

"وەختێ کە فەخامەتی رەئیسەل وزەرا تەشریفی هێنا غەزەتەکەمان لە تەواو بونا بـو بـەلام بـۆ ئەمـەی بەم هاتنە بیرازێنینەوە دوامان خست." (ژیان، ژ 71، 28 ی حوزەیرانی 927)

عبدالرزاق الحسني کە پیاوێکی ئاگاداری روداوەکانی ئەو سەردەمە و نوسـەری (مێـژوی وەزارەتـەکانی عیراق) ە لە (ص 48، ج 3، گ 6، تـاريخ العـراق السياسـي الحـديث) دا نوسـیوێتی: لـە 28 ی حـوزەیرانی 1927 دا جەعفەر عەسکەری بە فڕۆکە چو بۆ سلێمانی و، لە گەڵ شێخ مەحمود کۆ بوەوە و، ئیقنـاعی کـرد سەردانی بەغداد بکا. بەڵام لەم ریپۆرتاجەدا هیچ ئیشارەتێکی بۆ ئەو باسە تێ دا نیـە و، هـیچ نیشـانەیەکیش نیە بۆ ئەوەی لەو رۆژە دا شێخ مەحمود لە سلێمانی بوبێ.

لەو ماوەیەدا ئـەوە چەنـدەمین جـار بـو خـەڵکی سـلێمانی کـێش بکـرێن بـۆ ئـەو جـۆرە پێشـوازیە رەسمی‌یانە.

3. 3. چونی شێخ مەحمود بۆ بەغداد

شێخ مەحمودیش خۆی ئامادە کردوە بۆ سەردانی بەغداد، پێش ئەوەی ئەم سەردانە بکات موتەسەڕیفی سلێمانی چۆتەوە پێنجوین. یەکێ لەو کارانـەی ئـەنجامی داوە، بـە لادا خسـتنی کێشـەی هاوکارەکـانی شـێخ مەحمود بوە بە پێی مـادەی 8 مـی بەڵێننامەکـە. دەسـەڵاتی بریتـانی ئامـادە نـەبوە (لێبـوردنی گشـتی) بـۆ بەشدارانی شۆڕشەکەی شێخ مەحمود دەر بکا، بەڵکو لە گەڵ هەریەکێ بـە جیـا رەفتـاری کـردوە. هەنـدێکی بەخشیوە (تەعەهودی حوسنی سلوک)ی لێ وەرگرتون و (وەسیقەی تەئمین)ی داونەتێ، لە هەنـدێکیش خـۆش نەبوە.

"دەنگوباس- تەشریف بردن

مەعلومی هەمومانە کە سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف لەو رۆژەوە تەشریفیان هێناوەتـە ئێـرە هـەر خەریکی دامەزراندنی ئەمنیەت و ئاسایش و تەئمینی مەنافیعی میلـەت بـوە. بـۆ ئیسـتراحەتی عمـوم راحـەتی خۆی سەلب کردوە و لە ئۆغری ئەم مەقسەدەدا هەر مانیعە و مەحزورێک هاتبێتە سەر رێ بـە عـەقلی سـەلیم و فکری ئیسابەتکارانەی خۆیان بە لابردنی موەفەق بوە. برینەوە و رەفعی ئیختیلافی بـەینی شـێخ مـەحمود و حکومەت بۆ ئەمە دەلیلی کافیە، ئەمجارە بە عـەینی مەقسـەد بـۆ دەور و تەفتیشـی قـەزای ئەلەبجـە و ناحیـەی پێنجوین و ئەو ناوە لە 15 ی حوزەیران دا بە ئۆتۆمۆبێل تەشریفیان بردۆتە موان. لەوێ لە تەرەف قایمقامی ئەلەبجە حەمید بەگـەوە ئیسـتیقبال کـراوە. رۆژی 16 گەیشـتۆتە پێنجـوین. لـەوێش لـە تـەرەف مـەئمورینی مەحەلیەوە لە پاش ئیستیقبالێکی موحتەشەم لە گەڵ جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندیدا مولاقاتی کردوە. جەنابی موتەسەڕیف لەم سەفەرەیان دا بۆ دەخالەت پێ کـردن بـە بـەگزادەی هـەورامی تـەدابیر و تـەرتیباتی قەویـەی ئیتیخاز فەرموە. بۆ ئەم سەفەرە بە کولفەتە کە لە رێی رەفاە و سـەعادەتی ملـک و میلـەت دا ئیختیـار کـراوە موەفەقیەتی ئەخەسی ئامالمانە." (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927).

"دەنگوباس- هاتنەوە:

"لە نوسخەی ڕابوردومان دا بۆ هەڵەبجە و پێنجوین تەشریف بردنی جەنابی موتەسەڕیفمان نوسی بو، وە نوسی بویشمان لە گەڵ جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندیدا مولاقاتی فەرموە. جەنابی شێخ مـەحمود ئەفەنـدی ڕۆژێک لە پێنجوین تەشریفیان ماوەتەوە. لە پاش ڕۆژەودوا بۆ وڵەژێر عەودەتیان فەرموە.

"جەنابی موتەسەڕیف لە زەرفی 3 ڕۆژدا کە لە پێنجوین ماونەتـەوە بـە ڕێکخسـتنی ئومـوری ئیـداری ئەویٚ ئیشتیغالی فەرموە. لە بەگزادەکانی هەورامی: جەعفەر بەگ، حەمە شەریف بەگ، ئاغا بەگ، حەمە ڕەشـید بەگ و فەرەج بەگ، لە سەر تەدابیریٚ کە لە تەرەف جـەنابی موتەسـەڕیفەوە ئیتیخـاز فـەرموراوە بـە حوسـنی سلوک و تەئمینی ڕێگای بەینی هەڵەبجە و پێنجوین تەعەهودیان داوە.

"لە زابیتان: یونس ئەفەندی، ڕەمزی ئەفەندی، حیکمەت ئەفەندی، سـەبری ئەفەنـدی، ڕەشـید ئەفەنـدی، حەسەن ئاغا. لە عەشائیر: ئەحمەدی کەریم بەگی هەمەوەند، هەر 3 برای ئەمینی حەمەی ئیمام، سـەیدەی شـێخ عەلی کانی کەوە، شێخ عـەلی سـەرکار و کوڕەکـانی، ئەمانـە بـە خـۆی و پیاوەکانیانـەوە. تـاقمی سـۆفیوەند، غەوارەی جاف، شێخ عارفی بانی بنۆک، لە گەڵ قیسمێک لە ئەهالی شار و جێگایـانی سـائیرە، نزیکـی 120 کەسیٚ لە چەتەکان چونەتە پێنجوین و، لە خزمەت جەنابی موتەسەڕیف دا، تەعەهودی حوسـنی سـلوکیان داوە و وەسیقەیان وەرگرتوە.

"لە دوای تەواوبونی ئەم ئیشانە ڕۆژی 19 ی مانـگ جـەنابی موتەسـەڕیف بـە کـەمالی ئیحتیـرام تەشیع کراوە و، لە ڕیٚی خورماڵ، بیارە، تەوێڵەوە تەشریفیان هاتۆتەوە هەڵەبجە. لـە هەڵەبجـەیش 3 ڕۆژ ماونەتـەوە. عمـومی دەوائیـری حکومـەتی تـەفتیش، مەکتـەبی زیـارەت، وە بـۆ ئەمـەی لـە ڕیٚی بـەعزیٚ ئیحتیاجاتی تەلەبەکان دا سەرف بکریٚ 80 ڕوپیەی بە مەکتەب تەبەڕوع فـەرمو. ڕۆژی 14 ی مانـگ بـە سواری تا سەراو و بە ئۆتۆمۆبێل بۆ سلێمانی عەودەتیان فەرمۆتەوە. بە خێر بێنەوە." (ژیـان، ژ 71، 28 ی حوزەیرانی 927).

"دەنگوباس

"هاتنەوەی جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی بۆ سلێمانی و بۆ بەغدا ڕۆیشتنی

"لە پاش مقاوەمەت و سەباتێکی 3 ساڵی، جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی تیٚ گەیشت و لیٚی مەعلوم بـو کە بەرامبەر بە قوەت و عەزمی لایەتەزەلزەلی حکومەتی لە سەر ئەو نەوعە ئەحواڵە دەوام و ئیسـرار کـردن نـە بۆ خۆی و نە بۆ میلەتەکە خێرێک نابەخشیٚ و فائیدەیەکی تیا نیە، بە پیٚی ئـەو شـەرائیتە کـە لـە نوسـخەی ڕابوردودا نەشرمان کرد، لە گەڵ حکومەت دا تەئلیفی بەینی کـرد و ڕێـک کـەوت. بـۆ تەئیـدی ئـەم خسوسـە ڕۆژی شەمە کە موسادیفی 9 ی مانگ بو، تەشریفیان هاتە ئێرە. ماجید ئەفەندی و گـەلیٚ لـە پیاوەکـانی تـری خۆی لە خزمەتا بو. یەک دو ڕۆژ لێرە مانەوە و لە پاش دا بە ئۆتۆمۆبێل بۆ بەغدا تەشریفیان ڕۆیشت. ئێمـە بە کەمالی مەمنونیەتەوە بە خێر هاتن و خواحافیزییان ئەکەین، چونکە مەنافیعی وڵات، سەرکەوتن و تـەرەقی میلەت، وەکو ئێستا بە ژینێکی بیٚ غائیلە و، بە ئەمنیەت و ئاسایشێکی تەواوەوە بەستراوە." (ژیـان، ژ 72، 5 ی تەموزی 927)

شێخ مـەحمود چەنـد ڕۆژیٚ لـە بەغـداد ماوەتـەوە. مەنـدوبی سـامی و مـەلیک فەیسـەڵی بینـوە. دوای گەڕانەوەی بۆ کوردستان چۆتە گوندی پیران. بیٚ ئەوەی دەس وەر بداتە کاروباری سیاسیەوە، بە گۆشەگیری لەویٚ دانیشت.

4. هەڵسەنگاندنی جوڵانەوەکە

ژیان لە ژ 76 ی دا نوسیوێتی:

"مەسئەلە و خەبەری ئیتاعەتی جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی بە حکومەتی عیراقیـە، لـە گـەلێ غەزەتـەدا بیلخاسە لە غەزەتەکانی سوریە و میصر و سائیرەدا، بە کەمالی ئیهتیمامەوە نەشر و قەید کراوە و، بەم سورەتە ناوی شێخ مەحمود و کوردستان بۆتە سەرمایەی خەبەراتی غەزەتەکانی دەرەوە."

ژیان سەروتاری ژ 69 ی 7 ی حوزەیرانی 927 ی بۆ هەڵسەنگاندنی شـێخ مـەحمود و شۆرشـەکەی تەرخان کردوە. لە وتارێکدا بە قەڵەمی م. ا. لە ژێر سەردێڕی (مەسەلەی شێخ مەحمود) دا نوسیوێتی:

"ئەمڕۆ مودەتێکی زۆرە لە ناو خاس و عام دا، لە دەر و ژور دا، ناوی شێخ مەحمود بە سەر زبانەوەیـە و مەوزوعی بەحسە. بەعزێک تەقدیر، بەعزێک تەنقید و، حەتا بەعزێ کەسیش زۆر بە خراپ ناویان ئـەبرد و ئەهێنا.

"ئەگەرچی شێخ مەحمود لەم مودەتە درێژەدا بە لای خۆیانەوە گۆیا خزمەتی میلەتی کورد و مـەفکورەی کوردایەتی ئەکات، فەقەت لە حەقیقەتی حاڵ دا بو بە واسیتەی گـەلێ خراپـە و مـانیعی تـەرەقی و دواکـەوتنی میلەت و زەربەیەکی گەورەی لە مەفکورەی کوردایەتی دا، لە بەر ئەمە کە خیلافی وەعد و بەڵێنی خۆی هەڵئەستا و، هەمو وەختێ تەریقی نیزاع و ئیختیلافی ئیختیار ئـەکرد و، رێـک نەئەکـەوت، دوچـاری غـەزەبی حکومـەت بوبو. ئەویش کە یەئسی حاسڵ کردبو، بە فکری نواندنی ئیقتیـدار و قـوەتی خـۆی و، دواخسـتنی ئومـوری ئیدارەی حکومەتی، لە هەمو لایەکەوە تەعجیزاتی ئـەکرد و، بـۆ ئیستیحسـالی ئـەم مەقسـەدە لـە هـیچ شـتێک تەرەدودی نەئەکرد.

"تاقمێک لە ئەشرار و جەردە بێ ئینسافەکان لەم وەزعە بیلئیستیفادە لێی گرد بونەوە و، بە بێ خەبـەر و رەزامەندی ئەو، هەر رۆژە بە نەوعێ راووڕوت، تالان و کوشتاریان، لـە ئـەهالی و لـە دێهاتـەکانیان ئـەکرێ. رێی تیجارەت، مەیدانی فەلاحەت و زەراعەت، خۆلاسە هەمو کار و کاسبی میلەتەکـەیان تەحدیـد کـرد بـو و، خست بوە ژێر تەهدیدەوە. بۆ مەنع و نەهێشتنی ئەم ئەحواڵە حکومەت بە کەمالی جدی تێ ئەکۆشی و هەوڵی ئەدا، بەڵام ئەمانە لە بەر ئەمەی موقابەلەی عەزم و قـوەتی حکومـەتیان پـێ نەئـەکرا، بـە دزیـەوە لـە فرسـەت، بیلئیستیفادە، ئەم کارانەیان ئەکرد. هەوڵ و تەقەلای حکومەت عەقیم ئەمایـەوە، خسوسـەن ئیسـتیلا نـەکردنی پێنجوین، کە ئەهمیەتێکی فەوقەلعادەی هەبوە و، بوبوە موجیبی غروریان. لـەم ئاخریـەدا گرتنـی پێنجـوین و، لەوێ دا تەئسیسی ئیدارەی حکومەتی، خاتیمەی بەم کەشمەکەشە هێنا.

"ئەمجا جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی کە زانی لەمە زیاتر بە دەمیەوە نەماوە و بەرامبەر سەتوەت و قـوەتی حکومەتی نەتیجەی مقاوەمەت، زەرەری خۆی و میلەتە، عەرزی ئینقیاد و موتاوەعەتی بە حکومەت کـرد. هـەروەکو لە مولحەقی ژمارە 68 ی ژیان دا نوسیومانە، لە سایەی خلوسی نیەت و حوسنی تەدبیری سەعادەتمەئاب جـەنابی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداریەوە، کە بۆ تەئمینی ئیستراحەتی میلەت و کردنەوەی رێگای کار و کاسبی هـەوڵ ئەدەن، بە بڕینەوەی ئەم ئیختیلال و ئیختیشاشە، موەفەقیەت پەیدا بو. ئیتر هەمو کەسێ ئـەتوانێ بـە حوریـەت و سەربەستیەکی تەواوەوە، لە ژێر ئیدارەی حکومەتیدا، بۆ ئیشوکاری خۆی بە هەمو لایەک دا بێـت و بـڕوا. ئیتـر بۆ تەرەقی و پێش خستنی وڵاتەکەمان مانیعی تێکۆشین هیچ شتێک نـەما. بینائـەن عەلـەیهی، لـە سـەر هـەمومان پێویستە بە جدی بۆ مەنافیعی میلەت و ئیسلاحی وڵاتەکەمان هەوڵ بـدەین. لـە کـردەوە و حەرەکـەتێ کـە بێتـە باعیسی تێکدانی ئەم وەزع و رابیتەیە خۆپاراستن موجیبی سەعادەت و ئیستیراحەتی میلەتە، عەکسی حاڵ ئـەمین بن وەکو پێشو فەلاکەت و سەرگەردانیە." (ژیان، ژ 69، 7 ی حوزەیرانی 927)

ئەم وتارە، ئەگەرچی بە ئیمزای م. ا. واتە محەمەد ئەدیبی بەڕێوەبەری ڕۆژنامەکە بڵاو کراوەتەوە، بەڵام بیر و بۆچون و هەڵوێستی ڕەسمی دەسەڵاتدارانی ئینگلیز و عیراق دەرئەبڕێ بەرامبەر شێخ مەحمود و جوڵانەوەکەی. ئێستا دوای تێ پەڕ بونی ئەو هەمو ساڵە بە سەر ناوەرۆکی ئەم وتارەدا و، دوای ئەوەی بەشێکی گرنگی (دۆکۆمێنتەکانی) حکومەتی بریتانی و، بەشێکی (وثائق) ی حکومەتی عیراقی، بۆ خوێندنەوە و تاووتوێ کردن، لە بەردەستی لێکۆڵەوەرەدایە هەڵسەنگاندنی حوکمە سیاسیەکانی ناو ئەم وتارە کارێکی دژوار نیە.

5. تێهەڵچونەوە و وازهێنانی یەکجاری

بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لەسەر ئەوەی مافی نەتەوەیی کورد لە پەیماننامەی عیراقی– بریتانیدا باس نەکرابو، خەڵکی سلێمانی بڕیاریان دا کە بەشداری لە هەڵبژاردنی دەورەی سێیەمی مەجلیسی نوابدا نەکەن. ئەو مەجلیسەی ئەبو پەیماننامەکە تەسدیق بکا. بەڵام کاربەدەستانی بریتانی و عیراقی ئەیانویست، هەرچۆنێ بێ ئەگەر بە ڕواڵەت و ڕوکەشیش بێ، هەڵبژاردن لە سلێمانی بکرێ.

ڕۆژی 6 ی ئەیلولی 1930 کە ئەبو هەیئەتی تەفتیشیە لە سەرای سلێمانی دا کۆ ببێتەوە بۆ سەرپەرشتی هەڵبژاردنی مەبعوسەکانی سلێمانی، شاری سلێمانی خرۆشا. دوکان و بازاڕ داخرا و، خەڵک لە بەر دەرکی سەرای سلێمانی کەوتنە خۆپیشاندان دژی هەڵبژاردن. لە ئەنجامدا بو بە تەقە. جەیشی عیراقی بۆ دامرکاندنەوەی خۆپیشاندانەکە تێکەڵاوی ڕوداوەکە بو. دەیان کەس کوژران و، دەیان کەس برینـدار بـون و، دەیان کەسایەتی ناسراوی سلێمانی گیران. ئەم ڕوداوە شێخ مەحمودی بزواند و لە گۆشەگیری دەرچو. 3 ئەفسەری کورد: مەحمود جەودەت، حەمید جەودەت، کامیل حەسەن، ڕیزی جەیشی عیراقی‌یان بە جێ هێشت و دایانە پاڵ شێخ مەحمود.

شێخ مەحمود چەند نامەیەکی بۆ موفەتیشی ئیداری سلێمانی، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق، کۆمەڵەی گەلان نوسی. داوای لێ کردن کە حکومەتی عیراق لە زاخۆوە هەتا خانەقین چۆڵ بکات و، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیدابی بریتانیا یا هەر یەکێ لە دەوڵەتە گەورەکان دروست بکرێ. کاربەدەستانی بریتانی زۆر بە توندی چونەوە بە گژ ئەم داوایانە و بە گژ شێخ مەحمودا. لە زنجیرەیەک شەڕ و پێکادان دا کە دواییینیان لە گوندی ئاوباریک بو، بە شکان و خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود کۆتایی هات.

ژیان هەندێ لەو بەڵگانەی تۆمار کردوە، لەوانە:

"صورەتی ئەو کاغەزانەیە کە لە تەرەف فەخامەتمەئابان مەندوبی سامی و وەزیری داخلیەوە بۆ شێخ مەحمود نێرراوە:

وەزارەتی داخلیە

ژمارە: س/2537

ڕۆژ: 1930/10/20

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

بە پێی ئەو مقاوەلەیەی کە لە ساڵی 1927 دا ئیمزاتان کردوە بۆ مەوادی خوارەوە تەعەهودتان کردوە:

1. کە خۆت و کوڕەکانت و ژنەکانت و فاتمە خانی خوشکت لە دێیەک دانیشن کە خاریجی حدودی عیراق بێت.

2. کە خۆت و ئەو کەسانەی لە فەقەرەی یەکەم دا ناویان زیکر کراوە بە بێ ئیزن و موساعەدەی حکومەت داخلی مەملەکەتی عیراق نەبن.

3. کە نە خۆت و نە هیچ کەس لەو شەخسانەی لە سەرەوە زیکر کراون بە هیچ نەوعێ نە لە لیوای سلێمانی و نە لە جێگایەکی تردا لە عیراق دا موداخەلەی ئیدارەی حکومەتی عیراق نەکەن و بۆ ئەم مەقسەدە خەلقی تر تەشویق نەکەن و، چ خۆت و چ ئەوان لە هەمو مەسائیلێکی سیاسیە کە عەلاقەی بە عیراقەوە بێ لە موداخەلەکردنی ئیجتیناب بکەن.

کەزالیکە موافقەت کرا کە ئەگەر خۆت وە یا هەر کام لەو شەخسانەی کە بەحسیان کرا لە هەر وەقتێک دا یەکێ لەم شەرتانەیان بە جێ نەهێنا حکومەتی عیراق هیچ مەسئولیەتێکی بە سەرەوە نەمێنێ و هەر ئیجرائاتێ بە لازمی بزانێ بۆ ئیتیخازکردنی سەربەست بێ.

ئەگەرچی لە 10 ی ئەیلول دا لە تەرەف فەخامەتمەئابان موعتەمید ئەلسامی و وەزیری داخلیەوە ئەو تەعەهودانەی کە داوتانە بە حکومەتی عیراق هێنرایەوە بیرتان و ئەگەرچی تەوسیە کران لە کەمالی سکونەت دا لە دێی پیران دا بمێننەوە، ئێوە گوێتان نەدایە ئەو ئیختارانە و بێ ئیزن داخلی خاکی عیراق بون.

دیسانەوە وەکیلی موتەسەرپیفی سلێمانی لە کاغەزی 18 ی ئەیلول دا ئیخباری کردن کە ئێوە موغایری ئارەزوی فەخامەتمەئابان مەندوبی سامی و وەزیری داخلیە حەرەکەت ئەکەن و شەرائیتی ئەو ئیتیفاقنامەیە کە ئیمزاتان کردوە شکاندوتانە و بۆی نوسین کە بۆ ئەو دێیە کە خاریجی حدودی عیراقە فەورەن عەودەت بکەنەوە و ئەو 3 زابیتە کوردە کە لە جەیشی عیراق رایان کردوە و زانرا بو کە لە لای ئێوەن تەسلیمیان بکەنەوە.

ئەم ئەوامیرەی کە وەرتان گرت دیسانەوە خستتانەوە گۆشەی نسیانەوە و لەو وەختەوە بەو غایەیە کە شۆرش بەرپا بکەن لە مەناتیقی لیوای سلێمانیدا ئەسورێنەوە.

لە 2 ی تشرینی ئەوەل دا تەکلیفی موفەتیشی ئیداری سلێمانیتان کردوە کە لە شارباژێردا مولاقاتتان بکات و موفەتیشی موما ئیلەیهی جوابی دانەوە کە لە بەر ئەوەی بە بێ ئیزنی حکومەت داخلی خاکی عیراق بون و لە بەر ئەوەی ئیتاعەتی ئەو ئیختارات و ئەوامیرەتان نەکردوە کە تەوجیهتان کراوە، مومکین نابێ کە مولاقاتتان بکات و دیسانەوە تەبلیغتان کرا کە بیلا تەئخیر بۆ پیران بگەڕێنەوە.

وا ئێستا عەینی ئەوامیرتان بۆ تیکرار ئەکەمەوە کە بۆ پیران عەودەت بکەنەوە و ئیختارتان ئەکەم بە گەیشتنی ئەم کاغەزە ئەگەر دەستبەجێ ئیتاعەتی ئەوامیری سالیفەل زیکر نەکەن لە حەق خۆتان و ئەتباعتان ئیجرائات ئیتیخاز ئەکرێ و هەر ئەملاکێکتان لەم مەملەکەتەدا بێ موستەحەقی موسادەرە ئەبێ.

وەزیری داخلیە"

....

"ئیدارەی موعتەمیدی سامی لە عیراق

تاریخ: 20 ی تشرینی ئەوەلی 1930

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

سەلەفی من چەند کاغەزێکم لە ئێوەوە وەرگرتوە بەڵام هەتا لە خاکی عیراق نەچنە دەرەوە و ئەو تەعەهوداتەی کە کردوتانە و لە ئیتیفاقنامەی ساڵی 1927 دا ئیمزاتان کردوە بە جێ نەهێنن پێم ناکرێ موخابەرەتان لە گەڵ بکەم.

دیارە دەر خاتری ئەکەن کە یەکێ لە شەرائیتی ئیتیفاقنامەی مەزکور ئەوە بو کە بێ ئیزنی حکومەت داخلی عیراق نەبن و بە هیچ کلوجێ دەخلتان بە سەر ئیدارەوە نەبێ کە حکومەتی عیراق لە لیوای سلێمانی وە یا لە جێگایەکی تری عیراق تەعقیبی ئەکات و بۆ مەقسەدێکی وەها کەسی تر تەشویق نەکەن و لە مەسائیلی سیاسیەی عیراق خۆتان دور بگرن.

ئێوە بەو ئیختاراتە کە تەوجیهتان کراوە ئیتاعەتتان نەکردوە و، گوێتان نەداوەتە ئەو نەسیحەتانە کە لە تەرەف فەخامەتمەئابان وەکیلی مەندوبی سامی و وەزیری داخلیـەوە لـە کاغـەزی ڕۆژی 10 ی ئـەیلولی 930 بۆتان نوسراوە و، دیسان موخالەفەتی ئەوامیری وەکیلی موتەسەڕیفی سلێمانی پشتان کردوە کـە بـە تـاریخی 18 ی ئەیلولی 930 بۆی ناردون و، لەو کاغەزەدا ئەمری پێ کرد بون کە ئـەبێ دەرحـاڵ لـە ئـەرازی عیـراق بچنە دەرەوە. وا ئێستا منیش ئەمەوێ ئیشراکی ئەو ئەمرانە بکەم کە لە تەرەف وەزیـری داخلیـەوە بـە ئێـوە دراوە، بۆ ئەوەی کە فەورەن لە خاکی عیراق بچنە دەرەوە و ئیتر واز لە موداخەلە کردنـی ئومـوری حکومـەتی عیراق بهێنن و، بەم واسیتەیەوە ئیختارتان ئەکەم کە عەدەم ئیتاعەت بەم ئەمرانـە ئەبێتـە مـوجیبی عاقیبـەتێکی وەخیمە بۆ خۆتان و تەرەفدارانتان.

مەندوبی سامی عیراق."

"بەیاننامە بۆ کوردەکانی لیوای سلێمانی

"بە پێی ئیتیفاقنامەیەک کە لە ساڵی 1927 دا ئیمزای کردوە شێخ مەحمود تەعەهودی کرد بو کە لە دێیـەک دا لە خاریجی حدودی عیراق ئیقامەت بکا و بە بێ ئیزنی حکومەت داخلی عیراق نەبێتەوە و بە هـیچ وەسـیلەیەک نـە لە لیوای سلێمانی و نە لە هیچ جێگایەکی تری عیراق دا موداخەلەی ئیدارەی حکومەتی عیراق نەکا.

"شێخ مەحمود ئەم شەرتانەی هەمو شکاندوە و هەرچەند ئەمری پێ کراوە کـە خـاکی عیـراق بـە جـێ بهێڵێ ئیتاعەتی ئەو ئەمرانەی نەکردوە کە دراوێتێ و لەم چەند هەفتەی ڕابوردودا لە مەناتیقی لیوای سلێمانیدا دەستی کردوە بە سوڕانەوە و لەوێدا تەشەبوسی کردوە کە لە زدی حکومەت شۆڕش بەرپا بکا.

"لە بەر ئەوە ئەمری پێ کراوە فەورەن خاکی عیراق بە جێ بهێڵێ و ئەگەر ئیتاعەتی ئەم ئەمرە نەکا لـە حەقی خۆی و ئەتباعی ئیجرائاتی لازمە ئیتیخاز ئەکرێ.

"بینائەن عەلەیهی وا ئیختارتان ئەکـەین کـە هەرکـەس پـەنا بـدا بـە شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی وە یـا معاوەنەتیان بکا خۆی توشی جەزای شەدید ئەکا.

1930/10/20." (ژیان، ژ 262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930).

"داخلی

"لە زابیتانی جەیش، ڕەئیس ئەوەل مەحمود جەودەت و مولازمی ئەوەل حەمید جەودەت، کـە مودەتێـک لەمەوپێش لە جەیشی عیراقی فیراریان کرد بو ئەمشەوی ڕابوردو لە سلێمانی تەسلیمی نەفسیان بـە حکومـەت کرد." (ژیان، ژ 266، 1 ی کانونی سانی بە هەڵە 1930 نوسراوە، ڕاستەکەی 1931 ە).

"تەبلیغی ڕەسمی

"ئەو ئالای سواری لە گەڵ قوەتی پۆلیس کە لە ژێر قوماندەی عەقید (قائیمقام) ئیسـماعیل نـامیق بـەگ دا بو لە تاریخی 5 ی نیسانی 931 ڕویان کرد بوە ئیستیقامەتی دێی ئاوباریک کە ئیسـتیخبارات کـرا بـو کە شێخ مەحمود خـۆی و ئـەتباعی لـەوێن و قـوەتی مـەزکورە دێی ئاوباریـک ئیحاتـە ئەکـەن و لـە تـەرەف تەیارەشەوە موتەمادیەن ئەشقیاکان و دەوروپشتی دێی مەزکور بۆمباردومان ئەکـەن. وە لـە پـاش نیـوەڕۆوە هەتا تاریکەشەو بە شیدەت موسادەمە دەوام ئەکات. قوەتی جەیش بە دەرەجەیەکی کە شایانی ئیفتیخـار بێـت ئیبرازی شەجاعەت و بەسالەت ئەکەن و لەم موسادەمەیەدا 4 عەسکەر و 1 زابیت شەهید و 14 عەسـکەر و 1 زابیت بریندار ئەبێت.

"تەلەفیات و خەسارەتی شێخ مەحمود جدەن زۆر و بە دەرەجەیەک ئەبێت کە تەنها لـە دێی ئاوباریـک لە ئەشقیاکان 10 کوژراو و مەیتی دو کەس لە روئەسا کە یەکێکیان شێخ عەلی کوڕی رەحیم کە خزمـی شـێخ مەحموده لە بەینی ئەم کوژراوانەدا دینراوە.

"وە لەو رێگای کە ئەشقیاکان فیراریان لێ کردوە خوێنێکی زۆر دیار بـوە کـە دەلالـەت لـە سـەر ئەمـە ئەکات کە شێخ مەحمود تەلەفیاتێکی زۆری داوە و بریندارێکی زۆری لە گەڵ خۆی نەقل کردوە.

"ئەو عەشائیرەی کە معاوەنەتی شێخ مەحمودیان ئەکرد هەمو بڵاو بونەوە. ئێستاکە شێخ مەحمود تەنها لە نەجات دانی رۆحی خۆی زیاتر شتێکی تر تەفەکور ناکات.

"ئەمڕۆ مەوسوقەن زانیومانە کە شێخ مەحمود تەنها لە گەڵ 5 و 10 سواریدا لە شاخی قەرەتا غ تـێ پەڕ بوە.

"قوەتی جەیش و پۆلیس بـۆ مـەحوکردنی شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی بـە شـیدەت لـە تـەعقیب دایـە و مەحوکردنیان قەویەن مەئموله." (ژیان، ژ 279، 16 ی نیسانی 1931).

چەند تێبینی‌یەک:

1. م. ر. هاوار: شێخ مـەحمودی قارەمـان و دەوڵەتەکـەی خـوارووی کوردسـتان، بـەرگی دوەم، لەنـدەن 1991.

1. 1. ل 574 دەربارەی ئەو جائیزەیەی کە بۆ کوشـتنی شـێخ مـەحمود دانـراوە، ئـەڵێ: 20 هـەزار روپیە بوە، لەوەدا پشتی بە یادداشتەکانی شێخ رەئـوفی شـێخ مـەحمود بەسـتوە، بـەڵام شـێخ رەئـوف باسـی نەکردوە کە پشتی بە چ سەرچاوەیەک بەستوە. راستەکەی 60 هەزار روپیە بوە نەک 20 هەزار.

2. بۆ بڕیارەکانی ئەنجومەنی وەزیران بڕوانە:

1.2. الدکتور غسان العطیة: (العراق، نشأة الدولة 1908- 1921)، ترجمة عطا عبـدالوهاب و تقـدیم حسین جمیل، دارالسلام، لندن 1988. ص 18.

2.2. السید عبدالرزاق الحسني: تاریخ العراق الساسي، ج 3، ط 6. ص 309.

1. 2. ل 703– 704 دەربـارەی رۆژی چـونی شـێخ مـەحمود لـە سـلێمانیەوە بـۆ بەغـداد زانیـاری جیاوازی لە سەرچاوەی جیاوازەوە راگوێزاوە. ئاگاداری‌یەکانی ژیان لەو بارەیەوە، کە سەرچاوەیەکی ئاگاداری دەستی یەکەمی کاتی روداوەکەیە، رەنگە لە هەمویان زیاتر جێگای باوەڕ بێ.

3. دەربارەی هەڵوێستی سەعدون لە شێخ مەحمود بڕوانە:

الدکتور لطفي جعفر فرج عبدالله: عبدالمحسن السعدون و دوره فـي تـاریخ العـراق السیاسـي المعاصـر، بغداد 1988. ص 107.

ژیان و

مەبعوسەکانی کورد

1. مەجلیسی تەئسیسی و مەجلیسی نواب

مەجلیسی تەئسیسی

1924/8/2 –1924/3/27

1. دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق

1. 1. حکومەتی خۆجێیی

کاتێ یەکەمین جەنگی جیهانی بڕایەوە، هێزەکانی بریتانیا ولایەتە عوسمانییەکانی بەسرا و بەغدادی داگیر کردو، لەبەر دەروازەی ولایەتی موسڵ دا راوەستا بو. پاش چەند رۆژێ ئەوێ یشی داگیر کرد.

لە رۆژگاری جەنگدا بریتانیا و فەرەنسا و روسیا بە نهێنی لە ناو خۆیاندا پێک هات بون لەسەر دابەشکردنی میراتیەکانی دەوڵەتی عوسمانی، لەوانە ئەم 3 ولایەتە. بە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبەری 1917ەوە، روسیا لەو سەودایە دەرچو بو. دوای جەنگ دەوڵەتە براوەکان چەندین کۆبونەوەیان کرد بۆ بڕیاردان لە چارەنوسی ناوچە داگیرکراوەکان. لە کۆنفرەنسی سان ریمۆدا، بابەتێکی تازەیان بە ناوی (ئینتیداب) ەوە لە باتی (داگیرکردن) داهێنا. مەبەست لە ئینتیداب ئەوە بو ئەو وڵاتانەی کە هێشتا نەگەیشتونەتە پلەیەکی ئەوتۆی پێشکەوتن، بتوانن خۆیان بەڕێوە بەن، دەوڵەتێکی پێشکەوتو بەڕێوەی ببات و یارمەتی بدات، تا ئەویش ئەگاتە پلەیەک بتوانێ خۆی بەڕێوە بەرێ. بڕیاریاندا هەر 3 ولایەت کە دواتر دەوڵەتی عیراقیان لێ دروست کرا، بخرێتە ژێر ئینتیدابی بریتانیەوە.

دەنگدانەوەی بڕیاری ئینتیداب نیشتمانپەروەرانی عیراقی وروژاند. ساڵی 1920 شۆڕشێکی فراوان و توندوتیژ دژی داگیرکەرانی ئینگلیز لە عیراق دەستی پێ کرد. ئەم شۆڕشە کە چەند مانگێکی خایاند لە مێژوی عیراقدا بە (سەورەی عشرین) ناسراوە. کوژاندنەوەی لە لایەن ئینگلیزەوە خەرجێکی زۆری گیانی و مادی تێ چو. دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز بۆی دەرکەوت حوکمی راستەوخۆی عیراق گران ئەکەوێ لە سەری. بۆ خاوکردنەوەی هەلومەرجی ئاڵۆزی عیراق، سێر پێرسی کۆکسی نارد، ئەویش بۆ یاریدەدانی خۆی

بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری عیراق، بڕیاری دا حکومەتێکی خۆجێیی لە چەند کەسایەتیەکی عیراقی پێک بهێنێ. کۆکس داوای لە سەید ئەورەحمانی گەیلانی نەقیبی ئەشرافی بەغداد کرد کە پیاوێکی دینیی بە ساڵاچوی دۆستی ئینگلیز بو، سەرۆکایەتی ئەو حکومەتە بکا.

1. 2. وەزارەتەکانی نەقیب

یەکەمین وەزارەتی

ئەورەحمان نەقیب دوای راوێژ و پرسورا، بە موافەقەتی کۆکس، یەکەمین وەزارەتی لە 25 ی تشرینی یەکەمی 1920 دا پێک هێنا. ئەم وەزارەتە کە پێک هات بو لە 9 وەزیری خاوەن وەزارەت و لە 12 وەزیری بێ وەزارەت هیچ کوردێکی تێدا نەبو. لەو کاتە یشدا هێشتا چارەنوسی سیاسی کوردستان بە لایەک دا نەکەوت بو.

هەمو وەزارەتێک (موستەشار)ـێکی ئینگلیزی بۆ دانرا بو، دوا بڕیار بە دەس ئەو بو.

ئەرکی سەرەکی وەزارەتەکەی نەقیب، هێمنکردنەوەی هەلومەرجی عیراق و خۆشکردنی زەمینەی بەیعەت بو بە فەیسەڵ. جەعفەر عەسکەری وەزیری جەنگ و، ساسۆن حسقیل وەزیری دارایی لەم حکومەتەدا، لە گەڵ کۆکس مەندوبی سامی، لە مارتی 921 دا چون بۆ بەشداری کۆنفرەنسی قاهیرە، کە بڕیاری دا عەرشی عیراق بە فەیسەڵی کوڕی شەریف حسێن بسپێرێ.

لە 29 ی حوزەیرانی 921 دا فەیسەڵ لە حیجازەوە گەیشتە بەغداد.

لە 11 ی تەموزی 921 دا، وەزارەتەکەی نەقیب فەیسەڵی بە مەلیکی عیراق راگەیاند بەو مەرجەی حکومەتەکەی: (دەستوریی، نوێنەرایەتی، دیمۆکراتی و گرێدراوی قانون بێ)

لە 23 ی ئابی 921 دا ئاهەنگی تاجگوزاری مەلیک فەیسەڵی یەکەم لە ساحەی برج الساعة لە بەغداد، بە ئامادەبونی مەندوبی سامی بریتانی و، ئەندامانی وەزارەتەکەی نەقیب، بەرپا کرا.

بەمەیش ئیتر ئیشی وەزارەت تەواو بو، هەمان رۆژی تاجگوزاری ئیستیقالەی دا بە مەلیک فەیسەڵ، بۆ ئەوەی ئیتر ئەو بە پێی دەسەڵاتەکانی خۆی، کەسێ بۆ سەرۆکایەتی وەزارەت و پێکهێنانی هەڵبژێرێ.

دوەمین وەزارەتی

لە 10 ی ئەیلولی 921 دا مەلیک فەیسەڵ، سەرلەنوێ ئەورەحمان نەقیبی تەکلیف کرد وەزارەت تەشکیل بکات.

لە 12 ی ئەیلولی 921 دا ئەورەحمان نەقیب دوەمین وەزارەتی خۆی لە 9 وەزیر تەشکیل کرد. لە ناو ئەوانەدا موسوڵمانی سونی و شیعە و، جو و مەسیحی تێدا بو. لەم وەزارەتە یشدا وەکو ئەوەی پێشو، کەسی کوردی تێدا نەبو.

ئەرکی سەرەکی وەزارەت ئامادە کردنی پەیماننامەیەک بو لە نێوان عیراق و بریتانیادا، کە ئینتیدابی بریتانی لە عیراق دا جێگیر بکا.

لەو ماوەیەدا فەیسەڵ بۆ نەشتەرکاری ریخۆڵە کوێرە لە نەخۆشخانە کەوت. کۆکس خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی کاروباری وەزارەتی ئەکرد. بەوپەری توندیەوە لە گەڵ نەیارەکانی بەستنی پەیمانەکە جولایەوە. هەندێ لە وەزیرەکان وازیان هێنا و، نارەزایی لە ناو خەڵکدا زۆر بو. دوای دەرچونی فەیسەڵ لە نەخۆشخانە، نەقیب لە 19 ی ئابی 922 دا ئیستیقالەی دا و قبوڵ کرا.

سێیەمین وەزارەتی

بە هۆی ئەو ناڕەزاییە زۆرەوە کە لە نەقیب هەبو، فەیسەڵ ئەیویست لە باتی ئەو یەکێکی کە تەکلیف بکا وەزارەت پێک بهێنێ. بەڵام لە ژێر گوشاری کۆکس دا سەرەنجام لە 28 ی ئەیلولی 922 دا دیسان ئەورەحمان نەقیبی تەکلیف کرد بۆ جاری سێیەم وەزارەت پێک بهێنێ.

ئەرکی سەرەکی وەزارەت ئیمزا کردنی پەیمانی عیراقی– بریتانی و، هەڵبژاردنی ئەندامانی (مەجلیسی تەئسیسی) بو، کە یەکێ لە ئەرکە سەرەکیەکانی ئەبو تەسدیق کردنی پەیمانی گۆرین بێ.

لە 10 ی تشرینی یەکەمی 922 دا ئەنجومەنی وەزیران پەیمانەکەی ئیمزا کرد. بەڵام بە هۆی ناڕەزایی و (موقاتەعە) ی خەڵکەوە، بە تایبەتی عولەمای شیعە، نەیتوانی هەڵبژاردنی مەجلیسی تەئسیسی، کە فەیسەڵ (ئیرادەی مەلەکی) بۆ دامەزراندنی دەرکردبو، ئەنجام بدا.

نەقیب لە 15 ی تشرینی دوەمی 922 دا ئیستیقالەی کرد.

2. مەجلیسی تەئسیسی

2. 1. پێکهێنانی

مەلیک فەیسەڵ، عەبدولموحسین ئەلسەعدون کە لە وەزارەتەکەی نەقیب دا وەزیری ناوخۆ و، لایەنگری ئەوە بو بە زۆر یش بێ بێ هەڵبژاردنی مەجلیسی تەئسیسی ئەنجام بدرێ، تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ.

لە 20 ی تشرینی دوەمی 922 دا سەعدون یەکەمین وەزارەتی خۆی و، چوارەمین وەزارەتی لە مێژوی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا تەشکیل کرد. لە پێشدا ناجی ئەلسویدی بە وەزیری ناوخۆ دانرا بو، بەڵام بۆ ئەوەی سەعدون دەستی ئاواڵە بێ بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیسی تەئسیسی، سویدی‌یان لە وەزارەتی ناوخۆوە گوێزایەوە بۆ وەزارەتی داد و، سەعدون خۆی کاروباری وەزارەتی ناوخۆی گرتە دەس.

عالمەکانی شیعە کە فتوای موقاتەعەی هەڵبژاردنیان دابو، سەعدون دوریخستنەوە بۆ دەرەوەی عیراق و کەوتە نواندنی زەبروزەنگ. بێ ئەوەی لە هیچ بپونگێتەوە و، گوێ لە رەخنەی کەس بگرێ، وەکو الحسني ئەڵێ: "لە جەوێکی پڕ لە زۆر و تۆقاندندا" هەڵبژاردنی ئەنجام دا.

ژ 19 ی ئومێدی ئیستیقلال، زمانی حکومەتی کوردستان، هەواڵی بەشێ لە هەڵبژاردنەکانی لە ژێر ناوی (مەجلیسی مەبعوسانی عیراق) دا بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"سامەرە، کازمیە، بەغداد، بەعقوبە، ئەربیل و کۆیە، بۆ مەجلیسی مەبعوسانی عیراق ئەعزایان ئینتیخاب کردوە." رۆژنامەکە ناوی مەجلیسەکەی بە هەڵە لە باتی (مەجلیسی تەئسیسی) بە (مەجلیسی مەبعوسان) نوسیوە.

ناوچەی سلێمانی بە هۆی شۆڕشی شێخ مەحمودەوە نائارام بو. شاری سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی کوردستان دا بو، لە بەر ئەوە کاربەدەستانی ئینگلیز و عیراق نەیانئەتوانی وەکو لیواکانی تر هەڵبژاردنی تێ دا ئەنجام بدەن. ئەیشیانویست نوێنەرانی سلێمانی هەرچۆنێ بێ لەم مەجلیسەدا بەشدار بن. لە بەر ئەوە رێگەیان دا لە کەرکوک کۆ ببنەوە و 5 کەسیان بە نوێنەری سلێمانی بۆ مەجلیس هەڵبژارد. ئەم کارە ناڕەزایی حکومەتی کوردستانی وروژاندوە. بۆیە ئومێدی ئیستیقلالی زمانی حکومەتی کوردستان، مەزبەتەیەکی بڵاو کردۆتەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە: "ئەشرافی مەملەکەت، عولەمای کیرام، توجاری مەملەکەت، بازرگان، ساداتی کیرام، موسەوی مەملەکەت، کەوشدروی مەملەکەت، بەقاڵی مەملەکەت، ئاسنگەری مەملەکەت" ئیمزایان کردوە. تێیدا نوسیویانە:

"وەکو لە جەرائیدی العراق و سائیری بەغداد دا خوێندراوەتەوە گۆیا بۆ لیوای سلێمانی: عیزەت بـەگی عوسمان پاشا و، ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و، میرزا فەرەج و، محەممەد بەگی فەتاح بەگی جاف، بیلا ئینتیخاب بە مەبعوس تەعین کراون.

"ئەمە تەصادوفی غەریبە. بە قەوانینی ئەساسیە مەبعوس بە ئینتیخاب تەعین کـردن حقـوقی میللییەیـە. فەقەت نازانین چۆن ئەم زەواتە بە بێ مەعلوماتی میللەت بە مەبعوس ناسـراون. وا بـزانین ئەمانـە بـە تـەعین مەئمورییەتی مەبعوسی‌یان تەوجیە کراوە....

"ئێمە ئەگەر مەبعوس ئینتیخاب بکەین بۆ تەئمینی حقوقی میللیە و ئیکمالی نەواقیصی داخلیمان لە نـاو خۆمان دا لە خۆمان بە ئوصولی ئینتیخاب ئەو کەسانە کە شەرائیتی قانونیـەیان تیـا مـەوجود بـێ ئینتیخـاب ئەکەین. ئەمرۆ ئـەم وەزیفەیـە هـەتا ئینکیشـافی حەقیقـەت و تەسـلیمی حقـوق و مەوجودییـەتمان، تـەودیعی مەجلیسی میللی‌مان کردوە.

"وەکو وتمان چونکە ئەم مـەبعوسـانە بـە ئینتیخـابی ئێمـە نـەکراوە ئیعتیمادیشـمان پێـیان نیـە. لـە موقەرەرات و تەعەهوداتیشیان عەلاقەدار نین." (ئومێدی ئیستیقلال، ژ 22، 10 ی نیسانی 1923)

شێخ قادری برای شێخ مەحمود یش، یەکێ بوە لەوانەی بە نوێنەری سلێمانی دانراوە، بـەڵام لێـرەدا بـە هەڵە یان بە ئەنقەست ناوی نەنوسراوە، بەڵام لە ژ 23 دا بەمجۆرە هەڵەکەیان راست کردۆتەوە:

"ئیعتیزار: لە نوسخەی هەفتەی رابوردوی ئومێدی ئیستیقلال دا کە بە تاریخی 10 ی نیسان و ژمـارە 22 لە خصوص مەبعوسانی سلێمانی کە بەحس کرا بو لەو میانـەدا حەفیـدزادە شـێخ قـادر ئەفەنـدی لـە بـەر حاڵەتی رەمەزان سەهوەن داخل نەکرا بو."

وەزارەتەکەی سەعدون توشی تەنگوچەڵەمەی دارایی بو، لە 16 ی تشرینی دوەمی 923 دا ئیستیقالەی کرد.

2. 2. کۆکردنەوەی

لە 22 ی تشرینی دوەمی 923 دا جەعفەر عەسکەری یەکەمین وەزارەتی خۆی کە پێنجەمین وەزارەتـی عیراق بو، پێک هێنا.

ئەرکی ئەم وەزارەتە ئەوە بو: مەجلیسی تەئسیسی، کە ئەندامـەکانی هـەڵبژێررابون، کـۆ بکاتـەوە، بـۆ ئەوەی تەسدیقی پەیماننامەی عیراقی– بریتانی و، رێککەوتننامەی مالی و عەسکەری و عەدلی بکا و، دەستوری عیراق و، قانونی هەڵبژاردنی مەجلیسی ئوممە پەسند بکا.

ئەگەرچی هەندێ لە سیاسیەکانی عیراق، لە باسکردنی پـرۆژەی ئـەم بەڵگـە گرنگانـەدا کـە پەیکـەرەی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقیان دروست ئـەکرد، بەشـداری‌یان کـرد بـو، بـەڵام هـەمو پرۆژەکـان لـە لایـەن شارەزایانی بریتانیەوە ئامادە کرا بون و، دوا قسە بۆ ئەوان بو.

2. 3. ئەرکەکانی

27 ی ئازاری 1924 مەجلیسی تەئسیسی دەستی بە کۆبونەوە کرد. (خیتابی عەرش) خوێندرایەوە. لـەم خیتابەدا ئەرکەکانی مەجلیس دیاری کرابون. دەقی موعاهەدەی عیراقـی– بریتـانی و مولحەقـەکانی، بـە 4 زمـان: ئینگلیزی، عەرەبی، تورکی، کوردی، چاپ کرا بو، بۆ خوێندنەوەی بە سەر ئەندامانی مەجلیسدا دابەش کرا.

11 ی حوزەیرانی 1924 مەجلیس، موعاهەدەی بریتانی– عیراقی تەسدیق کرد.

11 ی تەموزی 1924 پرۆژەی دەستوری پەسند کرد.

2 ی ئابی 1924 قانونی هەڵبژاردنی مەجلیسی ئوممە (مەجلیسی نواب و مەجلیسی ئەعیان) ی دانا.

لە سەردەمی وەزارەتەکەی عەسکەریدا مەجلیسی تەئسیسی لە 49 جەلسە دا کە 4 مانگ و 7 رۆژی خایاند ئەرکە دیاریکراوەکانی خۆی بە جێ گەیاند.

بەمجۆرە هەر 3 ئەرکی بە جێ هێنا و، ئیتر هیچ هۆیەک بۆ مانەوەی نەما. بەوە یش هەم وەزارەت و هەم مەجلیس ئیشیان تەواو بو.

2. 4. هەڵوەشاندنەوەی

ژیانەوە بەمجۆرە هەواڵەکەی راگەیاندوە:

"مەجلیسی تەئسیسیی عیراق

"وەکو لە جەرائیدی بەغدادا خوێندراوەتەوە دەورەی ئەمساڵی مەجلیسیی تەئسیسیی عیراق نیهایەتی هات و ئەعزاکانی هەرکەسە گەڕاوەتەوە بۆ شوێنی خۆی." (ژیان، ژ 1، 18 ی ئاغستۆسی 1924)

لە 2 ی ئابی 924 دا جەعفەر عەسکەری، پاش ئەوەی ئەرکەکانی وەزارەتەکەی بە جێ هێنا، ئیستیقالەی لە وەزارەت دا. هەر لەو ژمارەیەدا (ژیانەوە) هەواڵی (گۆڕانی قابینە) ی لە رۆژنامەی (المفید) ەوە بەمجۆرە وەرگرتوە:

"وەزارەتی جەعفەر ئەل عەسکەری پاشا ئیستیعفایان کردوە. ئیرادەی ملوکانە سادر بوە کە وەزارەتی فەخامەتی یاسین ئەل هاشمی بەم رەنگە کە لە ژێرەوە نوسراوە تەشەکول بکات:

وەزیری داخلیە	عەبدولموحسین سەعدون
وەزیری مالیە	ساسۆن حسقیل
وەزیری ئەوقاف	ئیبراهیم ئەل حەیدەری
وەزیری عەدلیە	رەشید عالی ئەل گەیلانی
وەزیری ئەشغال	موزاحیم ئەل ئەمین ئەل پاچەچی
وەزیری مەعاریف	شێخ محەمەد رەزا ئەل شبیبی
وەکیلیی وەزیری دیفاع	
رەئیس ئەل وزەرا	یاسین ئەل هاشمی

ئەم هەیئەتە تازەیە رۆژی 3 ی ئاغستۆسی 924 دەستیان کردوە بە ئیش. (ژیانەوە، ژ 1، 18 ی ئاغستۆسی 1924)

3. مەجلیسی ئوممە

مەجلیسی ئوممە ئەبو لە 2 مەجلیس پێک بێ: مەجلیسی نواب و مەجلیسی ئەعیان، کە یەکەمیان بە هەڵبژاردن و دوەمیان بە تەعیین دائەنران.

3. 1. مەجلیسی نواب

بە دو قۆناغ، لە لایەن مونتەخیبی ئەوەلی و مونتەخیبی سانیەوە، بۆ هەر 20 هەزار پیاو 1 نائیب، بۆ دەورەیەکی ئینتیخابی کە ئەبو 4 ساڵ بێ، هەڵئەبژێردرا. هەمو دەورەیەکی ئینتیخابی ئەبو 4 دەورەی ئیجتیماعی ئیعتیادی ساڵانەی هەبێ کە لە 1 ی تشرینی دوەم دا دەستی پێ ئەکرد. لە کاتی پێویست دا مەلیک ئەیتوانی بانگیان بکا بۆ ئیجتیماعی نائیعتیادی.

ژمارەی ئەندامانی مەجلیسی نواب تا 1935 بریتی بو لە 88 ئەندام و دوای ئەوە لە بەر زۆربونی ژمارەی دانیشتوانی عیراق کرا بە 118 نائیب.

3. 2. مەجلیسی ئەعیان

هەمویان لە لایەن مەلیکەوە تەعیین ئەکران. ئەبو ژمارەیان لە چواریەکی ژمارەی مەجلیسی نواب زیاتر نەبێ. لەو کاتەدا بە هەمویان 20 عەین بون. بۆ 8 ساڵ تەعین ئەکران، بەلام ئەبو هەر 4 ساڵ جارێک نیوەیان بگۆڕدرێ.

هەردو مەجلیس لە یەک کاتدا کۆ ئەبونەوە و کۆبونەوەکانیشیان پێکەوە تەئجیل و تەعتیل ئەکرا.

پرۆژەی قانون لە لایەن مەجلیسی نوابەوە ئامادە ئەکرا و ئەنێردرا بۆ مەجلیسی ئەعیان. ئەگەر پەسندی بکردایە ئەڕۆیشت بۆ جێبەجێ کردن. ئەگەر ئیعتیرازی لێ بگرتایە، لە کۆبونەوەی هاوبەشی هەردو مەجلیس دا بۆ ئەوەی پەسند بکرێ ئەبو زۆرایەتی دوسێیەک بە دەس بهێنێ.

شاعیری بە ناوبانگی عیراق مەعروف رەسافی کە خۆی یەکێ لە سیاسیە ئاگادارەکانی عیراق بوە و لە ناو روداوەکان دا ژیاوە، دەربارەی (مەجلیسی ئوممە) لە شیعرێکیدا وتویەتی:

علم ودستور ومجلس امة

كل عن المعنى الصحيح محرف

واتە: بەیداخ و، دەستور و، مەجلیسی ئوممە

هەمویان لە مەعنای راستەقینەیان لادراون

چەند تێبینیەک:

1. دەربارەی مەلیک فەیسەڵ بڕوانە:

علاء جاسم محمد: الملك فيصل الاول حياته و دوره السياسي في الثورة العربية و سورية والعراق 1883– 1933، بغداد، 1990.

2. دەربارەی مەجلیسی تەئسیسی بڕوانە:

1.2. محمد مظفر الادهمي: المجلس التأسيسي العراقي، وزارة الاعلام، بغداد، 1976.

2.2. السيد عبدالرزاق الحسني: تاريخ العراق السياسي، ج 3، ط 6، بيروت، 1983.

3. دەربارەی عەبدولموحسین سەعدون بڕوانە:

الدكتور لطفي جعفر فرج عبدالله: عبدالمحسن السعدون و دوره في تاريخ العراق السياسي المعاصر، بغداد، 1979.

4. دەربارەی جەعفەر عەسکەری بڕوانە:

علاء جاسم محمد: جعفر العسكري و دوره السياسي و العسكري في تاريخ العراق حتى عام 1936، بغداد، 1987.

5. دەربارەی یاسین هاشمی بڕوانە:

سامي عبدالحافظ القيسي: ياسين الهاشمى ودوره فى السياسه العراقية بين عامى 1922 – 1936، الجزء الاول البصره 1975، الجز الثانى بغداد 1975.

6. دەربارەی نوری سەعید بڕوانە:

عبدالرزاق احمد النصيري: نوري السعيد و دوره في السياسة العراقية حتى عام 1932، بغداد، 1987.

مەجلیسی نواب
(دەورەی یەکەم)
1928/1/19 – 1925/7/16

1. دەورەی ئینتیخابی‌ی یەکەم

لە 2 ی ئابی 924 دا یاسین هاشمی یەکەمین وەزارەتی خۆی و شەشەمین وەزارەتی لە عیراق دا پێک هێنا. ئیبراهیم حەیدەری، لەم وەزارەتەدا وەزیری ئەوقاف بو.

ئیبراهیم حەیدەری، کوردێکی هەولێری و، کەسایەتیەکی ناسراو بو. بە مەلایەتی چوبوە ئەستەموڵ و لە دواساڵەکانی دەوڵەتی عوسمانی‌دا گەیشت بوە پلەی شێخ ئەل ئیسلام. تا لە ئەستەموڵ بو لە گەڵ کۆڕ و کۆمەڵە و گۆڤارە کوردیەکان‌دا هاوکاری ئەکرد. دوای گەڕانەوەی بۆ عیراق لە وەزارەتەکەی یاسین هاشمی دا (924-925) بو بە وەزیری ئەوقاف و، دواتر مەلیک فەیسەڵ تەعینی کرد بە (عەین) لە مەجلیسی ئەعیان دا.

لە 19 ی تەموزی 924 دا سلێمانی داگیرکرایەوە و بەیەکجاری خرایە سەر عیراق.

لە 15 ی تشرینی دوەمی 924 دا ئیرادەی مەلەکی دەرچو بۆ هەڵبژاردنی مەجلیسی نواب.

وەزارەتەکەی یاسین هاشمی ئیستیقالەی کرد. مەلیک فەیسەڵ دیسانەوە سەعدونی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. (ژیانەوە) هەواڵەکەی، بەمجۆرە بە لێدوانێکی خۆیەوە، بڵاو کردۆتەوە:

"گۆڕانی هەیئەتی وزەرا

"بە پێی خەبەرێ کە تازە لە بەغداوە هاتوە هەیئەتی وزەرای عیراق گۆڕاوە و هەیئەتی تازە وەکو نوسراوە دانراون:

عەبدولموحسین بەگ	رەئیس ئەل وزەرا و وەزیری خاریجیە
رەشید عالی گەیلانی	وەزیری داخلیە
رەئوف بەگی جادرچی	وەزیری مالیە

ناجی سویدی وەزیری عەدلیە
سەبیح نەشئەت وەزیری دیفاع
عەبدولحسەین چەلەبی وەزیری ئەشغال
حیکمەت سلێمان وەزیری مەعاریف
حەمدی بەگ پاچەچی وەزیری ئەوقاف

"خوابکەم پێ و قدومی هەمو لایەکیان بۆ میلەتی عیراق بە خێر و سەعادەت بێ و عەرزی تـەبریکات و تەمەنای موەففەقیەتیان ئەکەین. لە ناو ئەم زاتە موحتەرەمانەدا، سەبیح نەشئەت بـەگ، کـە یـەکێ لـە ئـەعازیمی کوردە و مەبعوسی ئەربیلە، لە دڵی هەمو کوردێک دا جێگایەکی زۆر بەرز و بە قیمەتی هەیە. ئەمساڵ لە گەڵ هەیئەتی عیسبەتول ئومەم دا کە بۆ تەحدیدی حدودی شیمالی موسڵ تەشریفیان هـات بـو جـەنابی سـەبیح نەشئەت بەگیش لە...(کۆپیەکەی نەخوێنرایەوە.نم)" (ژیانەوە، ژ 29، 1 ی تەموزی 1925)

سەبیح نەشئەت کە وەکو ژیانەوە نوسیوێتی لە ئەعازیمی کورد بوە، ئەبێ پیاوێکی هەڵکەوتو لە هـەمان کات دا جێگەی بڕوای ئینگلیز و مەلیک فەیسەڵ بوبێ چونکە چەندین پلە و پایەی بەرزی لە حکومەتی عیراق دا پێ سپێردراوە. چەند جارێ بۆتە وەزیر و، دوای ئیمزاکردنـی رێککـەوتنی تورکیـا و عیـراق دانـراوە بـە وەزیری مفەوەزی عیراق لە تورکیا تا لەوێ مردوە. ژیان بە بۆنەی مردنیەوە نوسیوێتی:

"زیاعێکی گەورە

"ئەنقەرە، وەزیری مفەوەزی عیراق لە تورکیا مەعالی سەبیح نەشـئەت بـەگ رۆژی 19ی ئـەم مانگـە لـە ئێستانبول بەر رەحمەتی خوا کەوت. خودای تـەبارەک و تـەعالا سـەبر و تەسـەلا بـە عائیلـەی کەدەردیـدەی ئیحسان بفەرموێ." (ژیان، ژ 188، 25 ی تەموزی 1929)

1. 1. پێکهێنانی مەجلیس

لە کاتی هـەڵبژاردنی دەورەی ئینتیخـابی یەکـەم دا، لـە سـلێمانی رۆژنامـەی (ژیانـەوە) و لـە بەغـداد (دیاری کوردستان) دەرئەچون. هەردوکیان هەندێ لە هەواڵەکانی ئەم هەڵبژاردنەیان بڵاو کردۆتەوە.

(دیاریی کوردستان) کە لە بەغداد بە کوردی و عەرەبی و تورکی، دەرچـوە، ئـەنجامی هەڵبژاردنـەکانی هەمو عیراقی نوسیوە. لە ژ 7 ی دا لە ژێر سەردێڕی (ئینتیخابی مەبعوسان) دا نوسیوێتی:

"9 ی حوزەیرانی 1925– 1341 رۆژی دوشەمو لە بەغدا و لە دەرەوە نوابی عیراق ئینتیخاب کـرا. لەم نزیکانە کۆ دەبنەوە و دەست ئەکەن بە ئیش. ئێستە هەر ناویـان عـەرز دەکـەین. ئینشـائەڵڵا بـەرە بـەرە رەسمی هەمویان نیشان ئەدەین. خوا موەفەقیان بکا."

ئینجا بە ریز ناوی نائیبەکانی بەغداد، دیالە، دلێم، حلە، کەربەلا، کـوت ئـەل ئیمـارە، دیوانیـە، بـەسـرا، عەمارە، مونتەفیک، موسڵ، کەرکوک و ئەربیلی بڵاو کردۆتەوە. ئەوانەی دوایی بەمجۆرە بون:

"نوابی موصل: ئەرشەد ئەل عومەری، زیا بەگ ئال شەریف بەگ، عـەلی ئـەل ئیمـام، ئیبـراهیم کـەمال، سەعید چەلەبی حاجی سابیت، سابیت عەبدەلنور، حازم بەگ ئال شەمدین ئاغـا، شـێخ نـوری ئـەل بریفکـانی، هەیبەتوڵا ئەفەندی موفتی عەقرە، ئەلخوری یوسف خەیات، رەئوف شەماس ئالوس، ئیسحاق ئەفرایم.

"نوابی کەرکوک: نەشئەت بەگ، شێخ حـەبیب ئەفەنـدی تاڵـەبانی، رەفیـق ئەفەنـدی خـادیم سـوجادە، سەعید ئەفەندی صەلاحیە.

"نوابی ئەربیل: صەبیح نەشئەت بەگ، داود بەگ ئەل حەیدەری، یوسف ئیبـراهیم ئەفەنـدی، ئیسـماعیل بەگ، عەبدوڵا موخلیص بەگ."

لە داوێنی ئەم لیستەیەدا وتارێکی بە ناونیشانی (نائیب– مەبعوس: نارراو) نوسیوە، ئەڵێ:

"لە بەر ئەمەی کە دیاریی کوردستان سیاسی نیە، لە حەق نەتیجەی ئینتیخابات موتالەعات و ئیجتیهادات نانوێنین. فەقەت بە ناوی هەیئەتی ئیجتیماعیەوە ئەتوانین نەختێ بەحس لە حقوقی ئیجتیماعی و ئەدەبی خۆمان بکەین."

بە هۆی هەلومەرجی تایبەتی سلێمانیەوە هەڵبژاردن لەوێ دوا کەوتوە. دیاریی کوردستان لە ژ 8 ی دا ناوی (نوابی سلێمانی) یشی بڵاو کردۆتەوە:

"ڕۆژی 24 ی حوزەیرانی 925 لە سلێمانیش مەبعوسان ئینتیخاب کرا. جەنابی محەمەد ساڵح بەگ محەمەد عەلی بەگ بە 145، میرزا فەرەج حاجی شەریف بە 137، محەمەد ئەمین بەگ بیگباشی ئەرکان حەرب بە 125، ئەحمەد موختار بەگ عوسمان پاشا بە 110 ڕەئی، بون بە مەبعوسی سلێمانی عەرزی تەبریکات دەکەین، لە سەر خێر و نەفعی مەملەکەت و میللەت موەفەق بن."

(ژیانەوە) یش کە لە سلێمانی دەرچوە لە ژێر سەرناوی: (ئینتیخابی مەبعوس) دا، بێ ئەوەی باسی وردەکاری ڕەوتی هەڵبژاردن و قۆناغەکانی بکا، هەواڵی هەڵبژاردنی مەبعوسەکانی سلێمانی بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"ڕۆژی چوارشەمە 24 ی مانگ ئینتیخابی مەبعوس تەواو بو لە نەتیجەدا:

"محەمەد ساڵح بەگی محەمەد عەلی بەگ بە 145 ڕەئی، میرزا فەرەجی حاجی شەریف بە 137 ڕەئی و، ئەمین زەکی بەگی بیگباشی ئەرکانی حەرب بە 125 ڕەئی، ئەحمەد بەگی عوسمان پاشا بە 110 ڕەئی، بۆ مەبعوسی لیوای سلێمانی ئینتیخاب کران و دانران.

"ئەم زەواتە موحتەرەمانە، کەوا بۆ مەبعوسی لیواکەمان هەڵ بژێرراون، بەناوی هەمو میللەتەوە عەرزی تەبریکیان ئەکەین و، بەدڵ و بەگیان دۆعای موەفەقیەتیان تەقدیم ئەکەین. ئومێدمان وایە کە ئینشائەڵڵا ئەم وڵاتە بە واسیتەی هیمەت و سەعی ئەم زەواتە موحتەرەمەوە زۆر شتی باش و چاکی بۆ ببێ و بچێتە ریزی وڵاتانەوە. زاتەن ئەمەل و ئومێدی زۆر زلی ئەم وڵاتە بەستراوە بە نەتیجەی سەعی و هیمەتی ئەمانەوە. سا خوا تەوفیقیان بدا ئامین." (ژیانەوە، ژ 28، 26 ی حوزەیرانی 1925)

وازهێنانی ئەحمەد موختار جاف

"ئیعلان

"بە پێی تەلغرافێکی بێتەل کە لە وەزارەتی جەلیلەی داخلیەوە بۆ مەقامی موتەسەریفی هاتوە ئەحمەد موختار بەگ لە مەبعوسی ئیستیعفای کردوە و ئوصولەن لە جیاتی موومائیلەیهی مەبعوسێکی تر ئینتیخاب بکرێ. بینائەن عەلەیهی هەرکەسێ تالیبە بۆ مەبعوسی لە تاریخی ئینتیشاری ئەم ئیعلانەوە لە غەزەتەی ژیان دا تا دو هەفتە نامزەدیی خۆی ئیعلان بکا.

دائیرەی بەلەدیەی سلێمانی" (ژیان، ژ 3، 4 ی شوباتی 1926)

نامزەدکردنی مستەفا پاشا

لە جێی ئەحمەد موختار چەند کەسایەتی ناسراوی سلێمانی کە بێگومان خاوەن نفوز و لایەنگر بون، حاجی مستەفا پاشای یاملکیان بۆ نوێنەرایەتی سلێمانی، لە ژ 5 ی ژیان دا بەم نامەیە ناودێر کردوە:

"بۆ مودیری موحتەرەمی غەزەتەی ژیان

"ئێمە کە لە ئەشراف و تیجار و منەوەرانی سلێمانی‌ین، لەبەر ئەوە کە حاجی مستەفا پاشا بـە زاتێکـی موقتەدیر و بە لیاقەت ئەزانین وە بۆ ئەوەی کە سلێمانی لە مەجلیسی نواب دا تەمسیل بکـات لـە گـەڵ صـەد کەس رەفیقمان نامزەدیی موشار ئیلەیهی ئیعلان دەکەین و لە مونتەخیبی سانیەکانمان ئومێـد ئەکـەین کـە بـۆ مەبعوسی ئینتیخابی بفەرمون.

فەتاح بەگ زادە: ئەحمەد. عەبدورەحمان ئاغا زادە: محەمەد ناجی. حاجی ئیبـراهیم خـەفاف. حەسـەن ئاغا زادە: حاجی. محامی رەفیق. تۆفیق قەزاز. رەشید مەستی. مەعروف بەگ زادە: فـائیق. حـاجی شـەریف زادە: فەتاح. حاجی فەتاح زادە: رەمزی."

پێ ناچێ ئینگلیز رای لە حاجی مستەفا پاشا بوبێ لە بەر ئەوە هەڵ نەبژێرراوە.

1. 2. چاوەڕوانیەکانی خەڵک لە مەبعوسەکان

لە عیراقی تازە دامەزراودا، ئەوە جاری یەکەم بـوە هـەڵبـژاردن بـۆ دانـانی نوێنـەرانی خـەڵک بکـرێ. کوردستان بە تایبەتی ناوچەی سلێمانی، لە 1919 ەوە تا ئەو کاتە لە هەلومەرجێکی نائاسایی‌دا ژیاوە. ئـارام و ئاسایش، بازاڕ و بازرگانی، کاروان و هاتوچۆ، خوێندن و پەروەردە، دەوام و دائیرەکانی حکومەت، هـەموی تێک چو بو. دامەزرانی 3 جار حوکمڕانی کوردی و روخانی و، ئـازاد بـونی سـلێمانی و بۆردومـانکردنی و چۆڵکردنی چەند جارەی و داگیرکردنەوەی، خەڵکی توشی بێزاری و داهێزران کردبو، بە هیوا بون دەرویەکی رەحمەتیان لێ بکرێتەوە.

لە 19 ی تەموزی 924 دا سلێمانی لە لایەنی هێزی زەمینی عیراقـی و بریتـانی یـەوە، بـە پشـتیوانی هێزی شاهانەی بریتانی داگیر کرا و شێخ مەحمود و هێزەکانی کشانەوە بۆ شاخەکان. سلێمانی بە یـەکجاری وەکو لیوایەک خرایە سەر عیراق. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی عیراقی تێدا دامەزرا. لەو هەڵبژارنە یـشدا کـە بـۆ مەجلیسی نواب کرا، دانیشتوانی سلێمانی بە خواهیشت بێ یان بە زۆر، بەشدار بون.

تەجروبەی پارلەمانی لە عیراق دا، تەجروبەیەکی تازە بو. ئەوەندە چاوڕاوی باشی بۆ کرا بو، خـەڵک پێیان وابو گیروگرفتەکانیان چارەسەر و، هەمو پێویستیەکانیان بۆ دابین و، هەمو ناتەواویەکانیـان بـۆ پـڕ ئەکاتەوە. خەڵک هێشتا شارەزای فڕوفێڵی ئینگلیـز و گەمـەی پارلـەمان و تەڵەکـەبازی سیاسـیە پیشـەییەکان نەبوبون. بە نیەتێکی پاک و بە دڵێکی سافەوە، لە (مەجلیسی مەبعوسان) چاوەڕوانی زۆر شتی باش بون.

هەر لەم روانگەیەوە (ژیانەوە) لە ژێر سەردێڕی (چیمان ئەوێ لە مەبعوسەکانمان؟) نوسیوێتی:

"بە ناشوکری نەبێ ئەوەندە ئیحتیاجمان زۆرە، هێندە کـەموکوڕی‌مان هەیـە، هـەر نـازانین داوای چـی بکەین، چونکە هەرچی بڵێین کەمە. وڵاتەکەمان لە مەعاریف، لە صەنایع، لە تیجارەت، لە زەراعەت، خولاصـە لـە هەرچی ئاساری ئاوەدانی و گەورەیی و بەرزی بێ بەشە. بە هەر لایەکدا ئەڕوانی وێرانی ئەبینی. خـۆ جـارێ لە پێش هەمو شتێکمانەوە ئەوی بۆ ئێمە پێویسـتە ئاسـایش و ئەمنیەتـە کـە بـۆ ئـەو خصوصـە ئەوەلـەن لـە حکومەت دوەمین لە مەبعوسەکانمان ئەپاڕێینەوە کە مەرحەمەت بفەرمون و هەوڵمان بۆ بدەن بـۆ دامەزرانـدنی وڵاتەکەمان. ئەمجار لە پاش ئەوە ئەوەی بناغە بێ بۆ گەورەیی و سەربەرزی‌مان مەعاریفە و مەکتـەب، مەکتەبـە و مەعاریف، یەعنی مەعاریف، مەعاریف...

"چونکە دیارە کە مەعاریف بو وردە وردە، بەرە بەرە، ئەخلاقمان باش ئەبێ، تیجارەتمان سەر ئەکەوێ، زەراعەتمان زیاد ئەکا، صنعەتمان زۆر ئەبێ.

"ئەمڕۆ کە حکومەت حکومەتی خۆمانە و حاکمیەتی میلیەمان هەیە، کەچی لە هەمو لیوای سلێمانیا تـەنیا مەکتەبێکی ئیبتیدائی هەیە، کە ئەویش لە بەر ناعیلاجی نەبێ پێی نابێژرێ مەکتەب. سەیری کەرکوک کەن بـە

بن دەستمانەوە، نامە خوای لێ بێ، مەدرەسـەی علمیـەی، لـە هـەمو گـەڕەکێ مەکتـەبێکی ئیبتیـدائی، مەکتـەبی صەنائیعی، مەکتەبی کچانی، مەکتـەبـی خریسـتیان و موسـەوی، بگـرە و بـەردەی مـەعاریفی، هـەرا و زەنـای کەشافەی، تاقمی تەداروکی مەکتەبەکانی، شەوق و زەوقی قوتابییەکانی، ئینسـان حـەیرانی ئـەبێ. لای ئێمـەش هەر راووڕوت و کەرفڕاندن و دڵ داخورپاندنە.

"ئێمە ئەوەلەن بە پەلەپەل ئیستیرحامی ئەوە ئەکەین کە مەبعوسەکانمان بە هەمو هێز و قـوەتی خۆیـان هەوڵمان بۆ بدەن کە تەئمینی ئەمنیەت و سەربەستیمان بۆ بکەن، ئەمجار مەکتەب و مەعاریفمان بـۆ بگەیەننـە دەرەجەیەکی باش و لائیق. ئێمەیش لە بـەرەوە ئیحتیاجـاتی ترمـان عـەرز ئەکـەین." (ژیانـەوە، ژ 34، 6 ی ئاغستۆسی 1925).

ژیان، کە راستەخۆ دوای ژیانەوە دەرچوە، بە ئیمزای (کوردی) ئەویش بە دو ئەڵقە نامەیـەکی کـراوەی (بۆ مەبعوسە موحتەرەمەکان) ناردوە. لە ئەڵقەی 1 دا نوسیوێتی:

"لە پێش هەمو شتێکا بە دڵ تکا ئەکەم، بێ زەحمەتی ئـەم مەعروزاتـە قبـوڵ بفـەرمون و بـە ئەهمیـەت بیخوێننەوە، چونکە ئەم هاوارە هی شەخصێ نیە، هی دوان نیە، بۆ قەومێکە، بۆ میلەتێکی هـەژار و بـەجێماوە، عائید بە ژین و مردنی قەومێکی بێ کەسە.

"وەکو رۆژ لای جەنابتان مەعلومە کە ئیمرۆ، ئەم زەمانە، هیچ میلەتێ بێ علم و عیرفان، بـێ عیرفـان و علم، ناژی و حەقی ژیانی نیە. هەچ میلەتێ بیەوێ لە صنعەت، لـە تیجـارەت، لـە زەراعـەت و لـە هـەمو شـتێکا پێشکەوێ، لە پێش هەموا ئەبێ کردن و پێکهێنانی ئەمانە بزانێ، کە ئەمانەش بە علم و عیرفانەوە ئەبێ.

"بەڵێ، ئێستا تیجارەکانمان تیجارەتی خۆیان ئەکەن، بەلام بێ زەحمـەتی بـڕوانن چـۆن تیجارەتێکـە؟ کتێبی تیجارەتیان موقابیل بە (دەفتەری ئوصولی تیجارەت، حساباتی مالیـە) ی عالەمـە؟ وەکـو کتێبەکـەی مـەلا یونس تێکەڵ و پێکەڵە هەزار چەشنەیە. ساڵی لە روی نەزانین و نەخوێندنـەوە چەنـد هـەزار روپیـە زەرەر و زیان ئەکەن.

"بەڵێ، ئێستا جوتیارەکانمان جوت ئەکەن، بەلام بە رەحمێکی دەرونیەوە بڕوانن بزانن تا گـای لـەڕ و بێ فەڕ پەیدا ئەکەن و خەرمان هەڵ ئەگرن، چەند جار ئەزیـەت و ناخۆشـی ئـەبینن؟ خـۆ صـنعەت لای ئێمـە هەر.. نا باسی بکرێ.

"ئینجا تا میلەتەکەتان ئەمە سەویە و عیرفانی بێ، ئەمە بەهرە و زانستی بێ، لەم عەصری پێشکەوتن و ژیانەدا قابیل نیە.. دەوام بکا.

"بۆ چاک کردنی ئەمانە، بۆ پێشکەوتنی.. زەراعـەت و هەموشـتێکمان لـە پـێش هـەمو شـتێکا عـیلم و عیرفان پێویستە، بۆ ژین و ژیان عیرفـان و عـیلم لازمـە، ئـەمیش بـە سـایەی مەکتـەب و مەدرەسـەوە ئـەبێ. میلەتانی تر هەر یەکە میقدارێک پێشکەوتون وا بە چوار پەل خەریکی مەعاریفن، ئێمە کـە دواکـەوتوی هـەمو قەومێکین، ئەبێ بڕفین، بڕفین مەعریفەت پەیدا بکەین و بڕفین و نەوەستین.

"ئەفەرمون مەقصەد لەمانە چیە؟ ئەوە چیە مەکتەب و مەداریس، ئەوە چیە علم و مەعاریف هەمانە، بەلام بێ زەحمەتی تۆزێ بڕواننە ولاتەکەمان، ئەو ولاتە عەزیزە ئێوە ئیمرۆ وەکیلی ئەو قەومەن کـە تیایـە، بـڕوانن سەویە و عیرفانی ئەو میلەتە مەزلومە کە ئێوەی ناردوە بۆ پێکهێنانی ئامالی، کە ئێوە لیسان حاڵی ئەو میلەتـە بەسەزمانەن.

"هەر لە سنجارەوە تا شارەزور بـڕوانن دو مەکتـەب، دو صـنعەتخانە، دو مەکینـەی تیـا نیـە کـە پـێ بیژرێ واسیتەی پێشکەوتن و مایەی هونەر، بۆچی لە بەر چی؟ بەڵێ ئەفـەرمون سـلێمانی تـا ئێسـتا لـە بـەر

شۆرش و هەرا هیچی بۆ نەکراوە بەڵام ئەی کۆیە، رەواندز، هەولێر، ئاکرێ و بادینان، دهۆک و زاخۆ و سنجار، ئەمانە چی و بۆچی وا ویرانەن. بۆچی کوردستان هەر سلێمانیە؟ بە هەمو مەکتەبەکانی کوردستان دو موعەلیمی چاک، دو کتێبی تیا نیە و نیە.. کوانێ موعەلیمە کوردەکان، ئەوانەی وەختی خۆی لە مەکاتیبی عیلمیە و، ئیستە لە دارەل موعەلمینی دەرچون لە کوێن و چییان لێ هات؟

"ئەی مەبعوسانی کیرامی کورد!

"ئێوە کە وەکیلی میلەتی کوردن، ئێوە کە تیمسالی رۆحی قەومی کوردن، بە دڵ تکاتان لێ ئەکەم ئیتر بە رەحمەوە بە چاوێکی پڕ دیقەتەوە بروانِنە حاڵمان، حاڵی ئیقتیصادی، عیلمی و ئیجتیماعیەمان، بزانن لە چ سەفالەت و سەرگەردانیەکاین، بزانن چەند جاهیل و پاشکەوتوین؟ ئەمانە وەزیفەی مەودوعەی ئێوەیە... ئەوە کۆیە، هەولێر، ئاکرێ و زاخۆ، دو مامۆستای وای تیا نیە کە بە کەڵک بێ و کوردی بزانن و مناڵەکانمان تێ بگەیەنن، کەچی ئەوە عەمارە، مەجەر، دیوانیە، بەصرە، عانە، هەریەکە یەکدو موعەلیمی کوردی لێیە، بۆچی ئەوانە لە وڵاتان دەربەدەر بن و وڵاتەکەی خۆمان لە بەر بێ موعەلیمی داماو و پەککەتو بێ. ئەمە چۆن پێشکەوتنێکە؟" (ژیان، ژ 9، 18 ی مارتی 926).

لە ئەڵقەی 2 هەمی‌دا نوسیویێتی:

"ئەمجارە مەسئەلەیکی زۆر موهیم و نازک هەیە کە عائید بە رۆحی پێشکەوتنی میلەتەکەیە ئەمەوێ عەرزتان بکەم.

"ئیمرۆ هەمو میلەتێ بۆ پێشکەوتنی عیرفانی خۆی ئوسولی پرۆغرامێکی رێوپێک تەعقیب ئەکا کە لە سەر ئەوە برۆن. هیچ قەومێ نیە بێ پرۆغرام بژی، هیچ جەمعیەتێک نیە بێ پرۆغرام ئیش بکا، بەو چەشنە مەعاریفیش لە سەر پرۆغرامێک ئەبێ بڕوا. عیراقیش وا خەریکە پرۆغرامێکی تازە بۆ مەعاریف رێک ئەخا. لێرەدا وەزیفەیەکی زۆر گەورە و نازک ئەکەوێتە سەر ئێوە کە عائید بە ئیستیقبالی میلەتەکەتانە، عائید بە ژین و مردنی قەومەکەتانە.

"خۆیشتان ئەزانن هیچ قەومێ رۆحی میلەتێکی تری نیە. هەچ میلەتە بە عەنعەنات و عادات و قاعیدەیەک کە موافیقی تەبع و رۆحی خۆی بێ بەرێوە ئەچێ و تابیع بە عادات و قەوانینی میلەتێکی تر نابێ.

"لە بەر ئەوە بە دڵ ئیستیرحام ئەکەین و ئەپاڕێینەوە و تەلەبی دوشتی گەورە، پێویست و نازک ئەکەین: (پرۆغرامێک بۆ مەعاریفی کورد، دارولموعەلیمینێکی کوردی) هەردوکیان بۆ قەومی کورد ئیمرۆ زۆر زۆر پێویست و موهیمە، زۆر گەورەیە. مەعاریف بێ ئوسول و پرۆغرام نابێ، مەداریس بێ مامۆستا نابێ.

"تەلەبەی کورد ناتوانێ بە فەصاحەتی عەرەبی عیلم و فەن فێر بێ و تەحصیل بکا. هەمو تەلەبەیەکی کورد ئیستیعدادی فێربونی ئەم عەرەبیە قورسەی نیە. ئەگەر دارولموعەلیمینێ نەکرێتەوە بە کوردی، سبەینێ موعەلیمیمان نامێنێ، پەکمان ئەکەوێ لە بەر بێ موعەلیمی. ئینجا ئەو وەختە یا موعەلیمی بێگانە و زمان نەزانمان بۆ ئەنێرن یا مەکتەبەکان ئەبێ داخرێ. کە بە هەردولادا، بە هەردو چەشن، مردنی میلەتی لە دوایە، تاریکی ژینی ئەولادی وەتەنی تیایە، کە هیوامان هەیە ئێوەیش حەز بە هیچیان نەکەن و نەتانەوێ.

"لە بەر ئەوە زۆر بە زویی و بە عەجەلە دارولموعەلیمینێکمان ئەوێ. دارولموعەلیمینێکمان ئەوێ و زۆر زو ئەمانەوێ. وەکو مەداریس بێ موعەلیم نابێ، تەحصیل و تەعلیمیش بێ پرۆغرام و ئوصول نابێ. پرۆغرامێ کە بەغدا تەرتیبی بکا حەتا جوزئێکیشی موافیقی رۆحی میلەتی ئێمە نیە و بۆ ئێمە ناشێ. ئێمە لە سەر پرۆغرامێ کە موافیقی رۆحی قەومی عەرەب بێ ناتوانین بڕۆین بەرێوە و ناژین. نەتیجەی تەتبیقی ئەو

پرۆغرامە زیان و دواکەوتنە. پرۆغرامێکمان ئەوێ کە موافیقی رۆحی میللیمان بێ، کە ئاساری رۆحی قەومیمانی تیا بێ. لە بەر ئەوە پرۆغرامێکی خصوصیمان ئەوێ بۆ مەعاریفی کورد و، زۆر پێویستمانە.

"ئەمانە کە عەرزی جەنابتانم کردوە هەمو ئەساسی سەرکەوتن و پێشکەوتنمانە. بێ ئەمانە، بێ پێکهێنانی ئەمانە پێشکەوتن و بەرزی نابێ، نیە. داواکردنی ئەمانە حەقمانە، حقوقێکە عالەمی مەدەنیەت و قەوانین پێی بەخشیوین و ئیمرۆ ئێمە مالیکی ئەم حقوقەین، داواکردنی عەیب و ناحەق نیە. داوا نەکردنی و بەجێ نەهێنانی عەیب و عارە. دیسان بە ناوی ژین و ژیانی قەومێکەوە ئەپارێمەوە و هاوار ئەکەم بە ئەهمیەت بروانن ئەم مەعروزاتە، ئەم هاوار و داوایە و بۆمان بکەن، بۆمان ئیجرا بفەرمون.

"میلەت بێ عیلم و عیرفان ناژێ، عیلم و مەعریفەت بێ مەکتەب نابێ، مەکتەب و مەدرەسە بێ موعەلیم نابێ و مەعاریفی هیچ میلەتێ لە سەر پرۆغرامی میلەتێکی تر ناڕوا و پرۆغرامێکی خصوصیی ئەوێ، ئەگینا نە پێشکەوتنمان ئەبێ، نە سەرکەوتنمان ئەبێ و نە ژیان. ئینجا ئیمرۆیە رۆژی خزمەت و هیمەت، رۆژی لوتف و مەرحەمەت." (ژیان، ژ 10، 25 ی مارتی 1926).

لەو سەردەمەدا عیراق تازە خەریکی دانانی سیستەمی پەروەردە و پرۆگرامەکانی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و دوا ناوەندی بو. بۆ ئەم مەبەستە (ساطع الحصري) کە پەروەردەکارێکی نەتەوەپەرستی عەرەب بو، هێنرا بو بۆ عیراق و کرا بو بە بەرێوەبەری گشتی پەروەردەی هەمو عیراق. کاروباری پەروەردەی کوردستان بەشێ بو لە هی هەمو عیراق. حوسەری یەکێکە لە تیۆریسیەنەکانی بیری نەتەوەیی عەرەب. هەر بەو گیانە یش ئەیویست سیستەمی پەروەردەی عیراق و پرۆگرامەکانی خوێندن بۆ قوتابیانی مەکتەبەکان دابنێ. زۆر لە هەوڵەکانی مەبعوسەکانی کورد و مامۆستا شارەزاکانی بواری پەروەردەی کوردی، لە لایەن ئەمەوە تەگەرەی لێ ئەدرا و، نەیئەهێشت جێبەجێ بکرێن.

هەڵبژاردەی کورد ئەگەر لەوەوپێش داوایان ئەکرد زمانی خوێندن لە قوتابخانەکاندا کوردی بێ، لەم نامەیەدا (کوردی) لەوە تێ پەڕیوە و داوای دو بابەتی زۆر گرنگی کردوە:

یەکەمیان، دانانی پرۆگرامێکی خوێندن و پەروەردەی تایبەت بە کورد کە جیاواز بێ لە هی عەرەب و، لە گەڵ گیانی نەتەوەیی کوردا بگونجێ.

دوەمیان، کردنەوەی دامەزراوێکی تایبەتی بۆ پێگەیاندنی مامۆستای کورد.

داوای یەکەمیان، بە بیانوی ئەوەی کە پەروەردە و پێگەیاندنی نەوەی تازە پێگەیشتوی عیراق، بە عەرەب و کوردەوە ئەبێ بەشێ بێ لە سیاسەتی ناوەندی دەوڵەت، نە لە سەردەمی پاشایەتیدا و نە لە سەردەمی جمهوریدا، سەرەڕای ئەوەی بوبو بە داوای جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد و لە هەمو خولەکانی گفتوگۆی نوێنەرانی شۆڕشی کورد و حکومەتی عیراقدا خراوەتە بەر باس و مشتومڕ، بەڵام هەرگیز جێبەجێ نەکرا.

داوای دوەمیان، دەیان ساڵ هەوڵی سەرومڕی ویست تا لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم دا پەیمانگای پێگەیاندنی مامۆستایان لە هەندێ لە شارەکانی کوردستاندا کرایەوە.

1 .3. ئیجتیماعەکانی مەجلیس

دەورەی ئینتیخابی مەجلیسی نواب ئەبو 4 ساڵ درێژە بکێشێ. هەمو ساڵێک یەک ئیجتیماعی ئیعتیادی هەبێ لە 1 ی تشرینی دوەم دا دەستی پێ بکا. ئەگەر هەڵبژاردن پێش ئەم کاتە بکرایە و مەلیک بە ئیرادەی مەلەکی داوای کۆبونەوەی لێ بکردنایە، یاخود ئیجتیماعی ئیعتیادی لە کاتی دیاریکراوی خۆیدا کارەکانی تەواو نەکردایە و، مەلیک ئیرادەی تەمدیدی بکردایە، بەم کۆبونەوانە ئەوترا ئیجتیماعی غەیر ئیعتیادی.

دەورەی یەکەم هەردو جۆر ئیجتیماعی کردوە.

(ژیانەوە) هەواڵی یەکەم کۆبونەوەی بەمجۆرە راگەیاندوە:

"کردنەوەی مەجلیسی میلی

"بە پێی خەبەرێ کە لە بەغدادەوە هاتوە رۆژی پێنجشەمە 16 ی تەموزی 925 موصادیفی 24 ی زیلحیجەی 1343 بە ئیرادەی ملوکانە مەجلیسی میلی عیراق گوشاد ئەکرێ.

"ئەم رۆژە رۆژێکە بناغەی سەعادەتی میلەتی عیراق دائەمەزرێنێ و رێگەی فەلاح و صەلاح نیشان ئەدا. دڵ فەرەح ئەکاتەوە، چاو رون ئەبێتەوە، غونچەی ئومێد ئەگەشێنێتەوە. خودا بە گەورەیی خۆی ئەم رۆژە موبارەکەمان بۆ بە خێر بگێرێ و خۆشی و سەعادەتی زۆر بە سەرمانا داببارێنێ ئامین." (ژیانەوە، ژ 31، 16 ی تەموزی 1925)

ئەم کۆبونەوەیە، کە رەشید عالی گەیلانی بە (رەئیسی مەجلیسی نواب) و یوسف سویدی بە (رەئیسی مەجلیسی ئەعیان) هەڵبژارد، سەرەتای کاری مەجلیس بو. لە بەر ئەوەی نەکەوت بوە بەر 1 ی تشرینی دوەم بە ئیجتیماعی غەیر ئیعتیادی (کۆبونەوەی نائاسایی) دائەنرا. لە 16 ی تەموزەوە تا 29 ی تشرینی یەکەمی 925 ی خایاند، 47 جەلەسەی تێدا کراوە.

ئیستیقالەی سەعدون

ئیجتیماعی ئیعتیادی (کۆبونەوەی ئاسایی) ساڵانەی مەجلیس، بە پێ ی قانون، ئەبو لە 1 ی تشرینی دوەمدا دەست پێ بکا. سەعدون سەروەزیرانی عیراق، حیکمەت سلێمان کە وەزیری ناوخۆ بو لە وەزارەتەکەیدا، ناوزەد کرد بۆ سەرۆکایەتی مەجلیس. بەڵام مەجلیس رەشید عالی گەیلانی بە رەئیسی خۆی هەڵبژارد. سەعدون ئەمەی بە تێشکان بۆ خۆی ژمارد. داوای لە مەلیک کرد یان مەجلیس حەل بکا یان ئیستیقالە لەم قبوڵ بکا. لە بەر ئەوەی مەجلیس تازە هەڵبژێررا بو، مەلیک بە چاکی نەزانی مەجلیس حەل بکا، ئیستیقالەی لە سەعدون قبوڵ کرد و، دیسان جەعفەر عەسکەری تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. لەم بارەیەوە ژیان نوسیوێتی:

"خەبەراتی بەغدا:

"قابینەی تازە: بینا لە تەلغرافێ کە لە وەزارەتی جەلیلەی داخلیەوە بۆ سەعادەتمەئاب موتەسەڕیف هاتوە قابینەی تازەی عیراق بەم نەوعە تەشەکولی کردوە:

جەعفەر پاشا ئەلعەسکەری	رەئیسەل وزەرا و وەزیری خارجیە
رەشید عالی بەگ ئەلگەیلانی	وەزیری داخلیە
یاسین پاشا ئەلهاشمی	وەزیری مالیە
رەئوف بەگ جادرچی	وەزیری عەدلیە
نوری سەعید پاشا	وەزیری دیفاع
ئەمین زەکی بەگ	وەزیری ئەشغال و مواسەلات
سەید عەبدولمەهدی	وەزیری مەعاریف
ئەمین عالی بەگ باش ئەعیان	وەزیری ئەوقاف"

(ژیان، ژ 43، 25 ی تشرینی سانی 926)

یەکەم ئیجتیماعی ئیعتیادی‌ی مەجلیس کە لە 1 ی تشرینی سانی 925 تا 15 ی حوزەیرانی 926 ی خایاند، 54 جەلەسە بوە.

"دوەمین دەفعە بۆ مانگێکی تر جەلەساتی مەجلیسی مەبعوسان تەمدید کرا." (ژیان، ژ 18، 27 ی مایسی 926)

"هەواڵی بەغداد

"ڕەئیسی تازەی مەجلیسی مەبعوسان

"لە پاش قبوڵی ئیستیعفای ڕەئیسی پێشو فەخامەتی ڕەشید عالی بەگ بە ئەکسەریەتی ئارا وەزیری داخلیە مەعالی حیکمەت بەگ سلێمان بۆ ڕیاسەتی مەجلیسی مەبعوسان قبوڵ و ئینتیخاب کرا. ئیشوکاری وەزارەتی داخلیە بە وەکالەت موەقەتەن ڕەئیسەل وزەرا فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ ئەیبینێ." (ژیان، ژ 19، 3 ی حوزەیرانی 926)

دوەمین ئیجتیماعی ئیعتیادی

"میزانیەی عمومی

هەمو وەزارەتەکان خەریکی ئیحزار کردنی میزانیەی عمومی تازەن. لە بەر ئەمەی لە ئەوەل مانگی ئیجتیماع دا تەقدیمی پارلەمان ئەکرێ موحتەمەلە لە ئەواخیری مانگی جاری دا فسولی میزانیەکە تەواو بکرێ." (ژیان، ژ 39، 28 ی تشرینی ئەوەلی 926)

"گوشادی دەورەی دوەمی مەجلیسی میلی

"ئیرادەی مەلەکی صادر بوە بۆ گوشادی دەورەی دوەمی مەجلیسی میلی عیراق لە ئەوەلی تشرینی سانیدا." (ژیان، ژ 41، 11 ی تشرینی سانی 926)

لە داڕشتنی ئەم هەواڵەدا دو هەڵەی تێدا کراوە: یەکەم، لە باتی (دەورەی دوەمی مەجلیس) ئەبو بینوسیایە (ئیجتیماعی دوەمی مەجلیس) چونکە وشەی دەورە بۆ کۆبونەوە بە کار نەهێنراوە، بەڵکو بۆ هەمو ماوەی مەجلیس بوە، کە ئەبو 4 ساڵ بێ. دوەم، مەجلیسەکە ناوی (مەجلیسی نواب) یان وەکو ژیان پێی وتوە (مەجلیسی مەبعوسان) بوە نەک (مەجلیسی میلی).

"ڕەئیسی تازەی مەجلیسی مەبعوسان

"بینا لە سەر ئینحیلالی ڕیاسەتی مەجلیسی مەبعوسان بە ئەکسەریەتی ئارا فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ سەعدون بە ڕەئیسی مەجلیس هەڵبژێرراوە. لە ڕێی ئامالی میلەت دا موەفەقیەت و عەرزی تەبریکات ئەکەین." (ژیان، ژ 46، 16 ی کانونیئەوەلی 926)

دوەمین کۆبونەوەی ئاسایی کە لە 1 ی تشرینی دوەمی 926 دا دەستی پێ کرد و تا 30 ی نیسانی 927 درێژەی هەبوە 54 جەلسە بوە.

لە بەر ئەوەی ئەنجومەن بەرنامەی کارەکانی تەواو نەبوە ژیان هەواڵی داوە:

"هەواڵی بەغداد

"دەنگ وا بڵاوە کە مەجلیسی مەبعوسان لە پاش تەواو بونی ئەم دەورەیەی، کە لە ئەواخیری ئەم مانگەدا دوایی دێت، بۆ باس کردن لە بەعزێ ئوموراتی موهیمەی حکومەت کە پێیان ئەسپێررێ، بۆ گرد بونەوەیەکی فەوقەلعادە قەرار بدەن." (ژیان، ژ 61، 14 ی نیسانی 927)

"هەواڵی بەغدا

"لە غەزەتەکانیەوە

"لە پاش تەواو بونی مودەی ئیجتیماعی مەجلیسی مەبعوسان بۆ تەصدیق و ئیبرامی میزانیەی ساڵی تازە و بەعزێ لەوائیحی قانونیەی تر حکومەت بۆ گردبونەوەیەکی فەوقەلعادە مەجلیس دەعوەت ئەکات." (ژیان، ژ 64، 5 ی مایسی 927)

کۆبونەوەی نائاسایی کە 3 ی ئایار تا 8 ی حوزەیرانی 927 ی خایاند 24 جەلسە بو.

"ئیرادە

"ئیرادەی مەلەکی صادر بوە کە لە 1 ی تشرینی سانی دا مەجلیسی مەبعوسان ئیجتیماع و دەست بکات بە ئیش." ژیان، ژ 88، 1ی تشرینی سانی 927)

لە ژ 89 دا چەند هەواڵێکی مەجلیس و وەزارەتی بە جیا جیا و بە دوای یەکدا بڵاو کردۆتەوە کە هەمویان پێوەندییان بە یەکەوە هەیە. ئەیتوانی و ئەبو تێکەڵاویان بکا و بیان کا بە یەک یا دو هەواڵ. هەواڵێکیان دەربارەی ئیفتیتاحی مەجلیس و هەڵبژاردنی رەئیسەکانی و تەئجیل کردنی و، ئەوی تریان دەربارەی ئیستیقالەی وەزارەت بوایە. بەمە یش ئەیتوانی لە بە کارهێنانی وشە و داگیر کردنی جێگای ناو رۆژنامەکەدا پاشەکەوت بکا و، باشتر سەرنجی خوێندەوار بۆ هەواڵەکە رابکێشێ.

"هەواڵی داخلی

"رەسمی ئیفتیتاحی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"رۆژی 1 ی تشرینی دوەم رەسمی ئیفتیتاحی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان ئیجرا کراوە و دەستیان کردوە بە ئیش." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

"ئیجتیماعی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"لە 1 ی مانگا مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان ئیجتیماعیان کردوە لە نەتیجەی ئینتیخاباتا بە ئەکسەریەت فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسی مەجلیسی مەبعوسان و لە نەتیجەی ئینتیخاباتی مەجلیسی ئەعیانا یوسف ئەفەندی سویدی ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسی مەجلیسی ئەعیان." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

"تەئجیلی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"لە سەر ئیرادەی مەلەکیە مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان چل و پێنج رۆژ تەئجیل کراوە." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

1. 4. هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس

"ئیستیعفای یاسین پاشا ئەلهاشمی

"وەکیلی رەئیسەل وزەرا و وەزیری خاریجیە مەعالی یاسین پاشا لە وەکالەتی هەردولا ئیستیعفای کردوە و ئیستیعفاکەی قبوڵ کراوە و هەتا عەودەتی فەخامەتی جەعفەر پاشا ئەم وەکالەتە با ئیرادە تەودیعی مەعالی رەشید عالی بەگ ئەلگەیلانی فەرموراوە." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

جەعفەر عەسکەری ئیستیقالەی کرد. مەلیک جارێکی کە سەعدونی تەکلیف کرد وەزارەت تەشکیل بکا. سەعدون بۆ ئەوەی ئەم تەکلیفە قبوڵ بکا مەرجە کۆنەکەی خۆی، لەمەڕ هەڵوەشانەوەی مەجلیس دانایەوە.

مەلیک ئەم جارە قبوڵی کرد. سەعدون (سێیەمین وەزارەتی خۆی) لە 14 ی کانونی سانی 928 دا پێک هێنا. ژیان هەواڵەکەی داوە:

"سقوت و تەشکیلی قابینە

"لــە بــەر ئــەوەی فەخامــەتی رەئیســەل وزەرا جەعفــەر پاشــا لــە ریاســەتی قابینــە ئیســتیعفای کــرد و ئیستیعفاکەیشی لە تەرەف جەلالەتی مەلیکەوە قبوڵ فەرمورا، ئیرادەی ملوکانە صــادر بــو کــە فەخامــەتی ســێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون رەئیسەل وزەرایــەتی دەرعوهــدە و قابینــە تەشــکیل بفــەرموێت. لــە تــەرەف فەخامەتیەوە قابینە لەم زاتانە کە لە خوارەوە ئیسمیان دەرج کــراوە تەشــکیل و کورســی وەزارەتیــان ئیشــغال فەرموە:

"رەئیسەل وزەرا و وەزیری خاریجیە و وەکیلی وەزیری دیفاع ســــێر عەبدولموحســــین بــــەگ ئەلسەعدون

وەزیری داخلیە	عەبدولعەزیز بەگ ئەلقەساب
وەزیری عەدلیە	حیکمەت سلێمان بەگ
وەزیری مالیە	یوسف غنیمە
وەزیری مەعاریف	تۆفیق بەگ ئەلسویدی
وەزیری زەراعەت و رەی	سلێمان ئەلبەراک
وەزیری ئەشغال	عەبدولموحسین ئەلشەلال
وەزیری ئەوقاف	ئەلشێخ ئەحمەد داود

(ژیان، ژ 98، 17 ی کانونی سانی 1928).

ئەگەرچی هێشتا مەجلیس ماوەی قانونی خۆی تەواو نەکرد بو، لە کاتێک دا ئەمــە یەکــەمین مەجلیســی نیابی، واتە یەکەمین دەسەڵاتی دانانی قانون و لێپێچانەوەی وەزارەت بو لە عیراق دا. لە سەر داوای ســەعدون، سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، ئیرادەی مەلەکی بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم و هەڵبژاردنی مەجلیســێکی نــوێ دەرچو. ئەمە بو بە پێشینەیەکی خراپ لە ژیانی پارلەمانیی عیراقیدا. دەسەڵاتی قــانون دانــان (مــەجلیس) لــە بــەردەم دەســەڵاتی جێبــەجێکردن (وەزارەت) دا لاواز بــو. مــەجلیس ئەگــەر ویســتەکانی وەزارەتــی جێبــەجێ نەکردایە هەمیشە ترسی هەڵوەشاندنەوەی هەبو.

وەزارەتی ناوخۆ هەواڵی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسی بەمجۆرە دابەش کرد:

"فەسخی مەجلیس

"سورەتی موتەرجەمەی تــەلغرافی ژمــارە 1067 و رۆژی 19 ی 1 ی 28 ی وەزارەتــی داخلیــە: "بــۆ موتەسەرِیفی سلێمانی

"لە بەر ئەوەی کە ئەساسی مەشروتیەت ئیجاب بە موازەنەتێکی قەوی ئەکات لە بەینی قیــوای ئیجرائیــە و قیوای تەشریعیەدا و، ئەم موازەنەتەیش مەنوتە بە مەوجودیەتی شوعباتی پارلەمێنتۆ کە ســاحیبی مەقاســیدی موعەیەنە و غایەی مەعلومە بن، وە لە بەر ئەوەی کە ئەوزاع ئیسپاتی کردوە مەجلیســی ئوممــەت لــە وەزعیــەتی حازریدا ئەو فیرقانەی تیا نیە تەئمینی مەوجودیەتی ئەم موازەنەتە بکا و لە بەر ئــەوەی حکومــەت مەســائیلی زۆر موهیمی بــە دەســتەوەیە کــە مــەنافیعی ئەهــەمی میلــەتی تیایــە، وەکــو: موعاهــەدەی ئینگلیــز و عیــراق و، ئیتیفاقنامەی مالی و عەسکەری و، مەسئەلەی دیفاعی وەتەنی، کە ئیجاب ئــەکات لــە هــەمویان میلــەت خەبــەردار

بکرێت کە حسیاتی خۆیان نیشان بدەن و فرسەتیان بدرێتێ کە لەم خسوساتەوە بە واسیتەی مومەسیلیانەوە خواهیشی خۆیان بکەن، بۆ فەسخی مەجلیسی ئوممەت و موباشەرەت بە ئینتیخابات بۆ مەجلیسی تازە، موافیقی مادەی 26 ی قانونی ئەساسی، ئیرادەی مەلەکی صادر بو. ئەمڕۆ مەجلیس فەسخ بوەوە. بۆ مەعلومات بۆ ئەوەی فەورەن موافیقی قانون دەست بە ئینتیخابات بکرێ نێررا." (ژیان، ژ 99، 24 ی کانونی سانی 928)

2. هەواڵەکانی

ژیان پەیامنێرێکی تایبەتی نەبوە تا هەواڵی گفتوگۆکانی ناو مەجلیس و ئەنجومەنی وەزیرانی و ململانێی تاقم و دەستە جیاوازەکانی بۆ بنوسێ. وەکو بە رۆژنامەکەدا دەرئەکەوێ، سەرچاوەی وەرگرتنی هەواڵەکانی: یەکەم، موتەسەڕیفیەتی سلێمانی و دوەم، رۆژنامەکانی بەغداد بوە.

لە مەجلیسی نوابدا بابەتی جۆراوجۆر باس کراوە. گەلێ جار کێشە و مشتومڕ و دەمەقاڵێ لە نێوان نائیبەکاندا قەوماوە. بابەتی زۆری سیاسی بە تایبەتی دەربارەی پێوەندی عیراقی و بریتانی و پەیمانەکانی نێوان هەردولا باس کراوە. رۆژنامە عەرەبیەکانی بەغداد زۆر جار گفتوگۆکانی ناو مەجلیسیان گێڕاوەتەوە. بە چاک یان بە خراپ لە سەریان نوسیوە، پشتیوانیيان لێ کردوە یا لە دژی وەستاون. بەڵام ژیان خۆی لە گێڕانەوەی ئەو مشتومڕانە بواردوە و دور و نزیک توخنیان نەکەوتوە. بە تایبەتی چونکە نائیبە کوردەکان کەم وا بوە لە گفتوگۆیەکدا هەڵیان دابێتی و، بیروبۆچونی تایبەتی خۆیان لە بەردەم مەجلیسدا دەربڕی بێ. لە کاتی دەنگ داندا یان خۆیان دزیوەتەوە یان بە قازانجی بریتانیا دەنگیان داوە. ئەوەتا ژیان لە وتارێکیدا تیری توانج لە مەبعوسەکانی کورد ئەگرێ و رو بە داود حەیدەری، یەکێ لە مەبعوسەکانی کورد، ئەڵێ: "ئەگەر لە مەجلیس دا مەقسەد لە موعارەزە و موناقەشە، جەلبی زەرەر و روخاندنی ئەساساتی میلیەی خۆمان بێ، وەکو مەبعوسەکانی ئێمە ئیختیاری سکوت و ئیعلانی بێ تەرەفی کردن، بە لامەوە گەلێ چاکتر و موسیبترە."

هەواڵەکانی ژیان دەربارەی گفتوگۆکانی ناو مەجلیس و بڕیارەکانی و چالاکی ئەندامەکانی بڵاوی کردونەتەوە، جگە لە هەندێ بابەتی کە پێوەندیيان بە کاروباری کوردەوە هەبوە، ئەوانی تر بابەتی ئەوەندە گرنگ نەبون جێگەی بایەخ پێ دانی خوێندەواری کورد بن. لەوانە:

2. 1. هەواڵی مەجلیس

جگە لە هەواڵی ئینتیخاب، گوشادی مەجلیس، ئیجتیماع، تەعتیل و تەئجیل، فەسخ و حەلی مەجلیس، هەندێ لە دەنگوباسەکانی ناو مەجلیسی بڵاوکردۆتەوە، وەکو:

"موزاکەراتی مەجلیسی نیابی

"بۆ مەحوکردنەوەی تۆوی کوللە و ئیتیخازی تەدابیری لازمە لە پێش حلولی وەختی ژیانەوەیدا لە تەرەف مەبعوسەکانی موصلەوە موتەفیقەن تەقریرێک تەقدیمی مەجلیس و موزاکەرەی لە سەر کراوە." (ژیان، ژ 47، 23 ی کانونی ئەوەلی 926)

"موقەرەراتی مەجلیسی مەبعوسان

"لە پاش موناقەشە و رێکخستنی لایحەی فەرشکردنی جادەکانی بەغدا موافەقەتی لە سەر نوێنراوە." (ژیان، ژ 48، 30 ی کانونی ئەوەلی 926)

"وەزارەتی زەراعەت لە مەجلیسی مەبعوسان دا

"ئەو لائیحە قانونیەیە کە بۆ دامەزراندنی وەزارەتی زەراعەت بە مەجلیسی مەبعوسان درا بو قبوڵ کرا. مودیریەتی زەراعەت و، ئەملاکی ئەمیریە و، بەیتەرە، خراونەتە ژێر تابیعیەتی ئەم وەزارەتەوە." (ژیـان، ژ 61، 14 ی نیسانی 927)

"میزانیەی ساڵی 928

"بەغداد، مەجلیسی مەبعوسان میزانیەی ساڵی 928 ی تەسدیق کردوە کە واریداتەکەی عیبارەت بـو لـە 70.681.070 و مەساریفاتەکەیشی 69.780.644 روپیە و لەمـەدا واریـدات و مەسـاریفاتی شـەمەنەفەری عیراق و ئیدارەی ئەسکەلەکانی تیادایە." (ژیان، ژ 131، 4 ی تشرینی ئەوەلی 1928)

2. 2. سەردانەوەی مەبعوسەکان لە سلێمانی

پێوەندی بەردەوامی نێوان هەڵبژێرەر و هەڵبژێرراو شتێکی زۆر گرنگە بۆ ئەوەی هەڵبژێرراو هەمیشـە ئاگـای لـە هـەمو لایەنـەکانی هەلومـەرجی ژیـانی سیاسـی، ئـابوری، کۆمەڵایـەتی، رۆشـنبیری، پـەروەردەیی.. دانیشتوانی ناوچەی هەڵبژاردنەکەی بێ و، بەردەوام لە گفتوگۆ و دانوسەندن دا بێ لـە گـەڵ یـان، بـۆ ئـەوەی هەمیشە جێگەی باوەڕ و متمانەی هەڵبژێرەرەکانی بێ.

مەبعوسەکانی سلێمانی:

میرزا فەرەجی حاجی شەریف، یەکێ لە دەوڵەمەنەکانی سلێمانی بوە. بەڵام کار و کاسـبی و سـەرمایەی لە بەغدا و، خۆیشی نیشتەجێی هەمیشەیی بەغداد بوە.

ئەمین زەکی بەگ ماوەیەکی زۆر ئەفسەر بوە لە ئۆردوی عوسمانیدا و، دوای گەڕانەوەی بۆ عیـراق لـە بەغداد نیشتەجێ بوە، جاروبار بۆ ئیشوکار هاتۆتەوە بۆ سلێمانی.

لە ناو ئەوانەدا تەنیا محەمەد ساڵح بەگ ماڵی لە سلێمانی بوە و، لە پشـوەکانی مـەجلیسدا گەڕاوەتـەوە سلێمانی، هەمو جار ژیان بە خێر هاتنەوەی کردوە.

"هاتنەوە

"بە موناسەبەتی تەواو بون و تەعتیلی جەلەساتی مەجلیسی مەبعوسان هەفتـەی رابـوردو لـە بەغـدادەوە مەبعوسی موحتەرەم محەمەد ساڵح بەگ تەشریفی هێناوەتەوە سلێمانی. بـە نـاوی عومـەوە عـەرزی بـە خێـر هاتنی ئەم نائیبە بە هیمەتەمان ئەکەین." (ژیان، ژ 23، 8 ی تەموزی 926)

"رۆیشتن

"مەبعوسی موحتەرەم جەنابی محەمەد ساڵح بەگ بـە موناسـەبەتی گوشـادی مەجلیسـی مەبعوسـان بـە قافلەی ئۆتۆمۆبێلی رابوردو تەشریفی بۆ بەغداد رۆیشتوە. تەمەنای موەفەقیەت و خوا حافیزی ئەکەین."(ژیان، ژ 40، 4 ی تشرینی سانی 926)

"هاتنەوە

"مەبعوسی موحتەرەم جەنابی محەمەد ساڵح بەگ بە موناسەبەتی تەواو بونی دەورەی مەجلیسـی میلـی تەشریفیان هێناوەتەوە. بە خێر بێنەوە." (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927)

هەواڵی دوەم دو سەرنج هەڵئەگرێ:

یەکەمیان، لە ناو مەبعوسەکانی سلێمانیدا، تەنیا محەمەد ساڵح بـەگ مـاڵی لـە سـلێمانی بـوە، بۆیـە لـە ژیاندا بە زۆری هەواڵی (هاتن و رۆیشتن) ی ئەو لە پشوەکانی ئەنجومەندا نوسراوە.

دوەمیان، بە هۆی شۆڕشی شـێخ مـەحمودەوە رێگاوبانـەکان نائـەمین بـون، لـە بـەر ئـەوە بـە (قافلـە) هاتوچۆیان کردوە.

2. 3. زمانی هەواڵەکان

ژیان لە گێڕانەوەی هەواڵەکانی مەجلیسەکانی عیراقدا دەقاودەق هەمان وشەگەلی قانونەکانی عیراقی لە باتی وشەی کوردی بە کار هێناوە وەکو:

ئینتیخاب: هەڵبژاردن.

ئیرادەی مەلەکی: ویستی شاهانە.

ئیستیعفا: وازهێنان.

ئیستیدعا: بانگ کردن.

ئیجتیماع: کۆبونەوە.

تەصدیق: پەسند کردن.

تەصویت: دەنگدان.

تەرشیح: پاڵاوتن.

تەمسیل: نواندن.

تەودیع: پێ سپاردن.

تەعتیل: راگرتن.

تەئجیل: دواخستن.

تەشکیل: پێکهێنان.

جەلەسە، جەلەسات: دانیشتن.

حەل: هەڵوەشاندنەوە.

دەورەی ئینتیخابی: خولی هەڵبژارن.

دەفتەری تەسجیل: دەفتەری تۆمارکردن.

رەئیس: سەرۆک.

ریاسەت: سەرۆکایەتی.

سقوت: کەوتن، روخان.

عزو، ئەعزا، ئەعزایەتی: ئەندام، ئەندامان، ئەندامەتی.

عەین، ئەعیان: پیر، پیران، لە باتی سیناتۆر.

فەسخ: هەڵوەشاندنەوە.

فیرقە: حیزب، پارتی.

قەرار، قەرارات: بڕیار.

قوای ئیجرائیە: دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

قوای تەشریعیە: دەسەڵاتی قانون دانان.

لایحە: پرۆژە، گەڵاڵە.

مەجلیسی مەبعوسان، مەجلیسی نواب، مەجلیسی نیابی، مەجلیسی ئوممەت، مەجلیسی میللی: لە باتی ئەنجومەنی گەل.

مەنتیقەی ئینتیخاب: ناوچەی هەڵبژاردن.

مەبعوس. مەندوب.

مومەسیل: نوێنەر.
موزاکەرە، موزاکەرات، موناقەشە: گفتوگۆ، وتووێژ.
مونەتەخیب، مونەتەخیبی ئەوەل، مونەتەخیبی سانی: هەڵبژێرەر، هەڵبژێرەری یەکەم، هەڵبژێرەری دوەم.
مەشروتیەت: دەستوری.
موقەڕەڕات: بڕیار.
مەزبەتە: مەزبەتە.
معامەلەی تەحلیفیە: سوێنددان.
نائیب: نوێنەر.
نەتیجەی ئینتیخاب: ئەنجامی هەڵبژاردن.
نەزارەت: چاودێری.
نوتقی ئیفتیتاحی: وتاری کردنەوەی ئەنجومەن.
وەکیل: نوێنەر.
هەیئەتی تەفتیشیە: دەستەی پشکنین. هەیئەتی موختاریە.

هەندێ وشەی فارسی، وەکو:
نامزەد: پاڵاوتن.
گوشاد: کردنەوە.
هەندێ وشەی ئەوروپایی بە تورکی کراوی وەکو:
قابینە. پارلەمێنتۆ. پارتی. پرۆگرام.

3. بابەتی پێوەندیدار بە کاروباری کوردەوە

3. 1. ئیمزا کردنی پەیماننامەی عیراقی- بریتانی

"تەسدیقی موعاهەدەی تازە

"بینا لە تەلغرافێکی رەسمی کە بە تەلغرافی بێتەل بۆ جەنابی موتەسەڕیف هاتوە مەجلیسی مەبعوسان موعاهەدەی تازەی بریتانیا و عیراقی بۆ 25 ساڵ قبوڵ کردوە." (ژیان، ژ 1، 21 ی کانونی سانی 926)

ژیان لە ژ 4 ی‌دا دەقی پەیماننامەکەی بڵاو کردۆتەوە. تەسدیق کردن و تەعدیل کردنی مادەکانی پەیماننامەی عیراقی- بریتانی، بوبو بە یەکێ لە کێشە سەرەکیەکانی هەمو وەزارەت و مەجلیسەکان و، بەردەوام ئەم کێشەیە هەڵی ئەدایەوە.

ئەم پەیمانە کە پێوەندی هەمەلایەنەی نێوان عیراق و بریتانیای ڕێک ئەخست و، هەرچەند ساڵێ جارێ (تەعدیل) ی تێ‌دا ئەکرا، ئەبو باسی دابینکردنی پاشەرۆژی سیاسی کوردیشی تێ‌دا بێ. مەبعوسەکانی کورد، ئەگەرچی دەنگیان بۆ پەسندکردنی داوە، بەڵام لە بارەی ناو نە هێنانی مافی کوردەوە بێ دەنگ بون. هەر ئەم مەسەلەیەش بو کە لە کاتی هەڵبژاردنەکانی دەورەی سێیەمی ئینتیخابی مەجلیس‌دا لە 6 ی ئەیلولی 1930 دا لە سلێمانی تەقیەوە و، بو بە هۆی روداوەکانی شەشی رەشی ئەیلول.

3. 2. ئیمزاکردنی پەیماننامەی تورکی- بریتانی- عیراقی

یەکێکی تر لە کارەکانی مەجلیس، تەسدیقی رێکەوتننامەی تورکی- بریتانی – عیراقی بـوە "سـورەتی موتەرجەمەی تەلغرافی بێتەل ژمارە 8058 و رۆژی 14 ی حوزەیرانی 1926 ی وەزارەتی جەلیلـەی داخلیـە بۆ موتەسەڕیفی لیوای سلێمانی:

"مەجلیسی مەبعوسان ئەم بەیانیە موعاهەدەی تورکی تەسدیق کرد. نوقاتی ئەساسیە عیبارەتە لـەوە کـە حکومەتی تورکیا ئیعتیرافی بە ئیستیقلالیەتی عیراق کرد و، ولایەتی موسڵ کە موافیقی خەتی برۆکسل تـەعین کراوە بە جوزئێکی موتەمیمی عیراقی ناسیوە. نوسخەی موعاهەدەکە بە پۆستەدا نێرراوە. ئەم نوقتە مەسـعودە کە لەمەدا تەئسیسی موناسەباتی دۆستانە لە گەڵ حکومەتێکی دراوسێمانا کراوە و کە بە واسـیتەی ئـەوەوە تاجی زەفەر لە سەر جەهد و تەشەبوساتی ئێمە دانراوە، لازمە حەفلەی بۆ ئیجرا بکرێـت." (ژیـان، ژ 21، 17 ی حوزەیرانی 926)

لە ژ 22 و 23 دا تێکستی رێکەوتننامەکەی بڵاو کردۆتەوە.

زۆری مادەکانی ئەم رێککەوتنە پێوەندیان بە سەرکوتکردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردەوە هەبوە لە هەردو دیوی سنوردا. مەبعوسەکانی کورد لە مەجلیسدا، نەک هیچ قسەیەکیان لە سەر نەکردوە، بەڵکو هەمویان دەنگیان بۆ پەسند کردنی داوە. ئەگەرچی ژیان هـیچ لێـدوانێکی تایبـەتی خـۆی نەنوسـیوە، بـەڵام وتـارێکی تەرجومە کراوی بڵاو کردۆتەوە مەبەستی راستەقینەی رێککەوتنەکەی رون کردۆتەوە.

3. 3. خوێندن بە زمانی کوردی

داود حەیدەری لە کاتی گفتوگۆکانی ناو مەجلیسدا، دژی کردنی خوێندن بە زمانی کوردی لە لیواکـانی سەروی عیراقدا دواوە، م. ا (محەمەد ئەدیب) لە ژێر سـەردێڕی (بـۆ مەبعوسـێکی حـەق لـە ژێـر پـێ نـەر) دا بەرپەرچی داوەتەوە و، داکۆکی کردوە لە مافی فێرکردن بە زمانی کوردی و نوسیوێتی:

"لە ژمارە 2149 ی غەزەتەی العراق دا دیمان کە مەجلیسی نیابی لە ئەسـنای موزاکـەرە و موناقەشـەی میزانیەی مەعاریف دا نوابی موحتەرەمەی کەرکوک و ئەربیل، جەنابان: نەشئەت ئیبراهیم و یوسـف ئیبـراهیم و ئیسماعیل بەگی رەواندزی، ناتەواوی مەعاریفی ئەلویەی شیمالیە و عەدەم عینایەتی حکومەتیان تەنقیـد و، لـە ئەلویەی مەزکوردا بە کوردی تەعمیمی تەدریساتیان داوا کردوە، لە گەڵ ئەمانەیش دا کردنـەوەی مەکتـەبێکی سانەوی لە ئەربیل و ئیکمالی سانەوی کەرکوکیان تەلەب و بەیان کردوە و، جەنابی ئەمین زەکی بەگ تەئیـدی فەرموە.

"موقابیل بەم ئیدیعا حەقانە یەکێ لە رەفیقەکانیان جەنابی داود حەیدەری بەگ، کە ئەویش بۆ تـەئمینی مەنافیع و مەقاسیدی مەشروعەی میلەت رەوانەکراوی ئەربیلە وتویەتی: (لە ئیدیعای لزومی تەدریسات بە زبـانی کوردی موخالیفی رەفیقەکانمم و، لە سەر موسامەحە کردنی تەدریسات بە زبانی کـوردی، مـەعاریف بـە هـەمو هێزی خۆم تەنقید ئەکەم. لە ئەلویەی سەرودا مەعاریف زۆر ناتەواوە، قوتابیەکانی ئەو ناوە نـە بـە کـوردی و عەرەبی و نە بە تورکی ئەتوانن قسە بکەن) لە بـەر ئەمـەی ئـەم قسـانە لـە زبـانی مەبعوسـێکی کـوردەوە لـە مەجلیسی میلەت دا بەیان کراوە و بۆ عالەمی کوردایەتی تەجاوزێکە، مـەجبور بـوین کـە بڵێـین ئـەم بەیاناتـە لیسان حالی هیچ فەردێکی میلەت نیە، ئیلا جەنابی مەبعوس خۆی نەبێ.

"ئەوەڵەن، سەرفی نەزەر لەمەی کە کوردی حەقی مەشروع و لیسانی میللیمانە و، لە نەتیجەی فەلاکـەت و مسیبەتی گەورە گەورەدا نائیلی بوین و، بە قەراری لایەتەزەلزەلی جەمعیەتێکی وەکو عیسـبەتول ئومـەم پێمـان بەخشراوە، ئەمرۆ هەمو میلەتێ موقەدیمەی خوێندن و تەحسیلیان بە لیسانی مادەرزادی خۆیـان دائەمـەزرێنن.

حەتا بۆ تەئمینی ئەم مەقسەدە حکومەتی مەتبوعەی عادلەی عیراقیش لە کەرکوک دا بە تورکی موساعەدەی تەدریساتی لوتف کردوە، زیرا لە لایەنی هەمو ئەسحابی عەقلی سەلیم و شارەزایانی ئوسولی فەنی تەعلیم و تەدریس موسەدەقە، کە تەحسیلی ئیبتیدائی بە لیسانی میللی ئەو تەلەبانە بکرێ چاکتر و شایانی ئیستیفادەترە، لەمەی کە بە زبانی بێگانە بکرێ.

"سانیەن، لە ئەلویەی شیمالیەدا، لە سەر بە کوردی تەدریسات، موجیبی تەنقید مەعاریف نیە، لە پێش هەمو شتێک دا دانیشتوانی ئەلویەی شیمالیە بە ئەکسەریەت کوردە و، ئەمەیش لە دوای تەدقیقات و وردبونەوەیەکی ئاشکرایی‌دا غەیر قابیلی ئینکار سابیت بوە، لە بەر ئەمە شایانی تەنقید مەعاریف نیە بە کورد خولقاو بونمانە و، ئەو کەسەیە کە ئەم حەقەی پێ بەخشین.

"سالیسەن، قوتابیەکانمان زۆر چاک ئەتوانن بە کوردی قسە بکەن. ئەگەر نەیکەن ئەبێ چۆن کوردێک بن؟ وە لە بەر ئەمەی یەکێ لە مەوادی پرۆغرامی تەدریسات زبانی عەرەبیە هیچ شوبهەی نیە عەرەبی‌یش ئەزانن. بینائەن عەلەیهی جەنابی داود حەیدەری بەگ هەروەکو موخالیفی رەفیقەکانی بو، بەیانەتەکەیشی خیلافی حەقیقەت و واقیع بو.

"جدەن جای تەئەسوفە مەبعوسێک کە بۆ تەئمین و ئامال و مەقاسیدی کۆمەڵێک رەوانە کرابێ و لەو مەوقیعەدا حەقی تەکەلومی بە سایەی ئەوانەوە دەست کەوتبێ، کەچی بیلعەکس زەربە لە بناغەی ئەمەلی میلەت بدا و بیەوێ بیرو‌خێنێ و، لە حەقێک کە بە هەزار کوێرەوەری و فەلاکەت دەستڕەسی بوین، مەحرومان بکات. ئەگەر لە مەجلیس دا مەقسەد لە موعارەزە و موناقەشە، جەلبی زەرەر و روخاندنی ئەساساتی میلیەی خۆمان بێ، وەکو مەبعوسەکانی ئێمە ئیختیاری سکوت و ئیعلانی بێ تەرەفی کردن، بە لامەوە گەلێ چاکتر و موسیبترە." (ژیان، ژ 68. 31 ی مایسی 1927).

لە ژمارەی دواتری‌دا دیسان ژیان هاتۆتەوە سەر باسی ئەم مەسەلەیە و نوسیوێتی: "دائیر بە قسەکانی داود حەیدەری بەگ

"موقابیل بە قسەکانی مەبعوسی هەولێر جەنابی داود حەیدەری بەگ کە لە مەجلیسی نواب لە موناقەشەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی کوردی دەرمیانی کرد بو ژیان وەزیفەی مەودوعەی خۆی بە جێ هێنا. لە گەڵ ئەمەیش دا سورەتی تەلغرافێ کە بە ئیمزای چەند زاتێک لە رەواندزەوە بۆمان هاتوە و لە ئەساس دا یەکسەر بۆ موما ئیلەیهی داود حەیدەری بەگ لێ دراوە، لە پاش خستنە سەر کوردی تەلغرافی مەزکور بە کەمالی ئیفتیخارەوە دەرج و نەشر ئەکەین:

"لە مەجلیسی نواب دا بۆ داود حەیدەری

"لە ئەسنای موزاکەرەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی کوردی موناقەشەکەتان لە غەزەتەدا خوێندرایەوە، حیرەتمان کرد، ئێوە کە ئاگاداری ئیحتیاجاتی مەملەکەت و ئارەزوی میلەت نین، رجا ئەکەین بەم نەوعە جەسارەت مەنوێنن.

رەئیسی بەلەدیە، محەمەد عەلی. رەئیسی دەرگەلە، محەمەد ئەمین. رەئیسی باڵەک، شێخ محەمەد. ئەعزای ئیدارە، مستەفا محەمەدساڵح ئەفەندی. رەئیسی زراری، ئەسعەد." (ژیان، ژ 69. 7 ی حوزەیرانی 1927)

داود حەیدەری کوڕی ئیبراهیم حەیدەری بوە، لە ئەستەموڵ حقوقی خوێند بو، لە وەزارەتەکەی تۆفیق سویدی دا (1929) بو بە وەزیری داد.

3. 4. تەجنیدی ئیجباری

دوای تەواوبونی جەنگ، گەلی بریتانی داوای گێڕانەوەی کوڕەکانی و داوای کەمکردنەوەی باری گرانی باجی سەردەمی جەنگی ئەکرد. مەسرەفی هێزەکانی بریتانیا لە عیراق دا کە لە پارەی باجدەری بریتانی ئەدرا، بەمجۆرە بو:

1920– 1921	32.000.000 لیرەی ئیستەرلینی
1921– 1922	23.355.950 لیرەی ئیستەرلینی
1922– 1923	7.807.384 لیرەی ئیستەرلینی
1923– 1924	5.740.358 لیرەی ئیستەرلینی
1924– 1925	4.479.754 لیرەی ئیستەرلینی
1925– 1926	4.118.400 لیرەی ئیستەرلینی

بڕوانە: (عبدالله فهد النفیسي: دور الشیعة في تطور العراق السیاسي الحدیث، دار النهار للنشر، بیروت، 1973. ص 172)

یەکێ لەو مەسەلانەی لە کۆنفرەنسی قاهیرەدا باس کرا، کەمکردنەوەی خەرجی بریتانیا بو لە عیراق. بۆ ئەوەی خەرجی کەم بکاتەوە ئەبو هێزەکانی کەم بکاتەوە. بۆ ئەوە یش هێزەکانی کەم بکاتەوە، بێ ئەوەی ناوچەکەی لە دەس دەربچێ، ئەبو هێزێکی خۆجێیی لە باتی‌یان پێک بهێنێ. لە کۆنفرەنسی قاهیرەدا کە جەعفەر عەسکەری وەزیری جەنگی حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق ئامادەی بو، بڕیار درا جەیشی عیراقی دروست بکرێ بۆ ئەوەی جێگەی هێزەکانی بریتانیا بگرێتەوە بۆ پاراستنی عیراق، بە تایبەتی بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی.

نەتەوەپەرستەکانی عەرەب ئەم هەواڵەیان بە خۆشیەکی بێ ئەندازەوە وەرگرت و، دوای گەڕانەوەی جەعفەر عەسکەری لە قاهیرە بۆ بەغداد، کەوتنە دانانی ڕێوشوێنی دامەزراندنی جەیشی عیراقی. ژمارەیەک لە ئەفسەرانی دەرچوی ئاکادیمیە جەنگیەکانی تورکیایان کۆکردەوە. لە ناو ئەوانەدا چەند ئەفسەرێکی کوردیشیان تێدا بو. یەکەم یەکەی جەنگی‌یان بە ناوی (فەوجی ئیمام موسای کازم) ەوە دروست کرد و، یەکەم (عەمەلیاتی عەسکەری) یشیان پەلاماردانی سلێمانی بو.

هەر لە سەرەتاوە مشتومڕ، دەربارەی جۆری دروستکردنی جەیشی عیراقی، لە نێوان دو بۆچونی جیاوازدا دەستی پێ کرد. بۆچونێکیان کە بیری نەتەوەپەرستەکانی عەرەبی ئەنواندەوە داوای دروستکردنی جەیشیان ئەکرد لە سەر بنچینەی (تەجنیدی ئیجباری) و، بۆچونێکی تر کە بە زۆری بیری سەرانی خێڵەکانی ئەنواندەوە دژی تەجنیدی ئیجباری و لایەنگری پێکهێنانی جەیش بون لە سەر بنچینەی (تەتەوع). کاربەدەستانی بریتانی پشتیوانی‌یان لە بۆچونی دوەم ئەکرد. ئەم کێشەیە چوە ناو مەجلیسەوە. زۆر جار پرۆژەی قانونەکەی ئەهێنرایە مەجلیسەوە یان دوا ئەخرا، یان دەنگی تەواوی وەرنەئەگرت. تا سەرەنجام تەجنیدی ئیجباری لە عیراقدا بو بە قانون.

مەبعوسەکانی کورد، هەمیشە دەنگیان بۆ ئەو بۆچونانە داوە کە ئینگلیزی لە پشت بوە، لە بەر ئەوە لەو قۆناغەدا، چ بە دەنگدان لە مەجلیسدا و چ بە نوسین لە رۆژنامەدا، دژی تەجنیدی ئیجباری راوەستاون. (ژیان) یش داکۆکی لە هەمان هەڵوێست کردوە. لە سەروتارێکیدا بە ناونیشانی (تەجنیدی ئیجباری و مەندوبی هەولێر) نوسیوێتی:

"لەم چەندانەدا لە رۆژنامەی (بەغداد تایمس) دا مەقالەیەک لە خسوس تەجنیدی ئیجبارییەوە بە ئیمزای مەبعوسێکی موقتەدیری کورد نوسرا بو خوێندمانەوە و، لە عەینی زەمانا بەعزێ رەدیەی پڕ هەیەجانی غەزەتەی العراق و العالم العربی‌یشمان دی.

"لەبەر ئەوە مەسئەلەی تەجنیدی ئیجباری عادەتەن قەزیەیەکی حەیاتیەیە بۆ عەناسیری موتەحیدەی عیراق وبیلخاسە لەم وەقتەدا کە لەم خسوسەوە لە لەندەن مفاوەزە جەرەیان ئەکات. بە لازممان زانی ئێمەیش لەم جیهەتەوە فکری خۆمان بەیان بکەین. موحەڕیڕی العراق لە ردیەکەی‌دا ئەڵێ مەبعوسێک ناتوانێ فکرێکی زاتی خۆی بە غایەیەکی میلی نیشان بدا، فەقەت موحەڕیر ئەگەر نەختێ زیاتر مەعنای کەلیمەی (نائیب و مومەسیل) ی لێک بدایەوە، تێ ئەگەیشت کە هەر قسەیەک لە دەمی مەندوبێک بێتە دەرەوە عەکسی سەدای خیتابی 20 هەزار شەخسە کە موقەدەرات و موقەرەراتی حال و ئیستیقبالی خۆیانیان تەسلیم کردوە. جەدەن شایانی ئیستیغرابە کە مەبعوسێک بتوانێ بە ناوی وەکالەتی میلیەوە لە مەجلیسا رەفز وە یا تەسدیقی هەمو نەوعە قەوانین و نیزاماتێ بکا، فەقەت نەتوانێ فکرێکی خۆی کە خۆلاسەی ئەفکاری عومیەی موەکیلەکانێتی، بە غەزەتە نەشری بکا.

"لە حالێکا مەبعوسێک لە مەسئەلەیەکی وا موهیم دا سەلاحیەتداری بەیانی رەئی میلەتەکەی نەبێ، عەجەبا غەزەتەیەک بۆ نەشری ئەفکاری زاتی خۆی چ سەلاحیەتێک ئەبینێ و، عەکسی ئەم فکری مەندوبەی لە چیەوە دەرک کرد و حوکمی پێ ئەکات. ساحیبی ئەم رەدیەیانە لازمە بزانێ کە مەبعوسێک شارەزا و تێگەیشتو و زینفوزی وەک رەواندزی تاکو بە تەواوی مەزەرەت وە یا مەنفەعەتی تەتبیقی تەجنیدی ئیجباری محاکمە و لەم خسوسەوە ئەفکار و ئارا و قابیلیەتی میلەتەکەی خۆی تەحلیل نەکردبێ سەربەخۆ قسەی وا ناکات. وەک لە سەرەوە وتمان فکری رەواندزی خۆلاسەی فکری ئارای عومیەی میلەتی کوردە.

"وە ئەم فکر و قەراری میلەتی کوردە و ئەم نائیبەمان هەر بۆ ئەمە نیە کە بێ لێکدانەوە فکرێک وە یا ڕێگایەکی موخالەفەت بگرێ و زدایەتیەک تەعقیب بکات، بەڵکو ئەزانێ کە لە تەتبیقی ئەمەدا وەکو مەنفەعەتێکی نابێ، بیلعەکس زەرەرێکی زۆری ئەبێ بۆ میلەت و وەتەنەکە.

"ئەگەر بە تەواوی ئەم مەسەلەیە محاکمە بکەین وابزانم کەس نیە حاڵی حازر تەتبیقی ئەم قانونە موهیمە بە چاک بزانێ. چونکە تەبیعی واسیتەی تەتبیقی تەجنیدی ئیجباری بۆ ئەوەیە کە میلەتەکە فێری خەدەمات و وەزائیفی عەسکەریە بکات، کە لە حالێکی تەعەڕوز و هجوما وەتەنەکەی لە ئیستیلای ئەجانیب و دوشمن محافەزە بکات و بپارێزێ، فەقەت محافەزەی وەتەن بە خۆشەویستنەوە ئەبێ، وەتەن خۆشەویستنیش بە نیسبەت میلەتەکەوە لە گەڵ عەقل و عیلما مەبسوتەن موتەناسیبە.

"میلەتێک هەتا عەقل و سەویەی بە دەرەجەیەک نەگەیشتبێ کە پێی ببێژرێ تەکامولی کردوە ئەم فکرە عالیەی نابێ.

"هەرچەند ناتوانم بڵێم میلەتی عیراق هەموی جاهیل و ئەم فکرە عالیەی نیە، فەقەت ئەتوانم بڵێم بە ئەکسەریەت و حەتا قیسمێکی زۆری هێشتا کۆچەرە، بۆنی مەدەنیەتی نەکردوە، عادەتەن لە وەزعیەتی دنیا بێ خەبەرە و هێشتا چونکە هیچ مەکتەبێکی نەدیوە لە عیلم و مەعریفەت بێ بەهرە ماوەتەوە، حاسلی وەحشیە. لە بەر ئەمە لەمانە هیچ ئومێد ناکرێ کە ئەم فکرە عالیەیان هەبێ و وەتەنەکەیان خۆش بوێ."عەجەبا هیچ ئومێد ئەکرێ کە معێدیەک وە یا شارەزوریەک بۆ محافەزەی وەتەنەکەی رۆحی فیدا بکات و موقابیل بە گوللە و بۆمبا رابوەستێ؟

"لە بەر ئەوە هەتا ئەم عەشائیرانەمان و جاهیلەکانمان لە نوری مەعاریف بەهرەمەند ئەبن و حسی عالی محافەزەی وەتەن پەیدا ئەکەن و بە واجیبی ئەزانن و تەعەڕوزی وەتەنەکەیان بە تەعەڕوزی ناموسیان ئەزانن، باش نیە ئەم قانونە تەتبیق بکرێ و ئەم فکرە بهێنرێتە حەیزی فیعلەوە، چونکە وەکو وتمان غەیری ئەمە ئیستیفادەی لێ ناکرێ و ئەبێ بە واسیتەی رەنجیدەی دڵی ئەم نەوعە ئینسانانەمان و ئەشبێ بە سەبەبی

ئیختیلافاتی ئەهالی، ئێستا بۆ ئێمە لازمە لە پێش ئەمـەدا سـەعی بکـەین کـە تـەدریجـەن بـە قـەدەر قـوەت و ئیقتیداری حکومەتەکەمان عمومی میلەتەکەمان ئینتیسابی مەعاریف بکات، جاهیلی نەمێنێتەوە، غەیری ئەمـەیش هەوڵ بدەین بۆ ئیکمالی ئەو هەمو نەواقیسانەمان کە لـە ئیقتیسـادیات، تیجـارەت، زەراعـەت و مـەعاریف.. دا هەمانە.

"ئەوساکە میلەتەکەمان پێش کەوت و حسی محافەزەی وەتەنی پەیدا کرد و تەعەشوقی بە وەتەنەکەیەوە کرد تەتبیقی ئەم قانونە لازمە و بەڵکە واجیبە.

"حەتا ئەمەیش دەلیلە حکومەتی ئێرانی دراوسێمان کە هەمو ئەیزانین حکومـەتێکی چەنـد کۆنـە و بـە تـەواوی موسـتەقیلە فەقـەت چونکـە هێشـتا میلەتەکـەی ئەکسـەریەتی جاهیلـە لـە دوای ئـەوەیش کـە قـانونی موکەلەفیەتی عەسکەریەی لە مەجلیسی مەبعوسانیا تەسدیق کرا هێشتا ناتوانێ تەتبیقی بکات.

"کەواتە لە جیاتی تەجنیدی ئیجباری ئەگەر تەتبیقی قانونی تەدریسـاتی ئیجبـاری، هـیچ نـەبێ قیسـمی ئیبتیدائی بکرێ باشترە و نەفعی زیاتر ئەبینن." (ژیان، ژ 92، 29 ی تشرینی سانی 927).

دەربارەی پێکهێنانی جەیشی عیراقی و مشتومڕی تەجنیدی ئیجباری بڕوانە:

الدكتورة رجاء حسين حسني الخطاب: تأسيس الجيش العراقي وتطـور دوره السياسـي مـن 1921–1941، ط 2، بغداد، 1982.

جارێکی تریش ئەم کێشەیە هاتۆتەوە کایە (ژ128).

3. 5. وەزارەتی تازە کوردی تێدا نیە

وەزارەتەکەی سەعدون، هیچ وەزیرێکی کوردی تێدا نەبوە. ژیان لە سەر ئەوە بە دەنگ هاتوە، لـە ژێـر سەردێڕی (وەزارەتی تازە) دا نوسیویێتی:

"ئەمساڵ بە نەزەری تاریخی سیاسی عیراقەوە ساڵێکی موستەسنا و مـوهیم بـو، لـە لایەکـەوە ئـەعزای وەزارەتی سابیقە بە کەمالی گەرمی و جدیەت خەریکی مفاوەزە بون لە لەندەن، لەم لایشەوە بە عەینی گەرمی و حەرارەت رۆحی موعارەزە لە زیاد بونا بو. لـە سـەرێکەوە فەعالیـەت و موجاهـەداتی وەفـدی عیراقـی تەقـدیر ئەکرا، لە تەرەفێکی کەوە بە شیدەت تەنقید و موئاخەزە ئەکرا. خولاسـە لـەم بوحرانـەدا روئەسـای سیاسـەت رێگای خۆیان ون کرد، سیاسەتی داخلیەیان کامیلەن وە یا تەقریبەن لە بیر چوەوە، نیهایەت لە هەوایەکی وا پڕ فەرتەنەدا قابینەی تازە تەشەکولی کرد.

"ئەمینم هەروەکو مـن، هـەمو فـەردێکی کـورد، کـە خەبـەری زانـی جـەنابی فەخامەتمـەئاب حـەزرەتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون تەشکیلی وەزارەت ئـەکات، زۆر کـەیفخۆش بـو، چونکـە ئـەوەل داخلکـەری وەزیری کورد بە قابینەی عیراق حەزرەتی عەبدولموحسین بەگ بو. لە بەر ئەوە ئێمە لـە هـەمو خسوسـێک و حقوقێکەوە ئەمەلی گەورەمان بەو زاتە موحتەرەمە هەیە. غەیری ئەمەیش هەمو کەس ئەیزانێ کە فەخامـەتی لـە هەمو کەسێ زیاتر لە سەرامەدانی ئەشرافی عیراقـە و ئەنجـەبی نوجـەبای میلـەتی نەجیبـەی عەرەبـە. تـەبیعی زاتێکی وا نەجیب و داهی، هەمو وەقتێک کەرەم و سەخای ئەبێ و، حەقیقەتەن جوزئی تەئەمولێک لـە لیسـتەی وەزارەتی تازە بکرێ، مەعلوم ئەبێ کە ئەقەلیاتی عیراق هەر یەکـە لـە صـورەتی شەخسـێ وە یـا دو شەخسـا تەجەسومی کردوە و بە کەمالی هەیبەت و ویقار لە سەر کورسی وەزارەت دانیشتوە، کـەچی قـەومی بەدبـەختی کورد بە نەزەر ئەم ئەقەلیاتەوە ئەکسەریەتێکی عەزیمە تەشکیل ئەکەن و، ئەگەر موافیقی عەدل و مساوات و بـە پێی نفوسی مەوجودەی حەرەکەت بکرایـە، حـەقی ئیشـغالی 3 کورسـیان ئـەبو. مەعەلئەسـەف سـەماحەتی بەخشینی کورسیەکیشمان لە گەڵ نەکرا.

"ئێمە قەومی کورد، هیچ وەقتێـک نەمانویسـتوە و نامانـەوێ حەرەکـەتێک کـە زەڕە بـۆنی تەفرەقـە و (جیایەتی) تیا بێ بیکەین، فەقەت ئەبینین ئێمە موقابیل بە خلوس و ئیعتیمادمان لە تەنها کورسـیەکی وەزارەت مەحروم ئەبین.

" لە گەڵ ئەمەیش دا کە ئەم مەحرومیەتە و ئەم تـەجاوزی حەقـە، بـە ئینتیـزار و عەدالەتـەوە موقابەلـە ئەکەین، کەچی یەکێ لە غەزەتەکانی بەغداد بە سورەتی ئیسـتیهزا ئەنوسـێ کـە کورسـیەکی وەزارەت بـۆ بـرا کوردەکانمان هەڵگیراوە فەقەت فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ تەشەئومی لە ئایەتی (تسعة رهط يفسدون فـي الارض) کردوە و نایەوێ وەزارەتی نۆیەم بدا بە کەس وە یا بە تەعبیرە ئەسـەحەکەی بیـدا بـە کـورد، نـەکو ئیفسادی ئەرزی عیراق بکەن.

"سوبحانەڵا! ئەوەڵەن، زاتێکی نەجیب و قەدردان و تێگەیشتوی وەکو فەخامـەتی موحسـین بـەگ هـیچ وەقتێک فکرێکی وای نەکردوە و نایکات. سانیەن، تیفلی مەشروتیەتی عیراق هـەتا ئێسـتا 5 بـاوک و یـا 5 وەزارەتی دی، لەمانە تەنها دوانی ئەخیر کورسیەکی کوردی تێدا بو، نازانم کام یەک لەم پێنجە بە سـەمیمیەت و جدیـەتێکی وەتەنپەروەرانـە بـۆ مـەنافیعی موڵـک و میلـەت تـێ هـەڵچون و چ خدمـەتێکی موهیمیـان بـۆ ئوممەتەکەیان و، چ ئەسەرێکی تەرەقی سیاسی، ئیجتیماعی، ئیقتیسادییان پیشان دا و موفسیدی نۆهـەم لـێ تێک دان؟ یاخود ئەبێ رەشیی شەخسێک بەرامبەر بە رەشیی و ناقدومی هەشت کەس چ تەئسیرێکی ببـێ کـە ئیفسادی ئەرزی عیراق بکات؟

"ئێمە بە ناوی سەلامەتی وەتەنەوە ئارەزومان وابو کـە هـەمو عەناسـیری موختەلیفـەی عیـراق دەسـت بدەنە یەک و موتەفیق بن و ڕێگای نەشر و دەرکەوتنی بەعزێ قسە و نوسین نـەدرێ، کـە ببـێ بـە سـەبەبی تەفرەقە و برودەتی بەینی کورد و عەرەب.

"وە دیسان بە نـاوی عـەدل و مسـاواتەوە ئارەزومـان ئـەکرد کـە رەئـیس وزەرای تـازە لـە تەشـکیلی قابینەکەیدا قەومی کورد بە ئەکسەریەتی موهیمەیەوە لە بیر نەچوایەوە و بە سەخا و کەرەمێکی سـەعدونیەوە ئەویش وەکو ئەقەلیاتەکانی تر نائیلی دو وە یا کورسیەک بکردایە." (ژیان، ژ 102. 16ی شوباتی 1928)

4. هەڵسەنگاندنی کاری مەبعوسەکانی کورد

"بە موناسەبەتی حلولی ئیجتیماعی میلیەوە بۆ مەندوبە موحتەرەمەکانمان

"نائیب و واجیباتی

"ئوصولی نیابەت ئوصولێکی دیمۆقراسیە. ئەمڕۆ دەرەجەی ئەهمیەت و لزومی وەک (موتاعەرەفە) یـەکی لێ هاتوە و لێدوانی زائیدە. ئەساسی مەوزوعی ئێمە تەدقیق و تەحقیقی ئەم ئوصولی موهیمـەی حەیاتیـە نیـە، چونکە تەقریبەن لە ئەواخیری عەسری هەژدەمەوە هەتا ئێستا، عولەما، تێگەیشتوانی غەرب و شـەرق خـەریکی تەشریحی ئەم مەسئەلەیەن. باوەڕ ناکەم کەس مابێ ئینکاری چاکی ئەم ئوصولی ئیدارەی حکومەتە بکات.

"ئەوی ئێمە کردومانە بە سەر لەوحەی مەقال: وەزیفە و واجیبـاتی وکـەلای ئومەتـە. لاعەلەلتـەعین هـەر ئوصولێک وەڵەو حائیزی هەمو نەوعە ئەوصافێکی نافیع بێ، بە شەرتێ حوسنی ئیدارە و ئیسـتیعمال نـەکرێ، فائیدەیەکی مەتلوبەی لێ ئستیحصال ناکرێ. بینائـەن عەلـەیهی ئـەم ئوصـولی نیابەتـەیش ئەگـەر لـە تـەرەف ساحیب لیاقەت و ئیقتیدارەوە تەتبیق نەکرێ، لە جێگەی نەفع زەرەر ئەبەخشێ.

"لە پاش ئەم موقەدیمەیە بێینەوە سەر ڕۆحی مەسئەلە، ئێوە ئەی حەزەراتی وەکیلانی ئومـەتی بێچـارەی کورد، ئەم خیتابەمان لە گەڵ ئێوەیە. ئەبێ بزانن کە هەمو قەوانین و نیزاماتی حکومەت تـا ئێـوە تەسـدیقی نەکەن ناکرێ، وە لەم خسوسەوە مەسئول، ئەم مەجلیسەی ئێوەیە، ئەم مەجلیسە بـە جـارێ تەمسـیلی میلـەتی

عیراق و فەردەن فەردەن هەر ئەعزایەکیشی تەمسیلی میلەتەکەی خۆی ئەکات، کولی مەندوبێک لە تەرەف 25 هەزار کەسەوە تەوکیل کراوە وحقوقی ئەم 25 هەزار کەسە تەودیعی ئۆباڵی ئەو کراوە، ئەو کورسیەی کە لە مەجلیسا ئیشغالی ئەکەن شەرەفێکی 25 هەزار کەسی هەیە و ئەبێ بزانن کە دائیمەن هەر یەکێک لە ئێوە 50 هەزار چاو چاوەڕوانی خزمەت و فەعالیەتی لێ ئەکات.

"ئەمە 3 دەورەی ئیجتیماعیەی موهیمی نیابیەتان تێ پەڕان کەچی هێشتا میلەت لە ئێوە بە تەواوی سەعیەک و فەعالیەتێکی نەدی. تەبیعی لە حەزەراتی ئێوە بەعزێکتان چاوتان پێ کەوتوە وە یا بیستوتانە کە ئەلویەکانی جنوب ئەمڕۆ لە خسوس هەمو شتێکەوە تەکامولی کردوە هەمو مالەزەمەیەکی بۆ ئیحزار و هەمو ئیحتیاجاتێکی دەفع کراوە، تەبیعی لیوائەکانی خۆیشتان دیوە. لازمە موقایەسەی بکەن. عەجەبا ئەسبابی ئەم هەمو نوقسانیەتە و دواکەوتنەمان نازانن. تەبیعی ئەیزانن کە مەندوبەکانی ئەوان لە داخلی حدود و سەلاحیەتی خۆیانا هەمو نەوعە تەشەبوساتێکیان کردوە. واجیباتی مەودوعەی خۆیان بە جێ هێناوە و بۆ میلەتەکەیان تێ کۆشاون. هەتا بەم نەوعە میلەتەکەیان مەمنون و خۆشیان لای ئەوان خۆشەویست کردوە.

"ئەبینن کە ئەکسەر لە نوابەکانی جنوب بۆ فەحس و تەدقیقی ئیحتیاجاتی ئیقتیسادی، عیلمی، سیحی ئەسوڕێنەوە و حەتا خاریجی مەنتیقەی ئینتیخابیەیان ئەگەڕێن، لە زەرورەت و لەوازیماتی میلەت تێ ئەگەن، بۆ پێکهێنانی ئەمانە ئیرشاد و تەوصیەی حکومەت ئەکەن و، بەو نەوعە واجیباتی موقەدەسەی خۆیان ئیفا ئەکەن. کەچی هێشتا زۆر لە ئێوە ئەمەندە مەراقی نەکردوە کە لە داخلی مەنتیقەی ئینتیخابیەکەی خۆیا گەشتوگوزارێ بکات، ئیحتیاجاتی زەرورەتی میلەتەکە تەدقیق و بۆ ئیکمالی نەواقیسی تەشەبوسێک بکات.

"وەقتێ بێ لێکدانەوە کە دەستی تەسویتیان بۆ قانونی (ڕەسمی فەواکیهە و ئەسمار) هەڵبڕی ئەبوایە بتانزانیایە کە فەرمانی ئیفلاسی و مەحوبونەوەی میلەتێک ئیمزا ئەکەن.

"لازم ئەکات حەزەراتی ئێوەش، عمومی مەندوبەکانی کورد: لە زەمانی عوتلەدا گەشتوگوزاری عمومی ئەرازی لیوا، قەزا، ناحیە، حەتا دێهاتەکانی مەنتیقەکەتان و مەنتیقەی یەکتری بفەرمون و، لە ڕۆحی ئیحتیاجاتی میلەتەکە تێ بگەن و هەموتان دائیمەن موتەفیق عەینی وەکو ڕۆحێکی جیسمێک حەرەکەت بکەن، ئەم نەواقیساتانە و ئیحتیاجاتی میلەتەکە ئەیبینن ئیرشاد و تەوسیەی حکومەتی بکەن و ئەگەر وا بەو نەوعە ئیتیفاق و شارەزای مەناتیقی یەکتری بن ئەتوانن دائیمەن لە مەجلیسا کیتلە و پارتیەکی موهیم و بە قوەت تەشکیل و ئیحتیاجاتی میلەتەکە بە ئەکسەریەت بە حکومەتی ئیکمال بکەن. وە میلەتەکە لە زەرەر و زیان محافەزە و ویقایە بفەرمون، ئەوسا میلەت بە کەمالی جدیەتەوە فەخرتان پێوە ئەکات و بە موقەدەستان ئەزانێ.

"ئیتر رجا ئەکەین کارێکی وا بکەن کە بۆ ئینتیخاباتێکی کە بە شەرەفەوە ئومێدی تەوکیل کردنتان لە میلەتەکە بکەن. ئیتر ئینتیزاری فەعالیەت و مەساعی مەشکورەتان ئەکەین." (ژیان، ژ 87، 25 ی تشرینی ئەوەلی 1927).

پێ ئەچێ ئەم وتارە نائیبە کوردەکانی توڕە کردبێ بۆیە لە ژ 96 دا لە ژێر سەرناوی (تەلەبی عەفو) دا وتارێکی تری نوسیوە. وتارەکە گۆیا داوای لێ بوردن لە نائیبەکان ئەکا، بەڵام وەکو لە ناوەڕۆکی وتارەکەدا دەرئەکەوێ، تەنیا باسی ئەمین زەکی بە چاکە کردوە و داوای لێبوردنی بە تەنیا لەو کردوە، بە چەشنێکی ناڕاستەوخۆ ڕەخنە و گلەییەکانی خۆی لە نائیبەکانی تر دوبارە کردۆتەوە. نوسیویەتی:

"لە غەزەتەی ژمارە 87 و 25 ی تشرینی ئەوەلی 927 دا بە موناسەبەتی کۆبونەوەی مەجلیسی مەبعوسانەوە لە خسوس نائیبە موحتەرەمەکانمانەوە مەقالەیەکمان نوسی بو، وەکو زانیومانە ئەم مەقالەیە بوە بە سەبەبی دڵگیری قیسمێک لە مەندوبەکانمان.

"ئێمە هەمو وەقتێک ئەم زاتانە موقەدەس و، عادەتـەن چونکـە وەکیلمـانن بـە گـەورەی خۆمـان و، بـە موحتەرەم و عالی هەمو قەومەکەمانی ئەزانین.

"مەعلومی هەمو شەخسێکە ئەمڕۆ میلەتی کورد لە هـەمو قـەومێک باخسـوس لـە دراوسـێکانمان زیـاتر دواکەوتوە و ئەمڕۆش عەسری تەرەقی و هەوڵدان و پێشکەوتنە. میلەتێکی دواکـەوتو تـەبیعی نـاژی و ئەگـەر هەروا بمێنێتەوە حەقی ژیان و حەتا نان خواردنی نابێ و بە بەشەر ناناسرێ. لە بـەر ئـەوە ئێمـەش مـەجبور بوین بۆ خاتری تەلافی مافات بکەین و هەر بەم نەوعە نەمێنینەوە وەکیلە موحتەرەمەکانمان تەشویق بکەین کە لە خەلقی کە زیاتر سەعی‌مان بۆ بفەرمون، کە خێراتر بۆ ساحەی مەدەنیەت هەنگاو بهاوین.

"ئێمە قەت ئینکاری سەعی و فیداکاری ئەم زاتانە ناکەین و مەندوب و وەزیرێکی وەکو مـەعالی ئـەمین زەکی بەگ کە عیلم و عیرفـان و فەزیلـەتی ئـەمڕۆ فـەوقی هـەمو کەسـێکە و بـە ئومێـدی خدمـەتی وەتـەن و میلەتەکەی لە دیارێکی دورەوە تەیی مەسافەی کرد لە حـالێکی وا مـوهیم دا کـە میلـەت زۆر لزومـی بـە زات و شەخسی وا فەعال بو تەشریفی هێنایـەوە و، لەوسایشـەوە هـەمو ئانێـک بـە هـەمو قوەتیـەوە بـۆ تـەرەقی و پێکهێنانی هەمو مالەزەمەیەک و نوقسـانیەتی میلەتەکـە هـەوڵ و تەقـەلای دا و، ئەمڕۆکـە هـەمو ئـەیبینین زۆر نوقسانیەتی بۆ ئیکمال کردین. کە دائیمەن لە پێش چاوی میلەتە و لە فکر ناچێتەوە. عەجـەبا چـۆن ئـەبێ لـە عەلەیهی ببین. حاشا ئێمە قەت جەسارەتی وا ناکەین زاتی عالی و شەخسـی وا موقـەدەس دائیمـەن تەقـدیر و تەقدیس و ئیلەل ئەبەد تەمەنای موەفەقیەت و تەشەکوری خەدەماتی مەشکورەی ئەکەین.

"ئیستیرحام ئەکەین کە بە نەزەرێکی خراپ تەماشای مەقالەکە نەفەرمون، چونکـە لـە غـەیری ئـەوە کـە زیاتر بۆ هەوڵدانی ئیکمالی نوقسانیەتی میلەتەکە نەبێ تەشویقیان بکەین هیچی تر ناڵێین و، هیچ حـەقێکمان نیە بیڵێین و، دائیما تەمەنای موەفەقیەتیان ئەکەین. هەر بژین."

2. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی دوەم)

(19 ی ئایاری 1928 – 1 ی تەموزی 1930)

دەورەی ئینتیخابی‌ی دوەم

1. وتارەکانی ژیان

"قسەی حەق وەلەو رەقیش بێ نابێ کەس پێی ناخۆش بێ

"وەکو تەماشا ئەکەم و ئەبینم، لە سلێمانی و لە خاریج، زۆر کەس و ئەنواعی ئینسان خۆی حازر کردوە و تەشەبوسات ئەکەن بۆ ئەوە کە بین بە مەبعوس.

"ئەم زەواتانەش قیسمێکیان بە بێ مەسئولیەت موقابیل بە میلەت خوا کردونی بە مەبعوس و بە قەد مەبعوسێ کە بۆ میلەتی خۆی سەرفی حەمیەت و غیرەتی کرد بێ، حورمەت و شەرەف و ئەملاک و سەروەتیان هەیە و، لە نەزەر عموم دا زۆر بە ئیعتیبار و نفوزن، لاکین مەعەلئەسەف چونکی لەمەوپێش تەحسیلی مەکتەب لەم مەحیتەدا موهیم و مەتلەب نەبوە، باخسوس بۆ پیاوێک کە ساحیبی سەروەت و ئەمەلاک بوبێ، دڵی نەهاتوە ئەولاد لە خۆی دور بخاتەوە و بینێرێتە مەکتەب و زیاتر مەغرور بە سەروەت و ئەملاک و ئیعتیباری ئەولادی لە تەحسیلی مەکتەب و مەکاتیبی عالی مەحروم کردوە و بە سایەی شەرەف و ئەملاکیانەوە بە حورمەت ژیاون و، ئێستایش لە نەزەر ئەهالی‌دا ئەو شەرەف و حورمەتە باقیە، فەقەت چونکە لە مەکاتیبی عالی‌دا تەحسیلیان نیە ئەم وەزیفە موهیمەیان پێ ناکرێ، هەر تیا مەحجوب ئەبن، چونکە ئەمڕۆ وەزیفە نیە کە لە وەزیفەی مەبعوسی موهیمتر بێ وەکو وەزیفەی تر نیە هەر موقابیل بە شەخسێک مەحجوب بێ. مەحجوبی مەبعوسی موقابیل بە میلەتێکە. مەبعوسێ موقتەدیر و زبان زان و عالم و ساحیب ویجدان و بە حەمیەت بێ، میلەتێک بەرز ئەکاتەوە و وڵاتێک مەعمور و ئاوەدان ئەکات. خوانەکردە عەکسی ئەمە بێ، میلەتێک دوا ئەخات و وڵاتێک وێران ئەکات و خۆشی رەزیل و بێ حورمەت ئەبێ.

"کەوابو یەکێ لە هەمو خسوسێکەوە خۆی لایق نەبینێ و نەزانێ لەم وەزیفەیەدا مەحجوب نابێ، نابێ و حەیفە تەشەبوس بەم وەزیفەیە بکات و ئۆبالی میلەتێک بخاتە ئەستۆی خۆی و ئیعتیباری خۆی لای میلەتەکە مەحو بکاتەوە. بەعزێکی تر هەن کە خۆیشیان ئەیزانن ئەم وەزیفەیەیان پێ ئیفا ناکرێ و ناشبن بە

مەبعوس کەچی مەنفەعەتی زاتی سەوقیان ئەکات تەشەبوس بۆ ئەم بارە قورسە بکەن. ئەمانەش دو کەلیمە خوێندنی ئیبتیدائی وە یاخود چەن رۆژێک لە مەئموریەت دا موستەخدەم بون، چوار کەلیمە فێر بون سەوقی ئەم تەشەبوسەی کردون. مەبعوسی هەر تەنها بە خوێند و خوێندەواریش تەواو نابێ، نابێ لە بەر بێ مەئموریەتی و یاخود بۆ تەرەقی مەئموریەت تەشەبوس بکات، مەبعوس ئەبێ میلەتپەروەر بێ، ساحیب ئەخلاق، ویجدان و رەحم بێ، عالم و زبان زان بێ، مەوقیعی ئیجتیماعی لای میلەتەکەی ببێ، مەنفەعەتپەرست نەبێ، لە ئیحتیاجاتی میلەت چاو نەپۆشێ، بە سەبات بێ، رۆحی خۆی فیدای مەنفەعەتی میلەت بکات و بتوانێ موجادەلە لە گەڵ ئەو تەحسیلدیدانە بکات کە لەو مەجلیسەدا موجادەلە و سەعی بۆ وەتەنی خۆیان ئەکەن، چونکە هەمو ئەیزانین لەو مەجلیسەدا حەیات و مەمات بەش ئەکرێ. هەر میلەتێک مەبعوسی چاکی ببێ بەر حەیات ئەبێ، عەکسی چاک بێ مردن بەشێتی.

"ئەمجا کەوا بو حەیفە گوهەردۆڕاندن، رجا ئەکەم لە سەر ئێوە فەرزە بەم نفوز و حورمەتەوە سەعی بکەن و تەنویری ئێمەمانان بکەن تا بە عموم پیاوی لایەق، تەجرەبەدیدە و ئەربابی خۆی بدۆزینەوە کە ئەم بارە گرانە بدەین بە سەریانا. ئەم قسانەم بە بێ ئەدەبی عەد مەکەن وەڵا کەسم نیە چاوی لە مەبعوسی بێ و خۆیشم لە ئێوە نالایەقتر! حەقبێژی قسەڕەق" (ژیان، ژ 101، 9 ی شوباتی 1928)

"خیتابێکە موقابیل بە هەمو میلەتی کورد

"ئێوە هەمو ئەیزانن بە پێی قەراری عیسبەتول ئومەم ئەمڕۆ ئێمە لە گەڵ حکومەتی عیراقا ئەژین و هەمو موقەدەراتێکمان لە گەڵ ئەوانایە. لە هەمو شتێک زیاتر سەبەب و ئالەتی تەرەقی و تەعالی میلەتێک قەوانین و نیزاماتی حکومەتەکەیە، یەعنی تەرەقی میلەتێک لە گەڵ قەوانینی حکومەتەکەیا مەبسوتەن موتەناسیبە، باش بێ ئەبێ بە واسیتەی تەرەقی میلەتەکە، خراپ بێ میلەتەکە دوا ئەخات و مەحوی ئەکاتەوە. وە هەمویش ئەیزانین ئەم قەوانین و نیزاماتە هەموی بۆ تەدقیق و ئیسلاح و تەسدیقی تەودیعی مەجلیسی مەبعوسان ئەکرێ. تەبیعی ئەوسا هەمو مەبعوسێک لە گەڵ قابیلیەتی میلیەی و ویسعەتی ئەرازی لیواکەیدا موقایەسەی ئەکات، ئەگەر بۆ تەرەقی و پێشکەوتنی لیواکە موفید بو تەسدیق وەئیللا بە ئیعتیرازێکی مەعقول هەتا ئەبێ بە سەبەبی تەرەقی لیواکەی بۆ ئیسلاحی هەوڵ ئەدا. ئینجا کەوابو بۆ ئەم جێگایە پیاوی فەعال، موقتەدیر، وەتەنپەروەر و میلەت خۆشەویست بە عەمل دێ.

"ئەمڕۆ لیواکانی کورد دواکەوتوی هەمو عیراقە. ئەمیش بە واسیتەی مەبعوسەکانمانەوە بو. چونکە ئەو مەبعوسانەی کە لە ئەوەل دەورەدا ئینتیخابمان کردن هەموی نا فەقەت بە ئەکسەریەت هیچ ئەوسافێکی مەبعوسیان تیا نەبو. پیاوی ئەو مەجلیسە نەبون. هەر یەکەیان بۆ مەنفەعەتی خسوسی خۆیان مەنفەعەتی عمومی میلەتەکەیان واز لێ هێنا بو. بۆ خاتری خۆیان گەورە بن هەر یەکە ئینتیسابی کرد بو بە یەکێ لە وەزیرەکان و پیاوە بە دەستەکانی ترەوە. عادەتەن وەکو مادونێکی ئەوان تابیعی هەمو ئەفکار و ئەوامیریان بون. هەتا نەتیجە وا دوایان خستین و لە هەمو ئەسبابێکی تەرەقی مەحرومیان کردین.

"ئینجا میلەت خۆ ئەمانەمان زانی لەوانەوە تەجرەبەیەکی باشمان دی. لازمە عەقلمان بێتەوە سەر. هەموئەهالی لیوایەک بە جدی تێ بکۆشین کە بۆ ئەم جێگایە پیاوی باش، فەعال، موقتەدیر، میلەتپەروەر و وەتەن خۆشەویست ئینتیخاب بکەین. چونکە ئەمە بۆ حەیات و ئیستیقبالێکی چوار ساڵیە. خودانەخواستە ئیتر ئەگەر لەم حاڵەیش زیاتر دوا بکەوین، جەبری مافاتی قابیل نابێ و پەشیمانی فائیدە ناکات. ئیتر خۆتان و غیرەتتان (حب الوطن من الایمان) ئەبێ بە دڵ و بە گیان بۆ وەتەنەکەمان هەوڵ بدەین." (ژیان، ژ 103، 23 ی شوباتی 1928)

"بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە چەند قسەیەکی ڕەق ئەمما خۆش

"لەم بەینەدا بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە شاری سلێمانی وەزعیەتێکی عەجایبی بە سەرا هاتوە. لە هەمو کۆڵانێک، لە هەمو چایخانەیەک و دیوەخانەیەک، قسە و بەحسی مەبعوسی تیکرار ئەکرێتەوە. حەتا دەوائیری حکومەت، ستونی غەزەتە، بەم مەوزوعە ئیشغال کراوە. هەرکەسە بە نەوعێک تەشویقات بۆ خۆی وە یا بۆ خزمێک و دۆستێکی ئەکات. ئەوانەی کە ئیقتیداری کاتبێکی دائیرەیەکیان نیە هەوای مەبعوسی کەللەیانی پڕ کردوە. ئەوانەی تا ئەمڕۆ کوردیەت و میللیەتیان پێ عار بوە ئەمڕۆ بە لافی فیداکاری و وەتەنپەروەری گوێی عالەمیان کەڕ کردوە. هەر کەلەیەک هەر ئانێک نەوعێک نەقەرات تیکرار ئەکاتەوە. وەکو بەرخەکە ئێستا، دایکی من ڕەش بو، هەر یەکە ڕۆژی نەوعە ئەلبیسە لە بەر ئەکات و لە نەوعە شکلێکی موختەلیف دا خۆی نیشانی میلەت ئەدات، خۆ موخابەرات و کاغەزی ئیلتیماس ئەوەندە زۆر بوە پۆستەی ئەوەندە گران کردوە کە موتەعەهید بە ئۆتۆمۆبێل پێی هەڵناگیری. ئیشتیاق و فیداکاری بەعزێک ئەوەندە لە غەلەیان دایە کە تەحەمولی جوابی کاغەزەکانیان ناتوانن بکەن خۆیان بیلزات بە شوێن کاغەزەکانیان دا دێنە سلێمانی. زائیرین ئەوەندە زۆر بوە دیوەخانانی پڕ کردوە. ئێمە بیستومانە کە لە کوردستانا هەر گەزۆ ئەبارێت، نەمانزانیوە کە ئەمساڵ پەڵەی مەبعوسی داوە. فەقەت ئەی میلەت! ئەی برادەرینە! قسەی ڕاستتان عەرز بکەم، ئەم هەمو فیداکاریە، ئەم کوسرەتی ئیشتیاقە، ئەم کۆمەڵە لاف و گەزافە، موحەقەق بزانن هەر بۆ معاشە مەبزولەکەیە، هەر بۆ پڕکردنی گیرفانە لە مەسکوکاتی متەنەویعە.

"خۆزگە حکومەت ئەم خزمەتی وەتەنەی مەجانەن تەکلیف بکردایە و معاشی مەبعوسی بکردایە بە صەد روپیە، ئەو حەلە فیداکار، وەتنپەروەر بوار دەری ئەخست. بە ئیعتیباری عموم ناڵێم، فەقەت بە ئەکسەریەت کە زاهیرەن بە زمان ئەم وەعدانە بە ئێوە ئەدەن، ئەم فیداکاریەی کە پێ نیشانی ئەدەن، کەچی لە دڵدا لە گەڵ شتێکی کە خەریکن. ئەوان پلانی خۆیان دەمێکە ڕێک خستوە: لەم ئەدواری ئیجتیماعەدا چەند معاش وەرئەگرن؟ چەندی سەرف ئەکەن؟ چەندی پاشەکەوت ئەکەن؟ هەمویان حساب کردوە. لە سەر چ جادەیەک، کەلاوەی چ قوڕبەسەرێک بە هەرزان ئەکڕن و لەو کەلاوەیەدا چ نەوعە بینایەک دروست ئەکەن؟ وە یا چ دێیەک ئەکڕن هەموی بەرێکوپێکی پرۆغرامەکەی کە بە خەیاڵ تەرتیبیان کردوە لە گیرفانیانایە. (مزگەوت روخاوە، میحرابی ماوە).

"ئەی میلەت! موحەقەق بزانە ئەبێ خۆت بەزەییت بە خۆتا بێتەوە.

"فەقەت ها ئەم قسانەم بۆ ئەوە نیە کە ئێوە مەئیوس بن، زاتەن لە سەرەوە وتم ئەم قسەیەم بە ئیعتیباری عمومی نیە، لە ناو خۆتانا ئینسانی فیداکار، وەتەنپەروەر، موستەعید هەیە. زۆر چاک چاو بگێڕە، زەریف ورد بەرەوە، لە ڕوا دامەمێنە، خزم و ئاشنا تەماشا مەکە، ئەوی بە کەڵکت دێت، ئەوی دەرمانی دەردت ئەکا، ئەوی ئیعتیمادت بە عیلم و سەویەی هەیە، ئەوی قیمەتی لای تۆ مەعلوم و موجەڕەبە، حاسلی ئەوی حەیات و مەماتی ئەوێ، سەعادەت و فەلاکەتی لە گەڵ تۆدا موشتەرەکە، ئەوە هەڵبژێرە، پرۆغرامی داوا لێ بکە، پشت بە یەکێک ببەستە (مەبەستە. نم) کە ئاگرت تێ بەر بدا و خۆی لە دورەوە سەیرت بکات ئیتر:

من انچە شرط بلاغ است با تو میگویم
تو خواهی از سخنم پند گیر و خواهی ملال" (ژیان، ژ 104، 1 ی مارتی 1928).

2. پێکهێنانی مەجلیس

2. 1. نامزەدیی

"ئەمجارە بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی لیوای سلێمانیەوە ئینتیخاب بکرێن و ببن بە مەندوب موافیقی ئیستیدعایەک کە تەقدیمیان کردوە جەنابان: نامیق بەگ کوڕی عەلی پاشا کە دانیشتوی موسڵە و، ئەحمەد نوری ئەفەندی مودیری پۆستە و تەلغرافی کەرکوک نامزەدیی خۆیان ئیعلان کردوە." (ژیان، ژ 102، 16 ی شوباتی 928).

"بۆ زانینی هەمو

"ساکینی قەزای هەڵەبجە جەنابی ئەحمەد بەگ زادە عەلی بەگ بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم لیوایەوە ئینتیخاب بکرێ و ببێ بە مەبعوس بە ئیستیدعای رەسمی نامزەدی خۆی وەزع کردوە.

"جەنابی سەبری ئەفەندی حاجی عەلی ئاغا بۆ ئەوەی لە لیوای سلێمانیدا ئینتیخاب بکرێ و ببێ بە مەبعوس ئەمجارە لە تەرەف دو سەد شەخسی ئەم لیوایەوە بە مەزبەتە تەرشیح و نامزەدیان وەزع کردوە." (ژیان، ژ 105، 8 ی مارتی 928).

"نامزەدیی

"لە ئەشرافی سلێمانی موتەقاعید میرلیوای ئەرکانی حەرب موحتەرەم حاجی مستەفا پاشا بۆ مەبعوسی لیوای سلێمانی نامزەدیی خۆی وەزع و ئیعلان فەرموە.

"لە بەگزادەی جاف جەنابان ئەحمەد موختار بەگ و جەمال بەگی کوڕی جەمیل بەگ لە هەڵەبجەوە و، لە خەڵقی سلێمانی و دانیشتوی بێروت سابیق بیکباشی ئەرکان حەرب جەنابی ئەحمەد زەکی بەگ لە بیروتەوە بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم لیوایەوە ئینتیخاب بکرێن و ببن بە مەبعوس نامزەدیی خۆیان وەزع کردوە." (ژیان، ژ 108، 5 ی نیسانی 1928).

"بۆ زانینی هەمو

"موحتەرەم جەنابی سەیفوڵا بەگ کوڕی عیزەت بەگ بۆ ئەوەی ئینتیخاب بکرێ و ببێ بە مەبعوسی ئەم لیوایە لە تەرەف ئەهالیەوە بە مەزبەتەیەکی دوصەد ئیمزایی نامزەدییان تەلەب و وەزع کردوە.

"جەنابی ماجید ئەفەندی کوڕی مستەفا ئەفەندی قازی بۆ ئەوەی ئینتیخاب بکرێ بە مەبعوسی ئەم لیوایە لە تەرەف ئەهالیەوە بە مەزبەتەیەکی دوصەدوپەنجا ئیمزایی نامزەدییان تەلەب و وەزع کردوە." (ژیان، ژ 110، 19 ی نیسانی 1928).

"بۆ زانینی هەمو

"لە خەلقی سلێمانی دانیشتوی بەغداد حاجی مەلا سەعید ئەفەندی کەرکوکلی زادە بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی لیوای سلێمانیەوە ئینتیخاب بکرێ بە مەبعوس لە سەر پرۆغرامێکی کە لە ژێرەوە دەرج کراوە نامزەدیی خۆی وەزع کردوە:

1. موعاهەدە لە گەڵ ئوممەت ئەکەم کە بە قەدەر تاقەت سەعی بکەم بۆ ئیستیقلالی تام کە هیچ گرێیەکی تیا نەبێ.

2. غایەی ئەمەلم ئەمەتە میلەتی عیراق و بریتانیای عوزما دائیمەن لە حالی دۆستی و مەسالیحی ئینگلیز لە عیراقا مەحفوز ببینم.

3. سەعی و تەشویقی سوڵتاتی محەلیە ئەکەم بۆ تەعدیلی بەعزێ قەوانین و ئەشکالی مەوزوعەی حازرە وەک ئوسوڵی جیبایەت (ضریبە) بە سورەتێک موافیقی مەسلەحەتی زوراع و موکەلەفین بێ.

4. موافەقەت لە سەر هیچ قەرارێک ناکەم لە مەجلیس دەرچێ کە حقوقی میلەت پایەماڵ بکات وە یا موخیلی ئیستیقلال بێ." (ژیان، ژ 111، 26 ی نیسان 1928).

"بۆ زانینی هەمو

"مەعالی ئەمین زەکی بەگ بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم لیوایەوە ئینتیخاب بکرێ بە مەبعوس بە تەلغراف نامزەدیی وەزع فەرموە.

"تەلغرافێک کە لە ئەحمەد نوری ئەفەندیەوە هاتوە

"بۆ حەمیەتمەندانی ژیان

"وەکو لە وەقتی خۆیا لە گەڵ سەعادەتی موتەسەڕیف و زەواتی موحتەرەمەوە قسە کرا بو دیسان تەرشیحم بە واسیتەی حکومەتی مەرکەزیەوە تەمەنا ئەکەم. فائیدە لە ئێمە مەئمولە. کەرکوک ئەحمەد نوری" (ژیان، ژ 113، 10 ی مایسی 1928).

2. 2. دیاری کردنی مونتەخیبی ئەوەلی

هەڵبژاردن ڕاستەخۆ نەبوە، بەڵکو بە چەند قۆناغێک دا ڕۆیشتوە. سەرەتا لیستی ناوی ئەوانە دیاری کراوە کە مافی دەنگدانیان هەبوە. چونکە دانیشتوانی وڵات هەمویان مافی دەنگدانیان نەبوە. ئافرەت مافی دەنگدانی نەبوە، ئەم مافە بە تەنیا هی پیاوان بوە. لە ناو پیاوانیشدا ئەوانەی کە ملک وماڵێکی دیاریکراویان هەبوە و ساڵانە لە چەردەیەکی دیاریکراو زیاتر باجیان داوە. بەمانە وتراوە مونتەخیبی ئەوەلی. هاووڵاتیانێک کە موڵک و ماڵیان نەبوە مافی دەنگدانیان نەبوە. مونتەخیبی ئەوەلی مافی هەڵبژاردنی مەبعوسی نەبوە، بەڵکو مافی هەڵبژاردنی چەند کەسێکی هەبوە لە گەڕەکەکەی خۆیاندا کە پێیان وتراوە مونتەخیبی سانەوی. مونتەخیبی سانەوی مافی هەڵبژاردنی مەبعوسەکانی هەبوە.

"ئیعلان

گۆیژە	دەرگای مزگەوتی شێخ محەمەدی ئالەکی
مەڵکەندی	پێش چایخانەی حەمەئاغای ئەوڕەحمان ئاغا
دەرگەزێن	دەرگای خانەقای مەولانا
کانی ئاسکان	دەرگای مزگەوتی گەورە
سەرشەقام	دەرگای مزگەوتی مەلا حامید
چوارباغ	دەرگای خانەقای مەشوی
جولەکان	کەنشتەی قەرەداغی

دەفتەری مونتەخیبی ئەوەلی محەلەکانی شاری سلێمانی، کە لە هەیئەتی موختاریەوە وەرگیراوە، بەو جێگایانەی کە لە سەرەوە نوسراوە لە ڕۆژی 20 ی شوباتی 928 دا تەعلیق کراوە. ئەوانەی کە ئیسمیان لەو دەفتەرانەدا تەسجیل نەکراوە وە یا ئەوانەی کە حەقی رەئییان نیە و لەو دەفتەرەدا تەسجیل کراون، حاسلی ئەو شەخسانەی کە ئیعتیرازێکیان هەیە لە تاریخی تەعلیقەوە هەتا حەوت ڕۆژ ئەتوانن موراجەعەت بکەن بە هەیئەتی تەفتیشیە و ئیعتیرازەکەیان دەرمیان بکەن لە دوای ئەم مودەتە ئیعتیراز قبوڵ ناکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. هەیئەتی تەفتیشیە" (ژیان، ژ 103، 23 ی شوباتی 1928).

2. 3. هەڵبژاردنی مونتەخیبی سانەوی

"هەواڵی داخلی

"ئینتیخابات

"بە موناسەبەتی تەواوبونی دەفتەری مونتەخیبە ئەوەڵەکان هەیئەتی شوعبەی ئینتیخابیـەی سـلێمانی و میعادی قانونیەوە، دەست کرا بە ئینتیخابی مونتەخیبە سانیەکانی ناوشار.

"لە گەڕەکی مەڵکەندی، جەنابان: حەمە ئاغای عەبدورەحمان ئاغا و، مەحمود ئەفەندی رەئیسـی بەلەدیـە و، میرزا ئەحمەدی حاجی قادر و،

"لە گەڕەکی گۆیژە، جەنابان: حاجی مستەفا پاشا و، حاجی ئیبراهیم ئاغا و، میرزا تۆفیق قەزاز و،

"لە گەڕەکی دەرگەزێن، جەنابان: حاجی مەلا محێدین ئەفەندی و، غالب ئاغا و، مەجید ئەفەندی و،

"لە گەڕەکی کانی ئاسکان، جەنابان: مەجید ئەفەندی حـاجی رەسـول ئاغـا و، شـێخ محەمـەد ئەفەنـدی گوڵانی و، کەریم بەگی محەمەد فوئاد بەگ و،

"لە سەرشەقام، جەنابان: حاجی مەلا خالید و، مستەفا ئاغا و،

"لە چواربا غ، جەنابی: مەلا خالید ئەفەندی کوڕی مەحوی ئەفەندی و،

"لە جولەکان، جەنابی: ساڵح بنەشی.

"لە نەتیجەی ئینتیخاباتا بە مونتەخیبی سانیەتی ئینتیخاب کراون.

"وە دەست کراوە بە ئینتیخابی ناحیەکانی مـەربوتی لیـوایش لـە نەتیجـەدا ئـەوانیش عـەرز ئـەکرێ." (ژیان، ژ 109، 12 ی نیسانی 1928).

"ئینتیخابات

"لە دوای تـەواوبونی ئینتیخابـاتی مونتەخیبـە سـانیەکانی ناوشـار لـە نـەزارەتی ئـەعزایانی هەیئـەتی تەفتیشیەدا دەست کرا بـە ئینتیخابـاتی مونتـەخیبی سـانی ناحیـەکانی مـەربوتی سـلێمانی. وە لـە نەتیجـەی ئینتیخاباتا:

"لە ناحیەی تانجەرۆدا، جەنابان: مودیر رەشید ئەفەندی غەفور، مەئمورمال قـادر ئەفەنـدی، تەحسـیلدار فایەق ئەفەندی، عەبدوڵا ناجی ئەفەندی، رەشید مەسـتی ئەفەنـدی، حـاجی حەمـەئاغا، حەمـە رەشـید ئەفەنـدی حاجی ئیبراهیم ئاغا، شێخ قادری عەتار، ئەحمەد بازیانی و،

"لە ناحیەی سەرچناردا، جەنابان: مودیر محەمەد فوئاد بەگ، ئەحمەد بەگ سەعید بـەگ، عیـزەت بـەگ عوسمان پاشا، غەفور ئەحمەد و،

"لە ناحیەی قەرەدا غ دا، جەنابان: سەعید ئاغای جەعفەران، شێخ سەعیدی تیمـار، کوێخـا نـەجم زۆراب، رۆستەم عەبدولقادر، فەخری واسیف بەگ، شێخ نوری ئەفەندی شێخ بابا عەلی و،

"لە سورداشی جنوبیدا، جەنابان: مودیر شێخ یوسف ئەفەندی، حاجی ئەمین کاکەحەمە، جەلال سـائیب ئەفەندی، تۆفیق فایەق... محەمەد بەگی حاجی رەسول بەگ، عەبدوڵا ئەفەندی کاتب... حاجی ئەحمەد و،

"لە سورداشی شیمالیدا، جەنابان: حاجی محەمەد ئەفەندی حاجی کەریم، محەمـەد سـاڵح بـەگ، حـەکیم حاجی فەرەج، عەزیز کوێخا ئەحمەد و،

"لە ناحیەی سرۆچک دا، جەنابان: عەزمی بەگی بابان، شێخ رەزای شێخ محەمـەد، شـێخ حسـێن سـەید ئەحمەد، شێخ عەبدولی شێخ عەلی، شێخ مەحمودی شێخ عەلی و،

"لە ناحیەی بازیان دا، جەنابان: مودیر فەقێ محەمەد ئاغا، میرزا مارف و، قادر ئەفەندی موهەندیس.

"لە تەرەف ئەهالیەوە بە مونتەخیبی سانی ئینتیخاب کراون." (ژیان، ژ 113، 10 ی مایسی 1928).

حکومەت بۆ ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردن مسۆگەر بکات و، ئەو نائیبانە دەربچێنێ کە خۆی دیاری کردون، هەمیشە هەوڵی داوە مونتەخیبی سانەوی لەوانە هەڵبژێردرێن کە گوێڕایەڵی ئامۆژگاریەکانی حکومەت بون. وەکو لەم ناوانەدا دەرئەکەوێ ژمارەیەکی زۆری مونتەخیبە سانەویەکانی قەزا و ناحیەکانی سلێمانی، لە دانیشتوانی ناوچەکە نین، بەڵکو موچەخۆرەکانی حکومەتن.

2. 4. هەڵبژاردنی مەبعوسەکان

"ئینتیخاب

"لە دوای تەواوبونی ئینتیخابی مونتەخیبە سانیەکانی لیوای سلێمانی رۆژی 9 ی 5 ی 28 لە نەفسی شار و لە هەمو مەرکەزی قەزای مولحەقەدا دەست کرا بە ئینتیخابی مەبعوسان. نەتیجە جەنابان: مەعالی ئەمین زەکی بەگ و، سەیفوڵا بەگ و، سەبری بەگی حاجی عەلی ئاغا و، محەمەد ساڵح بەگ، ئەکسەریەتیان ئیحراز کرد و بون بە مەبعوس. خوا لێیان موبارەک کا تەمەنای موەفەقیەت و خدمەتیان ئەکەین.

"لە نەتیجەی ئینتیخاباتی لیوای کەرکوک دا، جەنابان: مستەفا ئەفەندی یەعقوبی زادە و، سەعید ئەفەندی ئەهلی کفری و، حاجی عەلی قیردار و، محەمەد بەگی فەتاح بەگ، ئەکسەریەتیان ئیحراز کرد و بون بە مەبعوس.

"لە نەتیجەی ئینتیخاباتی لیوای هەولێردا، جەنابان: جەمال بەگی بابان، ئیسماعیل بەگی رەواندزی، مەعروف عەلی ئەسغەر ئەفەندی، داود بەگی حەیدەری، عەبدوڵا ئەفەندی موفتی، بە ئەکسەریەت بون بە مەبعوس.

"وە لەم خسوسەوە لە هەفتەی ئاتیدا موفەسەلەن موتالەعەی خۆمان عەرزی قارئینی کیرام ئەکەین." (ژیان، ژ 114، 17 ی مایسی 1928).

2. 5. ئیجتیماعی مەجلیس

"هەواڵی داخلی

"رۆژی شەمەی 28/5/19 بە راسیمەیەکی موتەنتەن مەجلیسی مەبعوسان ئیجتیماعی کردوە، لە دوای خوێندنەوەی نوتقی ئیفتیتاحیەی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم، یەک یەک معامەلەی تەحلیفیە مەبعوسەکان ئیفا کراوە و لە پاشا دەست کراوە بە ئینتیخابات بۆ رەئیس تەعین کردن نەتیجە بە ئەکسەریەتی ئارا وەزیری داخلیە مەعالی عەبدولعەزیز بەگی قەساب بە رەئیس و مەبعوسی هەولێر داود حەیدەری بەگ بە نائیبی رەئیس ئینتیخاب کراون." (ژیان، ژ 115، 24 ی مایسی 1928).

3. چاوەڕوانیەکانی ژیان

"لەمەولا ئومێدی قەویمان بە مەبعوسەکانمانە

"لە ئیجتیماعی دەورەی پێشودا بە ئەکسەریەت میلەت لە وەکیلەکانی رازی نەبو و هیچ ئومێدێکی فەعالیەتیان لێ نەئەکرد. فەقەت ئەم ئینتیخابە لە هەمو جێگایەکا باخسوس لە ئەلویە و قەزاکانی کوردستان دا بە سورەتێکی باش نەتیجەی هات. ئەوانەی کە میلەت ئارەزوی ئەکردن ئەکسەریەتیان ئیحراز کرد و بون بە وەکیلی میلەت. چونکە هەمویان موجەڕەب، عالم، فازیل، وەتەنپەروەرن، ئومێدی قەویمان پێیانە. وە موحەقەق حەسەبەل مەتلوب وەزیفەی مەودوعەی خۆیان بە جێ ئەهێنن و لە دەرەجەی ئیمکان دا بۆ تەرەقی و تەعالی میلەتی وەتەنەکە تێ ئەکۆشن و، بۆ خاتری ئەوانەیش کە نایانناسن بۆیان مەعلوم بێ کە چ نەوعە زەواتێکن یەکە یەکە لە ژێرەوە تەرجومەی حالیان عەرزی قارئینی کیرام کرا."

ئینجا دێتە سەر باسی ژیننامەی:

مەبعوسەکانی سلێمانی: ئەمین زەکی بەگ، محەمەد سالح بەگ، سەیفولا بەگ، سەبری بەگ.

مەبعوسەکانی هەولێر: جەمال بەگی بابان، ئیسماعیل بەگی رەواندزی، داود بەگی حەیدەری، مەعروف ئەفەندی عەلی ئەسغەر (مەعروف جیاوک)، عەبدولا ئەفەندی موفتی.

مەبعوسەکانی کەرکوک: حاجی عەلی ئەفەندی قیردار، مستەفا بەگ یەعقوبی زادە، سەعید ئەفەندی، محەمەد بەگی فەتاح بەگ.

مەبعوسی قەزا کوردەکانی مولحەقی موسڵ: حازم بەگ، هەیبەتولا ئەفەندی، شێخ عەبدولا ئەفەندی شێخ نور محەمەد.

لە کۆتایی وتارەکەدا نوسیوێتی:

"ئینجا کە تەرجومەی حالی وەکیلە خۆشەویستە تازەکانمان عەرزی قارئینی کیرام کرد، میلەت قەناعەتی کامیلەی هەیە کە بۆ ئەم دەورەی حازرەیە زەواتی موقتەدیری دۆزیوەتەوە و لە حوسنی ئینتیخاب دا ئیسابەتی کردوە. ئەمجا رجا و ئیستیرحامیان لێ ئەکەین کە ئیتر ئەبێ بۆ تەرەقی و تەعالی میلەتەکە لە دەرەجەی ئیمکان دا سەعی و جەهد بفەرمون و تەبیعی ئەوانیش ئەیزانن کە میلەت و وەتەنەکەمان چەند دواکەوتوە. لە خسوس مەعاریف، تیجارەت، سیحەت، رێگا، وەسائیتی نەقلیە، زەراعەت، سەنایع و گەلێ ئەسبابی تەرەقی ترەوە مەحرومین. بۆ ئیستیکمالی ئەم نەواقیسانە یەگانە ئەمەلمان ئیتر بەمانە. لە هەمو خسوسیاتێکمانەوە ئەمان مەسئولن و، فەریزەی زیمەتیانە واجیباتی مەودوعەی خۆیان بە جێ بهێنن و میلەت دوچاری ئینکیساری خەیاڵ نەکەن. ئیتر ئومێدی قەویمان هەر بەم زاتانەیە و هەر بەم دەورەیەیە. ئومێد ئەکەین شەو و رۆژ سەعیمان بۆ بکەن و بمانخەنە رێزەی دراوسێکانمانەوە. خوانەخواستە ئەگەر خدمەتمان نەکەن و وەزیفەی خۆیان بە جێ نەهێنن ئیتر ئەبێ میلەت قوڕ بکا بە سەری خۆیا دەستەوئەژنۆ مەئیوس ببێ. لە بەر ئەوە دائیمەن ئینتیزاری جەهد و کۆششیان ئەکەین.

"خودا بە حوسنی نیەتەوە موەفەقیان کات و موقابیل بە میلەتەکە روسوریان کات." (ژیان، ژ 115، 24 ی مایسی 1928).

ژیان ئەم پەیامەی ئاڕاستەی مەبعوسەکان کردوە:

"بۆ وەکیلە موحتەرەمەکانمان

"ئەی وەکیلانی میلەت!

"ئەی ئەو زاتانەی کە موقەدەراتی میلەتێکیان تەودیع کراوە!

"ئەی ئەوانەی کە ئەم وەزیفە موقەدەسە، موهیمە، حەیاتیەیان قبوڵ کردوە!

"ئەی ئەو شەخسانەی میلەت موقابیل بە هەمو چاکەیەکیان تەقدیر و خراپەیەکیان مەسئولیان ئەکات!

"ئەی وەکیلە موحتەرەمە کوردەکان! ئەم خیتابەمان لە گەڵ ئێوەیە و ئەم هاوارەمان هەر موقابیل بە ئێوەیە.

"ئێمە نامانەوێ بەحسی دەورەکانی کە بکەین. لە دەورەکانی کەدا ئەوی ئیشێکی کردبێ و حسابێکی دابێ بە میلەتەکەی خۆی، هەر مەعالی ئەمین زەکی بەگی وەکیلی موحتەرەممان بو.

"بەڵام تو خودا: ئێوە هیچ بە عمومی زانیوتانە و لێکتان داوەتەوە کە چ وەزیفەیەکی موقەدەس و حەیاتیتان تەودیع کراوە و گرتوتانەتە ئەستۆی خۆتان؟ عەجەبا نازانن وەتەنەکەتان لە چ حاڵێکایە؟ غەیری حقوق، لە هەمو ئاسارێکی عیمران و تەرەقی، لە مەعاریف، صەنایع، تیجارەت، زەراعەت، ئیقتیصادیات دا چەند

مەحرومە؟ وە ئەگەر هەر وا بمێنێتەوە چەند مـەحکومی مردنـە؟ وە نـازانن بـۆ ئـەوەی بـژی، تـەرەقی بکـات، حقوقی چنگ کەوێ، هیوا و ئومێدی هەر بە ئێوەیە؟

"ئێوە ئەبێ بزانن کە ئینتیخاب کردەی میلەتێکی یەک ملیۆن نفوسیین و، لـە دواتانـەوە پشـتیوانێکی موهیم و بە قوەتی وەکو ئەم میلەتە هەیە. وە ئەبێ بزانن و لـە هـەمو کەسـێکی مـەعلوم بکـەن کـە ئـەمڕۆ لـە مەجلیسی مەبعوسانی عیراقدا کۆمەڵێکی زۆر هەیە کە تەمسیلی شەعبێکی موهیمی وەکو کورد ئەکات.

"موقابیل بەم وەزیفە موهیمەیەتان و لە حاڵێکا کە ئەزانن میلەتەکەتان ئەمەنـدە دواکـەوتوە و ئـەبێ فەوقەلحـەد سەعی بۆ بکرێت، کەچی مەعەلئەسەف هەتاکو ئێستا نە لە مەجلیس دا و نە لە خاریجەوە بە نەشریات و تەشەبوسـات کەس خدمەتێکی لە ئێوە نەدی و فەعالیەتێکتان نەنواند و تەئمینی یەکێ لە مەقاصیدی میلەتتان نەکرد.

"ئیستیرحام ئەکەین ئەم مەعروزاتەمان بە شتێکی خراپ تەلەقی نەکەن و بزانن ئیتر میلەت بە بەریـەوە نەماوە و لە تاوانا هاوار ئەکات و لە ئێوە زیاتر کەسێکی کە شک نابات.

"ئیتر ئەبێ لە نەزەر میلەتەکەدا خۆتان روسور بکەن وە با دائیمەن میلەت بە موقەدەسی ناوتان ببات و ئیسمتان بە شەرەفەوە بە زەرکەفتی ئاڵتون بنوسرێ. ئەبێ ئەمجارە بە قەتعی بە ئیتیفـاق و یەکزبانیـەوە بـۆ ئەم میلەتە مەزلومەتان سەعی و هیمەت بفەرمون.

"بۆ ئەوەی لە گەڵ میلەتی عەرەب و حکومەتی عیراق وەکو برا بژین بە قەدەری ئیمکان بـۆ ئیکمـالی نەواقیصاتمان و بۆ تەئمینی ئەسبابی تەرەقیمان هەوڵ بفەرمون.

"ئیتر دیسانەوە رجا ئەکەین بۆ ئەوەی قسەی ئەم لا و ئەو لا ببڕێ و کەس حەقی گوتنی نـەمێنێ، بـۆ ئەوەی لە نەزەر میلەتەکەدا هەر یەکێکتان مەوقیعێکی عالیتان ببێ، ئەبێ لەمەودوا هەمو وەقتێک لە مـەجلیس دا فەعالیەتی ئێوە ببینن." (ژیان، ژ 164، 4 ی نیسانی 1929).

4. داواکاری مەبعوسەکان

4. 1. دەبارەی مەعاریف

"سورەت و تەرجومەی تەقریرێکی مەبعوسە موحتەرەمەکانی کوردە کە لە خسوس مەعاریفـەوە داویانـە بە وەزارەتی مەعاریف:

"بۆ وەزارەتی جەلیلەی مەعاریف

"لە فەخامەتتانەوە مەعلومە کە جیهەتی شیمال لە خسـوس عـەلاقاتی سیاسـیە و ئیقتیسـادیەوە لـە نـاو حکومەتە گەنجە تازە پێگەیشتوەکەمانا ئەهمیەتێکی گەورەی هەیە، لە بەر ئەمە لازمە ئیزالەی هەمو مـەوانیعێک بکرێ لە خسوس نەشری مەعاریفەوە، وە ئەو شتانەی کە جەهل لائەبات پێویستە ئیکمال بکرێ.

"چونکە لە مەنتیقەی شیمالا مەعاریف زۆر سست ئەڕوا و زۆر دواکەوتوە لازمە بـۆ ئـەوەی دەرەجـەی مەتلوبە بگەیەنرێ معاوەنەتی بکرێ بە نەوعێک مساوی بێ بە مەنتیقەکانی تری عیراق.

"ئەو سەبەبانەی کە مەعاریفی ئەم مەنتیقەیەی دواخستوە ئەمانەن:

1. نەبونی کتێبانی تەرجومەکراو بە کوردی کە لیسانی تەدریسیەی ئەو مەنتیقەیە و عیبارەتە لە چەنـد لیوا و قەزایەکی موهیم کە تول و عورزی لە زاخۆوەیە هەتاکو پێنجوین و خانەقین و بەدرە.

2. کەمێتی موعەلیم لەو مەنتیقەیەدا.

3. بۆ ئەوەی ئیرشاد و موراقەبەیەکی تـەواوی موعەلیمـەکان و مەکتـەب بکـات و تـەرەقی و تـەعمیمی مەعاریف بکات و لە سەر یەک رێ و یەک پرۆغـرام تـەدریس و تەدەروسـیان پـێ بکـات بـۆ ئـەم مەنتیقەیـە مودیرێکی مەعاریف نیە.

4. لەم مەنتیقەیەدا مەکتەبێکی موکەمەلی سانەوی نیە کە ببێ بە کەفیل و بە واسیتەی تەواوکردنی ئەو عیلمانەی کە تەلەبەکان لە مەکاتیبی ئیبتیدائیەدا خوێندویانە و، بۆ ئەوەی کە لە وێدا لەزەت لە خوێندن وەرگرن و عیلمێکی چاک فێری تەلەبەکان بکرێت بە نەوعێک کە بتوانن بچنە مەکاتیبی عالی‌یەوە.

5. ئەم مەنتیقەیە مەحرومە لە مەکتەبێکی دارولموعەلیمین کە مەوجودیەتی ئەلزەمە و یەگانە واسیتەیە بۆ ئەوەی موعەلیمی موقتەدیر پێ بگەیەنێ کە بتوانن چاک بە کوردی تەدریس بکەن.

6. لە بەر فەقیری ئەهالی ئەو مەنتیقەیە ناتوانن و مومکینیان نابێ ئەولادەکانیان بۆ ئیکمالی تەحسیلی سانەوی و عالی بنێرن بۆ مەرکەزی حکومەت.

7. زۆر ئەسبابی تر هەیە کە بوە بە سەبەبی ئەوە کە ئەبەوەینەکان ئیهتیمام ناکەن بۆ ئەوەی ئەولادەکانیان بنێرنە مەکتەب. ئەو رێیەی کە لازمە لە خسوس نەشری مەعاریفەوە تەبەعیەتی بکرێ ئەوەیە کە ئەو نوقسانیەتەی و ئەو سستیەی لە خسوس مەعاریفەوە هەیە و زیهنی ئەهالیەکەی ئیشغال کردوە کە ئیهتیمام بە مەعاریف ناکەن لازمە لاببرێ، کە ئەمانەن:

1. تەشکیلی (لیجنەیەکی تەرجەمە و تەئلیف) کە ئەعزاکانی لە عالم و منەوەرە مونتەخەبەکانی کوردەکان بێ، کە موافیقی پرۆغرامی مەعاریف کتێب تەئلیف و تەرجەمە بکەن. وە ئیعتیقادمان وایە کە ئەم لیجنەیە ئیشەکانیان زۆر چاک و بە تەواوی بە جێ ئەهێنن. وەزارەتی مەعاریف بۆ ئەم خسوسە مەساریفێکی زۆری ئەبێ و ئەگەر وەزارەتی مەعاریف لە حالی حازردا مەعزور بو لە تەشکیل کردنی ئەو لیجنەیە کە زۆر پێویستە بۆ لابردنی تەزەبزوب هیچ نەبێ رجا ئەکەین رەسمەن ئیعلانی بکات کە ئەو کەسانەی موافیقی پرۆغرامی مەعاریف کتێبێک تەرجەمە وە یا تەئلیف ئەکەن بە نیسبەت چاکیی کتێبەکەیانەوە ئیکرامیەیەکی ئەدرێتێ کە ئەقەلەن لە 500 روپیە کەمتر نەبێ و، ئەگەر ئەم مەسئەلەیە تەرک بکرێ بۆ تەشەبوسی شەخسی جوان نابێ، چونکە ئەمە لە میلەتێکا ئەکرێ کە لە ناویانا عیلم موتەرەقی بێ و قەدری مەعاریف بزانن. وە ئەگەر مەعاریف ئەم مەسئەلەیە بۆ تەشەبوسی شەخسی تەرک بکات باوەڕ ناکەین هیچ کەسێک لە خۆیەوە ئەم خدمەتە بکات چونکە بۆ خۆی ئینتیفاعێکی مادی و زەروری تیا نابینێ.

2. بۆ ئەوەی موعەلیمی موقتەدیر، عالم بۆ سینفە سانەویەکان چنگ بکەوێ لازمە وەزارەتی مەعاریف لە خسوس زیادی معاشەوە ئیهتیمام بکات، چونکە ئیعتیقادمان هەیە کە پیاوی زۆر موقتەدیر، عالم هەیە لە وڵاتەکەمانا فەقەت لە بەر معاش کەمی ئینتیساب ناکەن بە مەعاریفەوە.

3. لازمە دائیرەیەکی مەعاریف لەم مەنتیقەیەدا تەشکیل بکرێ بە شەرتێک مەرکەزەکەی لە وەسەتی ئەم مەنتیقەیەدا بێ کە بتوانێ موراقەبەی هەمو مەکتەبەکان بکات و لازمە مودیرێکی وای بۆ تەعین بکرێ کە لە مەداریسی عالیە دەرچوبێ کە موقتەدیر بێ حالەتی مەعاریفی بگەیەنێ بە حەدێکی مەتلوبە. وە بونی ئەم دائیرەیەیش زەروریە بۆ نەشری عیلم و مەعریفەت و، حکومەت لە تەشکیل کردنی ئەم دائیرەیە مەسرەفێکی زۆری نابێ بە نیسبەت ئێستاوە کە بۆ تەفتیش و موراقەبەی لیوای سلێمانی و کەرکوکی داوە بە بەغداد هەولێر و ئەقزیەکانی شیمال وەکو زاخۆ، دهۆک، عیمادیە، عەقرە... ی داوە بە موصل. لەمەدا هەم لە خسوس مەعاریفەوە و هەم لە خسوس تەدریساتەوە خراپە چونکە تابیعی مەنتیقەیێک نین تەدریسیان وەکو یەک نابێ و غەیری ئەمیش چونکە موفەتیشین و مودیرینی ئەم مەنتیقانە کوردی نازانن هیچ فائیدەیەکیان لێ حاسل نابێ.

4. ئیکمال و تەنزیمی مەکاتیبی سانەوی بە سورەتێکی وا کە حەسەبەل مەتلوب تەکەفولی تەربیەی تەلەبەکان بکات و ئیحتیاجیاتیان دەفع بکات. ئەمما لە خسوس ئەو مەحزورەوە کە تەلەبەکان چونکە بە عەرەبی ناخوێنن لە مەکاتیبی عالیەدا موشکیلات ئەبینن ئەمیش راست نیە چونکە ئەم مەحزورە بە زیادکردنی ئەوقاتی تەدریسیەی دەرسی عەرەبی لە سینفە سانەویەکانا لائەچێت.

5. کردنەوەی مەکتەبێکی دارولموعەلیمین بۆ ئەوەی ئیحزاری موعـەلیمی موقتـەدیری چـاک بکـات کـە بتوانن لە سەر ئوسولی تازە و موافیقی مەتلوب تەلەبەکان پێ بگەیەنن.

6. کردنەوەی مەکاتیبی کچان.

7. هەر وەقتێک مەکتەبەکان و مەعاریفی ئەم مەنتیقەیە بەم نەوعە کە عـەرزمان کـرد تـەنزیم کـرا ئـەو وەقتە ئەبەوەینەکان شەوقیان ئەبێ کە منداڵەکانیان بنێرنە مەکتەب بۆ تەحسیل.

ئینجا ئستیرحام لە وەزارەتی مەعاریف ئەکەین کە ئیهتیمامێکی کافی و تەواو بەم مەعروزاتەمان بکـات و لەم ساڵەوە دەست بکا بەم ئیسلاحاتە مەتلوبە و قەتعیـە و ئیزالـەی هـەمو مـەوانیعێک بکـات کـە ئـەبێ بـە سەبەبی عەدەم تەرەقی مەعاریفی ئەم مەنتیقەیە و ئێمەیش پێشەکی تەشەکوری ئەکەین.

بەغداد 1 ی حوزەیرانی 1928

مەعروف جیاووک نائیبی ئەربیل، ئیسماعیل رەواندزی نائیبی ئەربیل، محەمەد ساڵح نـائیبی سـلێمانی، محەمەد جاف نائیبی کەرکوک، سەبری نائیبی سلێمانی، عەبدوڵا موفتی نائیبی ئـەربیل، جـەمال بابـان نـائیبی ئەربیل، سەیفوڵا نـائیبی سـلێمانی، محەمـەد سـەعید نـائیبی کـەرکوک." (ژیـان، ژ 118، 21 ی حـوزەیرانی 1928).

ژیان لە ژێر ئەم یادداشتەدا نوسیویێتی:

"بـۆ ئـەوەی فەعالیـەت و ئیقتیـداری مەبعوسـە موحتەرەمـەکانمان لـە میلـەت بگەیـەنین، ئـەو عـەزم و تەشەبوساتەی کە بەم مودەتە کەمە لە خسوس مەعاریفی وڵاتەکەمانەوە کردویانە عەرزی قارئینی کیرام کرا."

لە پاش ستایشی ئەمین زەکی ئینجا ئەنوسێ:

"تەبیعی لەم دەورەیەدا چونکە مەبعوسەکانی تریشمان هـەمو موقتـەدیر و فـەعالن لـە ئێسـتاوە سـەعی خۆیان پیشانی میلەتەکە دا ئومێد ئەکەین ئیتر بە سەبەبی فەعالیەت و عەزمی میلەتپەروەرانەیانەوە رۆژ بە رۆژ بەرەو تەرەقی برۆین و ئیستیرحام ئەکەین بۆ خاتری قەتعی موەفەقیەت بکـرێ تەشـریکی مەسـاعی بکـەن و دەست لە ناو دەستی یەکتری بۆ بە جێ هێنانی هەمو ئامالێکی میلەتەکـە بـەزلی مەسـاعی و هیمـەت بفـەرمون چونکە لەم عەسرەدا هەمو شتێک بە یەکبونی ئەفکار و تەوحیدی مەساعیەوە پێک دێت. ئیتر دائیمەن تەمـەنای موەفەقیەت و ئینتیزاری مەساعی حەسەنەیان ئەکەین خوا تۆفیقیان بدات."

4. 2. ویستنێکی مەشروع

لە ژ 166 ی 11 ی نیسانی 1929 دا بە ناونیشانی (ویستنێکی مەشروع)، دەقی یادداشـتی هەنـدێ لـە مەبعوسـەکانی کـوردی بـڵاو کردۆتـەوە سـەبارەت بـە هەنـدێ مـافی نەتـەوەیی کـورد، ئەمـە بـە لوتکـەی چالاکیەکانیان دائەنرێ. لێرەدا لایەنی کەمی خواستەکانی گەلی کوردیان پشت ئەستور بـە بیـانوی قـانونی، بەرێوەبەرایەتی، ئابوری، پەروەردەیی... دیاری کردوە و، داوایان لە کاربەدەستانی عیـراق و بریتـانی کـردوە، بۆ قازانجی عیراق و کورد جێبەجێی بکەن:

ژیان لە پێشەکی یادداشتەکەدا نوسیویێتی:

"بۆ تەلەبی تەتبیقی ئەو ئیمتیازەی کە هەیئەتی عالی عیصبەتول ئومـەم لـە حـەلی ولایـەتی موصـلا بـە کوردەکانیان بەخشیوەو بۆ ئەوەی ئەم حقوقە و ئەم ئیمتیازە بە تەواوی لە هەمو موحیتی کوردسـتانا تـەتبیق بکرێ لە 4 ی ئەم مانگەدا لە تەرەف مەبعوسە موحتەرەمە کوردەکانەوە تەقریرێک تەقدیمی رەئیسـەل وزەرای عیراق و فەخامەتی مەندوبی سامی کراوە، بۆ ئەوەی هەمو کوردەکان لەم مەسئەلەیە حاڵی ببن صورەتێکیـشی بۆ دەرجی لە غەزەتەدا بۆ ئیدارەخانەی ژیان نێردراوە.

"وا صورەتی ئەو موتالەبەیەی کە وەکیلە موحتەرەمە خۆشەویستە بە قیمەتەکانمان تەلەبیان کردوە بە تەرجومە کراوی نەشر کرا. وە دەرەجەی حسیات و مەسروریەتی میلەتەکەیش بەرامبەر بەم فەعالیەتەی کە وەکیلە خۆشەویستەکانمان بۆ محافەزەی حقوق و بۆ بەرزبونەوەی ولات و میلەتەکەمان کردویانە بە موفەصەلی عەرز ئەکرێ."

ئینجا دەقی یادداشتەکەی نوسیوەتەوە:

"فەخامەتی رەئیسەل وزەرای عیراق

"صورەتێکی بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

"لەو وەقتەدا کە لیجنەی عیسبەتول ئومەم خەریکی حەلی مەسئەلەی موسڵ بو، لە تەقریرەکەیانا تەوسیەیان کرد بو بۆ دانی بەعزێ ئیمتیازاتی ئیداری بە میلەتی کورد.

"لە خسوس ئیدارەیانەوە و بۆ تەئمینی مەسالیحیان سەلاحیەت و حورپەتێکی کامیلیان پێ بەخشی بون، بەڵام مەعەلئەسەف ئەم ئیمتیازاتە کە لازم بو لە عمومی کوردستانا تەتبیق بکرێ، هەر مونحەسیر کراوەتە سەر لیوای سلێمانی و هەولێر و ئەم رێیەی لە خسوس تەتبیقی ئەم ئیمتیازەوە حالی حازر گیراوە، فائیدەیەکی عیلمی، ئیقتیسادی و ئیدارەیەکی باش، کە رەغبەتیان لە سەری بێ بە کوردەکان نابەخشێ.

"وە مەعلومە ئەم ئوسولە و ئەم رێیەی کە ئێستا بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە گیراوە و حکومەت زۆر سعوباتی تیا ئەکێشێ، نەتیجە فائیدەیەکی باشیشی نابێ بۆ کوردەکان.

"کەواتە لازمە بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە تەشکیلاتێکی عمومی و واسیعتر بکرێ کە زیاتر مولائیم بێ بۆ حقوقی کوردەکان، ئەو وەقتە بە تەبیعی ئەم بارە قورسەیش لە سەر شانی حکومەت سوک ئەبێتەوە.

"بە قەلبێکی سەمیمیەوە ئیستیرحام ئەکەین تەماشای مەتالیبەکانی خوارومان بکەن و، بە عەجەلە تەوەسول و سەلاحیەت بدەن بۆ ئەم تەشکیلاتە مەتلوبە موسیبەیە.

1. لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە لیوای موسڵ لە وەزعیەتی حازرەیدا عیبارەتە لە 24 ناحیە و 9 قەزا و ئەم قەزایانەیش ئەمانەن: شێخان، عەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، دهۆک، تەلەعفەر، سنجار و نەفسی قەزای موسڵ. وە ئەگەر بڵێین ئەکسەریەتی عەشایەر و ئەهالی ئەم قەزایانە موافیقی لوغەت، تاریخ و عادەتیان کوردن شتێکی تازە ناڵێین و، ئەو خەریتەیەی کە لیجنەی عیسبەتول ئومەم لە سەر ئەساسێکی جنسیەت لەم خسوسەوە رەسمی کردوە لە بەر چاومانە و بە ئاشکرا ئیسپات و ئیزاحی ئەمە ئەکات.

"غەیری ئەمەیش جدەن زۆر زەحمەتە بۆ موتەسەرپیفی لیوای موسڵ کە دائیمەن لە ناو ئەم مەنتیقە واسیعەدا بگەرێ و ئاگاهداری هەمو ئەحوالی ئەهالیەکە بێ و، دیسانەوە بۆ ئەهالیش زۆر زەحمەتە کە بۆ ئیشی حکومەتیان دائیمەن بێنە مەرکەزی لیوا و، لە بەر رێ دوری و لە بەر ئەوەی کە لە زبانی کوردی زیاتر لیسانێکی کە نازانن و، لە بەر ئەوەی کە وەزعیەتی مالیەیشیان موساعید نیە، لە بەر ئەوە ئیقتیراح ئەکەین تەشکیلی لیوایەکی کوردی بکەن کە مەرکەزەکەی دهۆک بێ و بە لیوای دهۆک ناو ببرێ و، قەزای عەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، مولحەقی ئەم لیوایە بن و تەشکیلاتی ئەم لیوایەش بە پێی تەشکیلاتی لیواکانی ئێستای شیمال بێ و، معامەلاتی رەسمیەیان ببێ بە کوردی.

2. وە لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە موازەنە و مقیاسی میلەتێک هەر مەعاریفە و هەر مەعاریف ژین و سەعادەت و ئیستیقبالی میلەتێک تەئمین ئەکات. وە عەکسی ئەمە ئەگەر میلەتێ مەعاریفی نەبێ مەحکومی مردن و زیلەتە و، ئەگەر بە مونسیفانە تەماشای وەزعیەتی مەعاریفی لیوا کوردیەکان بکەین و لە گەڵ مەعاریفی مەنتیقەکانی کەدا موقایەسەی بکەین موتەئەسیفانە چاومان پێ ئەکەوێ کە مەعاریفی مەنتیقەی کوردستان بە دەرەجەیەک دواکەوتوە کە ئینسان موتەئەسیر ئەکات. وە وا ئەزانین ئەم دواکەوتنەی

مەعاریفیش هەر لە بەر ئەوەیە کە مەربوتی مودیریەتی عمومیە لە بەغداد کە هیچ ئیهتیمـام ناکـات بـۆ ئیکمـالی ئەو واسیتانەی کە مەعاریفی ئەم مەملەکەتەی پێ تەرەقی ئەکات. وە غەیری ئەمیش ئەسبابێکی تری هەیە کە بە نیسبەتی سەدەوە میقدارێکی زۆر کەمی بـۆ مەسـاریفی کوردسـتان سـەرف ئـەکرێت و ئیهتیمـام ناکرێـت بـە تەرجومە و تەئلیفی کتێبان.

"لە بەر ئەوە ئیقتیراحیش ئەکەین کە بۆ مەعاریفی ئەم لیـوا کوردانـە مودیریـەتێکی مـەعاریف تـەعین بکرێ کە مودیرەکەی کوردێک بێ و مەرکەزەکەیشی لە یەکێ لەم لیوا کوردییانەدا بێ.

"تەوحیدی ئیدارەی چوار لیوا کوردەکە بکرێت کە سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و دهۆکە. وە بـۆ ئەمانـە تشکیلی موفەتیشیەتێکی عام بکرێت کە ڕەئیسەکەیان یەکێ بێ لە کوردەکان کە ئیقتیداری کیفایـەتی بـۆ ئـەم وەزیفەیە مەعلوم بێ کە موراقەبەی هەمو ئیشوکاری ئەم لیوایانە بکات و موتەسەڕیفی لیواکانیش موراجەعـەتی پێ بکەن و، سەلاحیەتێکی تەواویشی بدرێتێ و مەربوتی پایتەختی حکومەتی عیراق بێ و، لە لیـوا کوردەکانـا تەمسیلی هەمو وەزارەتەکان بکات. وە بۆ ئوموری مالیە، ئیقتیسادیە، سیحیە، عەدلیـەیش هەیئـەتێکی لـە ژێـر دەستا بێ بۆ ئیستیشارە.

4. تەلەب لە حکومەت ئەکەین کە سەعی بکات بۆ تەعدیلی بەعزێ مەواد لە قەوانینی عیراق دا، ئەوانـەی کە ئەزانرێ بە نەزەری وەزعیەتی جوغرافیای ئەو مەنتیقەیەوە بۆ حقـوقی ئەهالیەکـەی موسـاعید نیـە تـەتبیق بکرێ و ئیقتیراح ئەکەین تەتبیقی مەوادی قانونی ئەرازی بکەن بە سورەتێک کە دائیرەی تاپۆ بە حەقی قەرار بتوانێ تەسجیلی ئەرازییان بۆ بکات بۆ مودەتێک کە لە دو ساڵ کەمتر نەبێ بۆ ئەوەی کـە تەسـهیلاتێک بـێ بۆ مەسالیحی ئەهالیەکە و تەشجیعیشیان بکات کە بۆ تەسجیلی ئەرازیەکانیان تەشەبوس بکەن بە مەجانی.

5. ئیقتیراح ئەکەین بودجەی عمومی ئەم مەملەکەتە مەنتیقەیە موافیقی نیسـبەتی لای خـوارەوە سـەرف بکرێ. لە میزانیەی عمومی ئەو مەبلەغەی کە بۆ دەوائیری مەرکەزیـە تەخسـیس ئـەکرێ لـێی تـەنزیل بکـرێ باقیەکەی تری مساواتەن، یا بە نیسبەتی نفوس، وە یا بە پێی واریداتیان، بـە سـەر لیواکـانی کـەدا تەقسـیم بکرێ و، لازمە مەسئەلەی گومرگی عمومیش بە نەزەرێکی دیقەت بگیرێ.

ئەی فەخامەتمەئاب! لە گەڵ ئەو حسیاتە چاکەی ئێمـە هەمانـە بەرامبـەر بـە حکومـەت هـیچ مانعێـک نابینین بە ئیحتیرامەوە مەتالیبی میلەتەکەمان تەقدیمتان بکەین بە سیفەتێک کە ڕەئیسی حکومەتەکەن و، ڕجـا ئەکەین ئەم مەتالیبە بە نەزەرێکی دیقەت تەحقیق بفەرمون کە چەند بۆ زەراعەت و تەرەقی ئـەرازی و تـوروقی مواسەلاتمان چاکە و، لە تەتبیقا چەند ئیدارەمان تەوسیع و وەزعیشـمان چـاک ئـەکات. ئێمـە غـەیری شـتێک نەبێ، کە تەتبیقی زۆر باش و مومکینە، تەلەبێکی تر ناکەین کـە بـۆ حاڵـەت و وەزعیـەتی مالیـە و سیاسـیەی عیراق خراپ بێت.

دیسانەوە تەعزیماتی فائیقەمان تەقدیم ئەکەین.

ئیسماعیل نائیبی هەولێر. جەمال کەزا (مەبەست ئەویش نائیبی هـەولێرە. نـم)، محەمـەد سـاڵح نـائیبی سلێمانی. سەیفوڵا نائیبی سلێمانی. حازم نائیبی موسڵ. محەمەد جاف نائیبی کەرکوک."

لە پەراوێزی ئەم یادداشتەدا پێویستە چەند تێبینییەک تۆمار بکرێ:

یەکەمیان.

ئەم یادداشتە ئیمزای هەمو مەبعوسە کوردەکانی پێوە نیە. لە مەبعوسەکانی سلێمانی: ئەمین زەکی بەگ و صەبری حاجی عەلی ئاغا، لە مەبعوسەکانی هەولێر: داود حەیدەری و مەعروف جیاوک و عەبـدوڵا مـوفتی، لە مەبعوسەکانی کەرکوک: حاجی عەلی قیـردار و مسـتەفا یـەعقوبی (ئـەم دوانـە تورکومـان بـون) و سـەعید

ئەفەندی (مەبعوسی کفری)، لە مەبعوسەکانی بادینان: هەیبەتوڵا ئەفەندی و عەبدوڵا نور محەمەد، ئیمزایان نەکردوە. بۆچی ئیمزایان نەکردوە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە پێویستە لێکۆڵەر بگەڕێتەوە بۆ فایلە نهێنیەکانی ئەو سەردەمەی عیراق و بریتانیا.

دوەمیان،

لەم یادداشتەدا داوای جیاکردنەوە و یەکخستنی قەزا و ناحیە کوردنشینەکانی موسڵ و دروستکردنی لیوایەکی تازە بە ناوی (لیوای دهۆک) هوە کراوە، بەڵام هەندێ ناوچەی لێ دەرهێنراوە.

سێیەمیان،

لەو سەردەمەدا چالاکەکانی کورد داوای دروستکردنی لیوایەکی تریشیان کردوە لە قەزا و ناحیە کوردنشینەکانی جنوبی عیراق، کە بەشێ بون لە لیواکانی بەغداد و عەمارە وەکو کفری، خانەقین، مەندەلی، بەڵام لەم یادداشتەدا باس نەکراوە. مەعروف جیاوک ئەم باسەی کردۆتەوە:

"سوئالی مەبعوسی هەولێر حەزرەتی مەعروف بەگ جیاوک

"بەغداد: وەقتی خۆی مەبعوسی موحتەرەمی هەولێر مەعروف بەگ جیاوک بەرامبەر بە وەزارەتی داخلیە ئیقتیراحێکی کرد بو کە حکومەت پێویستە دو لیوای تازە ئیحداس بکا یەکێکیان بە ناوی دهۆکەوە و ئەوی تریان بە ناوی باجەڵانەوە. لە بەر ئەوە مەعلوم نەبوە حکومەت چ قەرارێکی داوە دیسانەوە پرسیاری لە وەزارەتی داخلیە کردوە." (ژیان، ژ 223، 16 ی کانونی سانی 1930).

چوارەمیان،

ئەم داواکارییانە ئەگەر لە کاتی خۆیدا جێبەجێ بکرایە لەوانە بو زۆر لەو گیروگرفتانەی بە درێژایی مێژوی عیراق لە نێوان بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و حکومەتی عیراق دا رویان داوە، نەقەومانایە.

حکومەتی عیراق لە 1969 دا قبوڵی کرد لیوای دهۆک دروست بکرێ، ئەویش بە ناتەواوی و دوای ئەوەی زۆر جێگەی کوردنشینی لێ دەرهێنا و، هەندێکی تەعریب کرد. لیوای باجەڵان، نەک هەر دروست نەکرا، بەڵکو زۆری ئەو ناوچانە بە تەواوی تەعریب کران، هەمو کوردەکانیان لێ دەر کرد و عەرەبیان هێنایە شوێنەکانیان.

ساڵی 1970 دوای داننان بە مافی نەتەوەیی کوردا لە سەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی هەندێ لەم داواکارییانە بە نیوەوناچڵ سەلمێنرا. سلێمانی و هەولێر و دهۆک لە یەکەیەکی بە ناو ئۆتۆنۆم دا یەکخران، بەڵام کەرکوک و زۆر لە ناوچە کوردنشینەکانی موسڵ و جنوبی عیراقی لێ دەرهێنرا. مەجلیسێکی تەشریعی و مەجلیسێکی تەنفیزییان بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆم دروست کرد. کورد بە گشتی بەم کارانە رازی نەبو، چونکە ئەمانەیان بە شێواندنی مافەکانیان دانا نەک بە سەلماندنی.

4. 3. هەوڵی یەکتەنی ئەمین زەکی

ئەمین زەکی کە لەم دەورەیە و لە دەورەی پێشودا مەبعوسی سلێمانی بوە چەند جارێ بۆتە وەزیری مەعاریف و ئەشغال و مواسەلات. لە گەڵ ئەوە یشدا هەندێ هەوڵی یەکتەنی داوە. بە تایبەتی بۆ کاروباری خوێندن و پەروەردە و کردنەوەی رێگاوبان. هەوڵەکانی خۆی لە دەورەی یەکەمدا لە نامیلکەیەکی سەربەخۆدا بە ناونیشانی (محاسبەی نیابەت) چاپ و بڵاو کردۆتەوە. لەم دەورەیەشدا دو تەقریری داوە بە مەجلیس و (بەیانات) ێکی درێژی لە مەجلیسدا داوە. ژیان پوختەی هەردو تەقریر و، دەقی بەیاناتەکەی بڵاو کردۆتەوە:

خۆلاسەی دو تەقریر

"خۆلاسەیەکی دو تەقریری مەبعوسی موحتەرەمی سلێمانی مەعالی ئەمین زەکی بەگە کە تەقدیمی مەجلیسی عالی مەبعوسانی کردوە لە خسوس: مەعاریفی کوردستان و، تەشکیلی لیجنەیەکی عیلمی بۆ تەئلیف و تەرجومەی کتێبانی تەدریسیەی کوردی و، بۆ ئیحداس و تەشکیلی مودیریەتێکی مەعاریف و، تەعینی موفەتیشینی کورد بۆ مەنتیقەی کوردەکان.

"خۆلاسەی تەقریری ئەوەل:

"لە لیوای موصل، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی دا حالی حازر 38 مەکتەبی کوردی تیا مەوجودە. لە مەکاتیبی ئیبتیدائی، سانەوی کوردەکانا لە سەر مینهاجی رەسمی مەعاریف بۆ 58 مەوزوع، کە مەجبورن تەدریسی بکەن، تەنها بۆ دەرسێکیان کتێبی کوردی هەیە. بۆ مەوزوعەکانی کە، چونکە کتێب نیە، تەلەبەکان مەجبورن نۆت بگرن و لە سەر ئەو نۆتانە مەحکومی سەعی کردنن. لاکین لە سینفی ئەوەلیەکانا، چونکە تەلەبەکان بە تەواوی ناتوانن بنوسن، مومکینیان نابێ نۆتێکی سەحیح بگرن و لە خاریجی ئیمکانیانایە، لە غەیری ئەوەی کە بە غەڵەت و بە عەجەلە دەفتەرەکانیان رەش و پڕ بکەنەوە، ناتوانن سەعیەکی تر بکەن، لە بەر ئەمە زیهنیان بە مەعلوماتی غەیرسەحیحە ئیشغال و مانگو ئەکرێ. هیچ ویجدانێک قبوڵی ناکات ئەم تەلەبانە کە ئومێدی ئیستیقبالی کوردەکانن بە مەعلوماتی غەیرسەحیحە زیهن و دەماغیان مشەوەش و زەهراوی بکرێ.

"مەجبورین ئەم مەکتەبانەی کە کراونەتەوە بیکەین بە موئەسەسەیەکی مەعریفەت، بە وەسائیتی تەدریسیەی چاک مادەتەن وە مەعنەن تەجهیزیان بکەین. لە بەر ئەمە ئیستیرحام ئەکەم بۆ ئەوەی دەستبەجێ دەست بکەن بە تەرجومە و تەئلیف، بە عەجەلە (لیجنەیەکی دائیمی) تەشکیل و لە کوردە منەوەرە موقتەدیرەکانی ئێرە ئەعزای بۆ تەعین بکەن."

"خۆلاسەی تەقریری دوەم:

"ئەو مەکتەبانەی کە لە لیوای سلێمانی، کەرکوک، هەولێردا مەوجودن قیسمێکیان لە تەرەف مودیریەتی مەنتیقەی موصل و قیسمێکیان لە تەرەف مودیریەتی مەنتیقەی بەغدادەوە ئیدارە ئەکرێن. لە بەر ئەمەی کە مودیری هەردو مەنتیقەکان کوردی نازانن و عادەتەن بێگانەن بەم لیسانە ناتوانن تەفتیش و موراقەبەی مەکتەبەکان بکەن و، لە قودرەتی تەدریسیەی موعەلیمەکان تێ ناگەن و بە تەواوی عاجزن کە ئیسلاحی تەرزی جەرەیانی ئوسولی تەدریسیەی مەکتەبەکان بکەن. لە بەر ئەم وەزعیەتە چونکە مەکتەبە کوردیەکان لە موراقەبە و نەزارەتێکی موتەمادی مەحرومن و نەتیجە بوە بە سەبەبی عەدەم تەرەقی و تەکامولیان. لە بەر ئەوە تەلەب ئەکەم ئەو مودیریەتی مەنتیقەی کە دوسێ ساڵ لەمەوپێش بۆ ئەم خسوسە هەبو بە عەجەلە ئیحداس و ئیعادەی بفەرمونەوە و مەکاتیبی سلێمانی، کەرکوک و هەولێر رەبتی ئەم مودیریەتە بکەن و مودیرێکی کوردی بۆ تەعین بفەرمون.

"وە لە عەینی زەمان دا بۆ 16 مەکتەبە کوردیە کە لە لیوای موصل دا هەیە، بۆ تەفتیش و موراقەبەیان موفەتیشینی کوردی موقتەدیر ئیستیخدام و عەلاوەی قادرۆی مەنتیقەی موصلی بکەن. موحەقق لێم مەعلومە کە مەجلیسی عالیتان ئەبێ بە زەهیری ئەم تەلەب و ئومێدم تەرویج ئەفەرمون." (ژیان، ژ 118، 21 ی حوزەیرانی 1928).

تێبینی:

1. بەیاناتی ئەمین زەکی لە مەجلیسی مەبعوسان دا لە ژمارەکانی 128 و 129 و 130 و 131 و 133 و 134 و 137 دا بڵاو کراوەتەوە.

2. ئەمین زەکی لە نامیلکەیەک دا بە ناوی (محاسبەی نیابەت) ەوە باسی هەوڵەکانی خۆی ئەکا لە دەورەی یەکەم دا.

بەو بۆنەیەوە کە ئەمین زەکی هەڵبژێرراوە بە نائیبی رەئیسی مەجلیس ژیان نوسیوێتی:
"تەشەکوری مەبعوسەکان ئەکەین
"مەجلیسی مەبعوسان لە ئیبتیدای 1 ی ئەم مانگەدا بە سورەتێکی ئیعتیادی ئیجتیماعی فەرمو. لە دوای خوێندنەوەی خیتابی عەرش موافیقی قانون داخلی مەجلیس دەست کرا بە ئینتیخابی رەئیس و نائیبی رەئیس. نەتیجە: بە ئەکسەریەتی ئارا فەخامەتی عەبدولعەزیز بەگ قەساب رەئیسی سابیق دیسانەوە بە رەئیس و مەندوبی موحتەرەمی سلێمانی مەعالی ئەمین زەکی بە نائیبی رەئیس ئینتیخاب کران...." (ژیان، ژ 138، 19 ی تشرینی دوەمی 928)
ژیان لە (ژ 132) دا (تەشریف) هێنانی (رەئیسی عالی مەجلیسی مەبعوسان) عەبدولعەزیز قەساب (سیرف بە فکری سیاحەت و بۆ چاو پێ کەوتنی سلێمانی) و، لە (ژ 138) دا هەواڵی سەردانی جەمال بابان و سەیفولا بەگی بڵاو کردۆتەوە و سەروتاری (ژ 139) ی تەرخان کردوە بۆ ستایشی (ئەم دو سیما عالیە چونکە نەونیهالێکی پێگەیشتوی باغی ئەم وەتەنەن و لە عائیلەیەکی گەورەی ساحیب حقوق و خۆشەویستی ئەم خاکەن و چونکە خۆیشیان زۆر خەدەماتی فائیقەیان لە نەزەر ئەم میلەتەدا سیبقەتی کردوە...).

4.4. دەنگدانەوەی داواکاریەکان

ئەو یادداشتەی هەندێ لە مەبعوسەکان دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد دایان بە سەروەزیرانی عیراق و مەندوبی سامی، لە ئاستی جیاوازدا بە جۆری جیاواز دەنگی داوەتەوە:

لای کورد

ژیان لە پاینی یادداشتەکەدا ئەم لێدوانەی خۆی نوسیوە:
"ئەی وەکیلانی میلەت، ئەی خۆشەویستانی هەمو قەومی کورد!
سورەتی تەرجومەکراوی تەقریرە بە قیمەتەکەتان کە لە نوقتەی محافەزەی حقوقی میلەتی کوردەوە داوتانە لە سەرەوە دەرج کرا.
"فەعالیەت و جدییەتێک کە بۆ ئیحقاقی حەقێکی مەشروعی کوردەکان و بۆ تەرەقی و تەعالیان ئیبرازتان فەرموە، سرور و خۆشیەکی خستە دڵی هەمو میلەتی کوردەوە.
"میلەت خۆی زۆر بە بەختیار ئەزانێ کە وەکیلێکی عالی و بە قیمەتی وەکو ئێوەی هەیە. بۆ ئەم مەتالیبە مەشروعەی کە ویستوتانە هەمو پشتیوانین.
"بە خسوسی بە ناوی ژیانەوە و بە عمومی بە ناوی میلەتی کوردەوە تەشەکورتان ئەکەین. هەر بژین! ژیان" (ژیان، ژ 166، 11 ی نیسانی 1929).
لە ژ 166– 167 دا تەلگرافی پشتیوانی سەرۆکی شارەوانی سلێمانی و سکرتێری کۆمەڵی زانستی و ژمارەیەکی زۆر لە رۆشنبیر، بازرگان، کەسایەتی ناسراو، سەرانی عەشایەری سلێمانی بڵاو کردۆتەوە.
ژیان لە سەروتاری ژ 167 دا بە ناونیشانی: (ئەم ئیمتیازەی کە بە کوردەکان بەخشراوە تەتبیقی مەجبوریە) نوسیوێتی:

"لــە ڕۆژنامــەی ژمــارە 167 (ڕاســتەکەی ژمــارە 166 ە. نــم) و 11 ی نیســان تاریخــا ســورەتی تەرجومەکراوی تەقریرێکی وەکیلە خۆشەویستەکانمان نەشر کرد کە بۆ تەتبیقی ئەو ئیمتیازەی کە عیسـبەتول ئومەم بە کوردەکانی بەخشیوە، بە حکومەتیان دابو.

"ئێمە ئەمانەوێ بەرامبەر بەم تەقریرە و موقابیل بەم تەلەبە مەشروعەیە حسیاتی خۆمان و میلەتەکـەمان عەرز بکەین.

"لە هەمو میلەتی عیراق و خسوسەن لە پیاوە سیاسیەکانیەوە مەخفی نیە کە میلـەتی کـورد و هـەمو پارچەیەکی – ئەوانەی لە ژێر ئیدارەی تورک وە یا ئێرانا ئەژیان – وەکو سائیری ئەقوامی زەعیفەی تـر هەرچەند ئیدارەیەکی سەربەخۆیان نەبو، بەڵام لەو زەمانەیش دا دیسـانەوە عەنعـەناتی تاریخیـە، زبـان و هەمو عاداتیان محافەزە کرد بو، بەڵام وەقتێک کە هەمو حکومەتە گەورەکان پرنسـیپی جـەنابی ویلسـنیان قبوڵ کرد و کە نەتیجەی شەڕی گەورە هات و لە دوای موتارەکە و موسالەحە ئەکسەر لەو میلەتە زەعیفانـە ئیستیقلالیەتی تامەیان درایە و ئەوانی تریشیان مەسەلەن وەکو عیراق، سوریە، فەلەسـتین و کوردسـتان... چونکە قابیل نەبو و نەیانتوانی بە تەنها بۆ خۆیان بژین قەرار درا هەتا قابیلیەت پەیدا ئەکەن بە سورەتی ئینتیداب بژین.

"دیسانەوە مەخفی نیە وەقتێک کە حکومەتی فەخیمە و عیراق ئەم وڵاتەی ئیستیلا کرد، حقوقی تەواوی بە کوردەکان بەخشی و لە ژێر ئیدارەی حکومەتی فەخیمەدا ئیدارەیەکی سەربەخۆیان بۆ تەشکیل کـرا، بـەڵام وەقتێک کە عیراق داوای حقوقی موقەدەسەی خۆی کرد، چونکە مەعلوم بو کە عیـراق هـەر عـەرەب نیـە و، لـە ئەقوامی موختەلیفە تەشەکولی کردوە، چونکە مەعلوم بو لە گەڵ کوردەکانا ئەکسەر مەنافیعیان موشـتەرەکە و لازم و مەلزومی یەکترین و باخسوس لە حەلی ولایەتی موسڵا چونکە لیجنەی عیسبەتول ئومـەم لـێی مـەعلوم بو کە ئەکسەری سەکەنەی ئەم ولایەتە کوردە و عادەتەن وڵاتێکی کوردیە، مەجبورەن لە سەر فکـر و تەنسـیبی حکومەتی فەخیمە و بە قەراری عیسبەتول ئومەم ئیدارەی ئەم دو میلەتە تەوحید کرا و لە هەردولا حکومەتێکی عیراق هێنرایە وجود. وە بۆ ئەوەی ئەم دو میلەتە هەتاکو سەر بە یەکەوە بـژین موتەئەسـیر نـەبن و حقـوقی یەکتری غەسب نەکەن. وە هـەردولا عەنعـەناتی میلیەیـەیان بـاقی بـێ و بـەو نـاوەوە تـەرەقی بکـەن، بـەعزێ ئیمتیازیان دا بە کوردەکان و، لە عەلاوەی کوردستان بە عیراق دا ئەم ئیمتیازە بە شەرت گیـرا. بـەڵام چونکـە لەوساوە ئەم ئیمتیازە قیسمێکی کەمی لە بەعزێ وڵاتە کوردەکانا تەتبیق ئەکرێ و لە ئەکسەری وڵاتـەکانی تـرا بە قەتعی هیچی تەتبیق نەکراوە. ئەم موجیبەتە و ئەم رابیتەیە کە لیجنەی عادیلەی عیسبەتول ئومەم ئەیویسـت بە تەواوی تەئمین نەکرا.

"لە بەر ئەوە چونکە میلەتی کورد زانی ئەگەر مەسئەلە هەروا بمێنێتەوە نەک تەرەقی ناکا بەڵکو ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەودوا ئەڕوا بە قەتعی قەراری دا کە داوای حقوقێکی مەشروعەی خۆی بکات و، نەتیجە لە سەر ئارەزو و خواهیشی عومیەی میلەتەکە وەکیلانی میلەت تەلەبی ئەم حقوقەیان کرد.

"ئینجا ئەی وەتەنپەروەرە موحتەرەمەکان، ئەی پیاوە سیاسیەکانی عیراق! ئەبێ بـزانن ئـەم مەسـئەلەیە هەر فکرێکی خسوسـی وەکیلـەکانمان نیـە، بـەڵکو ئارەزویـەک و تەلـەبێکی قـەتعی عـومی میلـەتی کـوردە. تەئمینتان ئەکەین ئەم مەسئەلەیە بە واسیتەی ئەسبابێکی ترەوە پەیـدا نـەبوە. بـەڵکو کـورد مـەجبورە تەلـەبی حقوقێکی مەشروعی خۆی بکات.

"ئێوە چۆن میلیەتی خۆتان خۆش ئەوێ و ئەتانەوێ حوڕ و سەربەست بژین، کوردیش بۆ عەینی غایە هەوڵ ئەدات و، لازمە ئینسان مادام میلەتپەروەر بو حورمەتی میلیەتی میلەتێکی تریش بگرێ و، ئەمە لە دنیـادا قانونێکی تەبیعیە.

"وە دیسانەوە ئەبێ بزانن ئەم ئیمتیازە کە دراوە بە کوردەکان هەر بۆ ئەوەیە کە موحیبەتێکی ئەبەدی بەین تەئمین بکات و هەر بۆ ئەوەیە کە مەنافیعێکی موشتەرەکی لێ بێتە وجود و، بەم سەبەبە هەردولا تەرەقی بکەن. لە بەر ئەوە ئەبێ ئەم ئیمتیازەی کە پێیان بەخشراوە حەرفیەن تەتبیقی بکەن و حەتا لەمیش زیاتر و لە پێش خۆتانەوە بۆ تەرەقی و تەعالیيان سەعی بکەن، وە ئیلا ئەگەر هەروا بمێنێتەوە نەک هەر کوردەکان دوا ئەخات، بەڵکو ئەبێ بە سەبەبی دواکەوتنی هەردولا.

"ئیستیرحام ئەکەین، وەکیلەکانمان، بۆ ئەوەی ئارەزوی عمومی ئەم میلەتە تەئمین بکرێ، ئەبێ بۆ ئەم مەسئەلەیە بە جدی سەعی بکەن و لێی سارد نەبنەوە و بە عەجەلە و بە قەتعی ئەم ئیمتیازە لە هەمو کوردستانا تەتبیق بکەن و، رجایش لە حکومەت و ئەولیای ئومور ئەکەین بۆ ئەوەی ئەم وەحدەتە هەر باقی بێ، ئیستیرحامنامەی ئەم میلەتە و وەکیلەکانمان تەرویج بفەرمون، کە نەتیجە حکومەتێکی گەورە و موتەرەقی و بە ناوی عیراقەوە لێوە بێتە وجود." (ژیان، ژ 167، 15 ی نیسانی 1929).

لای رۆژنامەکانی عیراق

بۆ زانینی دەنگدانەوەی ئەم یاداشتە لە رۆژنامە عەرەبیەکانی عیراق دا پێویست ئەکا سەیری رۆژنامەکانی ئەو کاتە بکرێ. ژیان وەڵامی یەک رۆژنامەی داوەتەوە کە ئەویش العراقە.

"جوابی غەزەتەی العراق بە تاریخی 9 ی نیسانی 929

"بەرامبەر بەو تەقریرەی کە وەکیلە خۆشەویستەکانی میلەتی کورد بۆ تەلەبی حقوقی میلەتەکە دابویان لە غەزەتەی العراق ی 9 ی نیسانی 929 تاریخ دا چاومان بە چەند دێڕێک کەوت.

"ئێمە چونکە زبانی حاڵی میلەتی کوردین هەرچەند لە سەرمان واجیب بو جوابی بدەینەوە بەڵام بۆ ئەوەی حسیاتی کوردەکان تەحریک و نەتیجە شتێکی خراپ تەولید نەکات نەمانویست دورودرێژ جوابی بدەینەوە.

"هەر ئەمەندە ئەڵێین بۆ العراق زۆر عەیب و فکرێکی غەڵەتە کە بە هەمو حسیاتەوە میلەتێکی شەجیع، ساحیب شەرەفی وەکو کورد تەهدید ئەکات و ئەیترسێنێ بەوەی کە ئەڵێ (کوردەکان تەلەبی وا بکەن وەکو ئیدیعای ئەرمەنیەکانی لێ دێت کە موقابیل بە تورکیا کردیان و نەتیجە بەم حاڵە گەیشتن).

"ئەی ساحیب و موحەڕیڕی العراق! بە جدی عەرزت ئەکەین کورد هیچ وەقتێک خۆی بە ئەرمەنی نازانێ و عیراقیش بە تورکیا. کورد بەو شەرتە لە گەڵ عیراقا ئەژی، نەک وەکو غەزەتەکانی خاریج ئەڵێن و ئەنوسن (ئەبێ ئەم دو میلەتە وەکو بریتانیا و ئسکۆتلاند بژین و تەماشای یەکتری بکەن) بەڵکو کورد ئەیەوێ زیاتر تەماشای بکرێ.

"رجا لە ئەولیای ئومور ئەکەین ئەگەر ئەیانەوێ ئەم دو میلەتە بە یەکەوە بژین نابێ مەیدان بدەن شتی وا بنوسرێ، چونکە غەزەتەکانی کوردیش مەجبور ئەبێ موقابیل بە هەمو تەعەروزێک نەک مودافەعە، بەڵکو هجوم بکات. هەر ئەوەندە ئەڵێین." (ژیان، ژ 167، 15 ی نیسانی 929).

لای کاربەدەستان

لە ژیان دا هیچ جۆرە کاردانەوەی کاربەدەستانی عیراقی و بریتانی بە دی ناکرێ بەڵام بێگومان لە بەر ئەوەی بە باشیان نەزانیوە هیچیان لێ جێبەجێ نەکردوە.

5. هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس

"حەلی مەجلیسی مەبعوسانی عیراق و،

"ئەمری ئینتیخاباتی تازە

"بەغداد: ئیرادە دەرچوە لە سەر حەلی مەجلیسی مەبعوسان و دەستکردن بە ئینتیخاباتی تازە." (ژیان، ژ 249، 7 ی تەموزی 1930).

عیراق لەو ماوەیەدا نائارامیەکی سیاسی- وەزاری زۆری بە خۆیەوە دیوە. چەند جارێ وەزارەتەکان گۆڕاون.

عەبدولموحسین سەعدون لە نیسانی 1929 دا ئیستیقالەی کرد. مەلیک فەیسەڵ تۆفیق سویدی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ:

"وەزارەتی تازەی عیراق

"لە غەزەتەکانی بەغدادەوە – 29 و 30/4/ 929

"مەعلومە کە لە بەر بەعزێ مەسائیلی سیاسیە چەند مانگێک لەمەوپێش وەزارەتی عیراق کە قابینەی فەخامەتی سەعدونیان پێ ئەوت ئیستیعفای کرد بو و هەتا ئەم بەینە هەر بە وەکالەت ئیشی ئەکرد و حکومەتی عیراق لە حالێکی موشکیل دا مابوەوە، بەڵام لەم ڕۆژانەدا بۆ ئەوەی ئیتر نیهایەت بەم حالە بهێنرێ دەست کرا بە تەشەبوسات بۆ ئەوەی قابینەیەکی تازە تەشکیل بکرێ. نەتیجە قەرار درا کە لە ریاسەتی فەخامەتی تۆفیق بەگ ئەلسویدیدا وەزارەت تەشەکول بکات.

"ڕۆژی یەکشەمەی 28/4/29 بە موناسەبەتی دەرچونی ئیرادەی ملوکانەوە لە دائیرەی ڕەئیسەلوزەرای عیراق حەفلەیەکی موحتەشەم کرا و هەمو گەورەی دائیرەکان و موستەشارەکانی حکومەتی فەخیمەی ئینگلیز کۆبونەوە لە حالێکا کە فەخامەتی تۆفیق بەگ ئەلسویدی یش لەوێ حازر بو.

"وە لەو حەلەدا وەکیلی ڕەئیسی دیوانی مەلەکی و مورافیقی خاسی جەلالەتی مەلیک بە ئۆتۆمۆبێلی مەخسوسی ملوکانە تەشریفیان هێنایە ئەو مەوقیعەوە. لە تەرەف تاقمێک پۆلیسەوە و هەمو حازیرونەوە ئیستیقبال کران.

"ئیرادەی جەلالەتی مەلیک کە لە بابەت ڕەئیسەل وزەرایەتی تۆفیق بەگ سویدیەوە دەرچوبو تەسلیمی سکرتێری مەجلیسی وزەرا کرا. لە دوای ئەوەی کە مەراسیمی ئیحتیرامکارانە بۆ ئیرادەکە کرا لە تەرەف سکرتێری مەجلیسەوە بە دەنگێکی بەرز خوێنرایەوە کە مەئالەکەی لای خوارەوە عەرز کرا.

"لە دوای ئەوەی کە فەخامەتی تۆفیق بەگ سویدی بەرامبەر بە ئیرادەکە تەشەکوراتی لازمەی بە جێ هێنا و هەمو حازیرون موبارەکبایییان لێ کرد بە ئۆتۆمۆبێلی خسوسی تەشریفی بردە قەسری مەلەکی و بیلزات لەوێش بەیانی مەمنونیەتی فەرمو." (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

"سورەتی ئیرادەکەی جەلالەتی مەلیکی گەورەی عیراق

"فەخامەتی وەزیر تۆفیق سویدی!

"بینا لە سەر ئیستیعفای فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ و بینا لە سەر ئەوەی کە ئیعتیمادی تەواوم بە دیرایەت و ئیخلاسی ئێوە هەیە وا مەنسەبی ڕەئیس ئەلوزەرایەتیم تەودیع کردی کە ئێوەش بە عەجەلە وەزیرەکانی ڕەفیقتان ئینتیخاب بکەن و ناویان عەرز بکەن. هەر خوا موەففەقیەت ئەدا. فەیسەڵ مەلیکی عیراق" (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

لێدوانی ژیان:

"ئەم ئیرادەیە لە 28 ی نیسانی 929 و 19 ی زیلقەعیدەی 1347 لە قەسری مەلەکیدا نوسراوە.

"لە سەر ئەمە فەخامەتی رەئیسەلوزەرایش لە عەینی رۆژدا وەکو لە غەزەتەی پێشودا ناویان عەرز کرا، مەعالی وەزیرەکانی ئینتیخاب فەرموە و عەرزی جەلالەتی مەلیکی کردوە.

"تەشکیلی قابینەی تازەی عیراق لە سەرەوە عەرز کرا. ئەم قابینەیە و ئەم وەزیرە موحتەرەمانە چونکە هەمویان لە کۆمەڵی (تقدم) ن و ئەم کۆمەڵەیش لە عیراقا ئەهمیەت و مەوقیعێکی بەرزی هەیە و ئەکسەریەتی پەیدا کردوە و لە هەمو شتێکا ساحیب رەئین. جگە لەمەیش چونکە ئەمجارە لەم قابینەیەدا دو وەزیری کوردیش هەیە، ئومێدمان گەورەیە کە بە هەمویەتی بۆ عیراق و بە تایبەتی بۆ کوردستان خدمەتێکی گەورە بفەرمون.

"جگە لەمەیش جاران کەلە هەمو قابینەیەک دا وەزیرێک هەبو ئەمجارە دو وەزیری کوردی تێدایە، ئەمەش دەلیلە کە ئیتر لە بەینی ئەم دو میلەتەدا فەرق و فروق نەماوە و ئیتر هەردولا وەکو برا ئەژین و بۆ عەینی غایە کە بەرزی و بڵندی و پێشکەوتنی عیراقە سەعی ئەکرێ. ئەمەیش ئینکار ناکرێ کە ئەم چاودێرییە و ئەم لوتفی حکومەتە هەموی بە سەبەبی هەوڵ و تەقەلای وەکیلە موحتەرەمەکانمانەوە پێک هاتوە.

"لە بەر ئەوە بە ناوی میلەتی کوردەوە موبارەکبایی لە وەزیرە موحتەرەمەکانمان و تەمەنای موەفەقیەتی ئەم قابینەیە ئەکەین.

"دیسانەوە ئیستیرحام و تەمەنایان لێ ئەکەین کە بە هەمو توانایانەوە بۆ پێشکەوتنی عیراق و بۆ ئیکمالی نەواقیساتی کوردستان جەهد بفەرمون." (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

"پرۆغرامی وەزارەت

"بەغداد، هەرچەند بە رەسمی هێشتا پرۆغرامی وەزارەتی تازە مەعلوم نەبوە، بەڵام لە ئەوەل ئیجتیماع دا قەراریان داوە لە پێش هەمو شتێکا بۆ بەرزی و بڵندی و دەوڵەمەندی عیراق چی پێویستە ئیجرای بکەن و بودجە بەو نەوعە تەنزیم و ئیسلاح بکەن کە نەتیجە زەرەر و زیانێکی نەبێ بۆ عیراق. وە بۆ تەئلیفی جەیشێکی مونتەزەمی عیراق سەعی بکەن ئایا بە سورەتی ئیجباری وە یا غەیرە ئیجباری، قەوانین و معامەلاتی نفوس ئیکمال بکەن.

"وە بۆ عەدەم ئیستیخدامی هنودی غەیرە عیراقی سەعی بکەن و لە جێی ئەوان عیراقی ئیستیخدام بکەن." (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

....

وەزارەتەکەی سویدی تەمەنی درێژ نەبو. مەلیک داوای ئیستیقالەی لێ کرد و، سەرلەنوێ سەعدونی تەکلیف کردەوە.

"قابیتەی تازەی عیراق

"لە سەر ئیستیغفای فەخامەتی تۆفیق بەگ سویدی رۆژی 19 ی ئەم مانگە ئیرادەی ملوکانە صادر بو بە تەعینی فەخامەتی سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون بۆ رەئیس ئەلوزەرایەتی و فەخامەتیشی وەکو لای خوارەوە دەرج کراوە ناوی ئەو وەزیرانەی دا کە داخلی قابینەکەی ئەبن.

"لە عەینی رۆژدا ئیرادە سادر بو بۆ تەعینی موشار ئیلەیهیماش و بەم موناسەبەتەوە لە دیوانی رەئیس ئەلوزەرادا کۆمەڵێک بەسترا لە دوای خوێندنەوەی ئیرادەکە حازیرون دوعای عومر و ئیقبالی جەلالەتی مەلیکی موعەزەمیان کرد.

ڕەئیس ئەلوزەرا و وەزیری خاریجیە	فەخامەتی سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون
وەزیری داخلیە	مەعالی ناجی پاشا ئەلسویدی
وەزیری مالیە	مەعالی یاسین پاشا ئەلهاشمی
وەزیری عەدلیە	مەعالی ناجی شەوکەت
وەزیری ئەشغال و مواسەلات	مەعالی ئەمین زەکی بەگ
وەزیری دیفاع	مەعالی نوری پاشا ئەلسەعید
وەزیری مەعاریف	مەعالی عەبدولحسەین چەلەبی
وەزیری ڕەی و زەراعەت	مەعالی عەبدولعەزیز بـەگ قەسـاب (ژیـان، ژ 200، 26 ی ئەیلولی 1929)

سەعدون خۆی کوشت

"زیاعێکی ئەلیم

"لە حالێکا کە غەزەتەکەمان لە تەواوبون دا بو بە شیدەتی ئەسەفەوە خەبەرمان وەرگرت کە ڕەسمەن بۆ مەقامی سەعادەتی موتەسـەڕیفی تـەلغرافێک هـاتوە مەئالەکـەی ئەمەیـە کـە: فەخامـەتی سـێر عەبدولموحسـین ئەلسەعدون ڕەئیس ئەلوزەرای عیراق ئەمشەوی ڕابوردو لـە مـاڵی خـۆیدا (ئینتیحـار) و وەفـاتی کـردوە. وە وەسیێتێکی تاریخی بۆ ئەولادی بە جێ هێشتوە.

"ئەم خەبەرە فەجیعە وەکو سائیقەیەکی ناگەهانی زەربەیەکی لە عالەم دا و ڕەعشەیەکی ئەبـەدی خستە وجودی هەمو کەسێکەوە. جدەن غەیبوبەتی ئەبەدی ئەم داهیـیە کە لە عیراقـا ئەوەڵـەمین زات و موشار بیلبەنان و باعیسی فەخری عومومی بو، جێی تەئەسوفە و هەتاکو قیامەت ئەم ئەسەفە باقی ئەبێ لە فکر ناچێتەوە.

"بە ناوی عمومە عیراق و خاسەتەن بە ناوی میلەتی کـوردەوە ئیزهـاری ئەسـەف و بـەیانی تەعزیـەت ئەکەین. وە بەم موناسەبەتەوە لە هەمو مەراکیزدا بەیداخی حکومەت شۆڕ کرایەوە.

"لەم خسوسەوە لە غەزەتەی ئاتیدا دەرەجەی ئەسەفی میلەتەکەمان و تەفسیلاتی لازمـە عـەرز ئەکـەین." (ژیان، ژ 211، 14 ی تشرینی دوەمی 1929).

بۆ ئەوەی ئەو بۆشاییەی بە خۆکوشتنی سەعدون دروست بو بو پڕ بکرێتەوە. فەیسەڵ ناجی سـویدی تەکلیف کرد وەزارەت تەشکیل بکا.

"قابینەی تازە

"ئیرادەی ملوکانە سادر بوە بۆ تەشکیلی وەزارەتی تازە لە ریاسەتی ناجی پاشا ئەلسویدیدا، بـەڵام لـە بەر وەفاتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون هیچ مەراسیمێکی بۆ ناکرێ. وەزیرەکان وەکو لای خوارەوەن:

ڕەئیس ئەلوزەرا و وەزیری خاریجیە	ناجی پاشا ئەلسویدی
داخلیە	ناجی شەوکەت
مالیە	یاسین پاشا ئەلهاشمی
عەدلیە	عەبدولعەزیز قەساب
وەزیری دیفاع	نوری پاشا ئەلسەعید
مواسەلات و ئەشغال	مەعالی ئەمین زەکی بەگ

رەی و زەراعەت خالید سلێمان
وەزیری مەعاریف عەبدولحسەین چەلەبی
(ژیان، ژ 213، 21 ی تشرینی دوەمی 1929)

وەزارەتەکەی ناجی سویدی تەمەنی کورت بو. عیراق لە بەردەم گرێدانی رێکەکوتننامەیـەکی گرنـگ دا بو لە گەڵ بریتانیا. بەندەکانی ناو رێککەوتنەکە بە ئاسانی و بە بێ مشتومڕ، نەیئەتوانی لـە مـەجلیس تـێ بپەڕێ. نوری سەعید وەزارەتی نوێی پێکهێنا. نوری پاشا بۆ ئەوەی دەنگی ئەندامانی مەجلیس بۆ موافەقـەت لە سەر پەیماننامەکە زامن بکا، وەزارەتێکی پێک هێنا کە هەڵبژاردنێ بکا ئەنجامەکەی مسۆگەر بێ.

"مینهاجی قابینەی تازەی عیراق

"بەغـداد، رەئـیس وزەرای عیـراق فەخامـەتی نـوری پاشـا ئەلسـەعید ئـەو مینهاجـەی کـە لـە گـەڵ وەزیرەکانیا قەراریان داوە تەعقیبی بکەن تەقدیمی جەلالەتی مەلیکی فەرموە و جەلالـەتی مـەلیکی موعـەزەمیش قبوڵی فەرموە.

"مینهاجەکەیان عیبارەتە لە 3 مەسئەلە:

1. بۆ وەرگرتنی ئیستیقلالیەتی تامی عیراق لە گەڵ داری ئیعتیمادا دەست کـردن بـە موزاکـەرە بـۆ موعاهەدەیەکی تازە.

2. مەسئەلەی ئیقتیسادیاتی عیراق.

3. وەرگرتنی مەسئولیەت یەعنی ئیدارەی داخلی عیراق لە عیراقیەکان مەسئول بـێ." (ژیـان، ژ 233، 3 ی نیسانی 1930)

3. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابی سێیەم)
(1930/11/1 – 1932/11/8)

دەورەی ئینتیخابی سێیەم
"ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسان

"لە وەزارەتی داخلیەوە رەسمەن ئەمر دراوە کە پێویستە لە هەمو مەناتیقی عیراق دا لە رۆژی 10 ی تەموزدا موافیقی قانونی ئینتیخابات دەست بکرێ بە موعامەلەی ئینتیخابیە و ئەبێ لە 10 ی ئەیلول دا تەواو بێ." (ژیان، ژ 250، 10 ی تەموزی 1930).

6 ی رەشی ئەیلول

ئەرکی سەرەکی ئەنجومەنی داهاتو ئەوە بو کە پەیماننامەی بریتانی– عیراقی پەسند بکات. نوری سەعید ئەیویست ئەنجومەنێک هەڵبژێردرێ بێ مشتومڕ و بگرەوبەردە دەنگ بە قازانجی پەیماننامەکە بدا. پاش ئیمزا کردنی ئەم پەیمانە عیراق لە ژێر ئینتیدابی بریتانی دەرئەچو، بە ناو سەربەخۆیی وەرئەگرت و، ئەبو بە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

لە هیچ مادەیەکی ئەم پەیمانەدا ئیشارەت بۆ دەستەبەرکردنی مافی نەتەوەیی کورد نەکرابو. بە تایبەتی ئەو مافانەی کاتی نوساندنی ولایەتی موسڵ بە عیراقەوە داوا لە عیراق کرا بو دەستەبەریان بێ. نیشتمانپەوەرانی کورد ئەترسان دوای ئیمزا کردنی ئەم پەیمانە، حکومەتی عیراق لەو مافانە پەشیمان ببێتەوە کە بەڵێنی بە کورد دابو، لە بەر ئەوە لە سلێمانی بڕیاری (موقاتەعە) یان دا.

رۆژی 6 ی ئەیلول کە ئەبو دەنگدەرانی سلێمانی بۆ هەڵبژاردنی (هەیئەتی تەفتیشیە) لە سەرای سلێمانیدا کۆ ببنەوە، خەڵکی سلێمانی، بە تایبەتی قوتابیانی کۆمەڵەی زانستی کوردان و دوکاندارەکانی ناو بازاڕ و گەنجەکانی شار بۆ خۆپیشاندان و دەربڕینی نارەزایی لە بەر دەرکی سەرا کۆبونەوە. کاروباری سلێمانی کە لەو کاتەدا بە دەس کاپتن گاون وەکیلی موفەتیشی ئیداریەوە بو، بۆ بڵاوە پێ کردنی خۆپیشاندەران کەوتە بەکارهێنانی زەبروزەنگی پۆلیس. لە نێوان خۆپیشاندەران و هێزەکانی پۆلیسدا

پشێوی دروست بو. لە هەردو لا چەند کەس بریندار بون و کوژران. گاون هێزەکانی جەیشی عیراقی بانگ کرد بۆ ئەوەی پشێوییەکە دابمرکێننەوە. جەیش بە توندی لە بەشدارانی خۆپیشاندانەکەی دا، دەیان کەسی لێ کوشتن و، دەیان کەسی لێ بریندار کردن. بە زۆر بڵاوەی پێ کردن و زیاتر لە 100 کەسیان راپێچی زیندان کرد. ئەگەرچی بە هۆی ئەم روداوەوە هەڵبژاردن دوا کەوت، بەڵام پاش چەند رۆژێ ئەنجامیان دا.

ژیان لە ژێر سەردێڕی (ئینتیخابات لە سلێمانی) نوسیویێتی:

"رۆژی 15 ی 9 ی 1930 لە مەقامی موتەسەڕیفیەت دا عمومی ئەشراف و تیجار و سائیری تەبەقەی ئەهالی بۆ ئینتیخابی هەیئەی تەفتیشیە کۆبونەوە. لە نەتیجەدا زەواتی ئاتیە بە ئەکسەریەتی ئارا بە ئەعزای هەیئەتی تەفتیشیە ئینتیخاب کران:

چەند رەئی بوە: 34 حاجی ئیبراهیم ئاغا، 22 مەجید بەگی حاجی رەسول بەگ، 22 غالب ئاغا، 21 حاجی ئەحمەدی حاجی کەریم، 20 عەبدولکەریم ئەفەندی عەلەکە، 19 سەید ئەحمەدی توتونچی، 17 کەریم بەگی محەمەد بەگ، 16 حاجی کاکەحەمە، 15 حاجی مەلا محێدین، 15 حاجی عەلی حاجی حەسەن ئەفەندی." (ژیان، ژ 260، 22 ی ئەیلولی 1930).

"گوشادی مەجلیسی مەبعوسان

"رۆژی 1 ی مانگ ئەعزاکانی مەجلیسی نیابی بە ئیحتیفالێکی موحتەشەم کۆبونەوە. لە پاش قیرائەتی خیتابی ئەلعەرش بە ئەکسەریەتی ئارا فەخامەتی جەعفەر پاشای عەسکەری بە رەئیس ئینتیخاب کراوە و، دیسان لە نەتیجەی ئینتیخابات دا مەعالی سلێمان بەگ ئەلبەراک بۆ نائیبی ئەوەل و عەلی ئەفەندی ئیمام بۆ نائیبی دوەمی رەئیس، ئەکسەریەتیان ئیحراز کردوە." (ژیان، ژ 262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930).

ژیان کە لە سەرەتاوە بە گەرمی هەواڵی رەوتی هەڵبژاردنی دەورەی یەکەم و دوەمی نوسی بو، هەواڵی دەورەکانی تری بە کورتی و سەرپێیی باس کردوە و، ئەو گەرمییەی جارانی نەماوە. رەنگە ئەوە یش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئیتر تێگەیشتون مەجلیس ئەو دەزگایە نیە کە ئەمان ئەو هیوا زلانەیان لە سەر هەڵ چنی بو.

4. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابیی چوارەم)

(1934/9/4 – 1933/3/8)

ژیان، ژ 353 ی 13 ی شوباتی 1933 ئەنجامی دەورەی چوارەمی هەڵبژاردنی نائیبەکانی لیوای سلێمانی بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"سەرەتای دەرکەوت نوابی تازە

"دەمێکە زۆر کەس ئاواتەخوازە

"ئەم چەندانە دەروژوری شار، بێ بوارە و بوار، خەریکی هەڵبژاردنی مونتەخیبی سانی بون. دەستەی هیوادارانی مەبعوسی بە هەمو لایەکا تەقەلایان بو، تا رۆژی ئەم چوارشەموی رابوردوە کە رۆژی هیوا و بێ هیوایی بو، مونتەخیبە سانیەکان لە دائیرەی بەلەدیەدا کۆبونەوە صندوقی یانصیبی بەخت و نصیب دانرا. چواردەوری بە چاودێری و سەرپەرشتی رەئیسی بەلەدیە و هەیئەتی تەفتیشیە تەنرا. ئینجا هەر کەسە سەروپەڕەی بە مۆری وەرگرت، بردیە لایەکەوە بە دزیەوە چەند کەسی هەڵبژارد، ناوی نوسین و بە دەستی خۆی خستیە ناو صندوقەکەوە. لە دواییدا هەمو لایەک راوەستا بون سەرنجیان ئەدا صندوق کرایەوە، رەئی کۆکرایەوە، دەعوا بڕایەوە، لە نەتیجەدا وا دەرکەوت هەر مەبعوسەکانی پێشومان بونەوە، تەنها ئەحمەد بەگی وەسمان پاشا دەرچوە، لە جێی ئەو صەبری ئەفەندی حاجی عەلی ئاغا دێتە کایەوە. خوا لێیان پیرۆز کا ببنە خێر و بە سەر وڵاتەکەمانا بڕژێن.

"ئەو زاتانەی کە هەڵبژێرراون بۆ مەبعوسی ئەمانەن کە لە خوارەوە نوسراون: جەنابی محەمەدساڵح بەگی محەمەد عەلی بەگ، جەنابی سەیفوڵا بەگ، جەنابی ئەحمەد بەگی محەمەد ساڵح بەگ، جەنابی صەبری ئەفەندی حاجی عەلی ئاغا."

"موافیقی قانونی ئەساسی نیوەی حەزەراتی ئەعزایانی ئەعیان بە قورعە ئیخراج کران

"بە موناسەبەتی تەواوبونی مودەیانەوە بۆ ئەوەی بە قورعە نیوەی ئەعزا موحتەرەمەکانی مەجلیسی ئەعیان ئیخراج بکرێن و سەرلەنوێ بە ئیرادەی مەلەکی ئەعزا تەعین بکرێتەوە، رۆژی 13 ی ئەم مانگە لە دائیرەی مەجلیسی ئەعیان دا بە پێی مادەی 32 ی قانونی ئەساسی دەست کرا بە معامەلەی قورعەکێشان.

لە ریاسەت و نەزارەتی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم دا فەخامەتی رەئیســەل وزەرا و فەخامـەتی رەئیسـی مەجلیسی ئەعیان و رەئیسی مەجلیسی مەبعوسان لە دائیـرە و سـالۆنی مەجلیسـی ئـەعیان دا کۆبونـەوە و لـە حالێکا کە هەمو ئەعزایانی ئەعیان و ئەعزایانی مەبعوسان و مەعالی وەزیرەکـان حـازر بـون دەسـت کـرا بـە قورعەکێشان و لە نەتیجەی قورعەدا لـە ئـەعزایانی ئـەعیان سـەماحەت ئەلسـەید محەمـەد ئەلسـەدر و، ئەلشـێخ عودەی ئەلجەریان و، ئاسەف قاسم ئاغـا و، ئەلسـەید عەبـدولا ئەلنـەقیب و، فـەخرەدین ئـال جـەمیل، یوسـف عەمانۆیل، حاجی حەسەن ئەلشەبوت، عەبدولکەریم ئەلسەعدون، مەولود پاشا ئەلموخلیس، حاجی مـەحمود ئـەل ئوسترابادی، لە جێی خۆیان مانەوە.

وە سـەماحەتی جـەمیل ئـەل زەهـاوی، یوسـف سـویدی، حـاجی سـەعید ئاغـا، مـەناحیم دانیـال، عەبدولحسەین، ئیبراهیم حەیدەری، عەبدولغەنی کوبە، محەمەد عەلی فازل، سـالح پاشـا بـاش ئـەعیان، عەبـدولا سافی، دەرچون.

بەم نەوعە قورعەکێشانەکە دوایی هات. وە لە دوای تەواوبونی مـەسـئەلەکە جەلالـەتی مـەلیکی موعـەزەم بیلزات خۆی خوتبەیەکی عالی خوێندەوە و لە معامەلە و حـەرەکاتی ئـەم بەینـەی هـەمو ئـەعزایانی مەجلیسـی ئەعیان بەیانی مەمنونیەتی فەرمو." (ژیان، 181 ی 24 ی حوزەیرانی 1929).

"ئەعزاکانی تازەی مەجلیسی ئەعیان

"بەغداد: رۆژی 22 ی ئەم مانگە ئیرادەی ملوکانە صادر بو لە خصوص تەعینی زەواتی لای خـوارەوە بۆ ئەعزایەتی مەجلیسی ئەعیان:

"ئیبراهیم ئەفەندی ئەلحەیدەری، حاجی سەعید ئاغای مەعروف ئاغا، السید نوری ئەفەندی السید عزیـز الیاسری، عەبدوللـەتیف پاشا ئەلمەندیل، عەبدولا صـافی ئەفەنـدی، محەمـەد عـەلی ئەفەنـدی ئـال بـەحرەلعلوم، محەمەد عەلی ئەفەندی ئەلفازیل، مەناحیم ئەفەندی دانیال.

"حکومەت ئێستا خەریکی تەرشیحی زاتێکیانە بۆ ریاسەتی ئەم مەجلیسە وەکـو ئـەڵین یـا سـەماحەتی شێخ ئیبراهیم ئەفەندی ئەلحەیدەری وە یا محەمەد عەلی ئەفەندی ئەلفازیل ئەبێ بە رەئیس." (ژیـان، ژ 207 ی 28 ی تشرینی یەکەمی 1929).

ژیان و داکۆکی لە ئافرەت

1. ژیان و ژن

یەکێ لەو بابەتانەی ژیان تەرکیزی کردۆتە سەر کێشەی ئافرەت بوە. ئەمەیش وەنەبێ کاری یەکتەنی یا دەس پێشکەری یەکێ لە نوسەرەکانی ئەو کاتە بوبێ، بەڵکو بەشێ بوە لە ڕێبازی فکریی ڕۆژنامەکە. لە هەمو قۆناغەکانی دەرچونی دا و لە لایەن چەند نوسەری جیاوازەوە، باس کراوە.

لە بیستەکانی سەدەی بیستەمدا لە زۆر شوێنی دنیادا ئافرەت بێ بەش بوە لە مافی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، ڕۆشنبیری. تەنانەت لە وڵاتێکی وەکو بریتانیادا ئافرەت تازە خەریک بو هەندێ لە مافەکانی وەربگرێ، لەوانە مافی دەنگدان لە هەڵبژاردنی گشتیدا.

کوردستان لەو سەردەمەدا زۆر دواکەوتو بو. شارەکانی پچوک و بە ژمارە کەم و لە روی ئاوەدانی و شارستانیەوە زۆر لە دوا بون. زیاتر لەوەی لە شار بچن، شارەدێ بون. زۆرایەتی خەڵک و، بە گشتی ئافرەت نەخوێندەوار بون. دانیشتوانی شار لە چاو دانیشتوانی دێهاتدا زۆر کەم و، پێوەندی دەرەبەگی و خێڵایەتی بە سەر پێوەندی کۆمەڵایەتیدا زاڵ و، تێگەیشتن و بیرکردنەوە و ڕەفتاری لادێ باو بو. لە دێهاتدا، شیربایی، ژن بە ژن، ژن لە تۆڵەی خوێن دا دان، گەورە بە پچوک و، فرەژنی، لە ژنهێنان و شوکردندا نەریتی کارپێکراو بو.

ئەگەر لە وڵاتانی وەکو تورکیا و ئێران و میسر... جوڵانەوەی ژنان بۆ چاکردنی باری کۆمەڵایەتی خێزان و بە دەسهێنانی مافی ئافرەت دەستی پێ کردبێ، ئەوا لە کوردستان دا بە هیچ جۆرێ بزوتنەوەیەکی لەو بابەتە لە کایەدا نەبوە. ئەم هەنگاوەی ژیان لەو کاتەدا ناویەتی دەسپێشکەری پیاوان بوە. بێ ئەوەی هیچ گوشارێکی ئافرەتیان لە سەر بوبێ، بەشێ بوە لە بیروباوەڕی هەڵبژاردەی کورد بۆ نوێکردنەوەی کۆمەڵی کورد و هەنگاونان بەرەو کۆمەڵی پێشکەوتوی شارستانی. لە دو تویێ وتارەکان و هەواڵەکاندا، داوای دابینکردنی مافی خوێندن، کارکردن، ئازادی هەڵبژاردنی هاوسەر، مافی دەنگدان لە هەڵبژاردنی گشتیدا، بۆ ئافرەتی کورد ئەکەن. بە واتەیەکی تر مافی بەشداری لە ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابوری، ڕۆشنبیری، سیاسی... کۆمەڵ دا.

1. 1. پایەی کۆمەڵایەتی ئافرەت

ژیان بە قەڵەمی نوسەری جیاواز، چەندین وتاری لە سەر باری کۆمەڵایەتی خێزانی کورد و، شوکردن و ژنهێنان، و پلەی کۆمەڵایەتی ئافرەتی کورد نوسیوە. زۆر بە توندی هێرشی کردۆتە سەر نەریتی باو و هەلومەرجی دواکەوتوی کۆمەڵ. رەخنەی لە پیاوی کورد گرتوە سەبارەت بە رەفتاری نادروستی لە گەڵ ژنی کوردا. داکۆکی کردوە لە مافی ئافرەت و، مافی بێ چەندوچونی خوێندن، کارکردن، هەڵبژاردنی هاوسەر و، رەئی دان. لە پێکەوەنانی خێزان دا داوای کردوە لە پێش ژنهێنان و شوکردندا، بۆ ئەوەی زمانی لە یەک گەیشتن بدۆزنەوە، کور و کچ یەکتری ببینن و پێکەوە قسە بکەن و، لە نێوان کچ و کوردا هاوکوفی، بە تایبەتی لە تەمەندا هەبێ.

لەو سەردەمەدا هیچ قانونێکی دانراو نەبوە بۆ رێکخستنی (باری کەسایەتی) و بۆ پاراستنی مافی ئافرەت. لە دادگا و لە ناو کۆمەڵدا، پیرەوی بنەماکانی شەریعەتی ئیسلامی کراوە. بە هۆی دواکەوتنی کۆمەڵ و، نەخوێندەواری و نەزانی ژنانەوە، پیاو بە یارمەتی هەندێ مەلای کۆنەپەرست و کۆلکە مەلا، بە خراپترین شێوە ژنی چەوساندۆتەوە و مافەکانی خواردوە. نوسەرانی ئەم وتارانە بۆ ئەوەی بەڵگە و بەهانەکانیان بە هێز بێ و، لە روی دینی‌یەوە نەتوانن بەرپەرچیان بدەنەوە، شایەتی‌یان لە ئایەتی قورئان و حەدیسی پێغەمبەر هێناوەتەوە.

گوزیدە عەزیز خانم، مدیرەی مەکتەبی کچانی سلێمانی، لە وتارێکدا لە ژێر سەردێڕی (ژن و تەئسیراتی لە حەیاتی مەدەنیەت دا) کە بە بۆنەی کردنەوەی مەکتەبی کچانەوە بۆ (ژیان) ی نوسیوە، ئەڵێ:

"ژنێتی، مەوجودیەتێ کە قیسمێکی تری حەیات و حەتا قیسمی موهیمی ئیشغال کردوە، نابێ تەئسیراتی ژن لە حەیات دا لە پێش چاو دور بخرێتەوە و، ئەبێ بکرێ بە رەهبەری بەرزبونەوەی ئەو هەنگاوانە کە لە رێگای مەدەنیەت و تەرەقیدا ئەهاوێژرێ. ژن حەیات مەسعود و ژن حەیات رەزیل ئەکات. ئەم دو قوەتە کە دوشمنی یەکترن بە عیلم و جەهلی ژن دێتە وجود. ژن ئەم دو ئیستیعدادەی هەیە ئەو میلەتانە کە ئەم قیسمە بەشەرە سوئی ئیستیعمال ئەکەن ناتوانن لە بەڵای جەهالەتی خۆیان رزگار ببن و مەحکومی ئەم ئافەتەن.

لە ئودەبای فرانسز مادام ئەڵێ: (ژن ماڵ ئەکات و ژن ماڵ وێران ئەکات) بە چ بەلاغەت و زبانێکی فەصیحەوە گوتراوە ئەگەر بیخەینە بەر چاوی تەئمول ئەو میلەتانە کە ژنێتیان بەرز کردۆتەوە، خۆیان بەرز کردۆتەوە، زیرا ژن میلەت پێ ئەگەیەنێ. وە ژن پیاو پێ ئەگەیەنێ. ئەو مەوجودیەتە کە لە زەرەیەک قەهرەمانێکی گەورە دێنێتە وجود. لەو وەقتانەدا کە لە باوەشی شەفقەتی خۆیا بە لایلایە و لاواندن پێ ئەگەیەنێت لە مەوجودیەتی مادی و مەعنەوی خۆی بەشی ئەدات." (ژیان، ژ 13، 22 ی نیسانی 1926).

فائیق زێوەر، کە ئەوسا گەنجێکی تازە پێگەیشتو بوە، لە وتارێکی کەدا نوسیوێتی:

"لە مەسائیلی ئەخلاق و ئیجتیماعیات دا لە پاش ئایەت و حەدیس ئەتوانم بڵێم ئەقوالی حوکەما و ئودەبا لازمە بکرێ بە دەستورلعەمەل هەمو کەس ئیتاعەی بکا. ئێمە ئەقوامی شەرق هەروەکو دەستی چەپمان گۆج کردوە، هەمو ئیشێکمان هەر بە دەستی راستە، لە جیسمی بەشەردا عوزویەکی لەتیفی وەکو ژنانمان بێ، لە ئەکسەری حقوق مەحروممان کردوە. باوجود خیتابی ئیلاهی و ئەوامیری حەدیس تەنها رو ناکاتە پیاوان بۆ عیلم و عەمەل و سەعی و ئیتاعەت و سائیرە، هەردولا موکەلەفن کەچی لە مەیدانی موبارەزەدا تەنها پیاو وجودی بۆتە نیشانەی تیری بەڵا و موصیبەت، ئەم مەوزوعە ئەگەرچی بە چەند جیلد تەواو نابێ ئەما لەتەرەف

فەیلەسوفی عیراق زەهاویەوە بە شیعرێکی عەرەبی خزمەتی ژنیش بۆ وەتەن چەند لازمە وەهای بەیان فەرموە، وەکو نەقشی بەرد لە هەمو دڵێکا جێگیرە. ئەو شیعرە جوانە نەمتوانی بە عەرەبی تەخمیسی بکەم ناچار بە کوردی تەخمیسم کرد هەتا ئەو قەولی حەکیمانەیە بخەمە بەرچاوی تێگەیشتوانی وڵات و بکرێ بە دەستورەلعەمەل:

بۆ وەتەن غیرەتی ژان دارکە لە دنیا مەشهور
ڕێگەیی حەق دەگرێ رابیعە بێ یا مەنسور
خدمەتی جەنەت ئەکەن هەردو چ غیلمان و چ حور
(یرفع الشعب فریقان اناث وذکور
وهل الطائر الا بجناحیه یطیر) (ژیان، ژ 67، 24 ی مایسی 1927).

فایەق بێکەس ساڵانێک دواتر، بەمجۆرە باسی دەوری ژنی کردوە لە خەباتی نیشتمانیدا:
(نێر و مێ هەردو بە جوتە، بۆ وەتەن هەوڵێ نەدەن
دورە دەرچونمان لە دیلی، مەل بە باڵێ نافڕێ)
م. ئەدیب بەڕێوەبەری ڕۆژنامەکە لە یەکێ لە وتارەکانیدا نوسیویێتی:

"لە ساحەی مەدەنیەت دا، تەرەقی و تەعالی میلەت، بە تەکامولی فکری و پێگەیشتنی هەردو فیرقەی میلەتەوە بەستراوە کە لە ژن و پیاو موتەشەکیلە. تەرازویەک کە هەردولای لە عەینی قورساییدا نەبێ چۆن کەسبی موازەنەت و بەرامبەری ناکا و بەم لا و بەو لادا دێ، میلەتیش لە مەیدانی پێشکەوتن دا ژن و پیاوی دەرەجەی تەحصیل و تەربیەیان یەک نەبێ، ئەو سەعی و کۆششەی ئەکرێ موتەساویەن بۆ هەردولا نەبێ و، بە یەکەوە شاهڕاهی تەرەقی نەگرن بیلتەبع موازەنەت و بەرامبەرێتی پەیدا نابێ و سەر ئەکات. ئێمە کە بە نیسبەت میلەتانی ترەوە دواکەوتومان پێ ئەڵێن و مادامکە ئارەزو و فیکری سەرکەوتن و پێشکەوتنمان هەیە، لازمە جنسی لەتیف کە عوزوی موهیمترین و بەشی بە قیمەتترینی میلەت تەشکیل ئەکەن موافیقی مەتلوب پێ بگەیەنین. دایک، کە مەحصولی ئەم جنسەیە ئەگەر باش ئیحزار بکرێ ئەولادی موستەقبەلی سبەینێی وەتەن بە موکەمەلیەتیەکی مادی و مەعنەویەوە دێتە وجود. ئەم دەستورە گۆپکەی ئەمەل و فکری هەمو پیاوێکی تێگەیشتوی وەتەنە." (ژیان، ژ 78، 18 ی ئاغستۆسی 1927).

"…. ئەو میلەتانە کە ئەمڕۆ بەرز و بڵند بونەوە و تەکامولیان کردوە… ئەم ئوصولە تەعقیب ئەکەن، نەتیجە ئەمڕۆ لە هەمو ئەوروپا، ئامریقا و لە قیسمێک میلەتە موتەمەدینەکانی شەرق دا ژن و پیاو وەکو یەک تەحصیل ئەکەن و بۆ رابواردنی حەیاتی ئیجتیماعیەیان موجادەلە ئەکەن، بە نەوعێک وەکو ئێستاتیقێ کراوە ئەمڕۆ لە ناو ئەکسەری میلەتە موتەمەدینەکانا لە ژن دا خوێندەوار زیاترە. هەرچەند لە پێشا ئەم مەوزوعە لە ناو ئێمەدا کە ئەکرایەوە زۆر کەسمان تەعەجوبی ئەکرد، بەڵام ئەمڕۆ دیمان و بە تەواوی… بو کە لە ئینتیخاباتی مەجلیسی عومومی بریتانیا… قیسمێکی زۆر لە ژنەکانیان بون بە مەبعوس و حەتا ئەمڕۆ وەزیری عومالی بریتانیا ژنێکە ناوی (مارغرێت فیلدە)…" (ژیان، ژ 189، 29 ی تەموزی 1929).

1. 2. مافەکانی ئافرەت

لە ژێر ناوی (ئافرەت) دا، ژیان لە زنجیرەیەک وتاردا کە بێ ئیمزا و دیارە بیروبۆچونی ڕۆژنامەکە دەرئەبرێ، نوسیویێتی:

"لام وایە کەس نیە نەزانێ کە ئافرەت ئافەریدەی خوایە وەکو پیاو. خوا بۆیەکی ئافەریدەی کردوە کە وەکو پیاو لە دونیادا بژی و رابوێرێ و هەرچی خوا فەرمویەتی بیکا و هەرچی نەیفەرموە نەیکات، یەعنی جگە لەوەی کە ژنە و ئافرەتە هیچ فەرقێکی تری نیە لە گەڵ پیاوا و، پیاویش جگە لەوەی کە پیاوە هیچ فەرقێکی تری نیە لە گەڵ ژنا. پیاو بۆچی خەلق کراوە ئافرەتیش بۆ ئەوە ئافەریدە کراوە." (ژیان، ژ 93، 6 ی کانونی ئەوەلی 1927).

ئینجا ئەنوسێ:

"وەکو چۆن پیاو خوێندن و تەربیەی لازمە ئافرەتیش، بە ئەمری خوایش، ئەبێ بخوێنێ و پێ بگات. چونکە ئەگەر ئەم حاڵە هەروا دەوام بکات، هەر پیاو بخوێنێ و تەربیە بدرێ و تەکامول بکا و ئافرەت هەر وا لە ژێرەوە بێ، بێ مەعریفەت و زانست بمێنێتەوە، رۆژێک دێ کە ئیتر ئافرەت لە حەیات دا، غەیری بۆ دەفعی لەزەتی پیاو زیاتر بۆ هیچی تر قیمەتێکی نامێنێ و لە بەر چاو ئەکەوێت و پەکی ئەکەوێت، لە بەر ئەوە هەروەکو خوایش فەرمویەتی ئەبێ لە گەڵ پیاوا ئافرەتیشمان پێ بگەیەنین و فێری صنعەت و مەعریفەتیان بکەین." (ژیان، ژ 93، 6 ی کانونی ئەوەلی 1927)

لە ژمارەی دوای ئەودا، درێژە بە باسەکەی ئەدا و ئەڵێ:

"بزانن ئەوی ئافرەت ئەبێ بیزانێ چیە؟ کچێک بۆ ئەوەی لە حەیات دا موەفەق بێت و پێ بگات و کە شوی کرد لە گەڵ مێردەکەیا خۆش رابوێرێ و ماڵەکەی بە رێکوپێکی ئیدارە بکا و کە منالّی بو بە وێڵ و ئوصول بە خێوی بکات و بیانکات بە ئینسان ئەبێ نەختێ عەقڵ و مەعریفەتی ببێت کە ئەویش هەر بە مەکتەبەوە ئەبێ. کچێک لە مەکتەب دا بۆ ئەمڕۆی ئێمە، نەختێ خوێندن و نوسین، ئەوەندە کە مەجبور نەبێ کاغەزی مێردەکەی وە یا کەسوکارێکی بە عەرزوحاڵچیەک وە یا نامەحرەمێک بخوێنێتەوە، نەختێ حساب فێر بێ، فێری پاکی و خاوێنی، درومان و چێشت لێ نانێکی رێکوپێک، فێری منالّ بە خێو کردن و ئیدارەی ماڵ بێ و بتوانێ لە دونیادا حەیاتێکی خۆش و بێ تەگەرە رابوێرێ. ئەمانە هەمو، ئەمین بن، بە عیلم و مەعریفەت نەبێ ناکرێ.

"خوا بۆیە ئافرەتی خەلق کردوە کە وەکو پیاو ئیش بکات، بجوڵێتەوە، فێری عەقڵ و مەعریفەت و هونەر ببێ، ئیدارەی ماڵ و منالّ بکات، وەلحاصل وەکو مەخلوقێکی تەواو و کامیل بژی و بمرێ و رابوێرێ. بۆیە ئافەریدە نەکراوە ببێ بە ئالەتی بەردەستی پیاو، ببێ بە چێشتکەر و گسکدەری پیاو، بێ عەقڵ و مەعریفەت بمێنێتەوە و لەزەت و خۆشی لە دنیا و حەیات نەبینێ.

"ئافرەتێک بۆ ئەوەی بزانێ چۆن ئەژی و چی ئەوێ لە حەیات ئەبێ فێری تەربیە و تەعلیم ببێ، هەتا ئێستا وا زانراوە کە ئافرەت موتلەقەن موحتاجی وەلی‌یەکە، داماوی گەورەیەکە، بەڵام ئەگەر تا ئیستە وایش بوبێ لەمەولا ئافرەت نابێ هەر تەماشای دەستی پیاو بکات و هەرچی پیاو پێی بکا قبوڵی بکا. لە گەڵ ئەوەیش دا زۆر ئافرەت و ژن هەیە وەلی و گەورەیەک بۆ خۆیان پەیدا ناکەن، زۆر کچ کە کەسوکاریان نەماوە و شویان نەکردوە، زۆر ژن کە مێردەکانیان نەماوە و بێوەژن ماونەوە، زۆر دایک کە منالّی کوڕی نیە وە یا منالّی وردیان هەیە. ئەمانە هەمو بۆ ئەوەی لە حەیات دا بژین و نانێکی دەستی خۆیان بخۆن، ئەبێ بخوێنن، فێری مەعریفەت بن، چونکە ئەگەر ئیشێک نەزانن، عەقڵ و هونەرێک فێر نەبن، ئاخری مەجبور ئەبن یا دەستی مەرحەمەت بکەنەوە لە کۆڵانان یا بچنە ماڵان کارەکەری بکەن. ئەمانە حەیفە وا رەزیل و سەفیل بمێننەوە و بێ کەس و بێ صاحیب بسوڕێنەوە. لازم ئەکا فێری صنعەت و مەعریفەتێک و ئیشێک بن..." (ژیان، ژ 94، 13 ی کانونی ئەوەلی 1927).

دو ژمارە دواتر درێژەی بە باسەکە داوە:

"چ پیاوێک هەیە کە چاوی کوێر نەبێ و زەرەیەک عەقلی بێ تێ نەگات کە ئافرەتیش وەکو خۆی خوا ئافەریدەی کردوە بۆ جوتی ئەو، بۆ رەفیق و خۆشەویستی ئەو، بۆ عەبد و نۆکەر و چێشتکەری ئەوی خەلق نەکردوە و، ئەویش وەکو پیاو عەقڵ و چاو و زبان و هۆش و شعوری هەیە.

"لای ئێمە ئافرەت هەر بۆیە هاتۆتە سەر دونیا کە لە ماڵەوە دابنیشێ و چێشت لێ بنێ، گەندوگو پاک بکاتەوە، کە ئیشی نەبو غەیبەت بکا و بنێشت بجوێ و تەشی برێسێ. لای ئێمە ئافرەت نابێ لە ماڵ بێتە دەرێ. وەکو زەمانی یۆنانی قەدیم هەر بۆ حەمام و سەرقەبران بێنە دەرێ. فەقەت پیاو بە هەوەسی خۆی رابوێرێ، کەیف بکا و بژی. ئەگەر موراجەعەت بە (قورئان) و قەوانین و ویجدانیش بکەن، ئەبینن کە ئەمە زوڵمێکی یەکجار گەورەیە. غەدرێکی زۆر زلە پیاو لە ئافرەتی ئەکات، چونکە بە واسیتەی ئەوەی کە ئافرەت لە ماڵ دا حەپس ئەکەن و تەنها بۆ چێشت لێ نان و نوێن داخستن ئەیهێنن، قیسمێکی زۆر لەم مەخلوقاتە، لەم میلەتە، مەحکومی مردن و سستی و ئیش نەکردن ئەکەن..." (ژیان، ژ 96، 3 ی کانونی سانی 1928)

لە وتارێکی کەدا کە ئەم پرسیارەی کردوە بە سەردێڕی: (دوارۆژی وڵاتەکەمان بە چی باش ئەبێ؟) و، هەر خۆی لە سەردێڕی هەمان وتاردا نوسیوێتی: (پێشکەوتنی ژنانمان) بە ئیمزای (لاوێک) لە هەمویان رونتر باسی مافەکانی ئافرەت ئەکا و ئەڵێ:

"قەدری ژن لە لای ئێمە لە پێش دا و ئێستاش هەروەها زانراوە کە ژن ئەبێ هەر لە ماڵەوە بێت و ئیشی ماڵ بکات، وەکو چێشت لێ نان و گەسک دان و جل شتن و بەعزێ ئیشی تر کە لە ماڵ دا دەیکەن. بە خوا ئەمە حەقی ژن نیە. ژنیش هەروەکو پیاو حەقی خوێندن و حەقی کاسبی کردنی هەیە، حەقی رەئی هەیە لە ناو کۆمەڵ دا..." (ژیان، ژ 247، 26 ی حوزەیرانی 1930).

1. 3. پێکەوەنانی خێزان

ژیان لە ژێر سەرناوی (ئیزدیواج) دا نوسیوێتی:

"لە قورئانی گەورەدا لە لایەن ئیزدیواجەوە نصوص و ئایاتی زۆر جوانی تیایە، وەکو ئەفەرموێ (ان خلق لكم انفسكم ازواجا لتسكنوا اليها وجعل بينكم مودة ورحمة) کە لەم ئایەتەدا بە تەواوی دیارە کە ئافرەت بۆ عەبدایەتی نا، بۆ ئەوەی بێ بە رەفیق و خۆشەویستی پیاو خەلق کراوە. کەچی ئەگەر ئینسان بروانێتە معامەلەی پیاوی ئێستا دەرحەق بە ئافرەت و ئەم ئایەتە گەورەیە بخوێنینەوە لە معامەلە و بێ ویجدانی پیاو هەر وا موتەئەسیر و شەرمەزار ئەبێ. چونکە لای ئێمە وا زانراوە کە ئافرەت هەر بۆ دەفعی لەزەتی پیاو، بۆ ئیشکردن و چێشت لێ نان، هاتۆتە سەر دونیا. موافیقی ئەو ئایەتە موبارەکە رابیتەیەک، کە بە موحیبەت و لوتف وجودپەزیر ئەبێت، لە بەینی ژن و مێردا بە واسیتەی هەنێ لە مەلا جاهیلەکانەوە هاتۆتە سەر ئەوەی ئافرەت ببێ بە ئالەتی بەردەستی پیاو و بەو چەشنە هەرچی خراپ بێ دەرحەق بە ئافرەت رەوا ئەبینرێ." (ژیان، ژ 96، 3 ی کانونی سانی 1928).

لە ئەڵقەی چوارەمی ئەم باسەدا نوسیوێتی:

"بە هەمو مەزەبێ، بە هەمو قورئان و ئەحادیس، دەرئەکەوێت کە لازم ئەکات لە وەختی ئیزدیواج دا دەسگیرانەکان یەکتری ببینن. بەعزێ شتی زۆر جوزئی و هیچ هەیە کە زۆر ئەهمیەتی ئەدەینێ، بەڵام ئەوی کە پێویستە بیکەین بە جێی ناهێنین، چونکە جاهیل و نادان، کەر و بێ عەقڵ، هەر شتی خراپ و بێ مەعنا ئەکەن.

"تو خوا با بۆتان وەصف و تەعریف بکەم کە لای ئێمە ژنهێنان چۆنە؟ نا ئەستەغفیرەڵا، ژن هێنان نا، ژن کڕین چۆنە؟ چونکە لێرە کچ وەکو ترۆزی و خەیار ئەفرۆشرێ نادرێ بە شو. بەڵام باسی ژنهێنانی لای عەشائیر و دێهاتی ناڵێم، چونکە شوکردنی ئەوان موافیقی عەقڵ و عادەت چاویان بە یەکتری ئەکەوێت، هەر لە منالیەوە لە گەڵ یەک دا هەڵئەسن و دائەنیشن و ئیش و فرمان ئەکەن." (ژیان، ژ 97، 10 ی کانونی سانی 1928).

لە سەروتاری ژ 121 دا لە ژێر سەردێڕی (لێرەدا هیچ ریعایەتی ئوصولی ژنهێنان ناکرێ) نوسیوێتی:

"هەتا ئێستا لە خسوس حقوقی ئافرەت و ژنهێنانەوە زۆر دواوین، فەقەت چونکە ئەم مەسئەلەیە مەسئەلەیەکی رۆحیی موهیمە ئەمانەوێ دیسانەوە لێی بدوێین.

"هەرچەند بەعزەن لە تەئەهول کردن دا ئینسان نەختێک عەزاب ئەکێشێ و توشی غەم و ئەزیەت دێت و، بەعزەن پەشیمان ئەبێتەوە، بەڵام ئەگەر ژنهێنان کە مەعقول و ریعایەتی هەمو ئوصولێکی بکرێ، بە ئەکسەریەت زۆر باش ئەبێ و پەشیمانی لە دوا نابێ و بۆ بەشەریش خدمەت ئەکا.

"مەعلومە ئەگەر ژنهێنان نەبوایە بە مودەتێکی کەم زو بەشەر دوایی ئەهات و نەئەما، ژنهێنان وەکو بۆ زیادی و دەوام و مانەوەی بەشەر باشە، بۆ گۆڕینی ئەخلاقی خراپی ئینسان بە چاکە و بۆ زۆر خسوسیاتی ژن و مێردەکە بە کار دێت، بە شەرتێک ناڵێم بە پێی قەوانینی مەدەنیە هیچ نەبێ وەکو شەریعەتی خۆمان ئەمر ئەکات وا بکرێ.

"مەعەلئەسەف لێرەدا چونکە تەماشا و رەهبەری ئوصولی ژنهێنان ناکرێ، زۆر لەو کەسانەی کە ژن ئەهێنن پەشیمان ئەبنەوە وە یا توشی ژیانێکی ناخۆش و تاڵ دێن، وە بەعزەن بەم سەبەبەوە ئەخلاقی ژن و مێردەکەیش تێک ئەچێ.

"بە پێی قەوانینی مەدەنیە و شەریعەتی ئیسلامیەیش لازمە لە ژنهێنانا ئەوەل دەفعە تەماشای (هاوکوفی) بکرێ و هیچ نەبێ ئەگەر دەفعەیەکیش بێ کوڕ و کچەکە یەکتری ببینن. وە چاکتر لازمە لە ئەخلاقی یەکتری شارەزا بین. فەقەت لێرەدا بە عمومی هەتا شەوی مولاقاتیان نە ژنەکە کوڕەکە و نە کوڕەکە ژنەکە ئەبینێ و، لە بەر ئەمە زۆر دەفعە واقیع ئەبێ کە لە ئەوەل دەفعەی ئیجتیماعیانا جیا ئەبنەوە و هەردوکیان توشی فەلاکەت و زەرەر و بێ ئەخلاقی ئەبن.

"لە بەر ئەوە پێویستە لە ژنهێنان دا زۆر ریعایەتی هاوکوفی بکرێ، کە یەعنی ئەبێ کچ و کوڕەکە ئەخلاقیان، سەویەیان، عیلمیان، سەروەتیان، لە هەمو زیاتر عومریان وەک یەک بێ. ئەگەر ئەم موناسەبەتە لە بەینیانا مەوجود نەبێ موحەققەقە هەتاکو سەر بە یەکەوە نابن و هیچ قوەتێ بە یەکیانەوە نانوسێنێ. وە ئەگەر تەماشای هاوکوفی کرا ئەوسا دائیمەن موحیبەتێکی دائیمی لە بەینیاندا ئەبێ و هەردوکیان هەتاوەکو ئاخری حەیات خۆش رائەبوێرن.

"غەیری ئەمەیش ئەکسەری دێهاتەکانمان و زۆری عەشیرەتەکانمان حقوقێک نادەن بە ژن، عادەتەن وەکو حەیوان تەماشایان ئەکەن و، وەکو لە جنسی بەشەر نەبن وایان ئەزانن و تەماشا ئەکەن. وە کچەکانیان عادەتەن یا وەکو حەیوان ئەیانگۆڕنەوە وە یا ئەیانفرۆشن. وە پیاوێک کە ژن بێنێ پێویستە هەمو سەروەتەکەی سەرف بکات و بەعزەن بەمەیش ئیکتیفا ناکرێ ئەبێ بۆ ژنهێنان هەمو ملک و ماڵەکەی بفرۆشێ، سەرفی بکات وە یا ئەگەر بیگۆڕنەوە ژن بە ژن بکەن لەوێشا هیچ تەماشای عومر، سەروەت، عائیلە، حاصلی هاوکوفی ناکەن. بەعزەن پیاوێک 60 ساڵی عومرە، کە کوڕی کوڕەکەیشی ژنی هێناوە، کەچی کچەکەی ئەدات بە کچێکی 14 ساڵەیی بۆ خۆی. ئینجا ئەگەر تەماشای ئەمە بکرێ هەمو کەس بۆی مەعلوم

ئەبێ کە لەمەدا چەند حقوقی ئەو کچە زایع ئەبێ. وە یاخود لە دانی کچێکی 14 ساڵە بە پیاوێکی پیری 60 ساڵەدا چەند فەلاکەت، موسیبەت و غەم و حەسرەت لە بەینیانا پەیدا ئەبێ.

"غەیری ئەمەیش ئینسان نابێ بێ لێکدانەوە ژن بێنێ. شەخسێک کە ویستی ژن بێنێ پێویستە لە پێش هەمو شتێکا تەماشای ئیستیقبالی خۆی بکات و ئەبێ بە نەوعێک ئیقتیداری بێ و موستەقبەلی تەئمین بێ، کە ئەگەر چوارپێنج منداڵیشی بێ بتوانێ موافیقی مەتلوب منداڵەکانی بە خێو و پەروەردە بکات، چاک پێیان بگەیەنێ چونکە پیاوێک کە سەروەتی نەبو و لە ئیدارەی خۆی عاجز بو ئەگەر تەشکیلی عائیلەی کرد بە کردنی توشی سەفالەت و پەرێشان ئەبێت. لە بونی هەر منداڵێکیا وەکو جینایەتێکی کردبێ وا موعەزەب ئەبێ. تەبیعی چونکە منداڵەکانی بۆ بە خێو ناکرێ. هەموی مەعلول، سەفیل و برسی... کۆمەڵێکی عاتیل ئەکا بە بار بە سەر هەیئەتی ئیجتیماعیەوە. وە هەموی بە سەبەبی ئەمەوەیە کە لەم موحیتەدا دائیمەن، بێ ئیش، سەرسەری، سواڵکەر، زۆرە و ئەمانیش هەموی مەزەڕەتێکی زل تەشکیل ئەکەن بۆ بەشەر.

"زۆر عەیبە کە لەم عەسری مەدەنیەتەدا و، لە حاڵێکا کە ئەوروپاییەکان و ئامریقاییەکان ئەم مەسئەلەیەیان لە هەمو شتێک زیاتر گرتوە، حەتا بەم سەبەبەوە خەریکن ئیسلاحی بەشەر بکەن و عیرقەکەیان بە قوەت، فەعال و خوێنێکی گەرمی فەعالیان بۆ پەیدا بکەن، کەچی ئێمە هێشتا ژن بە حەیوان بزانین و هیچ تەماشای مەسئەلەی ژنهێنان نەکەین، چونکە ئەم مەسئەلەیە لە هەمو شتێک زیاتر بوە بە سەبەبی تێکدانی ئەخلاقمان. پێویستە زۆر بە ئەهمیەتی بگرین و ریعایەتی ئوصولی ژنهێنان بکەین."

ر. ن. **(رەشید نەجیب)** لە زنجیرە وتارێک دا کە بۆ (نەخۆشی ئیجتیماعی‌مان) ی تەرخان کردوە، لە ئەڵقەی سێیەمی‌دا لە ژێر سەردێڕی (ژن هێنان، بناغەی ژیان) دا بە ئوسلوبێکی ئەدەبی نوسیوێتی:

"سیفاتی ئەساسیەی خێزان، لام وایە، رەفیقەی مێرد بون، دایکی ئەولاد کردن و کەیبانویەتی ماڵە.

"رەفاقەتێکی ئەبەدیەی حەیات روکنی ئەوەل و ئەهەمی ئەم سێ کوچکەیەیە. بە زەنی من پیاوێک تا بە تەواوی لە هەمو سیفات و مەزییەتی ئافرەتێک تێ نەگا، چاک لێ‌ی حاڵی نەبێت، مومکین نیە بە سەمیمیەت و جدیەتیەکی تامەوە رەبتی قەلبی لە گەڵ بکات. وە سەمیمیەت، موحیبەت، یەکگرتنی دڵ، لازمە بێ بە سەبەبی یەککەوتنی دەست. لە لانەی عائیلە ئیجاب ئەکات هاڵاوی موحیبەت، هالەی عەشق، هەڵسێت نەکو گڕی قەهر و کڵپەی غەزەب. لازمە دەستی مێرد بە رەعشەی غەرامەوە بلەرزێت، نەک بە لرفەی قینەوە و، لام وایە خوا چاوی ئافرەتی تەنها بۆ فرمێسکی سرور هەڵرژاندن خەلق کردوە نەک بۆ گریانی تەحەسور.

"حوسن، لە نوقتە نەزەرێکەوە ئاهەنگ، تەوازونە، وە چۆلەکەش کە جریوەیان یەکی گرت دەنگێکی خۆشی مۆسیقی لێ حاصل ئەبێت، فەقەت لە گەڵ قیڕەی قەلەرەشێکی تێکەڵاو بو بە جارێ تێکی ئەدات. وەستانی کائیناتیش هەر نەتیجەی ئاهەنگ، تەوافوق و تەوازونێکە.

"شەرتی جوانی، خۆشی و سەعادەتی عائیلەش ئاهەنگ و ویفاقە، ئەدنا سەکتەیەک لە حەیاتی ژن و مێردی‌دا ئەم شیعرە جوان و رەوانە لەنگ و سەقەت ئەکات. ئاهەنگی عائیلە بە تەوافوقی زەوق، تەتابوقی حوسن، تەوازونی زهنیەت و عەقلی ژن و مێردەوە مومکینە.

"مەعازەڵا یەک نەگرتنی ئەمانە یا شۆڕشێکی ئەبەدی بەینی عائیلە دێنێتە وجود وە یا تەلاق.

"موحەقەق هەمو تێگەیشتویەک لە گەڵ من دا ئیعتیراف ئەکات دۆزینەوەی جوتێک حائیزی ئەم شەرائیتە بێت هەر وا ئاسان نیە، بیلخاصە لە سەر ئوصول و تەریقەی تەئەهولی ئێمە بەڵکە مەحاڵە. مێردی قوڕ بە سەر لای ئێمە هەتا شەوی زەفاف حەتا لە رەنگی (رەفیقەی موستەقبەلی) و ئافرەتی بەدبەخت لە دەنگی (رەفیقی ئاتی) بێ خەبەرە.

"وە کەزا هەمو تێگەیشتویەک پێی لێ ئەنێت، بە سەبەبی عەدەمی مەعاریف و تەرزی ئیزدیواجێکی نامەعقولەوە هەمو ڕۆژێ شاهیدی هەزاران فەجائیعی عائیلە ئەبین. لەو لاوەماڵێک شەو و ڕۆژ، خورتە، شەڕ و گریانی ژن، هەر ڕۆژە نارۆژێک تۆران، پیاو بە سەبەبی ناڕێکی و یەکنەگرتنی دڵەوە ئەکسەری ئەوقاتی لە خاریج دا بە ئەنواعی لەهو و سەفاهەت سەرف ئەکات.

"لەم لاوە، هێشتا دوەم مانگی تەئەهول تێ نەپەڕیوە، مێردی بێچارە عەدەم ئیمکانی یەکبونی لە گەڵ ئەم ژنەیدا حس کردوە. خەریکە و هەوڵ ئەدات بۆ ژنی دوەم. نەتیجە دوژنی، هەوێساری، مەعلومی هەمو لایەکە ژن کە لە ماڵ دا هەر یەکێک بو نورە، بو بە دو ئاگرە. ئەم دوانەش یەک لە قینی یەک ماڵی مێردەکەیان وێران ئەکەن و نیزاعێکی ئەبەدی لەو ماڵە دەست پێ ئەکات." (ژیان، ژ 142، 2 ی کانونی ئەوەلی 1928).

2. مەکتەبی کچان لە سلێمانی

خوێندنی نوێی حکومەتی لە سلێمانی دا لە چاو ناوچەکانی تری کوردستان و عیراق دا، پێشینەیەکی دێرینتری هەیە. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە لە سلێمانی لە پاڵ مزگەوت و مەدرەسەی دینی و حوجرەی تایبەتیدا، قوتابخانەی نوێ هەبوە کە ژمارەیەکی باش خوێندەوار و ڕۆشنبیری پێ گەیاند. لە داوودەزگاکانی حکومەتی عوسمانی و، دواتر لە داوودەزگاکانی حکومەتی تازەدامەزراوی عیراقدا پلە و پایەی بەرزیان وەرگرت. خوێندن و پەروەردە بە شێوەی نوێ ببو بە بەشێ لە ژیانی دانیشتوانی سلێمانی.

سەرەڕای هەمو ئەو کۆست و کارەساتەی بە هۆی یەکەمین جەنگی جیهانی و دواتر بە هۆی شەڕی ئینگلیز– کوردەوە بە سەر ناوچەکەدا هات بو، هەر کە هەلێکیان بۆ هەڵکەتبێ خوێندنگەکانیان بوژاندۆتەوە.

2. 1. کردنەوەی

ڕۆشنبیرانی سلێمانی هەوڵێکی زۆریان داوە بۆ ئەوەی خوێندنگەی کچان، لە سلێمانی و لە شوێنەکانی تردا بکرێتەوە. بۆ ئەم مەبەستە هەوڵێکی زۆریان لای کاربەدەستانی پەروەردە (مەعاریف) ی بەغداد داوە. دیاریی کوردستان کە بە 3 زمانی کوردی و عەرەبی و تورکی لە بەغداد دەرئەچو، لەم بارەیەوە چەند وتارێکی نوسیوە. مەبعوسەکانی کورد یش، بە تایبەتی ئەمین زەکی بەگ، چ لە ناو مەجلیسی مەبعوساندا و، چ بە هەوڵی شەخسی، خەریکی ئەنجامدانی ئەم کارە بون. سەرەنجام کارەکەیان سەر ئەگرێ و خوێندنگەیەکی سەرەتایی بۆ کچان لە سلێمانی ئەکرێتەوە.

ژیان لە ژ 13 دا هەواڵی کردنەوەی بڵاو کردۆتەوە:

"مەکتەبی کچان

"لە ئیعتیباری 21 ی نیسانی 926 ڕۆژی چوارشەمەوە مەکتەبی کچان دەستی کردوە بە قەید و قبوڵی قوتابی. ئەوانەی حەز ئەکەن کچەکانیان بخەنە مەکتەبەوە لە تاریخی مەزکورەوە موراجەعەت بە ئیدارەخانەی مەکتەب بفەرمون. لە خانوەکەی عەلی بەگی فەتحولڵا بەگ دایە."

بۆ ئەوەی مەکتەبی کچان جێگیر بێ و ببێتە دامەزراوێکی دائیمی پێویستی بە بینای تایبەتی خۆی هەبوە. ژیان لە ژ 78 دا هەواڵی داوە:

"وەزیری ئەشغال و مواصەلات مەعالی ئەمین زەکی بەگ، کە کوردێکی میلەتپەروەر و وەتەنیە، بینا بەم فکر و مەقصەدە، بۆ دانان و کردنەوەی مەکتەبی کچانی سلێمانی یەکانە هەوڵدەر و ساعی بو، لە ڕێی ئەم خزمەتەدا لە هیچ تەشەبوسێک دوا نەکەتو، حەتا لە مەجلیسی مەبعوسان دا بە دەفەعات داوای کرد تا بە

کردنەوەی مەکتەبی کچانی ئێرە موەفەق بو. ئەگەرچی ئەم لانەی ئومێدی وەتەنە کرایەوە فەقەت لە بەر ئەمەی کە بینایەکی تایبەتی نەبو وە ئەو جێگایەی کە بۆی تەخصیص کرا بو، جێگایەکی وا نەبو کە بۆ مەکتەب بە کەڵک بێ و لە گەلێ خصوصەوە نوقصانیەتی بو، لزومیەت بە ئینشا و دروستکردنی بینایەکی تایبەتی حیس کرا. دیسان لە سایەی عەزم و تەشەبوساتی جدیەی موشار ئیلەیهیەوە بۆ ئەمەیش قەرار ئیستیحصال کرا. ئەوا ئێستا لە مەوقیعێکی باش دا بناغە و تەمەڵی ئەم موئەسەسە بە قیمەتە هەڵئەدەنەوە. هەروەکو بیستومانە ئەوەل بەردی تەمەڵی ئەم جامیعەیە بە دەستی موشفیقی مەعالی جەنابی ئەمین زەکی بەگ، کە حەقێکی مەشروعی خۆیەتی، دائەنرێ."

ڕۆژی 20 ی ئاغستۆسی 927 بە ئامادەبونی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداری و ئەشراف و کیباری مەملەکەت، ئەمین زەکی بەگ وەزیری مەعاریفی ئەو کاتەی عیراق، بەردی بناغەی مەکتەبی کچانی دانا. ژیان لە ژ 79 دا ریپۆرتاجێکی بە بۆنەی ئەم ئاهەنگەوە ئامادە کردوە تێی‌دا نوسیوێتی:

"ئەوەلەن لە تەرەف خەتیبی مزگەوتی گەورەوە خوتبەیەکی بەلیغ و چەند دوعایەکی موئەسیر خوێندرایەوە و وازیحەن بە ئایەت و حەدیس بەیانی کرد کە شەریعەتی غەڕای ئیسلامی بە ژن و پیاو موتەساویەن ئەمری خوێندن و تەعلیم ئەکا" جگە لە ئەمین زەکی، فایەق زێوەر وتارێکی بەم بۆنەیەوە خوێندەوە.

ڕۆشنبیرانی کورد بەوەندە دانەکەوتون، بەڵکو لە داواکانیان دا بەردەوام بون. وەکو ژیان لە ژ 118 دا نوسیوێتی، مەبعوسەکانی کورد لەو (تەقریرە دا) کە بە کۆمەڵ داویانە بە وەزارەتی مەعاریف، نوقتەی 6 ی خواستەکانیان "کردنەوەی مەکاتیبی کچان" بوە.

2 .2. هەڵوێستی جیاواز لە خوێندنی کچان

لە ژێر سەردێڕی (گفتوگۆیە: ئیفرات نە تەفریت) ژیان دەمەتەقێیەکی بە زمانی ع. و م. هوە بڵاو کردۆتەوە کە جیاوازیی بیروڕای ئەو کاتەی توێژەکانی کۆمەڵی کورد و ناکۆکی هەڵوێستیان لە خوێندن و پەروەردەی کچان ئەنوێنێتەوە.

ئەمە دەقەکەیەتی:

"لە ماڵەوە دانیشتبوم م. هاتە ژورەوە بە ناوچەوانێکی غەمگینەوە دانیشت.

ع. بۆچ وا عاجزی ئەڵێی خەبەرێکی ناخۆشت بیستوە؟

م. ئەرێ بە خوا خۆزگە بەو کەسە کە ڕۆژێ زوتر ئەمرێ و شتی خراپتر نابینێ. من ئەڵێم ئاخرزەمانە تۆ پێم بڕوا ناکەیت و، ئەڵێن مەکتەبی کچانیش دانراوە ئەمجا نۆرەی کچەکانمانە هەمو ئەفعالیان شەڕ بێ.

ع. ئەی هاوار بە ماڵم! تۆ کە خوێندەواری ئەمە فکرت بێ ئەبێ نەخوێندەوارەکان بڵێن چی؟

م. خوێندەوار و نەخوێندەوار فەرقی چیە؟ هەر کەس موسوڵمان بێ ئەزانێ ئەمە شتێکی زۆر خراپە.

ع. بۆ خاتری خوا ئەم قسەیە بەم نەوعە لای عەوام مەکە. تازە بە تەماین مۆمێکی زانستی‌مان لەم تاریکی جەهلە بۆ دابگیرێ، لێمان مەبە بە ڕەشەبا.

م. جارێ پێم بڵێ ئەم دینە تازەیەت کەی پەیا کردوە خۆ تۆ موسوڵمانێکی باش بویت؟

ع. من ئێستایش موسوڵمانەکەی جارانم نیهایەت ئەزانم ئیسلامیەت تەنها مەخصوصی پیاو نیە بۆ ژنیشە و خوێندنیش بۆ ئیسلامیەت زۆر موفیدە بۆیە پێم خۆشە ژنانیش خوێندەوار بن.

م. تەنها خوێندەواری باشە ئەما نوسین فێربونەکەیان خراپە.

ع. لەم فەرمودەیەت نەگەیشتم گوایە نوسین فێربون خراپە یا صوحبەت ئەکەیت؟

م. ناوەڵا صوحبەت ناکەم مەعلومە کە ژن نوسین بزانێ زۆر خراپە چونکە بیەوێ لە تەک شەخصێکی بێگانە موعاشەقە بکا بە موخابەرە زو جێبەجێ ئەکات.

ع. وەک تۆ ئەفەرمویت ژنێ کە فکری خراپەی بێ و نوسین نەزانێ رەنگە هیچی بۆ نەکرێ. ئەی ئەی پەکی ئەکەوێ!

م. دیارە پەکی ناکەوێ ئەما باسی ژنی خراپ ناکەین.

ع. دەی تو خوا ژنێکی عەفیفە بیەوێ کاغەزێ بۆ مێردی بنوسێ و خۆی نەزانێ مەجبور بێ بچێتە لای کەسێکی بێگانە و لە بەر ئەمە کە تەبیعی نایەوێ خەڵقی بزانن چی بۆ مێردی ئەنوسێ خەلوەتیش لە تەک کابرای کاتبا بکات بە تەواوی موخالیفی شەریعەتە باشە، یا خۆی بیزانێ بە دەستی خۆی بینوسێ باشە؟

م. دیارە خۆی بینوسێ باشە.

ع. ئەی کەواتا مەکتەبی کچان شتێکی زۆر باشە و بێ حیکمەتیش نیە کە حەزرەت (ص. ع) فەرمویەتی (طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة)

م. ئاخر ئەمە ئەگەر هەر بۆ نوسین و خوێندن بوایە باش بو ئەما ئاخ فائیدەی چی؟

ع. لەم ئاخە تێ نەگەیشتم ئەترسم فێربونی نەقش و نیگار و ئەو مەعریفەتانە کە بۆ ژن لازمە بیزانێ خصوصەن موافیقی حیفزەل صیحە منداڵ پەروەردە کردن کە یەگانە سەبەبی تەئمین و تەتویلی حەیاتە بە لای جەنابتەوە وەکو فێربونی نوسینەکە خراپ بێ؟

م. ناوەڵا ئەمانە ئینکار ناکرێ کە زۆر چاکن ئەما سەربەست بونەکەیان خراپە و بێ شەرعیە.

ع. ئەی ناوی سەربەستیت هێنا برینی زلم کولایەوە ئاخر عەزیزم ئێمە هێشتا مەعنای سەربەستیمان نەزانیوە بۆیە مستمان ناکەوێ وە ئیلا سەربەستی ژنان مەعنای ئەوە نیە کە بۆ بێ شەرعی و خراپەکردن سەربەست بن.

م. بەرێ وەڵا ئەوەیە ئەی چیە؟

ع. نا بە خوا ئەوە نیە، سەربەستی هەر ئەو حورپەتیە کە شەرع پێیانی بەخشیوە و لێیان غەصب کراوە.

م. کامەتا حورپەتی شەرعیی ژن کە غەصب کرابێ؟

ع. ئەی بێ قەزا بی خۆ مەسئەلەی تەئەهول کە دەخلێکی گەورەی بە سەر حەیاتەوە هەیە بە جارێ شەرعیەکەی بۆتە عەیب و بێ شەرعیەکەی بۆتە عادەت. کەی ئەبینی کچێ کە درا بە شو پرسێکی پێ بکرێ بیلخاصە لە دەرەوە لە ئەموالی مەنقولە عەد ئەکرێن وەکو گا و گوێرەکە یا لە باتی خوێن ئەدرێن، یا بە پارە ئەفرۆشرێن، یا وەک سەگ بە تولە ژن بە ژنیان پێ ئەکرێ. ئەی ئەمە حوریەت غەصب کردن نیە چیە؟

م. بەڵێ وایە ئەما وا تۆ مەعنای سەربەستی وا لێ ئەدەیتەوە وە ئیلا من لە منەوەرێکی مەعاریفپەروەرم بیستوە کە مەدحی مەکتەبی کچانی کردوە کە فێری سەما ئەبن و گۆرانی ئەڵێن و سەربەست ئەبن. یەعنی بە ئارەزوی خۆیان هەرچی بکەن مەنع ناکرێن.

ع. حاشا مەعنای سەربەستی ئەوە نیە ئەما ئاخ بڵێم چی لە دەست ئەو نەوعە منەوەرانە کە بون بە گێرەشێوێنی ئەم میلەتە لە هەمو باسێکا زو باز ئەدەنە سەر بێدینی و کفر، بە نەوعێ نەفرەتی عالەمیان وەرگرتوە کە لەفزی منەوەر جێی جنێوێکی پیسی گرتۆتەوە.

م. ئەشهەدوبیلا حەقیقەتی مەسئەلە ئەمەیە ئەگەر ئەو نەوعە منەوەرانە واز لەم ئیفراتە بێ مەعنایە بێنن ئەم عالەمەیش یەکجار وا مەیلی تەفریت ناکەن وە ئیلا بەشەر چۆن لە عەلەیهی مەعاریف ئەبێ. لە هەلەبجەوە ع. صوبحی" (ژیان، ژ 60، 31 ی مارتی 1927).

2. 3. چالاکیەکانی مەکتەبی کچان

کچانی خوێندنگەکەی سلێمانی، لە ماوەیەکی کەم دا پێشکەوتنێکی دیاریـان بـە دەس هێنـاوە. لـە زۆر چالاکی کۆمەڵایەتی گرنگدا بەشدار بون کە نیشانەی ئەوەن ئافرەت لە چوار دیواری ماڵ دەرچـون و پێـیان ناوەتە مەیدانێکی تازەوە کـە مەیـدانی بەشـداری ژیـانی کۆمەڵایـەتی بـوە. ژیـان هەواڵـەکانی بـە خۆشـی و پشتیوانیەوە بڵاو کردۆتەوە، لەوانە:

2. 3. 1. پیشانگەی ساڵانە

ژ 72 ئەم (ئیعلان) ەی بڵاو کردۆتەوە:

"سەنەی تەدریسیەی 926– 927 ی مەکتەبی کچانی سلێمانی تەواو بو، ئەو نەقش و درومانانەی کـە لەساڵی مەزکوردا بە دەست و سەعی قوتابیەکان هاتۆتە وجود، ڕۆژی جومعە و شەمە کـە تەصـادوفی 8 و 9 ی تەموزی 927 ئەکات بۆ پیاوان و ڕۆژی یەکشەمە و دوشەمە کە بەر 10 و 11 ی مانگ ئەکەوێ بۆ ژنـان، لە بینای مەکتەب دا ئەخرێتە ساحەی تەماشاوە. لە ژن و لە پیـاو ئـەو کەسـانەی ئـارەزوی بینینـی ئەکـەن لـە میعادی موعەیەنەدا تەشریف بفەرمون. مودیرەی مەکتەبی کچان"

سەروتاری ژمارەی 73 ی ژیان بۆ ستایشی ئەم پیشانگەیە و قوتابی و مامۆستاکانیان تەرخان کراوە.

ژ 242 ی 2 ی حوزەیرانی 1930 هەواڵی داوە:

"نەقش و درومانەکانی مەکتەبی کچانی ئێرە و کەرکوک

"بە موناسەبەتی نزیک بونەوەی ئیمتیحانەوە بۆ ئەوەی ئەو ئیشـی دەسـت و درومـان و نەقشـەی کـە تالبەکانی مەکتەبی کچانی سلێمانی و کەرکوک کردویانە بخرێتـە پـێش چـاوی عمـوم و لـە گـەڵ یـەکتریدا بەراورد بکرێن چوار پێنج ڕۆژ لەمەوپێش مودیرەی موحتەرەمەی مەکتەبی کچـانی سـلێمانی بـە ئەشـیاکانەوە تەشریفی بردە کەرکوک و لە دوای ئیجرا و تەواوبونی مەعرەزی کەرکوک گەڕایەوە سلێمانی.

"موعەلیمەیەکی مەکتەبی کچانی کەرکوک لە گەڵ نەقش و درومانەکانی ئەویدا هاتۆتە سلێمانی.

"لە بەیانی ئەمڕۆوە ئەشیای هەردو مەکتەب لە مەکتەبی کچـانی سـلێمانیدا دانـراوە و خراوەتـە پـێش چاوی عموم، لە بەیانی ئەمڕۆوە هەتاکو سبحەینێ ئێوارێ بەیانیان هەتاکو نیوەڕوان پیاو و لە پاش نیوەڕۆوە هەتا ئێواران ئافرەت ئەتوانن بچن تەماشایان بکـەن و لـە دوای تەماشـا کـردن هـەمو کەسـێک ئـەتوانێ لـەم خسوسەوە فکری خۆی لەو دەفتەرەدا کە دانراوە بەیان بکا."

زۆر ساڵ ئەم جۆرە پیشانگایەی کاری دەستیی خوێندکارەکان دوبارە بۆتەوە. پیرەمێرد بە ئوسـلوبە ئەدەبیەکەی لە ژ 329 دا بەمجۆرە لە پیشانگەی ساڵی 1932 ئەدوێ:

"گوڵدەستەی گوڵان

"ژیان بەهارێ گوڵ و گوڵزاری دەوری شاری دەور کردەوە و هاوینێ گوڵزاری ناوشار دێنێتە فەڕ.

"گوڵی بەهارە، نازک و نازدارە، بەڵام ئاخ ناپایەدارە.

"گوڵێکم دەوێ گوڵان بیبینێ، شێوە و ئاینی گوڵان بنوێنێ، هەتا درەنگێ هەروا بمێنێ.

"ئەو دەسکە گوڵەم دوێنێ لە نوێنە (مەعرەز) ی مەکتەبی کچان دا دی.

"دەستی پەروەردگار لە کچۆڵەکانمان گوڵدەستەیەکی ڕازاندۆتەوە، ئەو گوڵانەیش هەریەکـە بـە دەسـتی نازک و نازداریان چەند گوڵێکی نەقش و نیگاری هونەری خۆیان هێناوەتە مەیـدان و پیشـانمان ئـەدەن. یـا خوا ئەو دەست و پەنجەیان نەڕزێ. من کە بەم پیشە (صنعەت) ی دڵپەسندە ئەمەندە چاوم ڕون بۆتەوە، تەنها

بـۆ دیـدەنی نـەقش و نیگـار نیـە، هیـوای زۆرم بـە سـەرئەنجامی ئـەم بێچـوە پەرییانەیـە کـە بـە هـۆی خوێندەواریەوە پاک و تەمیزی و شیرین دوین، دەردزانی، منداڵ بە خێوکـەری فێـر بـبن و بـە ئامۆژگـاری و پەروەردەیی ئەمانە نەتەوەی ئایندەمان بە کەڵکی بنەچە و هاورەچەڵەکی خۆی بێ و بە خێوی مەڵبەنـد بشـێ، ئەگینا نمونەنمایی هەمو شـارێ لـە ئێمـە پێشـترە. هونەرەکـەی ئێمـە لەوەدایـە لـە (پـر) ئەمانـە فێـر بـون و رەهبەرەکەیشیان کە مودیرە باڵایە لە خۆمانە. کەوابێ تار و پۆ لە خۆیە.

"تاکو بنواڕی بەهەشتێکە بە گوڵ خەمڵیوە

"دایکی ئێمە، وەرە لێی پرسە: ئەمەی کەی دیوە؟

"تا ئێستا نەقش و نیگاری ژنانمان: خەڕەک، تەشی، کەلە ژەن، کەلە ماشەر، قانگەلە، تەشیلە، بنەزیلـە و، دوخ و، ژێ و، دەسکلوجە و، گوی چەنە و، پلی پێچ و گورزە هۆن و، بێینەوە سەرەوکاری درومان: تیک و بـن تیک و، تەریب و، قومامە و، قیرمە و، بەقیە و، هەڵپێچ و، پشت ماسولکە و، حەوزی و، ئاویە و، پێ چۆلەکـە و، کۆترە باریکە، ئەمانەیان ئەزانی. گۆشەگیرەمان مادە بو، سەرمێزمان سەرەویر بو، ئێستا هەندێ وردەکاریم لە ناو ئەو نمونانەدا دیوە تا لێی ورد بیتەوە شیرینە، تا دڵ بیەوێ رەنگینە. ئێستا ئێمە دەبێ مـادام بـە چـاوی خۆمان دەبینین ئەم کچانەمان بەم خوێندەواریە هونەری وا دێننە مەیدان، ئـەبێ هیوایشـمان پێیـان بـێ کـە کەڵکی ماڵداری و هاودەردی و هاوسەرییشیان پێوە دەبێ و، بە نەتەوەی چاک ئەم میلەتە لە دەست نـادانی و سەرگەردانی رسگار ئەکەن وایان لە گەڵ بژوینەوە و ئەو کەسەی کە ئەمرۆ بە دو لادا گەورەیـە دەبـێ بـاوەڕ بفەرموێ کە مودیرەکەی ئێستا ئەگەر هێجگاری بێ لە لاییدە چاکتر بە کار دێ.

"خوایە تۆ ئەم کچانەمان بگەیەنەرە ئەو هیوایەی ئێمەیە!"

2. 3. 2. تەمسیل

هونەری نواندن و شـانۆ ئەگـەر لـە ئـەوروپا پێشـینەیەکی کـۆنی هـەبوبێ، یـان ئەگـەر لـە شـوێنانی وەکـو ئەستەموڵ و قاهیرە و بێروت و بەغداد یش کرابێ، ئەوا لە کوردستانی عیراقدا بەگشتی و لە سـلێمانیدا بـە تایبـەتی هونەرێکی نوێ و نە ناسراو بوە. ئەم هونـەرە مامۆسـتای قوتابخانـەکان هێناویانەتـە سـلێمانی و بـە قوتابیـەکانیان جێبەجێ کردوە. ناوەرۆکی ئەو چیرۆکانەی لەسەر شانۆ نوێنراون کاریگەریەکی راسـتەوخۆیان لـە سـەر بینـەرەکانی هەبوە. بە تایبەتی لە زەمانێکـدا کە هێشتا، لەم وڵاتەدا، سینەما و رادیۆ و تەلەفزیۆن لە کایەدا نەبون.

لەو ماوەیەدا لە سلێمانی، کە رەنگە لە مێژوی ئەو شارەدا ئەوە یەکەمین جـار بـوبێ، دو جـار تەمسـیل پێشکەش کراوە:

جاری یەکەم، لە تەموزی 1926 دا قوتابیانی مەکتەب تەمسیلی (نەتیجەی سەفاهەت) و.

جاری دوەم، لە تەموزی 1927 دا قوتابیانی سلێمانی بە هاوکاری خوێندکارانی بەغداد (نیرون) یان لە بینای زانستیدا پێشکەش کردوە.

کچانیش هاتونەتە ئەم مەیدانەوە. ژیان (پرۆغرام و نوتقی تەمسیل و حەفلەکەی مەکتەبی کچان) ی بڵاو کردۆتەوە:

"پرۆغرامی حەفلەکە مادەی

1. لە تەرەف تالیبەیەکی سینفی پێنجەم حەفسە عیرفانەوە نوتقێکی کوردی کە مەئالەکەی عیبـارەت بـو لە بەخێرهاتنی میوانەکان و فەزائیلی خوێندن و تەحصیل.

2. تالیبەیەک کە بەیداخی بە دەستەوە بوە لە گەڵ 20 تالیبەی تر گۆرانی بەیداخ.

3. لە تەرەف تالیبەیەکەوە شیعری کوردی.

4. تەمسیل: ئینسان ئەوی ئەیچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە. سێ پەردە، دو پەردەی نەسر، پەردەیە نەزم.
5. لە تەرەف تالیبەیەکەوە شیعری عەرەبی بەحس لە فەزائیلی (دەرزی و قەڵەم)
6. ریازەتی بەدەنیە لە تەرەف تالیبەکانەوە بە جلی مەخسوسی ریازەتەوە.
7. لە تەرەف نەزیهە تالیبەوە شیعری کوردی و تورکی خیتاب بە بوکەشوشەیەک.
8. لە تەرەف تالیبەیەکی ترەوە نوتقێکی مەنزومی ئینگلیزی.
9. تەمسیل: هەموی بە شیعر. دایکێکی جاهیل کە خەشخاشی داوە بە منداڵەکەی و نەسیحەتی دوقتۆرێک.
10. لە تەرەف تالیبەیەکەوە شیعری عەرەبی.
11. لە تەرەف 20 تالیبەوە گۆرانی پیرەمەگرون و سائیرە.
12. لە دوای هەمویان لە تەرەف مودیرەی موحتەرەمەی مەکتەبەوە چەند کەلیمەیەکی عەرەبی و کوردی کە زۆر عالی و موئەسیر بون." (ژیان، ژ 233، 3 ی نیسانی 1930)

ژیان ناوەرۆکی هەردو تەمسیلەکەی بەمجۆرە باس کردوە:

"تەمسیلی ئەوەل:

"ئەو تەمسیلانەی کە کردیان دوان بون و، ئەمانە هەموی لە تـەرەف قوتابیـە کچەکانـەوە و، مـودیرە و موعەلیمە موحتەرەمەکانی مەکتەبەوە ئیجرا کران.

"تەمسیلی ئەوەلیان: ئینسان ئەوی ئەیچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە

"دو کچی قوتابی مەکتەب ئەبن: یەکێکیان، زۆر ساعی ئەبێ هەمو وەقتی خۆی بـە خوێنـدن و تەحسـیل و نەقش و درومان سەرف ئەکات و زەمانی تەحسیلی هەر بەم نەوعە شتانەوە رائەبوێرێ، خاریجی ئەمانە ئـارەزوی شتێکی تر ناکات. قوتابیە کچەکەی تریان، چونکە باوکی دەوڵەمەند ئـەبێ، بـە ئومێـدی سـەروەتی بـاوکی هـەمو وەقتی خۆی بە کەیف و زەوق و گەڕان سەرف ئەکات و ئەهەمیەت نادات بە تەحسیل و خوێندنەکەی.

"لە دوای 20 ساڵی تر ئەم دو کچە کە هەردوکیان شو ئەکەن، ئـەوەلیان کـە ئـەخلاقی بـاش ئـەبێ، لـە وەقتی خۆیدا دائیمەن خوێندویەتی، هەرچەند مێردەکەیشی لـە حـەربا شـەهید ئـەکرێ، بـەڵام دیسـانەوە بـە واسیتەی سەعی خۆیەوە زۆر چاک ئەژی و 3 منداڵی ئەبێ، هەرسێکیان وەکو خۆی عالی و باش تەربیە ئەکات و ئەیانکات بە پیاو.

"کچی دوەمیان چونکە وەقتـی خـۆی سـەعی نـەکردوە و سـەروەتەکەی بـاوکی زایـع ئـەکات، ئـەویش منداڵەکانی کە بێ باوک ئەمێننەوە، مەجبور ئەبێ بە جلشۆری و کارەکەری بە خێویان بکات. نەتیجە کوڕەکەی بێ ئەخلاق ئەبێ و، رۆژێک داوای پارە لە دایکی ئەکات و، چونکە دایکی پارەی نابێ بیداتێ و، چەنـد دەفعـە بە ئەولادەکەی ئەڵێ: کوڕم بە خوا پارەم نیە خۆت ئەیزانی بە جلشۆری بە رێتانەوە ئەبـەم. بـەڵام کوڕەکـەی قانع نابێ، لە سەر پارە بە چەقۆ دایکی بریندار ئەکات.

"نەتیجەی ئەم دو کچە، ئەوی سەعی کردوە، وەقتی بە بێ هودە زایع نەکردوە، مەسعود ئـەبێ و، ئـەوی تریان کە لە دەوری تەحسیلیا تەمەڵی کردوە و، بە سەفاهەتەوە مەشغوڵ بوە، سەفیل ئەمێنێتەوە.

"ئەم تەمسیلە 3 پەردە بو، دوانی بە نەسر و یەکێکی بە شیعر ئەبێ.

"دوەم تەمسیلی:

"دایکێکی جاهیل ئەبێ لە بەر ئەوەی منداڵەکەی لە بێشـکەدا خـەوی لـێ ناکـەوێ و ئـەگری، ئـەچێت لـە سـەر تەوسیەی پرەپیرێژن دائیمەن خاشخاشی ئەداتێ و، بەم عیلاجـە مەسـمومە ئـەینوێنێ. رۆژێـک لـە دوای ئـەوەی ئـەم خەشخاشە ئەدات بە منداڵەکەی تەماشا ئەکات هەتا دو سێ سەعات لە وەعـدەی زیـاتر منداڵەکـەی خەبـەری نابێتـەوە و

ناجولێتەوە. کە دایکەکەی سەری هەڵئەبڕێ ئەبینێ منالەکەی سپی بوە، خوێنی حەرەکەت ناکات. دەست ئەکات بە گریان، دراوسێکانی پێ ئەزانن دێن بە دەنگیەوە، کە مەسئەلەکە تێ ئەگەن یەکێکیان ئەڕوا دقتۆر ئەهێنێ. کە دقتۆر دێت لە مەسئەلە ئەگات موتەئەسیر ئەبێ گەلێ لۆمەی دایکەکەی ئەکات و بە دەرمان تەداوی ئەکات، ئەیهێنێتەوە هۆش خۆی و دایکەکەی مەسرور ئەبێ. دوقتۆرەکە پێی ئەڵێ: ئەمە نەتیجەی جەهالەتە کە ئەم سەمەی ئەدەیتێ، ئەترسم دیسانەوە تیکراری بکەیتەوە. دایکەکە ئەپاڕێتەوە. تەشەکوری دوقتۆر ئەکات. شوکری خوا بە جێ ئەهێنێ. قەولی ئەداتێ، سوێند ئەخوات کە ئیتر دەرمانی وا نەدات بە منالەکەی و، بە قسەی پرۆپیرێژن نەکات.

"ئەم تەمسیلە هەموی بە شیعری کوردیە. حەقیقەتەن شیعرەکانی زۆر جوان و مەحزونانەیە. ئومێد ئەکەین ئەگەر جێ بو لە ستونێکی غەزەتەکەدا ئەم شیعرانە دەرج و عەرزی قاریئینی کیرامی بکەین." (ژیان، ژ 233، 3 ی نیسانی 1930)

ژیان ناوی نوسەری تەمسیلیەکان و ناوی ئەکتەرەکانی نەنوسیوە.

بۆ جاری دوەم، تەمسیلێکی تریان رێک خستوە:

"هەیئەتی تەعلیمیەی مەکتەبی کچانی سلێمانی بۆ تەنمیەی ئەفکاری کچە خوێندەوارەکان تەمسیلێکی عیلمی و ئیجتیماعی رێک خستوە کە مەوزوعەکەی عائید بە تەحلیلی حالەتی ئیجتیماعی نسوانی ئێرەیە و موقایەسەی گوزەرانی سائیری مەملەکەتەکانە. ئەم تەمسیلە تەنها بە واسیتەی کچانی مەکتەبەوە دێتە ساحەی تەتبیق. بە هیچ وەجهێ پیاو و کوڕی تیا نابێ و، لەم هەفتەیەدا تەرتیبی ئەکەن. ئینشائەڵا ئەمە ئەوەل قەدەمی خێری کچە خوێندەوارەکانمانە." (ژیان، ژ 324، 2 ی حوزەیرانی 1932)

2. 3. 3. بەشداری کۆبونەوەی گشتی

رۆژی 13 ی 6 ی 930 بە ئامادەبونی موتەسەڕیفی سلێمانی، کۆمەڵی زانستی حەفلەیەکی عمومی کردوە کە چەند سرود و شیعر و وتاری تێدا خوێنراوەتەوە.

مەبەست لە حەفلەکە کۆکردنەوەی پیتاک بوە بۆ کڕینی مەتبەعەیەک بۆ زانستی، لەم حەفلەیەدا قوتابی مەکتەبی کچان بەشدار بون، لەو ریپۆرتاجەدا کە ژیان لە ژ 245 دا بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی، بەمجۆرە باسی بەشداری کچەکان ئەکا:

".....

"باخسوس لە دوای نوتقەکان پێنج قوتابی کچی منالی مەکتەبی کچان کە بۆ ئەم ئیشە حازر کرابون و کە هەر یەکە کراسێکی سپی نازکی لە بەر کرد بو وە بە ئەنواعی قردێلە – گوڵی جوان خۆیان رازانبوەوەو هەریەکە سەبەتەیەکی جوان، لە ناویا لە قوماشی رۆزێت، گوڵ دانرابو و دەرزیەکی پێوە بەسترابو لە گەڵ تاقمێک کاغەزی مەتبوع کە لێی نوسرابو: (زانستی چاوەڕوانی هیمەت و موعاوەنەتی ئێوەیە) بە ریزە بە بەردەمی تەختەکانا ئەگەڕان و لە بەردەمی هەمو پیاوێکا ئەوەستان و لەو گوڵانە یەکێکیان ئەکرد بە بەرۆکیا و یەکێ لەو کاغەزانەیان ئەدانە دەست.

"بە راستی ئەم مەسئەلەیە لە هەمو شتێک زیاتر رۆحی میلەتەکەی هێنایە جۆش چونکە ئەمە هەوەڵ کەڕەتە لێرەدا لە ناو میلەتی کوردا وەکو میلەتە موتەمەدینەکان کچی مەعسوم بە شەوق و بە ئارەزویەکی تەبیعی خۆیەوە بەم تەحرە خدمەتی مەعاریف بکات و بۆ ژینی کۆمەڵیکی وا تێ کۆشێ...."

بەم بۆنەیەوە هەیئەتی ئیدارەی کۆمەڵی زانستی (تەشەکورێکی عەلەنی) یان (بە واسیتەی ژیانی خۆشەویستەوە، بەرامبەر بە مودیرە و هەیئەتی موحتەرەمەی مەکتەبی کچان) نوسیوە.

لە بەردەم مەلیک فەیسەڵدا

ڕۆژانی 10– 13 ی حوزەیرانی 1931 مەلیک فەیسەڵ سەردانی شاری سلێمانی و هەڵەبجەی کردوە. لەم سەردانەدا سەری لە قوتابخانەکانی سلێمانی، لەوانە قوتابخانەی کچان داوە. ژیان لە 3 ژمارەیدا هەواڵەکانی ئەم سەردانەی نوسیوە. لە ژ 288 دا باسی کردوە، کچێکی پۆلی چوارەم لە بەردەم مەلیک فەیسەڵ دا وتارێکی داوە. لە بەشی یەکەمی وتارەکەیدا بە خێرهاتنی مەلیک ئەکا و لە بەشی دوەمی دا وتویەتی:

"کەمینە تلمیزەیەکم لە مەدرەسەی کچان و، لە عەزەمەتی ئێوە مەعلومە کە ئەوەل مەداریسی ئەتفال باوەشی دایکە و، پێغەمبەرمان (ص) کە جەدی ئێوەیە فەرمویەتی: (علموا بناتکم: تەعلیمی کچانتان بکەن!) ئیهتیمام بە تەعلیمی ئێمە سەمەرەیەکی عەزیم و فائیدەیەکی گەورەی هەیە بۆ موجتەمەع لە ئاتیدا و، ئیمانمان قەوییە بەمە کە جەلالەتتان بە ئیهتیمامەوە لە سەر نەشری عیلم و فەزیلەت و، حیصەی ئێمە لەمە بە سەبەبی تەوەجوهی ئێوەوە زۆر ئەبێ."

2. 3. 4. فێرکردنی ژنانی نەخوێندەوار

"لە مەکتەبی کچانی سلێمانیدا سینفێک بۆ ژنە نەخوێندەوارەکانمان

"... بۆ ئەوەی ئەو ژن و کچە نەخوێندەوارانەی کە ناتوانن دەوامی مەکتەب بکەن ئەوانیش فێری خوێندن و نوسین بکرێن لە مەکتەبا سینفێکی بۆ کردونەوە و ئێواران لە سەعات 10 ی عەرەبیەوە هەتا 11 موعەلیماتەکانی مەکتەبی کچان دەرسی ئەلفبا و حساب ئەڵێنەوە." (ژیان، ژ 240، 22 ی مایسی 1930).

"زانستی ژنان

"ئەم حەرەکەتە عیلمیەی کە لە کوردستانا دەستی پێ کراوە وەنیە هەر مونحەصیر بێتە سەر پیاوەکان، بەڵکو ئافرەتەکانیشمان بە عەینی حس موتەحەسیس بون و بۆ هەمو خدمەتێک کە مەنافیعی وەتەنەکەی تیا بێ معاوەنەت ئەکەن و ئەیانەوێ بە عمومی خۆیان بە عیلم و عیرفان برازێننەوە. زاتەن مودەتێکی زۆرە سینفێکی تایبەتی بۆ ژنە نەخوێندەوارەکانمان کراوەتەوە و بە ئەکسەریەتی ئافرەتەکانمان هەمو ئێوارەیەک ئەخوێنن. ئەم دەفعەیەش بۆ ئەوەی فەرعێکی زانستی ژنان بکەنەوە کە تیا کۆبینەوە و تیا بخوێنن ئافرەتەکانمان قەراریان دا ئیجتیماع بکەن و ئیشوکاری ئەم زانستی ژنانە پێک بێنن. لە سەر ئەوە ڕۆژی 28 ی تەموزی 930 ساعەتی 9 ی عەرەبی لە ماڵی حەفیدزادە حەفسە خانمی نەقیب دا کۆبونەوە..." (ژیان، ژ 255، 31 ی تەموزی 1930).

لەم کۆبونەوەیەدا چەند کەسێ قسەیان کردوە. 717 روپیە یشیان کۆکردۆتەوە بۆ ئەوەی خانویەکی پێ بە کرێ بگرن و کەلوپەلی بۆ بکڕن و کتێبخانەیەکی تێدا دابنێن.

لەو ماوەیەدا جوڵانەوەیەکی سیاسی بۆ داوای مافی نەتەوەیی کورد دەس پێ ئەکا. ژنان یش لەم جوڵانەوەیەدا بەشدار ئەبن. سەرەنجامی جوڵانەوەکە بە 6 ی ڕەشی ئەیلول تەواو بو. لەوەدا زانستی کەوتە بەر هێرش، پێ ئەچێ زانستی ژنانیش بوبێ بە ژێر ئەو ڕوداوانەوە.

2. 3. 5. فێرکردنی پیشە

"ئیعلان

"بۆ ئەو خانمانەی کە حەز بە فێربونی خوێندن، نوسین، دورمان و نەقش ئەکەن، سینفێکی تایبەتی کراوەتەوە ئەوانەی ئارەزو ئەکەن لە ئیعتیباری 15 ی ئاغستۆسی 926 ەوە بەیانیان سەعات 8 ی زەوالی موراجەعەت بە مەکتەب بکەن.

مودیرەی مەکتەبی کچان" (ژیان، ژ 28، 12 ی ئاغستۆسی 1926).

3. هەواڵی ئافرەتانی دنیا

ئەو هەواڵانەی ژیان دەربارەی ئافرەت لە وڵاتانی جیاجیای دنیادا بۆ بڵاوکردنەوە هەڵی بـژاردون، هەمویان دانسقەن و بە ئەنقەست هەڵی بژاردون. ژیان ویستویەتی سەرنجی پیـاوی کـورد رابکێشـێ بـۆ ئەو گۆڕانە گەورەیەی لە دنیادا بە سەر باری کۆمەڵایەتی و سیاسی ژنـاندا هـاتوە. لەمـە یـش مەبەسـتی ئەوە بوە زەمینەی فکری لە لای پیاوی کورد خۆش بکـا بـۆ ئـەوەی داوای چـاکردنی بـاری کۆمەڵایـەتی ژنی لێ بکا.

هەواڵی ئافرەتی بریتانی

"حقوقی ژن

"ئەو لائیحەیە کە لە خصوص مساواتی ژن لە گەڵ پیاوا حکومەتی بریتانیا تەنزیمی کردوە جەلالەتی مەلیکیش تەصدیقی کردوە." (ژیان، ژ 121، 12 ی تەموزی 1928).

"ژن لە ئینتیخاباتا

"لەندەن 1 ی 9 ی 28 ئەمرۆ دەست کراوە بە تەتبیقی ئەو مەسەلەیە کـە ژن حـەقی ئینتیخابـاتی ببـێ وەکو پیاو بەو شەرتە عومری گەیشتبێ بە 21 ساڵ. فەقەت لازمە ئەو ژنانەی کە حـەقی ئینتیخابیـان کەسـب کردوە بۆ معامەلەی تەسجیلیەیان 3 مانگ لە مەنتیقەی ئینتیخابیەکەیانا بمێننـەوە لـە دوای ئیکمـالی معامەلـەی تەسجیلیە لە دوای 3 مانگی تر یەعنی لە 1 ی کانونی ئەوەلی 928 دا 5.250.000 ژن مـەوجود ئـەبێ کـە حەقی ئینتیخابیان ببێ." (ژیان، ژ 129، 20 ئەیلولی 1928)

"وەقتی ژنهێنان و شوکردن

"لەندەن: مەجلیسی عەوامی بریتانیا قانونی وەقتی ژنهێنان و شوکردنی تەصدیق کردوە. جاران کە لـە عومری 12 ساڵیدا ژن و پیاو ئەیانتوانی تەئەهول بکەن ئێستا کراوە بە 16 ساڵ." (ژیـان، ژ 174، 13 ی مایسی 1929)

هەواڵی ئافرەتی تورک

"ئەستەموڵ: هەمو ژنانی ئەنقەرە و ئەستەموڵ تەرکی پەچەگرتنەوە و روداپۆشینیان کـردوە، بـەڵام هێشتا گەلێ ژنانی بەعزێ جێگای ئەنادۆلی رویان دائەپۆشن. کۆمەڵی هەمویەتی لـە تـەرابزون قـەراری دا کە ژنانی ئەوێ بە رو بەرەڵایی بگەڕێن ئەم قەرارەش بە ئەکسەریەت بە باش بینراوە. لـە بەیانێکـدا کـە بڵاو کراوەتەوە باسی لە خراپی روداپۆشینی ژنان کردوە و وتویانە روداپۆشین بۆ ئەو ژنانەی کە بیـری خراپەیان هەیە ئەبێتە واسیتەیەکی خۆ رزگار کردن لە دەست پۆلیس، لە بەر ئەمە هەر ژنێـک بـە پەچـەوە بگەڕێ ئەگیرێ و بۆ ئیسپات کردنی هەویـەتی ئەبرێتـە دائیـرەی پـۆلیس." (ژیـان، ژ 49، 6 ی کـانونی سانی 1927).

"لە تورکیادا پۆلیسی ژن

"ئێستانبوڵ: رەئیسی ئیتیحادی ژنانی تورکیا لەتیفە بەکر خانم ئەیەوێ بـۆ ئـەوەی بـە سـەبەبی ئـەو حورپەتەوە کە دراوە بە ژنان ئەخلاقیان محافەزە بکرێ حکومەت لە ژنانیش پۆلیس تەعیین بکات. وە تەلـەبی

لە ڕەئیسی پۆلیسی نیسائی ئینگلتەرە کردوە کە سەعی بکات بۆ کردنەوەی مەکتەبێکی پۆلیسی ژنان، کە ژنـە تورکەکانیش تیا بخوێنن." (ژیان، ژ 204، 14 ی تشرینی یەکەمی 1929).

"مەکاتیبی تورکیا

"ئێستانبوڵ: لە تورکیـا لـە 25 ی 6 ی 930 دا دەسـت کـراوە بـە ئیمتیحـان. خوێنـدنی ئیبتیـدائی مەجبوریە و، هەمو مەساریفاتی مەکتەب و موعەللیمەکان لە سەر حکومەتە و، ئیمڕۆ لە تورکیـا 5883 مەکتـەبی ئیبتیدائی هەیە و ئەم مەکتەبانە 11.766 موعەلیم و 385.455 قوتابی کوڕ و کچیان هەیە.

"غەیری ئەمانیش لە شارەکانا 17 و لە دێهاتەکانا 22 مەکتەبی شەو هەیە بۆ نەخوێنـدەوارەکان و لـەم مەکتەبانەیشدا 5607 پیاو و 973 ژن تیا ئەخوێنن و 86 مەکتەبی سانەویش هەیە کـە 12751 قوتـابی تیا ئەخوێنن." (ژیان، ژ 248، 30 ی حوزەیرانی 1930).

"کچانی تورک تالبی ئیشتیغالن لە بەحریەدا

"لەندەن: بە پێی تەلغرافێ کە دەیلی تەلغراف لە موخابیری ئەسـتانبوڵەوە نەشـری کـردوە ئـەڵێ: کچـانی تورکیا تالبی ئیشتیغالن لە بەحریەدا بە سفەتی (ڕوبـان و موهەنـدیس) بینائـەن عەلـەیهی مەدرەسـەی بەحریـە لـە ئەستانبوڵ قەراری داوە کە شوعبەیە بۆ کچان بکاتەوە." (ژیان، ژ 295، 1 ی تشرینی یەکەمی 1931).

"هەواڵی ئافرەتی ئەفغانی

لەندەن: غەزەتەی دەیلی مێڵ تەلغرافێکی نەشر کردوە کە لە موخابیری کابولەوە وەری گرتـوە ئـەڵێ لـە ژێر ئەمر و حەرەکەتی سورەیا خانم قەرالیچەی ئەفغانا حەرەکەتێکی زل هەیە لە خصوص ئەوەوە کە ژنـەکان تەجەدود بکەن و مەکتەبێکی کچان لە کابول کراوەتەوە و قەراریان داوە ژنە چاکە بە عەمەلـەکان لـە وەزائیفـی حکومەتیا ئیستیخدام بکەن و کچەکان تەربیە بکەن بۆ ئەوەی تەحەمولی هەمو ئەزیـەتێک بکـەن و تەقـەڕوڕی کردوە کە بەعسەیەک لە کچانی ئەفغانیش بۆ تەعلیم بنێرنە خاریج لەم بەینەدا ئەنێررێن."

"ڕەفعی حیجاب لە ئەفغانستان

"کابول: مەلیک ئەمانوڵا خـان لـە مەجلیسـی وەتـەنیدا نـوتقێکی داوە لـە خصـوص ڕەفعـی حیجـابی ئافرەتەوە و خۆی بیلزات سەرپۆشی عائیلەکەی لابردوە و لە دوایی‌دا ئەمری کردوە جەمعیەتێک شکل بگرێـت وەکو جەمعیەتی صەلیبی ئەحمەر و گوتویەتی لازمە خەستەخانەکانمان ئیصلاح و تـەرتیباتی پۆلیسـی سـڕی و ئیدارەی عمومی بکەین." (ژیان، ژ 132، 25 ی تشرینی یەکەمی 928).

"حقوقی ژنی فەلەستین لە ئینتیخاباتا

"قودس: موافیقی قانونی بەلەدیەی تەل ئەبیب ژن حەقی هەیە کە ئینتیخاب بکات و ئینتیخـابیش بکرێـت. حەقیقەتەن ئەمە خەتوەیەکی تەجەدودە بۆ تەرەقی فەلەستین." (ژیان، ژ 136، 12 ی تشرینی دوەمی 1928).

"ئەحواڵی ئێران – ئینتیخاباتی ژن

"تەهران: هەتا ئێستا زۆر لائیحە تەودیعی مەجلیسی وزەرای ئێران کراوە بۆ ئەوەی ئـەو ژنانـەی کـە عومریان گەیشتۆتە 21 ساڵ و لە مەکاتیبی ئیبتیدائی‌دا تەحصیلیان تەواو کردوە لە ئینتیخاباتا ڕەئی‌یان بێ." (ژیان، ژ 138، 19 ی تشرینی دوەمی 1928).

"حقوقی ژنە یۆنانیەکان

"ئەتینە: موسیۆ ونیزەلۆس رەئیسەلوزەرای یۆنان لە مەجلیسی مەبعوسان دا بەیانی کردوە کـە لـە ئیجتیمـاعی دوهەمی حکومەت لایحەیەکی قانونیە تەودیعی مەجلیسی مەبعوسان ئەکات، کە مەزمونی لایحەی مـەزکور عیبارەتـە لـە دانی حەقی ئینتیخابات و تەصویت بە ژنانی یۆنانستان." (ژیان، ژ 186، 15 ی تەموزی 1929).

ئافرەتی حیجاز

لە ژ 329 دا ژیان ئەم هەواڵەی بڵاو کردۆتەوە، لە جۆری دارشتنەکەی دا کە تەوس و توانجی تێدایـە، مەبەستی بڵاوکردنەوەی دەرئەکەوێ:

"دەبدەبە و دارایی مەلیکی حیجاز

"لە رۆژنامەی پێرێدا هەواڵی گوزەرانی مەلیک ئیبن ئەلسعود (کە ئەمرۆ لە مەڵبەندی پێغەمبەردا دادەنیشـێ) نوسراوە، دەڵێ: ئەم حوکمداری یەسروب و بەتحایە 184 ژنی (هەرەمە) لە هەمو تیرەیە هێناوە، هەروا یەکە یەکـە سەرگوڵی ئەو کچە نازک و نازدارانەی چنیوە و دەستی لێ هەڵگرتون. بەزەویی بە هیچیانا نەهاتوە.

"بەڵام لە دواییدا کەوتۆتە نازی ژنە ئەرمەنیەکەوە گیرۆدەی بـوە ئینجـا ئـەو بـەزەوی بـەوا نایەتـەوە، هەمو نازی دەکێشێ، وازی لە هەمو شتێ هێناوە بۆ ئەو، ئـەویش ئـەمرۆ 130 نەتـەوەی هەیـە. لـە 184 ژن 130 منالْ 54 پوچەڵ بوە.

"ئەمیر فەیصەلی کوری

"فەیصەل سعود، کوری هەڵکەوتویەتی. ئێستا وا شارانگەردی ئەکا. لەم دوسێ رۆژانەیشا دێتە خدمـەت جەلالەتی مەلیکی ئێمە، ئێمە دەخلمان بە سەر رەسمیەتەوە نیە، بۆ دەنگوباسی نایاب ئەگەرێین. ئەویش جـارێ سەردەفتەر 40 ژن و 30 ئەولادی هەیە. بەڵام هێشتا زۆری ماوە بە بـەرەوە تـا دەگاتـە رێـزەی بـاوکی. بـە جوتە ئەبنە (ملیۆنێر). قانونی ئیزدیواجی مەدەنی و بەختی ژنان گۆڕ هەڵتەکێنن."

4. هەواڵی ئافرەتانی کوردستان

ساڵی 1930 کە هەواڵی نوێکردنەوەی پەیمانی بریتانی– عیراقی بڵاوکرایـەوە و باسـی دابینکردنـی مافەکانی کورد لەو پەیمانەدا نەهات بو، جوڵانەوەیەکی سیاسی لە سەرانسەری کوردستاندا دەسـتی پـێ کـرد. بە نامە و یادداشت و تەلگراف داوایان لـە مەنـدوبی سـامی بریتـانی و کۆمـەڵی گـەلان ئـەکرد، مـافی کـورد دەستەبەر بکات. ژنانی سلێمانی بەم تەلگرافە کە لە 24 ی تەموزی 930 دا ناردویانە، بەشدار بون:

"بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

فەخامەتی رەئیسەل وزەرای عیراق

سورەتی، بەغداد تایمس

سورەتی، العالم العربی

سورەتی، العراق

سورەتی، البلاد

"ئێمە ژنـانی کـورد، بـە هـەمو موجودیەتمانـەوە تەلـەبی حقـوقی مەشـروعەی کوردسـتان ئەکـەین کـە عیسبەتول ئومەم پێی بەخشیوین و ئیعتیرافـی لـە سـەر کـراوە. ئیسـتیرحام ئەکـەین حیمایـەمان بفـەرمون. حەفسە نەقیب. حەلاوە رەمزی ئەفەندی. ئامینە غەفور ئاغا. ناهیە ساڵح ئەفەندی. حەفسە قادر ئاغا." (ژیان، ژ 254، 28 ی تەموزی 1930)

ژیان و بزوتنەوەی رۆشنبیری

شێخ مەحمود لەو کاتەدا کە مەلیکی کوردستان، دواتر کە سەرکردەی شۆڕشی کورد بو، بەرنامەیەکی سیاسی– جەنگی رون و ئاشکرای نەبو تا هەڵبژاردەی کورد لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە. نە حیزبێکی سیاسی خاوەن بەرنامەی سیاسی و پێڕەوی ناوخۆی دامەزراند و نە لەشکرێکی چەکداری رێکوپێکی پێکەوە نا. بەڵکو هێزێکی نارێکوپێکی خێڵەکی لێ کۆ بوبوەوە، ئەویش لە ناوچەیەکی دیاریکراوی سلێمانی و کەرکوک دا.

ئەو هێزە بەو توانا جەنگی و سیاسیەی کە لەو کاتەدا هەیبو، بەو تاکتیکە جەنگی و بەو رێوشوێنە سیاسیەی کە پێڕەوییان ئەکرد، لە بەردەم هێزی جەنگی و سیاسی و دیپلۆماسی بریتانیای گەورەدا، کە لەو رۆژگارەدا گەورەترین زلهێزی دنیا بو، نەی ئەتوانی کاری چارەنوسساز ئەنجام بدا.

تێشکانی جەنگی شێخ مەحمود لە بەردەم هێزەکانی بریتانیادا، رۆشنبیرانی کوردی نائومێد کرد بو لەوەی کە کورد بە شەڕ لە گەڵ ئینگلیز بتوانێ شتێک بە دەس بهێنێ. کاتێ شێخ مەحمود چوە شاخ و دواتر لە گەڵ ئینگلیز پێک هات تا لە گوندێکی ئێران بە گۆشەگیری دابنیشێ، زۆری رۆشنبیرانی کورد قورسایی خۆیان خستە سەر بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و بایەخدان بە کاروباری رۆشنبیری. کاربەدەستانی ئینگلیز یش، نەیان ئەشاردەوە کە هیچ پرۆژەیەکی سیاسی بۆ کورد لە بەرنامەیاندا نیە. ئامۆژگاری کوردیان ئەکرد ببن بە هاووڵاتی باشی عیراق و، رو بکەنە خوێندن و جێکردنەوەی خۆیان لە داوودەزگاکانی حکومەتدا.

هەڵبژاردەی کورد هەوڵیان ئەدا لە چوارچێوەی راسپێریەکانی کۆمەڵەی گەلان و قانونی ئەساسی (دەستور) ی عیراق و قانونەکانی تریدا، هەندێ لە مافە نەتەوەییەکان بە دەس بهێنن. عیراق کە هێشتا لە ژێر ئینتیدابی بریتانیدا بو، بە ناچاری بۆ ئەوەی دەوڵەتانی دنیا رازی بکا کە توانای خۆ بەرێوەبردنی هەیە، چاوپۆشی لە هەندێ چالاکی کورد ئەکرد.

ژیان هاندەرێکی بە هێزی بزوتنەوەی رۆشنبیری بوە لە کوردستاندا. لە هەمان کاتدا بەشێکی باشی چالاکیە رۆشنبیریەکانی سەردەمی خۆی تۆمار کردوە. هەواڵەکانی بڵاو کردۆتەوە. لە سەر هەندێکیان رێپۆرتاجی ورد و پڕبایەخ و، بۆ پشتیوانی هەندێکیان لێدوانی جوانی نوسیوە.

1. کۆمەڵی زانستی کوردان

ژیان بەم لێدوانە هەواڵی دامەزراندنی (کۆمەڵەی زانستی کوردان) ی راگەیاندوە:

"مژدەیەکی گەورە بۆ هەمو کوردان

"مەعلومی خوێندەوارانی کیرامە کە تاکو ئەمرۆ هەمو ئارەزو و ئەمەلمان حەسر کردۆتە سەر بڵاو کردنەوەی عیلم و مەعاریف. ئەوا ئەمرۆ شوکرەن لیللا بە کەمالی ئیفتیخار بەری ئەم سەعیە ئەخەینە بەرچاوی میلەت. بینا لە سەر تەشەبوساتی چەند کەسانێکی میلیەتپەروەر و تەسدیقی وەزارەتی داخلیە و معاوەنەتی گەورەی جەنابی موتەسەڕیف و، موفەتیشی ئیداریی قەدردان، پرۆغرام و نیزامنامەی (جەمعیەتی زانستی کوردان) نەشر و ئیعلان دەکەین.

"ئومێد وایە کە ئەم جەمعیەتە بناغەیەکی عیلمیمان بۆ دابمەزرێنێ و پێشەوایی هەمو میلەت بکات و، ئەم تەشەبوسە خەیریەیە بۆ وڵات و میلەت ببێ بە فالێکی خێر. وە تەمەنا ئەکەین کە ئەم جەمعیەتە بە سایەی هەمو ئەشراف و عولەما و تیجار و منەوەرینەوە بژی و بەردار ببێ.

"بە نەشر و تەقدیم کردنی ئەم مژدە خۆشە و، ئەم خەبەرە بە قیمەتە (ژیان) جەدەن مەسرور و موفتەخیرە."

1. 1. پێکهێنانی

پرۆگرام و نیزامنامەی

"پرۆغرامی جەمعیەتی زانستی کوردان

"ناوی جەمعیەت و مەرکەزی

1. ناوی جەمعیەت: (جەمعیەتی زانستی کوردان) ە و مەرکەزی لە سلێمانیە.

مەقسەدی جەمعیەت

2. مەقسەدی جەمعیەت: تەعمیمی عیلم و مەعریفەتە لە کوردستان بە پێی ئەم وەسائیتە:

أ. بە نەشری غەزەتە و رەسائیلی موەقەتە.

ب. تەرجومە و تەئلیفی کتێبی تەدریسیە و سائیرە.

ج. مەکتەب کردنەوە و ئیجرای تەدریسات بە رۆژ و بە شەو.

د. بە سورەتی موحازەرە ئەهالی تەنویر کردن.

ە. بۆ ئیکمالی تەحسیل بۆ مەمالیکی موتەرەقیە قوتابی ناردن.

3. جەمعیەت ئەحوالی تاریخیە، جوغرافیە، ئیتنۆغرافیەی کوردان بە سورەتی مەخسوسە تەدقیق و مەحسولی مەساعی نەشر دەکات.

4. جەمعیەت بۆ تەئمینی مەحەبەت و موئانەسەت لە مابەینی ئەهالی و حکومەت دا و بۆ تەقویەی رۆحی ئیتاعەت بە سورەتی مەخسوسە و بە واسیتەی واعیزانی مەخسوس پەند و نەسیحەت ئیجرا دەکات.

5. جەمعیەت بە هیچ سورەتێک لە گەڵ سیاسەت دا خەریک نابێ.

مەعروف بەگ زادە فائیق. مەحامی رەفیق. حاجی فەتاح زادە رەمزی." (ژیان، ژ 11، 1 ی نیسانی 1926).

نیزامنامەی داخلی
سورەتی قەید و قبوڵی ئەعزا و ئیخراجات
1. بیلا تەفریقی جنس و مەزهەب هەمو کەسێک بەو شەرائیتە کـە لـە ژێـرەوە نوسـراوە ئـەتوانێ بـە قەراری هەیئەتی ئیدارە داخلی جەمعیەت بێ:
أ. عومری لە 20 ساڵ کەمتر نەبێ.
ب. لە حقوقی مەدەنیە ساقیت نەبێ و ساحیبی حوسنی ئەخلاق بێ.
2. هـەچ کەسـێک موخـالیفی مەقاسـیدی جەمعیـەت حـەرەکات بکـات وە یـاخود مانگانـە و دخولیـەی جەمعیەت نەدات وە یاخود حەرەکەتێک بکات کە لە ناو ئەهلی وەتـەن دا مـوخیللی شـەرەف بـێ، بـە قـەراری هەیئەتی ئیدارە لە جەمعیەت دەردەکرێت.
سورەتی تەشکیلی هەیئەتی ئیدارە و وەزائیفیان

ئەوە جاری سێیەم بو لە سلێمانی (جەمعیەت) دابمەزرێ:
جاری یەکەم،
حاجی مستەفا پاشای یامڵکی دوای گەڕانەوەی لە تورکیا بۆ سلێمانی، بە ڕەزامەندی دەسەڵاتی بریتانی (جەمعیەتی کوردستان) ی دامەزراند و ئیمتیازی غەزەتەی (بانگی کوردستان) ی وەرگرت.
جاری دوەم،
ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ (جەمعیەتی مودافەعەی وەتەن) ی دامەزراند.

بەراوردکردنی ئەم 3 جەمعیەتە لە گەڵ یەکتری چەند جیاوازیەک دەرئەخا:
یەکەم،
کۆمەڵی زانستی خاوەنی پرۆگرامێکی رون و نوسراو بوە. ئامانجەکانی دیـار و دیـاریکراو بـون. لـە کاتێکدا پرۆگرامی جەمعیەتی کوردستان دیاری نەکراو و نەنوسـراو بـوە. بریتـی بـوە لـە وتـارێکی حـاجی مستەفا پاشا کە لە رۆژی هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری جەمعیەتدا لە مزگەوتی سەید حەسەن لـە سـلێمانی خوێندویەتیەوە. پرۆگرامی جەمعیـەتی مودافەعـەیش شـتێکی کـاتی بـوە بـۆ مەبەسـتێکی دیـاریکراو. کـاتێ چارەنوسی ولایەتی موسڵ بە قازانجی عیراق بە لادا کـەوتوە، ئیتـر ئـەو یـش ئیشـی نـەماوە و بـڵاوەی لـێ کردوە.
دوەم،
کۆمەڵی زانستی نیزامنامەیەکی نوسراوی هەبوە، جـۆری وەرگرتنـی ئەنـدام و مەرجـە قانونیـەکانی و ماف و ئەرکەکانی و، دروستکردنی داوودەزگاکانی، بە رونی دیاری کردوە.
ئەمانە بە پێشکەوتن دائەنرێن لە بیری سیاسی و قانونی هەڵبژاردەی کوردا بۆ کەڵک وەرگرتن لە مافە دەستوری و قانونیەکان.

1. 2. وەرگرتنی ئیجازە
1. 3. ئاهەنگی کردنەوەی
ژیان نوسیوێتی:
"ئیجرای ئیحتیفال بە رەسمی گوشادی (جەمعیەتی زانست)

"شەوی شەموی ئاتی کە موافیقی 3/2 ی نیسانی 926 ە هەیئـەتی موئەسیسـەی جەمعیـەتی زانسـتی کوردان لە دائیرەی بەلەدیەدا بە حەفلەیەک ڕەسمی گوشادی جەمعیەت ئیجرا دەکات.

"تەمەنا ئەکەین کـە ئـەم ئیجتیماعـە گـەورەی علمیـە ببێتـە فاتیحـەی تـەرەقی و سـەعادەتمان وە ئـەم تەشەبوسە بە ئەهمیەتەی هەیئەتی موئەسیسەی جەمعیەتی مەزکور تەقدیر و تەبریک ئەکـەین." (ژیـان، ژ 11، 1 ی نیسانی 1926).

بە بۆنەی کردنەوەی ئاهەنگەکەوە ژیان ریپۆرتاجێکی نوسیوە. بەم سەرەتا ئەدەبیە دەستی پێ کردوە:

"کردنەوەی جەمعیەتی زانستی کوردان

"لە ئەوەلی بەهاردا کە هەتا چاو بڕ ئەکا ئەڕوانی هەمو لایەک سەوز ئەچێتەوە، هـەمو دڵـێ بـە هـەوای بۆنی خۆش و پاکی بەهار ژیاوەتەوە و هەمو مێشکێ بە نەشئەی خۆشی سرورەوە حەساوەتەوە، هەمو چاوێ بە تەماشا کردنی ئەم ڕەنگە جوانانەی بەهار گەشـاوەتەوە، تەسـادوفی مـانگی ڕەمـەزانی موبـارەک ئـەکا کـە ساحیبی (شەوی لەیلەتول قەدر) ە دنیای بە یەکجار نورانی کردوە.

.....

"لە ساعەتی 2 ەوە وردە وردە میوانە موحتەرەمـەکان کـە عیبـارەت بـون لـە حـەزەراتی: موتەسـەڕیف، موفەتیشی ئیداری، موفەتیشی پۆلیس، ئامیری مەنتیقەی شەرقیە خۆی و ئەرکان و ئومەرای جەیشـی مـەحبوب و، هەمو روئەسای دەوائیر و، مەئمورین، هەمو ئەشراف و ئەعیان و عولەما و تیجـار و منـەوەرانی مەملەکـەت دەستیان کرد بە تەشریف هێنان. هەتا ساعەتی 2 و نیو نزیکی 300 کەس لەوێ کـۆ بونـەوە..." (ژیـان، ژ 12، 12 ی نیسانی 1926)

لەم کۆبونەوەیەدا مەحامی ڕەفیـق ئەفەنـدی (ڕەفیـق تۆفیـق) دوای ئـەوەی بـە نـاوی جەمعیەتـەوە بـە خێرهاتنی میوانەکانی کردوە (نوتق) ێکی خوێندۆتەوە. ئینجا موتەسـەڕیفی سلێمانی ئەحمـەد بـەگی تۆفیـق بەگ وتاری پیرۆزبایی، حاجی تۆفیق بەگ (کە هێشتا ناوی پیرەمێردی نەکردبو بە نازنـاوی) بـەم بۆنەیـەوە شیعرێک، جەمال بابان و مستەفا قەرەداخی، وتاریان خوێندۆتەوە. لە کۆتاییدا (ئیعانە) بـۆ یارمـەتی کۆمـەڵ کۆکراوەتەوە.

وتارەکەی ڕەفیق ئەفەنـدی تـا ئەندازەیـەکی بـاش بیروبۆچـونی هـەڵبژاردەی کـوردی ئـەو سـەردەمە دەربارەی ڕێگەی گۆڕینی کۆمەڵی کورد و، مەبەست لە دامەزراندنی کۆمەڵی زانستی ڕون ئەکاتەوە:

".....

"ئەوا بە چەند کەلیمەیەک مەقسەدی جەمعیەت ئیزاح دەکەم:

"جەمعیەت دەیەوێ خزمەتی زانستی کوردان بکـات، بـە نـوری عیرفـان دەمـاغی کـورد هـەوێن بکـات، جەمعیەت دەیەوێ کورد وا پێ بگات، لە گەڵ مەدەنیەتی ئیمـڕۆ بتـوانێ ڕێ بکـات، جەمعیـەت عەلـەل ئەقـەل دەیەوێ حەرەکەتێکی علمیە و فکریە لە کوردستان دا تەولید بکات.

"هەمو ڕۆژێک ئەبیەین، ئەخوێنینەوە کە میلەتەکانی کـە چـی دەکـەن، لـە فەعالیـەتێکی موتەمادیـە دان. لـە لایەکەوە هەزاران مەکتەب دەکەنەوە میلەت پێ دەگەیەنن. لە لایەکەوە شاخ کون دەکەن. ڕێ دروسـت دەکـەن. ژێـر بەحر ئەگەڕێن. هەوا ئەپێون. لە ژێر تینی هەتاوێکی سوتێن دا، بیابانها، فـەیافیها دەگـەڕێن. لـە نـاو سـەرمایەکی زەمهەریردا قوتبەکان، شاخە سەربەرزە بەفراویەکان، تەحەڕی دەکەن. ڕاوەستان نازانن. تەهلوکە نـازانن. یـەکێکیان توشی تەهلوکەیەک دەبێ ئەمرێ دەی کەیان بە کەمالی خۆشەویستی خۆیان ئەهاونە عەینی تەهلوکەوە.

"ئەم حەرەکەتە و ئەم فەعالیەتە بۆچیە؟

"بۆ ژیانە، بۆ سەربەرزیە، بۆ بەقای نامە. مادام کە ئێمەش میلەتێکین و مادام کە بەو سفەتەوە کە ئەعزایەکی موهیم و کوردین، لە جەمعیەت دا مەجبورین بە حەرەکەت، خزمەت بە خۆمان، خزمەت بە جەمعیەتی بەشەریە، خزمەت بە مەدەنیەت، وەزیفەیەکە حال ئیجتیماع داوا لە ئێمە دەکات، ئەگەر بێت و ئێمە ئەو وەزیفەیەی خۆمان بە جێ نەهێنین، تەبیعەت وەکو هەمو عزوێکی زائید و عاتیل مەحومان دەکاتەوە. زاتەن ئەحفادیش ئەمەمان لێ داوا دەکات، چونکە ئێمە نەهاتوینە دنیا هەر بۆ خۆمان بژین، ئەبێ بۆ ئایندەش، بۆ ئەحفادیش، ژین، سەرمایەیەک بۆ ئەوان تەرک بکەین. ئەگەر هەروا حاوربین و حازرخۆر بین بە دەستی خۆمان ئایندەمان و بە دەستی خۆمان، لە پێش ئەوەی کە بێتە دنیا، نەسلی ئلتیمان ئەکوژین، سەر ئەبڕین.

"ئێمە نابێ لە بەر ئەوەی کە زۆر پاشکەوتوین مەئیوس بین. مەئیوسیەت مردنە. وەزیفە چەند گەورە بێ، بە موشکیلات بێ، شەرەفیش بەو نیسبەتەیە.. ئەم حاڵەی کە بە سەر ئێمەدا هاتوە، بە سەر هەمو میلەتەکانی کەش هاتوە. مەسەلەن، یۆنان لە زەرفی سێ عەسری حاکمیەتی تورک دا ئەوی تەماشای دەکرد وا تێ ئەگەیشت کە ئەم میلەتە لە زومرەی میلەتە مەرحومەکانە، لاکین وەقتێ کە نەسیمی حوڕیەت لە فەرەنسەوە بە سەر یۆنانستان دا وزان بو، ئەم میلەتە ئەو نەسیمە عەترناکەی بۆن کرد، لە خەو بە خەبەر بوەوە تەماشای مازی خۆی کرد. لەو مازیە پڕ لە ئیحتیشامە قوەتێک و ئیمانێکی وەرگرت. روی کردە ئیستیقبال بە قوەت و عەزمێکی نە لەرزۆکەوە دەستی کرد بە ڕۆیشتن. یۆنانستانیان پڕ کرد لە مەکتەب، مەدرەسە، کتێبخانە، جەمعیاتی عیلمیە، لە پاش مودەتێک یۆنان بوە یۆنانی ئیمڕۆ کە لە بەحری سفیدا ڕەقابەت لە گەڵ ئیتالیا دەکات. ئەوروپا، ئەی ئەوروپا چی بو؟ لە پێش ئەوەی کە مەدەنیەتی یۆنان لە بیزانسەوە هیجرەتی ئەوروپا بکات، لە پێش ئەوەی کە مەدەنیەتی یۆنان بە دەلالەتی عەرەبە ئەندەلوسی‌یەکانەوە داخلی ئەوروپا بێ، ئەوروپا چی بو؟ ئەوروپا لە ئێمە زیاتر لە جەهالەت دا بو، لە ئێمە زیاتر پەرێشان بو، لاکین فەلسەفە و مەدەنیەتی یۆنان چاوی کردنەوە. تەماشایان کرد ئەم ڕێیە ڕێ نیە بە سەری‌دا ئەڕۆن، قرونی وستایان تەرک، بە کەمالی عەزم دەرگای عەسری حازریان کردەوە و ئەوروپا بوە ئەوروپای ئەمڕۆ.

"ئێوە ئەی موحتەرەمین! ئیحتیمال دەڵێن، تۆ بەحس لە حەرەکەت، لە فەعالیەت، دەکەی. چەند میسالێکت بۆ فەیز و بەرەکەتی فەعالیەت بۆ ئێمە هێنایەوە، تێ گەیشتین، ئەی ئێمە چی بکەین؟

"ئێمە چی بکەین؟ پێتان دەڵێم ئێستاکە چی بکەین. ئەی میلەتەکانی کە چی‌یان کردوە ئێمەش ئەوە بکەین. ئەبێ مازی‌مان زیندو بکەینەوە. مازی، بەڵێ مازی. بە کەمالی تەئەسور ئەڵێم ئێمە لە گەڵ مازی خۆمان هیچ عەلاقەیەکمان نەماوە. بە هیچ شتێکی خۆمان موتەئەسیر نابین. ڕجاتان لێ ئەکەم چەندمان هەیە بە ئەشعاری حەکیمانەی نالی موتەلەزیز بێ؟ چەندمان هەیە ڕۆحی ئەنینداری میلەتێکی مەزڵوم و بێ کەس لە ئەشعاری حاجی قادری کۆیی‌دا بخوێنێتەوە؟

"ئەبێ وەکو هەمو میلەتێک مازی‌مان، مەفاخیری میلیەمان، بژێنینەوە و، لەو مازی‌یە قوەت و ئیمانێک وەربگرین و بە کەمالی عەزم رو بکەینە ئیستیقبال. جەمعیەتی زانستی پێمان دەڵێ لە هەمو جێ و شوێنێکی کوردستان مەکتەبێک، دارولعیرفانێک، کتێبخانەیەک، بکەینەوە. غەزەتەیەک دەرکەین. کورد فێری خوێندن بکەین، نوسبین بکەین، ژماردن بکەین، کڕین بکەین، فرۆشتن بکەین. ئەبێ کورد بکەینە پیاوێکی عەسری. ئەبێ منداڵەکانمان بنێرینە ئەوروپا لەوێ پێ‌یان بخوێنین. کورد ئەوروپایی پێ بگەیەنین. ئەبێ ویداع لە قرونی ئەولا بکەین. بەڵێ لە قرونی ئەولاین. چونکە ئێمە لە ئەم عەسری نورەدا لە هەمو شتێکمان دا قرونی ئەولائین. ئەبێ ویداع لە قرونی ئەولا بکەین، بە خۆیەوە، بە ئوسولی تەدریسیەوە، بە مەدرەسەیەوە، بە

تەرزی تەفەکور و تەحسیلیەوە، بە هەمو شتێکیەوە ویداع لە قرونی وستا بکەین. لە هـەمو شـوعەباتی حـەیات دا تەجەدود بکـەین. ئـەبێ موحارەبـە لـە گـەڵ جەهالـەت دا بکـەین. جەهالـەت و نـادانی لـە کوردسـتان دا دەرکەین.

"ئەیکەن؟ ئەیکەن؟ ئەیکەن؟

"(ئەکسەر لە حازیرون بە یەک دەنگ و یەک ئاواز وتیان: ئەیکەین! ئەیکەین!)

"بەڵێ، بەڵێ ئەمینم دەیکەین. ئەگەر نەتانکردایە لێرە حازر نەدەبون. ئەمینم پزیشکی تەجەدود کەوتۆتە کوردستان. ئەم پزیشکە خواە ناخواە ئەمرۆ سبەینێ چرایەک دائەگیرسـێنێ. ئـەوی لـە ژێـر روناکی ئەم چرایەدا رێ نەکات ئەبێ لە بـەر تینـیدا بسـوتێ. "وا تـێ دەفکـرم لـە ئوفقـەوە رونـاکی شەفەقێکی نزیـک تـاریکی ئـەترافمان راوەدو ئـەنێ. لـە دوای ئـەم شـەفەقە سـوبحێکی شەعشـەعەدار چاوەرێمانە. هەزاران سەلام لەو شەفەقە، لەو سوبحە. هەزاران، هەزاران، هەزاران سەلام!" (ژیان، ژ 12، 12 ی نیسانی 1926).

1. 4. هەڵبژاردنی هەیئەتی ئیدارە

کردنەوەی دەرگای ئەندامەتی

"ئیعلان

"هەرکەسێ دەیەوێ داخلی جەمعیەتی زانستی کوردان بێ هـەمو رۆژێ لـە سـەعات 6 ی عەرەبیـەوە تـا سەعات 10 ی عەرەبی موراجەعەت بە مەرکەزی جەمعیەت بکات کـە لـە مـاڵی محـامی رەفیـق ئەفەنـدی دایـە. هەیئەتی موئەسیسە" (ژ 12، 12 ی نیسانی 1926).

"هەیئەتی ئیدارەی جەمعیەتی زانستی کوردان

شەوی 13 ی نیسانی 926 لـە دائیـرەی بەلەدیـەدا ئیجتیمـاع کـرا بیلئیتیفـاق زەواتـی موحتەرەمـەی ژێرەوە بۆ هەیئەتی ئیدارەی جەمعیەتی زانستی کوردان هەڵ بژێراون:

رەئیس: موتەسەریفی مەعاریفپەروەر

نائیبی رەئیس: رەئیس حاکمی مونفەرید جەنابی جەمال بەگی بابان

ئەعزا: قازی جەنابی شێخ مستەفا ئەفەندی قەرەداغی

ئەعزا: جەنابی محەمەد ئاغای ئەورەحمان ئاغا

ئەعزا: جەنابی عیزەت بەگی عوسمان پاشا

ئەعزا: جەنابی غەفور ئاغا

ئەعزا: جەنابی رەمزی ئەفەندی

موحاسیب: جەنابی فائیق بەگی مەعروف بەگ

موعتەمید: جەنابی رەفیق ئەفەندی محامی" (ژیان، ژ 13، 22 ی نیسانی 1926).

1. 5. سەرچاوەی دارایی

کۆمەڵەی زانستی رێکخراوێکی ئەهلی بوە. پارەی لە حکومەت وەرنەگرتوە. بە یارمەتی خەڵک ژیـاوە. بۆ ئەو مەبەستە پیتاکیان کۆ کردۆتەوە و، ئەوانەی پارەیان داوە ناوەکانیان بڵاو کردونەتەوە.

"قائیمەی تەبەروعات بە جەمعیەتی زانستی کوردان

"ناوی ئەو زاتانەی کە پارەیان بە جەمعیەتی زانستی کوردان ئیهدا و تەبەرۆع کردوە وا لە ژێرەوە هەرکەسە لە گەڵ میقداری ئەو مەبلەغەی کە بەخشیویە لە بەرامبەر ناویا بۆ ئەمەی هەمو لایەک ئاگاهدار بێ وا لەمەولا بەرە بەرە تەقدیمی خوێندەوارانی کیرامی ئەکەین." (ژیان، ژ 16، 13 ی مایسی 1926).

لەو ژمارەیەدا و لە ژمارەکانی داهاتودا ناوەکانیان بڵاو کراوەتەوە.

1. 6. چالاکیەکانی

1. 6. 1. خولی فێرکردنی خوێندەواری و زمان

کردنەوەی فێرکردنی بۆ تەعلیمی ئومیەکان و بۆ تەدریس و فێرکردنی زبانی ئینگلیزی چەند موعەلیمێکی بە معاش تەعین کرد... (ژ 17).

"ئیعلان

"لە جەمعیەتی زانستیدا دەرسخانەیەک ئەکرێتەوە بۆ فێرکردنی زمانی عەرەبی هەر کەس تالیبە فێری ئەم زمانە بێت موراجەعە بە مەرکەزی جەمعیەت بکا.

موعتەمیدی جەمعیەت" (ژیان، ژ 24، 15 ی تەموزی 1926).

"دو موعەلیمی ئینگلیزی و دو موعەلیمی کوردی" (ژیان، ژ 40، 4 ی تشرینی سانی 1926).

1. 6. 2. موحازەرە

کۆمەڵ هەندێ کۆڕی خوێندنەوەی وتاری ساز کردوە، ئەمە نمونەیەکیانە:

"لە جەمعیەتی زانستیەوە

"ڕۆژی جومعە پاش عەسر کە تەسادوفی 4 ی حوزەیرانی 926 ئەکات لە جەمعیەتی زانستیدا لە تەرەف جەنابی جەمال بەگی بابان موحازەرەیەکی حقوقی ئەدرێ لەمەدا بەحس لە تەشکیلاتی مەحاکیمی عومومیەی عیراق و بیلخاسە بەحس لە تەشکیلاتی مەحاکیمی سلێمانی و ئوسولی موراجەعەت کردن بە مەحاکیم ئەکرێ، هەرکەس ئارەزوی هەیە گوێی لێ بگرێ جەمعیەت منەتدار ئەبێ بە تەشریف هێنانیان." (ژیان، ژ 19، 3 ی حوزەیرانی 1926)

1. 6. 3. کتێبخانەی گشتی

تا ئەو کاتە سلێمانی کتێبخانەی گشتی تێدا نەبوە. وەکو لە ژ 44 دا نوسراوە جەمعیەت لە بارەگاکەی خۆیدا خەریکی ڕێکخستنی کتێبخانەیەک بوە.

1. 6. 4. "مەجموعەی زانستی

"ئەمجارە ئیجازەنامەی دەرهێنانی مەجموعەی زانستی لە مودیریەتی مەتبوعاتەوە بە سکرتێری جەمعیەتی زانستی گەیشت. ئەم مەجموعەیە وەکو خەیاڵی لێ کراوە لە حەجمی 16 وە یا 24 پەڕەیدا ئەبێ و، هەر 15 ڕۆژ جارێک دەرئەهێنرێ. وا بە هیواین کە بەم نزیکانە بە مەقالاتی موفیدەی زانستی و کۆیەتی و ئەخلاقیەوە بخرێتە پێش چاوی خۆشەویستانی زانست و ئەدەب." (ژیان، ژ 57، 10 ی مارتی 1927).

پێ ناچێ ئەم مەجموعەیە لەو کاتەدا دەرچوبێ.

1. 6. 5. بژاری زمانی کوردی

"کۆمەڵی بژاری زمانی کوردی

"مودەتێ لەمەوپێش بە موتالەعە و تەکلیفی رەئیسی جەمعیەتی زانستی، کە جەنابی موتەسەرِیفە، جەمعیەت قەراری دابو کە لە منەوەران و هونەرمەندانی وەتەن، ئەنجومەنێ تەشەکول بکا کە کەلیماتی ئەجنەبی لە زمانی کوردیدا نەهێڵن و موقابیل ئەو کەلیماتی ئەجنەبیە کە ئەمرۆ زۆر موستەعمەلە، لە ئەسلی کوردی کەلیمات بدۆزنەوە و لە جێی ئەوان دابنێن. یەعنی بە کوردی (کۆمەڵی بژار). ئەو دانیشمەندانە کە سزای ئەم کارە گەورەیە بون لە تەرەف جەمعیەتەوە هەڵبژێرران و ئاگادار کران. رۆژی یەکشەمە سەعات 10 لە مەرکەزی جەمعیەت دا گرد بونەوە..." (ژیان، ژ 45، 9 ی کانونی ئەوەلی 1926).

لەو کۆبونەوەیەدا بریار دراوە:

"کە ئەبێ هەمو ئەعزایەکی ئەم کۆمەڵە خەریک بن بۆ دۆزینەوەی کەلیمەی کوردی و لابردنی کەلیمەی بێگانە و، هەفتەی دو جار لە خانوی جەمعیەتی زانستیدا کۆ ببنەوە، هەرکەس چی دۆزیبێتەوە لە بەر دەم هەیئەت دا بخوێنرێتەوە، لە دوای قبوڵ بدرێ بە سکرتێر کە داخلی دەفتەری تایبەتی بکات."

ئەم بریارەی کۆمەڵی زانستی لە بیستەکاندا، ئەگەرچی دیار نیە چەندی بەرهەم بوە و چیان کردوە، بەڵام چەندین دە ساڵ پێش هەوڵی حەفتاکانی کۆڕی زانیاری کورد کەوتوە.

1. 6. 6. تەمسیل

یەکێ لە چالاکیەکانی کۆمەڵی زانستی تەمسیل بوە.

1. 6. 7. یارمەتی قوتابی هەژار

یەکێ لە کارەکانی کۆمەڵ دابینکردنی پێویستیەکانی هەندێ قوتابی دەسکورت بوە. لە ژ 44 دا باسی یارمەتیدانی چەند خوێنکارێکی نوسیوە." (ژیان، ژ 44، 2 ی کانونی ئەوەلی 1926)

1. 6. 8. ناکۆکی نێوان دامەزرێنەرەکانی

ئاڵوگۆڕ لە هەیئەتی ئیداریدا

بە پێی هەندێ بەڵگەی بریتانی، مستەفا پاشای یامڵکی کە لە مانگی مایسدا گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی، ویستویەتی کۆمەڵی زانستی بۆ پرۆپاگاندەی هەڵبژاردن بۆ خۆی بەکاربهێنێ. جەمال بابان لەمەدا هاوکاری کردوە. موتەسەرِیفی سلێمانی، ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، ئەم کارەی پێ باش نەبوە. ویستویەتی کۆمەڵی زانستی دور بێ لە کاری سیاسی، خەریکی کاروباری خوێندەواری و رۆشنبیری بێ. بەڵام جەمال بابان ویستویەتی "دوای لابردنی موتەسەرِیف کۆمەڵ بکا بە بنکەی بڵاوکردنەوەی هۆشیاری سیاسی نەتەوەیی کوردی" چونکە باوەڕی وا بوە کە "بیری حوکمی زاتی بۆ کوردستانی عیراق بە بێ بونی بنکەیەکی رێکخراوەیی پتەو" لە جێبەجێ کردن نایە. لەسەر ئەمە ناکۆکی کەوتۆتە نێوان موتەسەرِیف و جەمال بابان و هەندێکی تر لە ئەندامانی هەیئەتی ئیدارە. جەمال بابان و مستەفا قەرەداخی ئیستیقالەیان داوە. ژیان ئیشارەتی بە ناکۆکیەکان نەداوە، بەڵام هەواڵی هەڵبژاردنی ئەندامانی نوێی داوە:

"ئەعزا بۆ جەمعیەتی زانستی

"لە بەر ئەوەی لە ئەعزای ئیدارەی جەمعیەت غەفور ئاغا ئەساسەن لـە بـەر بـەعزێ ئەسـبابی زاتیـە قبوڵی ئەعزایەتی نەکرد بو، وە مودەتێکە لە ئـەعزایان: جـەنابی جـەمال بـەگ و شـێخ مسـتەفا ئەفەنـدی، ئیستیعفایان کردبو، ئەعزاکانی تریش ئەکسەر لە بەر ئیشوکاری خسوسی مونتەزەمەن موەفەق نەئەبون بە دەوام بۆ ئیجتیماع زۆر مەسالیحی جەمعیەت سـەکتەدار بوبـو. بـۆ ئـەوەی کـە ئیشـوکاری جەمعیـەت لـە ئینتیزام دا جەرەیان بکا شەوی دوشەمە 23/22 ی ئاغستۆسی 926 هەمو هەیئەتی عومیەی جەمعیـەتی زانستی دەعوەت کران بۆ بینای جەمعیەت و لەوێدا بۆ 3 ئەعزا ئینتیخابات ئیجرا کرا. لە مـەجموعی 55 رەئی تۆفیق ئەفەندی موحاسیبی لیوا بە ئیحرازی 53 رەئی و، حاجی تۆفیق بەگ بە ئیحرازی 52 رەئی و، نەجیب ئەفەندی سابیق معاونی حاکمی مونفەرید بە ئیحرازی 46 رەئی، ئینتیخاب کران بۆ ئەعزایەتی جەمعیەت. خوا لە خزمەتی میلەت و مەملەکەت دا موەفەقیان بفـەرموێ." (ژیـان، ژ 30، 26 ی ئاغستۆسـی 1926).

کۆمەڵی زانستی بەم ناکۆکیە لاواز بوە و چالاکیەکانی کەم بۆتەوە. لەم روەوە م. ئەدیب لە سـەروتاری ژیاندا لە ژێر سەرناوی (بێ رەغبەتی بە عیلم) نوسیوێتی:

"....

"جەمعیەتی زانستی کە لە تەرەف منەوەرێکی وەتەنپـەروەر و خێرخـواهێکی کـوردەوە بـە ئەزیـەتێکی گەورە بە فکری گەیشتن بەم غایە و ئەمەلە بۆمان دامەزرا بو، ئاخریەکەی بە رەقابەت و لـە رقـی یـەکتری بـە دەستی خۆمان روخانمان. لێرەدا شتێکی تر هەیە لازمە بەیانی بکەین کە هەروەکو غەزەتەکەمان لە شەخسیات نادوێ و غایەی خزمەتی موڵک و میلەتە ئێمەیش بۆ ئەمـەی نـەڵێن ئـەم نوسـینە زادەی فکرێکـی غـەرەزکارە مەوزوعی مەقالمان کەس نیە و هەدەفی تیری تەنقیدمان ناتەواویی تەربیەی ئیجتیماعی هەموانە. لە بەر ئەمە بە بێ پەروا ئەتوانم بڵێم: ئەو بینای ئەمەلی موستەقبەلەمان جەمعیـەتی زانسـتیە بـو بـە واسـیتەیەکی تـەئمینی مەنافیع و تەعقیبگاهی ئەغرازی شەخسیە تاوەکو هێنرایە سەر ئەم دەرەجەیـە کـەوا بـە بـەر چاومانەوەیـە..." (ژیان، ژ 61، 14 ی نیسانی 1927).

بە پێی هەندێ بەڵگەی بریتانی هاوزەمان لە گەڵ دامەزراندنی کۆمەڵی زانستی کوردان لە سلێمانی، لـە 21 ی حوزەیرانی 1926 دا لە کەرکوک چەند کەسـایەتی ناسـراوی کـورد، لـە وانـە ئەسـیری، ویسـتویانە ئیجازەی دامەزراندنی (کۆمەڵی زانستی) و، لە هاوینی هەمان ساڵدا لە رەواندز ئیسـماعیل بـەگ و هەنـدێ لـە کەسایەتیە ناسراوەکانی ئـەوێ ئیجـازەی دامەزرانـدنی (کۆمـەڵی هوشـیاری) لـە وەزارەتـی نـاوخۆی عیـراق وەربگرن. بەڵام وەزارەتی ناوخۆی عیراق ئیجازەی پێ نەداون.

تێبینی:

بۆ کۆمەڵی زانستی و کۆمەڵەکانی تر لە بەڵگەکانی بریتانیادا، بڕوانە:

د. ولید حمدی، الکرد و کردستان في الوثـائق البریطانیـة، مطـابع سـجل العـرب، 1992. ص 203– 209. بەڵگـەی ژمـارە (FO 371 2255) ی تۆمـاری گشـتی بریتـانی و پاشـکۆکانی 1 و 2 و 3 (Appendix I،II ،III) ص 203– 209.

FO 371 2255، Appendix I، II، III .

لە بەڵگەکانی ئەم کتێبەدا، هەم تێکەڵ و پێکەڵی دروست بوە، هەم هەڵە کەوتۆتە نوسینی ژمارە و رۆژی هەندێکیان.

2. یانەی سەرکەوتن

"کۆمەڵی یانەی سەرکەوتن

"بەغداد: نائیبی هەولێر مەعروف بەگ جیاووک لە گەڵ چەند پیاوێکی کوردی ترا لە وەزارەتی داخلیەی عیراق داوای مەئزونیەتیان کرد بو بۆ ئەوەی کۆمەڵێک تەشکیل بکەن و بە ناوی (یانەی سەرکەوتن) ەوە نادی‌یەک دابمەزرێنن.

وەزارەتی داخلیە مەئزونیەتی داونێ و لە سەر ئەوە خەریکی دامەزراننی کۆمەڵەکەن."

"ژیان: پشت بە خوا پرۆغرامی ئەم کۆمەڵە لە غەزەتەیەکی ترمانا عەرزی خوێندەوارەکانی ئەکەین، وەکو پرۆغرامەکەمان خوێندۆتەوە ئەم کۆمەڵە فکرێکی هەیە خزمەتێکی گەورەی کوردستان بکات و بۆ پێش خستن و سەرکەوتن و بڵاوکردنەوەی مەعاریفمان و بۆ بەرزی و بوڵندی زەراعەت و ئیقتیسادیاتمان و بۆ تەرەقی پێ دانی سەنایعی وەتەنی‌یەمان ئەیەوێ تێ کۆشێ.

مەرکەزی گەورەی ئەم کۆمەڵە لە بەغداد ئەبێ و لە هەمو لیوا و قەزاکانی کوردستانا ناوچە ئەکاتەوە.

هیوامان وایە بە هەمویەتی کوردەکان پشتیوانی ئەم کۆمەڵە بکەن." (ژیان، ژ 241، 29 ی مایسی 1930).

"کۆمەڵی یانەی سەرکەوتن

"ئەو نادیەی کە نوسی بومان بە ناوی (یانەی سەرکەوتن) ەوە لە بەغداد لە لایەنی کوردە ئیشکەر و بە قیمەتەکانمانەوە ئەکرێتەوە رۆژی جومعە 30/5/30 لە رۆیال سینەمادا رەسمی کردنەوەی بە سورەتێکی رێکوپێک و جوان جێبەجێ کراوە. لە میعادی خۆی‌دا بانگ کراوەکان کە عیبارەت بون لە: مەعالی وەزیری عەدلیە و، وەزیری مەعاریف و، نەقیبول ئەشرافی بەغداد و، شاعیری شەهیر جەمیل سدقی ئەفەندی زەهاوی و، هەمو مەئمورین و زابیتان و کوردەکانی بەغداد کۆبونەتەوە و، ئەوەل جار نەشیدێکی مەلیکی بە عەرەبی و گۆرانیەکی وەتەنی کوردی‌یان گوتوە و لە دوایی‌دا لە لایەنی مارف بەگ جیاووکەوە نوتقێک خوێنراوەتەوە و بەیانی فەرموە کە غەرەز لە کۆکردنەوەی ئەم کۆمەڵە و ئەم (یانە) یە خدمەت کردنی لوغەتی کوردی و بڵاوکردنەوەی عیلم و عیرفانە لە کوردستانا. لە پاشا لە لایەنی نەریمانی کوڕی جیاووکەوە کە قوتابیەکی بچوکە قەسیدەیەکی کوردی کە هەمو بەیانی چاکێتی (یەک بون) ئیتیفاق ئەکات خوێنراوەتەوە و بە عەرەبی‌یش تەرجومەی کردوە. لە پاشانا لە تەرەف ئەدیب و خەتیبی شەهیر خەلەف شەوقی ئەفەندی داوودی‌یەوە نوتقێک خوێنراوەتەوە و هەمو نوتقەکان بە چەپڵە لێدان بەرامبەری کراوە. لە دوای ئەمانە بۆ دامەزراننی کۆمەڵی ئیشکەری یانەکە، دەست کراوە بە ئینتیخابات و ئەم پیاوانەی لای خوارەوە هەڵبژێرراون و کۆمەڵەکەیان دامەزرانوە:

چەند رەئی وەرگرتوە	ناویان
52	ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری
107	ئەمین زەکی بەگ
160	مارف ئەفەندی جیاووک
102	مەحمود جەودەت بەگ
87	عەبدوڵا لوتفی
94	خەلەف شەوقی ئەفەندی
86	محەمەد عەلی ئەفەندی زابیتی تۆپچی
63	ئەحمەد ئاغای کەرکوکی
58	مەحامی عارف ئەفەندی پشدەری

ژیان: پشت بە خوا ئەم کۆمەڵە بە هەمو لایەکی کوردستانا لق و پۆپ ئەهاوێ و میلەتی کورد بە هەمو هێزیەوە پشتیوانیان ئەکات و بۆ ئەم غایە بەرزە هەمو لایەک تێ ئەکۆشین و، بەم سەبەبەوە لە تاریکی جەهل رزگارمان ئەبێ و وەتەنەکەمان بە چرای مەعاریف روناک ئەکرێتەوە." (ژیان، ژ 243، 5 ی حوزەیرانی 1930).

لە ژ 246 دا م. نوری بە ناونیشانی (یانەی سەرکەوتن)، شیعرێکی بڵاو کردۆتەوە لە سەرەتاکەیدا ئەڵێ:

"دوێ شەو لە خەوا سروەی بادی سەحەر ئەنگوت
وەک سوبحی بەهاران
شەو عاقیبەتی هات و دڕی سوبحی گریبان
رۆژ بوەوە لە کوردان
غونچەی فەرەح و نەشئە دەمی دایەوە، پشکوت
وەک چیهرەی یاقوت
ئافاقی ئەمەل بو بە چەمەنزار و گولستان
وەک رەوزەیی ریزوان....."

3. بایەخدان بە زمان و ئەدەبی کوردی

بایەخدان بە زمانی کوردی

ڕۆشنبیرانی کورد لە عیراقدا، لە بیستەکان و سیەکانی سەدەی بیستەمدا، بایەخێکی نائاساییان بە زمانی کوردی داوە و، گرنگی زمانی کوردییان بۆ بون و مانی کورد ئەوەندە هەڵناوە گەیشتۆتە رادەی (موبالەغە). لەم بارەیەوە ژیان دەیان وتاری بڵاو کردۆتەوە.

زمانی رەسمی و دوانی ئەفغانی و تاجیک و بەشێکی هیندستان فارسی بوە. هەرگیز خۆیان بە فارس نەزانیوە و، ناسنامەی نەتەوەیی خۆ یشیان نەدۆڕاندوە.

زمانی رەسمی هیند و پاکستان و فیلیپین و زۆر گەلی تر، تا ماوەیەکی درێژ، ئینگلیزی بوە، بێ ئەوەی هیچیان خۆیان بە ئینگلیز زانی بێ، یان ناسنامەی نەتەوەیی و دینی خۆیان ون کردبێ.

زمانی ئینگلیزی زمانی رەسمی و قسەکردنی گەلانی ئەمەریکا، کەنەدا و ئوستورالیا بوە، بێ ئەوەی هیچکام لەو گەلانە خۆیان بە ئینگلیز زانی بێ. تەنانەت دانیشتوانی (شانشینی یەکگرتو) کە لە نەتەوەی ئینگلیز و 3 نەتەوەی: سکۆت، وێلز، ئایریش، پێکهاتوە و هەمویان خاوەنی تایبەتمەندی نەتەوایەتی خۆیانن، کەچی ئینگلیزی زمانی کاروباری رەسمی و دوانی رۆژانەی هەمویان بوە.

زمانی رەسمی و دوانی چەندین گەلی رەشی ئەفەریقایی زمانی فەرەنسی بوە، بێ ئەوەی ناسنامەی نەتەوەیی و دینی خۆیان لە بیر چوبێتەوە.

ئەو بایەخەی رۆشنبیرانی کورد بە زمانەکەیان و ئەو گرنگیە گەورەیەی بۆی قایل بون، هەندێکی چاولێکەری عەرەب بوە. نەتەوەپەرستەکانی عەرەب زمانی عەرەبییان بە فاکتەری سەرەکی یەکێتی نەتەوەیی خۆیان ژماردوە.

هەولێری ع. عەزیز لە ژێر سەرناوی (زمانی کوردی) دا نوسیوێتی:

"زمان شتێکی زۆر پێویستە بۆ گەلی بەشەر، زمان رۆحی فکر مادی تاریخ ئاوێنەی حەزارەتی ئینسانیەتە. هەر بە واسیتەی زمانە ئەتوانین مازی و حال و موستەقبەلی میلەتێک تێ بگەین. میلەتێکی بێ

زمان بە مردو حساب ئەکریٰ. ئەو نەوعە میلەتانە حەقیان غەسب ئەکریٰ. حەقی ژینیان نامێنیٰ هەروەکو مەجارەکان وتویانە: (میلەتێک لە ناو زمانی خۆی ئەژی) زۆر مەعقولە زمان و میلیەت یەکن. زمانی کوردی چەند ساڵ و زەمانێک بو لە هەمو شوعبەی حەیات دەرکرابو لە سایەی هەندێک زوڵم و فەزاحەت کە هەر وەکو ئێمە گەلیٰ میلەتەکانی تریش لەم بەڵایە لە گەڵ ئێمە موشتەرەک بون بەمجۆرە حسیاتی میلیە و تاریخی قەومیەمان ون بوبو چونکە لە ناو قەومێک هەرچەند زیعفی لوغەت پەیدا ببیٰ بەم نیسبەتە حوبی وەتەن و قەومیەتیش کەم ئەبیٰ لە گەڵ ئەمەندە تەزیقات و ئینکاریەتی سیادەتی قەومیەمانیان کرد و بۆ مەحو کردنی زمانی کوردی تیانکۆشی کورد و زمانی کوردی مقاوەمەتێکی شێرانەیان نیشان دا زمان و ئەخلاق و عاداتی خۆیان محافەزە کرد تێکەڵاو نەبون. بەڵیٰ روناکی ئیستیقبال رەهبەری سەرکەوتنمان زمانمانە. شوکر ئەمرۆ زمانی کوردی لە کوردستانی عیراق زنجیری ئەسارەتی شکاند پەردەی سەبری دراند وەک مانگی چواردە شەو دەرکەوت بە روناکی و شەوقی خۆی چاوی گەلیٰ حەسودانی کوێر کرد و زیای پڕ نوری خۆی بە واسیتەی شاخی کوردستان ئینعیکاسی کوردستانی شیمالیشی ئەکات.

"بەڵیٰ خۆم زۆر بە بەختیار ئەزانم، پار هەرچەند ئەچومە قوتابخانەی هەولێر دەنگی مامۆستا و قوتابی بە زمانی تورکیم گویٰ لیٰ ئەبو، هەروەک دەنگی نەکیر و مونکیر دەهشەتی ئەخستە سەر ئەعسابم، بە رەنگ زەردی و مەئیوسیەت ئەچومە دەرەوە. عەینی حاڵیشم لە دائیرەی حکومەت ئەدی. هەر رۆژێکم عەزابێک بو. ئەمساڵە کە لە جنوبی عیراق گەڕامەوە هەولێر، کە ساڵێک بو حەسرەتکەشی کوردستان بوم، چەند خۆم مەسعود زانی کە چاوم بە دائیرەی حکومەت و قوتابخانە کەوت کە زمانی کوردی ئیستیعمال ئەکەن. لەم ئەحواڵە قوتابیانی مەکتەب خۆشحاڵ و بە کەیف و رو بە خەندە بون. پرسیم چیە ئەم سرورە؟ وتیان بەشارەتت بیٰ کە ئەمساڵ دەرسمان بە کوردی بو، ئیمتیحانمان بە زمانی کوردی، زمانی ئاباد و ئەجدادمان ئەدا کرد.

"بەڵیٰ بەختیارم، مەملەکەتەکەشم بەختیارە کە مودەتێک ئەسیری زمانی جەهەنەمییان بوین (مەبەستی زمانی تورکیە. نم.) ئەمرۆ نەجاتمان بو زمانی حکومەتی بابان و حکومەتی رەواندزمان هێنایەوە فکر. بەڵیٰ چۆن بە کەیف نابین کە لە رەواندز جەریدەی زاری کرمانجی، لە بەغدا دیاریی کوردستان، لە سلێمانی ژیان، سەعییەکی گەورە، خزمەتێکی جدی بە جێگا ئەهێنن بۆ ئەم وەتەنە موقەدەسەمان.

"لە هەندێک بیٰ خەبەران ئەبیەم کە ئەڵێن کوا خۆ کورد چ حکومەت و زەمانێکی بە ئەساس و قەواعیدی زمانیان نەبوە؟ بەڵیٰ من ئێستا نامەویٰ یەک یەک حکوماتی موستەقیلەی کورد و تاریخ و جوغرافیای کوردیان بۆ بەیان بکەم چونکە وەختم نیە، بەڵام کیتابی تاریخی عمومی زۆرە و کیتابی تاریخی جەنابی حوزنی ئەفەندی و مەجموعەی مەقالاتی جەنابی جیاووک بخوێنن چاک تیٰ ئەگەن لە کورد و کوردستان. بەڵام لە حەق زمانی کوردی ئەمەندەیان پیٰ ئەڵێم قەواعید لە زمان دەرئەچیٰ نەک زمان لە قەواعید. مادامکی زمانی کوردی هەیە قەواعیدیشی هەیە. بەڵام هەروەکو تاریخ و هەمو ئاسارێکی کوردیان مەحو کردەوە قەواعیدی زبانەکەش کە نوسرا بوەوە لە ناویان برد بە فرۆفێڵ زەربەیەکی گەورەیان لە حەیاتی مەدەنیەمان دا. بەڵیٰ بۆچی نازانن ئەی بیٰ خەبەران زمانی تورکی لە کوردی، عەرەبی، فارسی و فرانسزی موتەشەکیلە؟ کەچی کوردی کوردیەکی پەتیە موستەقیلە لە زمانی ژاپۆن و چین و هیندی زەحمەتتر نیە. لە گەڵ فارسی چ فەرقێکیان هەیە؟ بۆچی فارسی ئەنوسریٰ بۆچی کوردی ئەنوسریٰ؟

"غەیری حەقیقەت ئینکار کردن هیچتان لە دەستا نیە خوا عەقڵ بە ئەولادتتان ببەخشیٰ!" (ژیان، ژ 29، 19 ی ئاغستۆسی 1926).

4. بایەخدان بە ئەدەبی کوردی

فەتحوڵا ئەسعەد لە ژێر سەرناوی (ئاواتێکە لە هەمو دانیشوەرانی قەڵەمڕەوی کوردستان دەخوازم) نوسیویێتی:

"بە دڵێکی غەمگینەوە دەڵێم: بەدبەختی ئێمە و بەدرایی تورک تا ئێستا ئەم کەشتی زیندەگانی ئێمەی وا خستبوە گێژاو و پەشێواویەوە کە نەمان توانیوە پێشەوایانی خۆمان بناسین و یادگاری عومری ئەوان کە دیوان و ئەدەبیات و داستانی نایابە لە چاپ بدەین و بە خەڵک و خوای بناسین و لە دنیادا دەر بکەوێ کە کورد چ نەوعە پیاوێکی تیا هەڵکەوتوە و چ دوڕ و گەوهەرێکی لە مەیدانا بۆ نەوەی خۆی هەڵڕشتوە. ئاخ و دریغ ئەو دوڕ و گەوهەرە هەمو لە کون و قوژبنا شارراونەوە و ئێمە موروی خواستەمەنی بێگانە بە سەر خۆمان دا دەکەین، ئەو گەنجینە ئەدەبە لە سەر کاغەزی کۆنی رزیو ماونەوە ئێمە هێشتا لە دوای عەرەبی و تورکی و فارسی وێڵین. ئێستاکە لە سایەی خواوە پەناهێکی زۆر باشمان بۆ هەڵکەوتوە کە هەرچۆنێ ئارەزو بکەین بتوانین ئاساری کوردی چاپ و دابەش بکەین و پێشەوایانی میلەتەکەمان بەو یادگارە شیرینەیانەوە بژێنینەوە.

"تو خودا لێتان دەپرسم پێم بڵێن بۆچی راوەستاون. بۆچ ئاساری ئەو گەورە گەورانە ناخەنە بەرچاوی هەمو میلەتێکەوە. برادەرەکانی شیمالیمان لە گەرمەی زەبربەدەستی و بێدادی ستەمگەرەکانی ئیتیحادا دیوانی مەم و زینیان چاپ کرد و چوار ساڵ لە غەزەتەدا پارچە پارچە ئەشعاری نالی و مەولەوی و هەمو شاعیرەکانی جنوبیان بڵاو کردەوە و قاموسی لوغەتی کوردی جنوبی و شیمالییان هێنایە مەیدان، کەچی ئێمە لەم هەنگامە هەموارەدا دیوانێکی مستەفا بەگ، یا پیری شاعیرانی کوردستان مەولەوی یاخود نالی یا سالم یا وەفاییمان پێ تەبع نەکرا. من دەستەبەر دەبم لە پێش دا دیوانی مستەفا بەگ تەبع بکەم. ئینجا تکا لەو کەسانە دەکەم کە ئاساری مستەفا بەگیان لە لایە، کەم و زۆر، بۆم بنێرن و ئەگەر بە خۆڕایی نادەن بە پارە رێک دەکەوین. هەرچەند من خۆم دیوانێکی تەواوی حەزرەتی نالیم هەیە، فەقەت لە لام وایە چونکو مستەفا بەگ پێشتر کەوتوە سزاوار ئەوەیە لە تەبعیش دا پێش بکەوێ لە دوای ئەو بە زنجیرە ئەوانی تر بێنینە پێشەوە." (ژیان، ژ 53، 10 ی شوباتی 1927).

زەکی سائیب لە ژێر سەرناوی (تکایەکی تایبەتی بۆ هەمو کوردێک) نوسیویێتی:

"لای هەمو کەس مەعلومە کە میلەت بە زبانەوە ئەناسرێ. بەقای هەمو قەومێک بە زبانەوە بەندە. میلەتی بێ زبان نیە لە دنیادا. هەچ قەومێ زبانی کەوتە تەزەلزول و نەمانەوە، هەچ میلەتێ زبانی خۆی محافەزە نەکرد، ئاخریەکەی ئینقیرازە.

"میلەتی کوردیش تا ئیستە زبانی میلی خۆی لە هەمو شتێ پاراستوە. بە سایەی محافەزەی زمانیەوە ئەمڕۆ میلەتی کورد ناوونیشانێکی هەیە و ئەناسرێ. ئەمڕۆ لە حکومەتی عیراق دا زبانی کوردی لە رەسمیات دا مەقبولە. محافەزەی لیسانیش بە شتێک ئەبێ، پێی قسە بکرێ و بنوسرێ و بخوێنرێ. ئینسانێ کە زۆر مودەت بە زبانی باووباپیری قسەی نەکرد و نەینوسی و نەیخوێند ئەو زبانە عەزیزەی بیر ئەچێتەوە.

"میلەتی کورد تا ئیستە لە ژێر تەوقی زوڵم و جەهالەت دا بوە و بێ دەست بوە لە بەر ئەوە کتێب و ئاساری مدەوەنەی نیە و لە بەر ئەوە چاک نەناسراوە...

"لەم درێژیە مەقسەدم ئەوەیە کە منەوەران و لاوانی وڵات کە ئەم وەزیفەیەیان لە سەر شانە ئەبێ هەرچیەکیان بۆ ئەکرێ بیکەن و نەوەستن، هەر هیچ نەبێ کە خەریکی تەئلیفات و تەرجومە نابن هەرچی ئاساری پێشوانمان هەیە کۆی بکەنەوە و یەکە یەکە لە چاپی بدەن و بڵاوی بکەنەوە، تا هەم ئەو ئەسەرانە کە

نیشانەی رۆحی کوردیە لە ناو نەچیٚ و ساحیب ئەسەریش ناوی بمێنیٚ و هەم بە سایەی ئەوانەوە زمانی میلیمان محافەزە و بەردەوام بکەین. وەکو کتێب نوسینەوە و تەرجومەی کتێبی علمی و فەنی پێویستە، کۆکردنەوە و چاپ کردنی ئاساری پێشوانیش گەلیٚ موهیم و پێویستە.

"من زۆر دەمێکە بەو ئەمەلەوە خەریکم و چەند ساڵە هەرچی شیعرێک، قسە و باسێکی گەورەکانمان بینم و ببیەم، کۆی ئەکەمەوە و حازری ئەکەم. بە دڵ ئەمەویٚ تا سەر بیبەم و تەواوی بکەم لە گەڵ نوبزەیەک لە تەرجومەی حاڵی گەورەکانمان بیکەم بە کتێبێکی چاک و بیخەمە پێش دەمی هەمو کوردێک. لە بەر ئەوە زۆر تکا ئەکەم لە هەمو کوردێکی حەمیەتمەند، لە هەمو منەوەر و لاوێک ئایا تەرجومەی ئەحواڵ و سەرگوزەشتە و قسە، ئایا شیعر و غەزەلیاتی هەچ شاعیر و ئەدیبێکی کۆن و تازەی کوردیان لایە و هەیانە لوتف بکەن و بینێرن تا هەمویان کۆ بکەمەوە و لە چاپیان بدەم لە شکلی کتێبێکی مونتەزەم و موعەزەم دا کە بە سایەی هەمو حەمیەتمەندێکی کوردەوە ئەسەرێکی وا گەورە و موهیم بێتە وجود.

"وەعدیش ئەدەم هەرچی تەرجومەی حاڵی جەنابی نالی، شێخ رەزا، مەولەوی، کوردی، سالم، وەفائی، یەعنی یەکیٚ لە شاعیر و ئەدیبەکانم بە راستی، بە تاریخی تەوەلود و وەفاتیانەوە، بە تەواوی بۆ بنوسیٚ لە پاش چاپ کردنی دو کتێبی لەو کتێبە و، هەرچی 100 شیعر یەعنی 200 مەسرەع لە ئەشعار و غەزەلیاتی یەکیٚ لە شاعیرەکانم بۆ بنێریٚ لە پاشا یەکیٚ لەو کتێبەی بە دیاری تەقدیم ئەکەم. مەمنونیەت و منەتداری خۆم و خزمەتی میلەتەکەش بە جیا. تکایش ئەکەم هەرکەسیٚ بە قەریحە و فکری خۆی ناوێکی موناسیب و جوان بدۆزێتەوە بۆ ئەم کتێبە گەورە و موهیمە." (ژیان، ژ 72، 5 ی تەموزی 1927).

زەکی سائیب ئەو (کتێبە گەورە و موهیمە) ی بڵاو نەکردۆتەوە. بەڵام خزمەتێکی گەورەی زمان و ئەدەبی کوردی کردوە. دوای ئەم تکایە لە بەغداد لە گەڵ تاهیر بەهجەت مەریوانی بە جوتە بە ناوی (کوردی و مەریوانی) یەوە زنجیرەیەک دیوانی شیعر و کتێبی کوردییان چاپ و بڵاوکردۆتەوە. لە ناو ئەوانەدا دیوانی نالی، سالم، کوردی، حەریق. بۆ ئەو رۆژگارە، کە ژمارەی هەمو چاپکراوی کوردی بە پەنجەی دەست ژمێردراون، کارێکی گەورە و گرنگ بوە.

5. بایەخدان بە مێژوی کورد

ژیان بایەخێکی زۆری داوە بە مێژوی گەلی کورد. بە تایبەتی لەو کاتەدا هێشتا کتێبەکەی ئەمین زەکی (خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان) بڵاو نەکرابوەوە. تەنیا کتێب لە بابەت مێژوی کوردستانەوە (غونچەی بەهارستان) ەکەی سەید حسێن حوزنی بوە.

لە ژ 156 و 157 و 158 دا لە ژێر سەرناوی (نوبزەیەک لە تاریخی کوردان) دا کورتەی تەرجومەی لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆجی پرۆفیسۆر سپایسەر لە سەر شوێنەوارە مێژوییەکانی کوردستانی عیراقی بڵاو کردۆتەوە. بەم پێشەکیە دەستی پیٚ کردوە:

"دەرەجەی ئەهمیەت و قیمەتی علمی کەشفیاتی تاریخی و ئیحیای مازی میلەتێک لە هەمو کەسەوە مەعلومە و موحتاجی ئیزاح نیە. تاریخ نەهرێکە کە سەرچاوەی لە ئەزەل هەڵئەقوڵێت و مەنسەبەکەی ئەبەدە. هەرچەندە زاهیرەن لە جەرەیان دا بیٚ بەعزیٚ تەحەولات و تەقەلوبات موشاهەدە ئەکرێت، فەقەت لە حەقیقەتی حال دا ئەو هەر لە عەینی مەجرای ئەسلیەوە ئەروا. تەبەقەی حازرەی بەشەر بە ئیعتیبارێک پاشماوەی سەلەفە و یاخود هەر عەینی سەلەفە فەقەت لە شکلێکی تردا تەزاهوری کردوە، سورەتی مادیە خاریج بکرێت، لە خسوس سەجیە، ئەخلاق، زەکا، زیهنیەت و حەتا ئەسلیەتی دین و زمان، تەرزی تەلەبوس و میعمارییەوە

کوردەواری حازر هەر عەینی ئەو کوردەن کە 3 هەزار ساڵ لەمەوپێش ژیاون. بێ شوبهە ئینقیلابات، ئیحتیلالی ئەم وڵاتە لە تەرەف غەیرەوە، تەحەولی شکل، دین، زمان تەئسیرێکی موهیمی بوە بە سەر ئەم خەواسەدا، فەقەت لە گەڵ ئەوەش دا ئەسلیەتی خۆیان محافەزە کردوە و ئەیکەن. ئەم نەزەریەیە تەنها مەخسوسی ئێمە نیە، بۆ هەمو قەومێ قابیلی تەتبیقە.

"کەشفی حادیسات و ئەحوالی مازی جگە لە قیمەتی تاریخیەی، ئەهمیەتێکی حەیاتیشی هەیە بۆ تەبەقەی حازرە. بە سوئیی تالیع و بەدبەختیەوە تاریخی رابوردوی کوردان مودەتێکی مەدید و حەتا حالی حازریش مەجهول ماوەتەوە. هیچ جێگەی شوبهە نیە کە کوردستان هەروەک خاریجەن ساحیبی لەتافەتێکی فەوقەلعادەیە لە داخلیش دا ئەنواعی ئاساری تاریخی بە قیمەتی تیادا مەحفوز بو. کەشفی ئەم ئاسارە و بۆ تەنویری رابوردوی تاریکی کوردان لە مارتی 926 دا پرۆفیسۆر سپایسەر موتەخەسیسی ئاساری عەتیقەی دارەلفنونی پێنسلڤانیا ی موتەحیدەی ئامریقا هاتە ئەم مەنتیقەیە و ئەلحەق خدمەتێکی کرد کە هەمو کورد ئەبێ مەمنونی بێ.

"موشار ئیلەیهی هەر لە بازیانەوە هەتا هەڵەبجە هەرچی (گردی) دەستکردی تاریخی هەیە هەموی کەشف کرد، عەلاوەتەن ئەو مەختوتاتەی لە کیتابەکانی نەینەوادا لەم خسوسەوە نوسراوە هەموی تەدقیق کرد، لە پاش ئەم تەتەبوعە عیلمیە لەم چەندانەدا ئەسەرێکی زۆر قیمەتداری لە خسوس موحارەبەی بەینی (ئاسورناسرپال و زاموا) وە نەشر کردوە کە بەر وەجهی ئاتی تەلخیس کرا: ..."

لە ژ 184 و 185 و 186 دا لە ژێر سەرناوی (هاواری کوردان) دا تەرجومەی وتارێکی لە سەر نەریت و رەوشت و خوی کورد بڵاو کردۆتەوە. بەم پێشەکیە دەستی پێ کردوە:

"بەیاناتێکی دوقتۆر ستاوت، مودیری مەکتەبەکانی ئامریقایە لە بەغداد کە پار لە ئاغستۆس دا لە گەڵ میسز ستاوت دا بۆ سیاحەت و تەماشاکردنی وەزعیەتی کوردستان تەشریفیان هێنا بوە سلێمانی.

"ئەم مەقالەیە لە مەجموعەیەکی ئامریقادا نەشر کراوە و لە بەر ئەوەی سەراپا بەحسی ئەخلاق و جوبیلیەتی کوردەکان ئەکات ویستمان بە تەرجومە کراوی نەشری بکەین."

لە ژ 22 ی تەموزی 1929 دا لە ژێر ناوی (ئێمە ئەبەدەن ئەم چاکەیەی میستەر ستاوت مان لە بیر ناچێتەوە) لە پەراوێزی ئەم وتارەدا هەندێ لێدوانی خۆی بڵاو کردۆتەوە و، بە سپاس و چاکەوە باسی نوسەرەکەی ئەکا.

لە ژ 246 دا ع. و. نوری (یەکەم دەوڵەتی کورد لە عیراقا) ی لە گۆڤارێکی عەرەبیەوە کردوە بە کوردی و بەم لێدوانەی خۆیەوە بڵاوی کردۆتەوە:

".. لە ژمارەی چوارەمی مەجەلەی ئەقلامی (عەلی زەریفول ئەعزەمی) کە لە بەغداد دەرئەچێ ئەمە نوسرا بو بۆ روسوری کوردەکان لە بەر دەمی تەئریخ دا و بەعزێ بێگانەی نەفام کردم بە کوردی..."

بە دوای ئەم دا بە ئیمزای (کوردی) لە ژ 249 و 250 و 251 دا لە ژێر سەرناوی (یەکەم دەوڵەتی کوردی) دا چۆتە قوڵایی مێژوی کوردەوە.

6. بڵاوکراوە کوردیەکان

6. 1. رۆژنامە و گۆڤار

ژیان لە چاو رۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکانی هاوزەمانی خۆیدا، لە هەموویان تەمەن درێژتر بوە و لە هەمو یشیان رێکوپێکتر لە کاتی خۆیدا دەرچوە. هەواڵی دەرچون و بڵاوبونەوەی رۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکانی، بە خۆشی و پشتیوانیەوە بڵاو کردۆتەوە:

"بانگی کوردستان

"صاحیبی ئیمتیازی بانگی کوردستان سەعادەتمەئاب جەنابی مستەفا پاشا هەر بەو ناوەوە بۆ دەرهێنانی غەزەتەیەکی سیاسی روخصەتی ئیستیحصال کردوە. ئەم رەفیقە تازە و خۆشەویستەمان تەبریک و رەواجی تەمەنا ئەکەین." (ژیان، ژ 4، 11 ی شوباتی 926).

"دیاریی کوردستان

"نوسخەی شانزدەمینی مەجەلەی دیاریی کوردستان هاتوە، پڕ لە مەقالات و خەبەراتی بە ئەهمیەت و بە کەڵکە. مەقصەدی خزمەتکردنی وەتەن و مەنافیعی میلەتی کوردە. بە خوێندنەوە و ئیشتیراکی ئەم مەجموعە بە قیمەتە تەوصیەی قارئینی کیرام ئەکەین." (ژیان، ژ 21، 17 ی حوزەیرانی 926).

"زاری کرمانجی

"ئەوەل نوسخەی مەجموعەی زاری کرمانجی کە لە تەرەف صاحیبی ئیمتیاز و مدیری مەسئولی جەنابی سەید حسێن ئەفەندی موکریانیەوە لە رەواندز دەر ئەهێنرێ بە ئیدارەخانەمان گەیشت. جەدەن مەسرور و خۆشحاڵ بوین کە مەجموعەیەکی تری وا بە قیمەت بە کوردی ببینین. ئەمە هیمەت و غیرەتێکی زۆر گەورەیە و نیشانەی سەعادەت و تەرەقیی قەومی نەجیبی کوردە. خصوصەن هێنانە وجودی مەتبعەیەک لە رەواندز مەحصولی حسێکی بەرز و فەعالیەتێکی زۆر گەورەیە. بە دڵ و بە گیان تەقدیری ئەم هیمەتە و نەلەبی موەفەقیەت و رەواجی ئەم رەفیقە بە قیمەتەمان ئەکەین." (ژیان، ژ 22، 1 ی تەموزی 926).

"رۆژنامەی زاری کرمانجی کە بەینێک لەمەوپێشەوە لە بەر بەعزێ نوقصانیەت ئینتیشاری نەئەکرد بە واسیتەی موعاوەنەتی قیسمێک حەمیەتمەندانەوە دەستی کردۆتەوە بە ئینتیشار تەمەنای دەوامی ئەکەین." (ژیان، ژ 139، 22 ی تشرینی دوەمی 1928).

"داخلی:

"مدیر و موحەرریری مەجەلەی زاری کرمانجی موحتەرەم سەید حسێن حوزنی ئەفەندی بۆ پێکهێنانی ئیشوکاری مەجەلەکەی و بڵاوکردنەوەی کتێبێک کە بەمزوانە بە ناوی (ئاوڕێکی پاشەوە) تەئلیفی کردوە تەشریفی هێناوەتە سلێمانی عەرزی بە خێرهاتنی دەکەین." (ژیان، ژ 258، 28 ی ئاغستۆسی 1930).

کەرکوک

"ژیان برایەکی خۆشەویست و پشتیوانێکی بە قوەتی چنگ کەوت

"چەند رۆژێک لەمەوپێش بە سرورەوە بیستمان غەزەتەی کەرکوک کە رەفیقێکی خۆشەویستی ژیانە بە سەبەبی ئەوەوە لە کوردستان و لە ناو میلەتی کوردا ئینتیشار ئەکات بۆ ئەوەی ببێ بە ئاوێنەی حاڵ و تەرجومانی حەقیقەتی میلەتەکە ئیتر لەمەودوا قیسمێکی زۆری بە کوردی ئەنوسرێ و ئینتیشار ئەکات. ئەم

خەبەرە بە جدی سرور و خۆشیەکی تـەواوی خسـتە دڵـی میلەتەکەمانـەوە و هـەمو کوردێـک بـە پەرۆشـەوە چاوەڕوانی ڕاستی ئەم خەبەرە خۆشە و بە عەجەلە ئینتیـزاری چاوپێکـەوتنی ئـەو غەزەتـە کوردیـەی ئـەکرد. شوکور دوێنێ لە ناکاوبا خەبەرەکە تەحەقوقی کرد و غەزەتەکە کە دو صەحیفەی بە کـوردی نوسـرا بـو هاتـە سلێمانی و بە داخل بونی حەیاتێکی تـازەی خسـتە وجـودی میلەتەکەمانـەوە و بـەم سـەبەبەوە (ژیـان) یـش برایەکی عەزیز و پشتیوانێکی بە قوەتی بۆ پەیدا بو.

"خوێندەوارەکانمان تاقم تـاقم بـۆ چاوپێکـەوتن و خوێندنـەوەی ئـەم غەزەتـە بـە قیمەتـە موحتەرەمـە شەتابیان ئەکرد و حەقیقەتەن ئەم مەسئەلەیە ئەمەندە خۆش بو کە لە موقابیلیا ناتوانین بە تـەواوی دەرەجـەی سروری میلەتەکەمان بەیان و تەعریف بکەین چونکە ئەم دو لیوایـە کـە دراوسـێی یـەکترین و ئەهالیـەکـەی هاوخوێن، هەم جنس، هاوزبان و هەمو غایەیەکیان یەکە بە سەبەبی ئەوەوە غەزەتی کەرکوک هـەتا ئێسـتا بـە لیسانی محەلی و مادەرزادی خۆی ئینتیشاری نەئەکرد، لە هاواری یـەکتری نەئەگەیشتن و بە فریـادی یـەکتری نەئەکەوتن بەڵام وا شوکور بە سەبەبی لوتفی حکومەت و مەئمورینە ئیداریە بە قیمەتەکانمانەوە ئـەم مانیعەیـە هەڵ گیرا و ئەم پەردەیەی بە سەرمانا راکێشرا بو لابرا و لە یەکتری ئاشکرا و مەعلوم بوین.

"بەرامبەر بەم حەرەکەتە مەعقولە، ئەم مژدە خۆشە و ئەم لوتفە گورەیە، عەلەنەن بە ناوی میلەتەکەمانـەوە تەشەکوری حکومەتی موشفیقە و حەقپەرستمان ئەکەین. ئومێد ئەکـەین ئیتـر ئـەم 3 بـرا عـەزیزە کـە: زاری کرمانجی، کەرکوک و ژیانە، دەست بدەن دەست و پشتیوانی یەکتری بن و بە هەمو قوەتیانەوە بۆ تـەرەقی و تەعالی موڵک و میلەتەکە هەوڵ بدەن و تێ کۆشن." (ژیان، ژ 238، 8 ی مایسی 1930)

"غەزەتەی کوردیی کەرکوک

"دیسانەوە بە خۆشیەوە خوێندمانەوە غەزەتەی کـەرکوک کـە هـەتا ئێسـتا دو صـەحیفەی بـە کـوردی دەرئەچو قەرار دراوە هەمو رۆژێکی دوشەمە دەرچێ و چوار سەحیفەی بـە کـوردی بـێ. بەرامبـەر بـەم مـژدە خۆشە میلەتەکەمان پێخۆشحاڵ بو، ئومێد ئەکەین ئەم برا خۆشەویستەمان هـەتا سـەر بـە موەفـەقی خدمـەتی وەتەن و میلەتەکەمان بکات." (ژیان، ژ 240، 22 ی مایسی 1930)

هاوار

"دیاری دیار بۆ کۆواری هاوار
هاواری کوردان لە شامەوە هات
هەواریان بەرز بێ دور بن لە نەهات
شام سەحەری دێ، سوری سوردارە
تا لە شەوبا بین بەشمان هاوارە" (ژیان، ژ 330، 14 تەموزی 1932).

6. 2. کتێب

6. 2. 1. کتێبی مەکتەب

"دەنگوباس

"مژدە!.. لە سەمای مەعاریف دا ئەستێرەیەکی قیمەتدار

"ئەلفبایەکی کوردی کە موافیقی ئوسولی تەدریس و لە سەر تەرزی تازە لە تەرەف ئەحمەد ئەفەندی عەزیز ئاغاوە تەرتیب و تەئلیف کرا بو و مودەتێ لەمەوپێش لە تەرەف ئەنجومەنی مەعاریفی ئێرەوە لە پاش لێ ورد بونەوە بە باش زانرا و، بە واسیتەی لوتفی عالی موتەسەریفی مەعاریفپەروەر و موفەتیشی ئیداری عالی قەدرەوە بۆ چاپ نێررا بوە بەغدا، ئەمجارە لە تەرەف وەزارەتی جەلیلەی مەعاریفیشەوە تەسدیق و تەبع فەرموراوە و، لە مەداریسی کوردیەدا ئەمر بە تەدریسی کراوە.

"ئەمە ئەوەل ئەسەرێکی قیمەتداری کوردیە کە ئەولادی کورد ئەیگرێتە باوەش. ئومێد هەیە بە واسیتەی سهولاتێک کە لەم ئەسەرە قیمەتدارەدا پیشان دراوە ئەولادی کورد بە بێ ئەرک و ئەزیەت لە زەرفی مودەتێکی زۆر کەم دا فێری خوێندن و نوسین بن. بە هیوایین ئەم پۆستەیە نوسخە چاپکراوەکانی بێتە سلێمانی. فرسەتە وەریگرن و ئیستیفادەی منالّتانی پێ تەئمین بکەن. (سەد شوکر سمایلنامە و بیا داود نەما...)

"ژیان بەرامبەر بەم هیمەتە و لوتفە گەورەیە خۆی بە مەدیونی شوکران ئەزانێ." (ژیان، ژ 49، 6 ی کانونی سانی 1927).

لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەم دا، هەندێ کتێبی خوێندنگە سەرەتاییەکان کراون بە کوردی. وەکو هەنگاوی یەکەم دیارە کەموکوڕی زۆریان تێدا بوە.

ع. **عەزیز** کە خۆی مامۆستای خوێندنگەی سەرەتایی و یەکێ بوە لەوانەی بەشداری تەرجومەی کتێبەکانی کردوە، وتارێکی بە چەند ئەلّقەیەک لە ژێر ناوی (مەتبوعاتمان) دا بلّاو کردۆتەوە، نوسیوێتی:

"دەرەجەی عیلم و ئیدراکی میلەتێک و نەوعی پێشکەوتنیان لە مەتبوعاتیان دەرئەکەوێ چونکە میلەتێکی دواکەوتو کە وریا بوەوە پێش هەمو شتێک هەوڵ ئەدا بۆ تەرەقی مەعاریف، کە بناغەی مەعاریفیش مەتبوعاتە وە یا بناغەی مەتبوعات مەعاریفە، لە دوایىدا ئیقتیساد و، لە پێش هەمویان دا ئینجا عەمارەت و سیاسەت و سائیرە، چونکە میلەتێکی جاهیل لە روی نەزانینەوە گەلێ شت بە چاک ئەزانێ و ئەیکا نەتیجە زەرەر و زایع بونی حقوقی خۆی ئینتاج ئەکا. بۆ پێشکەوتنی مەعاریفیش یەگانە رەهبەر مەتبوعاتە کە ئەمەش ئەنواعی هەیە، مەسەلەن غەزەتە تەرجومانی حسیاتی میلەتە، کتێب و ئەدەبیات ئاوێنەی کەمالیاتی ئەو میلەتەیە و، کوتوبی عیلمی، ئەمەش یا تەئلیف وە یا تەرجومە ئەکرێ لە لوغەتێکی ئەجنەبیەوە، کتێبی مەکتەبیش لە میانەی ئەمانەدا ئەژمێررێ.

"لە زەمانی حکومەتی ئەمەویە و عەباسیەدا کە قەومی عەرەب هەوڵی تەرەقی عیلم و مەعاریفیان دا لە زەمانی هارون ئەلرەشید و مەئمون دا لە زبانی هندی، یۆنانی و فارسی بە هەزاران کتێب تەرجومە کرا بەم جۆرە مەتبوعاتیان (نوسەر لە بە کار هێنانی وشەی مەتبوعات لێرەدا بە هەڵەدا چوە. لەو سەردەمەدا مەتبەعە نەبوە تا مەتبوعات هەبوبێ. کتێبەکان بە دەس نوسراونەتەوە. نم.) پێش خست و تەرەقییان کرد. هەروا ژاپۆنیاییەکان، تورکەکان لە ئیبتیدای وریابونەوەیان دا ئەوەل ئیشیان پێش خستنی مەتبوعاتیان بو.

"قەومی کوردیش لەم قەرنی ئەخیرەدا کە وریا بونەوە فەرقی ئەم نوقسانیەتەیان کرد بۆ عەینی غایە لە ئەستەموڵ لە زەمانی حکومەتی عوسمانی مەجموعەی (رۆژی کورد و هەتاوی کورد) یان نەشر کرد و بەعزێ

کتێبیان لە چاپ دا و ئێستاش لەم زەمانی حکومەتی عیراقیەش دا هەمو نەوعە موساعەدەیەک کراوە بۆ دەرهێنانی غەزەتەی سیاسی و مەجموعەی عیلمی و کوتوبی مەدرەسی و ئەدەبی و بۆ تەدقیق و لە چاپدانی کتێبی مەکتەبی لە عالم و منەوەرانی کورد لوجنەیەک هەڵبژێرراوە. وە وەزارەتی مەعاریفی عیراق بۆ تەشویق کردنی موعەلیمانی کوردی بۆ تەرجومە کردنی کتێبی مەکتەبی بە هەمو مەکتەبەکانی کوردا تەعمیمێکی بڵاو کردەوە کە ئەمە نەوعەما فرسەتێکی بەخشی بە وانەی ئارەزوی خزمەتی مەعاریفیان هەیە." (ژیان، ژ 236، 24 ی نیسانی 1930).

ع. **عەزیز** لە بەشی دوەمی وتارەکەی دا نوسیوێتی:

"بەڵام مەعلومی خوێندەوارانی کیرامە کە شەخسێک لە عیلمێک نەزانێ وە یا لە لوغەتێک تێ نەگا ناتوانێ لە تەرجومەی ئەو عیلمەدا موەفەق بێ. هەروەکو وتمان لە سایەی تەشویقی مەعاریف و بە سەعی کۆمەڵی تەئلیف و تەرجومە لەم نزیکانەدا چەند کتێبێکی کوردی تەرجومە و لە چاپ درا. بەڵام مەعەلئەسەف لە ناو ئەم کتێبانەدا بەعزێکیان لە بەر نوقسانیەتی مەتبەعەیی وە یا عیلمی ئەتوانم بڵێم کە قابیلی ئیستیفادە نین بۆ قوتابیەکانمان. خسوسەن لەم ساڵی تەدریسیەدا دو کتێبی کوردی لە چاپ درا. یەکێکیان هەندەسەی صنفی چوارەم و ئەوی تریان عیلمی ئەشیای صنفی شەشەمە. ئەم دو کتێبەم زۆر بە دیقەت خوێندەوە. هەندەسەکە تەقریبەن باشە و ئیستیفادەی لێ ئەکرێ بەڵام ئەوی تریان کە عیلمی ئەشیایە و بۆ صنفی شەشەم تەرتیب کراوە کە قوتابی ئەم صنفە داخلی ئیمتیحانی موسابەقە ئەبن ئەم کتێبە سەراپا غەڵەتەش کە بە دەستیانەوە ئەبێ مەعلومی خوێندەوارانە کە زیهنی تەلەبە تێک ئەدا و دەرەجەی نەجاحی مەکتەب لە ناو مەکتەبەکانی عیراق دا دوا ئەخات. ئینجا بۆ ئەمەی کە غەڵەتی تەسحیح کراوی مەزکور بە تەبعکراوی بە دەست قوتابیەکانمانەوە بێ ئارەزوم کرد لە ستونی غەزەتەی ژیان دەرجی بکەم و ئومێد ئەکەم کە ئەم حەرەکەتەم بۆ مەکتەب و مناڵەکانمان بە خزمەت عەد بکرێ و حەمل نەکرێتە سەر غەرەز وە یا شەخسیات. مەعلومە میلەتێک پێش ناکەوێ هەتا تەنقید نەکرێ و عەیبی خۆی تەلافی نەکا. بێجگە لەمەیش لە ترسی ئەمەی کە نەوەک لە لایەکی ترەوە دەرکی ئەم غەڵەتە بکرێ با خۆمان لە دەرکی غەڵەتی خۆمان دا تەقەدوم و لە پێش ئەوان دا تەسحیحی بکەین بەڵکو لەمەولا هەرکەسێ کە کتێبێکی تەرجومە کرد ئەسەرێکی وا ئینتیخاب بکا کە لە داخلی ئیختیساسی خۆیدا بێ." (ژیان، ژ 237، 28 ی نیسانی 1930).

لە چەند ژمارەیەکی تردا هەندێ لە هەڵە و چەوتی‌یەکانی کتێبەکەی باس کردوە.

ع. **واحید**، وەرگێڕی کتێبەکە هاتۆتە جواب. ع. واحید هەمان (ع. و. نوری) یە کە یەکێ بوە لە نوسەرە باش و پێشکەوتنخوازەکانی کورد. گەلێ بەرهەمی پوخت و جوانی هەیە. ئەگەرچی وەڵامەکەی هەندێ توڕەبونی پێوە دیارە، بەڵام دەستی خستۆتە سەر هەندێ لە گیروگرفتەکانی ڕۆشنبیریی کوردی و لە ژێر سەردێڕی (کتێبەکانی مەکتەبەکانمان) دا نوسیوێتی:

"لە ژمارەی 237 ی ڕۆژنامەی ژیان دا بە ناوی ع. عەزیزەوە چەند کەلیمەیەکم دی لە بابەت کتێبی ئەشیای سینفی شەشەمەوە کە خۆم تەرجومەم کردوە و زۆر بە ناشیرینم زانی کە بێ جوابی بهێڵمەوە:

1. منیش بێ ئەمەی تەعەڕوزی شەخسیات بکەم بە کوردی ئەڵێم هەرچی کتێبێک کە لە مەکتەبەکانمانا هەیە و بە کوردی لە چاپ دراون هیچیان بۆ ئەوە ناشێن کە پێیان بڵێن (کتێبی مەکتەب) بۆ ئیسپات کردنی ئەم قسەیەم هەمو وەختێک ئامادەم.

2. بەڵام ئیحتیاج مەجبوری کردوین کە پێیان بڵێین کتێب. چونکە هێشتا گەنجێکمان پێ نەگەیشتوە کە لە ژێر دەستی مامۆستایەکی کوردا حیسی میللی وەرگرتبێ و بە زمانی کوردی فێری خوێندنێکی تەواو

بوبێت. لە بەر ئەوەی مەنتیقەکەیشمان بچوکە فرۆشتنی کتێبەکانمان زۆر کەمە و مەعاریفیش لە بەر ئەم سەبەبی ئەخیرە کەم یارییەی ئەو موعەلیمانە ئەدات کە کتێب تەرجومە ئەکەن.

3. ئەگەر تەرجومەی ئەم کتێبەم خراپ کرد بو بۆچی ئەمین زەکی بەگ قوبوڵی کرد. وە ئەگەر ئەو کوردی نازانێ بۆچی ئەو کتێبانەی تر کە تەدقیق کردوە بە باش ئەدرێتە قەڵەم. خۆ من بە زۆر و پاڕانەوە کتێبەکەم پێ قبوڵ نەکرد.

من بڵێم چی ملیۆنێک کورد مەتبەعەیەکیان نیە کە چوار کتێبی لێ تەبع بکەن؟

4. ئەگەر ئەوەندە شارەزا بویت بۆچی کە پێم گوتی تەرجومەی بکە نەتکرد؟

ئیتر حورمەتی زۆر. ع. واحید" (ژیان، ژ 241، 29 ی مایسی 1930)

6. 2. 2. کتێبی گشتی

"تەئلیفات: پێشەوای ئاین

"کتێبێکی دینیە، بۆ تێگەیشتن لە واجبیات و شەریعەتی ئیسلامیە، لە سەر رەوشتی ئیمامی شافیعی بە ئوصولێکی رێکوپێک و کوردیەکی پەتی لە تەرەف خێوی زاری کرمانج جەنابی سەید حسێن ئەفەندی موکریانیەوە تەئلیف و تەبع کراوە.

"نوسخەیەکی ئەم ئەسەرە بە نرخە کە لە شەرت و شروتی ئیسلامێتی باس ئەکات و پێمان بەخشراوە بە ئیدارەخانەمان گەیشت. لامان وایە ئەگەر بێت و بۆ قوتابخانەکانی کوردستان بخرێتە پرۆغرامەوە و لە دەرسی دین دا تەدریساتی لە سەر بکرێ ئیستیفادەی مەتلوب تەئمین ئەکات." (ژیان، ژ 58، 17 ی مارتی 927).

"رەوشت و خو

"مەعلوماتی مەدەنیە

"ئەسەرێکی بە کەڵکە، نوسخەیەکی ئەم ئەسەرە بە قیمەتە کە لە تەرەف لاوانی کوردەوە لە سەر پرۆغرامی مەعاریف بۆ مەکاتیبی کورد تەئلیف و تەرجومە کراوە بە ئیدارەخانەمان بەخشرا.

"محتەوەیاتی، بە ئوسلوب و تەرزی ئیفادەیەکی جوانەوە سەراپا رێی بونە ئینسانێکی حەقیقی نیشان ئەدات و، زۆر بە ئاسانی ئیستیفادەی قوتابیەکانمان تەئمین ئەکات. لە گەڵ ئەمەی کە نوسخەی دوەمی ئەم تەئلیفە لە ژێر چاپ دایە تەبعی گەلێ ئاساری تریشیان بە دەستەوەیە. لە رێی خزمەتی مەعاریف دا ئەم موەفەقیەتە گەورەیەی لاوەکانمان بە دڵ تەقدیر ئەکەین." (ژیان، ژ 72، 5 ی تەموزی 927).

"ئیعتیزار

"لە مێژ بو بە تەما بوین نەختێ بارسوکی قوتابیەکانی ئیبتیدائی‌مان بکەین. تەماشای پێڕەوی (منهج) ی وەزارەتی مەعاریفمان کرد...." (ژیان، ژ 73. 12 ی تەموزی 1927).

"خۆشی و ترشی

"نوسخەیەکی تر لە موئەلەفاتی صاحیبی زاری کرمانجی و وەتەنی حەقیقی جەنابی سەید حسێن ئەفەندی موکریانی کە لە ژێر عینوانی (خۆشی و ترشی) دا نەشری کردوە بە ئیدارەخانەمان گەیشت. حەقیقەتەن تەئلیفێکی بە قیمەت و کتێبێکی بە کەڵکە. تەوصیەی خۆشەویستانی ئاساری کوردی و کوردپەروەرەکانمانی ئەکەین." (ژیان، ژ 78، 18 ی ئاغستۆسی 927).

"مژدە بۆ کوردەکان: دەستوری کوردی

"لەم رۆژانەدا بە مەسروریەتەوە لە غەزەتەکانی بەغدادا خوێندمانەوە کە قەواعید – دەستور-ی کوردیەکەی جەنابی تۆفیق وەهبی بەگ کە چەند ساڵێکە لە گەڵ یا خەریکە جزمی ئەوەلی تەواو و تەبع کراوە.

"ئەم خەبەرە بۆ کوردەکان بەشارەتێکی خۆشە، چونکە هەمو ئەیزانین میلەتی کورد هەرچەند هەتاکو ئێستا زبانی مادەرزادی خۆی کە کوردیە محافەزەی کردوە و دائیمەن گفتوگۆی بەم زبانەی خۆی کردوە، بەڵام لە بەر ئەوەی مودەتێکی زۆر لە تەرەف تورکەکانەوە ئیستیلا کراین و لە سەرێکی تریشەوە لە گەڵ ئێرانیەکانا دراوسێ و تێکەڵاو بوبوین موخابەراتی بەینی خۆمان بەعزەن بە فارسی و بەعزەن بە تورکی بو وە معامەلاتی ڕەسمیی حکومەتی و تەدریساتی مەکاتیبیشمان بە مەجبوری بە تورکی بو.

"وەقتێک کە شەڕی گەورە دوایی هات و ئێمەیش نەجاتمان بو، بە سەبەبی ئەو فکری میلیەتەوە کە دائیمەن لە دەماغمانا نەقشی بەست بو وە بە سەبەبی موساعەدەی حکومەتی فەخیمەی ئینگلیز و عیراقەوە وە بۆ ئەوەی زبانەکەیشمان زیندو ببێتەوە موخابەراتی خسوسی بەینی خۆمان و معامەلاتی ڕەسمی حکومەت و تەدریساتی مەکاتیبمان کرا بە کوردی. بەڵام چونکە بۆ لیسانەکەمان دەستورێک ڕێک نەخرابو وە ئەو ئەلفبا و دەستورەیش کە لەم ساڵانەدا بۆمان ڕێک خرابو ئیبتیدائی بون، زبانەکەمان تەکامولی نەکرد و بە مەجبوری مناڵەکانمان و کاتبەکانمان هەرکەس بۆ خۆی بە شێوەیەک ئەیخوێند و ئەینوسی بە نەوعێک کە ئەتوانین بڵێین هەتاکو ئێستا لە هەمو کوردستانا مەعلوم نەبوە چ کاتبێک موقتەدیرە و کێ چاکتر ئەنوسێ.

"تەبیعی هەمو عیلم و ئیقتیداری تۆفیق وەهبی بەگمان لا مەعلومە و ئەیزانین ئەم زاتە لە عیلم و عیرفانا مەوقیعێکی مومتازی هەیە.

"ئینجا بە تەبیعی زاتێکی وەها داهی لە نەتیجەی سەعی و کۆششی چەند ساڵێکیا موەفەق بوبێ بە دانان و تەرتیبی دەستورێکی کوردی موحەقەق ئەبێ ئەم دەستورە فەوقەلعادە بێ و ئیتر لە خوێندن و نوسینی کوردیا موشکیلاتێکی نەهێشتبێ. وە غەیری ئەمەیش وەکو بیستومانە ئەم دەستورە لە تەرەف گەلێ موتەخەسیسینی مەعاریف و پیاوە عالمەکانی عیراق و ئینگلیزەوە تەدقیق کراوە و لە تەرەف هەمویانەوە تەقدیر و بە باش زانراوە و حەتا ئەڵێن ئەگەر مناڵانی کورد لە سەر ئەم ئوسولە پێیان بخوێنرێ بە سەهلی بە 4 مانگ فێری خوێندن و نوسین ئەبێ.

"ئینجا لە بەر ئەوە پێویستە هەمو خوێندەوارێکی کورد یەکێک لەم دەستورە بە دەستیەوە بگرێ و لەمەودوا لە نوسین و خوێندن دا تەتبیقاتی لە سەر بکات و تکایش لە ئیش بە دەستانی مەعاریف ئەکەین لە ئەمساڵەوە ئەمر بدەن ئەو ئەلفبایەی کە هەمانە لە سەر ئەم دەستورە تیکرار تەبع بکرێتەوە و لە هەمو مەکاتیبە کوردیەکانا تەدریسات لە سەر ئەم ئوسولە بکرێ." (ژیان، ژ 197، 12 ی ئەیلولی 1929).

تۆفیق وەهبی لە ژیانی خۆیدا گەلێ پلە و پایەی ڕەسمیی لە حکومەتی عیراق دا پێ سپێردراوە. ماوەیەک فەرماندەی زانستگەی جەنگی و چەند جارێک بوە بە وەزیر و بوە بە ئەندام لە مەجلیسی ئەعیان دا، بەڵام ئەوەی ئەمی لە مێژوی کوردا بە زیندویەتی هێشتۆتەوە لێکۆڵینەوە زمانەوانی‌یەکانی بوە. بە تایبەتی ئەم (دەستوری زمانی کوردی) یە، نەک وەزیفە حکومەتیەکانی.

"دیوانی کوردی

"لە تەرەف جەنابی کوردی مەریوانیەوە (دیوانی کوردی) تەبع کراوە نوسخەیەکمان موتالەعە کرد زۆر ئەشعاری شیرین و لەتیفی تیا موندەریجە. قەریبەن میقدارێکی موناسیب دێت بۆ دوکانی وەستا ئەحمەدی خاڵە عەلی خەیات بۆ فرۆشتن هەرکەسێ ئارەزوی تەرەقیاتی عونسوریە و شیرین مەزاقی ئەشعاری کوردیە

هەریەکە نوسخەیەک بکڕێ قیمەتی لە گەڵ مەوزوعات و موندەرەجاتی قابیلی تەوازون و تەناسوب نیە چونکە 4 ئانەیە. حەقیقەتەن ئەم دو زاتە زۆر خادیمی مەعاریفی کوردین تەبریکی حەمیەتی وەتەنیە و مەساعی نەشری ئاساری قەومیەیان ئەکەین." (ژیان، ژ 299، 9 ی تشرینی دوەمی 1931).

(لاوێکی کورد) مێژوەکەی ئەمین زەکی کە بە ناوی (خولاصەییکی تاریخی کورد و کوردستان) دەوە بڵاو کراوەتەوە بەمجۆرە هەڵسەنگاندوە:

"تاریخی کورد

1. هەمو کوردێکی تێگەیشتو تا ئێستا گرێیەکی گەورە کوتبوە دڵیەوە، ئەو گرێیەش نەبونی تاریخێکی رێکوپێکی کورد بو. چونکی نەبونی ئەم تاریخە ئەبو بە سەبەبی نەزانینی رابوردوی ئەم میلەتە و ئەم نەزانینە گەلێ زەربەی ئەدا لە مەعنەویاتی ئەم قەومە و ئەبو بە سەبەبی کوژانەوەی ئاساری ئەجداد و ئەم ناتەواویە زۆر جار ئەفرادی ئەم قەومەی شەرمەزار و خەجاڵەت ئەکرد لە موجادەلەی ئیجتیماعیدا کە واقیع ئەبو لە بەینی کوردێک و بێگانەیەک دا.

حەقیقەتەن عەیبێکی زل و بێ ئەمان بو، چونکی زۆر ناشیرینە بۆ ئەفرادی قەومێک کە نەزانێ ئەجدادی چین و چی بون؟

وە حالەتی ئیجتیماعیە و سیاسیە و عیلمیە و سەناعیەیان چۆن بوە و چۆن حاکمیەتیان کردوە؟

چۆن کەوتونە دەورەی زیللەت و سەرگەردانی و رەزالەتەوە و ئەو قەومە چ نەوعە عەنعەناتێکی بوە و هەیە؟

2. بۆ نوسینی تاریخێکی مەوسوقی کورد وەک بیستومە بەعزێ کوردی بە ویجدان و خوێنگەرم هەوڵیان داوە بەڵام زەمان بوە بە مانیعی سەعیان و نەتیجەی رەنجیان بەر هەوا بوە، وە یاکردویەتی وەک بەعزێ موحەریرینی ئەقوامی شەرقی کۆن نەختێ لە رێ لای داوە.

3. زۆر شوکر لە ناو ئەو زەواتە موحتەرەمانەدا موەففەقیەت بۆ مەعالی ئەمین زەکی بەگ حاسڵ بوە و نائیلی ئەم دەرەجەی شەرەفە بوە. چونکە لە پاش زەحمەتێکی زۆر و لە 250 ئاساری جوێ جوێ کە بە ئینگلیزی و ئەڵمانی و فرانسزی و عەرەبی و تورکی و فارسی بو، ئەسەرێکی مودهیش و موکەمەلی بۆ میلەتی کورد هێنایە وجود و بە پێی مەعلوماتێ کە لەو ئاسارانەی لە سەرەوە عەرزمان کرد ئیسپاتی کرد و دۆزیەوە کە کورد لە نەتەوەی قەومی (گوتی) ئاریە، کە تەقریبەن لە 28 هەمین عەسری پێش میلادا لەم جێگەیەدا حاکم و حوکمڕان بوە و ساحیبی شەوکەت و شەخسیەتێکی بەرز بوە.

وا شوکر چاپی جلدی یەکەمینی بە دو جزم تەواو کرد و زۆر بە مونتەزەمی بڵاوی کردۆتەوە کە هەتا ئێستا هیچ کتێبێکی کوردی وا جوان رێک نەخراوە.

4. بێجگە لەو مەعلوماتەی کە وەری گرتوە بە گەلێ حەقایقی سابیتە و مادی عولەمای ئەقوامی بێگانەی بە سورەتێکی دانایانە و بە حیس و شعورێکی بەرزەوە رەد کردۆتەوە کە جدەن شایانی ئیفتیخار و سرورە. چونکە گەلێ عولەما بۆ کەمکردنەوەی قەومی کورد و بۆ تەشویشی ئەسڵ و فەسلی کورد گەلێ خورافاتیان داخلی ئاساری خۆیان کردوە. زۆر شوکر باوکی تاریخی کورد مەعالی ئەمین زەکی بەگ رەنجی بە زایە دان و حەقیقەتی زۆر چاک دەرخست.

5. چونکی تاریخ خالقی شعوری میللی و موەحیدی هەمو شعورێکی قەومیە ئەمینم بەم ئەسەرە نازدارە میلەتی کورد ئاوڕێکی باش و بە دیقەت ئەداتەوە بۆ مازی و تۆزێ عیبرەتگیر ئەبێ و بە ئیرادەیەکی مەتین و لە سەر خۆ ئیستیقبالێکی روناک بۆ خۆی تەئمین ئەکا.

"لە پێش ئەمەدا واز بێنم لە قسە کردن ئیمانم هەیە بە تێگەیشتوان زو ئـەم کتێبـە عـەزیزە دائـەنێن لـە کتێبخانەکانیان دا، وە موئەلیفی خۆشەویستی موحتەرەم جلدی دوەم بە زویی لە چـاپ ئـەدا چونکـە زۆر زۆر موحتاجی تەنویرین.

"ئیتر خوا دڵسۆزانی میلـەتی کـورد مەسـعود بکـا. لاوێکـی کـورد" (ژیـان، ژ 302، 30 ی تشـرینی دوەمی 1931).

ئەمین زەکی بەگ لە ژیانی خۆیدا گەلێ پلە و پایەی بەرزی لە حکومەتی تورکیا و لە حکومەتی عیـراق دا پێ سپێردراوە. لە عیراق چەند جارێ بۆتە مەبعوس و چەند جارێ بۆتە وەزیر، بەڵام ئەوەی ئـەمین زەکـی بردۆتە ریزی پیاوە نەمرەکانی مێژوی کوردەوە ئەم پلە و پایە رەسمی‌یانە نەبوە، بەڵکو نوسینی ئەم مێـژوە و کتێبە مێژوییەکانی تری بوە.

7. تەمسیل

ژیان لە (هەواڵی ناوشار) دا بە ناونیشانی (تەمسیل) نوسیوێتی:

"لە تەرەف تەلەبەکانی مەکتەبەوە بۆ مەنفەعەتی کەشافە شەوی سێشەموی رابوردو لە بینای مەکتـەب دا لە ژێر عینوانی (نەتیجەی سەفاهەت) دا ریوایەیەک تەمسیل کرا. لـە گـەڵ ئەمـەی کـە ئەوەڵـەمین جاریـان بـو حەقیقەتەن زۆر جوان تەمسیل کرا. مەزهەری تەقدیر و تەحسینی هـەمو لایـەک بـو. بـژی موحیبـانی عـیلم و ئەدەب." (ژیان، ژ 26، 29 ی تەموزی 1926).

رەنگە ئەوە یەکەم جار بوبێ کە لە سلێمانی‌دا شانۆنامەیەک پێشکەش بکرێ.

بۆ جاری دوەم شانۆنامەیەکی تر پێشکەش کراوە. لەم بارەیەوە ژیـان لـە ژێـر سـەردێڕی (لـە بینـای زانستی‌دا تەمسیل) ریپۆرتاجێکی لە سەر نوسیوە، ئەڵێ:

"فەنی تەمسیل لە هەمو جێگایەک دا رەغبەتێکی تەواو و ئیمتیازێکی تایبەتی دراوەتێ، حەتا ئەوانەی کە لەم فەنە بە قیمەتەدا دەستدرێژی و ئیختیساسیان تیـا پەیـدا کـردوە بـە کـەمالی ئیحتیرامـەوە یـاد و تەقـدیر کراون، زیرا ئەم فەنە بە سەر ئەخلاقی میلەت، عاداتی مەملەکەت، ئەتوار و ئـەفکاری ئینسـان دا، تەئیسـیرێکی باش ئیجرا ئەکات.

"لە لایەکەوە بینا بەم فکر و مەقصەدە و لـە لایـەکی تـرەوە لـە رێ تـەئمینی مەنفەعـەتی مـەعاریف و مەکاتیبی سلێمانی‌دا، شەوی پێنجشەمە کە تەصادوفی 28/27 ی تەموزی ئەکرد، لە بینای جەمعیەتی زانستی‌دا تەمسیلێکی تاریخی و ئەخلاقی لە تەرەف هەیئەتی تەعلیمیەی مەکتەبی ئـەوەڵ و قوتابیـەکانی بەغدامانـەوە لـە ژێر شەرائیت و پرۆغرامێک کە لە تەرەفی هەیئەتی تەمسیلەوە تەرتیب کرابو، ئیجرا کرا. ئەم تەمسیلە چونکـە لە رێ خدمەتی مـەعاریف دا بـو، ئەشـراف و ریجـالی مەملەکـەت و هـەمو موحیبـان و تەرەفـدارانی عـیلم و مەعاریف، بە کەمالی شەوق و شەتارەتەوە ئیجابەتیان کردبو و گردبوبونەوە.

"ئەسلی تەمسیلەکە بە 5 پەردە زوڵم و ئیستیبدادی بێ ئەندازەی قەیسـەری رۆمـی مەشـهور ئیمپراتـۆر نیرونی تەصویر و لە ژێر زوڵم و ئیستیبدادی ئەودا بە واسیتەی سیناتۆر ومیلەتپەروەرانی رۆماوە نەجاتدانی رۆماییەکانی تەمسیل ئەکرد.

"لە پەردەی ئەوەڵ دا، موفەصـەلەن بـۆ رزگـارکردنی میلـەت قـەراری مەجلیسـی سـینات و، سـەتوەت و حیشمەتی ئیمپراتۆر نیرون نیشان درا.

"لە پەردەی دوەم دا، معامەلاتی غەدارانە و مەزاڵیمی جەبارانەی ئیمپراتۆر نیرون تەمسیل کرا.

"لە پەردەی سێیەم دا، بەزم و کەیفی ئیمپراتۆر لە گەڵ مەحبوبەیەکیدا و بە سەراچونی ئیمپراتۆریچە و، لەو ئەسنایەیش دا سوتانی شاری رۆما و گوێ نەدانی ئیمپراتۆر بەم فاجیعەیە بە تەرزێکی حەقیقی خرایە بەر ئەنزاری تەماشاکەرانەوە.

"لە چوارەم پەردەدا، ئیختیلال و قیامی ئەهالی، ئیجتیماعی وەتەنیەکان لە گەڵ تەشویق و تەرغیباتیان ئیرائە کرا و،

"بە پەردەی پێنجەم کە ئاخر پەردە بو، لە سەر ئەحواڵی رابوردوی تەئەسوفات و پەشیمانی ئیمپراتۆر، وە لە بەر بێ عیلاجی و بێ چارەیی مانەوەیان، ئینتیحاری ئیمپراتۆر و ئیمپراتۆریچە بە حوزن و تەئسیرێکی گەورەوە تەصویر و تەمسیل کرا.

"ئەمانە عمومەن زۆر جوان و بە بێ نوقسانیەت ئیجرا کرا. لاوەکانمان لە گەڵ ئەمەی لە فەنی تەمسیل دا ئەوەل هەنگاوە ئەیهاون دیسان شایانی تەقدیر و تیزکارن.

"ئەم تەمسیلە بۆ ئەوانەی کە میقرۆبی ئیستیبداد و فکری زوڵم و تەحەکومیان لە کەللەدایە، جدەن دەرسێکی ئەخلاقی و عیبرەتێکی تاریخی بو. تەمسیل بە چەند درامێکی موزحیک و هەزەلی خیتامی پێ هێنرا و بڵاوەی لێ کرا. لە رێی تەعالی و تەرەقی مەعاریف دا سەعی و کۆششی هەیئەتی تەعلیمیە و لاوەکانمان تەقدیر و، لەم فەنەدا دەستدرێژییان تیزکار ئەکەین." (ژیان، ژ 76، 2 ی ئاغستۆسی 1927).

8. پرسەی ئەدیبان

ژیان هەواڵی مردنی هەندێ کەسایەتی بڵاو کردۆتەوە کە زانینیان بۆ دنیای ئەدەب و رۆژنامەوانی کوردی بایەخدارن، لەوانە:

شوکری فەزلی

"انا لله وانا...

لە غەزەتەکانی بەغدادەوە بە کەمالی تەئەسور و تەئەسوفەوە خەبەری وەفاتی شاعیر و ئەدیبی بەناو مەرحوم شوکری فەزلیمان خوێندەوە. بۆ عالەمی کوردایەتی جدەن زیاعێکی ئەلیم و گەورەیە. حەق تەعالا بە رەحمەتی خۆی عەفوی کات." (ژیان، ژ 21، 17 ی حوزەیرانی 1926)

شوکری فەزلی یەکێ لە ئەدیب و رۆژنامەوانە ناسراوەکانی عیراق بوە. بە تورکی و فارسی و عەرەبی وتاری بۆ رۆژنامەی جیاواز نوسیوە. چەند وتارێکی بە تورکی و عەرەبی لەسەر مێژوی کورد نوسیوە. لە گەڵ شێخ رەزای تاڵەبانی شەرە شیعری زۆری هەیە. نوسەری سەرەکی (تێگەیشتنی راستی) بوە کە دەسەڵاتی ئینگلیزی لە بەغداد بە زمانی کوردی لە 1 ی 1 ی 1918 دا دەری کردوە.

سلێمان نەزیف

"سلێمان نەزیف ئەدیبی مەشهوری ئێستامبول کە کوڕی سەعید پاشای دیاربەکری مەشهور بو لە ئێستانبول وەفاتی کردوە." (ژیان، ژ 52، 3 ی شوباتی 1927).

کەریم بەگی کەرکوکلیزادە

"زیاعێکی ئەلیم

"لە ئەشراف و خانەدانی سلێمانی و لە ریجالە حقوقیە مەشهورەکانمان، حاکمی مونفەریدی سلێمانی کەرکوکلی زادە عەبدولکەریم بەگ بە سەبەبی ئەو نەخۆشیەوە کە توشی بوبو دوێنێ نیوەڕۆ ئەمری خوای بە جێ هێنا.

"ئوفولی ناگەهانی ئەم زاتە قیمەتدارە تەئسیرێکی تەواوی کردە هەمو کەسێکەوە و هەمو لایەکی خستە حوزن و تەئەسورەوە.

"سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەم و روئەسای دەوائیر و عولەما و ئەشرافی شار و سائیری تەبەقاتی ئەهالی بۆ تەجهیز و تەدفینی حازری سەر جەنازەکەی بون و هەتا سەرقەبران تەشیعیان فەرمو.

"بە ناوی عومەوە بەیانی تەعزیەت لە عائیلەی کەدەردیدەی ئەکەین و تەمەنا ئەکەین خوای تەبارەک و تەعالا تەسەلیان پێ ببەخشێ و مەرحومیش غەریقی رەحمەت بکات." (ژیان، ژ 199، 19 ی ئەیلولی 1929).

کەریم بەگ، هەمان (عەبدولکەریم سلێمانی) یە کە ساڵی 1913 لە ئەستەموڵ گۆڤاری (رۆژی کورد) ی دەرکردبو.

9. هەواڵی رۆژنامە عەرەبی‌یەکانی عیراق و بێگانە

"غەزەتەی وطن

سکرتێری حیزبی وطنی عیراق تەلەبی لە وەزارەتی داخلیە کردوە کە مەئزونیەتی بدەنێ غەزەتەیەک بە ناوی (وطن) ەوە و بە ناوی حیزبەکەیەوە دەربێنێ." (ژ 139).

"غەزەتەی التقدم

لە بەغدادەوە لە تەرەف حیزبی تەقەدومی عیراقەوە لە تەحتی ئیدارەی سلێمان شێخ داودا غەزەتەیەک بە ناوی (التقدم) ەوە ئینتیشاری کردوە." (ژ 139).

"صوت العراق

بەغداد: مەعالی موزاحیم بەگ ئەل پاچەچی تەلەبی لە وەزارەتی داخلیە کردوە کە مەئزونیەتی بدەنێ غەزەتەیەکی سیاسی بە ناوی (صوت العراق) ەوە دەر بهێنێ." (ژ 148).

"النجم

بەغداد: لە ئیدارەی پاتریارکیەی کلدانی‌دا لە موسڵ مەجەلەیەک ئینتیشار ئەکات بە ناوی (النجم) ەوە." (ژ 148).

"غەزەتەی (فتي العراق) لە موسڵ دا و عەزەتەی (الحارس) لە بەغدادا

"بەغداد: مودیریەتی مەتبوعات مەئزونیەتی داوە بە مەتی سرسم ئەفەندی کە لە موسڵ دا غەزەتەیەکی سیاسی یەومی بە ناوی (فتي العراق) ەوە دەربهێنێ.

"مەئزونیەتیشی داوە بە فائیق ئەفەندی کە لە بەغداد بە ناوی (الحارس) ەوە غەزەتەیەکی ئەدەبی دەربهێنێ." (ژ 207).

"جەمعیەتی هیدایەتی ئیسلامی

"بەغداد: کۆمەڵی هیدایەتی ئیسلامی لە بەغداد غەزەتەیەکی دەرهێناوە بە ناوی هدایتەوە و مەوزوعەکانی هەمو عیبارەتن لە مەسائیلی دینیە و ئەخلاقیەی ئیسلامیەت." (ژ 231).

سەردانی سلێمانی

"ساحیبی غەزەتەی الكرخ و سەحافی شەهیر جەنابی مەلا عەبود ئەفەندی ئەل کەرخی بۆ چاوپێکەوتنی لیواکەمان تەشریفی هێناوەتە سلێمانی. عەرزی بە خێرهاتنی ئەکەین." (ژ 84).

"مومەسیلی غەزەتەی (فتي العرب) محیّدین بەگ لە بەغدادەوە بۆ چاوپێکەوتنی لیواکەمان تەشریفی هێنا بوە ئێرە لە دوای 4 رۆژ عەودەتی فەرموەوە. خوای لە گەڵ بێ." (ژ 94).

"موعتەمیدی غەزەتەی کەرکوک

"بۆ ئەوەی بەدەلاتی غەزەتەکەیان کۆ بکاتەوە موعتەمیدێکی غەزەتەی (کەرکوک) رەفیقی خۆشەویستمان تەشریفی هێناوەتە سلێمانی. رجا لە مشتەریەکانی ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بکەن." (ژ 184).

داخستنی رۆژنامەی عیراقی

"هەواڵی داخلی: رۆژنامەی نهضە و زمان لە تەرەف حکومەتەوە لە نەشر کردن مەنع کراوە." (ژ 88).

"غەزەتەی التقدم

بەغداد: لە بەر بەعزێ ئەسبابی سیاسیە غەزەتەی التقدم چەند رۆژێک دەرناچێ لە دوایی‌دا لە سەر حسابی خۆی مودیری غەزەتەکە سەلمان ئەل شێخ داود دەست ئەکاتەوە بە ئینتیشاری." (ژ 174).

"غەزەتەی نهضە و وطن

بەغداد: لە سەر ئەوەی مەجلیسی وزەرای عیراق قەراری داوە غەزەتەی نهضە و وطن ئیتر ئینتیشار نەکات یاسین پاشا تەکلیفی لە ساحیبی غەزەتەی وطن کردوە بە ناوی (الشعب) ەوە و تەکلیفیش لە النهضە کراوە بە ناوی (صدی العراق) ەوە غەزەتەکانیان دەربێنن." (ژ 197).

"مەعروف ئەل رەصافی و غەزەتەی بلاد

"بەغداد: لەسەر ئەوەی مەعروف ئەفەندی ئەل رەصافی لە غەزەتەی البلادا مەقالەیەکی نوسیوە و گۆیا ئەڵێن مەقالەکە لە عەلەیهی پێغەمبەر بێ ئەدەبیەکی تیادا بوە وەکو لە مەجلیسی نیابی‌دا شکاتی لێ کرا و وەزیری داخلیە قەولی دا تەدقیقی مەسئەلەکە بکات.

"ئەڵێن کۆمەڵی شوبیبانی موسڵیمین یش لە مەحکەمەدا دەعوایان لە عەلەیهی ساحیبی مەقالەکە و ناشیرەکەی کردوە هێشتا محاکەمە نەتیجەی نەهاتوە بەڵام ئەڵێن حکومەت ئەمری داوە غەزەتەی بلاد 15 رۆژ ئینتیشار نەکات." (ژ 211).

لابردنی مەنع لەسەر جەریدەکانی تورکیا

"مودیریەتی مەتبوعات ئەوامیری لازمەی دا بە هەڵگرتنی مەمنوعیەت لە خسوس ئیدخالی هەمو نەوعە غەزەتەی تورکیا بە عیراق." (ژ 38).

لابردنی مەنع لە سەر رۆژنامەی بلاغی میسری

"غەزەتەی بلاغ ی میسر سەربەست کراوە

"بەغداد غەزەتەی (بلاغ) ی میسری کە مەنع کرا بو بێتە بەغداد، ئەمجارە وەزارەتی داخلیە ئەمری داوە کە سەربەست بێتە عیراق و هیچ مانعێک نیە لە هاتنیا." (ژ 207).

"مودیر و موحەریری غەزەتەی الزمان

بەغداد: لە موحەریرینی مەشهور و ساحیب و موحەریری غەزەتەی الزمان ئیبراهیم ئەفەندی ساڵح شوکر کە بەینێک لەمەوپێش چو بوە میصر، خەریکە بگەڕێتەوە سوریە و لە شاما هەر بە ناوی الزمانەوە غەزەتەکەی دەربهێنێ." (ژ 144).

"غەزەتەی وەفدی میصری

لەندەن: جەمعیەتی حیزبی وەتەنی میصر لە لەندەنا دەستیان کردوە بە دەرهێنانی غەزەتەیەک بە ناوی وەفدی میسرییەوە." (ژ 146).

ژیان و ئیعلانەکانی

1. ئیعلان و ژیان

یەکەم ئیعلان و دیعایەی ژیان بڵاوی کردۆتەوە بانگەشەیە بۆ خۆی:

"مەتبەعەی ژیان

"مەتبەعەی ژیان موستەعید و حازرە بۆ تەبعی هەمو نەوعە جەداویل و ئەوراقی حکومەتی و هەمو نەوعە ئەوراقی تیجاری و سری کاغەز و زەرف. کارتی ویزیت و سائیرە لە سەر تەرزی تازە و، بە دیقەتی کامیلە، بە فیاتێکی هەرزان موراجەعەت بفەرمون پەشیمان نابنەوە.

بۆ ئەمە تەجرەبە دەلیلمانە!" (ژیان، ژ 1).

"قولکسیۆن

قۆلکسیۆنی غەزەتەی پێشکەوتن، بانگی کوردستان، رۆژی کوردستان، ئومێدی ئیستیقلال، ژیانەوە، ژیان و دیاری کوردستان دەفرۆشرێت هەرکەس تالبە موراجەعەت بە عەلی عیرفان ئەفەندی بکات." (ژ 93).

1. 1. سەرچاوەکانی

ئیعلانەکانی ناو ژیان بە زۆری حکومەتین. کەم وا بوە ئیعلانێکی ئەهلی تێدا بێ. ئەو داوودەزگایانەی ئیعلانیان لە ژیاندا بڵاو کردۆتەوە، داوودەزگا ناوچەییە- حکومەتیەکانی سلێمانی بون. ئیعلانەکان بە زۆری ناوچەیی بون، بە دەگمەن ئیعلانی تێدایە بۆ هەمو عیراق بێ.

کاک سدیق ساڵح ئیعلانی ژمارەکانی 1– 81 ی ژیانی بەمجۆرە ژماردوە:

"ئەو 194 لاپەڕە تەواوەی ئەم بەرگەی (ژیان) 48 لاپەڕەی بۆ ئاگاداری تەرخان بوە، لەوە 52 ئاگاداری موتەسەڕیفی سلێمانی و 46 دائیرەی تاپۆ و 24 بەلەدییە و 15 مەحکەمەی سوڵح و 9 مەحکەمەی شەرعی و 11 دائیرەی ئیجرا و 5 موحاسیبی لیوا و 5 گومرگ و 21 لایەنی تری حکومییە کە سەرجەم 30 ئاگادارییە و یەکی 1– 3 یان لێ هەیە. واتە ئاگاداریەکان 16% پانتایی ئەم ژمارانەیان داگیر کردووە. 2 لاپەڕەیش بۆ 20 پرۆپاگەندەی (دیوانی مەحوی) و (مەتبەعەی ژیان) دانراوە، کە هەر هی چاپخانەکە بوون و پارەیان لە سەر وەرنەگیراوە."

1. 2. بابەتەکانی
ئیعلانەکان دەربارەی بابەتی جیا جیا و شتی جۆراوجۆرن. لێکۆڵینەوەیان هەندێ لایەنی ئابوری، ڕۆشنبیری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، تەندروستی، قانونی... شاری سلێمانی و حکومەتی عیراق رون ئەکاتەوە.

1. 3. زمانەکەی
داڕشتنی ئیعلانەکان بە زمانێکە ژمارەیەکی زۆر وشەی عەرەبی ناقۆڵا و نائاشنای تێدا بە کار هێنراوە. جۆری داڕشتن و جۆری بڵاوکردنەوە و جۆری نوسینەوەی، بە هیچ جۆرێ شتێکی ئەوتۆی تێدا نیە سەرنجی خوێنەر رابکێشێ و ئارەزوی خوێندنەوەی لە لا دروست بکا.

هەندێ لە ئیعلانەکان تەرجومەن لە عەرەبییەوە. هەندێکی تریشیان هەر بە شێوە رەسمیی زمانی قانونیی حکومەتی عیراق داڕێژراون.

1. 4. نرخی بڵاوکردنەوەی
بۆ هەمو رۆژنامەیەک ئیعلان گرنگیەکی گەورەی هەیە:

یەکەم،

سەرچاوەیەکی سەرەکی دەرامەتی رۆژنامەکەیە. کەم وا هەیە رۆژنامە بە تەنیا بە پارەی فرۆشتنی خۆی، مەسرەفی خۆی دەر بهێنێ و بەڕێوە بچێ.

دوەم،

ئیعلان خوێندەواری نوێ بۆ رۆژنامەکە پەیدا ئەکا. وا ئەکا ئەوانەی کەڵک لە ئیعلانەکە وەرئەگرن بۆ پەیدا کردن و خوێندنەوەی رۆژنامەکە بە دویدا بگەڕێن.

بۆ ژیان یش هەروا بوە.

لە سەردەمی بەکارهێنانی روپیەدا نرخی (ئابونە بە 3 مانگ روپیەونیوێک) و، (نوسخەی بە ئانەیەک) و، ئیعلان (بە دێڕێک 6 ئانە) بوە.

لە سەردەمی بەکارهێنانی دیناردا نرخی (کڕیار بە شەش مانگ 225 فلس) و (یەکی بە ئانەیەک) و، ئیعلان (لە دێڕێکەوە هەتا شەش مەقتوعەن 225 و لە شەش زیاتر جگە لە 225 فلسەکە بۆ دێڕە زیادەکانیش دێڕی 28 فلس) بوە.

بۆ زانینی هێزی کڕینی روپیە لە بازاڕی ئەو زەمانەدا، ئەکرێ کەڵک لە 2 ئیعلانی ئەو کاتە وەر بگیرێ:

یەکەم، کرێی رۆژانەی کرێکار

لەو ماوەیەدا پرۆژەی رێگای هەولێر– حاجی هۆمەران کە ئێستا بە جادەی هامیلتۆن ناوی دەرکردوە، بە دەستەوە بوە. بە هۆی سەختی و شاخاوی بونی ناوچەکەوە، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی هێشتا ماکینەی زۆر پەیدا نەبوە، کارێکی گەورە و گران بوە، پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر کرێکار بوە. ئەم ئیعلانەی بۆ کراوە:

"ئیعلانات: 3 هەزار عەمەلە بۆ ئیشکردن لە رێگای رەواندز بە 1 روپیە و 4 ئانە یەومیە پێویستە. موستەشاری داخلیە" (118)

دوەم، موچەی مانگانەی فەرمانبەر

"ئـیعلان: بـۆ خەسـتەخانەی مـوڵکی سـلێمانی مـانگی بـە 40 روپیـە موزەمیـدێک پێویسـتە. ئـەبێ خوێندەوار بێ و کەمێکیش ئینگلیزی شارەزا بێ و عومری لە 30 ساڵ زیاتر نەبێ. ئـەوی تالبـە موراجەعـەت بە خەستەخانە بکات." (97)

کـرێی رۆژانــەی کرێکارێـک وەکـو لـە ئیعلانەکـەدا نوسـراوە 1 روپیـە و 4 ئانـە بـوە، موچـەی فەرمانبەرەکەیش 40 روپیە بوە، ئەمیش ئەگەر مانگانەکەی بە سەر رۆژانەدا دابەش بکرێ، چەردەی رۆژانـەی وەکو کرێی کرێکارەکە دەرئەچێ.

2. رێکخستنی شاری سلێمانی

هەڵبژاردنی شارەوانی

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

"بۆ خسوسی ئینتیخابی 3 ئەعزا کە بۆ مەجلیسی بەلەدیـە ئینتیخـاب ئـەکرێن قائیمـەی ئەسـامی ئـەو کەسانەی کە ساڵی لە 50 غرۆشەوە هەتا 100 غرۆش زەریبەتول ئەملاک ئەدەن و حەقی تەسویتیان هەیە بۆ ئینتیخابی ئەعزای بەلەدیە، لە گەڵ قائیمەی ئەسامی ئەو کەسانە کـە سـاڵی 100 غـرۆش و لـە 100 غـرۆش زیاتر زەریبەتول ئەملاک ئەدەن و حەقیان هەیە بۆ ئەعزایەتی بەلەدیە ئینتیخاب بکرێن، لە ئیعتیبـاری رۆژی 1 ی ئەیلولی 927 هوە لە دەرگای مزگەوتی گەورە و، مزگەوتی شـێخ محەمـەدی ئالـەکی و، خانـەقای مـەولانا و، دەرگای قەیسەری نەقیب، تەعلیق و ئیلساق ئەکرێ. هەر کەس لەو قائیمانەدا ئیسمی داخل نیە و لازمـە داخـل بێ لە تاریخی تەعلیقی ئەم قائیمانەوە هەتا 8 رۆژ لازمە ئیعتیراز و موراجەعەت بە لیجنەی ئینتیخاب بکا. لـە پاش خیتامی ئەم مودەتە هەر ئیعتیرازێ بکرێ قبوڵ ناکرێ.

دیسان بۆ ئینتیخابات و رەئی دان لە تاریخی 21 ی ئەیلولی 927 هوە هەتا 30 ی ئـەیلولی 927 دە رۆژ مودەت تەعین کراوە، ئەو کەسانە کە ئیسمیان لەو قائیمانەدا هەیە لازمە لـە زەرفـی ئـەم 10 رۆژەدا بێنـە حزوری لیجنەی ئینتیخاب و موافیقی ئوسول پسولەی رەئی خۆیان بنوسن. لە پاش تەواوبونی ئەم 10 رۆژە ئیتر رەئی دان قبوڵ ناکرێ. بە موجیبی مادەی 29 ی قانونی ئینتیخاباتی بەلەدیە و قەراری لیجنەی ئینتیخاب بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا." (ژ 79).

بەم ئیعلانەدا دەر ئەکەوێ:

یەکەم،

بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی شارەوانی و بۆ خۆ ناوزەد کـردن بـۆ ئەنـدامێتی ئەنجومەنەکـە، هەمو دانیشتوانی شار لەو سەردەمەدا مـافی دەنگـدانیان نـەبوە. تـەنیا ئەوانـە مـافی دەنگـدانیان هـەبوە کـە موڵکیان هەبوە و زەریبەی ئەملاکیان داوە. ئەوانیش کراون بە دو پۆلەوە: یەکەم، ئەوانەی تـا 100 قرۆشـیان داوە مافی خۆهەڵبژاردنیان نەبوە، هەر مافی دەنگدانیان هەبوە بۆ کەسـانی تـر. دوەم، تـەنیا ئەوانـەی کـە لـە 100 قرۆش زیاتر زەریبەی ئەملاکیان داوە، هەم مافی دەنگدان بۆ هەڵبژاردنی ئەنـدامانی ئـەنجومـەن و هـەم مافی خۆپاڵاوتنیان هەبوە بۆ ئەندامەتی ئەنجومەن.

دوەم،

ئەوانەی خانو یا زەوییان نەبوە و زەریبەی ئەملاکیان نەداوە، مافی دەنگدانیان نەبوە.

ئەم مەرجەی بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی شارەوانی (مەجلیسی بەلەدیە) کاری پێ کراوە، بۆ هـەڵبژاردنی گشتی مەبعوسەکانی (مەجلیسی نواب) یش پێرەوی کراوە. ئـەوەی نـەی توانیـوە لـە چەردەیـەکی دیـاریکراو زیاتر زەریبە بدا، مافی دەنگدان و خۆپاڵاوتنی نەبوە.

جادە و شیو

سلێمانی بیستەکانی سەدەی بیستەم، شارێکی پچوک بوە و پێکهاتوە لە چەند گەڕەکێ، لەوانە: مەڵکەندی، گۆیژە، کانی ئاسکان، سابونکەران، دەرگەزێن، سەرشەقام، چواربـاخ، جولەکان. شارەکە کەوتۆتە دەشتایی داوێنی شاخی گۆیژە و، چەندین گرد و شیوی تێدا بوە. هەر لە سەرەتاوە کە دروست کراوە، بە ڕێکوپێکی دروست نەکراوە. شەقام و کۆڵانەکانی تەنگەبەر و نارێک بون بەڵام شارێکی پاک و خاوێن بوە، چونکە چەندین کارێزی ئاوی تێدا بوە کە بە گونج ڕاکێشراوە بۆ مزگەوت و حەمام و ماڵەکان. ئاوەڕۆی ماڵەکانیش بە زێراب چۆتە ناو شیوەکانی ناوشارەوە.

جادەکانی ناو سلێمانی نارێک و شیوەکانیشی سەر بەرەڵا بون.

شارەوانی بۆ ڕێکخستنی ناوشار، بڕیاری داوە دەسکاری جادەی سابونکەران و جادەی کانی ئاسکان بکا و سەری شیوەکان داپۆشێ. هەردو جادە ئەوساش وەکو ئێستا دو جادەی سەرەکی بون، چونەتەوە ناو جەرگەی شارەوە. ئەم پرۆژانەی خستۆتە موناقەسەوە:

"ئیعلان

"شیوی بەر ماڵی عەزیز ئەفەندی و بەر دائیرەی حکومەت، بەلەدیە بە تاق دایان ئەپۆشێ هەرکەس تالیبی موناقەسە و تەعەهودی داپۆشینی ئەم شیوانە ئەکا موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. ئیدارەی بەلەدیە" (ژ 33).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

"ئەو شیوانەی ناوشار کە بەلەدیە دای ئەپۆشێ و جادەی سابونکەران کە ئەمساڵ گوشاد ئەکرێ بە حسابی مەتر و فوت ئەدرێ بە قۆنتەرات. بۆ موناقەسە لە 11 ی مایسی 27 وە هەتا 25 ی مایسی 927 مودەت دانراوە. هەرکەسێ تالیبی موناقەسەی ئەم جادە و شیوانەیە لە زەرفی ئەم مودەتەدا موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیەی سلێمانی بکا. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 65).

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە

لە نەتیجەی موناقەسەیەک کە ئیجرا کراوە دروستکردنی جادەی سابونکەران هەر مەترو مورەبەعی بە 3 روپیە و 8 ئانە لە عوهدەی تالیبایە هەرکەس لەمە کەمتر تالیبی تەنقیسە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکا." (ژ 67).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

28 ی مایسی 927

بۆ جادەی سابونکەران کە موجەدەدن گوشاد ئەکرێ ئەو ئەملاکانە کە لازمە و تەقەروری کردوە قەتع و ئیستیملاک بکرێ نەوع و جنس و ئیسمی ساحیب و ئەو میقدارەی کە لێیان قەتع ئەکرێ لە گەڵ بەدەلێ کە لە تەرەف هەیئەتی تەخمینیە و مەجلیسی بەلەدیەوە بۆیان تەقدیر کراوە لە ژێرەوە نیشان دراوە هەرکەسێ لە داخلی قانون دا ئیعتیرازێکی هەیە لە تاریخی ئیعلانەوە هەتا 9 رۆژ لازمە دەرمیانی بکا بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 68).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

دروستکردنی جادەی سابونکەران هەر مەترو مورەبەعی بە 3 روپیە و داپۆشینی شیوەکان هەر تولی مەترویەک بە 33 روپیە لە عوهدەی تالیبانایە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالیبی تەنقیسە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکا." (ژ 68).

ژ 74 و 75 و 82 بۆ تەوسیعی جادەی کانی ئاسکان ناوی خاوەنی ئـەو مـاڵ و دوکانانـەی ئـیعلان کردوە کە بەر ئەم فراوانکردنە کەوتون.
وەکو لەو ئیعلانانەدا دەرئەکـەوێ، ئەگـەرچی پارەیـەکی زۆر دراوە بەوانـەی خـانو یـا دوکانیـان بـەر جادەکە کەوتوە، بەڵام چاکردنی ئەم دو جادەیە بەو جۆرەی ئەنجامیان داوە، نە بـۆ کاربەدەسـتانی شـارەوانی ئەوسا و نە بۆ ئەو موهەندیسانەی نەخشەکەیان کێشاوە، جێگەی شانازییە، چونکە هەردو جادە بە تەسکی و نارێکی ماونەتەوە.

"لە نەتیجەی موناقەسەیەک کـە ئیجـرا کـراوە دروسـتکردنی 2 حـەوز لـە نـاو باغچـەی بەلەدیـەدا لـە گەڵ تەنزیمی باغچەکە بە 580 روپیە لە عوهدەی تالیبیا ماوەتەوە هەرکەسێ لەمە کەمتر تـالبی تەنقیسـە هـەتا 31 ی مایسی 927 موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات." (ژ 68).

ئاوڕشێنی جادەکان

جادەکانی بە زۆری خاکی بون. لە زستاندا بون بە قوڕ و چڵپاو و بە هـاوین تـەپوتۆزی زۆریـان لـێ هەستاوە. هاوینان بۆ ئەوەی هەم تەپوتۆزەکەی بنیشێتەوە و هەم فێنک بێ ئاوڕشێن کراوە:
"ئیعلانەن لە ریاسەتی بەلەدیەوە: بۆ ئاوڕشێن کردنی جادەکانی ناوشار لە داخلی شەرائیتی موعەیەنەدا موتەعەهیدی لازمە هەرکەس تالیبی موناقەسەیە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکا بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا."
"ئاوڕشێن کردنی جادەکانی ناوشار لە داخلی شەرائیتی موعەیەنەدا مانگی بە 150 روپیە لـە عوهـدەی تالیبیایە هەرکەس تالیبی تەنقیسە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکا. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 115).

روناککردنەوەی شەقامەکان

لە بەر ئەوەی هێشتا ماکینەی بەرهەمهێنانی کارەبـا لـە سـلێمانی نـەبوە، شـەوانە بـۆ روناککردنـەوەی شەقامەکان، چرای نەوتی داگیرسێنراوە.
"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە: لە نەتیجەی موناقەسەیک کە ئیجرا کراوە ئـەو نەوتـەی کـە بـە بەلەدیـە لازم ئەبێ هەر قاپی بە 2 ئانە و 6 پای لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالبی تەنقیسە لـە ئـەمڕۆوە هەتا 4 ی حوزەیرانی 27 موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات."

فڕێدانی خاشاک

لەبەر ئەوەی ئۆتۆمۆبێل نەبوە بۆ فڕێدانی خۆڵ و خاشاکی ناو شار، بۆ ئەم کـارە وڵاخ بـەکارهێنراوە بە تایبەتی گوێدرێژ، ئەویش پێویستی بە ئالیک هەبوە.
"لە نەتیجەی موناقەسەیەک کە ئیجرا کراوە تەنی کا بە 22 روپیە و کیلۆی جۆ بە 1 ئانە و 6 پای بۆ مەرکەبەکانی تەنزیفاتی بەلەدیە لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالبی تەنقیسە لە ئەمڕۆوە هـەتا 4 ی حوزەیرانی 27 موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات."

حەمامەکان

سلێمانی لە سەرەتای دروستکردنیەوە (حەمامی گشتی) تێدا دروسـت کـراوە. ریـچ سـاڵی 1820 کـە هاتۆتە سلێمانی، بە ستایشەوە باسی باشی و پاک و تەمیزی حەمامەکانی سـلێمانی ئـەکا. حەمامـەکان لەسـەر

ئاوی یەکێ لە کارێزەکان دروست کراون، لەبەر ئەوە هەمیشە ئاویان لێ نەبڕاوە. هەندێ جار ماڵان لە کاتی پێویستدا ئاویان لە حەوزی ئەم حەمامانە بردوە، ئەبێ بێ پارە بوبێ، بۆیە پیشینان وتویانە: "پیاوەتی بە سەر ئاوی حەمامەوە ئەکا!"

وەکو دەرئەکەوێ هەندێ ڕێنمایی تەندروستی لە حەمامەکاندا پێڕەوی نەکراوە. وەکو ئەوەی خۆیان لە خەزێنەی ئاوی حەمامەکەدا شت بێ. یان بۆ ئەوەی بۆگەن نەکا، قەسابەکان لە باتی (ساردخانەی) ئەم زەمانە، بە شەو لاکی گۆشتیان لە هۆڵی ساردی حەمامەکان دا هەڵواسی بێ. شارەوانی بۆ پاراستنی تەندروستی گشتی، ئەم کارە ناتەندروستی‌یانەی قەدەغە کردوە.

"ئاگاداری ژمارە 9

لەسەر ڕاپۆرتی تەبیبی مولکی لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عمومیەوە وەختی خۆی مەجلیسی بەلەدیە قەراری داوە کە حەمامەکان دەرگای خەزێنەکانیان دابخرێ و حەمامچیەکان مەنعی خەلقی بکەن کە نەچنە ناو خەزێنەوە. وە بەم ڕەنگە تەبلیغاتیان پێ ئیفا کراوە. ئێستا لە نەتیجەی تەفتیشدا وا مەعلوم بوە کە بەعزێ لە حەمامچیەکان ریعایەتی ئەم ئەمر و تەنبیهاتە ناکەن بینائەن عەلەیهی ئەوا ئیعلانی ئەکەین هەر حەمامچیەک بە حەق ریعایەتی ئەم ئەمر و تەبلیغاتە نەکا و دەرگای خەزێنەی شافیعی وە یا حەنەفی بکاتەوە کە خەلقی بچنە ناوی بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ مەعلوماتی عموم ئیعلان کرا.

18 ی تەموزی 1926 ئیدارەی بەلەدیەی سلێمانی" (ژ 25 و ژ 50).

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عمومیەوە هەرچەند لەمەوپێش ئیعلان کراوە کە دەرگای خەزێنەی حەمامەکان نەکرێتەوە و خەلقی نەچنە ناوی بەڵام وەکو خەبەر زانراوە بەعزێ لە ئەهالی قفل و دەرگای خەزێنەی حەمامەکان ئەشکێنن وە یاخود بە دیواردا سەرئەکەون و ئەچنە ناوی کە ئەمیش بیلتەبع بۆ سیحەتی عمومیە موزیرە. بینائەن عەلەیهی بە موجیبی قەراری مەجلیسی بەلەدیە ئەوا ئیعلانی ئەکەین هەر کەسێک لە ئەهالی بە سورەتی دەرگا شکاندن وە یا قفل کردنەوە وە یا بە سورەتێکی ئاخر بچنە ناو خەزێنەی حەمامەوە وە یاخود هەر حەمامچیەک دەرگای خەزێنەی حەمام بکاتەوە و موساعەدە بکا کە ئەهالی بچنە ناو خەزێنەی حەمامەکەیەوە بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێن. بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا." (ژ 114).

قەسابخانە

"ئیعلان: لە داخلی شەرائیتی موعەیەنەدا دروستکردنی قەسابخانەیەکی موەقەت بە 100 روپیە لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەسێ تالیبی موناقەسەیە موراجەعەت بە دائیرەی بەلەدیە بکا بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 90)

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

لە سەر ڕاپۆری بەیتەری موڵکی لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عمومیەوە مەجلیسی بەلەدیە قەراری داوە هیچ قەسابێک نابێ لە 12 سەعات بەولاوە گۆشت بهێڵێتەوە وە یا بە شەو لە حەمام دا هەڵی بواسن و هیچ حەمامچیەکیش نابێ موساعەدە بکا کە قەساب گۆشت لە حەمامەکەیدا هەڵبواسێ. هەرکەس موخالیفی ئەم ئەمر و ئیعلانە حەرەکەت بکا بە پێی مادە 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 102).

چاودێری نرخ و چۆنایەتی

"ئاگاداری

"هەر کەسێ شکایەتی هەیە لە دوکاندارێک، کە ئەو دوکاندارە یا لە فیاتی بەلەدیە بە زیاتر، وە یا بە وەزنێک لە وەزنی بەلەدیە بە سوکتر، ئەشیا ئەفرۆشێ لازمە بە دەلائیلی سبوتیەوە رەئسەن موراجەعەت بە دائیرەی پۆلیس بکا. دائیرەی پۆلیس، بە بێ تەلەبی مەسرەف، تەحقیقاتی مەسئەلە ئەکا. موتەسەریفی سلێمانی" (ژ 15).

"ئیعلان: هیچ نانەوایەک ئەو نانەی کە دروستی ئەکەن نابێ گەنمە شامی و نۆک و جۆ و مەوادی سائیرەی تێکەڵاو و نانەکانیان لە هەویری فەتیر دروست بکەن. هەر نانەوایەک ئەگەر بە خیلافی ئەم ئیعلانە حەرەکەت و نانی خراپی بۆ فرۆشتن دروست کرد وە یا بە سورەتێکی تر غەشی تێدا کرد بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا. رەئیسی بەلەدیە" (ژ 133)

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان: فیاتی نەوتی سپی لە تەرەف مەجلیسی بەلەدیەوە قاپی بە دو ئانە و نیو تەقدیر کراوە لە ئیعتیباری ئەمرۆوە لازمە هەمو نەوتفرۆشێ ئایا دەستگێڕ و ئایا دوکاندار قاپی نەوتی خالیسی سپی بە دو ئانە و نیو بفرۆشن. هەرکەس لەم فیاتە بە زیاتری بفرۆشێ بە پێی قانون تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 124)

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان: لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عمومیەوە و لە سەر قەراری مەجلیسی بەلەدیە لازمە هەمو چایچی و لۆقەنتەچی و کەبابچی و جگەرچی و ئەمسالیان خۆیان و شاگردەکانیان لە نیهایەتی هەمو مانگێک دا لە 25 ی مانگەوە هەتا نیهایەتی مانگ بچنە خەستەخانە بۆ لای تەبیبی مەلەکی موعایەنەی سیحیە ببن، هەرکەس نەچێ و ریعایەتی ئەم ئیعلانە نەکا بە پێی مادە 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا." (ژ 119).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەی سلێمانیەوە:

"بە موجیبی لزومێ کە لە تەرەف تەبیبەوە نیشان دراوە نەزەری دیقەتی هەمو دوکاندارێک جەلب ئەکەینە سەر مەوادی ژێرەوە:

1. هەمو دوکاندارێک ئەبێ ئەو مەواد و مەئکولات و مەشروباتە کە لە دوکان دا ئەیفرۆشن وەکو مێوژ، خورما، تو، پەنیر، شەربەت، شەکر، دۆشاو، هەنگوین، ماست، رۆن، گۆشت، وە ئەمسالی ئەمانە کە جەلبی تۆز و مێش ئەکەن بە سورەتی دائیمە سەریان بە مەندیلێکی سپی و پاک داپۆشن.

2. دەلاکەکانیش عمومەن ئەبێ هەمو ئالات و ئەدەواتی تەراشیان دائیما لە ناو مەحلولی ئەسیدفنیک دا و لە ناو قاپی تەمیزدا محافەزە و زۆر ریعایەتی نەزافەتی ئەسباب و دوکانیان بکەن.

ئەم خسوسە بە واسیتەی تەبیب و مەئموری بەلەدیەوە هەمو رۆژێ تەفتیش و موراقەبە ئەکرێ. هەرکەس موخالیفی ئەم ئیعلانە حەرەکەت بکا پێی مادە 126 ی قانونی عقوبات بە شیدەت تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا "(ژ 71)

پۆست و تەلەفۆن

"ئیعلان

"ئێستا خەتی تازەی تەلغراف و تەلەفۆن تەواو بوە و حازرە بۆ ئیستیعمال.

"مومکینە لە مەرکەزی تەلەفۆنەوە کە لە دائیرەی پۆستەدایە بە هەر پێنج دەقیقەیەک لە گەڵ چەمچەماڵ دا بە روپیەیەک و لە گەڵ کەرکوک دا بە دو روپیە و تەلەفۆن قسە بکرێت.

"تەلغراف ئێستا بە ئینگلیزی و بە لیسانی محەلی زۆر زو ئەنێررێت. بۆ داخلی عیراق کەلیمەی بە دو ئانەیە و لە روپیەیەک کەمتر تەلغراف نیە. ئیدارەی تەلغراف و تەلەفۆنی سلێمانی" (ژ 97).

"ئیعلان: ئێستا پۆستە هەمو رۆژێ مونتەزەمەن ئەچێ بۆ کەرکوک و لە کەرکوکەوە دێت. بینائەن عەلەیهی لە ئیعتیباری تاریخی نەشری ئەم ئیعلانەوە بە غەیرەز دائیرەی پۆستە بە هەر واسیتەیەک دا کاغەز بێ ئیلساقی پولی پۆستە لە سلێمانیەوە بۆ کەرکوک و لە کەرکوکەوە بۆ سلێمانی ناردن مەمنوعە هەرکەس خیلافی ئەم ئەمرە حەرەکەت بکات بە موجیبی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی و نیزامی پۆستەی مەلەکی عیراقی تەجزیە ئەکرێ. موتەسەرڕیفی سلێمانی"(ژ 105).

ترافیکی ئۆتۆمۆبێل

ئەم ئیعلانە، رەنگە یەکەمین رێنمایی بێ بە کوردی دەربارەی رێکخستنی هاتوچۆی ئۆتۆمۆبێل. دیارە بە گرنگ گیراوە بۆیە لە چەندین ژمارەدا دوبارە بڵاو کراوەتەوە.

"ئیعلان: لە ئیعتیباری 1 ی شوباتی 929 هەمو وەسائیتی نەقلیە لە جیاتی تەرەفی چەپ کە ئێستا جاریە لازمە جیهەتی راستی رێگا بگرن.

ئەگەر دو ئۆتۆمۆبێل لە ئیستیقامەتێکا پێش وە یا پاشی یەک بڕۆن وە ئەگەر ئۆتۆمۆبێلی پشتەوە ئەیەوێ تێپەڕی ئۆتۆمۆبێلی پێشەوە بکات لازمە ئەو ئۆتۆمۆبێلەی پشتەوە تەرەفی چەپی ئۆتۆمۆبێلی پێشەوە بگرێ ئەمجا تێ پەڕ بکات و بڕوا. ئەگەر دو ئۆتۆمۆبێل بەرامبەری یەک هاتن لە سەر هەردوکیان لازمە تەرەفی راستی رێگا بگرن ئینجا تێپەڕ بکەن بڕۆن. مودیری پۆلیس" (ژ 139).

"ئیعلان: هەرکەسێ لە خاریجی شارەوە بە سیلاحەوە بێتە سلێمانی لازمە سیلاحەکەی لەو جێگایەی کە لێی میوانە دابنێ و جائیز نیە لە شاردا بە سیلاحەوە بسورێتەوە، کەزا ئەوانەی لە سلێمانیدا سیلاحیان هەیە لازمە سیلاحیان لە ماڵەوە دابنێن و هەڵی نەگرن حاسڵی چ بە شەو و چ بە رۆژ لە شاردا بە سیلاحەوە سوڕانەوە بە قەتعی مەمنوعە و لەم مەمنوعیەتدا مەئمور و غەیری مەئمور مساویە هەرکەسێ خیلافی ئەم ئەمرە حەرەکەت بکات تەجزیە ئەکرێ. موتەسەرڕیفی سلێمانی" (ژ 113).

3. هۆشی ژینگەیی

"ئیعلان: رەسمی دار و خەڵوز و عوشری سپیدار خراوەتە موزایەدەوە هەرکەسێ تالیبی ئیجارەکردنی ئەمانەیە موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارە و موحاسەبە بکات. مودەتی موزایەدە هەتا 31 ی مارتی 926 ە. مودەتی ئیحالە لە 22 ی مانگی مەزکورەوە تا 31 ی مارتی 926ە.

بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان کرا وەکیلی موحاسیبی لیوا" (ژ 8)

"بۆ زانینی هەمو

لە مەقامی موتەسەرڕیفیەتەوە

رەسمی دار و خەڵوز و عوشری سپیدار و عوشری ماسی بۆ ساڵی 1927 لە مالیەوە بە ئیجارە ئەدرێن مودەتی موزایەدە لە 1 ی شوباتی 1927 ەوە تا 15 ی مارتی 1927 ە ئیحالەی لە 16 ی مارتی 1927 ەوە تا 25 ی مارتی 1927 تەعین و تەخسیس کراوە ئەوی تالیبی ئیجارەیە موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارە و موحاسەبەی لیوا بکات." (ژ 51).

"ئیعلان لە قائیمقامی هەڵەبجەوە
رەسمی دار و خەڵوز و عوشری سپیدار و لەوحی گوێز و مور هی قەزای هەڵەبجە بۆ ساڵی 1927 بە قەراری مەجلیسی ئیدارە لە 8 ی شوباتی 927 هوە تا 10 ی مارتی 927 بۆ موزایەدە و لە 11 ی مارتی 927 هوە تا غایەی مارت بۆ ئیحالە مودەت تەعین کراوە بۆ ئاگاهداری کەیفیەت ئیعلان کرا." (ژ 55).

"ئیعلان:

ئانە	روپیە	حۆقەی	سلێمانی"
.	3	1	بنێشت
.	8	1	سەعلەب
.	7	1	کەتیرەی سپی
.	4	1	کەتیرەی زەرد
8	2	1	کەتیرەی سور
8	1	1	مازوی شین
4	1	1	مەخلوت
.	1	1	مازوی سپی

بۆ ئیستیفای عوشر و رەسمی حکومەتی ئەم فیاتانە کە لە سەرەوە نوسراوە بۆ 3 مانگ تەقدیر کراوە ئەوا موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان کرا. موتەسەریفی لیوای سلێمانی" (ژ 34)

"ئیعلان لە مەقامی موتەسەریفیەتەوە:

ئانە	روپیە	عەدەد	
	3	1	پێستی رێوی
	19	1	پێستی دەڵەک
	10	1	پێستی سەگڵاو

بۆ ئیستیفای رەسمی حکومەتی قیمەتی پێستەی ئەم حەیواناتە وەکو لە سەرەوە نوسراوە تەقدیر کراوە. بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان ئەکرێ." (ژ 45)

"ئیعلان

ئانە	روپیە	حۆقەی سلێمانی	
8	1	1	سەعلەب
8	1	1	بنێشت
6	1	1	مازوی شین
4	1	1	مازوی سپی
4	1	1	کەتیرەی زەرد
8	1		کەتیرەی سپی

فیاتی ئەم ئەشیایانە کە لە سەرەوە نیشان دراوە بۆ ئیستیفای عوشـر و حـەقی حکومـەتی لـە تـەرەف مەجلیسی بەلەدیەوە تەقدیر و لە تەرەف مەجلیسی ئیدارەوە تەصدیق کـراوە بـۆ ئـەوەی ئـەم فیاتـە لـە هـەمو کەسێکەوە مەعلوم بێ ئیعلان کرا. موتەسەڕیفی سلێمانی. (ژ 82).

"ڕەسمی ماسی بە وەعدەی ساڵێک خراوەتە موزایەدەوە هەرکەسێ تالیبی ئەم ڕەسمەیە موراجەعـەت بـە دائیرەی موحاسەبە بکات. وەکیلی موحاسیبی لیوا" (ژ 12).

وەکـو لـەم ئاگاداری‌یانـەدا دەرئەکـەوێ، بڕینـی دارودرەختـی لێرەوارەکـان، خـەڵوزکردن، هەڵکەنـدنی گژوگیای کێوی، ڕاوی گیاندار... ئازاد بوە. بە هیچ جۆرێ ڕێک نەخراوە و هیچ جـۆرە چاودێریـەکی لەسـەر نەبوە. خەڵک کە ئاستی هۆشیاری‌یان زۆر نزم بوە، توانیویانە بە ئازادی چۆنیان بوێ بیکەن. ئەمە خۆی لـە خۆیدا نیشانەی نەبونی هۆشیاری ژینگەیی کاربـەدەسـتانی ئـەو سـەردەمە بـوە. هـەر ئەمـەیش بۆتـە هـۆی وێرانبونی ژینگەی کوردستان. هەندێ لەو گیاندارانە بە تەواوی لەناوچون. هەندێ گژوگیا نەماون و هەندێ لە شاخ و کێوەکان بە تەواوی روت بون.

4. وەرگرتنی خوێندکار

"ئیعلان: بۆ تەحسیلی فەنی بەیتەری لـە عیراقـەوە چەنـد تەلەبەیـەک ئـەنێررێ بـۆ مەکتـەبی بەیتـەری بەنغالی لە کەلکەتە. هەرکەسێ تالبە ئەوەڵەن لەم مەقامە تەماشـای شـەرائیت و تەفسـیلات بکـا ئینجـا ڕەسـمەن موراجەعەت بکا. موتەسەڕیف" (ژ 10)

"ئیعلان: تالبین بە کولیەی بەیتەری بەنغالە لە ئەهالی مەحەلی پیویسـتە تەدریسـاتی بەیتـەری لـە 15 ی نیسان دا دەست پـێ دەکـرێ تەفسـیلاتی تامـە لـە دائیـرەی بەیتـەری مـولکی سـلێمانی وەردەگیـرێ. تـالبین موراجەعەت بەو دائیرەیە بکات. مودیری عامی بەیتەری بەغداد" (ژ 104).

"بۆ زانینی هەمو: بە پێی تەحریراتێک کە لـە مودیریـەتی مـەعاریفی بەغـدادەوە بـە ژمـارە 1995 و ڕۆژی 26/7/28 بۆم هاتوە ئەمساڵ لە تشرینی ئەوەڵ دا لە مەکتەبی سەنایعی بەغدادا سنفێکی داخلی گوشاد ئەکرێ و بۆ ئەو سنفە تەلەبە کە حائیزی ئەم شەرائیتە بن قبوڵ ئەکرێ:

1.ئەبێ لە سنفی چوارەمی ئیبتیدائی دەرچوبێ.

2. بونیە و وجودی لە سیحەت دا بێ.

3. قابیلیەتی ئیشی دەستی بێ و ئارەزوی فێربونی سەنایعی بێ.

هەرکەسێ حـائیزی ئـەم شـەرائیتەیە و تالبـە موراجەعـەت بـەم دائیرەیـە بکـات. موتەسـەڕیفی لیـوای سلێمانی" (28).

"ئیعلان: ئەمساڵ لە لیوای سلێمانی‌یەوە بۆ مەکتەبی سەنایعی بەغداد 2 تالیـب قبـوڵ ئـەکرێ هەرکـەس ئارەزوی هەیـە بزانـێ شـەرائیتی قبـوڵ چیـە موراجەعـەت بـە دائیـرەی تـەحریراتی موتەسـەڕیفیەت بکـات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 123).

"ئاگاداری: بەمزوانە سنفێکی موبتەدی ئەجزاچێتی لە بەغدا ئەکرێتەوە و تالب قبوڵ ئـەکرێ هەرکەسـێ ئارەزو ئەکا لەم دائیرەیە شەرائیت تەماشا بکا. موتەسەڕیفی سلێمانی"

"ئاگاداری: بۆ مەکتەبی زەراعەتی بەغدا تالب قبوڵ ئـەکرێ هەرکەسـێ تالبە موراجەعـەت بـە دائیـرەی تەحریرات بکا. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 38).

"تەعمیم
"لاحیقە بە تەعمیمی ژمارە 288 و رۆژ 1927/7/16 ی ئەم دائیرەیەیە.
"مەکتەبی عەسکەریەی مەلەکیەی شاهانە چەند تەلەبەیک لە ئەولادی ئەهالی مەملەکەت بۆ ئەمسـاڵ قبـوڵ ئەکات، جەیش زابیتی موقتەدیری ئەوێت کە وەزیفەی ئەسلیەیان بتوانن موافیقی مەتلوب ئیفـا بکـەن بینائـەن عەلەیهی لازمە بە سورەتی خسوسـی تەلەبـەی سـنفی چـوارەمی سـانەوی تەشـویق بکـرێن کـە حکومـەت لـە موستەقبەل دا ئیستیفادەیان لێ بکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 77).

"ئیعلان: مەکتەبی عەسکەری ملوکانە بۆ ئەولادی روئەسـای عەشـایەر لـە بەغـداد تالیـب قبـوڵ ئـەکات. هەرکەسێ حائیزی شەرائیتە لازمە پێش 25 ی حوزەیرانی 1928 موراجەعەتنامەی بگاتە وەزارەتی دیفاع لـە بەغداد. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 117).

"ئیعلان: شـەرائیتی قبـوڵی تەلەبـە بـۆ دارولموعـەلیمینی بەغـداد لـەم دائیرەیـە و مەکتـەبی سـلێمانیدا مەوجودە. هەرکەسێ تالبە بۆ موتالەعە موراجەعەت بەم دو جێگایە بکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 128).

"بۆ زانینی هەمو: لە رۆژی 20 ی ئەیلول دا مەکتەب ئەکرێتەوە و موباشەرەت بە تەدریسـات ئـەکرێت لە ئەمرۆوە هەرکەس تالبە موراجەعەت بە مەکتەب بکات و ناوی خۆی قەید بکات." (ژ 33).

"بۆ زانینی هەمو: رۆژی 6 ی ئاغستۆسی 1926 لـە بەغـداد ئیمتیحـانی ئەوانـە کـە تـالبی مەسـلەکی ئیدارەن ئیجرا ئەکرێ و هەرکەسێ تالبە ئەبێ رۆژی 4 ی ئاغستۆسی 1926 لە دیـوانی وەزارەتـی داخلیـەدا حازر بێ. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 25).

5. داهاتی حکومەت

"ئیعلان: رسوماتی بەلەدیە لە ئیعتیباری 1 ی نیسانی 926 ەوە بـە وەعـدەی سـاڵێک ئـەدرێن بـە ئیجارە و بۆ موزایەدە لە مارتەوە هەتا 20 ی مارت و، بۆ ئیحالـە لـە 21 ی مارتـەوە هـەتا 27 ی 926 مودەت دانراوە. هەر کەسێک تالیبە لە زەرفی ئەم مودەتەدا موراجەعەت بە دائیرەی بەلەدیە بکات. ریاسەتی بەلەدیە" (ژ 7).

"ئیعلان
ئانە روپیە
24500 رەسمی بارانە (ئولاغی مەکاری)
8500 زەبحیە
5100 قەپان
1650 مەیدانی ئەسپ

ئەم رەسمانە لە ئیعتیباری 1 ی نیسانی 926 ەوە هەتا غایەی مارتی 927 بە وەعدەی ساڵێک ئەدرێن بە ئیجارە و بەو بەدەلانەی کە لە حەوایان دا نوسراوە خراونەتە ژێر پەیەوە. هەر کەسێ تالبی ئیلتیزامی ئەم رەسمانەیە موراجەعەت بە دائیرەی بەلەدیە بکات. ریاسەتی بەلەدیەی سلێمانی" (10).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

رەسمی بارانە، زەبحیە، قەپان، دەلالیە و مەیدانی ئەسپ بۆ ساڵی 1927 لە تەرەف بەلەدیەوە ئەدرێن بە ئیجارە، مودەتی موزایەدە لە 1 ی شوباتی 927 ەوە هەتا 15 ی مارتی 927 و مودەتی ئیحالە لە 16 ی مارتی 927 ەوە هەتا 25 ی مارتی 927 تەعین و تەخسیس کراوە هەرکەسێ تالیبی ئیجارەی ئەم رەسمانەیە موراجەعەت بە دائیرە و مەجلیسی بەلەدیەی سلێمانی بکات." (ژ 52).

"ئیعلان

بەدەلی سابیق

1505	زەبحیە
1930	بارانە
80	نەوت
76	مەیدانیە
80	دەلالیە

ئەم پێنج قەلەمی رسوماتی بەلەدیەیە کە لە سەرەوە نوسراوە مودەتی موزایەدەی لە 18 ی شوباتی 928 ەوە تا 15 ی مارتی 928 و مودەتی ئیحالە لە 16 ی مارتی 928 ەوە تا 31 ی مارتی 928 قەرار دراوە بینائەن عەلەیهی هەر کەس تالیبی ئیلتیزام کردنی رسوماتی مەزکورەیە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیەی هەڵەبجە بکات بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. قائیمقامی هەڵەبجە"

بەروبومی کشتوکاڵ

"بۆ زانینی هەمو

"بە پێی ئەمری وەزارەتی جەلیلەی مالیە کە وەرمان گرتوە بۆ شتووی ساڵی 926 ی قەزای سلێمانی و شارباژێر تەنی گەنم 150 و تەنی جۆ 96 روپیە کە حۆقەی سلێمانی گەنم 8 ئانە و 2 پای و جۆ 5 ئانە و 3 پای ئەگرێتەوە و، بۆ قەزای هەڵبجە تەنی گەنم 135 و هی جۆ 110 روپیە کە حۆقەی گەنم 7 ئانە و 4 پای و نیو و جۆش بە 6 ئانە ئەگرێتەوە. فیات تەقدیر و تەسدیق کراوە و بە قەراری مەجلیسی ئیدارەیش بە ئیعتیباری لیوا حۆقەی نۆک بە 9 و نیسک بە 8 و کزن بە 6 و پۆڵکەیش بە 6 ئانە فیاتیان بۆ تەقدیر کراوە. ئەوا موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار ئیعلانی کەیفیەت کرا. لە پاش خیتامی مودەی موعەیەنە دەست ئەکرێ بە تەحسیلات. موحاسیبی لیوای سلێمانی" (ژ 27).

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای عوشر و حیسەی حکومەتی بۆ قەزای سلێمانی و شاربازێر تەنی گەنم بە 100 روپیە، کە حۆقەیەکی سلێمانی 5 ئانە و 6 پای وتەنی جۆ بە 80 روپیە کە حۆقەیەکی سلێمانی 4 ئانە و 4 پای ئەکات. فیات تەقدیر و لە وەزارەتی مالیەیشەوە تەسدیق فەرموراوە بۆ ئەوەی موافیقی مادەی 8 ی نیزام ئەل ئەعشار ئەوانەی موعتەریزن لە مودەی 10 رۆژدا ئیعتیرازاتی خۆیان تەقدیم بکەن وا ئیعلان کراوە. موتەسەرپیفی سلێمانی" (ژ 74)

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای عوشر و حیسەی حکومەتی لە قەزای ئەلەبجە تەنی گەنم بە 75 و تەنی جۆ بە 55 روپیە تەقدیر و لە تەرەف وەزارەتی مالیەیشەوە تەسدیق فەرموراوە. بۆ ئەوەی موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار هەرکەسێ ئیعتیرازی هەیە ئوسولەن موراجەعەت بکات ئیعلان کرا. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 76).

"ئیعلانات: بۆ ئیستیفای حەقی حکومەت لە قەزای سلێمانی و شارباژێڕدا بۆ ساڵی 926 حوقەی سلێمانی چەڵتوک بە 9 ئانە لە تەرەف مەجلیسی ئیدارەی لیواوە تەقدیر و لە وەزارەتی جەلیلەی مالیەوە تەسدیق کراوە. ئەوا موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار ئیعلان کرا. لە پاش 10 رۆژ مودەتی ئیعتیرازی ئەم فیاتە کەسبی قەتعیەت ئەکات. بۆ زانینی هەمو ئیعلان کرا. 3 ی تشرینی دوەمی 926 موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 40).

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای عوشر و حیسەی حکومەتی کیلۆی توتون ئەمساڵ بە یەک ئانە و 2 پای تەقدیر و لە وەزارەتی مالیەشەوە تەسدیق فەرموراوە لە ئیعتیباری ئەمڕۆوە ئەم فیئاتە ئیعتیباری پێ ئەکرێ. موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار ئیعلان کرا. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 89).

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای حەقی حکومەتی بۆ چەڵتوکی ئەمساڵی قەزای سلێمانی و شارباژێڕ تەنی بە 1- 160 روپیە کە حوقەیەکی 6 ئانە و 6 پای و بۆ قەزای هەڵەبجە تەنی بە 7- 135 روپیە کە حوقەیەکی 5 ئانە و 6 پای ئەکات تەقدیر و لە وەزارەتی مالیەشەوە تەسدیق فەرموراوە پێویستە موافیقی ئەم فیاتە عوشری حکومەتی ئیستیفا بکەن. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 92).

"بۆ زانینی هەمو:

1 حۆقەی گەنمە شامی 6، هەرزن 5، ماش 12، زەڕات 4، پیاز 8، کەرەڕ 4 ئانە، سیر 2 روپیە و 8 ئانە، خەیار 4، ترۆزی 2 ئانە و 6 پای، کاڵەک 4، شوتی 3، بامیە 4، باینجان 3، تەماتە 3، لۆبیا 8، کولەکە 4، ترێی سپی 10، ترێی رەش 6، هەنار 10، هەنجیر 12، قۆخ 14، قەیسی 12، سێو 10 ئانە، بادام 1 روپیە، هەڵوژە 10، ترش 10، هەرمێ 12 ئانە، کونجی 1 روپیە، گوێز عەدەد هەزار 2 روپیە و 8 ئانە، بەهێ 1 روپیە.

بۆ ئیستیفای حیسەی حکومەت فیاتی حاسلاتی موخەزەرات و میوە بۆ ساڵی 1926 وەکو لە سەرەوە نیشان دراوە لە تەرەف مەجلیسی ئیدارەی لیواوە قەرار دراوە. موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان ئەکرێ. موتەسەڕیفی لیوای سلێمانی" (ژ 40).

"تەعمیم بۆ قائیمقام و مودیرەکان

	ئانە	پای
پاقلە	1	
پۆڵکە	4	6
نۆک		11
نیسک	8	
کزن	4	6

بۆ قەزای سلێمانی و شارباژێر ئەو حبوباتی کە لە سەرەوە نوسـراوە ئـەم دەفعەیـە فیـاتی لـە تـەرەف بەلەدیەوە تەقدیر و لە مەجلیسی ئیدارەوە تەسدیق و قبول کراوە پێویسـتە مـوافیقی ئـەم فیاتـە عوشـری ئـەم حبوباتە ئیستیفا بکرێ. موتەسەڕیفی سلێمانی." (ژ 79).

بە کرێ دانی دوکان

"ئیعلان: لە مەوقیعی سەقاخانەدا 3 دوکان کە عائید بە خەزێنەیە لە ئیبتیدای نیسانی 1926 ەوە هـەتا ئاخری مارتی 927 بە وەعدەی ساڵێک ئـەدرێن بـە ئیجـارە هەرکەسـێ تـالیبی ئیجارەیانـە موراجەعـەت بـە مەجلیسی ئیدارە و موحاسەبە بکات. وەکیلی موحاسیبی لیوا" (ژ 8).

مەشروبات

"ئیعلان: لە ئیعتیبـاری نیسـانی 926 ەوە تـا نیهایـەتی مـارتی 927 بـە وەعـدەی سـاڵێک مـوافیقی شەرائیتێک کە لە دائیرەی گومرگا مەوجودە عەرەق و شەراب ئەدرێ بە ئیلتیزام هەرکەس تالیبە لە 1 ی مارتی 926 ەوە موراجەعەت بە دائیرەی گومرگ و مەکوسی سلێمانی بکا. 28 ی شوباتی 926 مـودیری گـومرگ و مەکوس" (ژ 7).

"ئیعلان لە دائیرەی گومرگەوە

شەراب و عەرەقی سلێمانی لە ئەوەلی نیسانی 927 ەوە تا نیهایەتی مارتی 928 لە داخلـی شـەرائیتی گومرگا مەوجودە ئەدرێ بە ئیلتیزام هەرکەسێ تالیبی زەمائیمە لە تاریخی ئەم ئیعلانەوە موراجەعەت بە دائرەی گومرگ و مەکوسی سلێمانی بکا." (ژ 56).

"ئیعلان لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە

یکون	عارەق	شەراب	
17450	17200	250	سلێمانی
2200	2200	.	هەڵەبجە

ڕەسمی عـارەق و شـەرابی سـلێمانی و هەڵەبجـە لـە موزایەدەدایـە و بـەدەلی پێشوشـیان لـە سـەرەوە نوسراوە. ئەوانی کە تالیبن موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارە و دائیرەی گومرگ و مەکوس بکات." (ژ 58).

6. ئیعلانەکانی جەیش

دوای ئەوەی لە تەموزی 1924 دا سلێمانی داگیرکرایەوە، سەرەڕای ئەوەی وەکو هەمو لیواکـانی تـری عیراق، داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی تێدا دانرا، بۆ پاراستنی سلێمانی لە هێرشی هێزەکانی شێخ مەحمود و بۆ سەرکردایەتی ئەو لەشکرکێشییانەی لە ناوچەکەدا ئـەکران جەیشـی عیـراق سـەربازگەیەکی هەمیشـەیی تـێدا دامەزراند.

شێخ ڕەزا لە باسی داوودەزگای حوکمڕانیی پاشایانی بابان دا وتویەتی:

دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە،

کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانی ئاسکان بو

سەرکردەکانی جەیش دەشتی کانی ئاسکانیان بۆ بارەگاکـەیان داگیـر کـرد، کـە یـەکێ لـە خۆشـترین شوێنەکانی سلێمانی بو. ئەم سەربازگەیە کرا بوە بارەگای (آمرية المنطقة الشـرقية) و، لـە نـاو خـەڵک دا بـە

(حامیە) ناو ئەبرا. مولّکیەتی ئەرزەکە هی خەڵک بوە. شارەوانی سلێمانی بەم ئیعلانە (ئیستیملاک) ی کردوە و، ئیتر بۆتە مولّکی دەوڵەت:

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

قیمەتی موقەدەرە: ئانە روپیە

.. 7500

میقدار: ئولک	دۆنمی جەدید	نەوعی مولّک	مەوقیعی
22	54	ئەرازی	کانی ئاسکان

ئەسحابی مولّک: حاجی مەلا سەعید و ئەحمەد ئاغا و فارس ئەفەندی و وەرەسەی حاجی ئەورەحمان

موافیقی خەریتەی مورسەمە عیبارەت لە 54 دۆنمی جەدید و 22 ئۆلک قیتعەیەک ئەرازی کە لە غەربی مەملەکەتەوە واقیعە و، بە ئەرازی کانی ئاسکان مەشهورە و، عائیدە بەو ئەشخاسانە کە ئیسمیان لە بالاوە نوسراوە، بۆ بینای قشلەی عەسکەریە بەدەلی ئیستیملاکی بە 7500 روپیە لە تەرەف هەیئەتی مەخسوسەوە تەقدیر کراوە، هەرکەسێ لە عەلاقەداران لەم خسوسەوە ئیفادە و ئیعتیرازێکیان هەیە موافیقی قانون ئیستیملاکی لازمە لە زەرفی 8 رۆژدا موراجەعەت بکەن بە دائیرەی بەلەدیە و بەیانی بکەن. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. 21 ی کانونی سانی 928" (ژ 100).

"لە 28/3/25 ەوە عەسکەری جەیشی عیراقی لە مەیدانی ئەنداختی گەورە – جیواری کارێزی شێخ سەعید و لە مەیدانی ئەنداختی پچوک – ئەرازی نزیکی ئاشێ کە لە سەر رێگای ئەزمڕ واقیعە، دەست ئەکەن بە تەعلیم و ئەنداختی سیلاح. نابێ قەتعیەن ئەهالی بەو دو جێگایانەدا بڕۆن و ئەبێ ئیجتیناب بکەن. موتەسەڕیف" (ژ 107).

"ئیعلان: بۆ کاروان و ئۆتۆمۆبێل و ئەرابە و ئینسان هاتوچۆکردن بە جێگای تەیارەدا کە لە غەربی شاری سلێمانی واقیعە مەمنوعە و، کاروان و ساحیب بار نابێ نە بە شەو و نە بە رۆژ باری لێ بخات. هەرکەسێ خیلافی ئەم ئیعلانە معامەلە بکات بە موجیبی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 97).

"ئیعلان: لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە

لەمەودوا بە هیچ کلۆجێ جائیز نیە لە وەختی هەڵسان و نیشتنەوەی تەیارەدا هیچ کەسێ نزیکی جێگای تەیارە بکەوێ و، بە سەر جادەکەدا هاتوچۆ بکات. بۆ ئبگاداری کەیفیەت ئیعلان کرا." (ژ 61).

"ئیعلان: لە بەر ئەوەی هیچ حادیسەیەک رو نەدا، لەو ئەسنایەدا کە تەیارە ئەنیشێتەوە و هەڵئەستێ، هاتوچۆکەری هەمو جیواری محەلی تەیارە بۆ چەند دەقیقەیەک لازمە خۆیان تەعتیل بکەن لە ئەسنای هەڵسان و نیشتنەوەی تەیارەدا ئامەدوشود بە سورەتی قەتعیە مەمنوعە. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 146).

پێ ئەچێ مونتەسیبینی جەیش، بە زۆر بێ یان بە خوایشت، قەرزیان لە دوکانداراەکانی ناو بازاڕ وەرگرتوە و نەیان داوەتەوە بۆیە لای فەرماندەکانیان شکاتیان لێ کردون، فەرماندەکان لە باتی ئەوەی بۆیان بسێننەوە، ئەم ئیعلانەیان بلاو کردۆتەوە:

"ئیعلان: لە هەمو دوکاندار و کەسەبەیەکەوە مەعلوم بێت کە موقابیل بە قەرزی ئەشخاس لە معاشی عەسکەر پارە گل نادرێتەوە. ئەوانەی کە بەم نەوعە قەرز لە گەڵ عەسکەردا ئەکەن مەسئولیەت عائید بە خۆیانە. قوماندانی تابوری چوارەمی لیوی" (ژ 69).

"ئیعلان: ئەوا ئیعلان ئەکرێ کە هیچ کەسێک لە گەڵ مونتەسیبینی جەیش دا قەرزوقۆڵە نەکات و شتیان بە قەرز پێ نەفرۆشن چونکە بۆ ئەم خسوسە دەعوا و شکایەتی هیچ کەسێک ناپرسرێ" (ژ 77).

"ئیعلان: کانتینی ئەو قەتەعاتی عەسکەریەی کە مەربوتی مەنتیقەی شەرقیەی سلێمانین لە ئیعتیباری تاریخی ئیحالەی قەتعیەوە بە مودەی 6 مانگ ئەدرێن بە ئیلتیزام ئەوانەی تالبن موراجەعەت بە مەقەڕی مەنتیقە بکەن. ئامیری مەنتیقە" (ژ 106).

"لە ئیعتیباری 28/7/1 ئەرزاقی نەفەر و ئالیکی حەیواناتی جەیشی عیراقی بۆ مودەتی ساڵێک خراوەتە موناقەسەوە. ئەوانەی تالبن لازمە هەمو رۆژێک غەیری جومعە بەیانیان بۆ ئەمەی لە شەرائیتەکەی بگەن موراجەعەت بە مەقەڕی مەنتیقە و بە مەوقیعی قوماندانی کەرکوک بکەن.
"ئەوانەی کە موراجەعەت ئەکەن لازمە شەهادەتنامەیەکی غورفەی تیجارەتی بەغداد وە یا موسڵیان بە دەستەوە بێ.
"موناقەسەکە لە رۆژی 22 ی مانگی مەزکور لە ساعەتی 12 دا تەواو ئەبێ.
ئامیری مەنتیقەی شەرقیە" (ژ 118).

"ئیعلانی موناقەسەی لەوازیمی ئینشائیە لە سلێمانی
1. موناقەسە بۆ لەوازیمی ئینشائیەی لیویە و لە سلێمانی جەرەیان ئەکات.
2. ئەوراقی موناقەسە لە گەڵ لیستەی ئەو مەوادانەی پێویستە بیلموراجەعە لە قوماندانی مەفرەزەی فەوجی دوەم وەرئەگیرێت. تالیبینی موناقەسە فیاتێک کە پێی تالبن لازمە لە جەدولی لەوازیم دا لە خانەی خۆیدا.. ئەو مادەیە یەک بە یەک دای بنێن، جەدوەلی لەوازیم، هەمو ئەوراقی موناقەسە بە ئیمزاکراوی لە زەرفێکی لۆککراودا لە گەڵ مەبلەغی 50 روپیە پێشەکی تەسلیم بە قوماندانی مەفرەزەی فەوجی دوەمی لیوی بکەن.
3. قوماندانی لیوی عیراق تەعەهود ناکات بە قبوڵی کەمترین وە یا هەر موناقەسەیەک بێت.
لیفتنت موئیرهید زابیت ئەل روکنی لیوی عیراق" (ژ 119).

"ئیعلان: وەزارەتی دیفاع، نەقلیاتی ئەرزاق و ئەشیای عەسکەریە لە سلێمانیەوە بۆ نوقتەکان ئەخاتە موناقەسەوە، هەرکەسێ تالبە بۆ حەزەر و سەفەر موراجەعەت بەم دائیرەیە بکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 70).

هەندێ جار ئیعلانیان بە زمانی عەرەبی بڵاو کردۆتەوە، وەکو:
"اعلان: يدعى الراغبون الى تقديم وسائل نقلية ميكانيكية للمنطقتين الشمالية والشرقية و نقلية حيوانات فمن شاء الاطلاع على الشروط والتفاصيل فليطلبها من وزارة الدفاع في بغداد ومن امراء الالوية في الموصل والسليمانية ومن موقع كركوك. وزارة الدفاع" (ژ 9)

7. ئیعلانەکانی پۆلیس

"ئیعلان: ئەم دائیرەیە 48 ئێستر کە بە کەڵکی رکوبی پۆلیس و چاک بێت موبایەعە ئەکات ئەوانەی کە هەیانەو ئەیفرۆشن پێش خیتامی مانگی مارتی 928 بیهێنن و موراجەعەت بەم دائیرەیە بکەن. مودیری پۆلیس" (ژ 102).

"لە دائیرەی پۆلیسەوە

"بۆ مەرکەزی پۆلیسی سلێمانی کا و جۆ لازمە و ئەخرێتە موناقەسەوە هەرکەسێک تالبە بۆ مانگی حوزەیران و تەموز و ئاغستۆس تەنی کا بە چەند و تەنی جۆ بە چەند ئەتوانن تەسلیمی بکەن بینوسن و لە ناو زەرفێکی لۆک کراودا لە پێش رۆژی 27/5/20 دا تەودیعی ئەم دائیرەیەی بکەن." (ژ 66)

"ئیعلان: لە ئیعتیباری 1 ی 9 ی 27 ەوە کا و جۆ بۆ 3 مانگ بۆ وڵاغی حکومەتی ئەدرێ بە قۆنتەرات ئەوانەی کە تالبن قائیمەی موناقەساتیان لە زەرفێکی داخراودا لە 29 ی مانگی جاریدا موراجەعەت بەم دائیرەیە بکەن. معاونی مودیری پۆلیس" (ژ 81).

دروستکردنی بینای مەخفەر

"بۆ زانینی هەمو: بۆ سەرای پێنجوین تەنی بەرد بە 10 تەنی قسڵ بە 55 تەنی لم بە 14، بۆ نوقتەی قزلجە تەنی قسڵ بە 70 تەنی لم بە 14 تەنی بەرد بە 10، بۆ نوقتەی ولیاوا و نۆدێ تەنی بەرد بە 6 تەنی قسڵ بە 50 تەنی لم بە 10، بۆ نوقتەی کەولۆس تەنی بەرد بە 6 تەنی قسڵ بە 50 و تەنی لم بە 8 روپیە. لە عوهدەی تالیبیانایە هەرکەسێ تالیبی تەنقیسە هەتا 21 ی نیسانی 927 موراجەعەت بە قۆمیسیۆنی مەخسوس بکا کە لە دائیرەی بەلەدیە ئیجتیماع ئەکا. بۆ مەعلومات ئیعلان کرا. رەئیسی قۆمیسیۆنی موناقەسە" (ژ 61).

"ئیعلان: بۆ بینای سەرای چوارتا تەنی بەرد بە 3-1 و لم و چەو بە 12 - 3 و قسڵ بە 8 - 26 و، بۆ بینای سەرای سورداش تەنی بەرد بە 6 - 1 و قسڵ بە 30 و چەو بە 12 - 2 و لم 9 - 3 و، نەقلی ئەشیا لە سلێمانیەوە بۆ پێنجوین تەنی بە 25 و، بۆ سورداش و چوارتا بە 17 و، ئوجرەتی وڵاخێک لە سلێمانیەوە بۆ پێنجوین لە 5 و بۆ سورداش بە 3 و، بۆ چوارتا بە 2 روپیە، خراوەتە موناقەسەوە. کێ تالبە تا رۆژی 928/6/11 موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارەی سلێمانی بکات. موتەسەڕیفی لیوای سلێمانی" (ژ 117).

8. ئیعلانی جۆراوجۆر

پاسی سیلاح

"تەعمیم

بۆ مودیری پۆلیسی سلێمانی

بۆ قائیمقامی قەزاکان

بۆ مودیری ناحیەکان

بە ئەمری وەزارەتی داخلیە بۆ ساڵی 1928 رەسمی پاسی ئەو سیلاحانە کە ساڵی 1927 موسەجەل بون و ئەمساڵ پاسی تازەیان بۆ وەرئەگیرێ عیبارەتە لە یەک روپیە و رەسمی پاسی ئەو سیلاحانە کە لە ساڵی 1927 دا موسەجەل نەبون و لە ساڵی 1928 دا وەرئەگیرێ عیبارەتە لە دو روپیە.

مودەتی وەرگرتنی پاسی سیلاح بۆ ساڵی تازە... مانگی کانونی سانی، شوبات و مارت و لە پاش نیهایەتی مارت هەر سیلاحێکی بێ پاس بگیرێ بە موجیبی قەوانینی مەوزوعە موسادەرە و ساحیبی تەجزیە ئەکرێ موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 96)

"ئیعلان
لاحیقەی تەعمیمی ژمارە 132 ی ڕۆژی 1928/1/18 ی ئەم دائیرەیە:
لەم مەقامەوە وا قەرار دراوە کە ڕەسمی پاسی تفەنگی حسکە، مارتین، بەرازکوژ، ماوزەری گەورەی کۆن، قەپاقلی، وەرندل و سائیری ئەو نەوعە سیلاحانە کە لە مۆدێلی کۆنن یەک ڕوپیە بسێنرێت بەم نەوعە ئیفای معامەلە لازمە. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 102).

گەرای کوللە
"تەعمیم لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە
"وا مولاحەزە کراوە ئەمساڵ کوللە گەرای زۆر داناوە و ئەم گەرایە کە ژیایەوە تەبیعی ئەبێ بە باعیسی خەساراتی زۆر لە زەراعەت و مەحسولات دا لە بەر ئەوە حکومەت چ موقابیل بە گەرای کوللە و چ موقابیل بە کوللەی ژیاوە بەعزێ تەدابیری ئیتیخاز کردوە.
"حکومەت بۆ هەر کیلۆیەک گەرای پاک کراوەی کوللە (یەعنی بە بێ خۆڵ) کە لە مەرکەزی سلێمانیدا تەسلیم بکرێت چوار ئانە ئەدات یەعنی بۆ چوار کیلۆ گەرای پاک کراوە ڕوپیەیەک ئەدات جا لوتفەن بە هەمو لایەکدا ئیعلانی بفەرمون و عمومی ئەهالی حاڵی بکەن و زۆر بە ئەهمیەت تەرغیب و تەشویقی ئەهالی بکەن کە سەعی بکەن بۆ کۆکردنەوەی گەرای کوللە و بیهێننە سلێمانی تەسلیمی بکەن و بۆ هەر کیلۆیەکی چوار ئانە وەرگرن. ئەم مەسئەلەیە هەروەکو مەعلومتانە تەعەلوقی بە حەیاتی مەملەکەتەوە هەیە کە حەیاتی مەملەکەت مەربوتی موحسول و زەراعەتە لە بەر ئەوە ئومێد ئەکەم فەوقەلعادە سەعی بکەن بۆ تەشویقی ئەهالی. ئیتر ئیحتیرام." (ژ 50).

بڵاوبونەوەی دەردەگا
"ئیعلان: لە بەر ئەوەی دەردەگا لە لیوای سلێمانیدا بڵاو بۆتەوە بە سورەتی عمومیە هەمو لیوای مەزکور لە ئیعتیباری 9 ی ئەیلولی 1928 وە بە مەنتیقەی موسابە عەد ئەکرێ و ئیخراجی عمومی مەواشی و مەنتوجاتی حەیوانیە لە لیوای مەزکورەوە بە سورەتی قەتعیە مەمنوعە هەتا سدوری ئەوامیری ئەخیر. مودیری عامی دائیرەی ئوموری بەیتەرەی مەلەکیە" (ژ 129).

سەربڕینی مەڕی ئاوس
"ئیعلان: لەمەولا سەربڕینی مەڕی ئاوس مەمنوعە هەرکەس موخالەفەتی ئەم ئەمرە بکات بە موجیبی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 94).

تاپۆ
"بۆ زانینی هەمو
دائیرەی تاپۆ لە ئیعتیباری 5 ی ئەیلولەوە دەست ئەکات بە ئیش هەرچی موراجەعەتێک لە داخلی حدودی شاردا بکرێت قبوڵ ئەکرێ لە بەر ئەوە کەیفیەت ئیعلان کرا. دائیرەی تاپۆ" (ژ 31).

"ئیعلان لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە
تەعمیم بۆ: قائیمقامەکان، مودیرانی نەواحی، ڕوئەسای موحتەرەمەی دەوائیر

بە پێی ئەمری مودیری عامی تاپۆ دائیرەی تاپۆی سلێمانی لەمەولا مەئزونـە بـە دەرهێنـانی سـورەتی قەیدی ئەملاکی خاریجی سلێمانی‌یش بەڵام جارێ مەئزون نیە معامەلەی لـە سـەر بکـا هـەر سـورەت ئـەتوانێ دەربهێنێ." (ژ 45).

نیکاحی لاکۆڵان

"ئیعلان: وەکو خەبەر زانراوە بە بێ مەعلوماتی مەحکەمەی شەرعیە لە تەرەف ئەئیمە و مەلایان و موختارانەوە معامەلاتی نیکاح و تەلاق ئیجرا ئەکرێ ئەمەیش موخالیفی شەرعی شەریف و قانونە. لە ئیعتیباری نەشری ئەم ئیعلانەوە بە بێ مەعلوماتی مەحکەمە هەر ئیمام و مەلا و موختارێک معامـەلاتی نیکاح ئیجرا بکات بە پێی مادەی 126 لە قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. قـازی سـلێمانی" (ژ 129).

"لە مەحکەمەی سولحی سلێمانیەوە ئیعلان

"خانویەک کە لە محەلەی جولەکان واقیعە و عائیدە بە وەرەسەی داودەکل کە سەعید و سـیوەن نـاوانن لە بەر ئەوە کە لە تەرەف مەرقومانەوە لـەم مەحکەمەیـەدا داوای ئیزالـەی شـیوعی کـراوە و لـە بـەر ئـەوە کـە قابیلیەتی تەقسیمی نەبو ئەوا خرایـە مـەوقیعی موزایـەدەوە ئەوانـەی کـە تـالبن بـە سـەدی دەی تەئميناتـەوە موراجەعەت بە مەحکەمەی سولحی سلێمانی بکەن کەیفیەت ئیعلان کرا." (ژ 94).

ژوری بازرگانی

"بۆ زانینی هەمو لە مەقامی موتەسەرپفیەوە

"ئاگـاداری: مـوافیقی مـادە 15 ی قـانونی ئـۆدەی تیجـارەت کـە لـە سـاڵی 926 دا ئیصـدار فـەرموراوە ئـەو شەخسـانەی کـە بـە تیجـارەت وە یـا موتەعەهیـدی وە یـا دەلالـی مەشـغوڵن ئەگـەر ئیشتیراکیان بە ئـۆدەی تیجـارەتی نـەبێ وە یـا ئەعزایـەتی ئـۆدەی تیجارەتیـان قبـوڵ نـەکردبێ لـە موزایەدات و موناقەساتی حکومەتی‌دا قبوڵ ناکرێن. بۆ زانینی هەمو کەس ئـیعلان کـرا. موتەسـەرپفی لیوای سلێمانی" (ژ 43).

دەفتەری نفوس

"بەیان: دائیـرەی نفوسـی عاسـیمە و خـاریج لـە ئیعتیبـاری 1 ی مایسـی 928 ەوە موباشـەرەت بـە تەوزیعی دەفاتیری جنسیە ئەکات کە لە مادە 15 ی قانونی تەسجیلی نفوس دا دەرج کراوە. مودیری نفوسـی عام" (ژ 113).

"ئیعلان: وا دەرئەکەوێ ئەهالی موراجەعەت بە دائیرەی نفوس ناکەن بۆ وەرگرتنـی دەفـاتیری جنسـیە لازمە هەمو ئەهالی موراجەعەت بە دائیرەی نفوس بکەن و دەفاتیری جنسیەی خۆیان وەربگرن. بۆ ئاگـاداری ئیعلان کرا. موتەسەرپفی سلێمانی" (ژ 127).

9. ئیعلانی ئەهلی

"ئیعلان: ئەمجارە لە سەر ئوسولێکی تازە، عەسری، چاپخانەی (ئەستێرە گەشەی گەلاوێژ) کە لـە پێشـا بە چایخانەی حەمە ئاغا مەشهور بو، کردومەتەوە. هەمو موبیلە و ئەسبابێکی مونتەزەمـە. ئـەنواعی حەلـەویات، دۆندرمە، شروب، چای، قاوە، سۆدە و نامليتمان هەیـە. بـە دانیشـتنێکی بـە قـەدەر سـیاحەتێ دڵ موفـەڕەح و مەسرور ئەکات. چایچی: محەمەد ڕەشید" (ژ 108).

"موئەسەسەیەکی گەورەی بریتانیا

شیرکەتی مەحدودەی نەوتی خانەقین

وەکیلەکانی کوردستان: خواجە عەزرا، سیون یەعقوب و شەرەکای

لە سلێمانیدا لە جادەی دەباخانە لە ماڵی حاجی عارفی دەباخچیدا کـە مـەوقیع و ئـەنباری ئەسـلی‌یەتی فیاتی وەکو لای خوارەوەیە:

تەنەکەی نەوتی سپی بە 3 روپیە.

نەوتی سپی عەلامەتی ئەبونەخلە تەنەکەی بە 4 روپیە و 14 ئانە.

بانزین تەنەکەی بە 5 روپیە و 6 ئانە.

نەوتی ڕەش تەنەکەی بە 2 روپیە و 2 ئانە.

ئەو نەوت و بەنزینەی کە لە مەملەکەت دا لە جادەی سەرا لە ماڵی شاکیر موجریم و لـە گـەراجی سـەید نوری نەقیب ئەکڕدرێ لە قیمەتی سەرەوە بە 2 ئانە زیاد ئەفرۆشرێ.

بێ تەنەکە قاپی نەوتی سپی بە 2 ئانە دەفرۆشرێ.

لە سلێمانی: وەکیلی قومپانیەی شیرکەتی نەوتی خانەقین فەیزی" (ژ 128).

"ئیعلان: ئەوەل ئۆتۆمۆبێلچیەک کە تا نەفسی هەڵەبجە موسافیرینی برد بێت سـاحیب (ئـەربیل- 22) نومرو ئوتومبیلە. لەمەودوا هەرکەسێ ئارەزوی سەفەری هەڵەبجەی هەیـە موراجەعـەت بـە سـاحیبی ئوتـومبیلی مەزکور قەرەبێت بکات، تا نەفسی هەڵەبجە لە ڕێیەکی زۆر چاکەوە ئەیبات و مەمنونی ئەکات." (ژ 81).

"دقتۆر ئارنو کرنون

دقتۆری خەستەخانەکانی پاریس (فرانسە) و لۆزان ئیسویچەرەیە

دەرمانی هەمو نەخۆشێک ئەکات. خاسەتەن نەخۆشی داخلی (مەعیدە، ریخۆڵـە، دڵ و سـی و جگـەر) و نەخۆشی ئەعسابە.

تەداوی هەمو نەوع نەخۆشی ژنانیش ئەکات.

مەحەلی موعایەنەی لە جادەی بەرپۆلیسخانە لە ماڵی تۆفیق ئەفەندی مەحمود ئاغادایـە کـە مەشـهورە بـە ماڵی حەمزە بەگ.

هەمو ڕۆژێ لە ساعەتی 8 هوە هەتا 11 موعایەنە ئەکات." (ژ 123).

بەشی دوەم:

سەردەمی قەڵەم

و

موراجەعات

پێشەکی*

- 1 -

رۆژنامە کوردی یەکانی ساڵی 1920–1931 کە لە سلێمانی دەرچون، سەرچاوەیەکی گرنگ و پڕ بایەخن بۆ لێکۆڵینەوەی روداوەکانی ئەو سەردەمەی عیراق و کوردستان. هەواڵ، سەروتار، وتار، لێدوان، تەنانەت هەندێ شیعریان تێدایە کە سەرچاوەی بەنرخن بۆ زانینی دەنگوباس و بیرورای گشتی ئەوکاتە.

نوسەرانی کورد، ئەوانەی لەسەر ئەم قۆناغەیان نوسیوە، هەمویان کەم و زۆر کەڵکیان لێ وەرگرتون. بەڵام نوسەرانی عەرەب، بەتایبەتی ئەوانەی لەم ساڵانەدا لێکۆڵینەوەی ئاکادیمی‌یان لەسەر مێژوی عیراق نوسیوە بۆ (جامیعە) کانی عیراق، کەسیان نەیانتوانیوە کەڵکیان لێ وەربگرن. هۆی ئەوە یش رەنگە نەزانینی زمانی کوردی بوبێ.

ئەو باسەی من هەڵمبژاردوە، روداوەکانی ساڵانی 1928– 1931 ئەگرێتەوە. پشت ئەستورە بە رادەی یەکەم بە نوسینەکانی رۆژنامەی ژیان و، بە هەندێ سەرچاوەی جۆراوجۆری تر دەوڵەمەن کراوە. (ژیان) درێژەی رۆژنامەکانی پێش خۆیەتی: (پێشکەوتن) کە دەسەڵاتی ئینگلیز و، (بانگی کوردستان) کە مستەفا یامڵکی‌و جەمعییەتی کوردستان و، (رۆژی کوردستان) و (بانگی حەق) و (ئومێدی ئیستیقلال) کە حکومەتەکەی شێخ مەحمود و، (ژیانەوە) و (ژین) کە شارەوانی سلێمانی دەریان کردون.

ئەم رۆژنامانە کە ئێستا زۆر بە زەحمەت و بە ناتەواوی بەردەس ئەکەون، ئەهێنێ بە ریز سەرلەنوێ چاپ بکرێنەوە و لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنەی سیاسی، ئەدەبی، رۆشنبیری‌یان لەسەر بکرێ. (تێبینی: ئەم بۆچونە هی کاتی چاپی یەکەمی ئەم کتێبەیە. بنکەی ژین تا ئێستا هەمو یان زۆربەیانی بە لێکۆڵینەوەوە سەر لە نوێ چاپ کردۆتەوە).

یەکەم ژمارەی (ژیان) لە (21 ی کانونی دوەمی 1926) دا لەباتی (ژیانەوە) دەرچوە. حەفتەی جارێک لە (چاپخانەی بەلەدیە) کە هی شارەوانی سلێمانی بوە، چاپ و بڵاو کراوەتەوە. چەن جارێ بەرێوەبەر و

* ئەم بەشەی ئەم کتێبە پێشتر، ساڵی (2000) بەم ناونیشانە: (کوردستانی عیراق، سەردەمی قەڵەم و موراجەعات، 1928- 1931) بە کتێبێکی سەربەخۆ چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

سەرنوسەری گۆراون. ئەو ماوەیەی کە من وەکو سەرچاوە کەڵکم لێ وەرگرتـوە، عـەلی عیرفـان بەڕێوەبـەری بوە. بۆ ئەمە یش دو بەڵگە بە دەستەوەیە:

1. لە ژمارەی (82) ی ڕۆژی (20 ی 9 ی 1927) دا (ژیان) لە ژێـر نـاوی (تەشـەکورات و رجـا) دا لەم بارەیەوە نوسیویێتی:

"چونکە جەنابی ئەدیب ئەفەندی مودیری مەتبەعەی ژیان تەعیین کراوە بە کاتبی مالیەی سلێمانی لەبـەر مەشغوڵییەتی عەلاوەی نەیئەتوانی ئەم وەزیفەیەش ئیفا بکات، ئیستیعفای کرد.

"لەسەر تەنسیب و ئەمری موتەصەڕیفی مەعالیهیمەم بەنـدە بـۆ ئیفـاکردنی ئـەم وەزیفەیـە تەنسـیب و تەعیین فەرموراوم. چونکە مەتبەعە واسیتەی تەرەقی وەتەنەو غەزەتەیش زبانی حسسیات و تەرجومانی ئامالی میللەتە مەعەل ئیفتیخار ئەم وەزیفەیەم قوبوڵو دەرعوهدە کرد.

"بۆ خاتری غەزەتەکەمان ڕۆژ بە ڕۆژ تەرەقییەک پێ نیشان بدا و بۆ ساحەی مەدەنییەت هەنگاو بهاوێ ئیستیرحام لە هەمو منەووەران و ئەدیبان ئەکەم لە ناردنی مەقالەو شـیعر غەزەتەکـەمان بـێ بـەش نەهێڵنـەوە.

عەلی عیرفان".

2. یەکێ لەو کەسانەی کە لە ئازاری 931 دا وەکالەتنامەیەکیان بۆ تۆفیق وەهبـی ئیمزاکـردوە، تـا بـە نوێنەرایەتی گەلی کوردی کوردستانی خوارو لەسەر مافی نەتەوەیی کورد لەگەڵ کۆمەڵـەی گـەلان و حکومـەتی بریتـانی گفتوگـۆ بکـا، ئـەم بـو. جێگـەی خۆشـییە بـۆ ڕۆژنامـەوانی کـورد کـە (3) کـەس لەوانـەی ئـەم وەکالەتنامەیەیان لەو ڕۆژگارەدا ئیمزاکـردوە ڕۆژنامـەوان بـون: عـەلی عیرفـان، بەڕێوەبـەری (ژیـان)، مسـتەفا شەوقی خاوەنی گۆڤاری (پەیژە) و، حسێن حوزنی خاوەنی گۆڤاری (زاری کرمانجی).

عەلی عیرفان، کوڕی مەلا عەبدوڵڵای عیرفان و بـرای جـەمال عیرفـان بـوە. جـەمال عیرفـان لـە ڕۆشنبیرە هەڵکەوتوەکانی ئەو زەمانە بوە. لە سەرەتای بیستەکاندا لەسـەر بیـری ئـازاد لـە سـلێمانی کوژراوە.

- 2 -

پرۆژەی ئەم کارە ئەبو 3 بەرگ بێ:

1. کوردستانی جنوبی لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیزدا 1918– 1922
2. کوردستانی عیراق (شۆڕشی چەکدار) 1923– 1927
3. کوردستانی عیراق (سەردەمی قەڵەم و موراجەعات) 1928– 1931

ئەگەر بەتەمای تەواوکردنی هەموی بومایە ئەبو ماوەیەکی درێژ چاوەڕێ بـم. لەبـەر ئـەوەی کتێبەکـەی مامۆستا هاوار: (شێخ مەحمودی قارەمان) دەرچو، وای لێ کردم جارێ چـاو لـە تـەواوکردنی بـەرگی یەکـەم و دوەم بپۆشم و خەریکی بەرگی سێیەم بم کەوا لەبەر دەس دایە.

ئەو کارەی من ناتەواوە، لەپێش هەمو شتێکدا لەو ڕووەوە کە هیچ بەڵگەی (ملفات البلاط) ی تێـدا نیـە. زۆر کەم لێدوانی ڕۆژنامـە عەرەبییـەکانی بەغـداد یشـی تێدایـە. ئەگـەر لەبـەر دەسدا بونایـە، بێگومـان ئـەم کەشـکۆڵەیان دەوڵەمـەن ئـەکرد. لەوانـە بـو هەنـدێ گۆشـەی تـاریکی مێـژوی ئـەو قۆناغـەیان بـۆ ڕۆشـن بکردینایەتەوە. بەڵام لام وایە: کار ئەگەر ناتەواو یش بێ بکرێ باشترە لەوەی کە هەر نـەکرێ. بۆیـە لەسـەر تەواوکردنی کارە ناتەواوەکەم را نە وەستاوم.

- 3 -

لە ژیانی سیاسی خۆمدا چەند جارێ توشی کەسانێ بوم، لایان وابوە کوردایەتی لەو ڕۆژەوە دەس پێ ئەکا کە ئەوان دەستیان پێ کردوە. ئەم بەڵگانەی لەم کەشکۆڵەدا کۆکراونەتەوە، نیشانەی تێکۆشانی کوردن. بە شێوەی جۆراوجۆرو لە مەیدانی جیاوازدا، لە قۆناغێکی دیاریکراوی گۆشەیەکی تەنگی نیشتمانە فراوانەکەماندا، لە پێناوی مافەکانی گەلی کورد کە ئێستا ناوی هەندێ لە چالاکەکان و بەشدارەکانی نەک هەر لەبیر چۆتەوە، بگرە کوێر یش بۆتەوە.

لە خۆپیشاندانی بەردەرکی سەرای سلێمانیدا، هەزاران کەس بەشدار بون، لەوانە دەیانیان کوژران و دەیانیان بریندار کران و دەیانیان گیران و سزادران. کێ ئەزانێ ئەوانە کێ بون؟.

لەو هەوڵە سیاسی‌یەدا کە سەدان کەس داویانە لە گەڵ بیلاتی شاهانەی عیراق و حکومەتی بریتانی و کۆمەڵەی گەلاندا، بە مەزبەتە و عەریزە و نامە و بروسکە، بۆ داننان بە مافی نەتەوەیی کورد دا. لەسەر ئەمە، دەیان کەس لەوانە توشی کێشەو نانبران و دورخرانەوە و زیندان بون. کێ ئەزانێ ئەوانە کێ بون؟.

شێخ مەحمود کە دواجار کەوتەوە سەرکردایەتی خەباتی سیاسی چەکداری کورد، ئەو هێزەی لەو شۆڕشەدا لە گەڵی بو، لە (400) کەس زیاتر بو، لەوانە هەندێکیان کوژران و هەندێکیان بریندار بون و هەندێکیشیان گیران. کێ ئەزانێ ئەوانە کێ بون؟

هاوزەمان لەگەڵ ئەم هەوڵانەی کوردستانی عیراقدا، لە سوریا کۆمەڵەی خۆیبون دامەزرا. لە تورکیا شۆڕشی ئاگری دەستی پێکرد و بە دڕندانەترین شێوە دامرکێنرایەوە. لە ئێران سمکۆ بە فێڵ ڕاکێشرایە ناو داوی مردن و کۆتایی بە جوڵانەوەکەی هات.. کێ ئەزانێ چالاکەکان و بەشدارەکانی ئەم جوڵانەوانە کێ بون؟.

ڕەنگە کەم گەل هەبێ ئەوەندەی کورد لەم ڕووەوە کەمتەرخەم بو بێ. سەرەرای ئەمە یش هەندێ جار، هەندێ کۆلکە خوێندەواری خۆ بەرۆشنبیر زان، لە نەزانی‌یەوە بە ناهۆشیاری یان لە قین دا بە ئەنقەست رابردوی گەلەکەیان و ناوی هەندێ لە چالاکەکانی بزوتنەوەکەی، بە نارەوا ئەشێوێنن.

هیوادارم ئەم هەوڵەی من بەشدارییەکی بچوک بێ لە باسکردنی تەقەللا و زیندوکردنەوەی یادو ناوی هەندێ لەوانەی لەو قۆناغەی خەباتی کوردا بەشدار بون و ئێستا گومناون. ئەگەر بەم کارەم توانیبێتم خزمەتێ بکەم، بێگومان بە بەختیاری‌یەکی گەورەی ئەزانم.

- 4 -

هەندێ لە ناوی کاربەدەستانی ئینگلیز وەکو: کۆرنوالیس، هۆلت، ئیدمۆندز، لاین، گاون، ئالبن و دەیان ناوی تر.. کە لە ناو روداوەکانی کوردستانی عیراقدا دوبارە ئەبێتەوە، ئەگەرچی لەو قۆناغەدا دەوری کاریگەریان لە دیاریکردنی چارەنوسی سیاسی کوردی عیراقدا هەبوە، بەڵام ئەمانە لە کۆمەڵی ئینگلیز و لە مێژوی وڵاتەکەی خۆیاندا کەسانێک نین باس بکرێن و بناسرێن. لە چاو داوودەزگای گەورە و فراوانی ئیمپراتۆریەتی بریتانی‌دا فەرمانبەر و موچەخۆری بچوک و نەناسراو بون، بەڵام لە بەختی ڕەشی کوردا ئەمانەی لێ بون بە ملۆزمی دەسەڵاتدار و بڕیار بەدەس.

- 5 -

یەکێ لە کێشەکانی نوسینەوەی وتارەکانی ئەو کاتە، کێشەی نوسینی وشە عەرەبی‌یەکانە. بۆ نمونە: عصبة الامم، مندوب السامي، رئيس الوزراء، بناء عليه، مرعى الاجراء.. ئەبێ چۆن بنوسرێن؟ ئەمانە:

1. خۆیان چۆن بە ئیملای عەرەبی نوسراون، وەکو خۆیان بنوسرێنەوە؟ عصبة الامم، منـدوب السـامی، رئیس الوزراء.. وەکو چۆن لە زمانی عەرەبیدا ئەنوسرێن، لە مەتنی کوردییشدا بەهەمان ئیملا بنوسرێن؟

2. یان بە ئیملای کوردی بنوسرێن بێ ئەوەی دەسکاری حەرفە عەرەبی‌یەکان بکرێ؟ بەڵام ئەوسا یش دیسان کێشەیەکی تری نوسین دێتە پێشێ: عصبە الامم، بکرێ بـە عیصـبەتول ئومـەم، عیصـبەت ئـەل ئومـەم، عیصبەت ئەلئومەم، عیصبەتولئومەم..

3. یان حەرفەکانی (ض) و (ظ) و (ذ) بکـرێن بـە (ز) و (س) و (ژ)، (ص) بکـرێ بـە (س)، (ط) بـە (ت).. ئەوسا: عصبە الامم ئەبێ بە عیسبەتەل ئومەم، عیسبەت ئەلئومەم، عیسبەت ئەل ئومەم...

تائێستا نوسەرانی کورد لەسەر هەڵبژاردنی یـەکێ لـەم ڕێنوسـانە سـاغ نەبونەتـەوە. هـیچ دەزگایـەکی دەسەڵاتدار یش ڕێنوسێکی پەسند نـەکردوە و نەسـەپاندوە. لەبـەر ئـەوە هەرکـەس بـەپێی سـەلیقەی خـۆی ئەینوسێ. ئەوە یش پاشاگەردانی‌یەکی ئاشکرایە. من یش لەم ڕوەوە بە سەلیقەی خۆم ڕێگەی دوەمـم گرتـوەو وشە عەرەبی‌یەکان، بێ ئەوەی حەرفە عەرەبی‌یەکانی بگۆڕم، وەکو خۆیان بە ئیملای کوردی نوسیوەتەوە.

- 6 -

کێشەیەکی تر، کێشەی وەرگێرانی بەڵگە ئینگلیزی و عەرەبی‌یەکانی ئەو سەردەمەیە. بۆ ئەوەی ناکۆکی لە نێوان مەتنە کوردی‌یەکانی ئەو زەمانە و حەفتەنامەی ژیان و بەڵگەکانی پەیوەندیداردا دروست نـەبێ، ئـەبێ بە چ زمان و زاراوێ تەرجومە بکرێن؟ بەهەمان زمان و زاراوی ئەو زەمانە بنوسین: جمعیـتی اقـوام، وزارتـی مستملکات، حزبی عملە، یان بە زمان و زاراوەی ئێستایی تەرجومەی بکەین و بنوسین کۆمەڵەی گەلان، پـارتی لەیبەر، وەزارەتی کۆڵۆنییەکان.. ئاخۆ ئەمە سەر لە خوێندەوار ناشێوێنێ؟ بـۆ ئـەم کێشـەیەش تائێسـتا هـیچ دەزگایەکی دەسەڵاتدار بڕیارێکی لێ نەداوە، هەرکەسێ بە سەلیقەی خۆی ئەینوسێ. من یش هەروام کردوە.

- 7 -

لێرەدا بە پێویستی ئەزانم کە لە دڵەوە سپاسی بەڕێز مامۆستا مستەفا دەلۆیی بکـەم کـە لـە دوسـەرەوە خۆم بە قەرزاری ئەزانم. چونکە بیری کۆکردنەوەی ئەم کەشکۆڵە و لێدوانی باسەکانی، بەهۆی ئەو فایلەوە لـە لای من دروست بون کە لە هاوینی 1995 دا لە سـلێمانی دایمـێ. هـەروەها بەشـێکی گرنگـی بەڵگـەکان بـە تایبەتی لێدوانی ڕۆژنامـە عـەرەبی‌یـەکان، مـەحزەری کۆبونـەوەکانی مەجلیسـەکانی نـواب و ئـەعیان، هـەردو بەیاننامەی خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لەو فایلەوە وەرگیراون. ئەمە سەرەرای ئەوەی کەڵکێکی زۆریشـم دیـوە لە لێدوانەکانی ئەو و ئەو گفتوگۆیانەی لـە گـەڵ هەنـدێ بەشـدار و شـایەتەکانی ڕوداوەکـانی ئـەو سـەردەمە کردونی.

1. کورد و پارلەمانی عیراق

1. 1. مەجلیسەکان

1. 1. 1. مەجلیسی تەئسیسی

لەکاتی هەڵبژاردنی مەجلیسی تەئسیسیدا، بەشێکی کوردستان بە تایبەتی ناوچەکانی سلێمانیو کەرکوک، بەهۆی جولانەوەکانی شێخ مەحمودەوە نا ئارام بو. رەوتی هەڵبژاردن، وەکو حکومەتی بریتانیا ئەیویست نەرۆیشت. لەبەر ئەوە ئەوانەی ویستیان لەباتی سلێمانی لەم هەڵبژاردنەدا بەشدار بن، بانگ کران بۆ کەرکوک.

ئەرکی سەرەکی مەجلیسی تەئسیسی پەسندکردنی پەیماننامەی عیراقی- بریتانی و، دانانی (قانونی ئەساسی عیراق) بو کە بەرنوسی هەردوکیان، لەلایەن کاربەدەستانی بریتانیەوە ئامادە کرابون. ئەگەرچی لەناو مەجلیسدا تاقمێ لە نائیبەکان دژی پەسندکردنی پەیمانەکە بون، بەڵام لەسەر هەڕەشەی مەندوبی سامی، مەلیک فەیسەڵ بە نیوەشەو زۆری نائیبەکانی کۆکردەوە. ئەندامانی مەجلیس بە زۆرایەتی دەنگ پەیمانەکەیان پەسند کرد. نائیبە کوردەکان هەمویان بە قازانجی پەسندکردنی، دەنگیان دا.

ئەگەرچی لەم مەجلیسەدا چەندین پیاوی ناسراوی کورد ئەندام بون، بەڵام پێناچێ کەسێکیان بە قازانجی کورد و سەلماندنی مافە نەتەوەییەکانی قسەیەکیان درکاندبێ.

لەم مەجلیسەدا و لە هەمو مەجلیسەکانی دوای ئەمیشدا کورد بەشدار بو. بەڵام وەکو تۆفیق وەهبی لە یادداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان نوسیوێتی: ژمارەی نائیبەکانی کورد لە مەجلیسی نوابدا لە چاو ژمارەی دانیشتوانی کوردستاندا زۆر کەمتر بوە. لە (88) نائیب تەنیا (11)یان کورد بون.

لەپاڵ مەجلیسی نوابدا مەجلیسی ئەعیان یش دامەزرێنرا. نیوەی ئەندامانی ئەم مەجلیسە لەلایەن مەلیکەوە دائەنرا. لەمیشدا ژمارەی کورد کەم بوە. لە (20) عەین تەنیا (2)یان کورد بون.

1. 1. 2. گلەیی لە نائیبەکانی کورد

رۆژنامەی (ژیان)ی سلێمانی لەسەر ئەم نائیبانە، بەوپەڕی توندیەوە لە سەروتارێکیدا نوسیویێتی: "ئەمە 3 دەورەی ئیجتماعییەی موهیمی نیابییەیان تێ پەران، کەچی میللەت لە ئێوە بە تەواوی سەعییەک و فەعالییەتێکی نەدی".

ئەگەرچی لە ژمارەیـەکی‌تریدا لەسـەر ئـەم وتـارە، پۆزشـی بـۆ نائیبـە کوردەکـان هێناوەتـەوە، بـەڵام لـە وتارەکانی دواتریدا، بەتایبەتی لەکاتی هەڵبژاردنی خولی تـازەدا، بـەر ڕەخنـەی تونـدوتیژی داون و نوسـیویێتی: "ئەمڕۆ لیواکانی کـورد دواکـەوتوی هـەمو عیراقـە. ئەمـەیش بـە واسـیتەی مەبعوسـەکانمانەوە بـو، چونکـە ئـەو مەبعوسانەی کە لە ئـەوەڵ دەورەدا ئینتیخابمـان کـردن، هـەموی نـا، فەقـەت بـە ئەکسـەرییەت هـیچ ئەوصـافێکی مەبعوسیان تیا نەبو. پیاوی ئەو مەجلیسە نەبون. هەریەکێکیان بۆ مەنفەعەتی خسوسی خۆیان مەنفەعەتی عمـومی میللەتەکەیان واز لێ هێنا بو، بۆ خاتری خۆیان گەورە بین هەر یەکە ئینتیسابی کرد بو بە یەکێ لـە وەزیرەکـان و پیاوە بەدەستەکانی ترەوە. عادەتەن وەکو مادونێکی ئەوان تابیعی هەمو ئەفکارو ئەوامیریان بون هەتا نەتیجـە وا دوایان خستین و لە هەمو ئەسبابێکی تەرەقی مەحرومیان کردن." ژیان، ژ103، 23 ی 2 ی 1928

1. 1. 3. **هەڵبژاردنی** 928

لە جەنیوەری 1928 دا مەلیک فەیسەڵ بۆ دوەمین جار داوای لە عەبدولموحسـین ئـال سـەعدون کـرد وەزارەت پێک بهێنێ. لەو کاتەوە کە بوبو بە مەلیکی عیراق (1921) تا ئەو کاتـە (1928)، ئـەوە شەشـەمین وەزارەت بو لە مێژوی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا، لەسەر تەکلیفی مەلیک فەیسەڵ پێک بهێنـرێ. مـەلیک فەیسەڵ وەزارەتەکانی زو زو ئەگۆڕی. نەی ئەویست هیچ کام لە سەرۆکی وەزارەتەکان ماوەیەکی درێژ لەسـەر کار بمێنێتەوە.

سەعدون وەک مەرجی پێشەکی وەرگرتنی ئەم کارە، داوای لە مەلیک کـرد مـەجلیس هەڵبوەشـێنرێتەوە، هەڵبژاردنی تازە بۆ دانانی مەجلیسێکی نوێ بکرێ. بیانویشی بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئـەوە بـو: وەزارەتەکـەی ئەو چەند ئەرکێکی قورسی لە ئەستۆدایە، لەوانە: چاوگێرانەوە بـە پـەیمانی عیراقی– بریتـانی‌و ڕێککـەوتنی جەنگی‌و دارایی‌و، مەسەلەی تەجنیدی ئیجباری. بۆ ئەنجامدانی ئەم کارانە یش پێویسـتی بـە زۆرایـەتی‌یـەکی پتەو و نەگۆڕ هەیە لەناو مەجلیسدا کە پشتیوانی لە وەزارەتەکەی بکا. مەجلیسی کۆن بەهۆی ناکۆکی حیزبـە بەشدارەکان و ناکۆکی ئەندامەکانیەوە، لەرزۆک و نائارام بو.

مەرجەکەی قبوڵ کرا. سەعدون وەزارەتی پێک هێنا. لەو وەزارەتەدا هیچ وەزیرێکی کـوردی تیـا نـەبو. پاش چەند ڕۆژێ لە دامەزراندنی وەزارەتەکەی سەعدون، مەجلیسی کۆن هەڵوەشێنرایەوە. وەزارەتی ناوخۆ بە بروسکە موتەسەڕیفەکانی ئاگادار کرد کە دەسبەجێ دەس بکەن بە هەڵبژاردن.

هەڵبژاردن لە عیراقدا هەمیشە جێگەی ڕەخنە بوە. چونکە حکومـەت هەمیشـە و لـە هـەمو شـوێنێ بـە ئاشکرا دەستی تێ وەرداوە. لـە دیـاری کردنـی نـاوی پاڵێوراوەکـان و لـە دەرچوانـدن و دەرنەچوانـدنیاندا بڕیاردەر بوە.

لەم بارەیەوە جارێک نوری سەعید لە بەردەمی مـەجلیسدا وتویـەتی: "ئـاخۆ لـە توانادایـە، سـوێندتان ئەدەم بە یەزدان، نائیبێ، پایەی لە وڵاتدا هەرچیەک بو بێ و هەرچەندێک خزمەتی دەوڵەتی کردبێ دەربچـێ، ئەگەر حکومـەت نەیـەت بیپـاڵێوێ؟ مـن گـرەو ئەکـەم لـە گـەڵ ئـەو کەسـەدا کـە چەنـد بـە پلـەو پایـەو بـە نیشتمانپەروەری خۆیەوە بنازێ، با ئێستا ئیستیقالە بکا و بڕوا، هـەڵبژاردن ئەکەینـەوە بـەڵام نایخەینـە نـاو لیستەی حکومەتەوە، ئینجا ببینین ئاخۆ ئەم نائیبە پایەبەرزەی کە چەند و چەند لایـەنگری لەپشـتە، ئـەتوانێ دەربچێ بە نائیب؟."

ئەوسا هەمو هاوڵاتی‌یەک مافی دەنگدانی نەبوە. تـەنیا ئەوانـە مـافی دەنگـدانیان هـەبوە کـە خـانو و زەویوزاریان هەبوە. هەڵبژاردن بە دو قۆناغ ئەنجام دراوە. لە قۆنـاغی یەکـەمدا ئەوانـەی مـافی هـەڵبژاردنیان هەبوە (ناخیبی ئەوەلی) تاقمێکیان هەڵبژاردوە (ناخیبی سانەوی)، ئەوان نائیبەکانیان هەڵبژاردوە.

لە شوباتی 1928 دا هەڵبژاردنی (ناخیبی ئەوەڵی و سانەوی) تەواو کرا. حکومەت بۆ ئەوەی پاڵێوراوەکانی خۆی دەربچێنێ، لە هەمو جێیەک دەستی خست بوە ناو هەڵبژاردنەکەوە. سەرۆکەکانی یەکە ئیدارییەکان: موتەسەڕیف، سەرۆکی شارەوانی، قایمقام، مدیری ناحیە.. لەناو ریزی (ناخیبە سانەوییەکاندا) بون، بۆ ئەوەی دەرچونی پاڵێوراوەکانی حکومەت مسۆگەر بکەن.

گلەییەکی زۆر هاتە سەر ئەم هەڵبژاردنە. سەدان سکاڵا و شکات بۆ مەلیک و دادگاکان نوسران. سەعدون کە سەرۆکی وەزیران بو، خۆیشی لە ڕەخنە رزگاری نەبو. ناوی لە لیستەی (ناخیبە سانەوی) یەکانی بەغدادا بو، کەچی لەسەر شاری بەسرا هەڵبژێردرا بو بە نائیب. لە کاتێکدا نە خەڵکی ئەوێ و نە دانیشتوی ئەوێ، نە خانو یشی لەوێ هەبو. ئەمە یش پێچەوانەی قانونی هەڵبژاردن بو. بۆ دەمکوتکردنی نارەزایی، سەعدون هەندێ لە رۆژنامەکانی داخست.

1. 1. 4. مەجلیسی نواب

لەکاتی ئەو هەڵبژاردنەدا کوردستان ئارام بو. شێخ مەحمود دوای پێکهاتنی لە گەڵ بریتانیا (1927) لە گوندی پیرانی سەرسنوری ئێران، بە گۆشەگیری دانیشت بو. دەستی وەر نە ئەدایە ناو کاروباری سیاسییەوە. پێ ئەچێ خەڵکی کوردستان بەتایبەت لە ناوچەی سلێمانی، هیوایەکی زۆریان لەسەر ئەم هەڵبژاردنە هەڵچنی بێ، بە گەرمی بەشدارییان تیا کردوە.

رۆژنامەی ژیان لەم بارەیەوە نوسیوێتی: "لەم بەینەدا بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە شاری سلێمانی وەزعیەتێکی عەجایبی بەسەرا هاتوە. لە هەمو کۆڵانێک، لە هەمو چایخانەیەک و دیواخانەیەک قسە و بەحسی مەبعوسی تیکرار ئەکرێتەوە. حەتا دەوائیری حکومەت، ستونی غەزەتە، بەم مەوزوعە ئیشغال کراوە. هەرکەسە بە نەوعێک تەشویقات بۆ خۆی وە یا خزمێک و دۆستێکی ئەکات. ئەوانەی کە ئیقتیداری کاتبیەکی دائیرەیەکیان نیە هەوای مەبعوسی کەلەیانی پڕ کردوە. ئەوانەی تا ئەمڕۆ کوردییەت و میللییەتیان پێ عار بوە ئەمڕۆ بەلافی فیداکاری و وەتەنپەروەری گوێی عالەمیان کەڕ کردوە."

"..... زائیرین ئەوەندە زۆر بوە دیوەخانانی پڕ کردوە. ئێمە بیستومانە کە لە کوردستانا هەر گەزۆ ئەبارێت، نەمانزانیوە کە ئەمساڵ پەڵەی مەبعوسی داوە." ژیان، ژ104، 1 ی 3 ی 1928

لەم هەڵبژاردنەدا زۆر کەس خۆیان ناودێر کردوە، لەوانە هەندێکیان لە هاوکارانی پێشوی شێخ مەحمود بون، وەکو مستەفا پاشای یاملکی کە لە کابینەی شێخ مەحمودا وەزیری مەعاریف و، ماجید مستەفا کە تا ساڵی 1927 یەکێ لە هاوکارە نزیکەکانی بو.

هەڵبژاردن لە سلێمانی و لە شوێنەکانی تری کوردستان، وەک شوێنەکانی تری عیراق بو. سەرۆکەکانی وەحدە ئیدارییەکان نەک ویستی ئازادی دەنگدەرەکان، دەستی بڕیاردەریان هەبو لە هەڵبژاردنی نائیبەکاندا. لە ئەنجامی هەڵبژاردنەکەی 4 ی 1928 دا چەند کوردێ لە مەجلیسی نوابی عیراقیدا، بون بە نائیب. رۆژنامەی ژیان بە درێژی لەسەر رابوردوی هەر یەکێکیانی نوسیوە، بە ستایشێکی زۆرەوە ناویان ئەبا.

ئەگەرچی هەندێ لەم نائیبە کوردانە خوێندەواری خاوەن شەهادە و رۆشنبیری شارەزای کاروباری سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی بون، لەناو کۆمەڵدا خاوەن پلەی کۆمەڵایەتی بەرێز بون، بەڵام زۆریان دانیشتوی بەغداد و دور بون لە کۆمەڵی کوردەوە. سەرەرای ئەوە یش، هەندێکیان ئەگەرچی بە ڕیچەڵەک کورد بون، بەڵام هەستی نەتەوەیی‌یان تێدا نەبوە. زیاتر لەوەی دڵسۆزی مەسەلەی کورد بن، بۆ پارێزگاری پلەو پایەی خۆیان گوێڕایەڵی ئامۆژگارییەکانی کاربەدەستانی ئینگلیز و دڵسۆزی عەرشی عیراقی بون. بۆ ئەوەی دڵی وەلی نیعمەتەکانیان لە خۆیان نەڕەنجێنن، هەندێ جار دژی خواستە نەتەوەیی‌یەکانی کورد وەستاون.

1. 2. هەوڵی نائیبەکانی کورد

لە 19 ی 5 ی 1928 دا مەجلیس کرایەوە. پێ ئەچێ لە سەرەتادا زۆر لـە دڵسـۆزانی کـورد ئومێـدی زۆریان لەسەر هەڵبژاردنی ئەم نائیبانە هەڵچنی بێ و بەتەمای دەسـکەوتی زۆر بـوبن. بـەڵام کـە هـیچ جـۆرە چالاکییەکی دیاریان نابێ، لێیان ئەکەونە ڕەخنەو لێدوان.

ژیان یش چەند سەروتارێکی بۆ ڕەخنە لێ گرتنیان نوسیوە. ژیان لەم روەوە نوسیوێتی: "موقابیل بەم وەزیفە موهیمەیەتان و لە حاڵێکا کە ئەزانن میللەتەکەتان ئەمەندە دواکەوتوەو ئەبێ فەوقەلحـەد سـەعی بۆ بکرێت کـەچی مەعەلئەسـەف هـەتاکو ئێسـتا نـە لـە مـەجلیس داو نـە لـە خاریجـەوە بـە نەشـریات و تەشەبوسات کەس خدمەتێکی لـە ئێـوە نـەدیو فەعالیـەتێکتان نەنوانـدو تـەئمینی یـەکێ لـە مەقاصـیدانی میللەتتان نەکرد".

لەو ماوەیەدا نائیبەکان کەوتنە جموجوڵ و پێشکەش کردنی عەریزە.

1. 2. 1. کاروباری خوێندن

کاربەدەستانی عیراق، بە بیـانوی نائـارامیو نـەبونی ئاسایشـەوە، کوردسـتانیان لـە هـەمو رویەکـەوە پشتگوێ خست بو. یەکێ لەو مەسەلانەی نائیبەکانی کورد گرنگیـیەکی زۆریان پێداوە، مەسـەلەی پەرەپێـدانی خوێندن و کردنی بە کوردی بوە. لەم روەوە ئەمین زەکی بەگ دو راپۆرتی گرنگی ئامـادە کـردوە کـە پشـت ئەستور بون بە ژمارە و پاساوی بەجێ.

لە یەکەمیاندا ئەڵێ: "لە لیوای موصل، هەولێر، کەرکوک و سلێمانیدا حاڵی حازر 38 مەکتـەبی کـوردی تیا مەوجودە، لە مەکاتیبی ئیبتیدائیو سانەوی کوردەکانا، لەسەر مینهاجی رەسمیی مەعاریف بـۆ 58 مـەوزوع کە مەجبورن تەدریس بکەن تەنها بۆ دەرسێکیان کتێبی کوردی هەیە. بۆ مەوزوعەکانی کە چونکـە کتێـب نیـە تەلەبەکان مەجبورن نۆت بگرن و لەسەر ئەو نۆتانە مـەحکومی سـەعی کـردنن. لاکـین لـە صـینفە ئەولیـەکانا چونکە تەلەبەکان بە تەواوی ناتوانن بنوسن مومکینیان نابێ نۆتێکی صەحیح بگرن.." ژیـان، ژ118، 21 ی 6 ی 1928

لە راپـۆرتی دوەمدا ئـەڵێ: "ئەگـەر تەماشـای واریـداتی لیواکـان بکـەین و موقایەسـەی بکـەین لەگـەڵ مەصاریفێکا کە بۆ مەعاریفیان تەخصیص کراوە لـە سـاڵی 926– 927 دا ئـەبینین ئـەو مەبلەغـەی، کـە بـە غەیری مەکتەبە عومیەکان، بۆ لیوای بەغداد صەرف کراوە عیبارەتە لە 38% بە نەزەری واریداتەکەیـەوە. لـە موسڵ دا 19% لە کەربەلادا هەتا 12.5% لە دلێم دا هەتا 10% لـە کـەرکوک دا 9% لـە دیالـەو بەصـرادا 8% لە مونتەفیک 7% لە کـوت دا 5.4% لـە حللـەو عـەمارەدا 5.3% لـە ئـەربیل دا 3.2% لـە دیوانیـەدا 2.5% لە سلێمانی 1%.

"ئێستا موراجەعەت بە ویجدانی پاک و مونەزەهتان ئەکەم عەجـەبا دروسـتە بـۆ مـەعاریفی لیـوای بەغـداد لـە 38% بە نەزەری واریداتەکەیەوە صەرف بکرێ کەچی لە لیوای سلێمانیدا 1% زیاتر صەرف نـەکرێ وە یـا وەکـو ئەبینین لە لیوای دیوانیە و هەولێردا 2.5% یا 3.5% صەرف بکرێ؟" ژیان، ژ 129، 20 ی 9 ی 1928

لە 1 ی 6 ی 1928 دا نائیبەکانی هەولێر: مـەعروف جیـاوک، ئیسـماعیل رەوانـدزی، جـەمال بابـان، عەبدوڵلا موفتیو نائیبەکانی کەرکوک: محەممەد سەعید، محەممەد جاف و نائیبەکانی سلێمانی محەممەد صـاڵح، صەبری، سەیفوڵلا خەندان، بە کۆمەڵ یادداشتێکیان دا بە وەزارەتی مـەعاریفی عیـراق. لـەم یادداشـتەدا داوای چاک کردن و گەشەپێدانی خوێنـدن و پـەروەردەیان کـرد بـو لـە جیهـەتی شـیمال دا. کومـەڵێک پێشـنیاری گرنگیان خستوەتە بەردەم کاربەدەستانی ئەو دەمی عیراق، لەوانە:

1. دامەزراندنی دەزگایەکی تایبەتی بۆ سەرپەرشتی کاروباری خوێندن لە لیوا کورد نشـینەکان دا، کـە ناوەندەکەی لە یەکێ لەو شارانەدا بێ.
2. پێکهێنانی لیجنەیەک بۆ دانانی کتێب و، وەرگێرانی کتێبی قوتابخانەکان بۆ کوردی.
3. کردنەوەی فێرگەیەک بۆ پێگەیاندنی مامۆستایان.
4. کردنەوەی قوتابخانە بۆ کچان.
5. کردنەوەی قوتابخانەی سەرەتایی لەو شوێنانەی پێویستن.
6. کردنەوەی قوتابخانەی سانەوی.

1. 2. 2. کاروباری ئابوری

کوردستان لەو سەردەمەدا لە هەلومەرجێکی ئابوری دواکەوتودا بوە. زەرەرو زیانی گیـانی و وێرانـیی سەردەمی جەنگی جیهانی و، دوای ئەوە یش نائارامی سەرومر، لەشکرکێشی و بۆردومان و شـەڕی بـەردەوام، وڵاتەکەی بەجارێ دواخست بو. ئەگەرچی ئەم نائیبانە چەند تەقەللایەکیان دا بۆ ئەوەی بودجەی تەرخان کراو بۆ کردنەوەی قوتابخانە، نەخۆشخانە، رێگاوبان، لە کوردستاندا زیاد بکەن، بەڵام هەمیشە بە بیـانوی نـەبونی پارەوە زۆر لەم پێشنیارانە رەت ئەکرانەوە. لە کاتێکـدا بەردەوام سـەرا و مەخفـەری پـۆلیس و سـەربازگەیان دائەمەزراند.

کاتێ باسی دواکەوتنی کوردستان و زۆرلێکراویی کورد ئەکرا، هەندێ لە رۆژنامـەکانی بەغـداد ئـەیان نوسی: ئەم قسانە بێگانە فێری کردون، ئەگینا ژمارەکان پیشانی ئەدەن کە پارەی زۆر لە کوردستان دا خـەرج کراوە. لە وەڵامی یەکێ لەم وتارانەدا کە رۆژنامەی (البلاد) ی بەغدادی لەم بارەیەوە بـڵاوی کردبـوەوە، نـائیبی هەولێر مەعروف جیاوک نوسیویێتی: "ئەو نوسەرە ئەڵێ: وڵاتی کورد، لەو پارەیەی خەزێنـە دەسـتی ئەکـەوێ، پارەیەکی زۆری تێدا سەرف کراوە. با بچێت سـەیری بودجـەی گشـتی بکـا بزانـێ جگـە لـە دروسـتکردنی مەخفەر و قەڵا کورد چی تری لێ دیوە؟ منیش ئەڵێم شارەکانی کـورد شـت کـڕین و فرۆشـتنیان هـەر لە گەڵ شارەکانی عیراقە، ئەویش چونکە بە هەرزان دەستیان ئەکەوێ".

تۆفیق وەهبی یش لە یادداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ئەگێڕێتەوە، کـاتێ کـە موتەسـەڕیفی سـلێمانی بوە، داوای کردنەوەی نەخۆشخانەیەکی کرد بو، بە بیانوی نەبونی پارەوە داواکـەیان رەت کردۆتـەوە، کـەچی کە موتەسەڕیفی موسڵ لە هەمان ماوەدا داوای دروستکردنی زیندانێک ئەکا، یەکسەر پارەی دروسـتکردنی بـۆ تەرخان ئەکەن. ئەم سیاسەتەی حکومەت دیارە بەم چەند نائیبە نەئەگۆرا، لەبەر ئەوە نەیانتوانی دەسـکەوتێکی ئەوتۆ بە دەس بێنن.

1. 2. 3. کاروباری بەرێوەبەرایەتی

لوتکەی چالاکییەکانی نائیبە کوردەکان لە مەجلیسی نوابی عیراقـیدا ئـەو یادداشـتەیە کـە ئیسـماعیل بەگی رەواندزی، جەمال بابان، محەممەد سالح بەگ، سەیفوڵڵا خەندان، حازم شەمدین، محەممەد بەگی جاف، لە مانگی 4 ی 1929 دا داویانە بە سەروەزیران و مەنـدوبی سـامی بریتانیـا لـە عیـراق. لـەم یادداشـتەدا داوا ئەکەن:

1. لیوایەکی تازە بە ناوی لیوای دهۆک لە قەزا کوردییەکانی موسڵ دروست بکرێ.
2. پەروەردەو خوێندنی ناوچە کوردیـیەکان لە بەغداد و موسڵ جیا بکرێتەوە، دەزگایـەکی تایبـەتییان بۆ دابمەزرێ کە ناوەندەکەی لە یەکێ لە لیوا کوردیـیەکاندا بێ.

3. لیوا کوردی‌یەکانی عیراق: هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دهۆک لە یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی‌دا یەک بخرێن. پشکنەرێکی لێوەشاوەی کورد بۆ سەرپەرشتی کردنی دابنرێ، لە ڕێگای ئەم پشکنەرەوە ببەسرێ بە بەغدادەوە.

4. بودجەیەکی تایبەتی بۆ ئەم دەزگایە تەرخان بکرێ.

چالاکەکانی کورد لەو سەردەمەدا جگە لە لیوای دهۆک، داوای پێکهێنانی لیوایەکی تریشیان کردوە لە ناوچە کوردنشینەکانی دیالە و کوت بە ناوی لیوای باجەلانەوە. لەم عەریزەیەدا ئەمان توخنی ئەو باسە نە کەوتون. پێ ئەچێ ئەوە یش بۆ ئەوە بو بێ ئینگلیز نەڕەنجێنن. چونکە هەر لە سەرەتاوە ئینگلیز دژی ئەم پرۆژەیە بوە.

نیشتمانپەروەرانی کورد بە خۆشی‌یەکی گەورەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت. چەندین بروسکەی پشتیوانی‌یان بۆ ناردن. بەڵام ئەم خواستانە نەک هەر لە مەجلیس‌دا باس نەکران و فەرامۆش کران، وەک ئەگێڕنەوە مەلیک فەیسەڵ لەسەر ئەم یادداشتە وتویەتی: "ئەگەر بەدەستم بوایە ئەوانەی ئەمەیان نوسیوە هەڵم ئەواسین!". کاربەدەستانی ئینگلیز یش بە جوڵانەوەیەکی جیابونەوەخوازی‌یان دانا. نائیبە کوردەکان ئیتر تەمێ خواردو بون. بۆ ئەوەی رقی کاربەدەستانی عیراق هەڵنەستێنن، جارێکی تر توخنی باسی لەو بابەتە نە کەوتن.

1. 3. کوردو ئینگلیز

1. 3. 1. توانجێکی راست بەڵام ناڕەوا

نەتەوەپەرستەکانی عەرەب، هەتا ئێستا یش لایان وایە ئەم داواکاری‌یانە بە هاندانی ئینگلیز بوە. بۆ ئەوەی هەڵوێستی حکومەتی عیراق لە گفتوگۆکانی‌دا لە بەرامبەر ئینگلیزدا لاواز بێ، ناچار بێ مەرجە قورسەکانی قبوڵ بکا. بێگومان ئەمە تۆمەتێکی بێ جێیە، چونکە:

یەکەم: دەوڵەتی عیراق، خۆی لە بنچینەدا دروستکراوی ئینگلیز بو. هەر ئینگلیز یش لەسەر پێ رایگرت و لە هەڕەشەی ناوەکی (کورد و شیعە) و دەرەکی (تورک) پاراستی.

دوەم: خواستەکانی کورد رەوا بون. ئەگەر ئەوان داواکانی کوردیان بسەلماندایە، ئەیانتوانی بە هەڵوێستێکی بەهێزەوە لە بەرامبەر ئینگلیزدا را بوەستن. داوای نائیبە کوردەکان لە پارلەمانی عیراق بۆ بایەخدان بە خوێندەواری و، کردنەوەی قوتابخانە و کردنی کتێبی قوتابخانەکان بە کوردی، چ زیانێکی لە گەلی عیراق و نەتەوەی عەرەب ئەدا؟ یان یەکخستنی ناوچە کوردنشینەکان و هەبونی جۆرێ لە بەڕێوەبەرایەتی ناوخۆ لە ژێر دەسەڵاتی ناوەندیی عیراق‌دا، چ زەرەرێکی بە سەربەخۆیی عیراق و قازانجەکانی نەتەوەی عەرەب ئەگەیاند؟ بەڵام ئەوانە هەمیشە (تەنازول)یان بۆ ئینگلیزو هێزەکانی دەرەوە پێ سەربەرزانەتر بوە لە (تەنازول) بۆ کورد.

ئەم قسەیە لە ناو کورد یش‌دا دەنگی داوەتەوە. زۆر کەس لە رۆشنبیرانی ئەو زەمانە بەدگومان بون لە هەندێ لە سیاسی‌یە چالاکەکانی کورد. لایان وابوە ئەو کارانە بە فیتی ئینگلیز ئەکەن بۆ ئەوەی بە وەزیفەیەکی گەورە پاداشتیان بدەنەوە، یان کێشەیەک دروست ئەکەن بۆ ئەوەی سەرنجی ئینگلیز بەلای خۆیاندا را بکێشن، تا ناچار بن بە دامەزراندنیان لە دەزگایەکی حکومەتی‌دا دەمکوتیان بکەن. بێکەس لەم بارەیەوە وتویەتی:

بێتو بەینی... و... زەڕڕیەک تێک چێ ئیتر
مەسئەلەی کوردایەتی ئەوسا بەجارێ خەست ئەبێ!

دیارە بێکەس مەبەستی لە تێکچونی بەینی عەرەب و ئینگلیز بوە.

یەکێ لەو توانجانەی نوسەرانی عەرەب لە کوردی ئەگرن، ئەوەیە نائیبە کوردەکان لە پارلەمانی عیـراقدا لە کاتی دەنگدانێدا هەمیشە دەنگیان بەو پرۆژە و پەیمان و رێککەوتننامانە داوە کە بە قازانجی ئینگلیز بـون. پێداچونەوەی لیستی ناوی دەنگدەرەکان، راستیی ئەم قسـەیە ئەسـەلمێنێ. بـەڵام ئەمـە تـوانجێکی راسـتە بـۆ سەلماندنی بەدگومانیەکی نارەوا.

1. هەڵوێسـتی نەتەوەپەرسـتەکانی عـەرەب، چ ئەوانـەی کاربەدەسـت و سیاسـی بـون، چ ئەوانـەی رۆژنامەوان و نوسەر، لە مەسەلەی کوردو خواستە نەتەوەییەکانی دۆستانە نەبوە، بەڵکو گـرژ و تونـد بـوە. ئەمە یش ترسێکی رەوای لەلای کورد بـە گشـتی دروسـت کـردوە کـە ئەگـەر کاربەدەسـتانی عـەرەب چـاوی ئینگلیزیان لێ دیار نەبێ، ئەوا کورد ئەفلیقێننەوە. تورک چی بەسەر ئەرمەنیو کـورد هێنـاوە، عـەرەب ئـەمان یش بەهەمان دەرد ئەبا. رۆژنامە عەرەبییەکانی بەغداد لەم جۆرە هەرەشانەیان ئەدا بـە گـوێی کـوردا. لەبـەر ئەوە بۆ پاراستنی خۆیان کە لایەنی لاوازو ژێردەستە بون، لە چەوسـاندنەوەی عـەرەب کـە لایـەنی بـەهێز و دەسەڵاتدار بوە، بون و مانەوەی ئینگلیزیان لە عیراق دا بـە پێویسـت زانیـوە. لـەم روانگەیـەوە بـە قـازانجی ئەوان دەنگیان داوە.

2. ئەوانەی بون بە نائیب و عەین، ئەگەرچی زۆریان لەناو شوێنەکانی خۆیاندا، پیاوی ناسـراو و خاوەن پلـەو پایـەی کۆمەڵایـەتی بـون، بـەڵام هیچکـام لـەم نائیبانـە بـە ئـازادی لەلایـەن کـورد خۆیـەوە هەڵنەبژێردراون. بە یارمەتی ئینگلیز و بە هـۆی ئەوانـەوە گەیشـتونەتە مەجلیسـەکانی نـواب و ئـەعیان. لەمەدا خۆیان بە قەرزاری ئینگلیز زانیوە، نەک بە هی گەلی کورد یا بە هی گەلی عیراق. بۆ دانـەوەی ئـەم قەرزە و دەستەبەرکردنی دەرچونەوەیان لە خـولی داهـاتوی هـەڵبژاردندا، دەنگیـان بـە قـازانجی ئینگلیـز داوە.

1. 3. 2. هەڵوێستی ئینگلیز لە خواستەکانی کورد

هەڵوێستی ئینگلیز بە رونی لەو نامەیەدا دەرئەکەوێ کە (کیلبێرت کلایتن) ی مەندوبی سامی بریتانی لە بەغداد، دەربارەی عەریزەی نائیبەکانی کورد لە 20 ی 4 ی 1929 دا، واتە دەسـبەجێ دوای پێشکەشـکردنی، بۆ سەرۆکی وەزیرانی عیراقی نوسیوە و بە راشکاوی ئەڵێ:

"...لە بەر ئەوە، من لام وایە کە شتێکی بنەرەتییە هـەر ئارەزویـەک بـەرە و جیابونـەوەخوازی لـەناو ئەرزەیەکی هەر بەشێکی تایبەتی ئەم نەتەوەیەدا هەبێ دابمرکێنرێتەوە...".

بە پێی تێگەیشتنی مەندوبی سامی، خواستەکانی ناو عەریزەکە دو جۆرن:

یەکەمیان ئەوانەن کە پێوەندییان بە خوێندن و پەروەردە هەیە. دوەمیان ئەوانەن کە پێوەنـدییـان بـە یەکخستنی لیوا کوردییەکانەوە هەیە لە بەرێوەبەرایەتییەکی نیمچە ئۆتۆنۆمدا. بیروڕای خـۆی، کـە بێگومـان بڕیاردەر بوە لە سیاسەتی حکومەتی عیراقیدا، بەم جۆرە رون کردۆتەوە:

"دەربارەی خاڵی یەکەم، من هەمو هاودەردییەکم هەیـە لە گەڵ ئـارەزوی کوردەکـاندا بـۆ گەشـەپێدانی پەروەردە کە تایبەتمەندییان بپارێزرێ لەناو سنوری ئەو بەڵێنانەدا کە پێشتر لەم نامەیەدا باسم کـردن. بـەڵام من هیچ بیانویەکم نیە، باوەڕ بەوە بکەم کە حکومەت درێخی کردوە لە لێکۆڵینەوەی بەرژەوەندییەکانی کـوردا لەم بارەیەوە لەناو سنورە تەسکەکانی توانای داراییدا. شتێکی ئاشکرایە لە دۆخی دارایی ئێستای دەوڵـەتدا، مەحاڵە بتوانێ هەمو پێویستییەکانی پەروەردە لە وڵاتدا بە تەواوی جێبەجێ بکا و ئەمە تـەنیا کـاتێ ئـەکرێ کە گەشەکردنی ئابوری بوژانەوەیەکی گەورە و پارەی پێویسـت پەیـدا بکـرێ بـۆ دامەزرانـدنی سیسـتەمێکی تەواوی پەروەردە، کە هەمومان بە ئاواتی ئەخوازین.

خاڵی دوەم، شتێکە ئەبێ حکومەت بە پێی پێویستیەکانی کارامەیی و گونجانی بەڕێوەبەرایەتی مامەڵەی لە گەڵ بکا. بەڵام وەکو سەرەتایەکی گشتی دژی دانانی هەر ڕێوشوێنێکم کە بەرەو جیابونەوەخوازی بچێ نەک یەکێتی، من لام وایە کە باشترین قازانجی نەک هەر هی دەوڵەت بەگشتی بەڵکو هی کورد یش بەتایبەتی، لەوەدایە کار بکەن بۆ پشت بەستن بە یەکتری و هاوکاری نزیکتر...".

مەندوبی سامی بۆ ئەوەی ڕێ لە هەر هەوڵێکی تر یش ببرێ کە ڕەنگە لای وەزارەتی دەرەوەی حکومەتی بەریتانی بدرێ، لە نامەیەکدا کە بۆ ئەم مەبەستە بۆ بەرپرسی کاروباری ڕۆژهەڵاتی نوسیوە، ئەڵێ: "لەم دواییانەدا بزوتنەوەیەکی جیابونەوە خوازانە لە لیوا کوردیەکاندا سەری هەڵداوەتەوە کە خۆی نواندوە لە ژمارەیەک عەریزەدا کە دراون بە مەلیک، سەرۆکی وەزیران و من...".

مەندوبی سامی لە گەڕانەوەیدا بۆ عیراق، یەکێ لەو باسانەی لە ناو گفتوگۆکانیدا لە گەڵ سەرۆکی وەزیرانی تورکیا و وەکیلی وەزیری دەرەوەی کردوە، کێشەی کورد بوە. لەو ڕووەوە بە ڕاشکاوی بە کاربەدەستانی تورکیای وتوە کە سیاسەتی بەریتانی لە عیراقدا ئەوەیە: "کورد هان بدەن وەکو هاوڵاتی دڵسۆز و ڕازی لەناو دەوڵەتی تازەی عیراقدا بژین"و، ئەڵێ: "بیری دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ شتێکی گەوجانەو لە کردن نەهاتوە. هەر واتەواتێک دەربارەی ئەوەی کە حکومەتی خاوەن شکۆ هانی شتی وا ئەدا درۆیە...".

1. 4. بەڵگەکانی: کورد و پارلەمانی عیراق

1. 4. 1. لە العراق ەوە:

"شکڵی ئیدارەی مەخسوسە لە مەنتیقەی کوردیدا لە نوتقی ڕەئیسەل وەزراوە تەلخیص کراوە:

"ئەم وڵاتە ئەگەر حقوقی جەمیعی عەناصری عیراقی تەئمین نەکرێ مومکین نیە بژی لازمە کە حقوقی کورد بدرێ. وە لازمە هەرچەند موەزەفی ئەوان بێ لە خۆیان و لە ناو خۆیان دا تەعیین بکرێ. وە لوغەتی کوردی لوغەتی ڕەسمیی بێ و لە مەدرەسەکانیان دا تەدریسات بە لوغەتی کوردی بێ. ئێمە لەسەر خۆمان فەرز کردوە ئەم حەقە بدەین.

"لە پاش ئەو شەرتە کە ئیعلان کراو هەمو مەندوبەکانی عیراق بە چاکیان بینی بە هەمو وەزارەتا تەبلیغی ئاتی ئیجرا کرا: شوبهە نیە کە مەعالی ئێوە ئاگاتان لە تەعەهودی ڕەئیسەل وزەرا هەیە کە لە مەجلیسی نوابا داویە و بۆ ڕۆژی ئەوەڵ ئیعلان کراوە ئەو خیتابە سیاسیە تەزەمونی ئەوە ئەکا کە حکومەت ئەم مەنهەج و مەسلەکە قبوڵ بکا لە ئیدارەی مەناتیقی کوردی دا عمومی موەزەفین لە خۆیان بێ و لوغەتی کوردی لوغەتی ڕەسمیی بێ. فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا ئەمری پێ کردین کە ڕجا لە ئێوە بکەین بۆ تەتبیقی ئەمە بەزلی جەهد بکەین." (ژیان، ژ13، 22 ی 4 ی 926)

1. 4. 2. بۆ مەبعوسێکی حەق لە ژێر پێ نەر

"لە ژمارەی 2149 غەزەتەی ئەلعیراق دا دیمان کە لە مەجلیسی نیابیدا لە ئەسنای موزاکەرە و موناقەشەی میزانیەی مەعاریف دا نوابی موحتەرەمەی کەرکوک و ئەربیل جەنابانی نەشئەت ئیبراهیم و یوسف ئیبراهیم و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ناتەواوی ئەلویەی مەعاریفی ئەلویەی شیمالیەو عەدەم عینایەتی حکومەتیان تەنقیدو، لە ئەلویە مەزکوردا بە کوردی تەعمیمی تەدریساتیان داوە، لەگەڵ ئەمانەیش دا کردنەوەی مەکتەبێکی سانەوی لە ئەربیل و ئیکمالی سانەوی کەرکوکیان تەلەب و بەیان کردوەو جەنابی ئەمین زەکی بەگ ئەمەی تەئید فەرموە، موقابیل بەم ئیدیعا حەقانەیە یەکێ لە ڕەفیقەکانیان جەنابی داود حەیدەری بەگ کە

ئەویش بۆ تەئمینی مەنافیع و مەقاصیدی مەشروعەی میللەت رەوانەکراوی ئەربیلە وتویەتی: "لە ئیدیعای لزومی تەدریسات بە زبانی کوردی موخالیفی رەفیقەکانمم، وە لەسەر موسامەحەکردنی تەدریسات بـە زبـانی کـوردی، مەعاریف بە هەمو هێزی خۆم تەنقید ئەکەم. لە ئەلویەی سەرودا مەعاریف زۆر ناتەواوە، قوتابیەکانی ئەو ناوە نە بە کوردیو عەرەبیو نە بە تورکی ئەتوانن قسە بکەن

"لەبەر ئەوەی ئەم قسانە لە زبان مەبعوسـێکی کوردەوە لە مەجلیسی میللەت دا بەیان کراوەو بۆ عالـەمی کوردایەتی تەجاوزێکە، مەجبور بوین کە بڵێین ئەم بەیاناتە لیسـانی حـاڵی هـیچ فـەردێکی میلـەت نیـە ئـیللا جەنابی مەبعوس خۆی نەبێ.

"ئەوەڵەن: صەرفی نەزەر کە کـوردی حـەقی مەشـروع و لیسـانی میلیمانـە و لـە نەتیجـەی فەلاکـەت و موصیبەتی گەورە گەورەدا نائیلی بوین و بە قەراری لایەتەزەلزەلی جەمعیەتێکی وەکو عیصبەتول ئومـەم پێمـان بەخشراوە، ئەمڕۆ هەمو میللەتێ موقەدیمەی خوێندن و تەحصیلیان بە لیسانی مادەرزادی خۆیان دائەمـەزرێنن، حەتتا بۆ تەئمینی ئەم مەقسەدە حکومەتی مەتبوعەی عادلەی عیراقیش لـە کـەرکوکـدا بـە تـورکی موسـاعەدەی تەدریساتی لوتف کردوە زیرا لە لایەنی هەمو ئەصحابی ئەقڵی سەلیم و شارەزایانی ئوصـوڵی فـەنی تـەعلیم و تەدریس موصەدەقە کە تەحصیلی ئیبتیدائی بە لیسانی میللی ئەو تەلەبانە بکرێ چاکترو شایانی ئیسـتیفادەترە لەمەی بە زبانێکی بێگانە بکرێ.

"سانیەن: لە ئەلویەی شیمالیە دا لەسەر بە کوردی تەدریسات موجیبی تەنقیدی مەعاریف نیـە، لـە پـێش هـەمو شـتێک دا دانیشـتوانی ئەلویـەی شـیمالی بـە ئەکسـەریەت کـوردە و، ئەمـەیش لـە دوای تـەدقیق و وردبونەوەیەکی ئاشکرایی دا غەیرە قابیلی ئینکار سابیت بوە، لە بەر ئەمە شایانی تەنقیـد مـەعاریف نیـە بـە کوردی خوڵقاو بونمانە، وە ئەو کەسیە کە ئەم حەقەی پێ بەخشین.

"سالیسەن: قوتابییەکانمان زۆر چاک ئـەتوانن بـە کـوردی قسـە بکـەن، ئەگـەر نەیکـەن ئـەبێ چـۆن کوردێک بن؟ وە لە بەر ئەمەی یـەکێ لـە مـەوادی پرۆغـرام تەدریسـاتی زبـانی عەرەبییـە هـیچ شـوبهەی نیـە عـەرەبییش ئـەزانن. بینائـەن عەلـەیهی جـەنابی داود حەیـدەری بـەگ هـەروەکو موخـالیفی رەفیقـەکانی بـو، بەیاناتەکەیشی خیلافی حەقیقەت و واقیع بو. جددەن جای تەئەسـوفە مەبعوسـێک کـە بـۆ تـەئمینی ئامـال و مەقاصیدی کۆمەڵێک رەوانە کرابێ و لەو مەوقیعەدا حەقی تەکەللومی بە سایەی ئەوانەوە دەست کەوتبێ کـەچی بیلعەکس زەربە لە بناغەی ئەمەلی میللەت بدا و بیەوێ بیروخێنێ و لـە حـەقێک کـە بـە هـەزار کـوێرەوەری و فەلاکەت دەسترەسی بوین مەحرومومان بکات. ئەگەر لـە مـەجلیسدا مەقسـەد لـە موعـارەزەو موناقەشـە جـەلبی زەرەرو روخاندنی ئەساساتی میللیەی خۆمان بێ، وەکو مەبعوسەکانی ئێمە ئیختیـاری سـکوت و ئیعلانـی بـێ تەرەفی کردن بەلامەوە گەلێ چاکترو موصیبترە! م.ا." (ژیان، ژ68، 31 ی 4 ی 927)

1. 4. 3. بۆ وەکیلە موحتەرەمەکانمان

"ئەی وەکیلانی میللەت!

"ئەی ئەو زاتانەی کە موقەدەراتی میللەتێکتان تەودیع کراوە!

"ئەی ئەوانەی کە ئەم وەزیفە موقەدەسە، موهیمە، حەیاتییەتان قوبوڵ کردوە!

"ئەی ئەو شەخصانەی میللەت موقابیل بە هەمو چاکەیەکیان تەقدیرو خراپەیەکیان مەسئولیان ئەکات!

"ئەی وەکیلە موحتەرەمە کوردەکانمان! ئەم خیتابەمان لەگەڵ ئێوەیە. وە ئەم هاوارەمان هەر موقابیل بە ئێوەیە.

"ئێمە نامانەوێ بەحسی دەورەکانی کە بکەین. لە دەورەکانی کەدا ئەوی ئیشـێکی کردبـێو حسـابێکی دابێ بە میللەتەکەی خۆی، هەر مەعالی ئەمین زەکی بەگی وەکیلی موحتەرەممان بوە.

"بەڵام توخوا ئێوە هیچ بە عمومی زانیوتانەو لێکتان داوەتەوە کە چ وەزیفەیەکی موقەدەس و حەیاتیتان تەودیع کراوەو گرتوتانەتە ئەستۆی خۆتان؟ عەجەبا نازانن وەتەنەکەتان لە چ حاڵێکایە، غەیری حقوق، لە هەمو ئاسارێکی عیمران و تەرەقی لە مەعاریف، صەنایع، تیجارەت، زەراعەت، ئیقتیصادیات دا چەندە مەحرومە؟ وە ئەگەر هەروا بمێنێتەوە چەند مەحکومی مردنە. وە نازانن بۆ ئەوەی بژی، تەرەقی بکات حقوقی چنگ کەوێ هیوا و ئومێدی هەر بە ئێوەیە؟

"ئێوە ئەبێ بزانن کە ئینتیخاب کردەی میللەتێکی یەک ملیۆن نفوسین. وە لە دواتانەوە پشتیوانێکی موهیم و بەقوەتی وەک ئەم میللەتە هەیە. وە ئەبێ بزانن و لە هەمو کەسێکی مەعلوم بکەن کە ئەمڕۆ لە مەجلیسی مەبعوسانی عیراق دا کۆمەڵێکی زۆر هەیە کە تەمسیلی شەعبێکی موهیمی وەکو کورد ئەکات.

"موقابیل بەم وەزیفە موهیمەیەتان و لە حاڵێکا کە ئەزانن میللەتەکەتان ئەمەندە دواکەوتوە و ئەبێ فەوقەلحەد سەعی بۆ بکرێت کەچی مەعەلئەسەف هەتاکو ئێستا نە لە مەجلیس‌دا و نە لە خاریجەوە بە نەشریات و تەشەبوسات کەس خدمەتێکی لە ئێوە نەدی فەعالیەتێکتان نەنواند و تەئمینی یەکێ لە مەقاصیدانی میللەتتان نەکرد." (ژیان، ژ 164، 4 ی 4 ی 929)

1. 4. 4. ویستنێکی مەشروع

"بۆ تەلەبی تەتبیقی ئەو ئیمتیازەی کە هەیئەتی عالی عصبە الامم لە حەلی ولایەتی موصلا بە کوردەکانیان بەخشیوە و بۆ ئەوەی ئەم حقوقە و، ئەم ئیمتیازە بە تەواوی لە هەمو موحیتی کوردستانا تەتبیق بکرێ لە چواری ئەم مانگەدا لە تەرەف مەبعوسە موحتەرەمە کوردەکانەوە تەقریرێک تەقدیمی رەئیسەلوزەرای عیراق و فەخامەتی مەندوبی سامی کراوە. وە بۆ ئەوەی هەمو کوردەکان لەم مەسئەلەیە حاڵی بن صورەتێکیشی بۆ دەرجی لە غەزەتەدا بۆ ئیدارەخانەی ژیان نێرراوە.

"وا صورەتی ئەو مەتالیبەی کە وەکیلە موحتەرەمە خۆشەویستە بە قیمەتەکانمان تەلەبیان کردوە بە تەرجومەکراوی نەشر کرا.

"وە دەرەجەی حسییات و مەسروریەتی میللەتەکەیش بەرامبەر بەم فەعالیەتەی کە وەکیلە خۆشەویسەکانمان بۆ موحافەزەی حقوق و بۆ بەرزبونەوەی وڵات و میللەتەکەمان کردویانە بە موفەصەلی عەرز ئەکرێ.

"فەخامەتی رەئیسەلوزەرای عیراق!

"صورەتێکی بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق!

"لەو وەقتەدا کە لوجنەی عصبە الامم خەریکی حەلی مەسئەلەی موصل بو، لە تەقریرەکەیانا تەوصیەیان کرد بو بە دانی بەعزێ ئیمتیازاتی ئیداری بە میللەتی کورد.

"لە خسوس ئیدارەیانەوە بۆ تەئمینی مەصالیحیان صەلاحیەت و حوریەتێکی کامیلەیان پێ بەخشی بون، بەڵام مەعەلئەسەف ئەم ئیمتیازاتە کە لازم بو لە عمومی کوردستانا تەتبیق بکرێ هەر مونحەصیر کراوەتە سەر لیوای سلێمانی و هەولێر و، ئەم ڕێیەی لە خسوس تەتبیقی ئەم ئیمتیازەوە حاڵی حازر گیراوە فائیدەیەکی علمی، ئیقتیصادی و ئیدارەیەکی باش کە ڕەغبەتیان لەسەر بێ، بە کوردەکان نابەخشێ.

"وە مەعلومە ئەم ئوصولە و ئەم ڕێیەی کە ئێستا بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە گیراوە و، کە حکومەت زۆر صعوباتی تیا ئەکێشێ، نەتیجە فائیدەیەکی باشیشی نابێ بۆ کوردەکان. کەواتە لازمە بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە تەشکیلاتێکی عمومی و واسیعتر بکرێ کە زیاتر مولائیم بێ بۆ حقوقی کوردەکان و ئەو وەقتە بە تەبیعی ئەم بارە قورسەیش لە سەرشانی حکومەت سوک ئەبێتەوە.

"بە قەلبێکی صەمیمیەوە ئیستیرحام ئەکەین تەماشای مەتالیبەکانی خوارومان بکەن. وە بە عەجەلە تەوەسول و صەلاحیەت بدەن بۆ ئەم تەشکیلاتە مەتلوبە موصیبەیە.

1. لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە لیوای موصل لە وەزعیەتی حازرەی دا عیبارەتە لە 24 ناحیەو 9 قەزا، وە ئەم قەزایانەیش ئەمانەن: شێخان، عەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، دهۆک، تەلەعفەر، سنجارو، نەفسی قەزای موصل. وە ئەگەر بڵێین ئەکسەریەتی عەشائیر و ئەهالی ئەم قەزایانە موافیقی لوغە، تاریخ و عادەتیان کوردن شتێکی تازە ناڵێین. وە ئەو خەریتەیەی کە لوجنەی عصبە الامم لەسەر ئەساسێکی جنسیەت لەم خسوسەوە رەسمی کردوە لە بەر چاومانە و بە ئاشکرا ئیسپات و ئیزاحی ئەمە ئەکات.

"غەیری ئەمەیش جددەن زۆر زەحمەتە بۆ موتەصەریفی لیوای موصل کە دائیمەن لە ناو ئەم مەنتیقە واسیعەدا بگەڕێ و ئاگاداری هەمو ئەحواڵی ئەهالیەکە بێ و، دیسانەوە بۆ ئەهالیش زۆر زەحمەتە کە بۆ ئیشی حکومەتییان دائیمەن بێنە مەرکەزی لیواو، لە بەر ڕێ دوری و لە بەر ئەوەی کە لە زبانی کوردی زیاتر لیسانێکی کە نازانن و لە بەر ئەوەی کە وەزعیەتی مالیەیشیان موساعید نیە لە بەر ئەوە ئیقتیراح ئەکەین تەشکیلی لیوایەکی کوردی بکەن کە مەرکەزەکەی دهۆک بێ و بە لیوای دهۆک ناو ببرێ و، قەزای عەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، مولحەقی ئەم لیوایە بن و، تەشکیلاتی ئەم لیوایەش بەپێی تەشکیلاتی لیواکانی ئێستای شیمال بێ و موعامەلاتی رەسمیەیان ببێ بە کوردی.

2. وە لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە موازەنە و میقیاسی میللەتێک هەر مەعاریفە و هەر مەعاریف ژین و سەعادەت و ئیستقبالی میللەتێک تەئمین ئەکات. وە عەکسی ئەمە ئەگەر میللەتێ مەعاریفی نەبێ مەحکومی مردن و زیللەتە. وە ئەگەر بە مونصیفانە تەماشای وەزعیەتی مەعاریفی لیوا کوردیەکان بکەین و لەگەڵ مەعاریفی مەنتیقەکانی کەدا موقایەسەی بکەین موتەئەسیفانە چاومان پێ ئەکەوێ کە مەعاریفی مەنتیقەی کوردستان بە دەرەجەیەک دواکەوتوە کە ئینسان موتەئەسیر ئەکات. وە وا ئەزانین ئەم دواکەوتنەی مەعاریفیش هەر لە بەر ئەوەیە کە مەربوتی مودیریەتی عمومیە لە بەغداد کە هیچ ئیهتیمام ناکات بۆ ئیکمالی ئەو واسیتانەی کە مەعاریفی ئەم مەملەکەتەی پێ تەرەقی ئەکات. وە غەیری ئەمیش ئەسبابێکی تری هەیە کە بە نیسبەت صەدەوە میقدارێکی زۆر کەمی بۆ مەعاریفی کوردستان صەرف ئەکرێت. وە ئیهتیمام ناکرێ بە تەرجومەو تەئلیفی کتێبان.

لە بەر ئەوە ئیقتیراحیش ئەکەین کە بۆ مەعاریفی ئەم لیوا کوردانە مودیریەتێکی مەعاریف تەعین بکرێ کە مودیرەکەی کوردێک بێ‌و مەرکەزەکەیشی لە یەکێ لەم لیوا کوردیانە بێ.

3. تەوحیدی ئیدارەی چوار لیوا کوردەکە بکرێ کە سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و دهۆکە. وە بۆ ئەمانە تەشکیلی موفەتیشیەتێکی عام بکرێت کە رەئیسەکەیان یەکێ بێ لە کوردەکان کە ئیقتیداری کیفایەتی بۆ ئەم وەزیفەیە مەعلوم بێ کە موراقەبەی هەمو ئیشوکاری ئەم لیوایانە بکات و موتەصەریفی لیواکانیش موراجەعەتی پێ بکەن و صەلاحیەتێکی تەواویشی بدرێتێ و مەربوتی پایتەختی حکومەتی عیراق بێ و، لە لیوا کوردەکانا تەمسیلی هەمو وەزارەتەکان بکات. وە بۆ ئوموری مالیە، ئیقتیصادیە، صحیە، عەدلیەیش هەئیەتێکی لەژێر دەستا بێ بۆ ئیستیشارە.

4. تەلەب لە حکومەت ئەکەین کە سەعی بکات بۆ تەعدیلی بەعزێ مەواد لە قەوانینی عیراق دا ئەوانەی کە ئەزانرێ بە نەزەر وەزعیەتی جوغرافیای ئەو مەنتیقەیەوە بۆ حقوق ئەهالیەکەی موساعید نیە تەتبیق بکرێ و، ئیقتیراح ئەکەین مەوادی قانونی ئەرازی بکەن بە صورەتێک کە لە دو ساڵ کەمتر نەبێ بۆ ئەوەی کە تەسهیلاتێک بێ بۆ مەصالیحی ئەهالیەکەو تەشجیعیشیان بکات کە بۆ تەسجیلی ئەرازییەکانیان تەشەبوس بکەن بە مەجانی.

5. ئیقتیراح ئەکەین بودجەی عومی ئەم مەملەکەتە– مەنتیقەیە موافیقی نیسبەتی لای خوارەوە صەرف بکرێ: لە میزانیەی عمومی ئەو مەبلەغەی کە بۆ دەوائیری مەرکەزیە تەخصیص ئەکرێ لێی تەنزیل بکرێ باقیەکەی تری مساواتەن یا بە نیسبەتی نفوس وە یا بە پێی واریداتیان بەسەر لیواکانی کەدا تەقسیم بکرێ. وە لازمە مەسئەلەی گومرگی عمومیش بە نەزەرێکی دیقەت بگیرێ.

"ئەی فەخامەتمەئاب! لەگەڵ ئەم حسیاتە چاکەی ئێمە هەمانە بەرامبەر بە حکومەت هیچ مانعێک نابینین بە ئیحتیرامەوە مەتالیبی میللەتەکەمان تەقدیمتان بکەین بە صیفەتێک کە رەئیسی حکومەتەکەن و رجا ئەکەین ئەم مەتالیبە بە نەزەرێکی دیقەت تەحقیق بفەرمون کە چەند بۆ زەراعەت و تەرەقی ئەرازی و توروقی مواصەلات مان چاکە و لە تەتبیقا چەند ئیدارەمان تەوسیع و وەزعیەتمان چاک ئەکات، ئێمە غەیری شتێک نەبێ کە تەتبیقی زۆر باش و مومکینە تەلەبێکی تر ناکەین کە بۆ حالەت و وەزعیەتی مالیەو سیاسیەی عیراق خراپ بێ.

دیسانەوە تەعزیماتی فائیقەمان تەقدیم ئەکەین.

ئیسماعیل نائیبی هەولێر، جەمال بابان کەزا، محەممەد صاڵح نائیبی سلێمانی، سەیفوڵڵا نائیبی سلێمانی، حازم نائیبی موصل، محەممەد جاف نائیبی کەرکوک." (ژیان، ژ 166، 11 ی 4 ی 929)

1. 4. 5. ئەی وەکیلانی میللەت!

ئەی خۆشەویستانی هەمو قەومی کورد!

"صورەتێکی تەرجومەکراوی تەقریرە بە قیمەتەکەتان کە لە نوقتەی محافەزەی حقوقی میللەتی کوردەوە داوتانە لە سەرەوە دەرج کرا.

"فەعالەت و جیدیەتێک کە بۆ ئیحقاقی حەقێکی مەشروعی کوردەکان و بۆ تەرەقی و تەعالییان ئیبرازتان فەرموە، سرورو خۆشییەکی خستە دڵی هەمو میللەتی کوردەوە.

"میللەت خۆی زۆر بە بەختیار ئەزانێ کە وەکیلێکی عالی و بە قیمەتی وەکو ئێوەی هەیە. بۆ ئەم مەتالیبە مەشروعە کە ویستوتانە هەمو پشتیوانتانن.

"بە خسوسی بە ناوی ژیانەوەو بە عومی بە ناوی میللەتی کوردەوە تەشەکورتان ئەکەین هەربژین." (ژیان، ژ 166، 11 ی 4 ی 929)

1. 4. 6. جوابی غەزەتەی العراق بە تاریخی 9 ی 4 ی 1929

"بەرامبەر بەو تەقریرەی کە وەکیلە خۆشەویستەکانی میللەتی کورد بۆ تەلەبی حقوقی میللەتەکە دابویان بە غەزەتەی العراق 9 ی 4 ی 1929 تاریخ دا چاومان بە چەند دێرێک کەوت.

"ئێمە چونکە زبانی حاڵی میللەتی کوردین هەرچەند لە سەرمان واجب بو جوابی بدەینەوە بەڵام بۆ ئەوەی حسیاتی کوردەکان تەحریک و نەتیجەی شتێکی خراپ تەولید نەکات نەمان ویست دورودرێژ جوابی بدەینەوە. هەر ئەمەندە ئەڵێین بۆ العراق زۆر عەیب و فکرێکی غەڵەتە کە بە هەمو حسیاتیەوە میللەتێکی شەجیع، صاحیب شەرەفی وەکو کورد تەهدید ئەکات و ئەیترسێنێ بەوەی کە ئەڵێ: "کوردەکان تەلەبی وا بکەن وەکو ئیدیعای ئەرمەنییەکانی لێ دێت کە موقابیل بە تورکیا کردیان و نەتیجە بەم حاڵە گەیشتن.

"ئەی صاحیب و موحەرریری العراق! بە جدی عەرزت ئەکەین کورد هیچ وەقتێک خۆی بە ئەرمەنی نازانێ و عیراقیش بە تورکیا. کورد بەو شەرتە لەگەڵ عیراقا ئەژی نەک وەکو غەزەتەکانی خاریج ئەڵێن و

ئەنوسن: "ئەبێ ئەم دو میللەتە وەکو بەریتانیا و ئوسکۆتلاندا بژین و تەماشای یەکتری بکەن" بەڵکو کورد ئەیەوێ زیاتر تەماشای بکرێ.

"رجا لە ئەولیای ئومور ئەکەین ئەگەر ئەیانەوێ ئەم دو میللەتە بە یەکەوە بژین نابێ مەیدان بدەن شتی وا بنوسرێ. چونکە غەزەتەکانی کوردیش مەجبور ئەبێ موقابیل بە هەمو تەعەروزێک نەک مودافەعە بەڵکو هجوم بکات. هەر ئەوەندە ئەڵێین." (ژیان، ژ 167، 15 ی 4 ی 929)

1. 4. 7. لە گیلبێرت کلایتنەوە بۆ عەبدولموحسین ئال سەعدون

لە گیلبێرت کلایتن (Gilbert Clayton)، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق
بۆ عەبدولموحسین ئال سەعدون، سەرۆکی وەزیرانی عیراق
بەغداد، 20 ی 4 ی 1929

"لەم یەک دو حەفتەی رابوردودا، کۆپی چەند عەریزەیەکم پێ گەیشتوە کە دراون بە حکومەت، یان بە بێ ناو بڵاو کراونەتەوە، لە لایەن ئەندامانی کۆمەڵگای کوردییەوە. لەوانە ئەو عەریزەیەی کە دراوە بە پایەبەرزتان. لام وایە ئەمە هەلێکە بۆ ئەوەی بیروڕای خۆم لەسەر مەسەلە گشتییەکە بۆ پایەبەرزتان رون بکەمەوە.

"پایەبەرزتان باش ئاگادارە لەو مەرجگەلەی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەربارەی پاراستنی هەندێ ماف و ئیمتیازاتی کوردەکان لە عیراقدا دای نابون. ئەم مەرجانە کران بە مەرجی بەلاداخستنی رەزامەندانەی کێشەی سنوری موسڵ و، حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا یش دڵنیاییدا بە کۆمەڵە کە رێزیان ئەگیرێ. حکومەتی عیراق یش هاوبیر بو لەم دڵنیایی دانەدا. منیش دڵنیا کرام کە بە دڵسۆزییەوە بەڵێنەکانی کە دراون بەجێ هێناوە و، لە پاشەڕۆژ یشدا هەروا بەردەوام ئەبێ.

"لەلایەکی ترەوە، ویستی حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیایە ببینێ یەکگرتنی هەمو ئەو توخمانەی کە دانیشتوانی عیراق پێک ئەهێنن لە دەوڵەتێکی جێگیر و پێکەوە گونجا و. هەر بە پێڕەوی سیاسەتێکی وەها عیراق ئەتوانێ ببێ بە ئەندامێکی بەهێز و گەشاوەی کۆمەڵگای گەلان.

"لە بەر ئەوە، من لام وایە کە شتێکی بنەرەتییە هەر ئارەزویەک بەرەو جیابونەوەخوازی لەناو ئەرزەیەکی هەر بەشێکی تایبەتی ئەم نەتەوەیەدا هان نەدرێ، ئامانج ئەبێ پشت بەستن بێ بە یەکتری و هاوکاری بێ لە نێوان کۆمەڵگا جیاوازەکاندا. هیوادارم لەچەندساڵی داهاتودا پێشکەوتنێکی دیار لە گەشەکردنی ئابوریدا ببینرێ. شتێکی ئاشکرایە کە هەر یەکێتی ئامانج ئەتوانێ زیادبونی گشتی لە خۆشگوزەرانیدا دابین بکا، ئاسودەیەک کە هاوبەشە جیاوازەکانی دانیشتوان وەکو یەک هاوبەشی بن.

"من وا تێبینی ئەکەم خواستە تایبەتییەکانی کە لە عەریزەکەدا خراونەتە بەرچاو ئەمانەن:

أ. پەرەپێدانی دامودەزگا پەروەردەییەکان لە ناوچە کوردییەکاندا.

ب. دامەزراندنی لیوایەکی کوردیی جیاواز کە ناوەندەکەی لە دهۆک بێ و، سەرەنجام یەکخستنی هەمو لیوا کوردییەکان لە چەشنی پشکنەرایەتی (موفەتیشییەت) ی نیمچە ئۆتۆنۆم دا.

"دەربارەی خاڵی یەکەم، من هەمو هاودەردییەکم هەیە لە گەڵ ئارەزوی کوردەکاندا بۆ گەشەپێدانی پەروەردە کە تایبەتمەندییان لەناو سنوری ئەو بەڵێنانەدا یە کە پێشتر لەم نامەیەدا باسم کردن. بەڵام هۆیەک نیە کەوا بکات لەو باوەڕەدا بم کە حکومەت درێخی کردوە لە لێکۆڵینەوەی بەرژەوەندییەکانی کوردا لەم بارەیەوە لەناو چوارچێوەی داراییدا. شتێکی ئاشکرایە لە دۆخی دارایی ئێستای دەوڵەتدا، مەحاڵە بتوانێ

هەمو پێویستی‌یەکانی پەروەردە لە وڵاتدا بە تەواوی جێبەجێ بکا. ئەمە تەنیا کاتێ ئەکرێ کە گەشەکردنی ئابوری بوژانەوەیەکی گەورەو پارەی پێویست پەیدا بکرێ بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی تەواوی پەروەردە، کە هەمومان بە ئاواتی ئەخوازین.

خاڵی دوەم شتێکە ئەبێ حکومەت مامەڵەی لە گەڵ بکا بە پێی پێویستی‌یەکانی کارامەیی و گونجاوی و بەڕێوەبەرایەتی. بەڵام وەکو سەرەتایەکی گشتی دژی دانانی هەر ڕێوشوێنێکم کە بەرەو جیابونەوەخوازی بچێ، نەک یەکێتی. من لام وایە کە باشترین قازانجی نەک هەر هی دەوڵەت بەگشتی بەڵکو هی کورد یش بە تایبەتی، لەوەدایە، کاربکەن بۆ پشتبەستن بەیەکتری و هاوکاری نزیکتر بۆئەوەی هەمو کەرتەکانی دانیشتوان، وەکو یەک بەشداربن. لەزیادکردنی ئەو گەشانەوەیەدا، کە باوەڕم وایە لەئەنجامی تەقەلاکانی حکومەتدا ئەبێ بۆ گەشەپێدانی سەرچاوەکانی وڵات. (بەڵگەی ژمارە FO371 ی 13759)

1. 4. 8. لە گیلبێرت کلایتنەوە بۆ سێر جۆن ئی شەکبێرگ

لە گیلبێرت کلایتن (Gilbert Clayton)، مەندوبی سامی بریتانییەوە لە عیراق
بۆ سێر جۆن ئی. شەکبێرگ (Shuckburg)، لە داونینگ ستریت، لەندەن
بەغداد، 22 ی 4 ی 1929

"لەم دواییانەدا بزوتنەوەیەکی جیابونەوەخوازی لە لیوا کوردی‌یەکاندا سەری هەڵداوەتەوە، کە خۆی نواندوە لە ژمارەیەک عەریزەدا کە دراون بە مەلیک، سەرۆکی وەزیران و من. هەندێک یش بەبێ ئیمزا بڵاوکراوەتەوە کە زۆر توندرەوانەترن و، کۆپی‌یەکانی ئەوان یش لەلایەن موفەتیشە ئیداری‌یەکانی ناوچە کوردی‌یەکانەوە نێردراون.

عەریزەکان بە زمانێکی هێمن دارێژراون و بەشێوەیەکی سەرەکی باسی داوای دامودەزگای پەروەردەیی زۆرتر ئەکەن لە زمانی کوردی و، یەکخستنی لیوا کوردی‌یەکان لە ناوچەیەکی جیاوازدا سەر بەخۆیان بێ.

مەلیک و هەروەها کۆرنوالیس، هەردوکیان پێشنیاریان کرد کە ئەم بزوتنەوەیە ئەبێ لە سەرەتاکەیەوە مەهار بکرێ بۆ ئەوەی گرنگی‌یەکی گەورەتر پەیدا نەکا. پێ ئەچێ بەشێکی بگەڕێتەوە بۆ ئەو تەنگوچەڵەمە وەزاری‌یە و، لەوانەیە زۆرتر یش بگەڕێتەوە بۆ هاتنی من بۆ ئێرە و بەدەستهێنانی پشتیوانی من لە ئاواتەکانی کورد. لە بەر ئەوە، من وام بیر کردەوە شتێکی باشە پاڵ بدەم بە پاڵ ئارەزوی حکومەتی عیراقەوە، بیروبۆچونی خۆم بۆ ئەوان لەسەر ئەم مەسەلەیە دەربڕم. نامەیەکم بۆ سەرۆکی وەزیران نوسی، لەوە کۆپی‌یەکت لەگەڵ ئەم بەریدەدا پێ ئەگا.

ویستم لەم مانگەدا سەری لیواکانی سەرو بدەم، بەڵام چونکە تەنگوچەڵەمەی وەزاری بەلادا نەکەوت بو، ئەبو سەردانەکەم واز لێ بهێنم، بەڵام وا دەرئەکەوێ نەچونەکەم بە خێر گەڕابێتەوە.

لام وایە نابێ ئەمە ببێتە هۆی بەهەڵە تێگەیشتن. بەڵام پێم وایە باشە هەندێ شت لە بارو دۆخەکە بزانی، بەتایبەتی چونکە زۆر لەوانەیە هەندێ مەزبەتە لەسەر ئەم مەسەلەیە ڕێ بدۆزێتەوە بۆ لای سکرتێری دەوڵەت یا شوێنی تر. (بەڵگەئ ژمارە FO371 ی 13759)

1. 4. 9. بۆ مەندوبە موحتەرەمەکانمان

بە موناسەبەتی حلولی ئیجتیماعی میللییەوە بۆ مەندوبە موحتەرەمەکانمان، نائیب و واجیباتی:

"ئوصوڵی نیابەت ئوصوڵێکی دیموقراسیە. ئەمڕۆ دەرەجەی ئەهمییەت و لزومی وەک (موتاعەرەفە)یەکی لێ هاتوەو لێدوانی زائیدە. ئەساسی مەوزوعی ئێمە تەدقیق و تەحقیقی ئەم ئوصوڵی موهیمەی حەیاتیە نیە،

چونکە تەقریبەن لە ئەواخیری عەصری هەژدەمەوە هەتا ئێستا، عولەما، تێگەیشتوانی غەرب و شـەرق خـەریکی تەشریحی ئەم مەسئەلەیەن. باوەڕ ناکەم کەس مابێ ئینکاری چاکی ئەم ئوصوڵی ئیدارەی حکومەتە بکات.

"ئەوەی ئێمە کردومانە بەسەر لەوحەی مەقال: وەزیفەو واجیباتی وکەلای ئوممەتە. لا عەلەل تەعین هـەر ئوصولێک وەلەو حـائیزی هـەمو ئەوصـافێکی نـافیع بـێ، بـە شـەرتی حوسـنی ئیـدارە ئیسـتیعمال نـەکرێ، فائیدەیەکی مەتلوبەی لێ ئیستیحصال ناکرێ. بینائەن عەلـەیهی ئـەم ئوصـوڵی نیابەتـەیش ئەگـەر لـە تـەرەف صاحێب لیاقەت و ئیقتیدارەوە تەتبیق نەکرێ لە جێگەی نەفع زەرەر ئەبەخشێ.

"لەپاش ئەم موقەدیمەیە بێینەوە سەر رۆحی مەسئەلە، ئێوە ئـەی حـەزەراتی وەکیلانـی ئوممـەتی بێچـارەی کورد، ئەم خیتابەمان لەگەڵ ئێوەیە. ئەبێ بزانن کە هەمو قەوانین و نیزاماتی حکومەت تا ئێوە تەصـدیقی نەکـەن ناکرێ، وە لەم خسوسەوە مەسئول، ئەم مەجلیسەی ئێوەیە. ئەم مەجلیسە هەمو بەجارێ تەمسیلی میللەتەکەی خـۆی ئەکات. کولی مەندوبێک لە تەرەف 25 هەزار کەسەوە تەوکیل کراوە و حقـوقی ئـەم 25 هـەزار کەسـە تـەودیعی ئۆباڵی ئەو کراوە. ئەو کورسیەی کە لە مەجلیس دا ئیشغالی ئەکەن شەرەفی 25 هەزار کەسی هەیە. ئـەبێ بـزانن کە دائیمەن هەر یەکێک لە ئێوە 50 هەزار چاو چاوەروانی خزمەت و فەعالیەتی لێ ئەکات.

"ئەمە 3 دەورەی ئیجتیماعییەی موهیمی نیابیەتان تێ پەڕان، کەچی میللەت لە ئێوە بە تەواوی سـەعیەک و فەعالیەتێکی نەدی، تەبیعی لـە حـەزەراتی ئێـوە بـەعزێکتان چاوتـان پـێ کـەوتوە وەیـا بیسـتوتانە کـە لـە ئەلویەکانی جنوب ئەمڕۆ لە خسوس هەمو شتێکەوە تەکامولی کردوە، هەمو مالەزمەیـەکی بـۆ ئیحـزارو هـەمو ئیحتیاجاتێکی دەفع کراوە. تەبیعی لیواکانی خۆیشتان دیوە. لازمە موقایەسەی بکـەن. عەجـەبا ئەسـبابی ئـەم هەمو نوقصانیەو دواکەوتنە نازانن؟ تەبیعی ئەیزانن کە مەندوبەکانی ئەوان لـە داخڵـی حـدود و صـەلاحییەتی خۆیانا هەمو نەوعە تەشەبوسـێکیان کردوە. واجیباتی مەودوعەی خۆیانیان بەجێ هێنـاوە و بـۆ میللەتەکـەیان تێ کۆشاون. هەتا بەم نەوعە میللەتەکەیان مەمنون و خۆشیان لای ئەوان خۆشەویست کردوە.

"ئەبینین کە ئەکسەر لە نوابـەکانی جنـوب بـۆ فـەحص و تـەدقیقی ئیحتیاجـاتی ئیقتیصـادی، عیلمـی، صیحی، ئەسورێنەوەو حەتا خاریجی مەنتیقەی ئینتیخابییەکان ئەگەرێن لە زەرورەت و لەوازیماتی میللـەت تـێ ئەگەن. بۆ پێکهێنانی ئەمانە ئیرشادو تەوصیەی حکومەت ئەکەن و بەو نەوعە واجیبـاتی موقەدەسـەی خۆیـان ئیفا ئەکەن. کەچی هێشتا زۆر لە ئێوە ئەمەندە مەراقی نەکردوە کە لـە داخڵـی مەنتیقـە ئینتیخابیەکـەی خۆیـا گەشتوگوزارێ بکات. ئیحتیاجاتی زەرورەتی میللەتەکە تەدقیق و بۆ ئیکمالی نەواقیصی تەشەبوسـێک بکات.

"وەقتێ بێ لێکدانەوە کە دەستی تەصویتتان بۆ قانونی (رەسمی فەواکیهە و ئەسـمار) هـەڵبڕی ئەبوایـە بتانزانیایە کە فەرمانی ئیفلاسی و مەحوبونەوەی میللەتێک ئیمزا ئەکەن.

"لازم ئەکات حەزەراتی ئێوەش: عمـومی مەندوبـەکانی کـورد لـە زەمـانی عوتلـەدا گەشـتوگوزاری عمـومی ئەرازی لیوا، قەزا، ناحیە، حەتا دێهاتـەکانی مەنتیقەکـەتان و مەنتیقـەی یـەکتری بفـەرمون و لـە رۆح، ئیحتیاجـاتی میللەتەکـە تـێ بگـەن و هـەموتان دائیمـەن موتـەفیق عـەینی وەکـو رۆحێـک، جسـمێک حەرەکـەت بکـەن. ئـەم نەواقیصاتانە و ئیحتیاجاتی میللەتە کە ئـەیبینن ئیرشـادو تەوصـیەی حکومـەتی بکـەن و، ئەگـەر وا بـەو نەوعـە ئیتیفاق و شارەزایی مەناتیقی یەکتری بـبن ئـەتوانن دائیمـەن لـە مەجلیسـا کیتلـە و پـارتێکی مـوهیم و بـەقوەت تەشکیل و ئیحتیاجاتی میللەتەکە بـە ئەکسـەریەت بـە حکومـەتی ئیکمـال بکـەن. وە میللەتەکـە لـە زەرەر و زیـان محافەزە و ویقایە بفەرمون ئەوسا میللەت بە کەماڵی جیددییەتەوە فەخرتان پێوە ئەکات و بە موقەدەستان ئەزانێ.

"ئیتر رجا ئەکەین کارێکی وا بکەن کە بۆ ئینتیخاباتێکی کە بە شەرەفەوە ئومێدی تەوکیل کردنتان لـە میللەتەکە بکەن.

"ئیتر ئینتیزاری فەعالییەت و مەساعی مەشکورەتان ئەکەین!" (ژیان، ژ 87، 25 ی 10 ی 1927)

1. 4. 10. ئیجتیماعی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"لـە 1 ی مانگـا مەجلیسـی مەبعوسـان و ئـەعیان ئیجتیماعیـان کـردوە، لـە نەتیجـەی ئینتیخاباتـا بـە ئەکسەریەت فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسی مەجلیسی مەبعوسـان و لە نەتیجەی ئینتیخاباتی مەجلیسی ئەعیانا مەعالی یوسف ئەفەندی سویدی ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسـی مەجلیسی ئەعیان.

"تەئجیلی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان: لەسەر ئیرادەی مەلەکییە مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان چل و پێنج رۆژ تەئجیل کراوە." (ژیان، ژ 89، 8 ی 11 ی 1927)

1. 4. 11. وەزارەتی عیراق

"غەزەتەی بەغداد تایمس نوسیوێتی کە مەوقیعی وزەرای عیراق باش نیە، عومری درێژیـان شـەش حـەوت رۆژی ترە. فەقەت غەزەتەکانی تری بەغداد ئەم خەبەرە تەکزیب ئەکەن، چونکە ئەڵێن لـە عیراقـا وەزعییـەتێکی وا روی نەداوە کە ببێ بە سەبەبی سقوتی هەیئەتی وەزارەت." (ژیان، ژ 89، 8 ی 11 ی 1927)

1. 4. 12. مەجلیسی مەبعوسان

"موافیقی مادەی 23 ی قانونی ئەساسی چونکە لازمە ئەگەر غەیبوبەتی جەلالەتی مـەلیک لـە چـوار مانـگ تەجاوزی کرد مەجلیسی مەبعوسان کۆ ببێتەوە و لەو خسوسەوە موزاکەرە و قەرارێک بدەن و جەلالەتی مـەلیکیش چونکە سەفەرەکەی لە 4 مانگ تەجاوزی کرد ئیرادەی ملوکانە صادر بوە کە بۆ موزاکەرەی ئەم خسوسە لـە 7 ی مانگ دا مەجلیسی مەبعوسان کۆ ببێتەوە و ئیجتیماع بکا." (ژیان، ژ 94، 13 ی 12 ی 1927)

1. 4. 13. طەلەبی عەفو

"سقوت و تەشکیلی قابینە

"لەبەر ئەوەی فەخامەتی رەئیسەل وزەرا جەعفەر پاشا لە ریاسەتی قابینە ئیستیعفای کرد، ئیستیعفاکەیشـی لە تەرەف جەلالەتی مەلیکەوە قوبوڵ فەرموراوە، ئیرادەی ملوکانە صادر بـو کـە فەخامـەتی سـێر عەبدولموحسـین بەگ ئەلسەعدون رەئیسەل وزارەتی دەرعوهدە و قابینە تەشکیل بفـەرموێت، لـە تـەرەف فەخامەتیـەوە قابینـە لـەم زاتانە کە لە خوارەوە ئیسمیان دەرج کراوە تەشکیل و کورسی وەزارەتیان ئیشغال فەرموە:

رەئیسەل وزەراو وەزیری خاریجییە و وەکیلی دیفاع

سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون.

وەزیری داخلییە	عەبدولعەزیز ئەلقەصاب.
وەزیری عەدلییە	حیکمەت سولەیمان بەگ.
وەزیری مالییە	یوسف غنیمە.
وەزیری مەعاریف	تۆفیق بەگ ئەلسویدی
وەزارەتی زەراعەت و ڕەی	سلێمان ئەلبەڕراک
وەزارەتی ئیشغال	عەبدول موحسین ئەلشەلال
وەزیری ئەوقاف	ئەلشێخ ئەحمەد داود.

(ژیان، ژ 98، 17 ی 1 ی 1928)

1. 4. 14. بە موناسەبەتی ئینتخاباتی تازەی مەبعوثانەوە

چەند قصەیێکی رەق ئەمما ناخۆش:

لە سێر هەمفریس (F. H. Humphreys) ەوە

"بۆ لۆرد پاسفیلد

12 ی 12 ی 1930

4. بۆ رۆژی دوایی عیسمەت پاشا و شوکری کەیا وەڵامی تەلەفۆنەکانیان دامەوە، لەسەر پەیوەندی تورکی– عیراقی دواین، بەتایەتی سەبارەت بە کوردستان. من رونم کردەوە کە سیاسەتی حکومەتی خاوەن شکۆ، وەکو هێزی ئینتیداب لە عیراق دا، ئەوە بو کە عەرەب هان بدا کە بە تەعاتوف و عەدالەتەوە رەفتار لە گەڵ کورد بکەن وە کورد هان بدا کە وەکو هاوڵاتی دڵسۆزی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق بژین. بیری کوردستانێکی سەربەخۆ گەوجانە و لە جێ بەجێ کردن نەهاتوە. هەر واتەواتێک دەربارەی ئەوەی کە حکومەتی خاوەن شکۆ هانی دابن درۆ بوە.

"لە وەڵامی ئەوەدا کە حکومەتی عیراق چ هەنگاوێ ئەنێ بۆ ئەوەی ئەو کوردانە دالدە نەدا کە لە بەردەم سوپای تورکدا هەڵدێن بۆ عیراق؟ وتم، حکومەتی عیراق هەرچییەکی لە توانادا بێ ئەیکات بۆ چەککردنی پەنابەرانی کورد، رێگەیان نادا ئەرزی عیراق وەکو بنکە بەکاربهێنن بۆ چالاکی عەسکەری دژی تورک و، دڵنیام کردن کە هەر سەرنەکەوتنێ لە دانانی رێوشوێنی کاریگەر و گونجاودا ئەگەرێتەوە بۆ نەبونی توانا نەک بۆ نیازی باش.

"هەروەها وتم کە لیژنەی هەمیشەیی سنور بەتەنیا ئەتوانێ بەشداری بکا لە جێگیر کردنی ئاسایشی سنوردا ئەگەر بایەخی زۆرتر بە جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی بدرێ. ئەگینا باشتر وایە هەرلایەک بەرێگەی خۆی درێژە بە ئیجرائات بدا.

"هەردو وەزیرەکە زۆر روخۆش بون دڵنیایان کردم کە رازین لە بۆچونی دۆستانەی حکومەتی عیراق. بەڵێنیان دا هاوئاهەنگی بکەن بۆ رێگرتن لە پەلاماردانی سنور کە لەم دواییانەدا زەرەری بەرچاویان گەیاندوە بە خواروی کوردستان، رەنگە بگەرێتەوە بۆ کێشانەوەی مەخفەرەکانی تورک لەناوچەکانی سەر سنور.

5. عیسمەت پاشا لە میوانداریەکەی نیوەڕۆدا کە سێر جۆرج کلارک کردی... پێی وتم کە هیچ گلەیییەکی راستەقینەی لە عیراق نیە. بەڵام هیوادارە بە زویی هەوڵ بدرێ شێخی بارزان بهێنرێتەوە ژێر کۆنترۆڵ کە هاودەردییەکی کاریگەری نیشان داوە لەگەڵ یاخیانی کورد لە تورکیا." (بەڵگەی ژمارە F0371 ی 14521)

تێبینی لەسەر ئەو گفتوگۆیانەی لە ئەنقەرە کراون لە نێوان نوری پاشا سەعید و سەرۆک وەزیرانی تورکیا و وەزیری کاروباری دەرەوە

گفتوگۆکانی لە گەڵ عیسمەت پاشا و دکتۆر تۆفیق روشدی بەگ لەسەر سێ مەسەلە بون، ئەشێ وا کورت بکرێنەوە:

1. مەسەلەی ئاسایشی سنورەکانی نێوان تورکیا و عیراق کە لە دوای پەیماننامە سێ قۆڵییەکەیساڵی 1926 هاتە ئاراوە: بەرئەنجامی ئەو گفتوگۆیانە وا کەوتەوە کە حوکمەتی تورکی زۆر سەغڵەتە بەوەی کە نابێ چیتر رێگە بدرێ چالاکی زیاتر لە لایەن هەندێ لایەنی شەڕخواز لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شێخی بارزاندا ئەنجام بدرێ. من سەرسامیی خۆم دەربڕی کە بۆ دەبێ سەبارەت بەو مەسەلەیە ئەوەندە خۆیان سەغڵەت کردبێ، چونکە ئەوەندەی من ئاگادار بوبم بۆ ماوەیەکی ئەوەندە کورت خایەن یش نەبوە کە زانیومانە شێخی

بارزان جۆرێک لە یارمەتی و چەکی لەو ناوچانە وەرگرتوە کە کەوتونەتە ناو سنوری تورکیا. عیسمەت پاشا پرسیاری لێ کردین بۆ بەخشینی پتر زانیاری لەمەڕ ئـەو مەسـەلەیە و ئـاخۆ بڵـێی ئێمـە وا زەن بکـەین کـە حوکمەتی تورکی هانی شێخی بارزان بدا یان چەکی بۆ دابین بکا؟ من وا وەڵامم دایەوە کە من لەو بارەیـەوە تەواو دڵنیا نیم. بەڵام ئێمە هۆکاری خۆمان بەدەستەوەیە کە ئەو یارمەتیە بەو چەشنە لە سنورەکانی تورکیاوە پەڕیوەتەوە، لەوانەشە لە لایەن هەندێ لە سەرۆک خێڵەکانی کوردەکانی ناو تورکیاوە هاتبێ.

"دەسەڵاتدارانی ئەنقەرە ئامادەیی خۆیان دەرخست بەوەی کە هێزە تورکیەکان لەسـەر سـنور مۆڵگـە داکوتن. دەبێ حوکمەتی عیراقی هەندێ هەڵمەتی سزا دان دژ بە شـێخی بـارزان ئـەنجام بـدا. لـەو حاڵەتـەدا هێزەکانی پاراستنی سنوری تورکیا دەتوانن هەر یەکێک بگرن کە بەو سنورەدا دزە بکا و بیـەوێ بپەڕێتـەوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی تورکیا. پاش گرتن، تەسلیم بە دەسەڵاتدارانی عیراقی دەکاتەوە.

"من بۆ ئەو مەسەلەیە سوپاسم کردن و پێم وتن لە حاڵەتێکدا عیراق بیەوێ هەنـدێ کـاری سـزادەرانە ئەنجام بدا، باشترین وەرز بۆ ئەم مەبەستە بەهارە نەک پایز. چونکە پایز وەرزێکە لێ ناگـەرێ ئۆپەراسـیۆنی سەربازی درێژخایەن ئەنجام بدرێ. لەبەر زۆر هۆ کە یەکێک لەوانە دەست پێکردنی بارانە، جگە لـە ناخۆشـی ڕێگاو بان، لە گەڵ زانینی ئەو حەقیقەتەی کە ئەم ناوچانە بە بونی حکومـەتێکی شارسـتانی ڕانـەهاتون، ئـەو هەمو فاکتەرانە وا دەکەن ئۆپەراسیۆنی سەربازی نوشوستی بێنێ، بە دیوی ئەودیودا وا دەکـات کـە بـوارێکی فراوان بڕەخسێ بۆ گرتنەبەری هەندێ هەنگاوی بەرگری کردن کە لەلایەن هەڵگەراوەکانـەوە دەگیرێتەبـەر، وا دەکات ئەو هەڵمەت و پاکسازیە سەر نەگرێ و تەنگ و چەڵەمەی بێتە ڕێ.

"لە 18 ی 9 ی 1930 چاوم کەوت بە بەرپرسی کاروباری تورکیا لـە بەغـداد. پـێی ڕاگەیانـدم ئـەو ئۆپەراسیۆنەی سوپای تورکیا لە ناوچەکانی ئارارات بەڕێوەی برد کۆتایی هاتوە. سـەربازەکانی تـورک ڕووەو ناوچەیەکی دیکـە ملیـان نـاوە کـە دەکەوێتـە ڕۆژئـاوای دەریاچـەی وان. ئـاوات یشـی خواسـت هـەر هـەمو ئۆپەراسیۆنەکان لە ماوەیەکی کورتدا کۆتاییان بێ. پاش ئەوە... بەرپرسی کاروباری تورکی گەڕایەوە سـەر هەندێ مەسەلە کە من لە ئەنقەرە یش گوێم لێ بوبـو، لەمـەڕ دڵنیاکردنـەوە لـەوەی کـە سـوپای تـورکی لەسـەر سنورەکانی نێوان عیراق و تورکیا جێگیر دەبێ و لەوێ چاوەڕێ و چاودێر دەبێ، لەو کاتەی حوکمەتی عیراق هەندێ پەلامارو هەڵمەتی سزادەرانە دژ بە شێخی بارزان بەڕێوە دەبـا. مـن سوپاسـم کـردو دڵنیـام کـرد لـەم کاتەدا حکومەتی عیراقی لە بیری ئەنجامدانی ئۆپەراسیۆنێکی لەو بابەتەدا نیە. لە بەر ئـەو هۆکارانـەی پێشـتر ئاماژەمان بۆ کرد. بەڵام گەر بڕیاریدا کارێکی وا ئەنجام بدا، لەو بڕوایەدایین لـە مـانگی 4 دا بـێ کـە دیـارە گونجاوترین وەرزە بۆ ئەم هەڵمەتە تۆڵە سێنە." (بەڵگەی ژمارە Fo371 ی 14521). کاک شێرزاد حەسەن وەری گێڕاوە

13 ی10 ی 1930 ڕۆژهەڵاتی عیراق نهێنی

ئەم بەڵگەنامەیە موڵکی خاوەن شکۆ حکومەتی بریتانی یە ژمارەی 8 ئەرشیف

2. لە سێر جەی کلارک بۆ مستەر ئەی هاندرسن

لە 13 ی ئۆکتۆبەر وەرگیراوە.

6. لە کۆبونەوە هەرە ڕەسمییەکانا لە گەڵ دەسەڵاتدارانی تورکـدا، مەسـەلەی کـورد بـەو ڕادەیـەی کـە کاریگەری لەسەر تورکیاو عیراق هەیە، زۆر ڕاشکاوانە قسەو باسی لەسەر کرا. بـەڵام هـەر بـە هـەمان ڕۆحـی دۆستانە، هیچ سکاڵایەکی ڕاستەوخۆ لەمەڕ لاوازی حوکمەتی عیراق بەرز نەکرایەوە. لـە سـۆنگەی ئـەوەی کـە

شێخی بارزانیەکان توانیبوی پشتگیری کوردە هەڵگەراوەکانی ناو تورکیا بکات. لە راستیدا پارەیەکی موستەحەق کە دەبو بدرێ، ئەویش چونکە زانراوە حوکمەتی عیراقی تائێستا نەیتوانیوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شێخی بارزان کۆنترۆڵ بکا، بەڵام مەندوبی سامی داوای لێ کرابو فشار بخاتە سەر حوکمەتی عیراقی بەوەی کە زۆر پێویستە هەندێ رێورەسمی کاریگەر بخەنەکار کە لە بەرژەوەندی هەردو وڵاتەکەدا بێ. بەڵام من هەست دەکەم سێر ئێف. هامفریز توانیبوی تورکیا رازی بکا کە ئەمەیان ئەوەندە نیازپاکانە نیە، چونکە لەمەڕ بونی هێزێکی وا بۆ جێبەجێ کردنی ئەم کارە لە عۆدەو توانای بەغدا دا نیە. هەوڵ یش ئەدا ئەم روانینە دەستبەجێ بە حوکمەتی بەغداد رابگەیەنێ. بۆ ئەوەش دڵنیایی و رەزامەندی خۆی دەربڕی." کاک شێرزاد حەسەن وەری گێراوە

1. 4. 15. قسەی حەق وەلەو ڕەقیش بێ نابێ کەس پێی ناخۆش بێ..

"وەکو تەماشا ئەکەم و ئەبینم لە سلێمانی و لە خارج، زۆر کەس و ئەنواعی ئینسان خۆی حازر کردوە و تەشەبوسات ئەکەن بۆ ئەوەی کە بین بە مەبعوس.

"ئەم زەواتانەش قسمێکیان بەبێ مەسئولیەت موقابل بە میللەت خوا کردونی بە مەبعوس و بەقەد مەبعوسێ کە بۆ میللەتی خۆی صەرفی صیمت و غیرەتی کردبێ، حورمەت و شەرەف و ئەملاک و سەروەتیان هەیە و لە نەزەر عمومدا زۆر بە ئیعتبار و نفوزن، لاکن مع التأسف چونکێ لەمەوپێش تەحسیلی مەکتەب لەم محیطەدا مهم و مطلب نەبوە باخسوس بۆ پیاوێک کە ساحێبی سەروەت و ملاک بو بێ دڵی نەهاتوە ئەولاد لەخۆی دور بخاتەوە و بینێرێتەوە مەکتەب و زیاتر مغرور بە ثروەت و ئەملاک و ئیعتیباری ئەولادی لە تەحسیلی مەکتەب و مەکاتب عالی محروم کردوە هەر تەنها بە حجرەکانی محلە اکتفای کردوە و بەسایەی شەرەف و ئەملاکیانەوە بە حورمەت ژیاون و ئێستایش لە نەزەر ئەهالی دا ئەو شەرەف و حورمەتە باقیە فەقەت چونکە لە مەکاتب عالی دا تحصیلیات نیە ئەم وەزیفە مهمەیان پێ ناکرێ و هەر تیا مەحجوب ئەبن. چونکە ئەمرۆ وەزیفە نیە کە لە وەزیفەی مەبعوسی مهمتر بێ وەکو وەزیفەی تر نیە هەر مقابل بە شەخصێک مەحجوب بێ. مەحجوبی مەبعوسی مقابل بە میللەتێکە، مەبعوسی مقتدرو زبان زان و عالم و صاحب وجدان و بە هیمت بێ میللەتێک بەرز ئەکاتەوە و وڵاتێک معمورو ئاوەدان ئەکات، خوانەکردە عەکسی ئەمە بێ میللەتێک دوا ئەخات و وڵاتێک وێران ئەکات و خۆشی رەزیل و بێ حورمەت ئەبێ.

"کەوابو یەکێ لە هەمو خسوسێکەوە خۆی بەلایق نەبینێ و نەزانێ لەم وەزیفەیەدا مەحجوب نابێ، نابێ و حەیفە تەشەبث بەم وەزیفەیە بکات و ئۆباڵی میللەتێک بخاتە ئەستۆی خۆی و ئیعتیباری خۆی لای میللەتەکە مەحو بکاتەوە، بەعزێکی تر هەن کە خۆیشیان ئەیزانن ئەم وەزیفەیەیان پێ ئیفا ناکرێ و ناشبن بە مەبعوس، کەچی منفعتی زاتی سوقیان ئەکات تشبث بۆ ئەم بارە قورسە ئەکەن، ئەمانەش دو کلمە خوێندنی ابتدائی، وەیاخود چەند لە مأموریتدا مستخدم بون، چوار کلمە فێربون سوقی ئەم تشبثی کردون، مەبعوسی هەر بەتەنیا بە خوێندن و خوێندەواریش تەواو نابێ، نابێ لە بەر بێ مأموریەتی و یاخود بۆ ترقی مأموریت ئەم تشبپە بکات، مەبعوس ئەبێ میللەت پەروەر بێ، صاحبی ئەخلاق و وجدان و رەحم بێ، عالم و زبان زان بێ، موقعی ئیجتیماعی لای میللەتەکەی بێ، منفعت پەرست نەبێ، لە احتیاجات میللەت چاو نەپۆشێ، بە ثبات بێ، رۆحی خۆی فیدای منفعتی میللەت بکات و بتوانێ مجادلە لەگەڵ ئەو پیاوە تحصیل دیدانە بکات کە لەو مەجلیسەدا مجادلە و سەعی بۆ وەتەنی خۆیان ئەکەن، چونکە هەمو ئەیزانین لەو مەجلیسەدا حەیات و مەمات بەش ئەکرێ، هەر میللەتە مەبعوسی چاکی ببێ بەرحەیات نەبێ، عەکسی چاک بێ مردن بەشیەتی.

"ئەمجا کەوابو حەیفە گەوهەر دۆراندن، رجا ئەکەم لەسەر ئێوە فەرزە بەم نفوزو حورمەتەوە سەعی بکەن و تەنویری ئێمەمانان بکەن تا بە عموم پیاوی لایق، تەجربە دیدە و ئەربابی خۆی بدۆزینەوە، کە ئەم بارە گرانە بدەین بە سەریانا. ئەم قسانەم بە بێ ئەدەبی عەد مەکەن، وەڵڵا کەسم نیە چاوی لە مەبعوسی بێ و خۆیشم لە ئێوە نالایقتر.حەق بێژی قسە رەق" (ژیان، ژمارە 101، 9 ی 2 ی 1928)

1. 4. 16. وەزارەتی تازە

"ئەمساڵ بە نەزەر تاریخی سیاسی عیراقەوە، ساڵێکی موستەسنا و موهیم بو، لەلایەکەوە ئەعزای وەزارەتی سابیقە بە کەمالی گەرمی و جدیەت خەریکی مفاوەزە بون لە لەندەن، لەم لایەشەوە بە عەینی گەرمی و حەرارەت رۆحی موعارەزە لە زیادبونا بو، لە سەرێکەوە فەعالیەت و موجاهەداتی وەفدی عیراقی تەقدیر ئەکرا، خولاصە لەم بوحرانەدا روئەسای سیاسەت رێگای خۆیان ون کرد سیاسەتی داخلیەیان کامیلەن وەیا تەقریبەن لە بیر چوەوە، ئەخیرەن لە هەوایەکی وا پڕ فەرتەنەدا قابینەی تازە تەشەکولی کرد.

"ئەبینم هەر وەکو من هەمو فەردێکی کورد کە خبری زانی جنابی فخامت مئاب حەزرەت عەبدولموحسین بک السەعدون تشکیلی وزارەت ئەکات زۆر کەیف خۆش بو، چونکە اول داخلکەری وەزیری کورد بە قابینەی عیراق حەزرەتی عەبدولموحسین بەگ بو، لە بەر ئەوە ئێمە لە هەمو خسوسێک و حقوقێکەوە ئەمەلی گەورەمان بەو زاتە محترمە هەیە، غەیری ئەمەیش هەمو کەس ئەیزانی کە فخامتی لە هەمو کەسێ زیاتر لەسەر ئامەدان و ئەشرافی عیراقەو انجبی نجبای میللەتی نجیبەی عەرەبە، تەبیعی زاتێکی وا نجیب و داهی هەمو وەقتێک کرم و سنمای ئەبێ تأملێک لە لیستەی وزارەت تازە بکرێ معلوم ئەبێ کە اقلیاتی عیراق هەریەکە لە صورتی شخصی وەیا دو شخصا تجسمی کردوە و بەکەمالی هیبەت و وقار لەسەر کورسی وزارەت دانیشتوە، کەچی قومی بەدبەختی کورد بە نەزەر ئەم اقلیاتەوە ئەکسەریەتێکی عەزیمە تشکیل ئەکەن و ئەگەر موافقی عدل و مساوات و بەپێی نفوسی موجودە حرکەت بکرایە حقی اشغالی 3 کورسیان نەبو، مع الاسف سماحتی بەخشینی کورسیەکەیشمان لەگەڵ نەکرا.

"ئێمە قەومی کورد، هیچ وەقتێک نەمانویستوە و نامانەوێ حەرەکەتێک کە زەڕە بۆنی تەفرەقەو (جیایەتی) تیابێ بیکەین. فەقەت ئەبینین ئێمە موقابیل بە خلوص و ئیعتیمادمان لە تەنها کورسیەکی وەزارەت مەحروم ئەبین. لەگەڵ ئەمیش دا کە ئەم مەحرومیەتەو ئەم تەجاوزی حەقە بە ئینتیزار و عەدالەتەوە موقابەلە ئەکەین، کەچی یەکێ لە غەزەتەکانی بەغداد بە صورەتی ئیستیهزا ئەنوسێ کە کورسیەکی وەزارەت بۆ برا کوردەکانمان هەڵگیراوە فەقەت فەخامتی عەبدولموحسین بک نشئوم لە أیت (تسعە فقط یفسدون في الارض) کردوە و، نایەوێ وزارەتی نۆیەم بدا بەکەس وەیا بە تەعبیری اصمەکی بیدا بە کورد. نەکو ئیفسادی ئەرزی عیراق بکەن. سوبحانەڵا. ئەوەلەن، زاتێکی نەجیب و قەدردان و تێگەشتوی وەکو فەخامەتی موحسین بەگ هیچ وەقتێک فکرێکی وای نەکردوە و نایکات.

"سانیەن: طفل مشروطین عراق هەتا ئێستا پێنج باوک وەیا پێنج وزارەتی دی، لەمانە تەنها دوانی ئەخیر کورسییەکی کوردی تیابو، نازانم کامە یەک لەم پێنجە بە صەمیمیەت و جدیەتێکی وەتەنپەروەرانە بۆ مەنافیعی موڵک و میللەت تێ هەڵچون و، چەند خدمەتێکی موهیمیان بۆ ئومەتەکەیان کردو چ ئەسەرێکی تەرەقی سیاسی، ئیجتیماعی، ئیقتیصادییان پیشان دا.

"مقسد توهم لێ تێک دان، یاخود نەبێ رشی شخصێک بەرامبەر بە رشی و ناقدومی هەشت کەس چ تأثیرێکی ببێ کە افسادی ئەرز بکات.

ئێمە بەناوی سەلامەتی وەتەنەوە ئارەزومان وابو کە هەمو عەناصیری موختەلیفەی عیراق دەست بدەنە یەک و موتەفیق بن و رێگای نەشر و دەرکەوتنی بەعزێ قسە و نوسین نەدرێ کە ئەبێ بە سەبەبی تەفرەقە و برودەتی بەینی کوردو عەرەب.

"وەدیسان بەناوی عەدل و مساواتەوە ئارەزومان ئەکرد کە رەئیس وزەرای تازە لە تەشکیلی قابینەکەی دا قەومی کوردی بە ئەکسەریەتی موهیمەیەوە لە بیر نەچوایەوە، بە سەخاو کەرەمێکی سەعدونییەوە ئەویشی وەکو ئەقەلیاتەکانی تر نائیلی دو کورسییەک بکردایە." (ژیان، ژمارە (102)، 16ی 2 ی 1928)

1. 4. 17. **صورەتی تەرجومەی تەلغرافی ژمارە** 1067 **رۆژ** 19 **ی** 1 **ی** 1928

"وەزارەتی داخلیە

"بۆ موتەسەڕیفی سلێمانی

"لەبەر ئەوەی کە ئەساسی مەشروتییەت ئیجاب بە موازەنەتێکی قەوی ئەکات لە بەینی قیوای ئیجرائیە و قیوای تەشریعیەدا و ئەم موازنەتەیش مەنوتە بە مەوجودیەتی شوعباتی پارلەمانت و کە صاحب مقاصد معینە و غایەی معلومە بن و لبراوەی کە ئەوزاع ئیسپاتی کردوە مجلس امت لە وەزعیەتی حازریدا ئەو فەرقانەی تیا نیە تەئمینی مەوجودیەتی ئەم موازنەتە بکا و لە بەر ئەوەی حکومەت مەسائیلی زۆر موهیمی بە دەستەوەیە کە مەنافیعی ئەهەمی میلەتی تیایە وەکو موعاهەدەی ئینگلیز و عیراق و ئیتیفاقنامەی مالی و عەسکەری و مەسئەلەی دیفاعی وەتەنی کە ئیجاب ئەکات لە هەمویان میلەت خەبەردار بکرێت کە حسیاتی خۆیان نیشان بدەن و فرصەتیان بدرێتێ کە لەم خسوساتەوە بە واسیتەی مومەسیلینیانەوە خواهیشی خۆیان بەیان بکەن، و فەسخی مەجلیسی ئومەت و موباشەرەت بە ئینتیخابات بۆ مەجلیسی تازە موافیقی مادە 26 ی قانونی ئەساسی ئیرادەی مەلەکی صادر بوە، ئەمڕۆ مەجلیس فەسخ بوەوە، بۆ مەعلومات بۆ ئەوەی فەورەن موافیقی قانون دەست بە ئینتیخابات بکرێ نێررا." (ژیان، ژمارە (99)، 24 ی 1 ی 1928)

1. 4. 18. **خیطابێک مقابل بە هەمو میللەتی کورد..!**

"ئێوە هەمو ئەیزانن بەپێی قراری عصبە الامم، ئەمڕۆ ئێمە لەگەڵ حکومەتی عیراق ئەژین و هەمو مقدراتێکمان لەگەڵ ئەوانایە، لە هەمو شتێک زیاتر سەبەب و التی (ئالیەتی)! ترقی و تعالی میللەتێک قوانین و نظاماتی حکومەتەکەیە، یەعنی ترقی میللەتێک لەگەڵ قوانین حکومەتەکەیان مبسوطا متناسبە، باش بێ ئەبێ بە واسیتەی ترقی میللەتەکە، خراپ بێ میللەتەکە دوا ئەخات و محوی ئەکاتەوە، هەمویش ئەیزانین ئەم قوانین و نظاماتە هەموی بۆ تدقیق و اصلاح و تصدیقی تودیعی مجلس مەبعوسان ئەکرێ، تەبیعی ئەوسا هەمو مەبعوسێک لەگەڵ قابلیەت ملیەی و سیعەتی ئەرزی لیواکە موفید بو، تصدیق والا بە ئیعتیرازێکی معقول هەتا ئەبێ بە سەبەبی ترقی لواکەی بۆ اصلاحی هەول ادا، ئینجا کەوابو بۆ ئەم جێگایە پیاوی فعال و مقتدر، وەتەن پەروەرو میللەت خۆشەویست بەعەمەل دێ، ئەمڕۆ لیواکانی کورد دواکەوتوی هەمو عیراقە، ئەمیش بە واسیتەی مەبعوسەکانمانەوە بو، چونکە ئەو مەبعوسانەی کە لە اوەل دورەدا انتخابمان کرد هەموی نا فەقەت بە ئەکسەریەت، هیچ اوصافێکی مەبعوسیان تیا نەبو، پیاوی ئەو مجلسە نەبون و هەریەکەیان بۆ منفعتی خسوسی خۆیان منفعتی عمومی میللەتەکەیان واز لێ هێنابو، بۆ خاتری خۆیان گەورەبن هەریەکە ئینتسابی کردبو بە یەکێ لە وەزیرەکان و پیاو بە دەستەکانی ترەوە، عادتا وەکو مادۆنێکی ئەوان تابعی هەمو ئەفکارو ئەوامریان بون، هەتا نتیجە وا دوایان خستین و لە هەمو اساسێکی ترقی محرومیان کردین.

"ئینجا میللەت خۆ ئەمانەمان زانی، لەوانەیە تجربەیەکی باشمان دی، لازمە عەقڵمان بێتەوە سەر، هەمو اهالی لیوایەک بە جدی تێ بکۆشین کە بۆ ئەم جێگایە پیاوی باش و فعال و مقتدر، میللەت پەروەرو وەتەن

خۆشەویست انتخاب بکەین، چونکە ئیتر ئەمە بۆ حیات و ئیستقبالێکی چوار ساڵیە، خودانەخواستە ئیتر ئەگەر لەم ساڵیش زیاتر دوابکەوین (جبرما فاتی)! قابل نابێ و پەشیمانی فائیدە ناکات، ئیتر خۆتان و غیرەتتان، (حب الوطن من الایمان) ئەبێ بەدڵ و بەگیان بۆ وەتەنەکەمان هەوڵ بدەین." (ژیان، ژمارە (103)، 23 ی 2 ی 1928)

1. 4. 19. بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە چەند قسەیەکی رەق ئەمما خۆش..

"لەم بەینەدا بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە شاری سلێمانی وەزعیەتێکی عەجایبی بەسەرا هاتوە، لە هەمو کۆڵانێک، لە هەمو چایخانەیەک و دیوەخانێک قسە و بەحسی مەبعوسی تیکرار ئەبێتەوە، حەتا دەوائیری حکومەت، ستونی غەزەتە، بەم مەوزوعە ئەشغال کراوە، هەر کەسە بە نەوعێ تەشویقات بۆ خۆی و یا بۆ خزمێک و دۆستێکی ئەکات، ئەوانەی کە ئیقتیداری کاتبێکی دائرەیەکیان نییە هەوای مەبعوسی کەللەیانی پڕ کردوە، ئەوانەی تا ئەمڕۆ کوردییەت و میللیەتیان پێ عار بوە ئەمڕۆ بە لایەنی فیداکاری و وەتەن پەروەری گوێی عالەمیان کەڕ کردوە، هەر کلەیک، هەر ئانێک نەوعێک نەقەرات تیکرار ئەکاتەوە، وەکو بەرخەکە ئێستا – دایکی من رەش بو – هەریەکە رۆژی نەوعێ ئەلبیسە لەبەر ئەکات و لە نەوعە شکلێکی موختەلیفدا خۆی نیشانی میللەت ئەدات، خۆ موخابەرات و کاغەزی ئیلتیماس ئەوەندە زۆر بوە پۆستەی ئەوەندە گران کردوە کە موتەعیهد بە ئوتومبێل پێی هەڵناگیرێ، اشتیاق و فیداکاری بەعزێک ئەوەندە لە غلیانە کە تحملی جوابی کاغەزەکانیان ناتوانن بکەن، خۆیان بالزات بە شوێن کاغەزەکانیانا دێنە سلێمانی. زائرین ئەوەندە زۆر بوە دیوەخانانی پڕ کردوە، (ئێمە بیستومانە کە لە کوردستانا هەر گەزۆ ئەبارێت، نەمانزانیوە کە ئەمساڵ پەڵەی مەبعوسی داوە). فەقەت ئەی میللەت، ئەی برادەرینە قسەی راستتان عەرز بکەم، ئەم هەمو فیداکاریە، ئەم کوسرەتی ئیشتیاقە، ئەم کۆمەڵە لاف و گەزافە، موحەققەق بزانن هەر بۆ معاشە مبن و لەکەیە! هەر بۆ پڕکردنی گیرفانە لە مسکوکات متنوعە. خۆزگە حکومەت ئەم خزمەتی وەتەنەی مجانا تکلیف بکردایە و یا معاشی مەبعوسی بکردایە بە صەد روپیە، ئەو حەلە فیداکار، وەتەنپەروەر بوار دەری ئەخست، بە ئیعتیبار بە ئەکسەریەت کە زاهیرەن بە زمان ئەم وەعدانە بە ئێوە ئەدەن، ئەم فیداکاری کە پیشانی ئەدەن، کەچی لە دڵدا لەگەڵ شتێکی تر خەریکن، ئەوان پلانی خۆیانیان دەمێکە رێکخستوە، لەم ئەدواری ئیجتیماعەدا چەند معاش وەرئەگرن، چەند سەرف ئەکەن، چەندی پاشەکەوت ئەکەن هەمویان حساب کردوە، لەسەر چ جادەیەک، لە چ مەملەکتێک کلاوی چ قوڕ بەسەرێک بە هەرزان ئەکرن و لەو کلاوەدا چ نەوعە بینایەک دروست ئەکەن و یا چ دێیەک ئەکرن. هەموی بە رێکوپێکی پرۆغرامەکەی کە بە خەیاڵ تەرتیبیان کردوە لە گیرفانیانایە، (مزگەوت روخاوە میحرابی ماوە) ئەی میللەت موحەققەق بزانە کە ئەبێ خۆت بەزەبیت بەخۆتا بێتەوە.

"فەقەت ها ئەم قسانە بە ئەوە نیە کە ئێوە مأویس بن زاتەن لە سەرەوە وتم ئەم قسەیەم بە ئیعتیباری عمومی نیە، لە ناوخۆدا ئینسانی فیداکار، وەتەنپەروەر، موستەعید هەیە، زۆر چاک چاو بگێرە، زەریف وردبەرەوە، لە روا دامەمێنە، خزم و ئاشنا تەماشا مەکە، ئەوەی بە کەڵکت دێت، ئەوی دەرمانی دەردت ئەکات، ئەوی ئیعتیمادت بە عیلم و سەویەی هەیە، ئەوی قیمەتی لای تۆ مەعلوم و موجەڕەبە، حاصلی ئاوی حەیات و مەماتی ئەوی، سەعادەت و فەلاکەتی لەگەڵ تۆدا موشتەرەکە ئەوە هەڵبژێرە و پرۆغرامی داوا لێ بکە، پشت بە یەکێک مەبەستە کە ئاگرت تێ بەر بداو خۆی لە دورەوە سەیرت بکات ئیتر من:

انچە شرط بلاغ است با تو میگویم

تو خواهی از سخنم پند گیرو خواهی ملال." (ژیان، ژمارە 104، 1 ی 3 1928)

2. کوردو پەیماننامەی 1930

2. 1. وەزارەتی نوری سعید

عیراق بۆ ئەوەی زەمینەی پەیمانێکی نوێ لە گەڵ بریتانیا خۆش بکا، ئەو یش زەمینـەی سـەربەخۆیی عیراق و ئامادەکردنی بۆ ئەندامەتی لە کۆمەڵەی گەلاندا خۆش بکا، ئەبو هەڵبژاردنێکی نوێ بـۆ مەجلیسـێکی نوێ ساز بکا. دانانی رێوشوێنی هەڵبژاردنی نوێ بە وەزارەتەکەی عەبدولموحسین سـەعدون سـپێردرا، بـەڵام سەعدون لە ئێوارەی 13 ی 11 ی 1929 دا خۆی کوشت.

رۆژی 18 ی 11 ی 1929 وەزارەتی نوێ بـە سـەرۆکایەتی نـاجی سـویدی دامـەزرا. وەزارەتەکـەی سویدی لە 4 مانگ کەمتر دەوامی کرد. رۆژی 11 ی 3 ی 1930 دەستی لە کار کێشایەوە. مـەلیک فەیسـەڵ داوای لە نوری سەعید کرد وەزارەت دروسـت بکـا. نـوری سـەعید 23 ی 3 ی 1930 وەزارەتێکـی نـوێی پێکهێنا. سەرەرای ئەوەی خۆی سەروەزیران بو، بە وەکالەت هەردو وەزارەتی کاروبـاری دەرەوە و کاروبـاری ناوخۆ یشی بۆ خۆی دانا. وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ ئەوەی خۆی سەرۆکایەتی نوێنەرایەتی عیراق بکـا لە گفتوگۆدا لە گەڵ لایەنی ئینگلیزی، بۆ بەستنی پـەیمانێکی نـوێ کـە هـەمو رێککەوتنـە کۆنـەکانی عیـراق–بریتانیای هەڵئەوەشانەوە. وەزارەتی کاروباری ناوخۆ یش بۆ ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردنەکە بەجۆرێ مسۆگەر بکا کە پەیمانەکە هەرچۆنێ بێ، ئیمزای بکەن.

بابەتی گفتوگۆکانی عیراق و ئینگلیز لە رۆژنامەکاندا بڵاو ئەبونـەوە. یـەکێ لـەو مەسـەلانەی سـەرانی کوردی ئە وروژان، ئەوە بو: پێشنوسی ئەم رێککەوتننامە تازەیە هیچ مادەیەکی دەربارەی پاراستنی مافـەکانی کورد تێدا نەبو. تەنانەت کە مەعروف جیاوک (نائیبی هەولێر) لەو بارەیەوە لە مەجلیسی نوابـدا پرسیاری لـە سـەروەزیران کـرد، بـە تورەبونـەوە وتـی: "ئەمـە رێککەوتننامەیـەکی ناودەوڵەتیـە، پێویسـت ناکـا مەسـەلە ناوخۆییەکانی تێدا بێ".

وەزارەتـی نـوێ بریـاریدا دوەمـین مەجلیسـی نـواب (1ی 10ی 1928– 24ی 3ی 1930) هەڵبوەشێنرێتەوە و لە 10 ی 7 ی 1930 دا دەس بکرێ بە هەڵبژاردن بۆ سـێیەمین مەجلیسـی نـواب و تـا 10 ی 9 ی 1930 تەواو بکرێ.

2. 1. 1. سیاسەتی عیراقیی نوری سە عید

نوری سەعید بۆ ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردن بە قازانجی پەسندکردنی پەیمانەکە دەستەبەر بکا، چەند ڕێوشوێنێکی دانا:

بە بیانوی ئەوەی رۆژنامەکان دژی سیاسەتی ناوەوە و دەرەوە ئەنوسن، رۆژنامەکانی: الرافدان، صدى الاستقلال، الشعب، البلاد... ی داخست و، سەرنوسەرەکانی خستە ژێر چاودێری پۆلیسەوە.

هەوڵێکی زۆریدا ریزی حزبە موعاریزەکان تێک بدا و کەسانێکیان لێ بگرێ، خۆ یشی بۆ پشتگیری لە رێکەوتنەکە، حزب العهدی لە کەسانی سەر بە خۆی دروست کرد.

لەناو دەزگای بەرێوەبەرایەتیدا، بەبیانوی کارامەییەوە ئاڵوگۆرێکی زۆری لەناو فەرمانبەراندا کرد. دەسەڵاتی دا بە وەزیرەکان یش، بە بیانوی زۆری فەرمانبەرانەوە کێیان بوێ دەری بکەن.

دەرەبەگەکانی بە ئەرازی ئەمیرییەوە خەریک کرد. بەوە ترساندنی حکومەت ئەتوانێ ئەرزەکانیان لێ بسێنێتەوە، ئەگەر لە گەڵی نەبن.

سەرۆکی ئەرکانی جەیش فەرمانی دەرکرد کە هیچ عەسکەرییەک بە چەکەوە نەگەرێ، بۆ هیچ کۆرێکی ئاینی نەچن و هەمو ئیجازاتێک کەم کرایەوە و لەغو کرا.

موفەتیشە ئیدارییەکانی ئینگلیز، لە گەڵ دەزگای بەرێوەبەرایەتی حکومەت کەوتنە هاوکاری بۆ هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی یەک بە یەکی پاڵێوراوەکانی هەڵبژاردن بەرامبەر رێکەوتنەکە.

2. 1. 2. سیاسەتی کوردیی نوری سە عید

نوری سەعید، بۆ ئەوەی کورد ئارام بکاتەوە و پشتیوانییان بەدەس بهێنێ، بە پێی راسپێرییەکانی موستەشاری بریتانی وەزارەتی ناوخۆی عیراق، هەندێ هەنگاوی بە قازانجی کورد نا. لە بواری ناسینی رەسمیی زمانی کوردیدا لە بەیانێکدا وتی:"پاش ئەوەی کە وەزارەت کاروباری گرتە دەست، بڕیاری دا گرنگی بدات بەو شتانەی دڵی میللەت خۆش ئەکەن و هیوا و ئارەزوەکانی بەشێک لە دانیشتوانی وڵاتمان ئەهێننەدی. لەبەرئەوە بڕیاری دا لائیحەیەکی قانونی ئامادە بکات بۆ کردنی زمانی کوردی بە رەسمی لەو شوێنانەی کوردی لێیە بە پێی مادەی 17 ی قانونی ئەساسی. ئەم هەنگاوەی حکومەت لەسەر رێبازی ئەو گفتانەیە کە کۆن دراون بە کوردەکانی عیراق". ئەم بڕیارە بە چاکە دەنگی دایەوە، سەرانی کورد بروسکەی سپاسیان بۆ نارد.

لە کەرکوک حکومەت حەفتەنامەیەکی بە تورکی لەژێر ناوی (کەرکوک)دا دەرئەکرد. تا ئەو کاتە هیچ رۆژنامەیەکی حکومەتی یا ئەهلی لە کەرکوک دەرنەچو بو، وەکو بەشێ لە سیاسەتی رازیکردنی کورد، 4 لاپەڕەی کەرکوک بۆ نوسینی کوردی تەرخان کرا.

لە بواری مەعاریف (خوێندن و پەروەردە)دا: مەعاریفی لیوای هەولێر لە مەعاریفی لیوای موسڵ و، مەعاریفی لیوای سلێمانی لە مەعاریفی لیوای بەغداد جیا کرایەوە. مەعاریفێکی تایبەتی بۆ ناوچە کوردییەکان لە مەرکەزی کەرکوک دامەزرا. نوری بەرزنجیی بەرێوەبەری قوتابخانەی سەرەتایی فەزل لە بەغداد کە مامۆستایەکی کورد بو، کرا بە پشکنەری ئەم دەزگایە. وەزارەتی مەعاریف، بۆ دەرسی قوتابخانە سەرەتاییەکان هەندێ کتێبی وەکو (دین، علوم، جغرافیە، تاریخ، هندسە)ی تەرجومە کرد بە کوردی.

لە بواری بەرێوەبەرایەتیدا: هەندێ کەسایەتی ناسراوی کوردی هێنایە پێشەوە و کاری بەرێوەبەرایەتی گرنگی پێ سپاردن، لەوانە: تۆفیق وەهبی کرا بە موتەسەڕیفی سلێمانی، عەبدولحەمید عەبدولمەجید کرا بە موتەسەڕیفی هەولێر و ساڵح زەکی بەگ کرا بە معاون مدیر عامی داخلیە. ماجید مستەفا کرا بە قایمقامی

قەزای ئامێدی، خەلەف شەوقی بە پشکنەری دارایی. هەندێ لەمانە بە کەسانی کوردپەروەر ناسرا بون، هەندێکیان لە هاوکارانی پێشوی شێخ مەحمود بون.

وەزارەتی عەدل، شیعاری دەوڵەتی عیراقی دانا. لەناو ئەم شیعارەدا دو ئەستێرەی وەکو نیشانەی هەردو گەلی کورد و عەرەب چەسپاند.

ئەم هەنگاوانەی نوری سەعید، بایی ئەوە نە بون پشتیوانی نیشتمانپەروەرانی کورد بەدەس بهێنێ. ئەوان چاوەروانی دەسکەوتی سیاسی بون. لە یەکێ لەو بڵاوکراوانەی بێ ئیمزا لەسەر ئەم وەزارەتە دەرچوە، نوسراوە: "کورد لە ئەقوال زیاتر چاوەروانی ئەفعالە".

2. 1. 3. دانانی تۆفیق وەهبی

تۆفیق وەهبی یەکێ لە پیاوە تێگەیشتوەکانی ئەو سەردەمەی سلێمانی بوە. لە سلێمانی و بەغداد و ئەستەموڵ خوێندویەتی و، لە ئۆردوی عوسمانیدا بوەتە ئەفسەری روکن. لە سەرەتای بیستەکاندا گەرایەوە عیراق و لە بەغداد دامەزرا. کاتێ شێخ مەحمود لە دیلی ئازاد کرا و گەرایەوە کوردستان و بو بە حوکمدار و دواتر مەلیکی کوردستان، تۆفیق وەهبی گەرایەوە سلێمانی و بو بە یاوەری. لە داگیرکردنی دوەمی سلێمانیدا (1922 ز) کوردستانی بەجێ هێشت و گەرایەوە بەغداد. لە جەیشی عیراقدا ئەفسەر و ماوەیەک فەرماندەی قوتابخانەی جەنگیی پێگەیاندنی ئەفسەرانی عیراق بو.

تۆفیق وەهبی بە کوردپەروەر و رۆشنبیر ناسراوە. چەندین زمانی زانیوە و خەریکی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی بوە. دەستوری زمانی کوردی داناوە، کە بە یەکەمین هەوڵی زانستیی دارشتنی رێزمانی کوردی دائەنرێ.

لە مانگی 4 ی 1930 دا کرا بە موتەسەریفی سلێمانی. ئەم هەواڵە بە خۆشییەکی زۆرەوە وەرگیرا. ژیان بە ستایشێکی زۆرەوە لەسەری نوسی. ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی سلێمانی چون بۆ پێشوازی و، هەندێکیان هەتا کەرکوک رۆیشتن. ئەو ماوەیەی کە ئەو موتەسەریف بو، جوڵانەوەی رۆشنبیری و سیاسیی بۆ داواکردنی مافی نەتەوەیی کورد لە سلێمانی گەیشتە پۆپەی. حکومەتی بەغداد ئەم چالاکیانەی بە هاندانی ئەو ئەزانی. لەسەر ئەوە لەسەرەتای 9 ی 1930 دا، پاش چوار مانگێ، کێشرایەوە بۆ بەغداد و لەسەرکار لابرا. دانانی چ خۆشییەکی لە سلێمانی خولقاند، لابردنی زۆر لەوە زیاتر نارەزایی وروژاند. بە بروسکەو مەزبەتە نارەزایییان دەربری، بەڵام لە پایتەخت هیچ کەس گوێی نەدانێ.

2. 1. 4. دەنگدانەوەی پەیمانەکە

لە 1 ی 4 ی 1930 دا دەس کرا بە گفتوگۆ بۆ پەیمانی 30 ی 6 ی 1930، کە بەپێی ئەم پەیمانە ئەبو عیراق سەربەخۆ بێ. نوری سەعید رایگەیاند رۆژ بە رۆژ خەڵک لە رەوتی وتوویژ ئاگادار ئەکات. نوری سەعید ئەو ماوەیە لە لەندەن خەریکی گفتوگۆ بو، جەعفەر عەسکەریی وەکیلی سەروەزیران بو.

لە 18 ی 7 ی 1930 دا بەندەکانی پەیمانەکە بە رەسمی لەلایەن (ملاحظية المطبوعات)ەوە درا بە رۆژنامەکان کە بەبێ لێدوان بڵاوی بکەنەوە. لە دور و نزیکەوە باسی مافەکانی کورد لەم پەیمانەدا نەبو.

لە زۆر شوێنی عیراق، لە خوارو و ناوەراست و سەرو، دژی بەندەکانی ئەم پەیمانە راوەستان. بەڵام بارودۆخی سلێمانی لە هەمو شوێنەکانی تر ئاڵۆز تر بو. هۆی دژایەتی کردنی ئەم پەیمانە لەلایەن کوردەوە جیاواز بو لە دژایەتی عەرەب. عەرەب پێیانوابو ئەمە نەک سەربەخۆیی بۆ عیراق دابین ناکا، بەڵکو جۆرێکە لە بەندایەتی. هەرچی کورد بو، پێیانوابو ئەم پەیمانە چونکە ناوی کوردی نەهێناوە، لەناو عیراقی عەرەبی دوارۆژدا مافەکانی کورد پایەماڵ ئەبێ. بریاری گشتی لە سلێمانی ئەوەبو کە هاوبەشی هەڵبژاردن نەکەن.

2.2. هەیئەتی وەطەنیە

لەم ماوەیەدا جولانەوەی کورد، لەو شکستەی کە بە هۆی شکانی جەنگی شێخ مەحمودەوە توشی هات بو، هەستا بوەوە. گیانی نەتەوەیی سەرلەنوێ بوژا بوەوە. سەرانی کورد کەوت بونەوە جموجۆڵ. ماوەی ئینتیدابی بەریتانی بەرەو تەواو بون ئەچو. عیراق یش خۆ ئامادە ئەکرد بۆ بەستنی رێککەوتننامەیەکی نوێ لە گەڵ بریتانیا و بەدەسهێنانی سەربەخۆییو چونە ناو کۆمەڵی گەلانەوە. ئەمانە نیشتمانپەروەرانی کوردیان پاڵ پێوە ئەنا، ئەوان یش داوای مافی نەتەوەیی کورد بکەن. بەتایبەتی چونکە هیوایان بە "دۆستایەتی" بریتانیا و "عەدالەت" ی کۆمەڵەی گەلان هەبو.

سەرانی کورد بە هیوا بون پێوەندیەکانی عەرەب و کورد لە عیراقدا، وەکو پێوەندیەکانی ئینگلیز و سکۆت لە بریتانیا رێکبخرێ. ئینگلیزەکان یش خۆیان ئیشارەتیان بەمە داوە. تەنانەت خۆشباوەڕی هەندێ لە کوردەکانی ئەوسا گەیشتۆتە ئەورادەیە کە کورد لە تورکیا قەتڵوعام ئەکرێ، یەکێ لە شاعیرە کوردەکان لەژێر سەرناوی:"شین: تازیەی کوردان"دا لە شیعرێکی درێژدا نوسیوێتی:

گەردون کەوا کۆمە، زبانیشی کەلاڵە
بۆ کوردی ستەمدیدەی خنکاوی شیماله
ئەم چەرخە لەگەڵ چەرخ بە دایم کە لە شەڕدا
شینێکی شەهیدانە، لە پیر و لە منالە
ئەم کوردە چ مەزڵومە، خوێنی چەنە ئاڵە
ئایا ئەبێ لەم حاڵە نەگەن ئەهلی بریتان
هەم گەورەو سەردارو گەلی میللەت و قەومان؟
(ژیان، ژ58، 17ی 3 ی 927)

پیاوە ناسراوەکانی سلێمانی کە بە زاراوەی ئەوسا پێیان وتون (ئەشراف و وجەها) ئەکەونە خۆیان و چەند جارێ لە ماڵی حەمەی ئەورەحمان ئاغا و چەند جارێ لە ماڵی عەزمی بەگی بابان دا ئە نیشن، لەسەر پاشەڕۆژی کورد، بە تایبەتی دوای تەواو بونی ئینتیداب و سەربەخۆ بونی عیراق، لە گەڵ یەک راوێژ ئەکەن. ئەمانە لەناو خۆیاندا جۆرە کۆمیتەیەک بەناوی: (هەیئەتی وەطەنیە)وە پێک ئەهێنن. عەزمی بەگی بابان کە لە هەمویان بە ساڵداچو تر بوە، سەرۆکایەتی کردون. ئەم هەیئەتە باوەڕی بە بەکارهێنانی توندوتیژی نەبوە، وەکو عیزەت بەگی جاف وتویەتی: "ئەم جارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعاتە". پێوەندیەکی فراوانی لە گەڵ کەسایەتیە ناسراوەکانی کورد و سەرانی عەشیرەتەکاندا دروست کرد.*

---

* مەعروف جیاوک لەوبارەوە نوسیویەتی: (جەمعییەتێک لە سلێمانی پێک هات بۆ داواکردنی سەربەستیی و سەربەخۆیی. دامەزرێنەرەکانی وەکو لەبیرم بێ: حەمەئاغای ئەوڕەحمان ئاغا، شێخ قادری حەفید، موحەمەد صاڵح بەگ، تۆفیق قەزاز، رەمزی فەتاح، عیززەت مەدفەعی، عەزمی بەگی بابان، عیززەت بەگی عوسمان پاشا، ئەوڕەحمانی ئەحمەد پاشا، فایەق بەگی بابان، شێخ محەمەدی گوڵانی و سکرتێری ئەم هەیئەتەش رەشید نەجیب بو، کە بو بە موتەصەرریفی کەرکووک، ئەوسا کاتب بو لای موفەتیشی حاکیمی سیاسی).
(معروف جیاوک: مأساة برزان المظلومة، بغداد، 1954، ص83-84. وەکو ئەڵێن مەعروف جیاوک باوەڕپێکراوی ئەم هەیئەتە بوە لە هەولێر. بەڵام لەدوای روداوەکەی 6 ی ئەیلولی سلێمانی کە بوەتە حاکم، ئەم لیکۆڵینەوەی لەگەڵ هەندێ لە گیراوەکانی هەیئەت کردوە).

شێخ مەحمود لەو کاتەدا لە پیران دانیشت بو. ئەم تاقمە کە دەس ئەکەن بە کار لەناو خۆیانـا گفتوگـۆ لەسەر ئەوە ئەکەن: ئاخۆ شێخ مەحمود لەم کارە ئاگادار بکرێ و بەشدار بکرێ یا نەء؟ ئەگەرچی لەسـەر ئـەم کێشەیە ناکۆک ئەبن و هەندێ مشتومڕیان ئەبێ، بەڵام سـەرەنجام هـەمویان لەسـەر ئـەوە پێکـدێن کـە شـێخ مەحمود ئاگادار نەکەن و خۆیانی لێ بەدور بگرن، چونکە لایان وا ئەبێ کە شێخ مـەحمود توشـی شـەڕ بـوە، لەلای ئینگلیز شکاوە. لە گفتوگۆکانی سلێمانیدا، لەم روەوە رەمزی فەتاح وتویەتی: "ئەم حەقە بە میللەتی کورد دراوە. ئەگەر شێخ مەحمود خەطای کردبێ دیسـانەوە میللـەت قەباحـەتی نیـە. مـەعلومی فەخامەتتانـە خـەطای کەسێک حقوقی میللەتێکی وا مەحو ناکاتەوە...".

ئـــەم روداوە گـــۆرانێکی چۆنایـــەتی بـــو لـــە جوڵانـــەوەی نەتەوایـــەتی کـــوردا، ئـــەوە یەکـــەمین جار بو:

1. لەباتی ئاریستۆکراتی لادێ (شێخی تەریقەت و سەرۆکی عەشیرەت)، هەڵبژاردەی شاری (ئەشـراف، تیجار، رۆشنبیر) سەرکردایەتی بگرنە دەس.

2. لەباتی ئەوەی پەنا بۆ شۆڕشـی چەکـدار ببـەن، رێگـەی کـاری سیاسـی (خۆپیشـاندان، مـانگرتن، نوسینی بەیان و مەزبەتە، گفتوگۆ) بگرن.

3. لەباتی ئەوەی ناوچەی شـاخاوی عاسـی بکـەن بـە مەڵبەنـدی جموجـۆڵ، شـار (قوتابخانـە، بـازاڕ، دائیرەکان) بکەن بە مەیدانی چالاکی.

لەو سەردەمەدا سیاسییەکانی عەرەب لە عیراقدا ئـەیان تـوانی حزبـی سیاسـی دابمـەزرێنن، چەنـدین رۆژنامەی سیاسی بە عەرەبی دەرئەچون، بەڵام سیاسییەکانی کورد لەم مافە بـێ بـەش بـون، رێگـە نەئـەدران حیزبی سیاسی دابمەزرێنن و رۆژنامەی سیاسی دەربکەن.

2. 2. 1. ئەمیر غازی لە کوردستان

بۆ هێمنکردنەوەی خەڵک و دڵنیا کردنیان لەوەی کە مافەکانیان پارێزراوە، پـەیمانی نـوێی بریتـانی– عیراقی قازانجی گەلی عیراق، لە ناو ئـەو دا هـی گـەلی کـوردی یشـی تیایـە، غـازی کـوڕی مـەلیک فەیسـەڵ، وەلیعەهدی عەرشی عیراق، لە تەموزی 1930 دا سەردانی کوردستانی کرد.

بەر لەوەی ئەمیر غازی لە گەشتەکەیدا بگاتە سلێمانی، هەیئەتی وەطەنیە بـەیانێکی حەماسـی دەرکـرد. لەم بەیانەدا خواستەکانی کوردی رون کردەوە و داوای لە خەڵک کرد بـۆ پشـتیوانی لـەم خواسـتانە، خۆیـان ئامادە بکەن بۆ خۆپیشاندانێکی هێمنانە.

ئەمیر غازی لە گەشتەکەدا گەیشتە سلێمانی، لەلایەن حکومەتەوە پێشوازی رەسمیی کرا. خەڵک یش بۆ خۆپیشاندانێکی گەورە و هێمن لەبەردەمی سەرادا کۆبونەوە و پشـتیوانیان لـە خواسـتەکانی کـورد کـرد. بـە نوێنەرایەتی خەڵک، رەمزی فەتاح و تۆفیق قـەزاز قسـەیان کـرد. داوایـان لـە ئـەمیر غـازی کـرد داواکانیـان بگەیەنێ بە دەسەڵاتدارانی بەرز.

بێگومان غازی بەتەمای ئەمە نەبو، رۆژنامەکانی بەغداد بە نارەزاییەوە هـەواڵی ئـەم پێشـوازییـەیان بڵاوکردەوە.

2. 2. 2. وەفدی وەزاری لە کوردستان

ئەنجومەنی وەزیران لە کۆبونەوەی 5 ی 8 ی 1930 دا بڕیاریدا وەفدێکی وەزاری، هـاورێ لـە گـەڵ کاپتن هۆلتی وەکیلی مەندوبی سامی، بـۆ گەشـتێکی سیاسـی رەوانـەی کوردسـتان بکـا، بـەو هیوایـەی ئـەو

ئاڵۆزییەی بەهۆی بەستنی پەیمانی بریتانی– عیراقیو فەرامۆشکردنی مافەکانی کوردەوە دروست بوبو، برەوێنێتەوە و، زەمینەی هەڵبژاردنی داهاتو خۆش بکەن.

وەفدە وەزاریەکە پێک هات بو لە: وەکیلی سەرۆکی وەزیران، جەعفەر عەسکەری وەزیری عەدل، جەمال بابان وەزیری کاروباری ناوخۆ، جەمیل مەدفەعی وەکیلی مەندوبی سامی. لەو کاتەدا هێشتا نوری سەعید، سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی عیراق، لە بریتانیا نەگەڕابوەوە.

هەیئەتی وەطەنیە بەم بۆنەیەوە بەیانێکی حەماسی دەرکرد، بۆ پشتیوانی لە خواستەکانیان داوایان لە خەڵک کرد، لە ڕۆژی گەیشتنی وەفدەکەدا، بۆ خۆپیشاندانێکی هێمنانە خۆیان ساز بدەن.

لە سەرەتای ئابی 1930 دا وەفدەکە چوە کەرکوک و هەولێر، ئینجا سلێمانی. لە هەر 3 شار لە گەڵ پیاوە ناسراوەکانی کورد کۆبونەوە. وەکیلی سەرۆکی وەزیران و وەکیلی مەندوبی سامی، هەر یەکەیان وتارێکی ئامادە کردبو، کە هەڵوێستی حکومەتەکانیان دەرئەبڕی، لەم کۆبونەوانەدا خوێندیانەوە.

جەعفەر عەسکەری لە وتارەکەیدا وتی:

"من بۆتان تەصریح دەکەم کە حکومەتی عیراق بە صورەتێکی ئەکیدە قەراری داوە کە بە نەزەری ئیعتیبار تەماشای ئەو وەعدانە بکات کە بۆ تەئمینی ئارەزوی برا کوردەکانمانی دابو لەوەش نەک تەنها هەتا ساڵی 1923 مەرعییەلئیجرای ئەبێ، بەڵام هەتا مابەعدی ئەو تاریخەش دەوام دەکات...

"لە عەینی زەمانا بە هەمو شیدەتێک بۆ مەحوکردنی هەمو جۆرە نەعرەیەکی کە ببێتە سەبەبی تەفرەقەو ئیخلالی وەحدەتی وەتەنیەی عیراق، یاخود ببێتە سەبەبی ئیخلال کردنی حقوقی دراوسێیەتی لە گەڵ هەر دو حکومەتی دۆستمان: ئێران و تورک..."

وەکیلی مەندوبی سامی یش لە وتارەکەیدا وتی:

"... قەت شتێکی وا نیە لە هیچ نوقتەیەکی عیراق کە بڵێن حکومەتی عیراق یان حکومەتی بریتانیا هەر یەکە بۆ خۆی تەعقیبی سیاسەتێک بکا، تازە ئەوا موعاهەدەیەک ئیمزا کراوە کە ئەم دو مەملەکەتە بۆ 25 ساڵی تر لە گەڵ یەکتری بە تەحالوفێکی صەمیمی ڕەبط دەکات...

"... غایەی یەکەمینیان ئەوەیە کە تەئمینی تەئسیسی دەوڵەتێکی عیراق بکات کە ئازاد و سەربەخۆ بێت... هەرچی حەرەکەتێک لە گەڵ ئەم سیاسەتە تەوافوق نەکات حکومەت بەباشی سەیری ناکات، وەکو جیابونەوەی کوردان".

"... سەیر دەکەم بەعزێ جیهاتی نامەسئول وای دەهێننە پێشەوە کە تەشجیع کردنی حەرەکەتی قەومیەی کوردی سیاسەتێکی قەطعیەی حکومەتی جەلالەتی مەلیکی بریتانیایە، ئەمە نەک تەنها بۆ عیراق، بەڵکو بۆ دراوسێ و دۆستەکانی تری کە حکومەتی ئێران و تورکیایە موجیبی ئیرتیباک دەبێت. هیچ شتێک نیە کە لەمە زیاتر لە حەقیقەت دور بێت...

"ئەوەی کە هەردو حکومەت: بریتانیا و عیراق، حەز ئەکەن ببینن پێشکەوتنی سولحپەروەرانەی عیراقێکی یەکگرتوە، کە لەوێ هەمو ئەو عونصورە موختەلیفانەی ئەهالی تەشکیل دەکەن، غەرەضی زۆر موهیمیان ئەوە بێ کە ببن بە عیراقێکی چاک".

بەو پێیە هەڵوێستی بریتانیای لە کێشەی کورد ڕون کردەوە کە: پشتیوانی لە خواستە نەتەوەیی‌یەکانی کورد بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی ناکەن، بەڵکو ئەیانەوێ کورد ببێ بە "عیراقیەکی چاک".

لە هەر 3 شار گفتوگۆی گەرم و توندوتیژ لە نێوان نوێنەرانی کورد و وەفدی حکومەتدا کرا. نوێنەرانی کورد بە راشکاوی ئەیان وت: نایانەوێ لە گەڵ عەرەب پێکەوە بژین، بەڵکو ئەمان یش ئەیانەوێ: حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ، لەژێر ئینتیدابی دەوڵەتێکدا کە کۆمەڵەی گەلان دیاری بکا، دابمەزرێنرێ. بۆ ئەمە یش ئەو بەڵێنانەیان ئەکرد بە بیانو کە کۆمەڵەی گەلان کاتی خۆی بە کوردی دابون.

داواکەیان پێچەوانەی بۆچونی کاربەدەستانی عیراق و لە گەڵ سیاسەتی بریتانیدا نە ئەگونجا، لەبەرئەوە ئومێدی جێبەجێ کردنیان لێ نەئەکرا. وەفدی وەزاری گەرایەوە بەغداد بێ ئەوەی لە گەڵ سەرانی کورد، گەیشتبێتە هیچ جۆرە لە یەک گەیشتنێ.

2. 2. 3. ناردنی بروسکە و یادداشت

هەیئەتی وەطەنیە کەوتە جموجۆڵێکی سیاسی فراوان: هاندانی سەرانی کورد بۆ ناردنی بروسکە، یادداشت، نامە.. بۆ کاربەدەستانی عیراق، بریتانیا، کۆمەڵەی گەلان و سازدانی خۆپیشاندانی جەماوەری فراوان و هێمنانە. سەرانی کورد ئومێدێکی زۆریان بە "عەدالەتی عەسبەتول ئومەم" هەبو. تەنانەت ئەو لافیتانەی لە کاتی خۆپیشاندانەکانی پێشوازی ئەمیر غازی و، وەفدی وەزاری و، رۆژی 6 ی 9 دا بەرزیان کرد بونەوە، بریتی بون لە دو دروشمی سەرەکی: (رەوابێ مەتالیبی میللەتی کورد) و (بەرقەرار بێ عەدالەتی عیصبەتول ئومەم).

لەناو ئەوانەدا کە بروسکەو یادداشتیان ناردوە بۆ کۆمەڵەی گەلان: ئەشرافی سلێمانی، سەرانی عەشیرەتەکانی پشدەر، هەورامان، هەمەوەند، جاف، تەنانەت ژنانی سلێمانی یش لەم هەوڵە نیشتمانیە دوانەکەوتن. حەپسە خانی نەقیب و دەستە خوشکەکانی داوای مافەکانی کوردیان کرد.

لەو کاتەدا بریتانیا گەورەترین هێزی دنیا و بە دەسەڵاتترین هێزی ناو کۆمەڵەی گەلان بو. لە هەمان کاتدا مانداتۆری عیراق یش بو. نامە و یادداشتەکانی سەرانی کورد لە رێگەی ئەوانەوە ئەنێردرا بۆ کۆمەڵەی گەلان. بریتانیا بڕیاری دابو کە عیراق بە یەککگرتویی بمێنێتەوە و بکرێتە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان. لە بەر ئەوە نەک هەر گوێی نەدایە خواستەکانی کورد، بەڵکو لە راپۆرتەکانیدا لەسەر پێشکەوتنی عیراق کە پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی ئەکرد، پاکانەی بۆ عیراق ئەکرد سەبارەت بەو شکاتانەی لێی ئەکران و گەواهی درۆی بۆ ئەدا کە خواستەکانی کوردی بەجێ هێناوە. کۆمەڵەی گەلان یش شایەتیەکانی دەوڵەتی مانداتۆری لە بەرچاو ئەگرت، لە بەر ئەوە گوێی نەدایە خواستەکانی کورد.

ئەحمەد موختار جاف کە چەند جارێ لە مەجلیسی نوابدا نائیبی هەڵەبجە بوە، دیارە لە کەینوبەینی ژێر بەژێری کۆمەڵەی گەلان ئاگادار بوە، بۆیە بێ مەلامەت نیە کە لە شیعرە بەناوبانگەکەیدا بە راشکاوی ئەڵێ:

ئەم قەراری عیسبەیە وا خەڵق ئەڵێن بۆ کورد ئەبێ،
هەر قسەی روتە و، قسەیش ناچێتە ناو گیرفانەوە!
سەرەنجام پێشبینیەکەی ئەم هاتە دی.

2. 2. 4. بادینان و خواستەکانی کورد

لەم جوڵانەوە سیاسیە فراوانەدا، بادینان بە هۆی هەڵوێستی سەلبی: شێخ رەفیقی سورچی، فارس ئاغای زێباری، رەشید بەگی بەرواری، شێخ نوری بریفکانی و چەند کەسێکی ترەوە.. دابرابو. ئەمانە بە ئاشکرا پشتیوانییان لە حکومەتی عیراق کرد. دژی خواستەکانی کورد راوەستان و، نەریتێکی خائینانەیان

بەرامبەر جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد، بۆ کورو و نەوەکانیان داهێنا، تا ساڵانێکی درێژ لەسەری ڕۆشیتن، هەر لە سۆنگەی ئەمانەوە:

یەکەم: ئەگەرچی حکومەتی عیراق لە ناوچە کوردنشینەکاندا زمانی کوردی بە زمانی رەسمی خوێندن و دادگا و دائیرەکانی ناسی، لە بادینان ئەمە جێبەجێ نەکرا.

دوەم: ئەو پرۆژەیە یش کە کاربەدەستانی ئینگلیزی چەند جارێ بۆ کاربەدەستانی عیراقیان پێشنیار کرد، دەربارەی ئەوەی قەزا کوردییەکانی موسڵ، دهۆک، زاخۆ، ئامێدی و ئاکرێ، بکرێن بە لیوایەکی سەربەخۆ، بە رەزامەندی ئەمان و بە هۆی دەسەڵاتدارەکانی موسڵەوە، سەری نەگرت.

2. 3. هەڵبژاردنی 1930

وەزارەتەکەی نوری سەعید گوێی نەدایە نارەزایی کورد و نارەزایی عەرەب. سور بو لەسەر ئەنجامدانی هەڵبژاردن و ئیمزا کردنی پەیمانی بریتانی– عیراقی. وەزارەتی داخلیە بۆ هەمو لیواکانی نوسی کە تا ئەتوانن بە پەلە دەس بکرێ بە هەڵبژاردنی هەیئەتی تەفتیش بۆ هەڵبژاردنی نائیبەکان.

2. 3. 1. شەڕی بەر دەرکی سەرا

تۆفیق وەهبی کە موتەسەڕیفی سلێمانی بو، لە سەرەتای مانگی 9 دا کێشرایەوە بۆ بەغداد و لێخرا. ئەمە نارەزاییەکی زۆری لە ناو دانیشتوانی سلێمانی و سەرانی ئێڵەکاندا خوڵقاند. حکومەت لای وابو وەهبی بەگ یەکێکە لە هاندەرانی جموجوڵی سیاسیی سلێمانی. لەو سەردەمەدا موفەتیشی ئیداری کە ئینگلیز بو، لە هەمو لیواکانی عیراقدا خاوەن دەسەڵات بون. موفەتیشی ئیداری سلێمانی، کابرایەک بو بە ناوی گاون، بەڵام ئەمیش بە ئیجازەی 6 مانگ سەفەری کرد بو. سلێمانی موتەسەڕیفی نەبو، موفەتیشی ئیداریەکەی یشی لە ئیجازە بو، کەسی یەکەمی خاوەن دەسەڵات، وەکیلەکەی گاون، کابرایەکی ئینگلیز بو بەناوی ئالبن. داوودەزگای بەرێوەبەرایەتی سلێمانی رێنوێنی و فەرمانیان لە میستەر ئالبن وەرگرت.

شەوی 4 ی 9 هەیئەتی وەطەنیە لە ماڵی عەزمی بەگی بابان دانیشتن، بڕیاریان دا: لە هەڵبژاردندا بەشداری نەکەن.

رۆژی پێنج شەمە 4 ی 9 فایق بێکەس قوتابیەکانی زانستی لە گەڕەکی سابونکەران هێنایە خوارەوە. بە دەوری سەرادا دانیشتن، سرودی نیشتمانییان ئەخوێند و هوتافیان ئەکێشا. لە پڕ ئۆتۆمۆبیلەکەی موفەتیشی ئیداری دەرکەوت، دایانە بەر بەرد.

رۆژی شەمە 6 ی 9 دانرا بو کە هەیئەتی تەفتیش، بۆ سەرپەرشتی هەڵبژاردنی (منتخبە سانەویەکان) لە سەرای سلێمانی ئامادەبن. نزیکەی 30 کەسێک لە سەرادا کۆبونەوە بۆ هەڵبژاردنی نائیبەکان.

سەرانی هەیئەتی وەطەنیە لایەنگری توندوتیژی نە بون. هەر لە بەر ئەوە لەم خۆپیشاندانەدا بەشدار نە بون. ئەوەی هاندەری سەرەکی بوە و سەرکردایەتی کردوە، فایق بێکەس بوە. فایق بێکەس و قوتابیەکانی زانستی لە بازاڕ کەوتنە داخستنی دوکان بە خەڵک. بەشی زۆری خەڵک دوکانیان داخست و بەرەو بەردەرکی سەرا رۆیشتن.

لە چایخانەکاندا بە گرامەفۆن سرودی نیشتمانی لێ ئەدرا. خەڵک زۆر کۆبونەوە. هوتاف و شیعارات بە دەنگی بەرز لە دژی هەڵبژاردن ئەدرا. وەکو بەیانەکەی حکومەت یش ئەڵێ ژمارەی خۆپیشاندەران زیادی کرد، گەیشتە 2 تا 3 هەزار کەس. خۆپیشاندەران بەردەرکی سەرایان گرت بو، رێگەیان لە هاتوچۆی ناو

سەرا و دەرەوەی ئەگرت. پۆلیس نەی توانی بڵاوەیان پێ بکا و رێگای هاتوچۆ بکاتەوە. لە نێوان پۆلیس و خەڵک دا بو بە شەڕە دار و بەردە فڕکێ، ئەم روداوە لە سەعات 11 ی پێش نیوەڕۆ روی دا.

دەسەڵاتداری یەکەمی حکومەت لە سلێمانی، وەکیلی موفەتیشی ئیداری ئالبن. بو. داوا لە فەرماندەی جەیش کرا سریەیەک سەرباز بنێرێ. ئەو یش بەشی نەکرد، داوای فەوجێکیان کرد. سەربازەکان لە حەوشی سەرا و سەربان دامەزران، بە مەترەلۆز کەوتنە تەقە لە خۆپیشاندەران. چەند کەسێ کوژران (بە پێی بەیانی رەسمیی حکومەت...و، بە قسەی خەڵک نزیکەی 60 کەس کوژراوە) و چەند کەسێ بریندار بون، ئەوانی تر بڵاوەیان لێ کرد.

هێزە چەکدارەکانی عیراق دەستیان گرتەوە بەسەر جادەکاندا. کوژراوەکان لە حەوشی سەرادا کەڵەکە کران، بریندارەکان یش لەناو قاوشێکدا ریزکران و کەوتنە راونان و گرتنی هاندەر و رێکخەر و بەشدارانی خۆپیشاندانەکە. تا دو سێ رۆژ هەر خەڵک ئەگیران و پۆلیس و سەرباز شایەتییان لێ ئەدان. ژمارەی گیراوەکان لە 100 کەس تێپەڕی.*[1]

2. 3. 2. ئەنجامدانی هەڵبژاردن لە سلێمانی

کارەساتی بەردەرکی سەرا، ئەگەرچی لە رۆژنامەکانی عیراق و، لە رۆژنامەکانی بریتانیادا دەنگی دایەوە، بەڵام کاربەدەستانی عیراق گوێیان نەدایە و بڕیاریاندا هەڵبژاردنەکە بە ئەنجام بگەیەنن.

وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لە رۆژی 9 ی 9 ی 1930 بە بروسکەیەکی نهێنی داوای لە موتەسەڕیفی سلێمانی کرد، بەهۆی ئەو روداوەوە هەڵبژاردن هەفتەیەک دوا بخرێ. موتەسەڕیفیەتی سلێمانی کە ئالبن حوکمرانی بو، لە 11 ی 9 ی 1930 دا لە وەڵامدا پێیان داگرت کە ئەنجامدانی هەڵبژاردن گرنگیەکی زلی هەیە، لە بەر ئەوە نابێ دوا بخرێ. وەزیری کاروباری ناوخۆ یش لە 14 ی 9 ی 1930 بە نوسراوێکی نهێنی و پەلە، پشتیوانی بڕیارەکەی موتەسەڕیفەتی سلێمانی کرد.

رۆژی 15 ی 9 ی 1930 لە (مەقامی موتەسەڕیفیدا عمومی ئەشراف و توجار و سائیر طەبەقەی ئەهالی بۆ ئینتیخاباتی هەیئەتی تەفتیشیە کۆبونەوە) یان راستر، کۆکرانەوە و هەڵبژاردنیان پێ کردن. کاتێ کۆبونەوەی مەجلیسی نواب لە رۆژی 1 ی 10 ی 1930 دا لە بەغداد کرایەوە، بە نوێنەرایەتی سلێمانی ئەم نائیبانە: ئەحمەد سالح، ئەحمەد موختار، محەممەد سالح و سەیفوڵڵا خەندان، ئامادە بون.

2. 3. 3. دانانی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ

شوێنی موتەسەڕیف چۆڵ بو. لەناو رۆژنامەکانی بەغدادا ناوی چەند کەسایەتی کوردی لەوانە: محەممەد ئەمین زەکی، جەمال بابان و ئەحمەد بەگ هێنرایە ناو تا بکرێنە موتەسەڕیفی سلێمانی. سەرەنجام ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ دانرایەوە بە موتەسەڕیفی سلێمانی.

ئەحمەد بەگ لە بنەماڵە ناسراوەکانی سلێمانی و، خۆ یشی پیاوێکی تێگەیشتو و بەرێزی ناو خەڵک بوە. ئەگەرچی ئەم یەکێ بو لەوانەی چون بە پیر شێخ مەحمودەوە کاتێ لە دیلی گەڕایەوە، ماوەیەک یش هەر لە سلێمانی بو، بەڵام لە سەردەمی حوکمرانی شێخ مەحمودا هیچ کارێکی پێ نەسپێردراوە. لە داگیرکردنی دوەمی سلێمانیدا، ئەم رۆیشتە بەغداد و بو بە ئەندامی مەجلیسی تەئسیسیی عیراق. تا هێزەکانی عیراق و بریتانیا بۆ جاری سێیەم سلێمانییان بە یەکجاری داگیرکرد و، وەکو لیوایەک بەستیان بە عیراقەوە، ئەم کرا

1 دەسخەتەکانی مامۆستا مستەفا دەلۆیی، ئەو یش لە خوالێخۆشبوان رەمزی فەتاح، مامۆستا جەلال ئەمجەد، مامۆستا عومەر عەبدورەحیم، مەلا محەممەدی کوردی، مامۆستا ئەخولی شاعیر وەری گرتون.

بە موتەسەڕیفی سلێمانی (1924- 1927). ئەو ماوەیەی موتەسەڕیف بو، بایەخێکی زۆری دا بە کاروباری خوێندەواری، ئاوەدانی، ڕۆشنبیری و، یەکەمین سەرۆکی جەمعییەتی زانستی کوردان بو. لە 1927 دا دەسی لە کار هەڵگرت. لە جێگەی ئەم ئەحمەد عوسمان کرا بە موتەسەڕیفی سلێمانی. لەکاتی گفتوگۆی عیراقی- بریتانیدا بۆ بەستنی پەیمانی 1930، ئەم یش لە بروسکەیەکدا کە بۆ مەندوبی سامی و سەرۆکی وەزیرانی عیراقی نارد، پشتیوانی لە خواستەکانی گەلەکەی کرد.

دوای شکانی شۆڕشەکەی شێخ مەحمود کە مەلیک فەیسەڵ هاتە سلێمانی، نیشانی (الرافدین) ی بە خەڵات کرد بە بەرۆکی ئەحمەد بەگ دا.

2. 3. 4. **وەفدی کوردستان**

کوشتارەکەی بەردەرکی سەرا، ویژدانی شاعیرە گەورە و ناسراوەکانی ئەودەمی سلێمانی‌یان هەژاندوە. پیرەمێرد، حەمدی، بێکەس، گۆران، ئەخۆل، شیعری بەسۆزیان لەسەر داناوە. لە ویژدانی خەڵکیش دا ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلول بوە بە مێژویەکی ناسراو، لە دایک بون و مردن و، ژنهێنان و شوکردنیان پێ دیاری کردوە.

لەکاتی کوشتارەکەی شەشی ئەیلولدا، مەلیک فەیسەڵ بۆ تیماری نەخۆشی، لە لەندەن بوە. دوای ئەوەی گەڕاوەتەوە بەغداد، بۆ نوێ کردنەوەی دڵسۆزی و دەربڕینی گوێڕایەڵی، وەفدی شارەکانی کوردستان کە زۆربەی نائیبە کوردەکانی تێدا بو، چون بۆ دیدەنی مەلیک. ڕۆژنامەکانی بەغداد ئەم هەواڵەیان بە خۆشیەوە بڵاوکردەوە. پیرەمێرد بەم بۆنەیەوە شیعرە بەناوبانگەکەی (وەفدی کوردستان) ی بەسەردا هەڵداون کە پێیان ئەڵێ: "میللەت فرۆشان" و، نائیبە کوردەکان بە "هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان" ناو ئەبا. بێکەس یش کردویەتی بە پێنج خشتەکی و ئیشارەت ئەکا بۆ بازرگانەکان و ئەڵێ: "حاجی توتنەکەت مادەم فرۆشرا، قیروسیا لە صەد کوشتن و هەرا".

2. 4. **بەڵگەکانی: کورد و پەیماننامەی** 1930

2. 4. 1. **نامەی هەمفریس، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق**

بۆ لۆرد پاسفیلڎ، سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆڵۆنی‌یەکان

بارەگا، بەغداد

23 ی 4 ی 1930

گەورەم،

1. ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە کە گەورەیی‌تان ئاگادار بکەم، لەوەتی من گەیشتومەتە عیراق بە ئاگایی‌یەوە شکاتی بەردەوامی کوردەکانی عیراق، سەبارەت بەو بەڵێنانەی لە بابەت ئەو ئیمتیازاتە تایبەتی‌یانەوە کە پێیان دراوە و بە تەواوی جیبەجێ نەکراون، لەبەر چاو گرتوە.

2. سەرەتای ئەمساڵ مەلیک فەیسەڵ پێی وتم حەز ئەکا هەمو پرسی کوردم بە تایبەتی لە گەڵ باس بکا. لەسەر ئەوە ڕێکەوتین هەرچی زوتر کات بدۆزمەوە بۆ ئەوەی خۆم ئاگادار کەم لە فاکت و بیر و بۆچونی ئەوانەی لەم بارەیەوە ئاگاداریی تایبەتی‌یان هەیە، ئەوسا پێکەوە دای ئەنێین حکومەتی عیراق چ بکا بۆ ڕازی کردنی کوردەکان.

دوای ئەوە بە ماوەیەکی کورت، لەسەر داوای من، سێر کیناهان کۆرنوالیس (Sir Kinahan Cornwallis) مستەشاری وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، کەوتە هەڵسەنگاندنی ئەو بەڵێنانەی بە کوردەکان

دراون و رادەی جێبەجێ کردنیان. هەروەها لە گەڵ موفەتیشە ئیدارییەکانی ناوچە کوردییەکان و لە گەڵ موفەتیشی بریتانی پەروەردەی گشتی، گازاندەی کوردەکانی بە تێروپڕی باس کرد. ئەم گفتوگۆیانە وایان لێ کردوە بتوانێ لەسەر هەمو مەسەلەکە تێبینییەکی گشتلایەنی ئامادە بکا و، راسپێری دیاریکراو بخاتە بەردەم حکومەتی عیراق.

3. لە گەڵ ئەم نامەیەدا کۆپییەکی ئینگلیزی ئەو تێبینییەی سێر کیناهان کۆرنوالیس بۆ وەزیری ناوخۆی نوسیوە، بۆ ئاگاداری گەورەییتان ئەنێرم. بە رەئی من زۆر بە رونی هۆیەکانی شکاتەکانی کورد و رێگەی چارەسەرکردنی باس کردون.

سێر کیناهانم ئاگادار کردەوە کە من راسپاردەکانی پەسند ئەکەم. نفوزی خۆیشم لە گەڵ مەلیک و سەرۆکی وەزیران بەکار ئەهێنم بۆ پشتیوانی لە تەقەللاکانی بۆ قانیعکردنی حکومەتی عیراق کە پێڕەویان بکا.

4. یەکەم بەری تێبینییەکانی سێر کیناهان بۆ وەزیرەکەی بەیانێکە، کۆپییەکی پاشکۆی دوەمی ئەم نامەیەیە، کە لە 9 ی 4 دا لەلایەن حکومەتی نوری پاشاوە بە رێگەی هۆکانی راگەیاندنەوە بڵاوی کردۆتەوە. راگەیاندنی ئەم سیاسەتە بە جۆرێ کوردەکانی رازی کردوە کە لە ژمارەیەک تەلەگرافی پێخۆشحاڵی و سوپاس دا دەریان بڕیوە کە تازە لە زۆر شوێنی کوردستانەوە بە من و سەرۆکی وەزیران گەیشتوە.

لەم ماوەیەدا لە گەڵ موفەتیشە ئیدارییەکانی لیواکانی سەرو خەریکی توێژینەوەی هەلومەرجی کوردەکان بوم، بە فەرمانی خاوەن شکۆ مەلیک لەوەم کۆڵییەوە کە ئاخۆ هیچ راستیەک لە قسەی ئەو کوردانەدا هەیە کە ئەڵێن ئەو بەڵێنانەی دراویانەتێ، بە باشی جێبەجێ نەکرد. (بەڵگەی ژمارە FO371ی 14521).

بەڵێنەکان ئەمانە بون:

1. بەیانی سێر پێرسی کۆکس لە لایەن راوێژکارانی بریتانییەوە لە لیواکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانیدا لە 6 ی مەی 1921 بڵاوکرایەوە.

2. بەیانی 24 ی دیسەمبەری 1922:

"حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیاو حکومەتی عیراق دان ئەنێن بە مافی ئەو کوردانەدا کە لەناو سنوری عیراق دا ئەژین بۆ ئەوەی حکومەتێکی کوردی لەو سنورانەدا دابمەزرێن، هیوادارن کە تاقمە کوردییە جیاوازەکان، بە زوترین کات لەناو خۆیان دا بگەنە رێککەوتنێک لەسەر شێوەی ئەو حکومەتەی خۆیان ئارەزوی ئەکەن، لەو سنورەدا کە ئەیانەوێ درێژ ببێتەوە و دەستەیەکی نوێنەرایەتی بەرپرس بنێرن بۆ بەغداد بۆ باسی پێوەندیە سیاسیو ئابورریەکانیان لەگەڵ حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیاو حکومەتی عیراق".

3. بڕیاری ئەنجومەنی وەزیران لە 11 ی جولای 1923 دا:

1. حکومەتی عیراق بەتەما نیە هیچ فەرمانبەرێکی عەرەب لە ناوچە کوردییەکان دا دابمەزرێنێ، جگە لە فەرمانبەرانی تەکنیکی.

2. هەروەها بەتەما نیە دانیشتوانی ناوچە کوردییەکان ناچار بکا زمانی عەرەبی لە مراسلاتی رەسمیی دا بەکار بهێنن.

3. مافەکانی دانیشتوان و تاقمە دینیی و شارستانیەکان لە ناوچەی ناوبراودا بە تەواوی پارێزراون.

(4) تەلەگرافی سەرۆکی وەزیران بۆ موتەسەڕیفی کەرکوک:

(أ) تکایە ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی ئاگادار بکە کە پێشنیارەکانیان پەسند کراوە، حکومەت موافیقە دامەزراندنەکان تەنیا لە خەڵکی ناوچەکە بێ و زمانی ناوچەیی بە رەسمیی بناسرێ.

(ب)... ئەشێ ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی ئاگادار بکەی، بەڵێنی جێبەجێ کردنی ئەم مەرجانەیان بە شێوەیەکی رەسمیی بدەیتێ.

(5) وتاری سەرۆکی وەزیران لە 21 ی جەنیوەری 1926 دا:

"...ئێمە ئەبێ مافی کوردەکان بدەین. فەرمانبەرەکانیان لە خۆیان بن، زمانەکەیان ئەبێ زمانی رەسمییان بێ و منداڵەکانیان ئەبێ لە قوتابخانەکانیان دا زمانی خۆیان فێر ببن، ئەوە ئیلتیزامە لەسەر ئێمە کە مافەکانی خۆیان بدەینێ".

سەرۆکی وەزیران رێنمایی دا بە هەمو وەزارەتەکانی:

"پایەبەرزتان بیگومان ئەو وتارەی دیوە کە سەرۆکی وەزیران لە مەجلیسی نواب دا داویتی، رۆژی دوایی لە رۆژنامەکان دا بڵاوکرایەوە. ئەم وتارە ئەو سیاسەتە دەرئەبڕێ کە حکومەت ئەیگرێ و لە بەڕێوەبەرایەتی ناوچە کوردییەکان دا پێڕەوی ئەکرێ، بە دیاریکراوی کە فەرمانبەران ئەبێ کورد و زمانی رەسمی ئەبێ کوردی بێ.

پایەبەرزی ئاگاداری کردم داوا لە پایەبەرزتان بکەم هەوڵی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە بدەن، لە هەمو دامەزراوەکانی ناوچەی باسکراودا جێبەجێی بکەن".

6. راسپاردەی کۆمەڵەی نەتەوەکان:

"ئەبێ گوێ بدرێتە ئەو ئارەزوانەی لەلایەن کوردەکانەوە دەربڕراوە کە فەرمانبەرانی بە رەگەز کورد دابمەزرێنرێن بۆ بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکەیان، رەوتی دادگا و فێرکردن لە قوتابخانەکان دا، کوردی ئەبێ ببێ بە زمانی رەسمی هەمو ئەم خزمەتانە".

3. بەرەئی شەخسیی من، ئەو بەڵێنانەی کە گەورەترین گرنگییان هەیە، بەڵێنەکانی ژمارە 3، 4، 5، 6 ن کە پێوەندیان هەیە لەگەڵ:

أ- فەرمانبەران.

ب- زمان.

ت- گفتوگۆی ناو دادگا.

پ- پەروەردە.

ئەو بەڵێنەی بە ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی کەرکوک دراوە نالەبارە، چونکە زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو ناوچانە کوردن، چونکە دوای ئەوەی بەڵێنەکە دراوە هەمو قەزا کوردییەکانی چەمچەماڵ و گل لە لیوای سلێمانی کراونەتەوە. لەبەر ئەوە ئەو بەڵێنەی بە کورد دراوە تا رادەیەک ناکۆکە.

من پێشنیار ئەکەم کە هەر چوار بەڵێنەکە جێبەجێ بکرێن، بەڵام حەز ئەکەم لە پێشەوە رەئی خۆم رون بکەمەوە، حکومەتی عیراق بە چ گیانێکەوە لە پاشەرۆژدا کار لەگەڵ کورد ئەکا، زۆر گرنگترە لە جێبەجێ کردنی حەرفیی هەر بەڵێنێکیان.

راست بێ یان درۆ، کوردەکان وا هەست ئەکەن مافەکانی خۆیان وەرنەگرتوە، بۆیە یەکێ لە گرنگترین ئەرکەکانی ئەمرۆی حکومەت ئەوەیە ئەم هەستە نەهێڵێ و، هەستی متمانە و باوەڕیان تێدا بچێنێ. وەکو من

هەوڵ ئەدەم پیشانی بدەم، ئەبێ لە چەند مەسەلەیەک دا گلەیی لە حکومـەت بکـرێ. نـە لـە پرسـە گـەورەکانی سیاسەتدا ئەوەندەی لە مەسەلەی کەمتر گرنگدا وەکو دامەزرانـدنی خـراپ و رێکخسـتنی نالـەبار. ئەگـەرچی، سکاڵای بچوک هی گەورەتر لە مێشکی خەڵکدا دروست ئەکا و زۆر جاریش ئەبێتە هۆی تورەیی و نارەزایی.

یەکەمین ئەرکی حکومەت ئەوەیە لەم سکاڵایانە بکۆڵێتەوە و بە گیانی بەزەییەوە چارەسەریان بکا.

فەرمانبەران

5. ئەم ژمارانەی خوارەوە پیشانی ئەدەن چ فەرمانبەرێ دامەزرێنراون:

ک: کورد، ت: تورکومان، ع: عەرەب، م: مسیحی، ج: جو

	نوسراو				نەنوسراو		
رەچەڵەک	ک.	ت.	ع.	م و ج	ک.	ت.	ع. م. و ج
سلیمانی	19	8	1	2	90	14	11
ئەربیل	18	5	4	1	95	23	34
کەرکوک	16	11	18	2	29	107	40
موسڵ (قەزا کوردیەکان)	11	3	14	4	46	8	43

6. بە راشکاوی بڵێین، دامەزراندنی ئەو هەمو نەکوردە شکاندنێکی ئاشکرای بەڵێنەکەیە. لە سـلێمانی، بۆ نمونە، 99% دانیشتوانی کوردن، کەچی 30% فەرمانبەرەکانی نە کوردن. لە ناوچـە کوردییـەکانی تـردا ژمارەکان بۆ خۆیان قسە ئەکەن.

هەروەکو ئەبینرێ 324 فەرمانبەری کورد هەیە، 165 عەرەب، 180 تورکومان و 62 مسـیحی و جـو هەیە. ژمارەی فەرمانبەرانی نەکوردن، 93 کەسی لە فەرمانبەرانی کورد زۆرترە.

ئەمەش نمونەیەکی رونی پشت گوێ خرانی رێنماییـەکانی حکومەتـە، چونکـە هـیچ کەسـێ بەتایبـەتی بەرپرسی ئەوە نیە بزانێ بەڵێنەکە بە حەرفیی جیبەجێ کراوە. ئەم پشت گـوێ خرانـە هـەل ئەرەخسـینێ بـۆ رەخنەگرتن لەلایەن هەر یەکێکەوە کە بیەوێ بە خراپ لێکی بداتەوە. من پێم باشترە سەیری گیانەکەی بکـرێ نەک زۆر بە جدی روکەشی شتەکە وەربگیرێ، چونکە لە زۆر حاڵەت دا نەکوردەکان یان کەرکوکین لـە لیـوای کەرکوک دا خزمەت ئەکەن یان دانیشتوی کۆنی لیواکەن خزمەت ئەکەن وایـان لـێ هـاتوە لـە کوردەکـان جیـا نەکرێنەوە. دائیرەکانی (بە تایبەتی تاپۆ، گومرگ وکشتوکاڵ)، زۆر کەم هـەولیان داوە گـوێ بدەنـە بەڵێنەکـە. کوردەکان بیگومان هۆیەکی راستەقینەیان هەیە بۆ سکاڵا لەمە، بە تایبەتی لە بواری وەزیفە نەتەکنیەکان دا. وا ئەزانم مەسەلەکە تا ئێستا بە رێگەیەکی راست رەفتاری لەگەڵ نـەکراوە. کوردەکـان بـە تونـدی پـێ دائـەگرن لەسەر ئەو بەڵێنانەی پێیان دراوە. عەرەبەکان بێزارن لەوە کە لیوا کوردییەکان بۆ کورد بهێڵرێنەوە (بە ناویش بێ، بەکردەوە وا نیە وەکو ژمارەکان دەری ئەخەن)، بەڵام رێگەیان لێ ناگرن لەوەی خزمەت لە بەشەکانی تـری وڵات دا بکەن. زۆر باشتر ئەبێ ئەگەر زانینی زمان بکرێ بە پێوانە و رێگە بـدرێ بـە دامەزرانـدنی عـەرەبی کوردیزان لە لیوا کوردییەکاندا، بە کوردی عەرەبیزان لە لیوا نەکوردییەکان دا. ئەمەش ناکرێ تا ئەو زەمانـەی کورد گومان لە سیاسەتی حکومەتی ناوەندی ئەکات. لام وایە ئەگونجێ جێبەجێ بکرێ، ئەگەر یاسای زمان کە لە پەرەگرافی 2 دا باس کراوە، تێبپەرێ و پەلەپەل نەکرێ و بە هوشیاری دابمەزرێنرێن.

7. دامەزراندنی فەرمانبەری کارامە گرنگیەکی گەورەی هەیە. رەنگە کوردەکانی لیوای هەولێر حاڵی حازر لە کوردی لیواکانی کە زیاتر بیزار بن. بە داخەوەم ئەوە بڵێم کە بەو ئەنجامە گەیشتوم ئەمە بە زۆری ئەگەرێتەوە بۆ ئەو سیاسەتەی مەجید بەگی موتەصەڕیف، پێڕەوی کردوە. ئەم فەرمانبەرە بەتوانایە بەڵام تورکومانە و خۆی وا پیشان داوە حەز لە چارەی کورد ناکا. نمونەیەکی بەدی داوە بە فەرمانبەرەکانی ترو بونی وەکو بۆچونێکی دژی کورد لە بەرێوەبەرایەتیدا زیانبەخشە. ئەم لە ماوەی ئاسایی خۆی زیاتر لە خزمەت دا لە هەولێر ماوەتەوە، لام وایە گوێزانەوەی دەسبەجێی لە ناوچە کوردییەکان دا شتێکی پێویستە. ئەبێ فەرمانبەرێکی کورد لە جێگەی ئەم دابنرێ کە حکومەت و هاوڵاتیەکانی متمانەی پێ بکەن.

8. ئەو کەماسییەی پێویستی بە چاککردنەوە هەیە، لە هێزی پۆلیس دا ئەبینرێ کە کەمیی ئەفسەری پۆلیسی کارامەو پشکنەری کوردە. لە ئەنجامدا دامەزراندنی فەرمانبەری عەرەبە کە لە هەندێ حالەتدا کوردی نازانن و لە رێگەی تەرجومانەوە کار ئەکەن. ئەمە بە ئاشکرا هەڵەیەو ئەبێ کارئاسانی زۆرتر بکرێ بۆ مەشق پێ کردنی پۆلیس– کورد بن یا عەرەبی کوردیزان– بۆ ئەوەی بین بە پشکنەرو ئەفسەری نوسراو.

9. لام وایە هەر بە تەنیا بۆ وەزارەتی ناوخۆ یارمەتیدەر نیە، بەڵکو بۆ کوردەکانیش مایەی شادمانی ئەبێ، ئەگەر یارمەتیدەرێکی کورد بۆ بەرێوەبەری گشتی بەرێوەبەرایەتی لە وەزارەت دا دابنرێ. ئەم فەرمانبەرە لە پلەی یەکەمدا خەریکی ئەو نامەکارییانە ئەبێ لە لیوا کوردییەکانەوە دێن لە ژێر فەرمانی کارگێری گشتی بەرێوەبەرایەتی‌دا. ئەم دامەزراندنە خەرجێکی زیادەی ئەبێ، بەڵام دڵنیام کە ئەمە تبریر ئەکرێ بە هەستی رەزامەندی کە کەسێکی بە ئاگاداریەکی زۆرەوە لەسەر لیوا کوردییەکان لە وەزارەت دا هەیە.

10. کوردەکان هەستیان کردوە بەوەی کە بە ئەندازەی کافی لە دەزگا بەرزەکانی پایتەخت دا نوێنەرایەتی ناکرێن. دیارە ئەم هەستە لەناو کەنار و شوێنەکانی تریش دا هەیە، بەڵام من لام وایە کە ئەبێ سەرنجی تایبەت بدرێ بە ژمارە و گرنگی سیاسی کوردەکان، هەوڵ بدرێ رازی بکرێن، ئەگەر کەسانی کارامە هەبون، شوێنە بۆشەکانیان پێ پڕ بکرێتەوە.

11. مەسەلەی زمان شتێکە کوردەکان لە بارەیەوە زۆر بە پەژارەن. بەڵێنەکان بە تەواوی رونن و من لام وایە نابێ کات بە فیرۆ بدرێ بۆ تیپەراندنی قانونێک کە کوردی بکا بە زمانی رەسمیی لە بەرێوەبەرایەتی سلێمانی و هەولێر و لەو قەزایانەی لیوای موسڵدا کە زۆرایەتی دانیشتوانی کوردن، داننان بە کوردی‌دا وەکو یەکێ لە زمانە رەسمییەکانی لیوای کەرکوک. دوای تێپەراندنی قانونەکە، زانینی زمانەکە نەک رەگەز، وەکو لەسەرەوە پیشنیارم کردوە، بکرێ بە مەرجی دامەزراندنی فەرمانبەران لە ناوچە کوردییەکان دا.

12. تا ئێستا هەندێ لە دائیرەکان فەرامۆشکار بون لە جێبەجێکردنی بەڵێنەکانی زمان دا، زەمینەی راستەقینەی سکاڵاکان ئەو راستیەیە میکانیزمێکی کافی نیە بۆ تەرجومەی قانونەکانی وڵات و زۆر لە نیزامەکانی– دارایی و هی تر– کە بەردەوام دەرئەچن. قانونە بنەرەتیەکان وەکو قانونی سزادانی بەغدادی هێشتا تەرجومە نەکراون، لە هەولێر بۆ نمونە نەک هەر زمانی دادگا عەرەبییە، بەڵکو ئیجرائات و حوکمدانیش بە عەرەبی تۆمار ئەکرێن. قانون، نیزام و نامەکاری بەرێوەبەرایەتیە گشتیەکان بۆ لیوا کوردییەکان بە عەرەبییەو ئەبێ مدیری تەحریرات وەربگیرێ. ئەمەش شتێکی ئابوری نیە، چونکە

فەرمانبەرانی چوار لیوا ئەبێ خەریکی تەرجومەی هەمان شت بن. ئەمەش بۆ هەموان شتێکی ناڕەوایە چونکە تەرجومەکان وەک یەک نابن. تەرجومەی دروستی بەڵگەی قانونی پێویستی بە وریایی و شارەزایی هەیە. بەڵگەی لەو بابەتە ناتوانرێ بە باشی تەرجومە بکرێ لەلایەن کەسانی لێنەهاتووەوە کە لە هەمان کات دا بە کاری بەڕێوەبەرایەتیەوە سەرقاڵە و، زۆر جار لەوانەیە بە تەرجومە نەکراوی بمێنێتەوە. ئەنجامەکەیشی ئەوەیە فەرمانبەرانی عەرەبی نەزان ناتوانن کارەکانیان بە دروستی ئەنجام بدەن و خەڵکەکەیش بێ بەش ئەکرێن لەو مافە بنچینەییەی کە ئەبێ باج بدەن و حوکم بکرێن بەپێی قانونگەلی کە بە زمانی خۆیان نوسرابێ. لام وایە کە ئەبێ مەکتەبێکی تەرجومەی لێهاتو دابنرێ، باشترە لەم وەزارەتەدا بێ، بۆ تەرجومەکردنی قانونەکان و، ئەو بەڵگانەی کە وەزارەت بە پێویستیان ئەزانێ بە کوردی و بڵاوکردنەوەیان لە جەریدەی رەسمیی‌دا. هەروەها لام وایە ئەبێ رەوتی دادگاکان و حوکمدان لە دادگاکان دا، بە کوردی تۆمار بکرێن.

پەروەردە

13. سکاڵاکانی کورد لە سیاسەتی پەروەردەیی حکومەت زۆرن. هەندێکیان رەوان و ئەوانی تریان، من لام وایە زل کراون. کاریکی زەحمەتە بۆ حکومەتێک کە پارەی نەبێ، هەمو شتێ بە جارێک بکا، لەم مەسەلەیەدا کێشەکە ئاڵۆزە سەبارەت بەو راستیەی کە تازە کوردی بوەتە زمانی نوسین، لەبەرئەوە مامۆستای لێهاتو کەمن.

بە رەئی من دو کەمایەسیی سەرەکی هەن. یەکەمیان ئەوەیە، ئێستا ناتوانرێ منداڵانی کورد لە لیوا کوردییەکان دا بە باشی پەروەردە بکرێن، چونکە هیچ فێرگەیەکی ناوەندی تەواوی لێ نیە، دوەمیشیان ئەوەیە، ناوچەیەکی پەروەردەی کوردی نیە. هەولێر لەسەر ناوچەی موسڵ و سلێمانی و کەرکوکیش لەلایەن کاربەدەستانی ناوچەی پەروەردەی بەغدادەوە بەڕێوە ئەبرێن. سکاڵام بیستوە کە سیاسەتی پەروەردەیی کە لەلایەن فەرمانبەرانی ناوچەی بەرپرسەوە پێڕەوی کراوە بەپێی بەڵێنەکان نیە. ئەمە ئەگەر وابێ یا نە، من لام وایە ناوچەیەکی پەروەردەیی لە هەولێر و کەرکوک و سلێمانی، بەبێ دواخستن لە ژێر سەرپەرشتی کوردێکی لێهاتودا، دابمەزرێنرێ. هەروەها لام وایە کە کۆرسی تەواوی فێرگە ئامادەییەکان لە قوتابخانە ناوەندیەکانی هەولێر و سلێمانی‌دا بوترێتەوە، ئەگەر پارە پەیدا کرا زۆرتر فێرگەی سەرەتایی بکرێتەوە. ئەگەر ناوچەی پەروەردەیی کوردی دامەزرێنرا، ئەوسا فەرمانبەرانی کوردی کاربەدەست روبەروی رەخنەی کوردەکان ئەبنەوە، کەمتر بیانویان بە دەستەوە ئەبێ بۆ ئەوەی، کەمتەرخەمی بەڕێوەبەرایەتی کە وەکو لەسەرەوە من رونم کردەوە، بەزۆری ئەگەڕێتەوە بۆ نەبونی پارە، بە هەوڵی ئەنقەستی حکومەت بۆ پشت گوێ خستنی بەڵێنەکان، لێک بدرێتەوە.

14. لام وایە گرنگیەکی زیاد لە پێویست دراوە بە هۆیەکانی فێرکردن لە قوتابخانە کوردییەکان دا. ئەوە ئاشکرایە کە کوردەکان مافی ئەوەیان هەیە فێرکردنی سەرەتایی بە کوردی بێ، بەڵام من باوەرم وایە کە ئەگەر قانونی زمان دەربچێ و، کوردەکان باوەر بێنن بەوەی کە بیری نەهێشتنی ناسنامەی نەتەوەیی لە کایەدا نیە، ئەوسا خۆیان داوا ئەکەن هۆکانی فێرکردن لە هەندێ بابەتی گرانتردا، لە ئاستی بەرزتری خوێندن دا، بە زمانی عەرەبی بێ. لەگەڵ کرانەوەی پێوەندی‌دا، لیوا کوردییەکان چیتر دانابرێن، لاوانی کورد لەوە تێ ئەگەن کە بێ زانینی عەرەبی، ناتوانن لە ژیانی نیشتمانی‌دا بەشداری بکەن. ئەمە مەسەلەیەکە لەم رەوتەدا خۆی لە خۆی‌دا بەلادا ئەکەوێ، شتێکی چەوتە ئەگەر تێکەڵ بکرێ بە کێشەی نەتەوایەتی.

15. کورتەی راسپێرییەکانم ئەمانەن:

فەرمانبەران.

1. هەر کە قانونی زمان دەرچو، زانینی زمانی کوردی، نەک رەگەز، بکرێ بە پێوانەی دامەزراندن.

2. لە هەمان کات دا ئەبێ داوا لە هەمو دائیرەکان بکرێ، بایەخی زۆرتر بدەن بە دامەزراندنی موچەخۆری کورد.

3. موتەصەریفی هەولێر بگوێزریتەوە و کوردێکی کارامە لە جێگەی ئەو دابنرێ.

4. ئەبێ کارئاسانی زۆرتر بۆ پۆلیس بکرێ کە مەشق بە ژمارەیەکی زۆرتری فەرمانبەرو پشکنەری کوردیزان بکا.

5. یارمەتیدەرێکی کورد بۆ کارگێری گشتی بەرێوەبەرایەتی لە وەزارەت دا دابنرێ.

6. توانای دۆزینەوەی کوردی گونجاو بۆ هەندێ لە وەزیفە بەرزەکانی دائیرەکانی بەغداد، تاقی بکرێتەوە.

زمان و کاروباری دادگا

7. ئەو قانونەی کە ئەبێ دەربچێ کوردی ئەکا بە زمانی رەسمیی لە سلێمانی، هەولێر و قەزاکانی لیوای موسڵ کە زۆرایەتی دانیشتوانیان کوردن، دان ئەنێ بە کوردیدا وەکو یەکێ لە زمانە رەسمیەکانی کەرکوک.

8. مەکتەبێکی تەرجومە لە بەغداد دابمەزرێنرێ.

9. رێوشوێنی بەرێوەچون و دادگایی لە دادگاکان دا بە کوردی تۆمار بکرێ.

پەروەردە

10. بۆ مەبەستی پەروەردە لیواکانی هەولێر، کەرکوک و سلێمانی لە "مەنتیقەیەک" دا رێکئەخرێن لە ژێر بەرێوەبەرایەتی کوردێکی کارامەدا.

11- فێرگەی ناوەندی تەواو لە هەولێر و سلێمانی هەبن، ژمارەی فێرگەی سەرەتایی، ئەوەندەی بودجە رێگە ئەدا، زۆرتر بکرێن.

راسپێری دی

12. دانانی رەمزی کوردی لەناو بەیداخی عیراق دا، بە راکێشانی عاتیفی کوردەکان دائەنرێ.

13. پایەبەرزتان ئەبینن من لە راسپێریەکانمدا خواستەکانی کوردە نەتەوەییەکانم فەرامۆش کردوە بۆ درێژکردنەوەی ناوچە کوردییەکان بۆ لیواکانی دیالە و کوت، بۆ هەر گۆرینێک کە ببێ بە هۆی جیابونەوەی لیوا کوردییەکان لە مەملەکەتی عیراق. من ئەو جۆرە خواستانە بە باشترین قازانجی کورد خۆیان یا بە هی عیراق دانانێم. راسپێریەکانی من، نەتەوەییە خوێن گەرمەکان تێر ناکا کە لایەنی هەرە کەمی داواکانیان فراوانکردنی ناوچەی پەروەردەیی کوردی و دروستکردنی لیوای دهۆکە. دەرگا با کراوە بێ بۆ فراوانکردنی ژیرانەی لەم بابەتە، بەڵام من لام وایە ئەبێ داخراو بێ لە روی هەرشتیک دا کە دژی یەکێتی عیراق بێ.

ئەوەی من بە شێوەیەکی سەرەکی داوای ئەکەم، هاودەردیە لەگەڵ سکاڵا رەواکانی کوردا. بیستومە وتویانە مەسەلەی کورد نیە، لام وایە ئەمە لە راستیەوە دورە. کوردەکان نارەحەتن و گومانیان هەیە و لێشاوێکی زۆری پروپاگەندەی زیانبەخش هەیە بەتایبەتی لە بەغدادەوە، ئەگەر رێگە بەمە بدرێ بەبێ لێپرسینەوە بەردەوام بێ، ئەگەر هیچ نەکرێ بۆ چارەسەرکردنی گازاندە راستەکان و چاندنی هەستی متمانە،

دڵنیام لەوێ کیشە پەیدا ئەبێ. نەک هەر بە تەنیا کێشە پەیدا ئـەبێ، بـەڵکو خواسـتی کوردەکـانیش لەگەڵیـدا زیاد ئەکا، هەتا ئەگاتە ئەوەی حکومەت ناچار بێ بە هێز روبەروی راوەستێ یان خواستەکانیان قوبـوڵ بکـا، کە هیچ هیوایەکی تێدا نابینرێ بۆ ئارامیی پاشەڕۆژی.

هەڵەیەکی گەورە ئەبێ ئەگەر حکومەت بە تەنیا بـە تـەمای جێبـەجێ کردنـی حـەرفیی بەڵێنـەکان بـێ. ئامانجی ئەوان ئەوەیە کورد تێکەڵی میللەتی عیراق بکەن، لەبەرئەوە گیانەکـەی لـە جێبـەجێ کردنـی حـەرفییـا گرنگترە. باوەڕم وایە ئەگەر حکومەت بە بیرێکی فـراوان و بـە هاودەردیـەوە رەفتـار لەگـەڵ مەسـەلەکە بکـا، ئەتوانێ بناغەی هەندێ شتی هەمیشەیی لە ماوەی دو ساڵی داهاتودا دابنێ.

گیروگرفتەکە یەکێکە لە گرنگترین و بە پەلەترینی ئەو گیروگرفتانەی ئەبێ حکومەت روبەروی ببێتەوە، هیوادارم پایەبەرزتان بەمزوانە بیخاتە بەردەم وەزارەت.

موستەشار (FO371 -14521ی)

پاشکۆکان

1. بەیانێک دانیشتوانی قەزا کوردییەکانی موسڵ و لیواکانی هەولێر، کەرکوک و سلێمانی پیشان ئەدا.
2. سەرژمێری فەرمانبەران بەپێی رەگەز. (FO371 - 14521)

RACIAL STATISTICS FOR KURDISH AREAS ACCORDING TO LATEST FIGURES (FEBRUARY 1930).

Liwa	Kurds	Arabs	Turcomans	Jews	Christians	Persians	Assyrians	Total
Arbil Liwa	83,430	4,492	9,921	3,225	2,689	287	2,090	106,134
Kirkuk Liwa	67,703	26,561	28,741	8,472	1,228	-	-	136,705

Mosul Liwa:

(Kurdish Qadhas):

Name of Qadha	Arabs	Kurds	Yezidi	Assyrians	Xtians of all creeds	Jews	Total	Remarks
Zakho	198	18,731	500	340	5,614	1,471	26,854	-
Amadiya	-	20,914	-	3,416	5,882	732	27,944	-
Zibar	-	9,900	-	800	150	100	10,950	-
Aqra	-	12,675	-	400	737	1,000	14,812	-
Dhok	5,645	16,645	1,692	4,536	2,388	843	31,753	-
	5,847	78,865	2,192	9,492	11,771	4,146	112,313	

Sulaimani Liwa:

	Kurds	Arabs	Turcomans	Jews	Christians	Persians	Assyrians	Total
Sulaimani Liwa	91,426	37	-	1,327	184	-	-	92,938

Percentage of kurds:
Arbil Liwa_________________: 78,6
Kirkuk Liwa________________: 49,5
Mosul Liwa(Kurdish Qadhas)__: 70
Sulaimani Liwa_____________: 99

OFFICIALS EMPLOYED IN ARBIL, KIKUK & SULAIMANI LIWAS AND IN THE KURDISH AREAS OF THE MOSUL LIWA.

(i) showing kurds and others by departments

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Remarks
	Kurds	Others	Kurds	Others	Kurds	X others	X Arabs are shown in brackets after the out of a total fiqure.
Administ ration (Genral)	43	25	61	49	104	74 (24)	From these final lists it will be seen that out of a total number of
Agricultu re	-	3	4	18	4	21 (17)	731 officials employed in the
Awcaf	4	2	3	2	7	4 (1)	Northern Liwas (in the case of
Census	-	1	2	3	2	4 (2)	Mosul, statistics have only been
Customs	2	7	5	20	7	27 (11)	given for the Kudish areas),
Educatio n	1	2	79	101	80	103 (31)	there are 324 Kurds and 407
Finance	1	2	52	39	53	41 (9)	Officials who are not Kurdis. Even
Health	-	8	6	15	6	23 (9)	Allowing for the kirkuk promise
Jails	-	1	-	1	-	2 (1)	there are still 165 Arabs
Law courts	9	7	16	9	25	16 (6)	Employed in the north. If again
Police	3	9	11	36	14	45 (27)	the statistics for the kirkuk Liwa
Posts and tells	1	-	7	11	8	11 (6)	are excluded , it will be found that out of a total number of 502
Public works	-	1	4	17	4	18 (9)	Officials employed in the other Kurdish areas, there are 279
Surevys	-	-	-	-	-	-	Kurds, 107 Arabs, 62 Turcomans
Tapu	-	5	7	7	7	12 (8)	and 54 Christians, Jew, etc.
Veterinar y	-	1	3	5	3	6 (4)	From the department statistics it
Total	64	74	260	333	324	407 (165)	will also be seen that following departments have paid least regards to the literal fulfillment of the pledge.
	138		593	731		(165)	

2. 4. 2. نامەی هەمفریس، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق

بۆ نوری سەعیدی سەرۆکی وەزیرانی عیراق

بۆ نوری سەعید، سەرۆکی وەزیرانی عیراق

بارەگا

بەغداد، 7 ی 3 ی 1931

نیشانە بە نامەی پایەبەرزتان ژمارە 646 ی رۆژی 16 ی شوبات و ژمارە 811 ی 4/ 5 ی 3، دەربارەی سیاسەتی کوردیی حکومەتی عیراق.

1. پایەبەرزتان لە بیرێتی، دەربارەی نامەی رۆژی 16 ی شوبات، من وتم کە پێشنیاری ناکەم هیچ کارێ لەسەر نامەی یەکەم بکرێ کە نیشانەی پێ دراوە، تا کێشەی قانونی زمانە ناوچەییەکان بەلادا ئەخرێ. ئێستا حەز ئەکەم بە درێژی وەڵامی نامەی یەکەمی پایەبەرزتان و خاڵەکانی نامەی 5/4 ی 3 تان بدەمەوە. پایەبەرزتان ئەڵێن حەپەساون لە داوای بێ برانەوەی موستەشاری وەزارەتی ناوخۆ کە پەیتا پەیتا ئەیخاتە بەردەمتان و لە ئەنجامی ئەوەدا گومانتان پەیدا کردوە لە بزوێنەرو هۆی راستەقینەی ئەم داوایانە. پایەبەرزتان درێژەی ئەدەنێ کە ئەگەر هیچ مەبەستێکی سیاسی لە دواوە نەبێ، ئەبو ئەم داوایانە لە ناوچەی کوردییەکان دا قەتیس بکرێن بێ ئەوەی توخنی رێکخستنی حکومەت بکەوێ، بۆ نمونە، دروستکردنی هەندێ وەزیفەی دیاری کراو لە پایتەخت دا. پایەبەرزتان داوا ئەکەن سنورێ دابنرێ بۆ ئەو داوایانەی کە موستەشار بەناوی (رازی کردنی کوردەکان) هوە ئەیخاتە بەردەم وەزیری ناوخۆ، یان ئەم داوایانە سنوردار بن و قەتیس بکرێن لە ناوچە کوردییەکان دا بێ ئەوەی توخنی رێکخستنی دەوڵەت بکەوێ.

حەز ئەکەم ئەوە بەتەواوی رون بکەمەوە بۆ پایەبەرزتان کە من نیازم نیە دەس بخەمە ئازادی کاری موستەشاری وەزارەتی ناوخۆوە، سەبارەت بەو پێشنیارانەی کە ئەو پێی وایە گونجاون یا هەرچ بابەتێکی تر. پایەبەرزتان ئەزانن، هەروەکو منیش لە ئامۆژگاری کردن دا ئەیکەم، ئەوە ئیشی خۆیەتی بیکا وەکو خزمەتکاری حکومەتی عیراق، ئەوەی پاڵی بە موستەشارەوە ناوە تەنیا ئارەزوی یارمەتیدانی حکومەتی عیراقە لە کارگێری گشتی بەرێوەبەرایەتیدا و، بە دەست هێنانی پایەی دەوڵەتێکی بە تەواوی خۆ حوکم کردوی ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکانە.

لە بابەت ئەو ئامۆژگاریانەی ناو بەناو لەلایەن سێر کیناهان کۆرنوالیسەوە دراون بە وەزیری ناوخۆ، پێویستە من دڵنیاتان بکەم کە بە گەرمی پشتیوانییان ئەکەم، چونکە باوەڕم وایە ئەو لە یەک نەگەیشتنەی لە نێوان کوردەکان و حاکمەکانیان دا دروست بوە ناهێڵێ، چەرخی بەرێوەبەرایەتی چەور ئەکا و گەشەیەکی برایەتی نیازپاکی ئەخوڵقێنێ کە پێویستن بۆ ئاشتی و حکومەتی باش لە وڵات دا.

باوەڕم وایە ئەو ئامۆژگاریەی هەمیشە بە پایەبەرزتان ئەگا، بە شایانی بایەخ پێدانێکی جددی وەرئەگرێ، نارەزایی و پەشێوی لە ناوچە کوردییەکان دا کە لە چەند مانگی رابوردودا پەژارەیەکی ناخۆشی بۆ من دروست کردوە، بە جێبەجێ کردنی ئەو پێشنیارانە نامێنێ.

پێویست ناکا پایەبەرزتان هیچ ترسێکی هەبێ لەوەی کە ئەم پێشنیارانە هیچ مەبەستێکی تری هەبێ جگە لە بەهێزکردنی ماکینەی دەوڵەت و، دەنگێکی بە بەزەییتر لە بەرێوەبەرایەتی کوردستان دا.

من هەست ئەکەم دڵنیام لە هەڵسەنگاندنەوەکەتاندا، پایەبەرزتان ئەوە ئەسەلمێنن کە پێشنیارەکانی موستەشار بۆ وەزارەتی ناوخۆ، یان هی هەر موستەشارێکی تر، کە بزوێنەری سیاسی هەبێ، بێ بناغەیە.

2. من بە تەلەگرام ئاگاداری حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیام کرد لەو وەڵامەی لەلایەن وەزیری دەرەوە نێردراوە بۆ تەلەگرامی وەزیری عیراقی لە ئەنقەرە، تێیدا راپۆرتی دابو کە حکومەتەکانی تورکیا و ئێران پێشنیاریان کردوە پرۆتێستێکی هاوبەش بدەن لە کۆمەڵەی نەتەوەکان دژی راسپێرییەکانی لیژنەی ئینتیداب. منیان راسپاردوە کە بۆ پایەبەرزتانی رون بکەمەوە، ئەگەر هەر کارێ بە ئاشکرا لەگەڵ پرۆتێستی پێشنیارکراوی ئێران و تورکیا بکا، بەمە حکومەتی عیراق راستەوخۆ سوکایەتی بە دەسەڵاتی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەکا. کارێکی وەها لە هەمو حاڵەتێک دا، هەر ئەبێتە هۆی شێواندنێکی لە چاککردن نەهاتوی وێنەی داهاتوی عیراق، بڵاوبونەوەی راپۆرتەکە لە دەرەوەی کۆڕەکانی کۆمەڵەدا، کەوا حکومەتی عیراق پشتیوانی یا تەنانەت تعاطفی لەگەڵ ئەم پرۆتێستەدا دەربڕیوە کاردانەوەیەکی زۆر بەهێزی ئەبێ، حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا ئەوسا بە مەحاڵی ئەزانێ داکۆکی لە سیاسەتی کوردیی عیراق بکا کە دائەنرێ بە نادڵسۆز، دائەنرێ بەوەی لەژێر گوشاری وڵاتانی بێگانەدا دارێژراوە. بە رەئی حکومەتی خاوەن شکۆ، لەو حاڵەتەدا هیوای چونی عیراق بۆ ناو کۆمەڵەی نەتەوەکان بە تەواوی نامێنێ.

پایەبەرزتان ئەبینێ کە حکومەتی خاوەن شکۆ هاوبیر نیە لەگەڵ ئەو وەڵامەی بەپێی رێنوێنییەکانی پایەبەرزتان نێردراوە بۆ وەزیری عیراقی لە ئەنقەرە کە هیچی تازەی تێدا نیە، بەڵام وا ئەگەیەنێ کە حکومەتی عیراق ئەیەوێ بەشدار بێ لەگەڵ حکومەتەکانی تورکیا و ئێران لە پرۆتێستی پێشنیارکراودا. پێشنیار ئەکەم بۆ پایەبەرزتان ئێستا ئەوە بۆ وەزیری عیراق لە ئەنقەرە رون بکەنەوە کە حکومەتی عیراق نیازی شتی وای نەبوە. (FO371 - 15311ی)

2. 4. 3. دانیشتنی ژمارە 526 ی مەجلیسی نواب

دانیشتنی ژمارە 526 ی رۆژی پێنجشەمە، 13 ی 2 ی 1930، کۆبونەوەی ئاسایی ساڵانی 1929– 1930، بە سەرۆکایەتی توفیق السویدی.

سەرۆک: مادەی دوەمی بەرنامەکە بە وەزیری لێپرسراو رائەگەیەنرێ.

پرسیاری مەعروف جیاوک (هەولێر) ئاراستەی سەرۆکی وەزیران کراوە، دەربارەی ئەو بنچینانەی حکومەتی عیراق دایناون بۆ ئەو گفتوگۆیەی ئەویستری بکرێ بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە و، ئەو مەرجانە کۆمەڵەی گەلان دانی پێدا نابون دەربارەی ناوچەکانی سەرو. پرسیارەکە خوێندرایەوە، ئەمیش دەقەکەیەتی: تکام وایە ئەم پرسیارانە لە سەرۆکی وەزیران بکرێ، بۆ ئەوەی بە دەم لە بەردەمی مەجلیسی بەرزدا وەڵامیان بداتەوە. ئەو بنچینەو رێوشوێنانە چین کە حکومەت داناون بۆ گفتوگۆی ویستراو بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە؟ ئایا هیچ ئیعتیرازێ لەسەر ئەو مەرجانە هەیە کە کۆمەڵەی گەلان لە بابەت ناوچەکانی سەرو سەلماندویەتی؟ ئایا حکومەت بە تەمایە لە ناواخنی پەیماننامەکەدا جێگیری بکا، هەروەکو خوا لێخۆشبو عەبدولموحسین سەعدون بەگ ساڵی 1926 لەبەردەمی مەجلیسی بەرزدا پشتیوانی لێ کرد؟

ناجی السویدی (سەرۆکی وەزیران و وەزیری ناوخۆ): هێشتا گفتوگۆ نەکراوە. ئەو بنچینەو رێوشوێنانەی حکومەت لە کاتی گفتوگۆدا پێڕەویان ئەکا، هەمان بنچینەن کە حکومەت لە کارنامەکەی خۆیدا لەبەردەم ئێوەی بەرێزدا خوێندویەتیەوە.

هیچ ئیعتیرازێ لەسەر هیچ مەرجێک کە ئەوترێ کۆمەڵەی گەلان سەلماندویەتی نیە.

حکومەت بیر لەوە ناکاتەوە یا لای وا نیە شتێ لە پەیماننامەیەکی ناودەوڵەتیدا باس بکا کە لەسەر بنچینەیەکی سیاسی دەولی گشتی، لە نێوان دو دەوڵەتی بە تەواوی سەربەخۆدا ئەبەسترێ.

مەعروف جیاوک (هەولێر): وەڵامی پایەبەرز سەرۆکی وەزیران ناتوانێ نە من و نە مەجلیسی بەرز قانیع بکا. لێرەدا رونی ئەکەمەوە کە هەندێ ماف هەن کۆمەڵەی گەلان سەلماندونی و حکومەتی عیـراقیش سورە لەسەر پشتیوانی و چەسپاندنی، لەو مافانە کە خوێندن لە هەمو ناوچەکانی سەرودا بە زمانی کوردی بێ، فەرمانبەرەکان لەو کوردانە بن کە بە باشی زمانی کوردی ئەزانن بۆ ئەوەی خـەڵک و فەرمانبـەران لـە یەکتری تێ بگەن. باوەڕم وایە ئەو بڕیارانە خراونەتە ناو قانونی ئەساسیەوە کە سوێندمان بۆ پشتیوانی خواردوە، هەروەها خراوەتە ناو پەیماننامەی 1922 ەوە. ئەم مافانە یەکگرتویی عیراق دابین ئـەکا، حـەز ئەکەم پایەبەرز سەرۆکی وەزیـران رونـی بکاتـەوە کـە حکومـەت گرنگـی بـەم مافانـە ئـەدا و ئەیانخاتـە پەیمانەکەوە.

ناجی السویدی: (سەرۆکی وەزیران و وەزیری نـاوخۆ): نـازانم ئـەو نوقتانـەی نـائیبی بـەرێز... بـۆ دڵنیاکردنی بیری نائیبی بەرێز ئەڵێم، ئەو بنچینانـەی حکومـەت لەسـەری رۆیشـتوە بـۆ بـاش بـەرێوەبردنی کاروباری دەوڵەت لە هەمو عیراق دا و لـەو ناوچـەیش دا کـە نـائیبی بـەرێز باسـی کـرد، جێگـەی ستایشـی کۆمەڵەی گەلان و دەوڵەتی هاوپەیمانیش بوە. ئەو بەڵێن و پەیمانانەی حکومەتی عیراق داونی ناتوانێ لێـیـان پەشیمان ببێتەوە. نازانم چ هۆیەک هەیە بۆ گومان کـردن لـە نیـازی باشـی حکومـەتی عیـراق سـەبارەت بـە جێبەجێ کردنی بەڵێنەکانی و، بەردەوام نەبونی ئەم بارودۆخە لـە پاشـەڕۆژدا، لـە کاتێـکدا ئـەو بەڵێنانـە لـە قانونی ئەساسیدا دراون. باوەڕ ناکەم هیچ هۆیەک هەبێ بۆ دودڵی و گومـان لـەو بنچینانـەی کـە تـا ئێسـتا حکومەت لەسەریان رۆیشتوە و لە پاشەڕۆژدا لەسەریان ئەڕوا.

مەعروف جیـاوک (هـەولێر): پایـەبـەرز سـەرۆکی وەزیـران و، مەجلیسـی بـەرزو میللـەت ئـەزانن کـە نارەزاییەکی بەهێز بەرامبەر سیاسەتی گشتی حکومەت هەیە و، ئەو وتارە من بڵاوم کردۆتەوە هـەموی راسـتە. (محازر مجلس النواب، جلسە 26 في 13 ی 2 ی 1930، ص 356).

2. 4. 4. مولاحەزاتمان دەرحەق بەیاناتی وەزارەتی حازرە (سەعیدیە)

لە پاش تەدقیق و تەحقیقی ئەو بەیاناتە رەسمیەی وەزارەتی حـازرە کـە لـە 10 ی 4 ی 1930 دا لـە جەرائیدی بەغدا نەشر کرابو، لە نەزەری میللەتی کوردا وا دیارە: کە سیاسەتی وەزارەتی حازرە، سیاسـەتێکی تەفرەدان و وەقت بەسەر بردنە، چونکە مەضمونی ئەم بەیاناتە شتێکی تازە نیە، ئەم وەعدە بیلفیعـل بـە حلـی قەراری عصبە الامم و بە سـێهەمین مـادەی معاهـدەی سـاڵی 1922 و مـادەی 17 مینـی دەسـتووری عیراقـی موئەییەدە و لە تەرەف مەرحوم عەبدولموحسین بـەگ سەعدونیشـەوە، چەنـد جارێـک لـە مەجلیسـی نیـابیدا رەسمەن وە بە کەماڵی صەراحەت بەیان و ئیعتیراف کرا بو. ئەساسەن قیسمێک لە مەوادی ئەم موقەڕەرانە لـە قیسمێکی کوردستان دا بە تەواوی تەتبیق کـراوە، بینائـەن عەلـەیهی میللـەتی کـورد وای لا خـۆش ئـەبو کـە وەزارەتی حازرە دەرحاڵ ئیکمالی بەقییەی بکردایە. ئیتر میللەتی کورد نایـەوێ ئـەوقاتی خـۆی بـە تـەفرەدان ضایع، وە بە وەعدی ئیمڕۆ سبەی خۆی ئیغفال بکا. بینا لەسەر ئەمە بەرامبەر ئەم وەعدەی وەزارەتە کە لە حاڵ زیاتر بۆ ئیستیقباڵە میللەتی کوردیش تەشەکوراتی خۆی بۆ ئیستیقبال هەڵدەگرێ.

لە مەسائیلی ئیداری حازرەدا هەرچەندە لە تەعیین بونی (تۆفیق وەهبی بەگ) بۆ موتەسەڕیفی سـلێمانی نامەمنون نین، چونکە ئومێد و ئینتیظاری چاکەی لێ دەکرێ، لە عەینی وەقت دا وامان ئەویست بـۆ لیواکـانی تریش پیاوانی دڵسۆز و حاڵ شوناس و کوردخواە و کوردنەژاد تـەعیین بکرایـە و بکـرێ. لەبـەر ئەمـە بـۆ جەلبی ئیعتیمادی میللەتی کـورد دەبوایـە... کـوردی موتەسـەڕیفی کەرکوکـدا ئـەم جیهەتـە بـەرچاو... ئـەمجا ئێستاش بۆ ئەوەی ئیمان بە حوسنی نییەتی وەزارەت بهێنن، کوردان ئارەزو ئەکەن بۆ موتەسـەڕیفی هـەولێر

زاتێکی وا تەعیین بکرێ کە حائیزی ئەو صیفاتە بێ کە لە سەرەوە بەیانمان کرد.. وە هەروەکو لە مەجلیس دا لە تەرەف مەندوبە کوردەکانەوە تەلەب کرا بو، حالەن لیوای (دهۆک و باجەڵان) تەشکیل بکرێ.

ئیتر لە ئەقوال زیاتر ئینتیزاری ئەفعال ئەکرێ، کوردیش قسەی خۆی بۆ دوایی هەڵگرتوە..!

2. 4. 5. هەمو شەوێک ڕۆژێکی لە دوایە

شەڕی گەورە بە هەمو ئەوضاعی جانسۆزانەوە کە خەریتەی سەرزەمینی تێک دا و لەلایەکی تـرەوە کـە چەند خانمانی قەراڵێتی تارومار کرد، کـەچی لـە سـەرێکی تـرەوە زۆر میللـەتی تـری بـەختیار کـردو چەنـد حکوماتی وەکو لیتوانیا، ئۆقرانیا، پۆڵۆنیا...ی هێنایە وجود. وە دیسانەوە وەکو عائیلەی ئالی عوثمانی سەفیل و سەرگەردان و دەربەدەر کرد، کەچی جمهوریەتی تورکیای بە هەمو تازەگی و فەعالیەتەوە هێنایە وجود.

بینائەن عەلەیهی ئێمەیش ئەتوانین بەپێی ئەوضاعی خۆمانەوە موقابیل بەم هـەمو فەلاکـەت، بۆمبـاران، موهاجەرەت و سەفالەتەوە کە میللەتی کورد بیلخاصە لیوای سلێمانی چـاوی پـێ کـەوت و، بـە ئیعتیبـاری ئـەو ئینتیظاری لوتف و شەفەقەتەی کە لە حکومەتی ئەکرد و کە بەرامبەر بەم هەمو فەلاکەتە بە عەزمێکی تـەواوەوە بە ئومێدی پاداشی چاکە ئەباتی کرد نەتیجە بە موکافاتی خۆی گەیشت، ئـەوا شـەوی لـێ ڕۆژ بـوەوە، ئـەوا ئەمڕۆ دەرگای بەختیاری بۆ کرایەوە یەعنی بە کوردی بیڵێن بەرامبەر بەم هەمو تەحەمولی فەلاتە، بەرامبەر بەم هەمو چاوەروانیە، دەرگای لوتفی حکومەتی لێ کرایەوە: لە تێگەیشتووترین و چاکترینی میللەتەکەمان و لەسەر ئەفرازانی عیلم و مەعریفەت کە ئەم وەتەنە پێی گەیاندوەو کە هـەمو میللـەت بـە دڵێکـی ڕون و بـێ غەشـەوە خۆشی ئەوێ، یەگانە هەر ئومێدی بـە عـیلم و عیرفـانی بـوە سـەعادەتی تۆفیـق وەهبـی تـەعین کـرا بـو بـە موتەسەڕیفی لیواکەمان. بەجدی ئەڵێین ئەم لوتف و شەفەقەتەی کە حکومـەت ئـەمجارە لەگـەڵیا کـردین و کـە ئومێد و تەمەنای میللەتەکەی هێنایە جێ، هەمو فەلاکەتێکی لەبیر بردینەوە، ماندوی حەسانینەوە، تاریکی لەسەر لابردین، نائیلی ڕۆژێکی ڕوناکی دائیمی کردین و ئیستقبالێکی زۆر باشی بۆ حاضر کردین.

ئێمە بە هەمو مەوجودیەتمانەوە بەرامبەر بەم جوڵانەوە و حوسنی نیەتی ئەم قابینە عالیەی حکومەتە لـە بەجێ هێنانی شوکران زبان و قەڵەممان عاجز ئەبینین. هەر ئـەتوانین بـەدڵ و بـەگیان تەمـەنای سـەرکەوتنی قابینەی حازرە بکەین. وە بۆ مۆفەقیەت و سەرکەوتنی ئەم موتەسەڕیفە خۆشەویستەمان کە سـەعادەتی تۆفیـق وەهبی بەگە، هەمو لایەک دەست بدەینە یەکتری و بۆ بەرزی و بڵندی موشار ئیلەیهی لە خـوا بپارێینـەوە، بـۆ سەرکەوتن و پێشکەوتنی وەتەنەکەمان هەوڵ بدەین و لە هەمو خسوسێکەوە یاریەی بدەین.

پشت بە خوا لە غەزەتەی دواییمانـا تەرجومـەی حـاڵی موشـار ئیلـەیهی عـەرزی خوێنـدەوارانی ژیـان ئەکەین. (ژیان، ژ239، 19 ی 4 ی 1930)

2. 4. 6. تەشریف بردنەوەی موتەسەڕیفی پێشو سەعادەتی ئەحمەد بەگ

سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی پێشومان ڕۆژی جومعـە کـە تەصـادەفی نـۆی مـانگی کـرد، بـە ڕێی کەرکوک دا تەشریفی بردەوە هەولێر، بە صورەتێکی حورمەتکارانە لە تەرەف عمومی ئەشرافی شار، ڕەئیسی بەلەدیە، ڕوئەسای دەوائیر و مەئمورینی لیواوە بە ئۆتۆمۆبیل لە تەرەف قیسمێکەوە هەتا تەیناڵ و لـە تـەرەف قیسمێکی ترەوە هەتا کەرکوک ڕەوانە و عەرزی خواحافیظی لێ کرا.

ژیان: سەعادەتی ئەحمەد بەگ لە مودەی ئەم سێ سـاڵەدا کـە لـەم لیوایـەدا مایـەوە، حەقیقەتـەن وەکـو ئەمنیەت و ئاسایشی لیواکەی تەئمین کرد، بۆ ئاوەدانی شارەکەیش گەلێ هەوڵی دا و بەرامبەر بە ئەهالی لوتف و شەفەقەتێکی تەواوی هەبو، گەورەو بچوکی لیواکە لێی مەمنون بـو. دائیمـەن بەرامبـەر بـەم شەخصـە عالیـە

حورمەتکار بون. ئومێد ئەکەین لەهەر کوێیەکا بێ، هەر موەفەق و بە بەختیاری بژی و ئەم مەحەبەتەی کە دەرحەق بە ئەهالی ئەم لیوایە هەیەتی هەر باقی بمێنێتەوە. (ژیان، ژ239، 19 ی 4 ی 1930)

2. 4. 7. تەشریف هێنانی سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی مان

موتەسەڕیفی تازەمان جەنابی تۆفیق وەهبی بەگ لەگەڵ رەفیقەی فاضیلەی موحتەرەمەی‌دا، شەوی دەی مانگ لە بەغدادەوە بە رێگای ئاسن حەرەکەتیان فەرمو. لە بەیانی‌دا گەیشتنە ئیستاسیۆنی کەرکوک و لە تەرەف لاوە پێگەیشتوەکانی کوردەوە لە ئیستاسیۆنەکە ئیستیقبال و بە چەپڵەلێدان عەرزی بە خێرهاتنی کرا و لەوێوە لەگەڵ موستەقبیلین دا بۆ ئیستراحەتێکی چەند دەقیقەیی تەشریفیان بردە نادی مەلەکی کەرکوک و لە دوای ماندو حەسانەوەیان، بە ئۆتۆمۆبیل رو بە سلێمانی حەرەکەتیان فەرمو. لە تەرەف رەئیسی شار و عومومی ئەشراف و روئەسای دەوائیرو ئەکسەری ئەهالی سلێمانی‌و هەمو مەئمورینەوە، قیسمێکی هەتا چەمچەماڵ و قیسمێکی لە مەرکەزی تەیناڵ‌دا ئیستیقبالیان فەرمو، وە عەرزی بەخێرهاتن و بەرامبەر بەم تەشریف هێنانەی دەرەجەی دڵخۆشی و شادمانی ئەهالیەکەیان عەرز کرد. موشار ئیلەیهی لە مەرکەزی تەیناڵ دا لە ئۆتۆمۆبیلەکەی تەشریفیان هێنایە دەرێ، یەکە یەکە دەستی موستەقبیلینی گوشی و لە دوای خیتاب بە حازرون ئەم نوتقە جوانە کە بو بوە سەبەبی مەسروریەتی هەمو لایەک ئەیفەرمو. وە فەرموی موقبیل بەم تەعینەم زۆر مەسرورم، خۆم بە بەختیار ئەزانم چونکە یەگانە ئارەزوی من هەر ئەوە بوە کە فرصەتێکم چنگ کەوێ خدمەتی وەتەن و میللەتەکەم بکەم. وا شوکر مۆفەق بوم و تەمەناکەم هاتە جێ و بۆ خدمەت کردنی وەتەن و میللەتەکەم، خوا ئەم فرصەتەی پێ بەخشیم، ئیتر ئومێد ئەکەم هەمو فەردێکی میللەتەکە بە دڵێکی پاک و جدیەوە معاوەنەتم بکەن، دەست بدەینە دەست یەکتری و بۆ پێشکەوتن و بەرزبونەوەی قەومەکەمان لەژێر بەیداغی عیراقی خۆشەویست دا تێکۆشین، ببینە کارکەرێکی بەسود لەناو ئەم وەتەنە شیرینەدا. نمەتی موتەسەڕیفی پێشو ئەحمەد بەگ شایانی تەقدیرە، چونکە بناغەی پێشکەوتنی قەومێک ئاسایشیەتی و ئەویش بە راستی لەلایەنی ئەو زاتە موحتەرەمەوە زۆر چاک دامەزراوە، منیش بۆ ئاسایش هەر لەسەر ئەو رێگایە ئەڕۆم و بۆ زانست، صیحەت، دەوڵەمەنی، صنعەت، وە تەعمیر و زەراعەتی مەملەکەتەکە لە داخڵی هێزی بەشەریەت دا تێئەکۆشم.

لە دوای تەواو بونی فەرمودەکەی، لەگەڵ ئەو هەمو قەڵەباڵغە زۆرەدا تەشریفیان هێنایە سلێمانی و هەتا ناو شار تاقم تاقم ئەهالی لە رێدا صەفبەستەی ئیستیقبال و ئیحتیرام بون.

ژیان: ئێمەش دیسانەوە بە ناوی عمومی میللەتی کورد و ئەهالی لیواکەمانەوە، عەرزی بەخێرهاتنی ئەکەین و تەمەنا ئەکەین خوای گەورە و مەزن هەمو فرصەتێکی پێ ببەخشێ و بۆ خدمەتکردنی وڵات و میللەتەکەی موەفەقی بکات.

(ژیان، ژ 239، 19 ی 4 ی 1930)

2. 4. 8. داخلی

موفەتیشی ئیداری خۆشەویستمان سەعادەتی کاپتان گاون، بە مەئذونیەتی شەش مانگ رۆژی شەممەی 3 ی ئەم مانگە تەشریفی بردەوە بەریطانیا، لە تەرەف سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی و روئەسای دەوائیرەوە تەشیع و خواحافیظی لێ کرا.

لە جێی موشار ئیلەیهی هەتا عەودەت ئەفەرموێتەوە، سەعادەتی کاپتان "الین" موفەتیشی ئیداری عەمارە تەشریفی هێنایە سلێمانی و موباشەرەتی بە ئیش فەرمو، عەرزی خواحافیظی سەعادەتی کاپتن گاون و بەخێر هاتنی موفەتیشی ئیداری تازەمان ئەکەین. (ژیان، ژ 238، 8 ی 4 ی 1930)

2. 4. 9. موفەتیشی ئیداری تازەمان سەعادەتی کاپتان گاون

بە موناسەبەتی مەئزونیەت و تەشریف بردنی موفەتیش سەعادەتی کاپتن لاینەوە، هەرچەند مودەتێـک سەعادەتی مێجەر لوئێدی موفەتیشی ئیـداری کـەرکوک بـە وەکالـەت تەماشـای ئـەم لیوایەشـی ئـەکرد، بـەڵام ئەمجارە سەعادەتی کاپیتان گاون کە خاترە و مەوقیعێکی عالی هەیە لەم لیوایەدا، بۆ ئەم وەزیفەیە تەعین کـرا. رۆژی پێنجشەممەی 13 ی مانگ تەشریفی هێنایە سلێمانی.

وەقتێک کە حکومەت ئەم لیوایەی ئیشغال کـردەوە، موشـار ئیلـەیهی بـە صـیفەتی قومانـدانێتی لەگـەڵ جەیشی عیراقیدا تەشریفی هێنایە ئێرە، مودەتێکی زۆر کە قوماندانی عومومی عەسکەری بوە وە کە سـلێمانی لە ئینقیلاب و فەلاکەتێکی گەورەدا بو زۆر خدەمەتی کردین، بە هەمو قوەتیەوە بۆ محافظەی حـەیات و ماڵـمـان و بۆ ئیصلاحی ئەو حاڵەمان سـەعی و هیمـەتی فـەرمو، لـە دوایـیش دا بـە سـەبەبی شـارەزایی و خـەدەماتی پێشویەوە، بو بە موفەتیشی ئیداری لیواکەمان و مودەتێکی زۆریـش لـەم وەزیفەیـەدا بـۆ تـەرەقی و تـەعلیمان هەوڵیدا نەتیجە ئیدارەیەکی باشی لەم لیوایەدا تەنظیم و تەئسـیس کـرد، بـە نـەوعێک کـە ئێسـتاش ئـەهالی مەدیونی شوکرانێتین، تەعینی ئەمجارەیش بو بە سەبەبی مەسروریەتی هـەمو ئـەهالی و فـەرەح و خۆشـیەکی خستە دڵی هەمو لایەکەوە.

بەناوی عومومەوە عەرزی بـەخێرهاتن و قـدومی موبـارەکی ئەکـەین، تەمـەنای سـەعادەت و مۆفـەقێتی ئەکەین. (ژیان، ژ 180، 20 ی 6 ی 1929)

2. 4. 10. بەیانی رەسمی لە بابەت موعاهەدەی تازەوە

موفاویزەکانی عیراق و بەریتانیا ئیتیفاقیان کرد لەسەر ئیمزای موعاهەدەیـەکی تـەعاروف و سـەداقەت، کە لەگەڵ عیراق داخڵ بە عەسبەتول ئومەم بو پەلە ئەکرێ لە تەنفیزیدا، وە کە هەردولا ئیتیفاقیان لەسـەر کـرد لە عەینی وەقت و میعاددا لە بەغدادو لۆندەرە نەشر ئەکرێ، ئەساساتی موعاهەدەکە ئەمەیە:

1. ئیعتیراف بە ئیستیقلالی تەواوی عیراق، وە دەرعوهدە کردنی مەسئولیەتی ئیدارەی هەمو شئونی بە تەنها. وە دەرعوهدە کردنی مەسئولیەتی داخلیـە، وە بـە پـێی تـەحالوف بەرامبـەر بـە ئیعتیدایـەکی خـاریجی مودافەعەی.

2. لەغوی موعاهەدات و ئیتیفاقاتی کە لە بەینی عیراق و بەریتانیای گەورە کراوە.

3. کە موعاهەدەکە هاتە حەیزی تەنفیزەوە ئیعتیرافی سـاحێبی جەلالـەتی مـەلیکی بـەریتانیا، بەتـەواو بونی مەسئولیاتی ئینتیدابیە کە ساحێبی جەلالەتی مـەلیکی بـەریتانیا دائیـر بـە عیـراق قوبـوڵی کـرد بـو، لـە خۆیەوە تەواو ئەبێ.

4. کێشانەوەی هەمو قوای بەریتانیا لە هنێدی و موسـڵ لـە مودەتێـک دا کـە لـە ئیعتیبـاری تـەئریخی تەنفیزی موعاهەدەکەوە، لە پێنج ساڵ تەجاوز نەکات، وە بە ئیجاردانی 3 قاعیدەی هەوائی لە غـەربی فـورات و شەتتول عەرەب دا لەلایەنی حکومەتی عیراقییەوە بە ساحێبی جەلالەتی بەریتانیا بـە شـەرتی موحافـەزەی ئـەم قاعیدانە لەلایەنی حەرەسی خاسی ساحێبی جەلالەتی مـەلیکی عیراقـەوە ئیجـرا بکـرێ، بـە مەسـرەفی خاسـی ساحێبی جەلالەتی بەریتانیا.

5. مودەتی موعاهەدە لە ئیعتیباری دەستکردن بە تەنفیزیەوە، بیست و پێنج ساڵە بینـا لەسـەر تەڵـەبی یەکێ لە فەریقەینی موتەعاقیدین دەست ئەکرێ بـە موفـاوەزە لـە بابـەت موعاهەدەیـەکی تـازەوە بـۆ تـەئمینی مواسەلاتی ئەساسیەی جەوییەی ئیمپراتۆر، ئەگەر لەم مەسئەلەیەدا ئیختیلاف حاسیل بـو، حەواڵـەی مەجلیسـی عەسبەتول ئومەم ئەکرێ.

6. هەر تەرەفە لە موتەعاقیدەین لە وڵاتی ئەوی تریانا، لە تەرەف مومەسیلێکی دیپلۆماسیەوە تەمسیل ئەکرێ. بە پێی ئوسوڵی مومەسیلینی دوەلی مەستەقیللە ئیعتیمادی ئەدرێتێ. (ژیان، ژ 249، 7 ی 7 ی 1930)

2. 4. 11. بە واسیطەی موتەصەرریفەوە بۆ ئەهالی سلێمانی

برقیتکم س141 في 9 الجاری نرجو تبلیغ الجواب الاتی الی حفید زاده عبدالقادر و رفقائە الموقعین علی البرقیة الموجهة الی رئاسة الوزراء

ان المعاهدة تشمل جمیع سکان العراق علی اختلاف طبقاتهم وتعود منافعها وواجباتها لهم وعلیهم جمیعا وبالطبع ان اخواننا الاکراد هم منهم والیهم اما الحقوق الممنوحه للاکراد فمحفوظة تماما بحکم القانون الاساسي الذي في واجب الجمیع تاییده ورعایة احکامه.

س2233　　　　الداخلیة

جواب

15 ی 7 ی 1930

بەغدا: وەزیری داخلیه

تەلغرافی مەعالیتان بە واسیتەی موتەسەرپیفەوە تەبلیغمان کرا، ئێمە تەتبیقی قەراری عیصبەتول ئومەممان ئەوێ کە ئەمەیش بە تەواوی تەوافوق ئەکات بە مادەکانی 109 و 110 لە قانونی ئەساسی.

عومومی ئەعیان و ئەشرافی سلێمانی. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 4. 12. عمومی ئەشراف و قیسمێک عەشایەر چونە تەلغرافخانە

رۆژی 22 ی 7 ی 1930 عومومی ئەشراف و قیسمێک عەشایەر چونە تەلغرافخانە، رەئیسەل وزەرایان بانگ کردە سەر تەلەفۆن، لە وەکالەتی عومومەوە حەمە ئاغای عەبدورەحمان ئاغا ئەم قسانەی لەگەڵ کرد:

فەخامەتمەئاب!

لەو موعاهەدە تازەیەی کە کراوە ئەو حقوقەی عیصبەتول ئومەم خستویەتە قەرارەوە و بە کوردی بەخشیوە تیا دەرج نەکراوە، بۆ ئەم خسوسە موتەعەدید دەفعە لە تەرەف عومومی عەشائیر، ئەشراف، توجار خولاصە هەمو کوردەکانەوە تەلغراف بۆ زاتی دەوڵەتیتان نوسراوە، مەعەلئەسەف هەتاوەکو ئێستا جوابێکی شافیمان و عادلمان وەرنەگرتۆتەوە، ئینتیظار ئەکەین.

جوابی رەئیسەل وزەرا بە تەلەفۆن

منیش وەکو ئێوە کوردم و ئارەزوی سەعادەتی ئەکەم و بۆ ئەم خسوسە سەعی ئەکەم و لەگەڵ مەندوبی سامیدا لە موناکەرەداین، هەتا چوار رۆژی تر بۆ ئەم خسوسە دێینە سلێمانی و گفتوگۆتان لەگەڵ ئەکەین. رەئیسەل وزەرا. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 4. 13. تەلەغرافی ئەشرافی هەولێر بۆ ئەشرافی سلێمانی

سلێمانی: میرزا تۆفیق قەزاز

لە موتاڵەباتی حقوقمان سەبات باعیسی نەجاتە، میللەت پشتیوان خواش لەگەڵمانە. 20 ی 7 ی 1930. عوسمان ئەفەندی زادە: ئەحمەد. مەعروف جیاوک

جوابی سلێمانی
هەولێر: ئەعیان ئەحمەد بەگ و جیاوک
سەبات ئەبەدیە پشتیوانی وەتەنپەروەران کەفیلی موفەقیەتە. بەناوی سلێمانیەوە تۆفیق قەزاز. (ژیان، ژ 255، 31 ی 7 ی 1930)

2. 4. 14. لە چەمچەماڵەوە:

سلێمانی گەورەکانی موتەزاهیرینی کوردان
بۆ بەرزی میللەتمان خۆمان و عەشیرەتمان فیداکارین بۆ سەرکەوتن پشتیوانین.
لاوانی کوردی چەمچەماڵ: رەئیسی بەگزادە، محەمەد ئەمین، رەئیسی هەمەوەند، ئەمین.
جوابی سلێمانی
چەمچەماڵ ئەمین ئاغا، ئەمینی رەشید ئاغا
حسیاتی بەرز، پشتیوانیتان هەزار قات قوەتی داینێ. بژی کورد، هەمەوەند.
بەناوی موتاظاهیرینەوە عەبدولقادر. (ژیان، ژ 254، 28ی 7 ی 1930)

2. 4. 15. لە ئەشرافی سلێمانیەوە بۆ مەندوبی سامی و رەئیسەلوزەرا

23 ی 7 ی 1930
بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق
بەغداد فەخامەتی رەئیسەل وزەرای عیراق
بۆ مەعلومات بۆ سەعادەتی موتەسەرِیفی ئەکرەمی سلێمانی
بۆ مەعلومات بۆ سەعادەتی موفەتیشی ئیداری سلێمانی

مەوثوقەن خەبەر وەرگیراوە بە موناسەبەتی هاتنی فەخامەتتان بۆ کوردستان، مەئمورینی ئەلویەی کوردییە کوردەکان تەضییق و تەهدید ئەکەن بۆ دەست هەڵگرتن لە حقوقیان ئەگەر مەقسەد لە ئیستیفتایە لەژێر ئەم شەرائیطەدا نە مەعقول و نە مومکینە تا کوردستان لەژێر تەئثیری نفوزی مەئمورینی ئیدارەی عەرەب دا بێت، ئیستیفتایەکی عادلە و وەتەنپەروەرانە موستەحیلە. وە لە تاریخی بەشەردا نەبینراوە بۆ ئیستیفتا ئەفکاری حوڕڕەی میللەتێک تەضییق بکرێت بۆ قبوڵی تەرجیحی ئەسارەتی خۆی بەسەر حوڕڕیەت دا. موقابیل بەم حاڵە بەشیدەتەوە پرۆتیستۆ ئەکەین. ئەشرافی سلێمانی. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 4. 16. لە تۆفیق قەزازەوە بۆ نیەر ئێست

24 ی 7 ی 1930
لەندەن- نیەر ئیست، تەلغراف

ئەو مەقالەیەی ئێوە کە لە خسوس موعاهەدەی ئینگلتەرە و عیراقەوە نوسی بوتان و ئیهمالی حقوقی کوردتان دەرخست بو و جەهدی غەیر ئەندێشانەتان بۆ حیمایەی..لە تەرەف کوردانەوە بە تەقدیرێکی عەظیم و تەشەکوراتی قەلبیەوە قبوڵ کرا، ئەم معامەلەی بەشەر پەرستانەیەی ئێوە موزاهەرەتێکی جوانی قەضیەی موحیقەی کوردانە.

کوردەکان موتەئەسیفن لە موعاهەدەکە، چونکە هیچ باسی ئەو حقوقەیان نەکراوە تیا، کە بە موجیبی ئەوە حکومەتێکی کورد لەژێر ئینتیدابی عیصبەتول ئومەم دا تەشکیل بکرێ.

مەئمورینی حکومەتی عەرەبیە تەهدیـدات و تەضـیقاتی ئێمـە ئەکـەن کـە دەس لـە حقـوقی خۆمـان هەڵگرین، لوتفەن دائیمەن ئەم حەقیقەتە لە لاپەڕەکانتانا نەشر بکەن. تۆفیق قەزاز. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 5. 17. پرۆغرامی فیرقەی موتەزاهیرینی کوردان

کە لە رۆژی 16 ی 7 ی 1930 ئیجرا ئەکرێ

1. ئامال و مەقسەد لەم موزاهەراتە، صرف لە رێیەکی مەشروعەوە تەلەبی حقوقی مەعلومەی کوردانە کە وەختی خۆی عصبە الامم پیێ بەخشیوە و قەراری لەسەر دراوە.

2. فیرقەی موتەزاهیرین بە عومومی مەجبورە تەبەعیەتی هەمو قەوانین و نیظاماتی حکومەتیی بکات و حەددەلئیمکان مەیدان بە حەرەکەتێک نەدات کە ببێ بە سەبەبی ئیخلالی ئەمنیەت و ئاسایش.

3. مەحەللی ئیجتیماع لەبەردەمی سەرای حکومەتی و لەباغی بەلەدییەدا ئەبێ.

4. عومومی ئەشرافی مەملەکـەت و رونەسـای عەشـائیر و ئـەهالی ئـەمرۆ کـە موصـادیفی 16 ی 7 ی 1930 ە، ساعەت لە نۆی عەرەبی لەناو باغی بەلەدیەدا ئیجتیماع ئەکات.

5. ساحەی جولانی فیرقەی موتەزاهیرین لە بـەردەمی سـەرای حکومەتیـەوە هـەتا بـەردەمی مزگـەوتی گەورە و لەم مەنتیقە مەحدودەدا ئەبێ.

6. لە ساعەت نۆ و نیوی عەرەبی دا، فیرقەی موتەزاهیرین لە حاڵی سکونەت و ئیعتیدال دا لە مەحـەللی ئیجتیماع دا حەرەکەت ئەکات و ئەچێتە بەردەمی مزگەوتی گەورە. لەوێدا بەناوی عومومەوە (لە تەرەف رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح) وە قۆنفرانسێک ئەدرێت.

7. لەدوای قۆنفرانسەکە لە ساعەت دەی عەرەبی دا، فیرقەی موتەزاهیرین بڵاو ئەبێتەوە.

8. هەیئەتی مومەسیلەی فیرقەی موتەزاهیرین، ئەم زاتانەی لای خوارەوەن:

عەبدولرەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. عیزەت بەگی عوسمان پاشا. حفیدزادە شێخ قـادر ئەفەنـدی. حەمـە ئاغای عەبدولرەحمان ئاغا. رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح. میرزا تۆفیق قەزاز. مەجید ئەفەندی حـاجی ڕەسـوڵ ئاغا. سلێمانی: 16 ی 7 ی 1930

2. 4. 18. تەشریف هێنانی وەلیعەهدی بڵند پایە

تەشریف هێنانی وەلیعەهدی بڵند پایە و موزاهەرەتێکی عومومی کورد

رۆژی 16 ی مانگ ئەمیر غازی وەلیعەهدی بولوندپایەی عیراق تەشریفی هێنایە سلێمانی، هەمو ئەهالی لیـوای سـلێمانی، عولـەما، سـادات، ئەشـراف، تیججـار، رونەسـای عەشـایەر، رونەسـای دەوائیـر، مـەئمورینی حکومەت، شاگردانی مەکتەب لـە سـەعات دوی کوردییـەوە چـون بەپیریـەوە و لەسـەر جـادەی دەباخانـە لـەو چادرانەدا کە لەلایەن بەلەدیەوە هەڵدرابو حازیرو مونتەزیری تەشریف هێنانی بولوندپایەیان بون. لـە سـەعات دەوری 3 ی کوردیدا تەشریفیان گەیشت. کە گەیشتە نزیـک ئـەم عەشـاماتە لـە ئۆتۆمۆبیـل تەشـریفی هاتـە خوارەوە و تەفتیشی حەرەسی شەرەف و کەششافەی کـرد و لەگـەڵ هـەمو ئەشـراف و رونەسـای عەشـایەرو مەئمورین دا موسافەحەی فەرمو.

لەدوای ئەمە تەشریفی سواری ئۆتۆمۆبیلی خوسوسی خۆی بو، هاتنە ناو شـار و لـە مـاڵی سـەعادەتی موتەسەڕیفی خۆشەویستمان دابەزی.

ئەم میوانە گەورە و خۆشەویستە، بە هەمو ئیحتیرامێکەوە قبوڵ و ئیستیقبال کرا.

هەر عەینی ڕۆژ لەلایەنی ڕوئەسای عەشایەر، ئەشراف، تیججار و ئەهالی سلێمانیەوە نومایشێکی غایەت موتەنتەن و بەدەبدەبە ئیجرا کرا.

بەڵێ ئەم نومایشە، ڕۆحێکی غایەت بەرز و بەقیمەت، بە حیسسێکی غایەت عیلوی و موقەدەسەوە ئیجرا کرا. نەک هەر عولەما، سادات، ئەشراف، تیججار و ڕوئەسای موحتەرەمەی عەشایەر بەڵکە هەمو میللەتی کورد، گەورە و پچوک، منداڵی مەعسوم لە باوەش دایکیانا لەگەڵ دایکە بە ڕەئفەت و شەفەتەکەیان، بەڵکە ڕۆحی هەمو مردوانی کورد لە سەمای مەعنەویەت و ڕەحمەت دا ئیشتراکیان کرد.

بەڵێ ئەوەڵ جار ئەم ئیزدیحامە لە سەعات نۆی کوردیدا ڕوەو بازاڕ ڕۆیشتن و لەپاشا گەرانەوە ناو باغچەی بەلەدییە- بەردەمی سەرای حکومەت. دو بەیداخ کە لەسەر شانی ئومێدی ئیستیقبالی میللەت: تەلەبەی مەکتەب، هەڵگیرابو ئەمانەی لێ نوسرا بو: *"ڕەوا بێ مەتالیبی کورد"، "بەرقەرار بێ عەدالەتی عەسبەتول ئومەم". لە دەمی هەمو فەردێک بەبێ ئیختیار گۆرانی وەتەنی ئەهاتە دەرەوە. ئەم ئیزدیحامە ئەوەندە زۆر بو ئەتوانین بڵێین بەحرێکی کەللە شەپۆلی ئەدایەوە. لەبەر زۆری قەڵەبالغ لە باغچەی بەلەدیەدا جێگا نەبوەوە ئینجا هەمو چونە سەر جادەی سابونکەران و لەبەردەمی چایخانەی حەمە ئاغا و مەکتەبی موتەوەسیتەدا ڕاوەستان. لەوێدا جەنابی وەتەنی غەیور ڕەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح لەسەر سەربانی چایخانەکەی حەمە ئاغا ڕاوەستا و نوتقێکی غایەت قیمەت دارو موهەییجی خوێندەوە کە هەر حەرفێکی شایستەیە بە قەڵەمی زەڕین لە سەحیفەی تەئریخ و ئەعماقی... بنوسرێت و لە تەرەف میللەتەوە بە ئیحترامەوە چەپڵەڕێزان کرا، وا عەینەن لە خوارەوە دەرجی ئەکەین.

لە دوای ئەمە جەنابی میرزا تۆفیق دیسان لەسەر عەینی سەربان ئیرتیجالی بەرامبەر بە میللەت، چەند کەلیمەیەکی شیرینی ئەدا کرد. وە لە تەرەف هەمو میللەتەوە دەنگی چەپڵەڕێزان و بژی بژی گوێی ئاسمانی کەڕ کرد. وە لەلایەنی هەمو میللەتەوە تەوکیل کرا مەتالیبی میللەت بە وەلیعەهدی بڵندپایە عەرز بکات.

ئەم نومایشە بە نەوعێکی وا مەدەنی و سکونەت جەرەیانی کرد کە چارەی هیچ کەسێک غەیری سرور و تەبەسوم، هیچ عەلامەتی یەئس و تەئەسور وە یا تەهەور موشاهەدە نەئەکرا. لە دوای ئەمە لە سەعات دە و نیوی کوردیدا عولەما، سادات، ئەشراف، تیججار، ڕوئەسای موحتەرەمەی عەشائیر، ڕوئەسای دەوائیر چونە دەوڵەتخانەی سەعادەتی موتەسەڕیفی خۆشەویست و لەوێدا زیارەتی میوانی عەزیز و بڵندپایە کرا.

لەوێدا لەسەر تەکلیفی میللەت وەکیلی موحتەرەم جەنابی میرزا تۆفیق هەڵسایە پێیان، لەپاش ئەوەی کە بەناوی هەمو میللەتەوە عەرزی بەخێرهاتنی وەلیعەهدی خۆشەویستی کرد، مەتالیبی میللەتی بەم تەرحە کە لە خوارەوە ئەینوسین بە عەرزی گەیاند، جوملە جوملە لە تەرەف مودیری تەحریرات جەنابی جەلال سائیب ئەفەندییەوە بە عەرەبی تەرجومە و بە عەرز گەیەنرا. وەلیعەهدی خۆشەویست زۆر چاک لە هەمو جوملەیەکی گەیشت و بە دیققەت گوێی ڕاگرت.

لەدوای تەواو بون موتالەباتەکە کە عیبارەت بو لە مەزبەتەیەکی عمومی لەلایەن خەتیبی موحتەرەمەوە تەقدیمی سموی وەلیعەهد کرا. تەرجومە و جوابی سموی وەلیعەهدیش بە واسیتەی ڕەئیسی بەلەدیەوە بە میللەت گەیەنرا کە زاتی بڵندپایەیان وەعدی فەرمو ئەم مەتالیبی میللەتە بە عەرزی عەتەبەی ملوکانەی بگەیەنێ و بەم تەحدە موظاهەراتەکە هەتا ئێوارێ درەنگ دەوامی کرد، لە دوای ئێوارێ خەڵقەکە بڵاوبونەوە. (ژیان، ژ 252، 21 ی 7 ی 1930

2. 4. 19. نوتقی موحتەرەم رەمزی ئەفەندی

ئەی کوردینە!

هەر وەکو قەتعیەتی ریازییە سابیتە ئیتر هەمو قەومێک بەلیسان، ئەدەبیات، تەئریخ، عەنعەنات، عورف و عادەتی خۆی تەرەقی ئەکات و ئەم عەصری بیستەمینی مەدەنییتە عەصرێکی میللییەتە.

موحیت و حالاتی عومومیەی هیچ قەومێک نەبوە بە سائیقی تەرەقی و ئیعتیلا بۆ قەومێکی تر، بیلعەکس بوە بە سەبەبی فەلاکەت و ئیزمیحلالی.

لەپاش حەربی عومومی، تەئریخ و خەریتەی عالەم بۆ ئەم موددەعایە شاهیدێکی عادلە.

هەمو زەریفی ئەزانین قەومی کورد ئایا لە ئەثنای حەربی عومومی داو ئایا لە پاش دا گەلێ فرصەتی قیمەتداری دەست کەوت، مەعەلئەسەف لە هیچیان ئیستیفادەمان نەکرد، لە هەمو دەورێکدا ئەم فرصەتە باشانە یەکە یەکە بون بە سەبەبی فەلاکەت و ئیدبارمان، مەسئەلە ئەهمیەتی کەسب کرد، لازمە ئەسبابی تەحلیل و تەحەری بکەین و برینەکانی ئیجتیماعیمان دەرمان و سارێژ بکەین، لە نەتیجەی ئەم تەحەرییاتەدا دو عیللەت لە خۆمانا ئەبینین: یەکێکیان، لەناو ئەفرادا نیفاقی دائیمی و بێ مەحەبیەتی. دوهەمیان، بۆ ئیحقاقی حەق و تەرویجی ئامال و مەتالیبی عومومییە، موراجەعەت بە عەقل و فیکر نەکردن.

بێو لاپەرەکانی تاریخی ئەقوام هەڵبدەینەوە، لە هەمو ئەقوامی مونقەریضدا ئەم دو عیللەتە موشتەرەکە ئەبینین کە بوە بە سەبەبی فەلاکەت و ئینقراضیات، ئەی کوردینە! لەم حاڵەش دا نابێ ئێمە مەیئوس ببین. چونکە ئیسلامین. پێغەمبەر (ص) فەرمویەتی: "اليأس كفر" یەئس کوفرە، عەطالەت تەولید ئەکات و نەتیجەی عەتالەتیش کردنە فەلاکەتە، میللەتێک صاحێبی مەتانەتی ئەخلاقیە بێ بە عەقڵ و تەدبیری جوالیەوە لە فەلاکەت دەرسی عیبرەت و ئینتیباە وەرئەگرێ و، فەلاکەتەکە ئەکات بە سائیقی تەیەقوظ و ئیعتیلا بۆ خۆی.

کەوابو لازمە لە پێش هەمو شتێک دا لەناو خۆمانا نیفاقەکە هەڵگرین و، لە جێگای ئەم کەلیمە مەشئومە تۆوی مەحیبەت و ئیتیفاق بچێنین. زۆر شوکر ئەمڕۆ ئەثەری خێری ئەم ئیتیفاقە لە میللەتەکەماندا ئەبینین، گەورە و بچوک، داخل و خاریج بۆ حقوقی موکتەسەبە و مەشروعەمان لە دائیرەی عەقڵ و قانون، مەنطیق و فیکردا موطالەبە و مودافەعە ئەکەن و هەوڵ ئەدەن. وە لازمە لەمەودواش لە هەمو ئیشێکمانا حەق و حەقیقەت بکەین بە پشتیوان و رەهبەرمان.

ئینجا بێینە سەر مەوزوعی ئەم ئیجتیماع و موظاهەرەیە:

مەعلومتانە، حکومەتی عیراق لەگەڵ حکومەتی بەریطانیا موعاهەدەیەکی تازەی کرد. حقوقی ئێمە لە مادە 3 و4 ی قەراری مەجلیسی عالی عصبە الامم و مادە 3 ی موعاهەدەی 1922 و مادە 109 و 110 ی قانونی ئەساسی حکومەتی عیراقیە تەثبیت کرابو، وە کە لە تەرەف حکومەتی فەخیمەی بەریتانیاوە و جەلالەتی مەلیک و رەئیسی حکومەتی عیراقیەوە رەسمەن تەئیدو ئیعتیرافی پێ کراوە. مەعەلئەسەف هێشتا ئەسیری دۆسیە و کاغەذە و لە شکڵی عەنقادا ماوەتەوە و حەتتا لەم موعاهەدە تازەیەش دا کە یەک دەفعە موناسەباتی ئینگلیز و عیراق قەطعیەتی کەسب کردوە و ئینتیداب نیهایەتی هاتوە دیسانەوە خراوەتە گۆشەی نسیانەوە، موعاهەدەکە وەکو فەلاکەتێکی تاکمەضهور ئومێدی ئیستیقبالی مەحو کردوینەتەوە.

لەبەر ئەمە غایەی موزاهەرەکە ئیحتیجاجێکە بۆ مەتالیب و حقوقی مەشروحە و مەشروعەمان. لازمە گەورە و بچوک هەمو کوردێک دەست بدەینە دەستی یەکتری و لەم رۆژە تاریخیە ئیستیفادە بکەن.

ئەمڕۆ قەومی کورد بە وجودی مولاقاتی وەلیعەهدی عیراق مەسرور و شادانن بۆ عەرزی بەخێرهاتن و مەتالیبی حقوقیە، لە تەرەف عومومەوە کۆمەڵێک هەڵبژێراون. ئەم کۆمەڵە هەیئەتی عومیە تەمسیل ئەکەن بە

پشتیوانی ئێوەوە موەفەق ئەبن. لازمە لە تەرەف کۆمەڵەوە سەعی و لە تەرەف ئێـوەوە موزاهـەرەت و قـوەت. ئیتر حەق ڕەفیقمانە.

بژی قەراری مەجلیسی عصبە الامم

بژی مەتالیبی قەومی کوردو موختارییەتی ئیدارە

بژی مەلیکی عەرەب و کوردان کە مەلیک فەیسەڵی ئەوەلە

بژی حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا. (ژیان، ژ 252، 21 ی 7 ی 1930)

2. 4. 20. موتالەباتی میللەتی کورد بە واسیتەی میرزا تۆفیق قەزازەوە

موتالەباتی عومومی میللەتی کورد کە بە واسیتەی میرزا تۆفیق قەزازەوە تقدیمی صاحب السمو وەلیعهدی خۆشەویستی عیراق کراوە

لە پێشەوە بەناوی هەمو کوردانەوە عەرزی بەخێرهاتنتان ئەکەین. وە خۆمان بە بـەختیار ئـەزانین کـە لەم فرصەتەدا تەشریفتان هێناوەتە لیواکەمان.

کوردەواری کە لە هەمو وەقتێک دا بە ئیرتباطێکی مەتین و صەمیمەوە مەربوطی عەرشی بەرزی عیراقە، خۆی بە شەرەف ئەزانێ کە مەعروضاتی ئاتییە بخاتە بەر نەزەری صاحێب سموتان:

مەعلومی صاحێب سموتانە کـە لـەم چەندانـەدا موناسـەباتی داخلیـە و خارجیـەی حکومـەتی صـاحێب جەلالەت مەلیک فەیسەڵی ئەوەل لەگەڵ حکومەتی بەریتانیادا ڕەبطی موعاهەدەیـەک کـراوە کـە مـوافیقی ئـەم موعاهەدەیە ئینتیداب مولغا و تەنها حکومـەتی عیـراق مەسـئولی ئیـدارەی داخلیـە ئـەبێت. لـەم موناسـەبەتەدا ئەمانەوێ بیهێنینەوە خاتر کە وەقتێ لوجنەی ئیستفتای عصبە الامم و حەللی ولایەتی موصـل هاتـە عیـراق، لـە تەقریرەکەیدا وەهای تەوصیە کردوە ئەگەر کوردستانی جنوبی ڕەبطی عیراق بکرێت، لازمـە بـۆ موحافـەزەی مەوجودیەتی میلیە، عەنعەنە، زمان و عصبە الامم و مادە: 109 و 110ی قانونی ئەساسـی عیـراق دا تەئیـدو تەثبیت کراوە.

حـاڵی حـازر، مـوافیقی موعاهـەدەی تـازە ئینتیـدابی بـەریتانیا ڕەفـع و لەسـەرێکی تریشـەوە لـە بنـودی موعاهەدەدا حقوقی مەشرعە و موئەیدەی کورد کە عیبارەتە لە موختاریەتی ئیـدارەکەی و ئیعتیرافـی پـێ نـەکراوە، کوردەواری بە عومومی ئەم موعامەلەیە بە تەجاوزێکی صەریحی ئەزانن بـۆ حـقوقی موعتەرەفـەیان بـە یـەک دڵ و یەک ئاواز مەتالیبی خۆیان کە عیبارەتە لە موختاریەتی ئیـدارە بـۆ کوردسـتانی عیـراق، یـەعنی لیـوای کـەرکوک، هەولێر، سلێمانی، ئەقزییەی شیمالیی موصل و قیسمی سەروی لیوای سیروان ئیدیعا و عەرزی صـاحێب سـموتانی ئەکات کە بۆ تەتبیقێکی سەریعی حەواڵەی سولتاتی علیای بفەرمون. (ژیان، ژ 252، 21 ی 7 ی 1930)

2. 4. 21. ڕوداوەکانی کورد

زۆر بە داخەوە نامەکانی سلێمانیم بە وردی خوێندەوە، چەندم حەز ئـەکرد لـە وشـەکانی بەڕێوەبـەری ڕۆژنامەکە تێنەپەڕم. وەکو لێی تێگەیشتم ئەم نامانە ئازارم ئەدەن و هەمو عیراقیـەکی دڵسـۆز کـە سـور بـێ لەسەر قازانجی وڵاتەکەی و لە پێناوی یەکێتی و سـەربەخۆیی دا گیانبـازی بکـا، کـاتێ ببینـێ کوردەکـان لـەم هەلومەرجە سەختەدا کە وڵاتی پێدا ئەڕوا، بۆ ئەوەی مافەکانی بە خۆپیشاندان و ئاژاوە بسـێنێ، دور نیـە بـە هاندانی بێگانە یا کەسانی نەفس نزم بوبێ، بۆ قازانجی تایبەتی خۆیان زوڵم لە گـەلەکـەیان ئەکـەن. نمونـەی ئەمان زۆرن و ڕۆژگار کەسایەتیەکانیمان بۆ دەر ئەخا. لەوەتی ئەم نامانـە بـڵاو بونەتـەوە، چـاودێریم ئـەکرد بزانم کاریگەریان چۆنە، گەیشتمە چەند ئەنجامێکی تاڵ، لێرەدا هەندێکیان ئەنوسم:

1. کەرکوکیەکان ئینزاری کورد ئەکەن سەبارەت بەو شتانەی لە خواستەکانیان دا هاتوە کە خراونەتە بەرچاوی خاوەن شکۆی شاهانە ئەمیر غازی مەزن لەلایەن میرزا تۆفیقەوە کە کەرکوک لەناو ئەو کوردستانی عیراقەدایە کە ئینگلیز بۆی سەلماندون، بە ویستی خۆیان بەرێوەیەرن یا ئیدارەی موختاریەت.

2. کەرکوکیەکان بە هیچ جۆرێ دان بە کوردا نانێن، چونکە رێچەڵەکیان بۆ دنیا ئاشکرایە، بەڵکو هەمو بڕیاریان داوە لەگەڵ برا عەرەبەکانیان بژین و هیچ پێوەندی و پەیوەستیەکیان بە کوردەوە نیە.

3. کەرکوکیەکان داوا لە کورد ئەکەن ناوی کەرکوک و کەرکوکیەکان بەهیچ جۆرێ لەگەڵ داواکانی خۆیان دا باس نەکەن، چونکە هەرگیز لە پلەیەکدا نەبون دەستی بێگانە بتوانێ تۆوی ناکۆکی و نیفاقیان لەناودا بچێنێ.

4. کەرکوکیەکان ئامادەن سەر و ماڵ لەسەر یەکێتی عیراق دابنێن.

بژی عیراق و بژی ئەوەی لە پێناوی یەکێتی عیراق دا هەوڵ ئەدا.

بمرێ و بروخێ ئەوەی هەوڵی تەفرەقە و نیفاق ئەدا. کەرکوک حەسەن سوداد.

(الجهاد، ع 224، 16 ی 8 ی 1930)

2. 4. 22. کەرکوک

لەسەر موراجەعاتی موتەمادی کوردانی سلێمانی و کەرکوک و هەولێر، فەخامەتی وەکیلی مەندوبی سامی و وەکیلی رەئیس ئەلوزەرای عیراق رۆژی جومعە، 8 ی 8 ی 1930 لە بەغدادەوە تەشریفیان هێنایە کەرکوک، لە عەینی رۆژدا لە قشڵەدا عومومی ئەشراف و ئەعیانی کەرکوک و رونەسا گەورەکانی ئەو لیوایە کە هەمو کوردن کۆیان کردەوە. لە دوای بەستنی کۆمەڵەکە، رەئیس ئەلوزەرا هەڵسا ئەو بەیانەی کە هەمو کوردێک خوێندویەتیەوە و لە پێشا نەشر کرابو و کە گۆیا حکومەتی عیراق قەراری داوە بۆ کوردەکان موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم تەتبیق بکات، خوێندیەوە و لە عەقەبی ئەوەوە فەخامەتی مەندوبی سامیش هەڵسا و نوتقێکی خوێندەوە و تەئیدی بەیانەکەی حکومەتی عیراقی کرد، فەرموی ئێمەش لەگەڵ عیراقا موتەحدین بۆ تەتبیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم.

لە دوای ئەمانە عەبدوڵڵا صافی ئەفەندی یەعقوبی هەڵسا و گوتی: لەم بەیاناتە زۆر موتەشەکیرین، زاتەن ئەم لیوایە عیبارەتە لە تورک و عەرەب، یەعنی نفوسەکەی صەد هەزاری لەم دو عونصورەیە و ئێمە عیراقین لە وەحدەتی عیراق جیا نابینەوە. مصطەفا ئەفەندی برایشی عەینەن تەئیدی قسەکەی کاکی کردەوە، بەڵام ئیتر لە حازرون و لەو هەمو قەڵەباڵغە غەیری فارس ئاغای بەیاتی نەبێ کە پیاوێکی عەرەبە و شێخ محەمەد حەبیب ئەفەندی طاڵەبانی نەبێ کە چونکە قاضی و مەئمورە و مەجبورە کەسێکی تر تەئیدی نەکردنەوە، حەتتا چونکە قسەکانی عەبدوڵڵا صافی ئەفەندی هەموی عیبارەت بو لە بەیاناتێکی غەیرە حەقیقی و بە ئاشکرا مەوجویەتێکی ئەکسەریەی کوردی پەنهان کرد، وەتەنپەروەر و جەوانمەردی غەیوری کورد محەممەد بەگی جاف مەندوبی پێشوی کەرکوک، هەڵسایە سەر پێ و بە هیمەتێکی مەردانە و بە دەنگێکی بەرز فەرموی: "لیوای کەرکوک ئەکسەریەتی عەظیمەی کوردن یەعنی لە 150 هەزار نفوس 120 هەزاری کوردێکی خالیصە. ئینجا ئەگەر بە زیادەوە حسابی بکەین، ئەوی تری ئینجا تورک و عەرەبن و ئەم قسەیەی منیش مەعلوم و ئاشکرایە و فەرموی بەندە کە لێرەدا تەمسیلی عەشیرەتێکی زۆر گەورەی وەکو جاف ئەکەم، غەیری ئەمیش رونەسای داودە، زەنگەنە، جەباری، شوان و سائیرە رونەسای کوردان کە لەم مەجلیسەدا حازرن، بەندەیان تەوکیل کردوە کە بەناوی عومومەوە عەرزتان بکەم کە ئەم کوردانە بەیەک وجود و یەک زبان، داوای تەتبیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم ئەکەن. ئەمە حەقمانە و ئەم حەقەمان ئەوێ و هەتا ئاخری تەعقیبی ئەکەین".

لەدوای ئەمە عەبدوڵڵا صافی بەگ متەهەویرانە کە خیلافی ئاداب و ئیجتیماعیات بو هەڵسا، گوتی: "ئەم زاتە بەناوی کێوە قسە ئەکات؟ ئەم جافانە عائیدی سلێمانیەن. هەموی دو ساڵە ڕەبطی کەرکوک کراوە، با بچێتە سلێمانی داوای حەقی خۆی بکات!".

لەسەر ئەوە محەممەد جافیش هەڵسا و جوابی دایەوە: "من بە ناوی 150 هەزار جافەوە قسە ئەکەم. من کوردم، کورد ئەژیم و بە کوردی ئەمرم. ئەم مەملەکەتە کوردە، لەبەرئەوە هەمو کوردێک حەقی هەیە لە مەملەکەتی کوردان دا تەلەبی حقوقی میلەتی وەتەنەکەی بکات".

حەقیقەتەن خوێنی کوردایەتی بە ئاشکرا لە دەمارەکانیا جەوەلانی ئەکرد. لەو ئەثنایەدا جەعفەر پاشا هەڵسا و روی کردە محەممەد جاف، گوتی: "بە شەرەفی حکومەت و خۆم تەئمینت ئەکەم کە بە تەواوی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەمتان بۆ تەتبیق ئەکرێ، ئەم لیوایەش ئیستیفادەی لێ ئەکات".

محەممەد جافیش لە جوابا گوتی: "سا باشە تەشەکورتان ئەکەم!".

لەو ئەثنایەدا سەید ئەحمەد ئەفەندی خانەقا و سەید محەممەد ئەفەندی جەباری و سائیری روئەسا موحتەرەمەکانی کورد عەلەنەن هەڵسان تەئیدی محەممەد بەگی جاف و حقوقی کوردیان داوا کردەوە. بەم نەوعە موناقەشەکە دوایی هات و کۆمەڵەکە بڵاو بونەوە. (ژیان، ژ 257، 14 ی 8 ی 1930)

2. 4. 23. بە درۆ خستنەوە: بروسکەیەک لە توزخورماتوەوە

ڕۆژنامەکانی الجهاد، البلاد

ئەو بەیاناتەی لەلایەن فەخامەتی سەروەزیران و مەندوبی سامیەوە دەربارەی مەسەلەی کورد لە کەرکوک دراوە، ئەوەیە کە بە گشتی ئەمانەوێ، لەسەری موافیقین و پشتیوانی ئەکەین و دەس ئەگرین بە عەرشی مەلیکی خۆشەویستمانەوە.

ڕەئیسی عەشیرەتی بەیات، حارس. ڕەئیسی داودە، ڕەفعەت. (الجهاد، ع 266، 8 ی 8 ی 1930)

2. 4. 24. ملاحظیة المطبوعات

وەفدی وەزاری ڕۆژی 8 ی 8 ی 1930 گەیشتە کەرکوک، لە فرۆکەخانە پێشوازی کران، ئەشرافی لیوا و وجەها و زوعەما سەعات دەی بەیانی بانگ کران بۆ دیوانی موتەسەڕیفیەت. بەیانەکە خوێندرایەوە و رستە بە رستەی کرا بە کوردی. وەفدەکە رو ئەکاتە سلێمانی. ئەهالی بە ارتیاح و ابتهاجی تەواوەوە پێشوازیان کردن، زۆر بە گەرمی و دڵسۆزی بەسترانەوەی خۆیان بە عەرشی خاوەن شکۆوە دەربڕی.

(الجهاد، ع 227، 10 ی 8 ی 1930)

2. 4. 25. زیارەتی هەولێر

ڕۆژی شەممە 9 ی 8 ی 1930 لە کەرکوکەوە تەشریفیان بردە هەولێر، لەوێش لە سەعات دەی ئینگلیزی دا لەسەرا لە مەقامی موتەسەڕیفیدا ئەشراف و روئەسای عەشائیرەکان کۆبونەوە، لە دوای کۆبونەوە ڕەئیس ئەلوزەرا ئەو بەیاناتەی کە لە کەرکوکیش خوێندبویەوە بەیان و خوێندیەوە و فەخامەتی مەندوبی سامیش هەڵسا و نوتقێکی خوێندەوە و بەیاناتەکەی ڕەئیس ئەلوزەرای تەئید کردەوە.

لە دوی ئەمانە جەنابی ئەحمەد ئەفەندی ئەعیان و وەتەنپەروەری غەیوری کورد هەڵسا، فەرموی: لە پێش ئەمەدا قسە بکەین، ئیجاب ئەکات روئەسای عەشائیر فکری خۆیان بەیان بکەن، چونکە ئەوانیش مەضبەطەیان تەقدیم کردوە.

مەندوبی سامی فەرمووی: باشە.

لەسەر ئەوە روئەساکان گوتیان بە عوموومی جەنابی خضر بەگی ئەحمەد پاشا لە روئەسای دزەییمان کردوە بە وەکیل، موما ئیلەیهی هەڵسا گوتی: ئێمە هەمو عەشائیر موتەفیقەن تەئیدی مەتالیبی ئەهالی سلێمانی ئەکەین. ئێمە لەگەڵ سلێمانی‌دا ئەژین و ئەمرین!. یەکێکین. ئیستیرحام ئەکەین ئەم سێ لیوایە کەرکوک، سلێمانی، هەولێر نابێ لەیەک جیا بکرێنەوە، هەرچی بە سلێمانی بدرێ ئەبێ ئێمەش ئیستیفادەی لێ بکەین.

لە دوای ئەمە جەنابی ئەعیان ئەحمەد بەگ هەڵسا فەرمووی: "ئێمە کوردین و حقوقی خۆمان ئەوێ، بەندە چەند ساڵە لە خدمەتی حکومەتام و تێگەیشتوم کە کورد بە عوموومی لەسەر حقوقی خۆی ئیصرار ئەکات و ئەم حەقە بە قەراری عیصبەتول ئومەم دامەزراوە پێویستە بماندرێتێ" وە لەسەر ئیعتیراض و تەئثیری جەعفەر پاشا خیتابەن بە جەعفەر پاشا گوتی: "پاشا تۆ بۆ عەرەبەکان دو پەنجەت دانا ئێمەش حەقی خۆمانە لە رێی ئەم حەقە میللیەمانا رۆحی خۆمان فیدا کەین. کەس حەقی عیتابی نیەو قەراری عیصبەتول ئومەم ئەوەیە: لوغەتی کوردی رەسمیی بێ. ئێمە بۆ ئەم حەقە موصیرڕین".

وە لە پاش ئەم گفتوگۆیانە ئیسماعیل بەگی رەواندوزی هەڵسا گوتی: "پاشا ئێمە لەم قسە بروپوچانە تێر بوین. بەحسی موستەقبەل ئەکەین. موستەقبەل هەم سبحەینێ هەم دە ساڵی تر وەتا ئاخری هەر موستەقبەلە ئێمە حالەن تەتبیقی قەراری عیصبەتول ئومەممان ئەوێ. وە فەورەن ئەبێ لیوای دهۆک تەشکیل بکرێ، میللەت بە ئارەزویەکی قەطعی ئەم تەلەبە ئەکات".

لە پاشا مەعروف بەگ جیاوک هەڵسا گوتی: "وا ئەزانی جەنابی فەخامەتمەئاب وەکیلی موعتەمیدی سامی موساعەدە ئەفەرموێ دو قسە بکەم. بەندە عەرزێک و سوئالێکم هەیە: ئەو بەیانەی جەعفەر پاشا خوێندیەوە دو شتی تێگەیشتم 1-تەلەبی وەحدەتی عیراقی– کوردو عەرەب. 2- عەدەم ئیمکانی تەئیدی حقوقی کوردان بە مادەیەکی خاص لە موعاهەدە. (لە پێش جوابدانما جەنابی مەندوبی سامی فەرمووی: بەعزێ مەحافیل وا ظەن ئەکەن کە ئێمە تەشویقی بەعزێ کەس ئەکەین و ئەگەر کەسێکی وا ببێ و بێتە دارەل ئیعتیماد و لە دوایی‌دا لە خۆیەوە قسەیەکی وای کرد بێ، رەدی ئەکەینەوە. ئێمە لەگەڵ حکومەتی عیراق یەکین). بەندە لەسەر ئەم فەرمودەیەی ئەڵێم ئەبێ فەخامەت پەناە و جەعفەر پاشا چاک بزانن بەندە کوردم، هەمو کوردێکیش وەکو من تابیعی هیچ تەئثیرێ نیە. میللەتی کورد بە سائیقی ویجدانی قسەو ئیددیعای حقوقی ئەکات. بەڵێ زۆر دەفعە بەعزێ کەس و بەعزێ لە گەورەکان کە ئێستا لە مەواقیعی گەورەدان، تەئەددوب ئەکەم لەم مەجلیسەدا ناویان بێنم روبەرو بە منیان ئەگوت ئێوە بە پەنجەی ئەجنەبی ئەم تەلەبە ئەکەن".

مەندوبی سامی پرسی: "ئەجنەبی کێیە؟".

"ئەجنەبی یەعنی ئێوە: ئینگلیز! وە دەلیلم ئەوەیە کە پار ساڵ ئەم جەمال بابانە کە دانیشتوە و کە وەزیرە بە مەضبەطە داوای حقوقی میللی کردبو دیسان بەم تەرحە ئیهتیمامیان ئەکرد. بێینەوە سەر حقوقمان. جەنابی فەخامەتمەئاب وەکیلی مەندوبی سامی چاک ئەیزانێ کە حکومەتی بەریطانیا بە شەرەفی خۆی تەعەهودی کرد بو کە موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم تەتبیق بکات ئێستا هەمو کوردێک مونتەظیرو ئەمینە کە حکومەتی بەریطانیا تەعەهودی خۆی دێنێتە جێ. زۆر ئارەزو ئەکرا کە جەعفەر پاشا لەباتی ئەو کاغەزەی لە جانتاکەی دەری ئەهێنێ، موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەمی لەگەڵ خۆی بهێنایە و عەلەنەن بیخوێندایەوە کە هەمو کەس تێی بگەیشتایە. مەعە مافیهی بەندە بە نەزەرێکی حقوقی خوێندومەتەوە، جەمال بابان و جەعفەر پاشایش چاک ئەیزانن کە من حقوقیم (لەسەر ئەمە جەعفەر پاشا و مەندوبی سامی و موفەتیشی ئیداری دەستیان کرد بە سرکە سرک و موفەتیشی ئیداری چوە دەرەوە) موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم چیە؟

1. ئەبێ مەئمورەکانی کوردستان لە عونصوری کوردی بن.
2. لوغەتی کوردی ڕەسمی بێ".

لەم ئەثنایەدا موفەتیشی ئیداری گەڕایەوە و لەنـاو فایلێکیـا موقـەڕەراتی عیصـبەتول ئومـەمی تەسـلیمی مەندوبی سامی کرد، ئەویش فەرموی ئەمە موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم.

مولاحەظە: لەپێش ئەمەدا جەعفەر پاشا موصیرڕەن ئـەیگوت نـاڵێ مـەئمورەکانی کـورد لـە عونصـوری کورد بن، ئەڵێ هەر کوردی بزانن.

مەندوبی سامی خوێندیەوە و تەرجومە کرا و مەعلوم بو کە مادەکـە ئـەڵێ مـەئمورەکان لـە عونصـوری کورد بن.

لەسەر ئەوە ئەحمەد ئەفەندی هەڵسا فەرموی: "ئەمە تەئویل و تەفسیر قوبوڵ ناکات، چونکە صـەریحەو مەعلومە".

لەو وەقتەدا جەعفەر پاشا نەختێک شڵەژا و مەوزوعیان گۆڕی، فەقەت جیـاوک دەوامـی کـرد گـوتی بـە مەندوبی سامی: "وا ئەزانم فەقەرەی ئەخیری قەراری عیصبەتول ئومەم ئەڵێ: [ئەگـەر تەبـدیلێک لـە حکومـەتی عیراقا بو بێ حوکمێکی زاتی بە گوێرەی ڕەغائیبیان بدرێ بە کوردەکان].

مەندوبی سامی فەرموی: "دوێنێ ئەم قسەیەم لە کەرکوکیش بیست. مادەیەکی وا نیە".

جیاوک جوابی دایەوە: "لە نیهایەتی لائیحەی هەیئەتی عیصبەتول ئومەم لە سەتری ئەخیریا ئەم مادەیـە مەوجودە. بەندە تەدقیقم کردوە و مەنزوری عالیشت بوە".

مەندوبی سامی: "بەڵێ! ئەم لائیحەیە لە تەرەف عیصبەتول ئومەمەوە تەصدیق کراوە و بڵاوکراوەتـەوە، شکڵی قەراری وەرگرتوە".

لە دوای ئەمانە جیاوک هاتەوە سەر ئەصڵی مەوزوع گوتی: "وەکو عەرزم کـردن بەیاناتەکـەی جەعفـەر پاشا دو شتی تیایە: 1- ئیتیحادی کورد و عەرەب. جەعفەر پاشا چاکی ئەزانێ ئێمە لەگەڵ عەرەبا مومکین نیە بە صورەتی تەوحید- جیـاوک پەنجـەکانی خسـتە نـاو یـەکتر و گـوتی بـەم صـورەتە - بـژین. فەقـەت بـە صورەتێکی- ئەمجارە پەنجەکانی جوت کرد گوتی- قابیلە بەم نەوعە وەکـو ئاوسـتریا و مەجەرسـتان بـژین. هەمو کەسێک ئەمەی ئیدراک کردوەو میللەت لە حاڵی ئینتیباه دایە. لـەپاش ئەمـە جەریـدەکانی بەغـداد هـاوار ئەکەن ئێمە عەرەبین و حکومەتمان عەرەبە، ئەبێ کوردەکان وەکو ئەرمەنیەکان لێ بکـەین. ئیتـر مـومکین نیـە پێکەوە بژین".

لەسەر ئەمە جەعفەر پاشا بە تەهەورەوە گوتی: "من قسەت نادەمێ و حەقت نیە نـاوی عـەرەب بێنـی!".

جیاوک: "پاشا من قسەم لە مەندوبی سامی سەندوە. بەندەیش بە قەدەر تۆ عەرەبەکان تەقدیس ئەکەم. فەقـەت کوردم و کورد حەقی خۆی ئەوێ. وا دیارە ئـەم جەرائیدانـە بـە ڕەزای حکومـەت ئەنوسـن وە ئـیللا ئەبوایـە تەعتیل بکرانایە. بێینەوە سەر مادەی دوەم، تەناقوزێکی زاهیریی لەو قسەیەی جەعفەر پاشادا هەیە، چونکە لـە جێهەتێکەوە ئەڵێ بۆ ئەم حقوقە موغایری ئوصـولە، مادەیـەک داخڵـی موعاهـەدەکـە بکـرێ. بەنـدە ئـەڵێم بـە نەزەرێکی حقوقی مومکینە مادەیەک داخڵی معاهەدەکە بکرێت کە ئـەو مادەیـە بـە قـانونێکی خـاص حقـوقی کوردەکان تەئمین بکات. لەمەدا مانیع چیە؟ خولاصە هەمو کوردێک مونتەزیری تەتبیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەمە".

بەم نەوعە خیتامی بەیاناتی جیاوک هات، حازرون بە عومـومی بـێ ئیستیسـنا، فـەرمودەی جیاوکیـان تەئید کردەوە و مەجلیسەکە دوایی هات و بڵاوبونەوە.

(ژیان، ژ 257، 14 ی 8 ی 1930)

2. 4. 26. زینەلعابدین مەحمود، خەڵکی هەولێر

هەندێ کەس لایان وایە ئەهالیی هەولێر داوای مەسەلەی کورد ئەکەن، بەڵام راستیەکەی ئەوەیە خۆیان بە بەشێ لە مەسەلەی کورد دانانێن، چونکە دڵنیان لە ئەنجامی ئەم جوڵانەوەیەی کارەساتی بەدوادا دێ و نمونەیەکە بۆ قسە بە ناوبانگەکەی: "فرق تسد". (الجهاد، ع 266، 8 ی 8 ی 1930)

2. 4. 27. تەشریف هێنانی فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەلوزەرای عیراق

موافیقی تەلغرافێ کە رەسمەن بۆ مەقامی موتەسەرپیفی هاتوە، رۆژی 9 ی 8 ی 1930 کە تەصادوفی ئەم شەممەیە ئەکات، فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەل وزەرای عیراق تەشریف ئەهێننە سلێمانی.

ژیان، ژ256، 7ی ئاغستۆسی 1930

2. 4. 28. بەیاننامە

ئەی میللەتی کورد!

بە دیققەتەوە گوێ بگرن، ویجدانی میللی، رۆحی پێشینان و پاشینان خیتابتان ئەگاتێ. داوای تێکۆشین و تێهەڵچونتان لێ ئەکات.

ئەی کورد!

لە عەصری میللەت و ئازادیەدا، لەم عەصری نورو سەربەستیەدا تەنها هەر کوردی بێ چارە نەلیل و بێ بەش ماوەتەوە، وەتەنی کورد وەک ماڵی منالی نابالق بەسەر بێگانەدا دابەش کراوە.

مەعلومی هاوخوێنە خۆشەویستەکانمانە لەم چەندانەدا موعاهەدەیەک لە بەینی حکومەتی بەریطانیا و عیراق دا بەستراوە، هەرچەندە موافیقی موقەرەراتی عیصبەتول ئومەم و سائیری وعودی بەینەلدوەلی ئەبوایە مەسئەلەی کوردستان بخرایەتە ئەوەل بەندی ئەم موعاهەدەیە، فەقەت بە کەماڵی تەئەسسوف و تەعەجوبەوە ئەبینین کە ئەمە هاتوە کە لەو حاڵەدا لازمە عیصبەتول ئومەم لە خسوس کوردەکانەوە، حەرفییەن تەتبیق بکرێ.

بینائەن عەلەیهی ئێمە بە پشتیوانی ئێوە هەتا ئێستا بە وەسائیلی موختەلیفە بۆ موحافەزەی حقوقی کورد لە جوهد و موراجەعەت غافڵ نەبوین، هەتا ئاخر نەفەس دەوام ئەکەین. هەدەف و غایەی تەشکیلی حکومەتێکی کوردیە لەژێر نەظارەتی عیصبەتول ئومەم دا. بۆ مەشروعیەتی ئەم تەلەبە، دو دەلیلی غەیرە قابیلی رەدمان بە دەستەوەیە:

1. قەراری عیصبەتول ئومەم صەراحەتەن ئەڵێ: وەقتێ کە ئینتیداب نیهایەتی هات، ئەبێ بۆ کوردەکان موافیقی رەغائیبی خۆیان حکومەتێکیان بۆ تەشکیل بکرێ.

2. بەیانێکی رەسمیی موشتەرەک کە لە رۆژی 24 ی کانون ئەوەلی 1922 دا لە تەرەف حکومەتی بەریطانیا و عیراقەوە نەشر کراوە، ئەم بەیانە بەر وەجهی ئاتیە:

حکومەتی صاحێب جەلالەتی بەریطانیا و حکومەتی عیراق ئیعتیراف ئەکەن بە حقوقی ئەو کوردانەی لە داخلی حدودی عیراقا ساکنن، بۆ تەشکیلی حکومەتێکی کوردییە لە داخلی ئەو حدودەدا و حکومەتی بەریطانیا و عیراق ئومێدیان هەیە کە عەناصیری موختەلیفەی کورد لە بەینی خۆیاندا رێ ئەکەون بۆ خسوس حدود و شکڵی ئەو حکومەتە کوردییە، بۆ ناردنی موفاویضینی مەسئول بۆ بەغداد کە موزاکەرە بکەن لەبابەت موناسەباتی ئیقتیصادیە و سیاسیەیانەوە لەگەڵ حکومەتی ئینگلتەرەو عیراق دا.

ئەی میللەتی نەجیب!

پاش ئەم تەفصیلاتە ئیخبارتـان ئەکـەین کـە ڕۆژی یەکشـەممە 10 ی ئاغوستوسـی 1930 مەنـدوبی سامی و ڕەئیسەل وزەرای عیراق، بۆ موزاکەرە کردنی ئەم مەسئەلەیە دێـن بـۆ سـلێمانی. قەناعـەتی تامـەمان هەیە کە هەمو کوردەواری یەک دڵو یەک زبان، لە تەلەب کردنی ئەم حەقە مەشروعەدا پشتیوانمانن.

ئەی کورد!

تاریخ لاپەڕەکانی کردۆتەوە حەرەکاتمان تەسـجیل ئـەکات، موحافـەزەی شـەرەفی رابـوردو و ناموسـی ئایندەمان بە دەست نەسلی حازرەیەوە. ئێوەش خۆتان و غیرەتتان.

عەزمی بابان. عەبدولقادر حەفیدزادە. حەمە ئاغا عەبـدورەحمان ئاغـا. عیـززەت عوسـمان پاشـا. حەمـە صالح محەممەد عەلی بەگ. شێخ محەممەد گولانی. عەبدورەحمان ئەحمەد پاشـا. فـائیق بابـان. تۆفیـق قـەزاز. رەمزی حاجی فەتاح.

2. 4. 29. سەردانی وەفدی وەزاری بۆ سلێمانی

لە دوای تەواو بونی موناقەشە و موجاهەدەی هەولێر، فەخامەتی مەندوب و رەئیسەل وزەراو هەیئەتەکـە روەو سلێمانی تەشـریفیان هێنـا. 10 ی 8 ی 1930 لـە سـەعات 3 ی کـوردیدا کـە میعـادی هاتنیـان بـو، عوموی روئەسای دەوائیر و مەئموران و عولەما و سادات و ئەشراف و روئەسـای عەشـائیر کـە بیلعمـوم لـە سلێمانیدا حازر بون. چون بە پیریەوە. لە جادەی دەباخانە لەو رەشمالانەدا کـە بەلەدیـە هەڵیـدابو دانیشـتن، غەیری ئەمانیش تاقمێک عەسکەری جـەیش دور لـە ئەهالیەکـەوە وەسـتا بـون. کەشـشـافەی مەکتـەب، قوتـابی مەکتەبەکان، بیلعموم ئەهالی شار هەمو طەبەقەیەکی حازر بو بو. دوکان و بازاڕ چۆڵ کرا و قیسـمی ژنـانیش لە دەباخانەوە هەتا قاپی سەرای حکومەت کۆمەڵ کۆمەڵ وەستا بون. فەخامەتی مەندوبی سامی و هەیئەتەکە لە سەعات دوی عەرەبیدا مواصەلەتی چەمچەماڵ ئەکەن و لەوێش هەمو ئەهالی و روئەسای عەشـیرەتی هەمەوەنـد لەسەر جادە وەستا بون. کە تەشریفیان گەیشتە ئەوێ، هەمو بە دەنگی بـەرز هاواریـان کـرد و داوای حقـوقی کوردایەتیان کرد بو. لە دوای 30 دەقیقە ئیسراحەت لـە چەمچەماڵـەوە حەرەکـەتیان کـرد، زاتـەن سـەعادەتی موتەسەڕیف و موفەتیشی پۆلیس و مودیری پۆلیس بە ئۆتۆمۆبیل لە بەیانیەوە بەرەو پیریان رۆیشت بون. لە سەعات چوارونیوی کوردیدا گەیشتنە سەرجادەی دەباخانە. لە دوای ئەوەی لەلایەنی عەسکەرەکەوە بە سـەلام بـەخێرهاتنیان کـرا، هاتـە بـەردەمی ئـەو عەشـاماتە زۆرەوە کـە بـێ حـەددو حسـاب راوەسـتا بـون، کـە لـە ئۆتۆمۆبیلەکە دابەزین بە کەرەتی دەست کرا بە چەپڵەرێزان و هەر بژی کـورد و کوردسـتان و بـە کـەرەتێک هاوار ئەکرا کە بە قەطعی تەشکیلی حکومـەتی کوردیمـان ئـەوێ. لـەو وەقتـەدا قوتابیـەکی مەکتـەب بـە جلی کەششافەوە هاتە بەردەمیان و خیتاب بە مەندوبی سامی نوتقـێکی ئینگلیزی خوێندەوە کە لـە خـوارەوە دەرج کرا و نوقتەکە بە چەپڵە لێدان و هەر بژی حکومەتی بەریطانیاو کوردستان و هەر بـژی فەخامـەتی مەنـدوبی سامی موقابەلە کرا. لە دوای ئەمانە بە ئۆتۆمۆبیل هاتنە ناو شارەوە. لە رێگا لە هەمو نوقتەیەک دا، ژنەکان لـە کۆڵان و سەربانەوە هاواریان ئەکرد: هەر بژی کورد و کوردستان و حکومەتی کوردیمان ئەوێ.

وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامی تەشریفی بردە ماڵی موفەتیشی ئیداری و وەکیلی رەئیسـەل وزەرا و وەزیری داخلیە لە ماڵی موتەسەڕیف و، وەزیری عەدلیە لە ماڵی بابان عەزمی بەگ میوان بون.

ئەو قەڵەباڵغیە هەتاکو ئێواری لەبەر دەرکی سەرا و جادەکانـا مایـەوە و، موتـەمادی هاواریـان ئـەکرد: حقوقی موقەددەسی خۆمان ئەوێ. ئەو رۆژە وا دەوامی کرد. هەر شەو تەرتیبات کـرا بـۆ موزاکـەرە. تەزکـەرە نوسرا بە شوێن ئەشراف و روئەسـای عەشـائیردا. سـبەینێ سـەعات دوی کـوردی هـەمو لایـەک لـە مـەقامی

موتەسەڕیف دا کۆبونەوە. دیسان بازاڕ داخرا و ئەهالی روی کردە بەردەمی سەرای حکومەتی. تەلەبەی مەکتەب و هەمو ئەهالی لە حاڵێکی مونتەظەم دا وەستا بون کە فەخامەتی مەندوبی سامی و هەیئەتەکە تەشریفیان هێنایە سەرا لە بەردەمی تەلخانەدا بە کەرەتێک چونە بەردەمی ئۆتۆمۆبیلەکەیەوە و بە کەرەتێ هاواریان ئەکرد: حقوقی میللیەمان ئەوێ و ئەبێ حکومەتی فەخیمەی بەریطانیا بۆمان تەئمین بکات.

حاصڵی بەم نەوعە داخڵی سەرا بون و چونە مەقامی موتەسەڕیفی و لەوێدا هەمو لایەک کۆبونەوە. ئەوەڵ جار لە تەرەف رەئیسەل وزەراوە ئەو بەیانەی کە لە پێشا لە جەریدەکانا نەشر کرابو خوێنرایەوە. لە دوای ئەو فەخامەتی مەندوبی سامییش هەڵسا ئەو بەیانەی کە لە کەرکوک و هەولێر دابویان، عەینەن خوێندیەوە.

لە خیتامی ئەمانەدا، جەنابی حەمە ئاغای عەبدورەحمان ئاغا هەڵسا و فەرموی: "جەماعەتی حازرە کە تەمسیلی هەمو ئەشراف، سادات، عولەما، عەشائیری لیوای سلێمانی و قسمێک لە لیوای کەرکوک ئەکات، بە عومومی رەمزی ئەفەندییان تەوکیل کردوە کە جوابی بەیاناتی فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەل وزەرا بداتەوە و تەلەبی حقوقی میللیەمان بکات".

لەدوای ئەمە رەمزی ئەفەندی هەڵسا و گوتی:

"فەخامەتمەئاب!

بەناوی عومومی روئەسای عەشائیر و ئەشرافی کوردەوە عەرزی بەخێرهاتنتان ئەکەم. میللەتی کورد تەشریف هێنانتان بۆ حەیاتی حورییەت و موستەقبەلەی خۆیان بە فەئلێکی خێر عەدد ئەکات. بەیاناتی ڕەئسەل وزەرا و مەندوبی سامی کوللیەن موخالیفی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم و ئیعترافاتی فەخیمەی بەریطانیا و عیراقە. لە پێش هەمو شتێک دا ئەبێ اطاعەی حقوقی موقەددەسە و ئیستیقلالی کوردان ببێ بە سەبەبی ئیتیحادی عونصوری کورد و عەرەب.

لای فەخامەتمەئابتان مەعلومە کە کوردەکانی کوردستانی جنوبی لە ئەثنای حەربی عومومیەوە تا ئەمڕۆ، بۆ تەئمینتی حورڕیەت و ئیستیقلالی خۆیان لە سەعی دوانەکەوتون و بۆ ئەم غایە موقەددەسە دائیمەن ئیلتیجایان بە موعاوەنەتی موشفیقەی حکومەتی فەخیمەی ئینگلیز کردوە، مەعەل ئەسەف تا ئەمڕۆ نائیلی ئامالیان نەبون گەرچی لەم خسوسەوە گەلێ مەواعیدیشیان دراو، بە عیصبەتول ئومەمەمیش ئەم مەواعیدانە تەئید کرا، لاکین تا ئەمڕۆ هیچیان بۆ تەتبیق نەکرا.

مەعلەمی فەخامەتتانە ئەوەڵ موعاهەدەی حکومەتی عیراق و ئینگلیز لە تاریخی 10 ی تشرینی ئەوەلی 1922 دا تەصدیق کراوە، لەپاش 74 رۆژ لە تاریخی 24 ی کانونی ئەوەلی 1922 بۆ تەشکیلی حکومەتی کوردیە لە بەینی حکومەتی فەخیمەی بەریطانیا و عیراق دا، ئەم بەیانە نەشر و ئیعلان کرا بو. مادامێکە ئەصڵ عیصبەتول ئومەم ئینتیدابی عیراقی داوە بە ئینگلیز و لە قەراری ئەم ئینتیدابەدا گوتویەتی هەچ وەقتێک عیراق صالّح بێ ئیستیقلالی ئەدرێتێ، لەهەمان کاتیش دا پێویستە حکومەتێکیش بۆ کوردەکان تەشکیل بکرێ. حقوقەن وا لازم بو کە لە پێش تەنظیمی موعاهەدەی تازەی ئینگلیز و عیراق دا کە تەئیدی قەراری عیصبەتول ئومەم و ئیستیقلالی حکومەتی عیراق ئەکات، حکومەتێکیش بۆ کورد بە صەراحەت بخرایە مەتنی ئەم موعاهەدە تازەیەوە. لەمەش دا ضەربە لە حکومەتی کوردەکان درا.

لای فەخامەتتان مەعلومە کە حکومەتی عیراق کوردەکانی بە قوەتی تۆپ و تفەنگ ئیستیلا نەکردوە، لە عەقەبی موتارەکەدا کوردەکان بەو شەڕطە خۆیان خستە حەلقەی رابیطەی ئینگلیز کە حکومەتێکی کوردییەی موستەقیلمان بۆ تەشکیل بکرێو لەسەر ئەمە ئیتیفاق واقیع بوە کەوا لازمە چۆن عەرەبەکان لە قەراری عیصبەتول ئومەم موستەفید کراون، کوردەکانیش موستەفید بکرێن کە تەلەبی هەمو کوردەکان: تەشکیلی حکومەتێکی کوردییە لەژێر ئینتیدابی حکومەتی فەخیمەدا".

رەئیسەل وزەرا: "من لەو بەیاناتە زیاتر کە لە پێشا بۆم خوێندنەوە، صەلاحیەتم نیە بە صورەتی رەسمیی گفتوگۆیەک بکەم. وا فەخامەتی مەندوب قسەتان لەگەڵ ئەکات".

لەسەر ئەمە فەخامەتی مەندوبی سامی هەڵسا و ئەم بەیانەی دا:

"لە خوتبەی رەمزی ئەفەندیدا دو نوقتەی موهیم هەیە:

1. بەیانی 1922 و،

2. موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم.

بەیانی 1922 هەروەک رەئیس وزەرا وتی وەختی خۆی لەلایەن حکومەتی بەریطانیا جواب دراوە، لەم کاتەدا حەز ناکەم لەسەر ئەم مەوزوعە موناقەشە بکەم. دوەم، موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم. بەلای منەوە تەوصیاتی عیصبەتول ئومەم تەتبیق کراوە و من موتەئەسیفم ئەگەر ئەم تەوصیاتە شکێنرابێ، فەقەت تەقدیری تەنفیذ و عەدەم تەنفیذی ئەم موقەڕەراتە بە دەست عیصبەتول ئومەم خۆیەتی. حکومەتی بەریطانیا و عیراق هەردولا هەوڵ ئەدەن بۆ تەنفیذی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم. عیصبەتول ئومەم ئەگەر بینی موقەڕەراتەکەی تەتبیق نەکراوە موداخەلە ئەکات". وە گوتی: "بەعزێ کەس موراجەعەتیان کردوە بە عیصبەتول ئومەم و جوابیان وەرگرتۆتەوە کە بە تەوەسوطی حکومەتی مونتەدەبەوە ئەبێ موراجەعەت بکرێ، ئێستاکە عەینی موراجەعەت بە من کراوە. من لەم خسوسەوە موفەصەلەن لەگەڵ حکومەتی عیراق دا موزاکەرە ئەکەم. لەم قسانە کەس وا تێ نەگات کە مەقسەدی من مانیع هێنانە پێشە بۆ موراجەعاتی خەڵقی. هەمو کەس سەربەستە لە موراجەعەت کردن. فەقەت لازمە مەتالیب و تەصریح بە تەفصیل بەیان بکرێ. تەشکیلی حکومەتێک لێرەدا موشیکلە... ئایا قابیلە کوردستان ئەم حکومەتە بتوانێ رابگرێ؟ ئەمەوێ بزانم رەمزی ئەفەندی تەمسیلی سائیری کوردستان ئەکات یا هەر سلێمانی؟".

رەمزی ئەفەندی: "مەزبەتەی هەولێر مەعلومتانە. زاتەن لەوێ بە خۆشتانیان وتوە کە رەئیمان لەگەڵ خەڵقی سلێمانیە. قیسمێک لە عەشائیری کەرکوک وا لەم مەجلیسەدا حازرن. ئەوانیش هەر لەگەڵ ئێمەدان و مەضبەطەی عومومی عەشائیری کەرکوک تەقدیم ئەکەم و مومەثیلی هەولێریش لێرەدا حازرە".

مەندوب: "چوینە هەولێر و کەرکوک. لەوێش مومەثیلی کوردان کۆبونەوە عەینی موناقەشە کرا. فەقەت کەس ئیظهاری جیابونەوەی نەکرد، تەنیا سلێمانی تەلەبی ئیفتیراق ئەکات".

رەمزی ئەفەندی جوابەکەی سەرەوەی تیکرار کردەوە و، وتی: "ئەم دو لیوایە لەژێر تەضییق و تەئثیرا بون، لەبەرئەوە حسیاتی حەقیقیەی خۆیان ئیظهار نەکردوە، ئەمر بفەرمو بێنە ئێرە ئەوسا مەعلومتان ئەبێ کە ئەمە تەئکید ئەکەنەوە و، کوردستان هەموی لەهەمان فیکردایە و یەک هەدەف تەعقیب ئەکات کە سەربەخۆیی کوردستانە".

مەندوبی سامی: "کەوا بو لازمە هەمو لایەک مەتالیبی خۆیان بە صەراحەت و بە تەفصیل بۆ عیصبەتول ئومەم بەیان بکەن. کوردەکان چ جۆرە حکومەتێکیان ئەوێ، مەلەکی یا جمهوری؟ پارلەمان، رەئیسی وزەرا و مەجلیسی وزەرایان ئەبێ یا نە؟ ئایا فیکریان بەرامبەر بە مەلیک فەیسەڵ گۆڕیوە یان نە؟ ئایا ئەیانەوێ هەرجۆرە... حکومەتی و گومرگ و مەکوس، ئیشغالی عامە، پۆلیس، صیحە و عەسکەریان بێت؟ ئایا موناسەبات و عەلائیقی حکومەتەکە وا تەشکیل ئەکرێت چی ئەبێ لەگەڵ بەریطانیا؟".

رەمزی ئەفەندی، خیتاب بە مەندوبی سامی گوتی: "فەخامەتتان فەرموتان کە بەیانی 1922 رابورد و کۆنە. حەق کۆن ئەبێ نامرێ. ئەم بەیانە کافیلی حقوقی موقوددەسەی ئیستیقلالی قەومێکە تەلەبی تەتبیقی ئەکەین". بەسە. بەسە. بەسە!

حەمە ئاغا: "ئێمە کوردین و، کوردستان عیبارەت نیە هەر لە سلێمانی. لە زاخۆوە هەتا خانەقین کوردەوارێتیە و نایانەوێ لەگەڵ عیراق دا بژین، حکومەتێکی موستەقیللەی کوردیمان ئەوێ لەژێر ئینتیداب دا. ئەگەر ئینگلیزیش نامانداتێ، موراجەعەت بە عیصبەتول ئومەم ئەکەین".

خیتاب بە رەئیس وزەرا: فەخامەتتان زۆر چاک ئەیزانن کە حیسسیاتی میللیە بە نەوعێک چۆتە مێشکی عونصوری عەرەب و کوردەوە کە هیچ هێزێک نیە مەحوی بکاتەوە، بینائەن عەلەیهی ئیمکانی ژیانێکی موتەحید نیە لە نێوان عەرەب و کوردا، هیچیان ئیستیفادە لە یەکتر ناکەن. بۆ هەردولا وا چاکە کوردستانێک لەژێر ئینتیدابی عیصبەتول ئومەم بێ، چونکە ئەم ئینتیدابە بە نەوعێ عەرەبەکان ئیستیفادەیان لێ کرد کە لە ماوەی 10 ساڵدا ئەوەتا ئیستیغنا لە حکومەتی ئینگلتەرە ئەکەن".

خیتاب بە مەندوبی سامی: "ئەم دەنگی کوردایەتیە تەنها، وەکو جەنابتان ئەفەرمون، مەخسوسی دۆڵی سلێمانی نیە. هەولێر و کەرکوک لەژێر تەضیقی مەئمورینی عەرەبدان. ئەگەر بانگ بکرێنە ئێرە مەعلوم ئەبێ کە هەمو غایە یەکێکە".

رەئیس وزەرا: "تەشەکوری بەیانەکەتان ئەکەم. زۆر مەسرورم کە لە قیطعەیەکی عیراق دا ئەهالی لەسەر غایەیەکی وا ئیتیحادی کردوە. لە خسوسی بەیانی 1922 ەوە ئەمەوێ بە صورەتی خسوسیەوە قسە بکەم، چونکە ئەوی صەلاحیەتدار بم بڵێم عیبارەتە لەو بەیانەی کە لە پێشەوە عەرزم کردن. وەکو رەمزی ئەفەندی ئەڵێ موعاهەدەی عیراق و ئینگلیز هەرچەندە لە 1922 دا عەقد کراوە، فەقەت لە 1924 دا لە تەرەف مەجلیسی تەئسیسیەوە تەصدیق و حەقی قانونیی کەسب کردوە و لەو مەجلیسەدا مومەثیلینی کوردیش هەبو. زۆر چاک لەبیرتانە لەژێر ریاسەتی و ئەمارەتی شێخ مەحمودا ئیدارەیەکتان بۆ دامەزرا بو، لە پاشا ئەهالی کەوتە تەظەلوم و شکایەت لە شێخ مەحمود کە ئێستاش دڵی پێتان ئەسوتێ کە حکومەت مەجبور بو بە ناردنی ئۆردو. لە پاش 3 ساڵ حەرەکاتی عەسکەریە ئەوسا وەضعیەتی بۆ چاک کرا. ئەم بەیاناتەم بە صورەتی خسوسیە بۆ تەنویری ئێوەیە".

شێخ قادر: "شێخ مەحمود فەردێکی ئەم میللەتەیە. میللەتی کورد ئەبەن عەن جەد حورمەتی شێخ مەحمود و ساداتیان گرتوە. زوڵمی شێخ مەحمود بەقەدەر زوڵمی عیراق تەئثیری نەکردۆتە سەر ئێمە. رەئیس وزەرا طورێز ئەکات. ئێمە میللەتێکی سەربەخۆین لەژێر ئینتیداب دا، حکومەتێکی کوردیمان ئەوێ وەگەر ناژین".

رەمزی: "ئەم حەقە بە میللەتی کورد دراوە. ئەگەر شێخ مەحمود خەطای کردبێ، دیسانەوە میللەت قەباحەتی نیە. مەعلومی فەخامەتتانە خەطای کەسێک حقوقی میللەتێکی وا مەحو ناکاتەوە. شێخ مەحمود لەلایەن دوژمنانی کوردەوە ئیغفال کرا بو. مەسئەلەی شێخ مەحمود تەئثیری نەبو بۆ ئیمحای میللەتمان، بەڵام ئێوە ئەتانەوێ بە کەرەتێک بمانکەن بە عەرەب".

عیززەت بەگ: "میللەتی کورد تەنها عیبارەت نیە لە سلێمانی. لە زاخۆوە تا خانەقین هەمو داوای ئەم حەقە ئەکات و هیچ کوردێک کەرەتێکی تر لەگەڵ عیراقا ناژێ. بۆ ئیحقاقی حەقمان موراجەعەت بە حکومەتی مونتەدەبە ئەکەین. ئەگەر ئەویش نەیپرسی، شکایەت ئەبەینە بەر عیصبەتول ئومەم. کورد حکومەتێکی موستەقیللەی ئەوێ لەژێر ئینتیدابدا. بە هەمو هێزمانەوە بۆ ئەم غایەیە سەعی ئەکەین، ئەمجارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعاتە".

رەئیس وزەرا: "لام وایە عونصوری کورد لە عیراق دا، لە عونصوری عەرەب مەحتەرەمتر و مورەفەهترە. هەرچی مەشەققەت و ئەذیەتە بەسەر عەرەبەکانەوەیە. حقوقی کورد مەحفوظە، یەکێ بڵێ مەئمورێکی عەرەب ظوڵمی لە کورد کردبێ؟".

مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسول ئاغا: "بەڵێ کورد دائیمەن مەعروضی ظوڵمی عەرەبەکان بوە. پار کە لە بەینی عەرەبەکانی فەلەستین و سەهیۆنیەکان دا شەڕ بو، عەرەبی عیراق بە یەکجار کەوتنە تەعزیەوە. ئەنواعی موراجەعات و موظاهەراتیان کرد، کەچی ئێستا هاوخوێن و براکانمان لە کوردستانی شیمالی لەلایەن تورکەوە سەر ئەبڕرێن، غەزەتەکانی بەغدا بە ئاشکرا تەقدیری تورکەکان ئەکات و بەیانی شادمانی دەرئەکا و بە تۆپ و تفەنگ و مەترەلۆز تەهدیدی ئێمە ئەکات کە ئەڵێ لەگەڵ تورکا ئەتانپلیشێنینەوە و عەرەب هیچی لە تورک کەمتر نیە. عەلاوەی ئەمەش، لە ڕۆژی تەشەکولی حکومەتی عیراقەوە هەتاکو ئێستا موتەعەدید موعەللیمتان لە ئەوروپا، ئینگلتەرە، سوریە و جێگاکانی ترەوە تەرتیب کردوە و، هەمو ساڵێک کۆمەڵێکی زۆر قوتابی عەرەب کە بە ئیستیعداد و زیرەکی لە کوردەکان دونترن داخڵی بەعثەی عیلمییان ئەکەن، کەچی قوتابیە کوردەکان لەسەر مەصرەفی خۆیان ئەچن بۆ بەغداد و غوربەت ئەکێشن بۆ ئەوەی داخڵی بەعثە بکرێن. بەخۆرایی نومرەیان ئەشکێنن و دوایان ئەخەن. ئەمساڵ 50 قوتابی کورد کە دائیمەن لەپێش عەرەبەکانەوە بون هەر لەبەر ئەم سەبەبە دوایان خستن".

ڕەئیس وزەرا: "بۆچی ئێوە نازانن کە غەزەتەکانی بەغداد بەیانی و ئێوارێ چەند جنێو بە حکومەتی عیراق ئەدەن و چۆنمان تەنفید ئەکەن. کێ ئەڵێ غەزەتەکان بە تەشویقی حکومەت عەلەیهی کوردن؟ بۆچی مەعلوم نیە غەزەتە چۆن و بە چ واسیتەیەکەوە شت ئەنوسێ؟ قوتابی وەرەقەی ئیمتیحانیان مەوجودە و کەس ناتوانێ خیلافی ئەوە بکات. لام وایە قوتابیەک بێ ئیستیحقاق تەرفیع بکات، نە بۆ خۆی و نە بۆ موجتەمەعی موجیبی ئیستیفادە نابێ".

مەجید ئەفەندی:"بەڵێ غەزەتەکانی بەغداد کە لە عەلەیهی حکومەت مەقالەیەکیان نوسی، گورج دائیەخەن، بەڵام کە تەهدیدی کوردەکان بکات و لە عەلەیهی ئێمە بنوسن، تەشویقیان ئەکەن و پارەیان ئەدەنێ".

حەمە ئاغا:"هەمو ئەیزانین کە فەخامەتی ڕەئیس وزەرا شەخصێکی نیشتمانپەروەرە و بۆ غایەی وەتەنیە زۆر سەعی کردوە، بینائەن عەلەیهی، ئەبێ تەقدیری ئێمەش بکات و حەقمان بداتێ بۆ حەقێکی مەشروعی وەتەنی و میللی خۆمان تێ ئەکۆشین".

ڕەئیس وزەرا: "بەڵێ هەمو نەوعە حیسسیاتێکی وەتەنیە بە ئیحتیرامەوە قوبوڵ ئەکەم، فەقەت لەم مەسائیلانەدا ئێمە لازمە مەنطیقی و عەمەلی تێ فکرین، عەجەبا کوردستان وەکو ئەڵێن لە خانەقینەوە هەتا زاخۆ جیابێتەوە بەبێ عیراق ئەژی؟ واریداتی کیفایەت ئەکات؟ بەرامبەر بە دراوسێکانی حدودی پێ موحافەزە ئەکرێ و، خاصەتەن لە نوقتەی تیجارەتەوە لە عیراق زیاتر بەندەرێکی هەیە؟ بۆ ئوموری نافیعەی کوردستان هەتاکو ئێستا عیراق بە لەکها روپیەی صەرف کردوە".

ڕەمزی ئەفەندی: "یەک دەفعە عەرزمان کردن کورد و عەرەب قابیل نیە پێکەوە بژین. ئێمە ئارین و ئەوان سامین، ئێمە شاخین و ئەوان دەشتەکین،حەتتا خاکی کوردستان بەرین بۆ عەرەبستان و هی عەرەبستان بهێنین بۆ کوردستان، هەردوکیان هێزی ئینباتیەیان ون ئەکەن".

ڕەئیس وزەرا: "ئەی توتنەکەتان بۆ کوێ ئەبەن؟".

ڕەمزی ئەفەندی: "ئەیبەین بۆ ئەوروپا. غەیری ئێمەش مەجبورن توتنی ئێمە بکڕن، چونکە لەمە هەرزانترتان دەست ناکەوێ و، لە ئێمەش زیاتر لە بازرگانیدا لەم توتنە ئیستیفادە ئەکەن".

ڕەئیس وزەرا: "نەء نایبەن بۆ ئەوروپا هەموی لە عیراقا صەرف ئەکرێ. کوردەکان ئەلحەمدولیلا بازرگانی زۆر وریایان تیایە و زۆر چاک تەقدیری ئەکەن کە کوردستان بێ عیراق ناژی".

ڕەمزی ئەفەندی: "لە بیدایەتی حەربی عومومیدا کە ڕێگاو بەندەرەکانی عیراق گیرا بو کە بەغدادیش ئیستیلا کرا، ئێمە لەگەڵ شیمال و شەرق و غەرب دا مونتەظەمەن تیجارەتمان ئەکرد. ثەروەتی عومومیە و

وەضعی ئیقتیصادیەمان لە ئەمڕۆ گەلێ باشتر بو. جەعفەر پاشا ئەفەرموێ کـە بـە لـەک پارەمـان بـۆ ئومـوری نافیعەی کوردستان صەرف کردوە. ئەو ئوموری نافیعەیەی ئەوان ئەڵێن قەڵا و ئیستیحکاماتە بۆ موحافـەزەی جەیشەکەی خۆتان لەباتی ئەمە مەکتەبتان بۆ بینا بکردینایە. ئەگەر حکومـەتی کوردیـە تەشـکول بکـات هـیچ لزومان پێی نابێ و ئیستیغنای لێ ئەکەین".

رەئیس وزەرا، بە تەئەثور و هەیەجانەوە: "براکانم بزانن کە لـەم دەمـارەدا خـوێنی کوردیشـم تیایـە، وەلاکین من عارەبم، بۆ کەڵکی ئێوە قسە ئەکەم. بە حیسسیات حەرەکەت مەکەن. مـەبن بـە ئالـەت بـە دەسـت خەڵکەوە. بەزەییتان بە میللەتەکەدا بێتەوە و توشی نارەحەتیان مەکەن. ئەوا لە سەرەوە کوردەکـان بـێ ئـەرزە ئەکەن و سەریان ئەبڕن. لە دنیاوە ئاشکرایە کە کورد میللەتێکی دیندارە. لە بیرتان نەچێ کە دینتان عەرەبیـە. قورئان عەرەبیە. محەممەد عەرەبە. وە فەیسەڵ کوڕی محەممەدە. براکانم تکاتان لـێ ئەکـەم فاجیعـەی کەربـەلا دوبارە مەکەنەوە".

شێخ قادر: "جەعفەر پاشا بە بەیان کردنی فاجیعەی کەربەلا هەڕەشەمان لێ ئەکات. ئەبێ بزانـێ ئەگـەر ئینگلیز لەبەینا نەبێ عەرەب ناتوانێ بێتە خاکمانەوە".

جەعفەر پاشا: "رجا ئەکەم سوئی تەفاهوم پەیدا نەبێ. مەبەستم هەڕەشە نیە. رەمزی ئەفەندی زۆر جار داوای قسەکردنی کرد، مەیـدانی نـەدرا. نیهایـەت بـە حیدەتـەوە هاتـە پێشـەوە گـوتی: "پاشـا! دیـن، ئیمـان، مەفکورەی میللی، حکومەتێکی میللی کوردی ئەوێ. جەماعەت وانیە!".

هەمو بە جارێک: "بەڵێ وایە!".

رەمزی ئەفەندی دەوامی کرد: "پاشا! ئەم قسانەت ناچێتە جەواڵی کوردەوە. ئەمـە هـەموی ئیغفالاتـە و بیخەرەوە جەواڵەکەی خۆتەوە و دەرگای بەبەستەرەوە".

جەعفەر پاشا: "قسەکەت وەرگـرەوە. تـۆ پیـاوێکی دنیادیـدەیت، لـە کۆبونەوەیـەکی وادا نـابێ قسـەی ناشیرین بکرێ".

رەمزی ئەفەندی: "تۆ قسەم نادەیتێ. لە سوئالەکانم گوڕێز ئەکەی. بەڵێ تەسـلیم بـوم". میـرزا تۆفیـق: "ئێستاکە دیانەت بابەتی باس کردن نیە. مەسەلە میللەتە و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردیە. ئەگەر بە دین بێ ئەبێ ئێرانیش واز لە میللەتی خۆی بهێنێ و داخڵی حکومەتی عیراق ببێ. داوای لێ بوردنت لێ ئەکەم باسـەکە مەگۆڕە!".

جەعفەر پاشا: "قیاس مەعەل فاریق کردن زۆر بێ مەنطیقیـە. ئێرانیـەکان دو هـەزار سـاڵ زیـاترە کـە دامەزراوە".

میرزا تۆفیق: "ئەگەر لەبەر دین لازمە ئێمە تابیعی ئێوە بین لـە هـەمو عالـەم ئاشـکرایە کـە کـورد زۆر دیندارە. بینائەن عەلەیهی، پێویستە عەرەب لەژێر ئیدارەی ئێمەدا بێ".

رەمزی ئەفەندی: "یەکەم قسەم هەیـە. خەلافـەتی عەبباسـیە لـە کۆتـایی سـەڵتەنەتیدا دەسـتی کـرد بـە بەکارهێنانی کاربەدەستانی تورک، فارس و کـورد. ئەمـە بـو بـە یـەکتا سـەبەبی ئیضـمحلالیان. حـەز ئەکـەم حکومەتی عیراق ئەم تاقی کردنەوەیە دوبارە نەکاتەوە و کاربەدەسـتانی کـورد لـەناو خۆیانـا بەکارنـەهێنێت، چونکە ئەبێ بە سەبەبی ئینحیطاطی. هەروەها بەکارهێنانی کاربەدەستی عەرەبیش لە کوردستانا ئەبێ بە هۆی لەناو چونەوەی کوردەکان".

رەئیس وزەرا: "سوپاسی پەند و ئامۆژگاریەکانت ئەکەم کە لە پێش روانی ئاگادارتان کردین".

لە پاش ئەوە رەئیس وزەرا کە بینی باس کردن لەم باسەوە سودێک نابەخشێ، میللەت یەک ئـاواز بـۆ داواکاریەکانی خۆی دوپات ئەکاتەوە. پێویست نەبینرا بە درێژ کردنەوەی باس و کۆبونەوەکە بەتاڵ بوەوە.

لە ناوەراستی کۆبونەوەکەدا سالار مستەفا جەعفەر سوڵتان هەڵسا و بە ناوی سادات، عولەما، شێخان و بە ناوی ئەو هۆزانەی سنور کە لەناو عیراق دان، تەئیدی داواکارانی کوردی کرد بۆ تەشکیلی حکومەتێکی کوردی و لە هەمان بابەتەوە مەضبەطەیەکی مۆرکراوی پێشکەش بە نوێنەر کرد. لە کۆتایی کۆبونەوەکەشەوە لەلایەن فەتاح ئاغای حەمە رەضای سەرۆکی هەمەوەندەوە کە لە شاری کەرکوک دائەنیشن، لە هەمان مەئال مەضبەطەیەکی تری پێشکەش بە مەندوبی سامی کرد. هۆزی جاف کە ئێستاکە سەر بە کەرکوکن، لەم کۆبونەوەیەدا لەلایەن جەنابی کەریم بەگی فەتاح بەگەوە تەمسیل کرا بون. (ژیان، ژ 257، 14 ی 8 ی 1930)

2. 4. 30. بەیاناتی فەخامەتی رەئیسەلوزەرا لە سلێمانی

بەیاناتی فەخامەتی رەئیس وزەرا لە سلێمانی لە وەقتی ئیجتیماعەکە خوێنرایەوە

"موشەررەف ئەبم بەیانی ئیزاح کردنی ئەو سیاسەتی خۆشەویستیە کە حکومەتی عیراق خەریکە ئیتیباعی بکات، بە نەزەر ئەو وەعدانەی کە بە کوردەکانی هاوڵاتمان و براکانمان دراوە. ئەو کوردانە کە عضوێکی موهیمن لە جیسمی مەملەکەتی عیراق دا. ئاگاداری ئەو تەلغوراف ئیستیدعایانە بوم کە لەلایەن هەندێ ئەشخاص بە ئیحتیجاج لەبەر ناو نەبردنی مەسئەلەی کورد لە ناو موعاهەدەکەی ئاخریدا تەقدیم کرا بو. بە صەرفی نەزەر لە بەحس کردن لەو ئەسباب و عەوامیلە کە سەبەبیەتیدا بە تەقدیم کردنی ئەو ئیحتیجاجاتانە، من بۆتان تەصریح دەکەم کە حکومەتی عیراق بە صورەتێکی ئەکیدە قەراری داوە کە بە نەزەری ئیعتیبار تەماشای ئەو وەعدانە بکات کە بۆ تەئمینی ئارەزوی برا کوردەکان دابوی لەوەش نەک تەنها هەتا ساڵی 1932 مەرعیەل ئیجراء ئەبێ بەڵام هەتا ما بەعدی ئەو تاریخەش دەوام دەکات. هەروەکو حکومەتی صاحیب ئەلجەلالە ملک فیصل بە تەواوی وە بە هەمو مەعناوە حەریصە بۆ لزومی موحافەزەی و، تەتبیق کردنی ئەم پرۆگرامە کەوا لەسەرەوە بەیان کراوە. لە عەینی زەمانا بە هەمو شیددەتێک بۆ مەحو کردنی هەمو جۆرە نەعرەیەکی کە ببێتە سەبەبی تەفرەقە و ئیخلالی وەحدەتی وەتەنیەی عیراق، یاخود ببێتە سەبەبی ئیخلال کردنی حقوقی دراوسێتی لەگەڵ هەردو حکومەتی دۆستمان: ئێران و تورک. دیسان حکومەتی عیراق بە پێویستی ئەزانێ تەقدیم کردنی ئەبنای وەتەنی عیراق لەناو دائیرەی یەکێتی عیراق دا، بەبێ تەفریق لە مابەینی کوردو عەرەبدا مەمنون و مەسرور ئەبێ، هەر بەم رۆحەوە لە هەمو هەنگاوێکا چۆتە پێشەوە لەم خسوسەوە ئیستیعدادی نیشان داوە.

هەروەکو لاتان مەعلومە ئێمە کە ئەوسا مەسئولیەتی ئیدارەمان هاویشتە سەرشانی خۆمان، بەیاننامەیەکمان نەشر کرد بو، لەو بەیاننامەدا گوتمان کە ئێمە حازرین بۆ دانانی لائیحەیەکی قانونی بۆ زبانی کوردی لەو جێگایەنەدا کە ئەکسەریەنی ئەهالیەکەی کوردن وە ئەو لائیحەیەشمان بالفعل تەواو کردوە.. لە اجتماعی ئەوەلی پەرلەمانا بە هەمە حاڵ تەقدیمی مەجلیسی ئەکەین، هەتا ئەمەش ئەکرێ ئەمرمان داوە بۆ دائیرەی مختصە کە بە موافیقی رۆحی ئەو ئوصوڵی لە لائیحەکەدا دانراوە، حەرەکەت بکا لە خوصوص موعامەلاتی عەدلیەو ئیدارەی مەعاریفەوە. غەیری ئەمەش وا حکومەت موفەتیشێکی مەعاریفی تەعین کردوە و دائیرەی تەرجومەیەکی کوردی دامەزراند، ئیشی ئەم دائیرەیە هەر تەنها موعامەلاتی کوردەواریە، وە موعاونێکی کە مودیری ئیدارەی داخلیەی عامەی تەعیین کردوە کە خەبەرداره لە ئوموری ئەلویەی کوردیە، وە موفەتیشێکی مەعاریف تەعین کراوە بە صورەتی عام مەداریسی لیوای سلێمانی و مەداریسی کوردیەی لیوای هەولێرو کەرکوک تەفتیش بکا و حکومەت تەدابیری لازمەی ئیتیخاذ کردوە بۆ ئیحضاری قۆمیسەر و ظابیطان و مسجل پۆلیس کە ئاشنای زبانی کوردی بن، بۆ ئیستیخدام کردن لە مەناتیقی کوردیە.

من نامەوێ ئەم بەیاناتەم تەواو بکەم بەبێ تەقدیم کردنی تەشکوراتم بۆ جەنابی وەکیلی مەندوبی سامی کە لەم سەفەرەم دا مورافەقەتی کردین، ئومێد وایە کە موشار ئیلەیهی ئێستا بۆتان سیاسەتی حکومەتی

بەریطانیا لەم خسوسەوە بەیان ئەکات و بە تەواوی ئاگاداری حەقیقەتی حاڵ ئەبن، وە قسەی بەعزێ ئەشخاصی صاحێب غەرەض کە چاویان لە تەقدیر کردنی رەفاهی حەقیقی کوردانە وە رەعیەتی صاحێبی جەلالەت مەلیک فەیسەڵی موعەظەم و تەبەعەی دەوڵەتی عیراق کوێر بوە وە قسەیان ئیغفال ئەبن.

بەم موناسەبەتەوە جەنابی وەکیلی فەخامەتمەئاب موعتەمیدی سامی بۆ قسە کردن دەعوەت دەکەم، بزانن ئێمە هەردولا بە تەواوی لەسەر تەعقیب کردنی ئەم پرۆگرامە موتەفیقین. ئێستا بۆتان بەیان ئەکات".
(ژیان، ژ 258، 28 ی 8 ی 1930)

2. 4. 31. بەیاناتی فەخامەتی وەکیلی مەندوبی سامی لە سلێمانی

بینا لەسەر تەلەبی حکومەتی عیراق، لەگەڵ فەخامەتی وەکیلی رەئیسە لوزەرا هاتوم، بۆ ئەوەی کە هەر کەسێک لە مەوزوعێک دا شک و شوبهەیەکی هەیە بە تەواوی بۆی ئاشکرا بکەم، قەت شتێکی وا نیە لە هیچ نوقتەیەکی عیراق کە بڵێن حکومەتی عیراق یان حکومەتی بەریطانیا، هەریەکە بۆ خۆی تەعقیبی سیاسەتێک بکا. تازە ئەوا موعاهەدەیەک ئیمزا کراوە کە ئەم دو مەملەکەتە بۆ 25 ساڵی تر لەگەڵ یەکتری بە تەحالوفێکی صەمیمی رەبط دەکات. ئەمە بە تەنها ئەبێ کافی بێت بۆ ئەوەی دەلالەت بکات کە لە بەینی ئەمانە هیچ مەسئەلەیەکی موهیم و رێک نەکراو نەماوە. ئەبینم قیسمێکتان ئیحتیجاجی حکومەتی بەریطانیا و عیصبەتول ئومەم ئەکەن بۆ ئەوە کە لە موعاهەدەی تازە باسی کوردستان نەبوە.

وەکو فەخامەتی وەکیلی رەئیس وزەرا ئیزاحیان فەرمو، ئەسبابی ئەوە عیبارەت لەمە بو: هەردو حکومەت، هیچ لزومی ئەوەیان نەکرد، چونکە حکومەتی عیراق قەراری داوە کە بۆ حاڵی حازرو موستەقبەل تەتبیقی ئەو سیاسەتە ئەکات کە تازە فەخامەتی وەکیلی رەئیس وزەرا بەیانی فەرمو. بە زەریفی تێ دەگەن کە حکومەتی عیراق بە صیفەتێکی منەوەر بە تەواوی ئەوەی تەقدیر دەکات کە هەتاکو چ حەدێک خۆی موجب بینی، ئیعتیراف بکات کە لە قسمێکی موهیمی عیراق دا زمانی کوردی، نەک هی عەرەبی، زمانی دایک و بابە. هیچ شتێکی وەها نیە کە بڵێ منداڵێکی کورد ئیجبار بکرێت کە تەحصیلی ئیبتدائی خۆی بە زمانی تر نەک هی باوک و دایکی بخوێنێت، یان بڵێ کوردێک ئیجبار بکرێت لە مەحکەمەدا خۆی بە زمانێکی تر دیفاع بکات، یان گوێ لە مەسئەلەیەکی خۆی بگرێ بە زمانێکی کە تێی نەگات مەحاکەمە دەکرێت. هەروەها تەعینی مەئمورانی کە کوردی ئەزانن لەناو فروعی مەرکەزی ئیدارە دەلالەت لەوە دەکات کە حکومەتی عیراق رازیە کە لە بەینی کورد و عەرەب و رەعیەتی جەلالەتی مەلیک فەیسەڵ، هیچ نەوعە جیاوازیەک نەکات.

هەتا ئەو حدودەی کە عائید بە حکومەتی بەریطانیایە، ئەوان قانیعن کە حکومەتی عیراق بە تەواوی ریعایەتی ئەو وەعدانە ئەکات کە عائیدی کوردەکانە، وە بەناوی خۆی لە تەرەف حکومەتی بەریطانیا لە عیصبەتول ئومەم دراوە وە غایەی یەکەمینیان ئەوەیە کە تەئمینی تەئسیسی دەوڵەتێکی عیراق بکات کە ئازاد و سەربەخۆ بێت وە بە شوکرانە و حەق شوناسی مەربوطیان وە لە عیصبەتول ئومەم لەگەڵیان عضوێک بێت. هەرچی حەرەکەتێک لەگەڵ ئەم سیاسەتە تەوافوق نەکات، حکومەت بە باشی سەیری ناکات، وەکو جیابونەوەی کوردان. سەیر دەکەم بەعزێ جیهاتی نامەسئول وای دەهێنێتە پێشەوە کە تەشجیع کردنی حەرەکەتی قەومیەی کوردی سیاسەتێکی قەطعیەی حکومەتی جەلالەتی مەلیکی بەریطانیایە، ئەمە نەک تەنها بۆ عیراق بەڵکو بۆ دراوسێ و دۆستەکانی تری کە حکومەتی ئێران و تورکیایە، موجیبی ئیرتیبات دەبێت. هیچ شتێک نیە کە لەمە زیاتر لە حەقیقەت دور بێت. هەرکەس تەصەوری ئەوە ئەکات کە بە هاتنی بۆ لای فەخامەتی مەندوبی سامی یان بۆ لای من، بۆ سیاسەتێکی وەها تەشجیعی دەست ئەکەوێ خەطایەکی گەورە دەکات.

ئەوەی کە هەردو حکومەت: بەریطانیا و عیـراق، حـەز ئەکـەن بیبیـنن پێشـکەوتنی صـولحپەروەرانەی عیراقی یەکگرتوە کە لەویٚ هەمو ئەو عونصورە موختەلیفانەی ئەهالی تەشکیل دەکەن، غەرەضی زۆر موهیمیـان ئەوە بیٚ کە ببن بە: عیراقیەکی چاک". (ژیان، ژ 258، 28 ی 8 ی 1930)

2. 4. 32. گیروگرفتی کورد لە عیراقدا

دەربارەی راگەیاندنە رەسمیەکەی حکومەت لە بابەت روداوە کوردیەکانەوە لە ژورو.

روداوە کوردیەکان لە سەروی عیراق دا، بە تایبەتی لـە سـلێمانی، خەریکـە ئەچێتـە قۆنـاغێکی نوێـوە. هەندیٚ درکاندن و داوا کە لەوپەڕی خطورەتان، بڵاوکراونەتەوە، چ ئەوانەی لەبـەردەم خـاوەن شـکۆی شـاهانە ئەمیر غازی دا خوێنرایەوە، چ ئەوانەی بە بروسکە و عەریزە نێردراون بۆ هەندیٚ جێگای رەسمیی لـە بەغـداد و لەندەن و جنێڤ.

ئـەم جوڵانەوەیـە دوای ئیمزاکردنـی پـەیمانی عیراقـی بـەریتانی چـالاک بـوە، هەنـدیٚ رۆژنامــەی ئیستیعماریی ئینگلیزی ئاگرەکەیان خۆشتر کردوە. ئەوەی سەیرە جوڵانەوەی کورد لـە عیـراق دا کەوتۆتـەوە چالاکی و توند بوە، لە کاتێک دا حکومەتی تورکی دوەمـین شۆڕشـی کـوردی لـە ئـارارات دامرکاندۆتـەوە و، حکومەتی فارسی بە سەر شۆڕشگێرانی کوردا زاڵ بوە و تەفروتونای کردون. لامـان وایـە حکومـەتی عیـراق هەستی کرد دوژمنانی وڵات خەریکی پیلانگێرانن، وەزارەتەکەی ئێستا بە راگەیاندنی مەرسومی زمانی کوردی دەستی پیٚ کرد، وایزانی ئەم تەگبیرە رێگە تەخت ئەکا بـۆ سـەرکوتکردنی ئـەو بیروبۆچونانـەی لـە مێشـکی داواکارانی موختاریەتی کوردیدایە.

ئەگەر هەلومەرجی نائاسایی ناچاری کردبین مادەکانی 109 و 110 بخەینە قـانونی ئەساسـیەوە کـە رێگە بە هەندیٚ رەگەز ئەدا زمانەکەی بەکار بهێنیٚ، نابیٚ ئەمە وا بگەیـەنیٚ کـە ریٚ ئـەدەین بـە دەسـتی بـەدی بێگانە یەکێتی عیراق هەڵبوەشێنیٚ و نیشتمانی خۆشەویست بیٚ ئەرزە بکا.

پێش ئەمڕۆ رونمان کردەوە ئەوەی کورد لە عیراق کەڵکی لیٚ وەر ئەگریٚ، هی عەرەب لـەوە باشـتر نیە و ئاسودەییان بەستراوە بە مانەوەی حاڵەتی ئێستایانەوە. ئەگەر لەم نیعمەتە بیٚ بەش کران و توشـی نەگبەتی جیابونەوە یان سەربەخۆیی بون، نەمان ئەبیٚ بە نسیبیان وەکو ئەوەی بـە دوای مردنـی خـۆیدا ئەگـەریٚ بـە گوللـەیەک، چونکـە نـە تورکیـا لـەلای ژوروی و نـە ئێـران لـەلای رۆژهەڵاتیـەوە رێگـە بـە دامەزراندنی ئەم کورەیە ئەدا کە پریشکی شۆڕش و پشێوی ئەهاوێژیٚ. لە راستیدا ئەگەر رێمان دا کـورد ئەوەی پیٚی ئەڵێن (موختارییەت یان سەربەخۆیی ئیداری)یان بدرێتیٚ، بـەوە پـەیمانی دۆسـتایەتی لەگـەڵ هەردو دراوسێمان تورکیا و ئێران ئەدڕێنین. لە دوای ئەوەی حکومەت بە رونی سیاسەتی خۆی بەو بەیانە راگەیاند کە فەخامەتی وەکیلی سەرۆکی وەزیران لە لیواکانی ژورو خوێندیەوە، دوای ئەوەی خەڵک گوێیان لەو بەیانە بو کە نوێنەری حکومەتی بریتانی خوێندیەوە کە وازهێنانی حکومەتەکەی لە سیاسەتی هاندانی نەتەوەی کورد راگەیاند، پێویستە ئیتر حکومەت رێگەی توندی بگریٚ و بە زۆر سیاسەتەکەی خۆی درێژە پیٚ بدا.

هەروەها لەسەر حکومەت پێویستە وڵاتی کورد پاک بکاتەوە لە فەرمانبەرانی عیراقی یا بریتـانی، کـەوا لەمەوپێش ناسراون بە هاندانی راپەڕین، لە رێگەی نەتەوەیی کوردەوە یان کارکردن بۆ حسابی بێگانـە لـەناو جەرگەی وڵاتەوە.

الجهاد، ع229، 12ی 8ی 1930

2. 4. 33. کورد و یەکێتی عیراق

تا ئێستاش بە سەرسوڕمانەوە ئەو هەواڵانە وەرئەگرین کە لە ناوچەکانی ژوورەوە، بە تایبەتی لە سلێمانی و هەولێرەوە دێن و ئەڵێن برا کوردەکانمان لەوێ کە داوای مافەکانیان ئەکەن. لەبەردەم سەرای حکومەت دا لە سلێمانی خۆپیشاندانیان کردوە. لەوەیش زیاتر ئەگێڕنەوە کە موراجەعەتی دار الاعتماد لە بەغداد و کۆمەڵەی گەلان ئەکەن.

لەم حاڵەتەدا دڵی هەمو عیراقیەک کە سور بێ لەسەر یەکێتی و هەست بە فرمانی خۆی بەرامبەر نیشتمان بکا، ژان ئەکا. چونکە ئەم جۆرە جوڵانەوانە، ئەگەر راست بێ بوبێ، لە سەرچاوەی موغریزەوە دائەکەوێ کە خێری عیراقیان ناوێ، بە زۆری لەوانەوە دێ کە تەماع و مەبەستی تایبەتیان هەیە و زۆر دورە لە بەتەنگەوە هاتنی قازانجی کورد و پاشەڕۆژ و چارەنوسیان، چونکە ئەگەر ئێمە لە بارودۆخی کوردەکانی عیراق لەم سەردەمەدا ورد ببینەوە، ئەبینین کەسایەتی رەگەزیی خۆیان هەیە، هیچ کاتێکی تری ئەو زەمانەی بە حکومەتە دوا براوەکانەوە بەسترا بون نەیان بوە. ئەوەندە بەسە بۆ کورد کە ئەمڕۆ حاڵی خۆی بە ئەقڵێکی پێگەیشتو و دڵێکی هۆشیارەوە، دور لە عاتیفە، رێک بخا، ئەبینێ کەسایەتی بە کۆمەڵی عیراقی و حکومەتەکەی دا ئاشکرا و رونە و هیچی کەم نیە. بە ئازادیەکی بێ سنور ئەژی و زمانەکەی بە رەسمی دانی پیا نراوە، کەڵک لە هەمو ئەو ئیمتیازات و مافانە وەرئەگرێ کە بۆ هەمو عیراقیەکانە بێ جیاوازی عیراقی عەرەبی و نەعەرەبی. ئەو پارەیە گەنجینەی دەوڵەت لە ئاوەدانی و پرۆژەکانی لیوای ژوروردا سەرفی ئەکا.

ئەگەر ئاوڕێ لە بەشداری کوردا لە مەسئولیات و کاروباری حوکوم دا بدەینەوە، ئەبینین ئەوانە رێچەڵەکیان کوردە یا کوردەکانی ئێستا پایەو وەزیفەی دەوڵەتیان بە دەستە، لە هەمو پلە جیاوازەکانی ناوەندی حکومەت و سەرانسەری عیراق دا هەن. لەم ساڵانەی دوایی دا حکومەتی عیراق هەوڵی دا فەرمانبەرانی ناوچە کوردیەکان کورد بن. گەلێ کورد هەن لە سەرانسەری عیراق دا پایەو وەزیفەیان بە دەستە. مێژوی حوکمی نیشتمانی لە عیراق دا پڕە لەو ضماناتەی لەم وڵاتەدا کەسایەتی و ژیانێک بۆ کورد تۆمار ئەکەن کە لە هیچ جێگەیەکی تری رۆژهەڵات دا نایبینین. ئەوە کوردەکانی تورکیا بە دەس قەلاچۆ کرنەوە ئەناڵێنن و ژیانیان وەکو زەهر لێ تاڵ کردون، ئەوە کوردەکانی ئێران بەبێ بەرگری و توندوتیژی چاو لێک نانێن.

سلامەتی ژیان و بەختیاریان بەستراوە بە رادەی توندی خۆبەستنەوەیانەوە بە یەکێتی عیراقەوە.

ئەوەی زۆر ئەمانترسێنێ دەربارەی پاشەڕۆژی براکانمان ئەوەیە، ئەوان بەم جوڵانەوانە کە لامان وایە کوردی عیراق بە گشتی ئیستینکاری ئەکەن. زوڵم لە خۆیان بکەن پشێوی بیانخوا و ببن بە خۆراکی مەبەست و ئارەزوی بێگانە وەکو بەسەر ئەرمەن هات کە ئارەزوی جۆراوجۆر شروهوری کردن.

باوەڕمان زۆرە کە پیاوە ژیرەکانی ناو برا کوردە عیراقیەکانمان، هەست بەو مەترسیانە ئەکەن کە لەسەریانە، پێش ئەوەی شەڕەکەی بتەنێتەوە چارەی ئەکەن، زۆر بەتوندی ئەوە ئەگرن کە شانی عیراق بەرز ئەکاتەوە و قەوارەی وڵات بەهێز ئەکا.

(التقدم، بدلا من جریده البلاد، ع 213، 23 ی 7 ی 1930)

2. 4. 34. موفارەقەتی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ

تۆفیق وەهبی بەگ بە تەواوی تەئثیری کردۆتە میللەتەکەمانەوە.

رۆیشتنی موتەسەڕیفی غەیورمان سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ بۆ بەغداد و خەبەری ئینفیصالی لە موتەسەڕیفیەتی، لێرە جدەن زۆر تەئثیری کردە ئەهالیەکەمان. بە عمومی کوردەکانی عیراق و بە تایبەتی

ئەهالی ئەم لیوایە بە گەورە و بچوک و ژن و پیاوەوە، موتەئثیر و بۆ ئیعادە کردنـەوەی حەسرەتکەشـن و بـۆ هاتنەوەی لە هەمو لایەکەوە، ئیستیرحامنامەیان تەقدیمی حکومەت کردوە.

ئەمیش حەقیقەتەن حەقە، چونکە ئەم لیوایە کـە لـە عیـراق لیوایـەکی مـوهیم و عادەتـەن بـە مەرکـەزی کوردستانی جنوبی ئەناسرێ، مودەتێکی زۆر لە هەمو تەرقیاتێک مەحروم و بێ بەش مایەوە. ئەم موحیطە کـە تەبیعەتەن و فیطرەتەن ئەهالیەکەی مایلی عیلم و عیرفانن و مەحەبەتی مەعاریفیان هەیە، پەردەیـەکی جـەهل بـە سەریا راکێشا بو، فەقەت بە هاتنی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ کە لە پێگەیشتوانی ئەم وەتەنەیـە و زاتێکـی داهی و موتەبحیرە، ئەهالیەکەمان لە تاریکی جەهل رزگاری بو وڵاتەکەمان بە چرای مەعاریف روناک کرایەوە، حەقیقەتەن موشار ئیلەیهی لە پـێش هـەمو شـتێکا بـۆ ئینتیشـاری مـەعاریف و بـۆ تەئسـیس و دامەزرانـدنی موئەسەسەی عیلمیە و بۆ زیاد کردن و کردنەوەی مـەکاتیبی ئینتیـدابی لـە تەشـەبوس کـردن غافـڵ نـەبو، بـە عەزمێکی مەتینەوە بۆ تەرەقی و تەعالی وەتەنەکە هەوڵیدا و غـەیری ئـەمانیش بـە واسـیتەی تـەتبیقی قـوانین و نیظاماتی حکومەتەوە عەدالەت بە هەمو مەعنایەوە، لەنا و ئەم موجتەمەعەدا تەجەسومی پێ کـرا بـو. وە بـەم سەبەبەوە لە بەینی حکومەت و میللەتا، مەحەبەتێکی موتەقابیلە هاتبوە وجود.

بەڵێ هەرچەند لەو زەمانەدا وەکو ئێستا بە موناسەبەتی بەستنی موعاهەدەی تـازەوە، میللەتەکـەمان بـۆ تەلەبی حقوقی موقەڕەرەو موعتەرەفەیان کەوت بونـە موراجەعەتـەوە، فەقـەت ئـەم حەرەکەتـە وەنەبـێ هـەر لـە سلێمانیا بوبێ، بەڵکو لە هەمو لیوا کوردەکانی تر و لە هەمو مەنتیقەیەکی کوردستان دەستی پێکرا بو. وە ئەم حەرەکەتەیش هیچ وەقتێک نەبو بو بە سەبەبی تەفرەقە و نەفرەتێکی ئـەهالی بەرامبـەر بـە حکومـەت. ئـەهالی لەگەڵ ئەم هەمو موراجەعەتەیشیا، زیاتر مەربوط و چاکتر موطیعی ئەوامیر و قەوانینی حکومەت بو.

ئەگەر بە نەزەرێکی رەئفەت تەماشای موراجەعات و ئیستیرحامنامەی ئـەم ئەهالیـە بکـرێ، مـەعلوم ئەبێ کە ئەم تەشەبوساتە لە فکرێکی خراپەوە نەهاتۆتە دەرێ، بە واسیتەیەکی غەیرە مەعقولە پەیدا نەبوە، وەنیە ئەمە ئەوەڵ جار بێ کە ئەهالی تەلەبی حەقی خۆی ئەکات، هەتاکو ئێستا موتەعەدید دەفعە ئەهالی بۆ ئەم حەقە صەریحەیان تێکۆشاون و ئەمجارەیش ئەهالی رێیەکی مەدەنیانە و مەعقولانەی گرتوە و لە عورف و عادەت دەرنەچوە، شوکور حەرەکەتێکی وا نەکراوە کە ببێ بە سەبەبی ئیختیلالـی ئەمنیـەت و ئاسـایش و لە هەمو ئانێک دا سەطوەتی حکومەتی زیاتر مەوجود و ئەهالی زیاتر ئیطاعەتی کردوە ئەمیش هـەر بـە سەبەبی تەدابیری حەکیمانەی مەئمورینی ئیدارە و سەعادەتی موتەسەڕیفی غـەیور تۆفیـق وەهبـی بەگـەوە هاتۆتە جێ، چونکە حەقیقەتەن حکومەت لەگەڵ ئەهالیدا بـە لوتـف و شـەفەقەتەوە جوڵایـەوە و ئـەهالیش بەرامبەر بەم لوتفە قەراری دا کە هەمو موراجەعاتەکـەی حەصـر بکاتـە سـەر تەشەبوسـات، سـەر نوسـین و ئیستیرحام کردن و غەیری ئەمە نەیویست و قەطعیەن نایـەوێ رێیـەکی تـۆ بگـرێ و غایەیـەکی خـراپ تەعقیب بکات.

ئینجا ئەگەر حکومەت بە نـەزەرێکی موشـفیقانە تەماشـای وەزعیـەت و تـەدقیقی مەسـائیل بکـات، بـە تەواوی بۆی مەعلوم ئەبێ کە بەقای سەطوەتی حکومەت و مەوجود بونی ئەمنیـەت و ئاسایشـی کامیلـەی ئـەم لیوایە و مـەربوطیەت و ئیطاعـەتی ئـەهالی بەرامبـەر بـە حکومـەت بـە سـەبەبی دەهـای خاریقـە و تـەدابیری حەکیمانەی مەئمورینی ئیدارە و خسوسەن سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگەوە هاتۆتە وجود و محافەزە کراوە.

ئینجا ئەهالی بەرامبەر بەم شەفەقەتە ئومێدی قەوی هەیە بە حکومەت ئەو ئیسـتیرحام نامانـەی کـە بـۆ ئیعادەی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ لە هەمو لایەکەوە تەقدیم کراوە، قبوڵی ئەفەرموێ و بە ئیعادەکردنـەوەی موشار ئیلەیهی میللەتەکە مەسرور ئەکاتەوە. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. داواکردنەوەی تۆفیق وەهبی لە لایەن ئەهالی سلێمانییەوە

ئەو ڕۆژە کە سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی تۆفیق وەهبی بەگ تەشریفی بردە بەغداد ئەهالی لە تەئەثوردا چونە تەلغورافخانە و ویستیان لەگەڵ فەخامەتی مەندوبی سامی و ڕەئیسەل وزەرادا بە تەلەفۆن گفتوگۆ بکەن. فەقەت لەبەرئەوەی فەخامەتی مەندوبی سامی لە کوردی نەئەگەیشتن و فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرایش لە دائیرە مەوجود نەبو، مەجبورەن قەراریان دا ئەم تەلغورافەی کە لە ژێرەوە بە عەرەبی عەرز ئەکرێ کەشیدە و تەقدیمی بکەن و نەتیجە بەم ئیمضایانەوە تەقدیم کرا. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 1. تەلغرافی ئەشرافی سلێمانی

له سلێمانیه 20 ی 8 ی 1930

بغداد: فخامة مندوب السامي

"رئيس الوزراء

بعد سفركم تاملنا بالمباشرة في تطبيق المقررات الامية بتبديل موظفين غير اكراد لكن خاب املنا بتحويل موظفين الاكراد الى الاماكن البعيدة في الجنوب وجلب المتصرف الى بغداد هذه الامور استوجب التوحش والاهياج ان طلب الحقوق التي اقرتها العصبة لا يستوجب التحامل قانونا بالنظر الى وجود الانتداب الفعلي في العراق. سعينا بكل ما لدينا من الطلاقة و الطاقة في تسكين الاهالي والعشائر منعا لحدوث امور لايرضى بها فخامتكم خارت قوانا. لهذا نتجرد عن مسئولية تتولى في المستقبل راجين الاهتمام بكف المعاملات التى من شئنها الاستياء.

حمة آغا عبدالرحمن آغا بابان: عزمي بك. عزت بك عثمان پاشا. حفيد زادة: شيخ قادر. ميرزا توفيق قزاز. عبدالرحمن آغا احمد پاشا. حمه صالح بك حاجى حمه علي بك. فايق بک بابان. مجيد افندي حاجيي رسول آغا. رمزي افندي حاجي فتاح.

وەقتێک کە سەعادەتی موتەسەڕیف تۆفیق وەهبی بەگ مواصەلەتی بەغدادی کرد و غەزەتەکان نوسییان ینفیصالی پێ کراوە، لە هەمو لایەکەوە ئەهالی و ڕوئەسای عەشائیر بۆ ئیستیرحامی ئیعادە کردنەوەی موشار ئیلەیهی ئەم تەلغورافانەیان نوسیو تەقدیم کرد، وا قیسمێکی تەلغورافەکان بە ریزە نەشر ئەکەین. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 2. تەلغرافی سەرۆک خێڵەکانی هەورامان

24 ی 8 ی 1930

بەغداد: فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەتی بۆ فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا

تەبدیلی موتەسەڕیف موغاویری ئەفکارمان و سەبەبی تەئەثوری عومومی کوردانە. ئیستیرحام ئەکەین ئیعادەی بفەرمونەوە.

هەورامان، ئەفراسیاب بەگی ڕۆستەم سوڵتان. هەورامان، مصطەفا بەگی جەعفەر سوڵتان. هەورامان، محەممەد ئەمین بەگی مەحمود خانی دزڵی. هەورامان، شێخ محەممەدی شێخ حیسامەدین. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 3. تەلغرافی ڕەئیسی هەورامان جەعفەر سوڵتان

26 ی 8 ی 1930

بغداد: فخامة مندوب السامي

"رئيس الوزراء

گۆڕینی موتەسەڕیف تۆفیق وەهبی بەگ ئەبێ بە سەبەبی تەئـەثوری عومـومی کـوردان. رجـا ئەکـەین ئیعادەی بفەرمونەوە. ڕەئیسی هەورامان جەعفەر سوڵتان. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 4. لە سلێمانیەوە لە عەینی مەئال

بە ئەشراف و توجارو ئەهالی سائیرە سێ تەلغوراف نوسراوە.

لە پشدەریشەوە بە ئیمضای جەنابی عـەباس ئاغـای مـەحمود ئاغـا و قیسـمێکی زۆر لـە ڕوئەسـاکانی تریان، سێ تەلغراف نوسراوە.

لەبەرئەوەی صورەتەکانمان لا نەبو، نەمانتوانی عەینـەن دەرجیـان بکـەین. (ژیـان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 36. بەیانی ڕەسمی

بە بۆنەی هەڵبژاردنی هەیئەتی تەفتیشەوە لە لیوای سلێمانی و کۆبونەوەی هەیئەتی هەڵبژێردراو، ئەمڕۆ لە مەرکەزی حکومەت، مقاطعینی انتخاب لـە بـەردەمی شـوێنی کۆبونەوەکـەدا مظاهرەیـان کـرد، بـەو هۆیـەوە پێکادان ڕویدا، هەندێ لە پۆلیس و سەرباز و خەڵک ئەنگێوراون. پاش چەند دەقیقەیەک ئاسایش گەڕایـەوە. ئەوانی بون بە هۆی ئەم ڕوداوە گیراون و لێکۆڵینەوە بەردەوامە. (الزمان، ع 249، 7 ی 9 ی 1930)

2. 4. 37. ڕوداوەکەی سلێمانی

لە سەرچاوەیەکی ڕەسمیی پەیوەندیدارمان پرسـی کـە ژمـارە کوژراوەکـانی ڕوداوەکـەی سـلێمانی، بـە بۆنەی دەسکردن لە هەڵبژاردنی نیابیەوە وەکو بەیانە ڕەسمییەکەی لە کاتی خۆیدا بڵاومـان کـردەوە، چەنـدە. نەمانتوانی ژمارەی ویستراوی لێ بەدەس بهێنین، بـەڵام برینـدارەکانی پـۆلیس و خـەڵک بـۆ چارەسـەرکردن نێردراون بۆ نەخۆشخانە. (الزمان، ع 251، 9 ی 9 ی 1930)

2. 4. 38. بەیان لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە

ڕوداوەکەی سلێمانی: لەبەر بڵاوبونەوەی زۆر واتەواتی درۆ دەربارەی ئـەو ڕوداوە ناخۆشـەی لـە 6 ی ئەم مانگەدا لە سلێمانی قەوماوە، لەلایەن کەسانێکەوە کە ئەیانەوێ ترس و نائومێدی بخەنە دڵەوە، حکومەت بە پێویستی زانی ئەم بەیانە دەربکا سەبارەت بەوەی ڕوی داوە.

وەکو وەکیلی موتەسەڕیف ئاگادار کرا بو، ژمارەیەکی زۆر ئەشراف و تاجیرەکان ئەیانویسـت هـەڵبژاردن بکرێ. لە 5 ی 9 دا ڕێوشـوێنی هـەڵبژاردنی هەیئـەتی تەفتیشـی بـۆ ڕۆژی دوایـی دانـا. لەبەرئـەوەی زانـی کـە ژمارەیەکی کەمی ئەشراف ئەیانەوێ موقاطەعە بکەن، ئاگاداری کردن کە هەڵبژاردن ئازادە، کەس ناتوانێ زۆریـان لێ بکا هاوبەشی بکەن ئەگەر خۆیان نەیانەوێ، هەروەها کەسیش هەقی نیە ڕێ لەوانە بگرێ کە ئەیانەوێ ئـازادی خۆیان بەکار بهێنن، ئیتر ئەوە بە زۆر بێ یان بە ترساندن و هەڕەشە. وەکیلـی موتەسـەڕیف تـێی گەیانـدن کـە کاری وەها بە تاوانێکی گەورە دائەنرێ و، ئەرکی حکومەتە منتخبەکانیان لێ بپارێزێ.

بەیانی رۆژی 6 ی 9 دەعوەتنامە نێردرا بۆ نزیکەی 30 لە ئەشراف کە نوێنەرایـەتی هـەمو گەڕەکـەکانی شارەکەیان ئەکرد، بۆ ئەوەی لە سەرای حکومەت بۆ هەڵبژاردن ئامادە بن. بەراستی ئامادەبون و لەگـەڵ سـەرۆکی شارەوانی کۆبونەوە. دوای ئەوە هەواڵ گەیشت کە نزیکەی 50 کەس لە قوتـابی و هـەرچی و پـەرچی لـە بـازاڕ کۆبونەتەوە خەریکن بە زۆر دوکانیان پێ دائەخەن و خەڵک کۆ ئەکەنەوە، ئینجا رویان کردە سـەرای حکومـەت. ریزێک پۆلیس رێگەی لە کۆبونەوەکەیان گـرت. قەڵەباڵغیەکـە زۆر بـو لـە نیـزام دەرچـون، دەرکـەوت کـە هێـزی فریاکەوتن پێویستە. داوا لە فەرماندەی حامیـەی جەیشـی عیـراق کـرا 100 سـەربازی بـێ چـەک بـۆ یارمـەتی پۆلیسەکان بنێری. بارودۆخەکە تا ئەهات دژوارتر ئەبو. هەندێ لە قەڵەباڵغیەکە کورسی چایخانەکانیان وەکو چەک لە دژی پۆلیس بەکار ئەهێنا و هەندێکیان بریندار کردن. لەبەر ئەوە دەرکەوت هێز پێویستە، داواکـە گـۆڕا، داوای سریەیەکی چەکدار کرا. قەڵەباڵغیەکـە پـەلاماری پۆلیسـەکانیان دا کـە بـە ژمـارە کـەم بـون. کەوتنـە بـەردبارانی پۆلیسەکان و سەرای حکومەت. داوا لە فەرماندەی حامیە کرا فەوجێ بنێرێ بۆ پشتیوانی لەو سریەی بـە رێگـەوە بو بۆ سەرا. قەڵەباڵغییەکە بەردبارانی زیادکردو کەوتە بەکارهێنانی دارو تێلا. کە سەریە پیادە چەکدارەکە گەیشتە سەرا بەردبارانیش راوەستا. لەگەڵ ئەوەی هەندێ لە قەڵەباڵغیەکە کشایەوە، بەڵام بەشێکیان لە شـوێنی خۆیـان دا مانەوە. فەرمان بە سەربازەکان درا بڵاوەیان پێ بکەن، بە بڵاوی بە جادەکەدا کەوتنە رۆیشتن. ئاژاوەچیـەکان بـە تێلای گەورەو، بەو بەردانەی بۆ بەردرێژی جادەکان دانرابون و، بە کورسی و شتی تر تێیان بەر بون.

لەم کاتەدا گوللەیەک تەقی و سەربازێکی عیراقی کوژرا. بەدوای ئەوەدا چەند گوللەی دەمانچە تـەقی، دو سەربازیش بریندار بون. سەربازەکان دەستیان کرد بە تەقە و قەڵەباڵغیەکە بڵاو بوەوە. لـەو کاتـەدا فەوجەکـە گەیشت و چاودێری شاری گرتە ئەستۆ و ئاسایش گەڕایەوە.

ئەنگاوتە: لە پۆلیس تـا گەیشـتنی سـەربازەکان 10 پـۆلیس برینـدار بـون. نۆیـان بـە بـەرد و تـێلا و یەکێکیان بە خەنجەر. 153 پەنجەرەی سەرا و 18 گڵۆپی جادەکە شکاوە. لە جەیشی عیراق: یەک سەرباز کوژراوە و دو سەرباز بریندار بوە، یەکێکیان بە بەرد. لە ئەهالی: 3 کوژراو و 23 بریندار.

گیراوەکان: ئەم کەسانەی ناویان لە خوارێ نوسراوە، دوای ئاژاوەکە گیراون:

1- شێخ قادری برای شێخ مەحمود.

2- میرزا تۆفیق.

3- رەمزی ئەفەندی.

4- حەمە ئاغا.

5- عەزمی بەگی بابان.

6- عیززەت بەگی عوسمان پاشا.

7- ئەورەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا.

8- محەممەد صالح بەگ.

9- مەجید ئەفەندی کانێسکان.

10- فایەق بەگی بابان.

11- شێخ محەممەدی گوڵانی.

بەم راپۆرتەدا دەرئەکەوێ دەسەڵاتی حکومەت ناچـار کـراوە بـۆ بـەکارهێنانی هێـز لـە بڵاوەپێکردنـی هەرچی و پەرچیە یاخیەکان دا کە ئەیانویست ئاسایش تێک بدەن. ئەم پشـێویە لـەوە دروسـت بـوە هەنـدێ کەسی هەڵخەڵەتێنراو، ئەیانەوێ فەرمانبەرانی گوێڕایەڵی قانون و ئەوانەی ئەیانەوێ لـە هـەڵبژاردن دا بەشـدار بن، بتۆقێنن. ملاحظ المطبوعات. (الزمان، ع 261، 21 ی 9 ی 1930)

2. 4. 39. لێدوانی ڕۆژنامەی بەغداد تایمس

وا دەرئەکەوێ بارودۆخی ناو شاری سلێمانی و لیواکەش هێمن بێ و حکومەت کاروباری گرتۆتەوە دەست. ئەو هەواڵانەی بە شێوەیەکی تایبەتی بۆمان هاتون، ئەڵێن ئاژاوەکە تەواو بو بە کوشتنی 13 کەس کە یەکێکیان سەربازێکی عیراقیەو 35 بریندار کە 4 یان سەرباز و 9 یان پۆلیسن. ئەمانەش کە ناویان لە خوارەوە نوسراوە گیراون: عیززەت عوسمان پاشا، عەزمی بەگی بابان، فایەق ئەفەندی بابان، رەمزی حاجی فەتاح، شێخ قادر شێخ سەعید، محەممەد ساڵح، مەجید ئەفەندی، محەممەد عەبدورەحمان، تۆفیق قەزاز، ئەمانە نێردراون بۆ کەرکوک بۆئەوەی لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ بکەن. خۆپیشاندەران دژی هەڵبژاردن لە سەرەتادا ژمارەیان زۆر نەبو تا گەیشتە 1000 تا 2300 کەس. هوتافیان ئەکێشا بروخێ هەڵبژاردن. لەناو خۆیاندا ئەیان وت هەڵبژاردنەکە ئازاد نیە. کۆمەڵانی خرۆشاو سەعات 11 ی بەیانی دەستیان کرد بە بەردبارانی پۆلیس و سەرا. زۆر لە خۆپیشاندەرەکان دەمانچەو خەنجەرو تێلایان پێ بو، لە بەردەرکی سەرا کۆبونەوە و چونە ژور و هاتنە دەرەوەیان خست بوە مەترسیەوە. دەسبەجێ فەرمان بە پۆلیس درا، کە تەنیا داریان پێ بو، بڵاوە بە حەشاماتەکە بکا. بەڵام هێزەکەیان بەس نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە، کاربەدەستانی وا لێ کرد جەیش بانگ بکەن بۆ یارمەتی دانیان. لێرەدا پێکاهەڵپژان دەستی پێ کرد. جەیش ناچار بو تەقە لە خۆپیشاندەران بکا. تەئکیدمان کردوە کە پۆلیس و جەیش دەستپێشخەر نەبون لە دەستدرێژیدا. جەیش وەڵامی ئەو تەقانەی دایەوە کە خۆپیشاندەران لە جێگەیەکی نزیکەوە کردبویان. (الزمان، ع 253، 11 ی 9 ی 1930)

2. 4. 40. ئینتیخابات لە سلێمانی

رۆژی 15 ی 9 ی 1930 لە مەقامی موتەسەڕیفی دا عمومی ئەشراف و توجار و سائیری طەبەقەی ئەهالی، بۆ ئینتیخاباتی هەیئەتی تەفتیشیە کۆبونەوە.

لە نەتیجەدا ئەواتی ئاتیە بە ئەکسەریەتی ئارا، بە ئەعضای هەیئەتی تەفتیشیە ئینتیخاب کران.

چەند رەئی بوە

34 حاجی ئیبراهیم ئاغا

22 مەجید بەگی حاجی ڕەسوڵ بەگ

22 غالی ئاغا

21 حاجی ئەحمەدی حاجی کەریم

20 عەبدولکەریم ئەفەندی عەلەکە

19 سەید ئەحمەدی توتونچی

17 کەریم بەگی محەممەد بەگ

16 حاجی کاکە حمە

15 حاجی مەلا محێدین

15 حاجی عەلی حاجی حەسەن ئەفەندی.

(ژیان، ژ 260، 22 ی 9 ی 1930)

2. 4. 41. تەشریف هێنانی سەعادەتی موتەسەڕیفی تازە

رۆژی یەکشەمە موصادیفی 28 ی 9 ی 1930 سەعادەتی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، موتەسەڕیفی تازە و خۆشەویستی سلێمانی تەشریفی لە کەرکوکەوە مواصەلەتی فەرموە سلێمانی، لە رۆژی لەوە پێشەوە

قیسمێکی زۆر لە ئەشراف و رونەسای دەوائیر و مەئمورین و منەوەرانی سلێمانی، بۆ ئیستیقبالی موشار ئیلەیهی چو بون بۆ کەرکوک هەتا سەر محەطەی شەمەندەفەر و قیسمێکی تریش لە رونەسای دەوائیر کە حەسەبەل وەزیفە ئیمکانی چونی کەرکوکیان نەبو، رۆژی موانەلەت هەتا دەربەندی بازیان و تەینالْ و بێجگە لەمانەش هەمو ئەهلی مەملەکەت بە ئیختیلافی هەمو طەبەقاتیانەوە، لەگەڵ بلوکێک عەسکەری جەیش و تاقمێک پۆلیس بەناوی حەرەسی شەرەفەوە لە بەردەمی جادەی دەباخانە، بە دڵێکی پڕ فەرەح و سرور حازری ئیستیقبال و چاوەروانی تەشریف هێنانی سەعادەتی بون.

لەبەر ئەوەی لە رێگا و لە دەربەند تەئخیر بو بون، لە سەعات نزیک هەشتی عەرەبی مواصەلەتی فەرمو، ئەوەل جار زیارەتی حەرەسی شەرەفی جەیش و پۆلیس و لە پاشا لەگەڵ عولەما، سادات، ئەشراف، رونەسای دەوائیر و مەئمورینی حکومەت دا بە لێوێکی پڕ تەبەسومەوە کە ئاوێنەی صەفوەتی قەلب و حوسنی نیەتی بو یەکە یەکە موصافەحە و بەیانی خۆشنودی و مەمنونیەتی لە موستەقبیلین فەرمو وە بە چەند کەلیمەیەکی شیرین و جوان و ئومێدبەخش ئەم ئیستیقبالەی لەسەر خۆی بە قەرضێک وەرگرت کە بە سەعی کردن بۆ تەئمینی ئەمن و ئاسایش و هەوڵ دان بۆ تەرەقی و تەعالی میللەت و مەملەکەت مەجبور بێ بە ئەدای ئەم قەرضە. ئیتر لەوێوە لەگەڵ ئامیر مەنتیقەی عەلی رەضا بەگ و حەمید بەگی شالچی ئامیری فەوج و سائیری موستەقبیلین دا بە ئۆتۆمۆبیل تەشریفیان هێنایەوە دەوڵەتخانە، لەوێ لەپاش ئیسراحەت کردن و قاوە خواردنەوە ئیتر ویداعی لێ کرا.

موشار ئیلەیهی کە یەکێکە لە منەوەران و ئەنجەبی خانەدان و ئەشرافی سلێمانی، تەعین فەرمونی بۆ ئەم وەزیفەیە بە راستی هەمو ئەهلی سلێمانی خاصەتەن و، هەمو میللەتی کوردی بە عومومی مەمنون و بەرامبەر لەم لوتفی حکومەتە مەدیونی شوکران کرد.

ژیان: لەگەڵ هەمو میللەتی کورد تەمەنای موەفەقیەت و سەعادەت و ئیلەل ئەبەد دەوام و بەقای ئەکات.

(ژیان، ژ 261، 6 ی تشرینی یەکەمی 1930)

2. 4. 42. وەفدی سلێمانی

رۆژی 28 ی 9 ی 1930 وەفدی سلێمانی کە لە ریاسەتی رەئیسی بەلەدیە موحتەرەم مەحمود ئەفەندی دا تەشەکولی کردوە، عیبارەتن لە محامی نەجیب ئەفەندی، وە لە رونەسای جاف جەنابی ئەحمەد بەگی محەممەد صالْح بەگ، وە حاجی مەلا کوڕی حاجی عەباس ئاغا رەئیسی پشدەر، بۆ عەرزی تەعظیمات و ئیستیقبالی جەلالەتی مەلیک فەیسەڵ ئەوەل کە لە لەندەنەوە عەودەتی فەرمۆتەوە، تەشریفیان بردۆتە بەغداد. (ژیان، ژ 261، 6 ی تشرینی یەکەمی 1930)

2. 4. 43. وەفدی کوردستان

شەوی پێنجشەممە 18 ی 9 گەیشتە پایتەخت، وەفدێک لە لیوای کەرکوک و چەمچەماڵەوە کە پێکهاتوە لە 7 کەس کە ئەمانەن: سەید محەممەد ئەفەندی رەئیسی جەباری، عەبدولکەریم وادی رەئیسی زەنگەنە، رەئیسی عەشیرەتی بزەینی، سلێمان ئاغای هەمەوەند، رەشید ئاغا رەئیسی شوان، عەلی ئاغا رەئیسی سنجاوی. دیدەنی فەخامەتی رەئیسی وزەرایان کرد و دەسگرتنیان بە یەکێتی عیراق و خۆبەستنەوەیان بە عەرشی جەلالەتی مەلیکەوە دەربڕی. هەر ئەم وەفدە رۆژی دوێنێ سەردانی پایەبەرز وەزیری ناوخۆ جەمیل مەدفەعی و وەزیری دیفاع جەعفەر عەسکەریان کرد. ئەم وەفدە پێشوازی لە دو نوێنەر کرد: یەکێکیان هی بیلاط شێخ عەبدوڵڵا ئال مەضایفی، دوەمیان سەروەزیران و یاوەرەکەی جەمیل بەگی روحی. وەفدەکە لە ئوتێلی ماجستیک دابەزێنران. (الزمان، ع 261، 21 ی 9 ی 1930)

2. 4. 44. وەفدی لیواکان بۆ بەخێر هاتنەوەی خاوەن شکۆ

مـەلیک فەیسـەڵ لـە 1 ی 10 ی 1930 گەیشـتەوە عیـراق، ئـەم وەفدانـە چونـە بەغـداد بـۆ بـەخێر هاتنەوەی:

وەفدی سلێمانی: 1- مەحمود ئەفەندی سەرۆکی شارەوانی. 2- ئەحمەد بەگی حەمـە سـاڵح بـەگ. 3- حاجی مەلا ئاغا عەباس ئاغا. 4- عوسمان ئاغای عومەر ئاغا. 5- نەجیب ئەفەندی فەتاح ئەفەندی.

وەفدی هەولێر: 1- عەبدوڵلا ئەفەندی ئەلموفتی. 2- ئیبراهیم بەگ ئەلیوسف.

وەفدی کەرکوک: 1- حاجی محەممەد عەلی قیردار. 2- موظەفەر بـەگ ئەلیـەعقوبی. 3- جـەمیل بـەگ بابان (کفری). 4- محەممەد رەشید ئاغای هەمەوەند (چەمچەماڵ). 5- دارا بەگ رەئیسی داودە (چەمچـەماڵ). 6- رەفعەت بەگ رەئیسی داودە (چەمچەماڵ). 7- فارس بەگ رەئیسی داودە (چەمچەماڵ). 8- نەجیب بـەگ رەئیسی تالەبانی (چەمچەماڵ). 9- نوری ئەفەندی (مەسیحی). 10- ئیسحاق ئەفرایم (موسەوی).

موصل: 1- حازم شەمدین ئاغا. 2- شێخ حەبیب سەعید (میری شێخان). 3- شێخ غیاپەدین. (الزمـان، ع 270، 1 ی 10 ی 1930)

2. 4. 45. شیعری شاعیران بۆ وەفدی کوردستان:

بێ کەس

"پێنج خشتەیەکی لەسەر شیعری پیرەمێرد"
قەدری میللەتتان بەجارێ شکان
نە حەیاتان ما نە ناوونیشان
باری تەعنەتان وا هاتە سەر شان
((وەفدی کوردستان، میللەت فرۆشان
هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان))
حاجی توتنەکەت مادەم فرۆشرا
قیروسیا لە صەد کوشتن و هەرا
دەخیلە هەستە رێکەوە خێرا
((دەسکێ لەو گوڵەی باغەکەی سەرا
کەوا بە خوێنی لاوان ئاو درا))
تاقمێ رێکخەن زۆر بە پەرلاقی
بە بەزم و ڕەزم و ئاهەنگ و ساقی
بۆ ئەوەی بکەن دەفعی مەراقی
((بیبەنە بەردەم عەرشی عیراقی
بڵێن یار باقی و، هەم صوحبەت باقی))
نە بارانتان دی، نە با ئەی فەقیر
نە لاوان کوژران بە گوللە و شەستیر
نە پێی نازداران خرایە زنجیر
((پەردە و تارای سور بەرن بۆ ئەمیر

بڵێن دوای کوشتار هێشتا تۆی دڵگیر؟))
هاوار بە ماڵم چیمان پێ کرا
لە چارەکێکا صەدمان لێ خرا
هێشتا خەڵاتیان ئەکەن بە بەرا
((دەک خەجاڵەت بن لە روی مەحشەرا
ئێمەش خاکی غەم ئەکەین بە سەرا))
قەت وا تێ نەگەن چاومان شکاوە
کوشتن و بڕین دائیم بۆ پیاوە
لەناو دۆشەکا کەی حەق سەنراوە؟
((خەیاڵتان خاوە، کورد نەفەوتاوە
بەراتی نەجات بە خوێن نوسراوە))
میللەت مەتینە عەزمی نانەوێ
لە غایەی بەرزی خۆی هەر ناکەوێ
لەت و پەت کرێ حوقوقی ئەوێ
((من رەنگی سورم بۆیە خۆش ئەوێ
مژدەی شەفەقی لێ دەر ئەکەوێ!))
سلێمانی 1931

حەمدی

بۆ هەوا ئاڵۆزە بۆچی لێڵ و سورە ئاسمان؟
گێژەڵوکەی نەگبەتە یا فیتنەیی ئاخر زەمان
هەوری قەهری مەوجی دەریایی غەضەب دێنێتە جۆش
یا فوغان و دوکەڵی ئاهی هەناسە سەردەکان
رەنگی گوڵ بۆچی پەڕی، بولبول دڵی بۆچی شکا؟
ناکرێ ئەوەڵ بەهاری شادمانی بێ خەزان
بەفرە باریوە لەسەر بەختی ڕەشی خاکی وەتەن
یا بەدەم شەصتیرەوە مێشکی هەژارانە پژان
بۆ وەتەن زەرد هەڵگەراوە بەرگی سورە شین ئەکا؟
رەنگە ئەشکالی شەهیدی بێ نەوامان دانیشان
وەک برێشکە قرچە قرچی جەرگی سک سوتاوە دێ
یا گوڕەی مەترە لۆزە قرمە قرمی طۆپەکان
ئەم هەمو لاوە نەمامن نێژران لەم باغچەیە
ریشەی کوردایەتی بو یەعنی بۆمان نێژران
جەژنی قوربانە سلێمانی بە مەزبەح دانرا
کورد مەڕن بۆیە بەجارێ هەر لەوێدا سەربران
یان کە ئیبلیسی (علیه اللعنه) قاورمە بکا

کۆمەڵی ئینسان بەجارێ وائەبێ بکرێن لە جان
بۆ شەریفی کورد خەڵاتە هاتوە سەر تا بەپێ
یا کەلەبچەی دەست و طە وقی گەردن و پێوەندیان
بۆچ مەغۆل هەڵساوە یاخو دەوری نەحسی جەنگیزە
قەتڵ و عامی ئەرمەنە یا حادیثەی ڕۆم و بەبان
ناوی خۆی نابو زەمانی میللەتی کورد خۆ ژیان
بۆچی بەستراوە زمانی وادەبێ ئاخر زەمان
بۆ نەبو قەط ئەهلی حاڵێ دەرداری بۆ نیە
ئەم وقوعاتە چ بو بۆچی کرا بیکا بەیان
چا وەطەن فەرموی لە پەردەی سینەما وەک (سینەما)
صورەتی گیراوە فەرمو بۆت بکا یەکسەر عەیان
جارێ تەئریخی بنوسە جا بگۆڕە قافیە
تا بەیاناتم بنوسێ لێت نەبێ حەرفێ نیهان
بێ هەزار ناوی سلێمانی بە تەئریخ (مشهد) ە
ئەم حسابە عاقیبەت ڕۆژێ دەبێ بیکا زەمان
مەقسەدی ئەصلی و ئەساسی هەر دوعاکەی پێشوە
ئێستە تیکراری بکە بەڵکە بکا مەبحەث ڕەوان
ڕەبی موی لێ بێ زمانی و پەنجەکانی هەڵوەرێ
هەرکەسێ گوڵشەن بە دەردی گوڵخەنی دۆزەخ بەرێ

گۆران

"بە یادی شەشی ئەیلول، شەڕی بەر دەرکی سەراوە"
هەزارو نۆصەدو سی بو، شەشی ئەیلول کە ڕۆژ هەڵهات:
غریوی ویستنی حەق کەوتە ناو شاری سلێمانی؛
(هەڵۆ بەگ) ئەو جوانەی پڕ دڵی بو بۆ وەتەن ئاوات،
لە پێش جەمعێکەوە تا بەرسەرا روی هەڵمەتی هانی.
لەگەڵ یارانی ئەیوت: "ئەی حوکوومەت! تا نەکەی تەثبیت
حوقووقی کوردەواری، نایەوێ کورد ئینتیخاباتت؛
ئەوانەی بانگ کراون و تۆ بە بەقووەت دەوریان ئەگرت:
دەنیو قانزاج پەرستن، هیچ نەبێ پێیان موبالاتت!
ئەوانە کەی لە میللەت بون هەتا تەمسیلی ڕەئی کەن؟
حوکوومەت! ئێمە کوردین، وا ئەڵێین: "نامانەوێ نوواب
کە داوێنی غەرەز بگرن بە هەردو دەست، وەتەن بەردەن!
نەکی، مەشرووع نییە.. دەرکە لەسەر سەودایی ئینتیخاب!.."
ئەمە جوملەی قسەو ئامالی یارانی هەڵۆ بەگ بو،
نە نامەشرووعی تیا بو، نە تەجاوز بو بە ئەمنییەت..

کەچی عەسکەر بە مەترالیۆزەوە بۆ قەتڵی عام دەرچو؛
درایە بەر شەقەی شەستیر رجاو ئامالی میللییەت!
شەقەی شەستیرو قرچەی دەستڕێژو هەڵمەتی سونگی
بە خوێنی وردی بێ تاوان شەپۆلی خستە سەر جادە:
ئەما جوانێ کە سونگی ئەیسمیێ صەد کەرەت سنگی،
ئەما پیرێ لە ریزی گولە بوبێ قەلبی ئازادە!...
هەڵۆ بەگ گولەیی ئەووەڵ لە رانی دا، دوەم دەستی:
کە خۆی و قەومەکەی وادی، بە چەشنی شێر نرکانی،
پەلاماری کە دا بۆ ضابطـــێ: یەک زلە خپ خستی..
دەمانچەی سەند لە دەستیو ئاگری دا تاوەکوو توانی...
بەڵام فیشەک ئەما، هەر ضابط و یەک دو ئەفەر کەوتن..
لە پاشا عەسکەریش دەستڕێژی لێ کردو بەلادا هات؛
لەسەر دەریای خوێن بو کەشتیی عومری بەرەو مردن
ئەچو، ئەیوت: خوا حافیظ، ئەوا ئەمرم وەتەن! هەیهات،
لە باوەشتا پشووی عومرم ئەدی تاوێ بە سەربەستی،
هەتا مردن زڕەی زنجیری دیلی بو لە گەردنما،
ژیانم عارو ئیللەت بو لەژێر پێڵاوی دوشمنما،
بە خوێن بێ و، گڵ هەڵی لووشێ، کەوابێ، هەیکەلی هەستی!...
خواکەی بولبولی باغی سەرا!.. هەرچەندە پاییزە،
بەخوێنی خۆم گوڵت بۆ ئاو ئەدەم، سا بۆم بلاوێنە!
لەگەڵ ئەو جوانە پاکانەی لە دەورم مەیتیان ریزە
لە خوێنا وێنە شێواوین، بە دایکمان بناسێنە!...
بلێ بەو بوکی تازەی یەک شەوەم گەر هاتە سەر نەعشم،
نەڵێ خۆی بۆ وەتەن کوشت و لەرێی عەشقی منا نەژیا..
وەزیفەم بو لە پێناوی وڵاتێکا سەرم بەخشم:
کە تۆی پەروەردە کرد بۆ من لە داوێنی چیا و کەژیا!...
ئەگەر خوای گەورە بەخشی پێت هەتیوێ، پێی بڵێ: رۆڵە
لە من فرمێسکی ویست باوکت، لە تۆش داوا ئەکا تۆڵە!

هەڵەبجە. ئەیلوولی 1932

شێخ سلام: بۆ کۆمەڵی ئەقوام (عصبة الامم) تەرجیع بەند

-1-

(عصبة الامم) کۆمەڵی گەورە
بە پێچ و پەنا، بە فێڵ و دەورە
لە دور بە دور بۆ حەقی کوردان
تەکانت ئەدا خۆت دائەشرنگان

بە جۆش و کوڵ بوی بۆ کوردی هەژار
ئەتگوت ئەم قەومە ئەکەم ڕستگار
لوجنەی ئینتیداب مەرەخەسی هات
گەرا کەشفی کرد سەراسەر وڵات!
ئەگەر ڕاست ئەکەی هەڵی سورێنە
بەس بۆ سیاسەت هەڵمان پەرێنە
تەریق نابێتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

-2-

بۆ ئەقەلیات کەوتیتە سەما
خزمی نەستووریت لە کوێ بنیات نا؟
هەر بە هیچ و پووچ بەم دەنگو باسە
تۆ خوێنی کوردت بۆ کردە کاسە؟
هەر چوار دەورمان لێ بو بەدوژمن
ئێران و تورک و....
نفووسی ئێمە کەم ئەکەیتەوە!
وەها نەستووری ڕێک ئەخەیتەوە؟
لە عدالەتا کەی ئەمە دەبە؟
یاخو هەر شێوەو ئوصووڵی غەربە!
کۆمەڵی درۆ، جیگەی مەکرو فەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن)

-3-

خۆ تۆ وەصی بوی، ئەقوام بون هەتیو
دەمی کوردت کرد بە تەڵەی تەقیو
غایە ئاسوری ناوی کورد بردن
لایەق بە خۆتە پێچ و ناو ئاخن
تا تۆ نەگەرای بە ناومانا
دەستمان گرتبو بە کڵاومانا
بۆچ کوردت فەوتان بەم بەنوباوە
ئێستەش لە جێنوە خۆت مەڵاس داوە
مەنشەئی فیتنە کۆمەڵی تەزویر
وا ئەدەی حەقی ئەقوامی (صغیر)؟
کارخانەی فەساد کۆمەڵی میحەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن)

-4-

لە عەدالەتتان واقم وڕماوە
لە سیاسەتتان سەرم سووڕماوە
خوێنی ملیۆنێ کورد ئەڕژێنێ
بۆ ئەوەی تۆزی تورک بترسێنێ
خوێنی مەزلومی کوردی روت و قووت
حەلاڵە لەلای.....
لە سلێمانی جادەی بە ر سەرا
بە خوێناوی کورد ئاورشێن کرا
تۆ نەبی نایکا دوژمن بە دوژمن
حەق بۆ نەستووری ئێمە بۆ کوشتن
چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە
لەلای تۆ ئەڵبەت حقووق کوشتنە
ناترسی تەئریخ لەعنەت بکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن)

بێکەس: ئەی وەتەن

ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیر کەوتەوە
وەختی بەندیی و ئەسارەت، پێ بە تەوق و کۆتەوە
من لە نیکرو فیکری تۆ غافڵ نەبوم وا تێ نەگەی
حەپس و تێهەڵدان و زیللەت تۆی لە بیر بردۆتەوە
بەو خودایەی بێ شەریک و لامەکان و واحیدە
عەشقی تۆ نەوعێ لە دڵما ئاگری کردۆتەوە
ئاگرێکی وا هەزار ساڵ ئاوی بڕژێنیتە سەر
قەت. نەگرو گڵپەو بڵێسەی تا ئەبەد نەکوژێتەوە
باسی مەحزونیو کەساسیی خۆت نەکەیت توخوا وەتەن
چونکە بەو باسە برین و زامەکەم ئەکولێتەوە
ماتەمینی تا بەکەی، دەی پێ کەنەو سەر هەڵبڕە
موفتەخیر بە شوهرەتت وا عالەمی گرتۆتەوە
نەگبەتی لاچو سەعادەت بۆتە پشتیوانی تۆ
کەوکەبی بەخت و فریشتەت بەرزە ئەدرەوشێتەوە
گەرچی بەینێکە زەلیل و دیلی دەستی زاڵمی
نۆبەتی شادیتە ئەمجا ناحەزت بتلێتەوە
لافی میللی بیەت بەدەم لەم عەسرەدا کەڵکی نییە
ڕۆژی هەوڵە هەر بەهیممەت گۆی هونەر ئەبرێتەوە
بێ قسورە چەند جەسورە صەد شوکر ئەولادەکەت

وا لە ڕێی تۆدا لە خوێنا سەیری چۆن ئەتلێتەوە
بەسیە طەعنەم لێ مەدە هەر ڕۆڵەکەی جارانتم
هێندە حیلمت بێ هەتاکو دەست و پێم ئەکرێتەوە
شەرتە شەرتی پیاوەتی بێ گەر خودا دەستم بدا
دوژمنت پەت بکەم وەکوو سەگ بیخەمە ژێر پێتەوە...

ئەخۆل: ئەیلولی خوێناوی

بەجارێ ماڵی وێرانم سلێمانی خرۆشاوە
بەسەر هیچ کەس نەیە خوایە ئەوەی لەم شارە قەوماوە
بەیانی بوو شەشی ئەیلوول لەناکاو گوللە وەک باران
ئەباری بۆ قڕی میللەت، ئەوی پیرو ئەوی لاوە
بەدەم شەستیرەوە لاشە وەکو زۆربەی گەڵاڕێزان
لە ڕێدا عەینی ئەتوت بەردەبازی جۆگەلەی ئاوە
لەبەر دەرکی سەرا دیارە لە هەر لایەک تەماشاکەی
سەراسەر پڕ لە لاشەی مردوە شێلراوە کوژراوە
لەهەر کووچەو پەنایەک دا تەڕی‌و سوریت ببینیایە
ئەوە خوێن و سروشکی دایک و جوانان بو کە ڕێژراوە
لەکام ماڵ گوێت ئەگرت هەر باوکە ڕۆ بو ڕۆڵە ڕۆو کاکە
لەکوێ سەیرت ئەکرت لاشەیە و تێکەڵ بە خوێناوە
ئەوەی دوێنێ جگەر گۆشەو عەزیزی باب و دایک بو
ئەوا ئەمڕۆ لەژێر خاکا شەهیدە بوو چاوی لێک ناوە
دەمەو ئێوارە ئەتروانی بە وێنە ی ڕێچکە ی مێروولە:
بەریز تابوتی کوژراوان بەرەو سەیوان ملی ناوە
چەقینێکە چە زولمێکە؟ چە کوشتارو برینێکە؟؟
ئەبێ قەت بیر نەچێ هەرگیز هەتا کورد زیندوەو ماوە

3. تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود

3. 1. هەوڵدانی ئینگلیزی-عیراقی بۆ بێلایەن کردنی

تا ئەو کاتە شێخ مەحمود لەسەر سنوری ئێران لە گونـدی پیـران بـە گۆشـەگیری دانیشـت بـو، شـێخ مەحمود دەستی لە روداوەکەی بەردەرکی سەرای سلێمانی‌دا نەبو. هەروەها لە چالاکی‌یەکانی هەیئەتی وەتەنیـەو جموجۆڵی ئەو رۆژانەدا بێ دەنگ و تەماشاکەر بو. مەیدانی بۆ ئەوان چۆڵ کرد بو بـە شـێوەی خۆیـان کـار بکەن و دەستی نەئەخستە کارەکانیانەوە.

دوای کوشتاری 6 ی ئەیلول، کەسوکاری هەندێ لە کوژراوەکان، جلی خوێناوی کوژراوەکانیان برد بـو بۆ شێخ مەحمود و داوایان لێ کرد بو تۆڵەی خوێنی بە ناهەق رژاوی کوڕەکانیان بسێنێتەوە. دیارە حکومەت بەم هاندانەی زانیوە، بۆیە وەزیری کاروباری ناوخۆی عیراق 4 رۆژ دوای روداوەکە، نوسـراوێکی ئاراسـتەی شێخ مەحمود کردوە. داوای لێ ئەکا کە بە درۆ و دەلەسەی ئەوانە فریو نـەخوا، کـارێ نـەکا پێچەوانـەی ئـەو بەڵێنانە بێ کە لە 1927 دا بە حکومەتی داون.

مەندوبی سامی و کاربەدەستانی عیراق داوایان لە شێخ مەحمود کرد دەسـبەجێ ئـەرزی عیـراق بـەجێ بهێڵێ و بگەرێتەوە ئەو گوندەی لە ئێران لێی دانیشت بو. لە هەمان کاتدا هەڕەشەیان لـێ کردبـو کـە ئەگـەر گوێرایـەڵی فەرمانـەکانی حکومـەت نـەبێ، (ئیجرائـات) ی بەرامبـەر وەر ئـەگیرێ. هـەروەهـا هەڕەشـەیان لـە دێهاتەکان کرد هەر دێیەک یارمەتی یا داڵدەی بدا، بۆردومان ئەکرێ.

شێخ مەحمود گوێی نەدایە ئەم هەڕەشانە، درێژەی دا بە جوڵانەوەکەی. پیرانی بەرەو شاربازێڕ بـەجێ هێشت و، کەوتە خۆپیشاندانی چەکدار و چالاکی‌ی سیاسی. دەستی کـردەوە بـە پێوەنـدی‌ی فـراوان لە گـەڵ سەرانی ئێڵەکانی کورد و داوای لێ کردن بۆ سەندنی مـافی کـورد هاوکـاری بکـەن، بـەوەی پـاڵ بدەنـە پـاڵ جوڵانەوەکەیەوە، یان بەوەی مەزبەتە بنوسن بۆ کۆمەڵەی گەلان.

سێ ئەفسەری کورد: مەحمود جەودەت، حامید جەودەت، کامیل حەسەن، ریزی جەیشی عیراقی و، هەندێ لە قوتابی و گەنجـەکانی سـلێمانی شـاریان بـەجێ هێشـت و دایانـە پـاڵ جوڵانەوەکـەی شـێخ مەحمود.

3. 2. چالاکییەکانی

شێخ مەحمود کەوتە خۆپیشاندانی چەکدار و کۆکردنەوەی هێز. لە هەمان کاتدا زنجیرەیەک نامەی نوسی بۆ موفەتیشی ئیداری سلێمانی، بۆ مەندوبی سامی بریتانی لە بەغداد و بۆ کۆمەڵەی گەلان.

لە نامەکانیدا باسی کوشتارەکەی سلێمانی و، گرتنی رۆشنبیر و ئەشرافی کورد و رەفتاری خراپی حکومەتی عەرەبی ئەکا. داوا ئەکا داوودەزگای مەدەنی و سپایی عەرەب لە زاخۆوە هەتا خانەقین بکێشرێتەوە، کاروباری ناوچەکە بدرێتە دەس حکومەتێکی کوردی لەژێر چاودێری بریتانیا یان هەر ئەندامێکی تری کۆمەڵەی گەلان. گرنگترینیان ئەو نامەیەیە کە بۆ کۆمەڵەی گەلانی ناردوە.

3. 3. لەشکرکێشیی عیراق

3. 3. 1. هەڵوێستی بریتانی

ئەنجومەنی وەزیران بڕیاریدا بۆ سەرکوتکردنی شێخ مەحمود لەشکرکێشی بکات. داوا یشی لە بریتانیا کرد یارمەتی بدا. جەیشی عیراقی و پۆلیسی لیڤی لە شارباژێڕەوە دەستیان کرد بە پەلاماردانی و هێزی ئاسمانی بریتانیا یش کەوتە هێرشی ئاسمانی بۆ سەر ئەو دێیانەی کە هێزەکانی شێخی لێ بو. نائارامی ناوچەکانی پێنجوێن، چوارتا، هەڵەبجە، شارەزور، دۆڵی سورداش، دەربەندیخان، قەرەداخ... گرتەوە. بەم لەشکرکێشییانە نەیانتوانی شێخ مەحمود بگرن یا شکستی پێ بدەن، چالاکییەکانی درێژەیان کێشا.

لە 12 ی کانونی دوەمی 1931 دا لە بارەگای مەندوبی سامی بریتانی لە بەغداد، بە ئامادەبونی نوری سەعید، کۆنفرەنسێک بەسترا کە مەندوبی سامی، مێجەر یۆنگ، کۆرنوالیس و هەندێ ئەفسەری بریتانی بەشداری بون. ئەگەرچی بیرورای نوری سەعید و مەندوبی سامی سەبارەت بە سەرکوتکردنی شێخ مەحمود یەک بو، بەڵام لەسەر جۆری رەفتار لە گەڵ کێشەکەدا جیاواز بو.

ئەندامێتی عیراق لە کۆمەڵەی گەلاندا، بوبو بە گرێیەکی دەرونی سیاسییەکانی عەرەب لە عیراق دا. پێیان وابو بەمە دەرگای بەهەشتیان بۆ ئەکرێتەوە. لە بەر ئەوە لە هەمو گفتوگۆکانیاندا لە گەڵ ئینگلیز، هەمیشە ئەم باسەیان وەکو یەکێ لە باسە سەرەکییەکانی خۆیان ئەهێنایە کایەوە. ئینگلیز خەریک بو ڕێگەی بۆ عیراق تەخت ئەکرد ببێتە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان، بۆ ئەمە یش ئەبو ئەو گرەنتیانەی بە کورد درا بون، جێبەجێ بکرێن. کاربەدەستانی ئینگلیز بۆ ئەوەی ناوبانگی عیراق لای ئەندامانی کۆمەڵەی گەلان نەشێوێ و، پەلامار دانی شێخ مەحمود نەبێتە هۆی تاوانبار کردنی حکومەتی عیراق بە "سەرکوتکردنی هەستی نەتەوەیی کورد" و تەگەرە لێدانی ئەندامێتییەکەی، ئەیان ویست حکومەتی عیراق لە پاڵ لەشکرکێشیدا بۆ سەر شێخ مەحمود، هەندێ هەنگاو یش لە بواری سەلماندنی مافەکانی کوردا بنێ، بەتایبەتی ناسینی رەسمیی زمانی کوردی. نوری سەعید و هاوبیرەکانی پێیان وابو ئەمە هاندانی کوردە!

3. 3. 2. راستکردنەوەی رەئیەکی چەوت

(عبدالرزاق احمد النصيري: ل239) لە نامەی ماجستێرەکەیدا نوسیوێتی: نوری سەعید داوای لە بریتانیا کرد هێزی ئاسمانی بەکار بهێنێ دژی شێخ مەحمود، بەڵام بریتانیا خۆی گنخاند تا لە 24 ی ئازاردا عیراق ڕێکەوتنی ئیمتیازی نەوتی مۆر کرد، ئینجا هێزی ئاسمانی بریتانیا لە 28 ی ئازاردا کەوتە پەلاماردانی شێخ مەحمود. ئەم بۆچونەی نوسەر راست نیە. چونکە:

1. هەر لەو کاتەوە کە شێخ مەحمود پیرانی بەجێ هێشت، کاربەدەستانی بریتانی چ موفەتیشی ئیداری سلێمانی و چ مەندوبی سامی لە بەغداد گەفیان لێ کرد. داوایان لێ ئە کرد پێ نەنێتە ئەرزی عیراقەوە و دەس نەخاتە کاروباری حکومەتەوە. هەر لەسەر ئەوە یش ئامادە نەبون هیچ نامەکارییەکی لە گەڵ بکەن.

2. لەشکرکێشیی عیراق بە پێی راگەیاندنە رەسمییەکانی (ملاحظية المطبوعات) لە 8 ی تشرینی دوەمی 1930 ەوە دەستی پێ کردوە، ئەگەرچی بەپێی راگەیاندنەکانی دواتر راونان بەردەوام بوە، بەڵام بە هۆی خراپی هەوای زستان و سەختی ناوچەکەوە پێشکەوتنێکی ئەوتۆیان بە دەس نەهێناوە. رەنگە فرۆکە یش هەر لە بەر ئەو هۆیە، یاخود لەبەر نەگونجاوی پلانە جەنگییەکانی جەیشی عیراق، بەشداری نەکردبێ. ئەگینا لە مانگی یەکەمی ساڵی 1931 ەوە هێزی ئاسمانی بریتانی چالاکانە بەشداری شەڕەکانی کردوە (بڕوانە بەڵگەی ژمارە 7 ی بەڵگەکانی ئەم بەشە)

3. نوری سەعید لەکاتی گفتوگۆکانیدا لە تورکیا لە ئەیلولی 1930 دا کە گلەیی دواکەوتنی ئەو رێکەوتنە نەوتییەی لێ ئەکەن، ئەڵێ 10 قاتی ئێوە ئێمە پەلەی بەستنیمانە. لەو کاتەدا شێخ مەحمود بە گۆشەگیری دانیشت بو.

3. 3. 3. دەنگدانەوەی لە کابینەو پارلەماندا

کێشەی شێخ مەحمود بو بە گرنگترین پەژارەی حکومەتی عیراق. بەشی چاپەمەنی راگەیاندنی لەسەر جوڵانەوەکانی جەیش بڵاو ئەکردەوە. رۆژنامەکانی بەغداد لێی ئەدوان. ئەم باسە لە ئەنجومەنی وەزیران و لە مەجلیسی نواب و ئەعیان دا باس ئەکرا. هەردوکیان لەوە نائومێد بون کە کێشەی شێخ مەحمود بە شەڕ کۆتایی بێ. ئەنجومەنی وەزیران لە کۆبونەوەی 24 ی 3 ی 1931 دا یەکێ لە بڕیارەکانی کە بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە دابوی، ئەوە بو: ئەو ناوچانە چۆڵ بکەن. مەلیک فەیسەڵ ئەم بڕیارەی قوبوڵ نەکرد، چونکە لای وابو بە نیشانەی لاوازی حکومەت لێک ئەدرێتەوە.

لە مەجلیسی ئەعیان یشدا کە داوای زیادکردنی بودجەی ئاسایش و سازدانی چەند سەد پۆلیسێکی ئێسترسوار کرا، ئەگەرچی هەندێ لە عەینەکان لە هەڵوێست دا توندوتیژ بون بۆ دامرکاندنەوەی هەرچی خێراتری شۆڕشەکەی شێخ مەحمود، بەڵام هەندێکیان لایەنگری پێشاندانی نەرمی و چارەسەری کێشەکە بون بە رێگای لە یەک گەیشتن. لەم بارەیەوە یەکێ لە عەینەکان وتویەتی: "... یاخیبونەکەی شێخ مەحمود لە ناوچەکانی سلێمانیدا لەم پێنج شەش مانگەدا روداوێک نیە ئەمرۆ قەوما بێ، بەڵکو روداوێکی کۆنە و نەمانتوانیوە لەم کابرایە بسرەوێنین... من راستیی چۆنیەتی کێشەی ئەم کابرایە نازانم ئاخۆ کێشەیەکی شەخسیە یان سیاسی. ئەگەر کێشەکە سیاسیە تکا لە حکومەتی بەڕێز ئەکەم لە گەڵ ئەم پیاوە و لە گەڵ ئەوانەی لەگەڵین لە یەک بگەن. ئەگەر کێشەی حقوقیە وەڵامی بدرێتەوە. تا کەی دەستەوسان رابوەستین و ئەم پارەیە بە خۆرایی سەرف بکرێ. تکای خۆم لە حکومەت دوبارە ئەکەمەوە ئەم کێشەیە تاوتوێ بکا، ئەگەر لە توانای حکومەتدا نیە بیکوژێنێتەوە با رای بگەیەنێ کە ناتوانێ".

عەین یێکی تر یش ئەڵێ: "... ناتوانم لە کێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم. لە هەمو هەڵێکدا بەرگری ئەکا و هێمن ئەبێتەوە. پەیمانێ یا رێککەوتنی نەوت دێتە کایەوە، شێخ مەحمود رائەپەڕێ. بۆیە ئەبێ لە پێش هەمو شتێکدا شێخ مەحمود لە کۆڵ بکەینەوە، یا سەربەخۆیی بدەینێ یان راستەوخۆ یا ناراستەوخۆ لە گەڵی تێک بگەین".

بەم پێیە ئەگەر شێخ مەحمود بیتوانیایە درێژە بە جوڵانەوەکەی بدا، لەوانە بو حکومەتی عیراق ناچار بوایە نەرمی لە گەڵ بنوێنێ و، گفتوگۆی لە گەڵ بکا.

3. 4. گەلەکۆمەکێی سێ قۆڵی

ئێران لە 1929 دا بە ڕەسمی دانی بە دەوڵەتی عیراقدا نا، پێوەندی دیپلۆماسییان دامەزراند. بریتانیا نفوزی خۆی لەلای ئێران بەکارهێنا بۆ ئەوەی هاوئاهەنگی لە گەڵ جەیشی عیراقیدا بکا بۆ سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەی شێخ مەحمود. ئێران قایل بو. بۆ ئەو مەبەستە موفەتیشی ئیداری هەیئەتی ئەرکانی عیراق کە ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، وە سەرکردەی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی جەیشی عیراقی، چون بۆ مەریوان. لە گەڵ فەرماندەکانی ئەرتەشی ئێران پێک هاتن کە ڕۆژی 14 ی 4 ی 1931 لەشکرکێشیی هاوبەش دژی شێخ مەحمود دەس پێ بکەن.

ئەمە یەکەمین جار بو جەیشی عیراق و ئەرتەشی ئێران هاوئاهەنگی جەنگی بکەن. ئەمە بو بە سەرەتایەک بۆ کاری لەوە دوایان. ساڵێ دواتر کە ئەرتەشی ئێران چوە سەر جەعفەر سوڵتان، جەیشی عیراق لەسەر داوای ئێران بۆ هاوئاهەنگی هێزی ناردە سەر سنور بۆ ئەوەی ڕێگەی پەڕینەوەی لێ بگرێ.

3. 5. خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود: کۆتایی قۆناغێک

هەروەکو عیراق تەنگاو بوبو، شێخ مەحمود یش گیروگرفتی جدی هەبو. حیزب یا ڕێکخراوێکی سیاسی نەبو پشتیوانی لێ بکا. دەوڵەتێکی دۆستی نەبو یارمەتی بدا یان لە سەری هەڵبداتێ. ئەوەی هەیبو هەر ناووناوبانگی خۆی و ئەو دەرامەتە داراییە کەمە بو کە هی موڵکەکانی خۆی بو. هێرشی بەردەوامی فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی بریتانی یش تەنگیان پێ هەڵچنی بو. ئەچو بۆ هەر کوێیەک لە کۆڵی نە ئەبونەوە. جوڵانەوەکەیشی لە ناوچەیەکی تەسکی سلێمانیدا قەتیس مابو. نەی تەنیەوە بۆ کەرکوک، هەولێر، بادینان. تەنانەت شێخ ئەحمەدی بارزانی کە لەو کاتەدا حکومەتی عیراق بە یاخی دا ئەنا، خەریک بو ڕێوشوێنی سەرکوتکردنی دا ئەنا، نە هیچ هاوکاری یان هاوئاهەنگییەکی لە گەڵی هەبو، نە ئامانجی سیاسی شۆڕشەکەیشی وەکو ئەو بو. ئەمانە سەرەرای گیروگرفتی لۆجستیکی، نەبونی سەرچاوەی چەک و پارە و خواردن.

شێخ مەحمود هێزەکانی گوێزایەوە گەرمیان. لەوەیش مەبەستی ئەوە بو گوشار بخاتە سەر کەرکوک و، ئەگەر بتوانێ کەرکوک بگرێ. هێزی ئاسمانیی بریتانی بێ پسانەوە و، هێزی زەمینیی جەیش و هێزی پۆلیسی سوارە و هێزی لیڤی بە دوایەوە بون. لە گوندی ئاوباریک فرسەتیان لێ هێناو پەلاماریان دا. شێخ مەحمود لەم شەڕەدا نەک هەر شکا، بەڵکو لە مەسەلەی کاری چەکدار نائومێد بو.

هێزەکانی شێخ مەحمود لە گەڵ هێزەکانی عیراق و بریتانیا زۆر نابەرامبەر بون. جگە لەوە یش عەشایەری هاودەنگی شێخ وەکو بەڵێنیان پێدابو، بە دەنگیەوە نەئەهاتن. کەچی عەشایەری لایەنگری حکومەت کەوتنە چەک هەڵگرتن دژی جوڵانەوەکە. شێخ مەحمود گەڕایەوە ناوچەی سنور، بەڵام ئەمجارە حکومەتی ئێرانی یش هێزەکانی خۆی لە مەریوانەوە هێنا بوە سەر سنور، خۆیان ئامادە کرد بو بۆ لەشکرکێشیی هاوبەش.

شێخ مەحمود کەوت بوە نێوان دو بەرداشەوە و بەرەنگاری بە بێهودە ئەزانی. بەتایبەتی دوای ئەوە لای وابو ئەو ئیتر ئەرکی نەتەوەیی خۆی بەجێ هێناوە، پەیامی گەلەکەی بە گەلانی جیهان گەیاندوە، بڕیاری خۆ بەدەستەوەدانی دا.

شێخ مەحمود کە لە مانگی ئەیلولەوە دەستی کرد بوەوە بە شۆڕشی چەکدار، لە 13 ی 4 ی 1931 دا لە پێنجوێن خۆی بە دەستەوە دا، هەر لەوێوە بە فڕۆکە گوێزایانەوە بۆ خواروی عیراق و لە سەماوە دایان نیشاند. بە خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود، ئیتر تۆماری خەباتی سیاسی– چەکداری کورد لەو قۆناغەدا پێچرایەوە. بانگی سەربەخۆیی کوردستان و داوای دامەزراندنی حکومەتی سەربەخۆی کوردی، بە یەکجاری خنکا.

3. 6. بەڵگەکانی: تێهەڵچوونەوەی شێخ مەحمود

3. 6. 1. بەشی نامەنوسی‌ی نهێنی

س ی 2980

ڕۆژی 10 ی ئەیلولی 1930

بەرێز جەنابی شێخ مەحمود

سڵاوو ڕێز

ئەبێ هەواڵی ئەوەتان پێ گەیشتبێ کە هەندێ نەزان لە شاری سلێمانی لە 6 ی ئەم مانگەدا بە بۆنەی هەڵبژاردنی هەیئەی تەفتیشیەوە ئەو دەستدرێژی‌یەی لەلایەن ئەوانەوە کراوەتە سەر هێزەکانی پۆلیس و جەیش کە حکومەتی ناچار کردوە رێوشوێنی تەمێ کردنی ئەو ئاژاوەگێرانە دابنێ کە بەرپرسی ئەم کارە داخدارەن. هێشتا لێکۆڵینەوە لە گەڵ ئەوانی تریان بەردەوامە. ئاسایش لەپاش چەند دەقیقەیەک گەراوەتەوە شار و شتێ نەقاوماوە بیشێوێنێ.

پێیان راگەیاندین هەندێ ئاژاوەگێڕ کە پیشەیان دروستکردنی گیروگرفتە، هەوڵ ئەدەن هەواڵ هەڵبیەستن و هانتان بدەن بۆ کردنی کاری پێچەوانەی ئارەزوی حکومەت و پێچەوانەی مەرجەکانی ئەو رێککەوتنەی لە 19 ی 1 ی 1927 دا لەگەڵتان کراوە. ئێمە باوەڕمان بە لێزانی و هەڵوێستی دروستتان هەیە. باوەڕ ناکەین شوێن هەوڵی هەندێ پیاوخراپ بکەون. بۆیە ئەم نامەیەمان بۆ ناردن داوای خۆ لادانتان لێ بکەین لە هەرشتێ کە هێمنیی و ئاسایشی گشتی تێک ئەدا و مەرجەکانی رێککەوتنی گۆرین هەڵئەوەشێنێ. بەمەش دڵسۆزی خۆتان بۆ حکومەت ئەسەلمێنن و بەڵێنەکانتان بەجێ ئەهێنن. لەگەڵ ئەوپەڕی رێزدا، وەزیری ناوخۆ جەمیل مەدفعی (عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، ص 74)

3. 6. 2. وەزارەتی داخلیە

ژمارە: س/ 2513

رۆژ: 20 ی 10 ی 1930

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

بە پێی ئەو موقاوەلەیەی کە لە 1927 دا ئیمزاتان کردوە بۆ مەوادی خوارەوە تەعەهودتان کردوە:

1. خۆت و کوڕەکانت و ژنەکانت و فاتمە خانی خوشکت لە دێیەک دا دانیشن کە خاریجی حدودی عیراق بێت.

2. خۆت و ئەو کەسانەی لە فەقەرەی یەکەم دا زیکر کراوە، بێ ئیزن و موساعەدەی حکومەت داخلی مەملەکەتی عیراق نەبن.

3. نە خۆت و نە هیچ کەس لەو شەخصانەی لەسەرەوە زیکر کراون، بە هیچ نەوعێ نە لە لیوای سلێمانیو نە لە جێگایەکی تردا لە عیراق دا موداخەلەی ئیدارەی حکومەتی عیراق نەکەن. بۆ ئەم مەقسەدە خەڵقی تر تەشویق نەکەن و چە خۆت و چە ئەوان لە هەمو مەسائیلێکی سیاسیە کە عەلاقەی بە عیراقەوە ببێ، لە موداخەلە کردنی ئیجتیناب بکەن.

کەزالیکە موافەقەت کرا کە ئەگەر خۆت وە یا هەر کام لەو شەخصانەی کە بەحسیان کرا، لە هەر وەقتێک دا یەکێ لەم شەرتانەیان بەجێ نەهێنا، حکومەتی عیراق هیچ مەسئولییەتێکی بەسەرەوە نەمێنێ و هەر ئیجرائاتێ بە لازمی بزانێ بۆ ئیتیخاز کردنی سەربەست بێ.

ئەگەرچی لە 10 ی ئەیلول دا لە تەرەف فەخامەتمەئاب موعتەمیدی سامی و وەزیری داخلیەوە ئەو تەعەوهدانەی کە داوتانە بە حکومەتی عیراق هێنرایەوە بیرتان، ئەگەرچی تەوصیە کران لە کەمالی سکونەت دا لە دێی پیران دا بمێننەوە، ئێوە گوێتان نەدایە ئەو ئیختارانە و بێ ئیزن داخلی خاکی عیراق بون.

دیسانەوە وەکیلی موتەسەڕیفی سلێمانی لە کاغەزی 18 ی ئەیلول دا ئیخباری کردن کە ئێوە موغایری ئارەزوی فەخامەتمەئابان مەندوبی سامی و وەزیری داخلیە حەرەکەت ئەکەن و شەرایتی ئەو ئیتیفاقنامەیەی کە ئیمزاتان کردوە، شکاندوتانە و بۆی نوسین کە بۆ ئەو دێیە کە خاریجی حدودی عیراقە. فەورەن عەودەت بکەنەوە و ئەو 3 زابتە کوردە کە لە جەیشی عیراق رایان کردوە و زانرا بو کە لەلای ئێوەن، تەسلیمیان بکەنەوە.

ئەم ئەوامیرەی کە وەرتان گرت، دیسانەوە خستانە گۆشەی نسیانەوە و لەو وەختەوە بەو غایەی کە شۆڕش بەرپا بکەن، لە مەناتیقی لیوای سلێمانی‌دا ئەسوڕێنەوە.

لە 2 ی تشرینی ئەوەل دا تەکلیفی موفەتیشی ئیداری سلێمانیتان کردوە کە لە شارباژێڕدا مولاقاتتان بکا و موفەتیشی موما ئیلەیهی جوابی دانەوە کە لەبەر ئەوەی بەبێ ئیزنی حکومەت داخلی خاکی عیراق بون و لەبەر ئەوەی ئیتاعەتی ئەو ئیختارات و ئەوامیرەیان نەکردوە کە تەوجیهتان کراوە مومکین نابێ کە مولاقاتتان بکات و دیسانەوە تەبلیغتان کرا کە بیلا تەئخیر بۆ پیران بگەڕێنەوە.

وا ئێستا عەینی ئەوامیرتان بۆ تیکرار ئەکەمەوە کە بۆ پیران عەودەت بکەنەوە و ئیختارتان ئەکەم بە گەیشتنی ئەم کاغەزە ئەگەر دەستبەجێ ئیتاعەتی ئەوامیری سالیفولزیکر نەکەن لە حەق خۆتان و ئەتباعتان ئیجرائات ئیتیخاز ئەکرێ و هەر ئەملاکێکتان لەم مەملەکەتەدا بێ موستەحەقی موصادەرە ئەبێ. وەزیری داخلیە. (ژیان، ژ262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930)

3. 6. 3. ئیدارەی موعتەمیدی سامی لە عیراق

تاریخ 20 تشرینی ئەوەلی 1930

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

سەلەفی من چەند کاغەزێکی لە ئێوەوە وەرگرتوە بەڵام هەتا لە خاکی عیراق نەچنە دەرەوە و ئەو تەعەهودانەی کە کردوتانە و لە ئیتیفاقنامەی ساڵی 1927 دا ئیمزاتان کردوە بە جێ نەهێنن پێم ناکرێ موخابەرەتان لەگەڵ بکەم.

دیارە دەرخاتری ئەکەن کە یەکێ لە شەرایتی ئیتیفاقنامەی مەزکور ئەوە بو کە بێ ئیزنی حکومەت داخلی عیراق نەبن و بە هیچ کلۆجێ دەخلتان بەسەر ئیدارەوە نەبێ کە حکومەتی عیراق لە لیوای سلێمانی وە یا لە جێگایەکی تری عیراق تەعقیبی ئەکات و بۆ مەقسەدێکی وەها کەسی تر تەشویق نەکەن و لە مەسائیلی سیاسیەی عیراق خۆتان دور بگرن.

ئێوە بەو ئیختاراتە کە تەوجیهتان کراوە ئیتاعەتتان نەکردوە و گوێتان نەداوەتە ئەو نەصیحەتانە کە لە تەرەف فەخامەتمەئابان و وەکیلی مەندوبی سامی و وەزیری داخلیەوە لە کاغەزی رۆژی 10 ی ئەیلولی 1930بۆتان نوسراوە و دیسان موخالەفەتی ئەوامیری وەکیلی موتەسەڕیفی سلێمانیشتان کردوە کە بە تاریخی 18 ی ئەیلولی 1930بۆی ناردون و لەو کاغەزەدا ئەمری پێ کردبون کە ئەبێ دەرحاڵ لە ئەرازی عیراق بچنە دەرەوە وا ئێستا منیش ئەمەوێ ئیشراکی ئەو ئەمرانە بکەم کە لە تەرەف وەزیری داخلیەوە بە ئێوە دراوە بۆ ئەوەی کە فەورەن لە خاکی عیراق بچنە دەرەوە و ئیتر واز لە موداخەلە کردنی ئوموری حکومەتی عیراق بهێنن و بەم واسیتەیەوە ئیختاراتان ئەکەم کە عەدەم ئیتاعەت بەم ئەمرانە ئەبێتە موجیبی عاقیبەتێکی وەخیمە بۆ خۆتان و تەرەفدارانتان. مەندوبی سامی عیراق.

(ژیان، ژ262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930)

3. 6. 4. بەیاننامە بۆ کوردەکانی لیوای سلێمانی

بە پێی ئیتیفاقنامەیەک کە لە ساڵی 1927 دا ئیمزای کردوە شێخ مەحمود تەعەهودی کرد بـو کـە لـە دێیەک دا لە خاریجی حدودی عیراق دا ئیقامەت بکاو بەبێ ئیذنی حکومەتی داخلی عیراق نەبێتەوە و بە هیچ وەسیلەیەک نە لە لیوای سلێمانی و نە لە هیچ جێگایەکی تری عیراق دا موداخەلەی ئیـدارەی حکومـەتی عیـراق نەکا.

شێخ مەحمود ئەم شەرطانەی هەمو شکاندەوە و هەرچەند ئەمری پێ کـراوە کـە خـاکی عیـراق بـەجێ بهێڵێ ئیتاعەتی ئەو ئەمرانـەی نـەکردوە کـە دراوێتـێ و لـەم چەنـد هەفتـەی رابـوردوەدا لـە مـەناتیقی لیـوای سلێمانی‌دا دەستی پێ کردوە کە لە ضیدی حکومەت شۆڕش بەرپا بکا.

لەبەر ئەوە ئەمری پێ کراوە فەورەن خاکی عیراق بەجێ بهێڵێ و ئەگەر ئیتاعـەتی ئـەم ئـەمرە نـەکا لـە حەقی خۆی و ئەتباعی ئیجرائاتی لازمە ئیتیخاذ ئەکرێ.

بینائەن عەلەیهی وا ئیخطارتان ئەکەین کە هـەر کـەس پـەنا بـدا بـە شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی وە یـا موعاوەنەتیان بکا خـۆی توشـی جـەزای شـەدید ئـەکا. 20 ی 10 ی 1930. (ژیـان، ژ262، 6ی تشـرینی دوەمی 1930)

3. 6. 5. بەیان لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە 12 ی 11 ی 1930

حکومەتی عیراقی هێزێکی جەیشی لە سلێمانی سازدا. ئەم دو رەتڵەی لێ رەوانە کردون: رەتڵـی ئـەلف بۆ پێنجوێن و رەتڵی ب بۆ چوارتا.

چەتەکان پێش گەیشتنی رەتڵی ئـەلف پـەلاماری مەخفـەری پێنجوێنیـان دا، بـەڵام کـوردە موالیـەکانی حکومەتی عیراق دەریان کردن. پـاش ئـەوەی رەتڵـی ئـەلف چەنـد رۆژێ لـە نزیـک چوارتـا راوەسـتا بـەرە و شوێنێکی نزیکی بەیانان لەسەر روباری سیوەیل کشا.

شەوی 8/ 9 ی 11 ی 1930 چەتەکان هێرشیان کردە سەر رەبیەیەکی مەعسـکەرێکی چەپـەک، ئـەو رەبیەیە بەرگرییەکی ئازایانەی کرد لە 6 کەس 5 یان بریندار بون بەڵام لە چەتـەکان 2 کـەس کـوژران و 2 کەس یش بریندار بون.

هەر دو رەتڵ رۆژانە لە ئاواییەکانی دەورویشتی بنکـەکانیان دا خۆیـان پیشـان ئـەدەن و کارەکانیـان باش ئەروا و لەو پەڕی هیمەت و چالاکی دان. بنکەی هێزی ئاسمانی هاوکاری لە گـەڵ هـەردو رەتـڵ کـردوە. (نداء الشعب، ژ328، 14 ی 11 ی 1930)

3. 6. 6. راگەیاندنی رەسمی لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە

لە 18 ی 12 ی 1930 دا رەتڵێکی جـەیش شـێخ مـەحمودی لـە کانیـەکی نزیـک گونـدی حـاجی ئـاوا دەرکرد لە کاتێکدا جەیش فریای مەخفەری پۆلیسی سورداش کەوت لە 36 میل لە سەروی رۆژئاوای سلێمانی.

چەتەکان لە 3 ی 1 ی 1931 دا لە دەوری گوندی سەراوی نزیک هەڵەبجە بە ماوەی 37 کم و، لـە 9 ی 1 ی 1931 دا دەسـتیان بەسـەر مەخفـەری پۆلیسـی خورمـاڵدا گـرت و، لـە 10 ی 1 ی 1931 دا هەڵیانکوتایە سەر مەخفەری شانەدەری لە 5 کم سەروی رۆژهەڵاتی سەراو لەسەر رێگەی پێنجـوێن و، لـە 12 ی 1 ی 1931 دا رەتڵێکی جەیش چوە سەریان.

شەوی 14/13 ی 1 ی 1931 تاقمێ لە چەتـەکان کـە پێکهـاتبو لـە 50 کـەس پـەلاماری 3 رەبیـەی مەعسکەری رەتڵەکەی سەراویان دا، رەبیەکان راویان نان. شەوی 16/15 و 17/16 ی 1 ی 1931 تەقـەیان

لە معەسکەرەکە کرد، یەک سەرباز شەهید بو، یەکێک یـش لـە شۆڕشـگێڕەکان کـوژرا و چەنـد کەسێکیشـیان بریندار بو.

(مجلة لغة العرب، ج2، ساڵی2، شوباتی 1931، ل158)

3. 6. 7. ڕاگەیاندنی ڕەسمیی 17 ی 2 ی 1931

هێزی ئاسمانی بریتانی 9 جار بۆ پەلامار و نۆرین دەرچوە و، لەسەر داوای وەزارەتی دیفـاع ڕەفێـک لە فڕۆکەکانی بریتانیا بەستراوە بە ڕەتڵی جەیشی ناسراو بە ڕەتڵـی ڕوشـدی. ئـەم ڕەتڵـە بـە هـۆی خراپـی ئاووهەواوە لە 17 ی 1 ی 1931 تـا 21 ی 1 ی 1931 لـە سـەراو مایـەوە. هـەواڵ هـات شـێخ مـەحمود ئەیەوێ هەڵەبجە بگرێ، لە 21 ی 1 ی 1931 دا ڕەتڵەکە بـەرەو هەڵەبجـە جـوڵا و چەنـد پێکـدادانێ لە گـەڵ چەتەکان ڕوی دا. هێزی ئاسمانی لە چەتەکانی دا، یەکێکی لێ کوشتن و یەکێکی یشی لێ بریندار کردن.

لە ڕۆژانی 24 ی 1 تا 26 ی 1 لە ناوچەی سلێمانیو پێنجوێن دا بەفرێکی زۆر باری و لە ڕۆژی 26 ی 1دا ڕەتڵەکە بەرەو خورماڵ جوڵا و دەستی گرتەوەو هەوا خۆش بو، هەل لـەبار بـو بـۆ لـەناوبردنی شـێخ مەحمودو چەتەکانیو، ڕێوشوێنی تر دانراو هێزی جەیش و پۆلیس زیادکراو ڕەفێکی تری فڕۆکـەی بـەریتانی خرایە سەر ئەم ڕەتڵەو سەربازەکان لە خورماڵ مانەوەو ئەوی تری گەڕایەوە سەراوو شاملو. ئینجا لـە 1 ی 2 ی 1931 جەیش چـو بـۆ گونـدەکانی هـەورامان، هێـزی ئاسـمانی بـەریتانی کـەڵکێکی گـەورەی هـەبو بـۆ پاراستنی ڕێگەی هاتوچۆ لە نێوان هەر پێنج ڕەتڵەکەدا. چەتەکان بە شەو توانیان ڕو بکەنە پێنجوێن. جەیشی ئێران لە خواروی مەریوانەوە بەرەو ناوچـەی هـەورامان جـوڵا بـۆ گـەمارۆدانی شـێخ مـەحمود لـە 2 ی 2 ی 1931 دا.

(الاستقلال، ع 1359، 18 ی 2 ی 1931)

3. 6. 8. بەیان لە (ملاحظية المطبوعات) ەوە 18 ی 3 ی 1931

پلانێـک دانـرا بـۆ پارێزگـاری مەخفـەرەکانی پۆلیسـی هەڵەبجـەو خورمـاڵ. لـە 4 ی 3 ی 1931 دا ئەندازیاری ئەشغال کەلوپەلی پارێزگاری لە گەڵ خۆی لە سلێمانی هەڵگرت و بەرە و خورمـاڵ و هەڵەبجـە چـو 4 سیارەی سریەی ڕەشاشات ئەیان پاراست. قافڵەکە چو بۆ ڕۆژهەڵاتی هوانە، چەتەکانی شێخ پـەلاماریان دا. شەڕ 7 سەعاتی خایاند 1 زابت سەف شەهیدو 1 سەرباز زامار بو. قوەی سیارە بەرگرییەکی توندیان کـرد ئینجا قافڵەکە لە 5 ی 3 ی 1931 دا گەڕایەوە بۆ سلێمانی و ڕۆژی 7 ی 3 ڕەتڵەکە ڕوی کردە هەڵەبجـە، لـە لای خواروی ڕۆژئاوای گوندی وێڵەکەوە، دیسان قافڵەکـە گەڕایـەوە بـۆ سـلێمانی، لـە 10 ی 3 ی 1931 دا هێزی ئاسمانیی بریتانی لە ناوچەکە و ڕێگەی سلێمانی- هەڵەبجەی ئەنۆڕی لەو ڕێگەیەدا لە چەتـەکانی دا، لـە نزیک موانەوە شەڕێک بو. فڕۆکـەکان چەتـەکانیان لـە 9 ی 3 ی 1931دا لـە نـەوتی لـە دۆڵـی قـەرەداخ دا بینییو لێیان دان. (الاستقلال، ع 1565، 18 ی 3 ی 1931)

3. 6. 9. ڕاگەیاندنێ لە (ملاحظية المطبوعات) ەوە 22 ی 4 ی 1931

چەند کەسێ لە تیرەی شەرەفبەیانی کە عوسمان بەگ سەرۆکیانە، تەقەیان لە حەسحەسی پۆلیس کـردوە لە ناحیەی هۆرێن و شێخان لە خواروی چەمی سیروان و 1 پۆلیسیان کوشـتوە. عوسـمان بـەگ هـاواری بـۆ شێخ مەحمود بردوە. تاقمێ لایەنگری شێخ مەحمود بە یارمەتی ئەوان و هەندێ کەسی ئێڵی جاف چونەتە ناو ناحیەی هۆرێن و شێخانەوە و مەخفەری پۆلیسی بێلولەیان ئابڵۆقـەدا، کەوتنـە کۆکردنـەوەی بـاج لـە خـەڵک.

هێزی ئاسمانی لە بەغدادەوە نێردرایە سەر یاخیەکان، بەڵام توانییان خۆیان لە فڕۆکەکان رزگار بکەن بەوەی پەنایان بردە بەر دێهاتەکانی دەوروپشت.

لە 24 ی 3 ی 1931 دا بەیانێک بەسەر دێهاتەکان دا بەر درایەوە کە فڕۆکەکان بۆردومانی ئەو دێیانە ئەکەن کە داڵدەی یاخیەکان بدەن. لە 28 ی 3 ی 1931 دا فڕۆکەکان یاخیەکانیان لە گوندەکانی شاوازی، کانی ماران و نارین بەدی کرد و، راپۆرتەکانی مەخفەری پۆلیس یش بونی لەو دێیانەدا تەئید کرد و، بۆ وریاکردنەوەیان بەیانیان بۆ بەردرانەوە. خەڵک گوندەکانیان چۆڵ کرد و داوا لە عوسمان بەگ کرا خۆی بدا بە دەست حکومەتەوە بەڵام رەفزی کرد، فڕۆکەکان کاریان کردە سەر ورەی یاخیەکان کە لە ئەشکەوتەکان دا خۆیان شاردبوەوە، گەمارۆی مەخفەری بێلولە شکێنرا و، یاخییەکان لە ئەنجامی بەکارهێنانی هێزی ئاسمانیدا، نەیانتوانی ناوەندی قورسایی خۆیان بگوێزنەوە خواروی چەمی سیروان. (الاستقلال، ع1578، 3 ی 4 ی 1931)

3. 6. 10. راگەیاندنی رەسمی لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە

1. راگەیاندنی رەسمیی رۆژی 11 ی 3 ی 1931 کە شێخ مەحمود پەلاماری ئەفسەری ئەشغالی گشتی دا لە نزیک موان لەسەر رێگەی سلێمانی بۆ خورماڵ و هەڵەبجە، لەبەرئەوە لە توانادا نەما لەشکرکێشی دوا بخرێ.

2. لە ناوچەی سلێمانیدا جەیش لە گەڵ پۆلیسی سوارە کۆبوەوە.

3. لە بەیانی 28 ی 3 ی 1931 دا لەشکرکێشی دەستی پێ کرد. رەتڵێکی گەرۆکی پۆلیس لە قەرەداخەوە شۆڕ بوەوە بۆ دۆڵەکەی رۆژهەڵاتی شاخی قەرەداخ کە شێخی لێ بو، مەفرەزەکانی پیادە لای خوارویان ئەپاراست. شێخ لە پەیکوڵی شەڕی کرد و بە شەو لە رێگەی شاخی قەرەداخەوە توانی هەڵێ. لە 30 ی 3 ی 1931 دا هێزی ئاسمانیی بریتانی شوێنەکەیان لە بانی قەرت دۆزیەوە، زۆر بە توندی پەلاماریان دا، بەڵام لە دەس دەرچو چونکە رەتڵی گەڕۆک بە شاخەکەدا نەیتوانی بگاتە پەیکوڵی بەرەو بانی قەرت. شێخ مەحمود لە گەڵ سەید محەممەدە بچکۆل کشایەوە بۆ ناو زەنگنە لە دەوری خان زورو ئیبراهیم خانچی.

4. قۆناغی دوەمی لەشکرکێشی سەعات 4:20 ی رۆژی 5 ی 4 ی 1931 دەستی پێکرد. ئەم رەتڵە گۆپتەپەی بەجێ هێشت بەرەو ناو زەنگنە کە شێخ مەحمودی تێدا بینرا بو. هێزی ئاسمانی بریتانی دیسان توانی شوێنەکەی بدۆزێتەوە و گەمارۆی بدا. رەتڵی گەڕۆک پێشرەوی کرد بەر لە 1500 لە گەڵ چەتەکان دا لەکەریم باسام لێکیان داو سەعات 1700 پیادە و سوارە هێرشێکی پیرۆزیان کردە سەر شێخ مەحمود و چەتەکان لە گوندی ئاوباریک. سێیەکی سوارە توانی لە خواروی گوندا جێگیر بێ و فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی بریتانیش بە درێژایی هێرشەکە لە ئاسمانەوە بە ئاگرباران پشتیوانی سوارە و پۆلیسی ئەکرد. کاتێ تاریک داهات رەتڵەکە گەڕۆکەکانی قەڵای گوندیان بۆ نەگیرا بو کشانەوە دۆڵێکی سەروی دێیەکە، رۆژی دوایی رەتڵەکە توانی گوندەکە و قەڵاکەی بگرێ. تا ئێستا زیانی چەتەکان نەزانراوە کە ئەڵێن زۆر بوە. زیانەکانی ئێمە لەم هێرشەدا 1 کوژراو و 18 بریندار کە دوانیان ئەفسەرن.

5. لە 6 ی 4 ی 1931 دا رەتڵەکەمان گوندی ئاوباریکی گرت، کەوتە راونانی چەتەکان کە لە تاریکایی شەودا بەرەو لای رۆژهەڵات هەڵاتون. (الاستقلال، ع 1590، 16 ی 4 ی 1931)

3. 6. 11. بڕیاری ئەنجومەنی وەزیران لە ڕۆژی 24 ی 3 ی 1931 دا لەسەر کێشەی شێخ مەحمود

1. لەبەرئەوەی ئەو سیاسەتەی تا ئێستا جێبەجێ کراوە، نەبۆتە هۆی چەسپاندنی ئاسایش لە لیوای سلێمانی و، دابینکردنی ئارەزووەکانیان لە هێمنی و ئارامیدا کە ئەبێ ئەوانیش وەکو لیواکانی تر کەڵکی لێ وەربگرن، لەبەرئەوەی درێژەدان بەم سیاسەتە ئەبێ بە هۆی زیاد بونی پشێوی و، لە سۆنگەی تەماعی هەندێ کەسەوە ئەبێ بە هۆی باری قورسی ماددی و مەعنەوی و بە پێویست زانرا لەو لیوایەدا، بەڕێوەبەرایەتی عورفی لەو لیوایەدا رابگەیەنرێ و، بەڕێوەبەرایەتی شارستانی و سپایی بدرێتە دەس سەرکردەیەکی کارامەی سپایی، تا بە تەواوی کاری جەردەیی نامێنێ و ئارام و ئاسایش ئەگەڕێتەوە جێگەی خۆی.

2. ئەگەر بەڕێوەبەرایەتی عورفی ڕانەگەیەنرا، سەرکردەی سپایی باسکراو هەمو ئەو دەسەڵاتە جەزائی و مەدەنیانەی بدرێتێ کە لە نیزامی دەعوی عەشائیریدا هەیە، بە هەمو ئەو هۆیانەوە کە یارمەتی ئەدەن ئەرکەکانی بەجێ بهێنێ.

3. ئەگەر هیچ کام لەم دو ڕێوشوێنە پەسند نەکرا، لەباتی ئەوەی سامان و سەر بێ هودە بە فیڕۆ بدرێ، ئەنجومەن بە باشی ئەزانێ ناوچەی سلێمانی چۆڵ بکرێ، بە شێوەیەکی کاتی هێزەکانی حکومەتی لێ بکێشرێتەوە، تا ئەو کاتەی ڕێوشوێن دائەنرێ بۆ گێرانەوەی ئاسایش و ئارامی بۆ لیوای ناوبراو. (عبدالرزاق الحسني: تاريخ وزارات العراق، ط 59 ص 133- 134)

3. 6. 12. دانیشتنی 548 می مەجلیسی نواب، ڕۆژی 29 ی 3 ی 1931

عیزەدین ئەلنەقیب (دیالە): پێش چەند ڕۆژێ مەجلیس خەرجی 2 لەک و 75 هەزار روپیەی پەسند کرد بۆ خەرجی ئاسایش لە سنورەکانی سەرودا.

سەرۆک: ڕوی دەمی لە عیزەدینە، باسی (فەصلی 57 أ) ئاسایشی سنورەکانی خوارو.

حاجی سەلیم (بەڕێوەبەری گشتی پۆلیس): بێگومان بارودۆخی سنورەکانی خوارو باش بوە، بەلام ئەکرێ دەس لە بادیە هەڵبگرین، دیسان عەشایەر پەلاماری یەکتری بدەنەوە.

سەرۆک: (فەصلی 75 ب) ئەخوێنرێتەوە، ئەڵێ: بۆ خەرجی سنورەکانی سەرو 275 هەزار روپیە.

تاقمێ لە نائیبەکان داوای قسە ئەکەن.

عیزەدین ئەلنەقیب (دیالە): وتم مەجلیس خەرجی سنورەکانی لای سەروی پەسند کرد (کە 2 لەک و 70 هەزار روپیە بو). ئەم خەرجانە یش وەکو زانیمان بۆ کوژاندنەوەی شۆڕش یان یاخیبون یان شەقاوەت، چۆنتان ئەوێ ناوی بنێن، یاخیبونەکەی شێخ مەحمود لە ناوچەکانی سلێمانیدا لەم پێنج شەش مانگەدا ڕوداوێک نیە ئەمڕۆ قەوما بێ، بەڵکو ڕوداوێکی کۆنەو نەمانتوانیوە لەم کابرایە بسرەوێنین... من ڕاستیی چۆنیەتی کێشەی ئەم کابرایە نازانم ئاخۆ کێشەیەکی شەخسیە یان سیاسی. ئەگەر کێشەکە سیاسیە تکا لە حکومەتی بەڕێز ئەکەم لە گەڵ ئەم پیاوە و لە گەڵ ئەوانەی لە گەڵین لەیەک بگەن. ئەگەر کێشەی حقوقیە وەڵامی بدرێتەوە تا کەی دەستەوسان ڕابوەستین و ئەم پارەیە بە خۆرایی سەرف بکرێ. تکای خۆم لە حکومەت دوبارە ئەکەمەوە ئەم کێشەیە تاوتوێ بکا، ئەگەر لە توانای حکومەت دا نیە بیکوژێنێتەوە، با رای بگەیەنێ کە ناتوانێ.

صالح جەبر (مونتەفیک): گەورەکانم! چەند ڕۆژێ لەمەوبەر وتمان سەرفکردنی پارەیەکی زۆر لە جەیش دا بە خۆرایی ئەڕوا. پێیان وتین نەخێر ئەو پارەیە لە جەیش دا سەرف ئەکرێ زەروریە، وتیان جەیش خزمەتەکانی بە باشی ئەکا. حکومەت ئێستا بەم فەصلەدا داوا ئەکا هێزێکی تازە دروست بکا لە 500 ئێستر

سوار، داوای لێ ئەکرێ ئاسایش لە سنورەکانی سەرودا دابین بکا. لە ژمارەی ئەو یاخییانەمان پرسی کە ئاسایشی سنورەکانی سەرویان تێک داوە، وتیان ژمارەیان لە نێوان 400 تا 500 کەس دایە. مەبەست لە دروستکردنی هێزی 500 ئێستر سوار لەناوبردنی ئەم عەسابەیەیە. منیش ئەڵێم ئەگەر جەیش کە ژمارەی 10 هەزار کەس و پۆلیس کە ژمارەی 8 هەزار کەسە نەتوانن ئەم تاقمە لابەن، چۆن ئەتوانین خۆمان قانیع بکەین کە هێزێکی وا بچوک ئەتوانێ ئەم عصابەیە لەناو بەرێ؟ جەیشێک چەردەیەکی زۆر پارەی تێدا سەرف ئەکرێ، نەتوانێ ئاسایشی سەرو دابین بکا ئێستا بیگۆڕین بە هێزێک پێی ئەڵێین ئێستر سوار.

سەعد صالح (دیوانیە): نامەوێ ئەو قسانە دوبارە بکەمەوە کە لەسەر بودجەی وەزارەتی دیفاع کردمن، بەڵام ئەمەوێ لە کێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم کە ئاسایشی عیراق تێک ئەدا. لەهەر فرسەتێکدا عیراق هەنگاوێ ئەنێ بۆ پێشەوە، لە هەمو چورتمێکی سیاسیدا کە چاوەڕێ ئەکرێ عیراقی تێ بکەوێ، استغفراللەشێخ مەحمود بەم شەڕزەمەیەوە دێتە پێشەوە تەگەرە لە تەقەللاکانی حکومەت ئەدا. لە لیژنەی داراییدا لەسەر ئەوەی بە شۆڕشگێڕ ناویان ببەین، وتیان ئەوانە ئەشقیان. باشە با پێیان بڵێین ئەشقیا، ژمارەیان چەندە؟ وەڵامی دایەوە 400 یا 500. ئاخۆ ئەوانە هێزێکی نهێنیان هەیە یان ئەمە هێزە نهێنیە رواڵەتیەکەیانە.

ئەگەر ناتوانرێ ئەم هێزە رواڵەتیە لەناو ببرێ، هەمویش لایان وایە شێخ مەحمود پشت ئەستورە بە هێزێکی کە، جگە لە هێزی ئەمانە، کەواتە بەر لەوەی 2 لەک و 75 هەزار روپیە تەرخان بکەین بۆ دروستکردنی هێزی ئێستر سوار بۆ لەناوبردنی شێخ مەحمود، ئەبێ بیر لەوە بکەینەوە بە رێگەی سیاسی هێزە نهێنیەکەی لەناو بەرین. یان وەزیری دیفاع ئەبێ پێ لەوە بنێ کە ئەم جەیشە کارامە نیەو، بڵێن هێزەکەی شێخ مەحمود لە 400- 500 کەس زۆرترە و دەرەقەتی نایەین و پێویستیمان بە چەندین ئەستوڵ و لەشکری زل هەیە.

ناتوانم لە کێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم. لە هەمو هەڵێکدا بەرگری ئەکا و هێمن ئەبێتەوە. پەیمانێ یا رێککەوتنی نەوت دێتە کایەوە، شێخ مەحمود رائەپەڕێ. بۆیە ئەبێ لەپێش هەمو شتێکا شێخ مەحمود لە کۆڵ بکەینەوە. یا سەربەخۆیی بدەینێ یان راستەوخۆ یا ناراستەوخۆ لە گەڵی پێک بگەین. ئایا شێخ مەحمود تا هەتایە ئاسایش تێک بدا و هەر رۆژێ عیراق ئەچێتە پێشەوە، شێخ مەحمود بە دو دەستی ئاسنین ئەیهێنێتەوە دواوە. ئەمە کێشەی 400 ئێستر سوار نیە، بەڵکو کێشەی ژیانی وڵاتێکە. ئەگەر ئەتوانین لە ناوی بەرین، یان مافەکانی خۆی بدەینێ.

سەلمان ئەلبەڕراک (حیللە): من چی لە دڵم دایە دەری ئەبڕم و ئەڵێم هەمو ساڵێ حکومەت دێت و داوای خەرجی تازە ئەکا بۆ سنورەکانی سەرو بۆ تەمێ کردنی ئەشقیا، نازانم شێخ مەحمود جەردەیە و رێ ئەگرێ، شێخ مەحمود پێی ئەوترێ شۆڕشکار دژی حکومەتی عیراق. دوێنێ گەمارۆی زرێپۆشەکانی دابن، ئەوەی کرد کە کردی. هەروەکو وەزیری دیفاع وتی هێزەکەی لە 400– 500 کەس تێ ناپەڕێ. ئەی ئێمە جەیشێکمان نیە 10 هەزار سەربازو 8 هەزار پۆلیس بە ئەفسەر و بەڕێوەبەرەکانیەوە؟ ئاخۆ 500 پۆلیسی مەشق پێ نەکراو لە باتی ئەو هەزارانە 500 پۆلیس مەشق پێ نەکراو ئەهێنن و ئەڵێن وەرن ببن بە سەرباز بۆ شەڕی شێخ مەحمود.. فەوجێ لە جەیشەکەمان بە 4 ئۆتۆمۆبیل و شەمەندەفەر بنێرین بۆ کەرکوک. لەبەر ئەوە پێویست بە پێکهێنانی پۆلیسی ئێستر سوار ناکا، چونکە چەکەکانیان تەسلیمی شێخ مەحمود ئەکەن.

حکومەت ئەبێ جەیشی بنێرێتە سەرو، من خۆم ئەکەم بە قوربانی ئەم جەیشە بۆ ئەوەی... هەمو ساڵێ بە میزانیەیەکەوە بێن. بەر لە دو رۆژ 102 لەک روپیەمان بۆ وەزارەتی ناوخۆ تەرخان کرد. جەیش چی کردوە ئەگەر مەسەلەکە پێوەندی بە شێخ مەحمود و ئەو 300 کەسەوە هەیە، ئەوا من بە فویەک ئەتوانم دەریان بکەم.

ئەحمەد ئەلجەلیل (موسڵ): ئەمـە دە سـاڵە ڕوداوەکـان دوبـارە ئەبنـەوە و دوبـارە ئەبنـەوە. کـاتێ لـە حکومەت ئەپرسین، ئەڵێن ئەوانە ئەشقیای یاخین ئەیانەوێ خەڵک لە پارە و کەلوپـەل ڕوت بکەنـەوە. بـاوەڕم وایە ڕوداوەکانی سلێمانی ڕوداوی شێخ مەحمود نین...... دەسکەلایەکی ڕوخێنەرە کە بێ شەرەفی بـۆ لێـدانی عیراق بەکار ئەهێنرێ. شێخ مەحمود کێشەی شۆڕشێکی سادە نیە، بەڵکو مەسـەلەیەکە لەسـەر ڕەفـە دانـراوە، هەر کات پێویست بو پێی ئەڵێن هەڵسە حکومەت دڕێخی کردوە......

ئێمە لەبەر دەرگای چونە ناو کۆمەڵەی گەلان داین، شێخ مەحمود بەکار ئەهێنرێ یـان بـەکاری ئـەهێنن بۆ ئەوەی بڵێن: عیراق هێمن نیە و پڕێتی لە شۆڕش. ئەگەر حکومەت بیەوێ لەناوی بەرێ، ئەبێ بە تەجنیـدی ئیجباری بیفلیقێنێتەوە. هەر یەکە لە ئێمە دەس بداتە چەکەکەی و دە ساڵ شەڕی ئـەم شۆڕشـگێڕە چارەڕەشـە بکا. حکومەت گرتی و هێنای بۆ بەغداد، کەچی پێی وت بە سەلامەت بڕۆ، ڕۆیشت و شۆڕشی بەرپا کرد.

مەجلیس گوێ ی لە 3 لەک ڕوپیە یا بە ملیۆنی نیە بۆ سەلامەتی عیراق. حکومـەت چـۆن لە گـەڵ ئـەم شۆڕشگێڕەی کە 400 کەس زیاتر هێزی نیە، گفتوگۆ ئەکا. من داوا لە حکومەت ئەکەم ئەو ئەندامە ببڕێ کـە کلۆر بوە یان سیل ڕزاندویەتی.

موزاحیم پاچەچی (وەکیلی وەزیری ناوخۆ): حکومەت سیاسی مەجلیس ئەکا سەبارەت بە بایـەخ دانـی بەم کێشەیە. لە هەمو دەوڵەتێکدا، چەند پێشکەوتو یش بێ، ئـەم جـۆرە جوڵانەوانـەی تیـا ئـەقـەومێ، لـەلای حکومەتی عیراق گرنگ نیە. لام وایە برا کوردەکانمان لە سیاسەتی شێخ مـەحمود ڕازی نـین و لـێی مورتـاح نین. جەیش و پۆلیس خەریکی کارەکانیانن، ئەبێ ئەوە بزانن شێخ مەحمود شۆڕشەکەی لـە وەرزی زسـتاندا دەس پێ کرد. ئەم وەرزە بۆ جەیش سەختە و ڕێگە و بانی وڵاتەکە یش سەختە. شەڕی عەصابات لـەم جـۆرە ناوچانەدا ئاسان نیە. ئەوەی نائیبی موسڵ وتی کە شێخ دەسکەلایە بە دەس هەندێ لایەنەوە هەر کاتێ بیەوێ بەکاری ئەهێنێ، من باوەڕ بەمە ناکەم. شـێخ لـە ڕابـوردودا دژی عوسـمانیەکان و بریتانیـەکان و دژی عیـراق هەستاوە. حکومەت هەندێ ڕێوشوێنی کاریگەری داناوە، ئەوەی ویستم بیڵێم لە کاتێکدا حکومەت لە ناوچـەی سلێمانیدا لەباری سیاسیەوە مەبەستێکی تایبەتی بۆ ئەوەی تێکەڵ و پێکەڵی سیاسی ناو دەوڵەتان، پاش سـێ چوار ڕۆژی تر ئەنجامەکانی لەم بارەیەوە ئەبیستن. شێخ مەحمود خـۆی بـە شـۆڕش و یاخیبونـەوە گرتـوە. (جلسه مجلس النواب في 29 ی 3 ی 1931، ص671- 677)

3. 6. 13. تەبلیغی ڕەسمی:

ئەو ئاڵای سواری لەگەڵ قوەتی پۆلیس کە لەژێر قوماندەی عەقید (قائممقام) ئیسماعیل نامیق بـەگ دا بـو، لە تاریخی 5 ی 4 ی 1931 ڕویان کرد بوە ئیستیقامەتی دێی ئاوباریک کە ئیستخبار کـرا بـو شـێخ مـەحمود خۆی و ئەتباعی لەوێن و قوەتی مەزکورە دێی ئاوباریک ئیحاطە ئەکـەن و لـە تـەرەف طەیارەشـەوە موتەمادیـەن ئەشقیاکان و دەوروپشتی جێی مەزکور بۆمبارد‌ومان ئەکەن. وە لە پاش نیوەڕۆوە هەتا تاریکە شـەو بـە شـیدەت موصادەمە دەوام ئەکات. قوەتی جەیش بە دەرەجەیەکی کە شایانی ئیفتیخار بێت، ئیبرازی شـەجاعەت و بەسـالەت ئەکەن و لەم موصادەمەیەدا 4 عەسکەر و 1 ظابط شەهید و 14 عەسکەر و 1 ظابط بریندار ئەبێت.

تەلەفیات و خەسارەتی شێخ مەحمود جیددەن زۆر و بە دەرەجەیەک ئەبێت کە تەنها دێی ئاوباریک لـە ئەشقیاکان 10 کوژراو، مەیتی دو کەس لە ڕوئەسا کە یەکێکیان شـێخ عـەلی کـوڕی ڕەحـیم کـە خزمـی شـێخ مەحمودە لە بەینی ئەم کوژراوانەدا دیتراوە.

وە لە ڕێگای کە ئەشقیاکان فیراریان لێ کردوە خوێنێکی زۆر دیار بوە کە دەلالەت لەسەر ئەمـە ئـەکات کە شێخ مەحمود تەلەفیاتێکی زۆری داوە و برینداریکی زۆری لەگەڵ خۆی نەقڵ کردوە.

ئەو عەشائیرەی کە موعاوەنەتی شێخ مەحمودیان ئەکرد هەمو بڵاوبونەوە. ئێستا شێخ مەحمود تەنها لە نەجات دانی رۆحی خۆی زیاتر شتێکی تر تەفەککور ناکات.

ئەمرۆ مەوثوقەن زانیومانە کە شێخ مەحمود تـەنها لەگـەڵ 5 و 10 سـواریدا لـە شـاخی قـەرەداغ تـێ پەڕیوە.

قوەتی جـەیش و پـۆلیس بـۆ مـەحوکردنی شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی بـە شـیددەت لـە تـەعقیب دایـە و مەحوکردنیان قەوییەن مەئمولە. (ژیان، ژ 279، 16 ی 4 ی 1931)

3. 6. 14. شەشەمین کۆبونەوەی ئاسایی مەجلیسی ئەعیان

مـەحزەری 38 ەمـین دانیشـتن، رۆژی پێنجشـەممە، 14 ی 5 ی 1931 بەرامبـەر 26 ی زیحەجـەی 1349 ە.

سەرۆکی وەزیران: ئەگەر مەجلیسی بەرێز رێگە بدا، وتارەکەم بدەم دەربارەی روداوێ کە پەیوەندی بە یاخی شێخ مەحمود و سەرئەنجامی کارەوە هەیە.

دەنگەکان: باشە!

سەرۆکی وەزیران: گەورەکانم! ئەو کارانەی جەیشی عیراقی بـە هاوکـاری پـۆلیس و هێـزی ئاسـمانی ئەنجامیدا سەرکەوتنی تەواوی بەدەس هێنا. دوێنێ شەو شێخ مەحمود خۆی تەسلیمی سـەرکردەی حامیەکـەی پێنجوێن کرد بە چەند مەرجێ کە حکومەت بەسەریدا سەپاند بو. ئەو مەرجانە یش ئەوەیانی ژیانی پارێزراو بێ و هیچی تر. حکومەت نیازی وایە شێخ لە گەڵ خێزان و منداڵـەکانی بگوێزێتـەوە بـۆ شـوێنێ دور بـێ لـە دیجلە. بە زۆری شوێنی دانیشـتنی لەسـەر فـورات دیـاری ئـەکرێ. حکومـەت لـە هـەمان کـاتدا بیـری لـەوە کردۆتەوە، بۆ ئەوەی جارێکی تر نەگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی، قانونێ دابنـێ ئـەم کابرایـە تـا هەتایـە لـەوێ دابنیشێنێ، بە شێوەیەکی قانونی بهێڵرێتەوە لەو شوێنەدا. ئێستا حکومەت هـیچ قـانونێکی لەبـەر دەسدا نیـە جگە لە قانونی عەشائیر کە ئەتوانرێ بۆ ئەم مەبەستە بەکار بهێنرێ، بەڵام ئەم قانونە لەوانەیە ئەگەر ئەمسـاڵ یش هەڵنەوەشێنرێتەوە، لە دوارۆژ دا هەڵبوەشێنرێتەوە. ئەوسا حکومەت هیچ دەسەڵاتێکی قانونی بە دەسـتەوە نامێنێ شێخ مەحمود ناچار یا وا لێ بکا لەوێ بمێنێتەوە، لەبەرئەوە بیر لە رێگەیەکی قانونی ئەکاتەوە تـا ئـەم پیاوە لە ژیاندایە، لەو جێیە بهێڵێتەوە کە بۆی دیاری ئەکا.

لە هەمان کاتدا ئەم هەلە بە دەرفەت ئەزانم، سپاسی حکومەتی عیراق بە مەجلیسی بـەرزتان رابگەیـەنم و، ئەتوانم لەوە یش تێپەڕم لەباتی حکومەتی عیراق سپاسی گەلی عیراق پێشکەش بە حکومەتی ئێرانی بکـەم کە ئەرکی خۆی بەجێ هێناو بە بەشداری ئەوان لە گەڵ هێزەکانی ئێمەدا هەوڵـەکانی ئـەم دواییـە سـەرکەوت. ئەگەر ئەو شەوە شێخ مەحمود تەسلیم نەبوایە بە دو هێز پەلامار ئـەدرا: هێـزی عیـراق لـە لایەکـەوە و هێـزی ئێرانی لە لایەکی کەوە. ئەمە یش گرنگترین هۆ بو پاڵی بە شێخ مەحمودەوە نا پەنا بێنێ و خـۆی بـەدەسـت هێزەکانی عیراقەوە بدا و، مەرجەکانی حکومەتی عیراق قبوڵ بکا، کە گوێتان لێ بو.

ئاصەف ئەفەندی: لام وایە مەجلیسی بەرز ئەم کارە سپاسکراوە ئەنرخێنێ و لە خوا ئەپارێتەوە شـتێ دوبارە نەبێتەوە ئاسایش تێک بدا و وڵات بۆ هەمیشە بحەسێتەوە.

مەولود پاشا: بە بۆنەی ئرکاندنەکانی فەخامەتی سەرۆکی وەزیران حەز ئەکەم داوا لە حکومـەت بکـەم، کە بە تەنیا هەر شێخ مەحمود نەگرێ، بەڵکو هەمو ئەوانە یش کـە یارمـەتی شـێخ مـەحمودیان داوە و هانیـان داوە. هەنێ کـەس هـەن حکومـەت لـەوان باشـتریان ئەناسـێ. بـەناوی مـەجلیس و گـەلی عیراقـەوە کـە بـەم جوڵانەوانە ئێشاوە پێویستە بدرێنە دەس قانون بۆ ئەوەی ئـەم روداوانـە دوبـارە نەبنـەوە. بـە تایبـەتی بـۆ

ئەوەی ناحەزیی و خوێنرژان و ئەم جۆرە ڕوداوە دڵتەزێنانـە زۆر بـن نـە کـەم. لـە کاتێـکدا ئێمـە ئـەزانین چەندین پشتە لە نێوان ئێمە و برا کوردەکانمانداا جگە لە دۆستایەتی و تەبایی شتێکی تر نـەبوە، هـیچ کـاتێ شتێ ڕوی نەداوە ببێتە هۆی حزازات بۆیە داوا لە حکومەت ئەکەم تەعقیبی ئەو خائینانـە بکـا کـە خۆیـان بـە جۆرێکی جیاواز لە ڕواڵەتی ڕاستەقینەی خۆیان پیشان ئەدەن.

سەرۆکی وەزیران: مەجلیسی بەرز دڵنیا ئەکەم کە حکومەت ئەم پێویسـتە جێبـەجێ ئـەکا لـەو کاتـەدا فەرمان دەرچوە. تەنانەت ئەم بەیانیە دوا فەرمان دەرچوە من هەیئەتێکم ناردوە بۆ لێکۆڵینەوە، هەمان مەبەست جێبەجێ ئەکا کە عەینی بەرێز فەرمویان ئەویش ئەوەیە هەر کەس لەم ڕوداوانەدا بەشداری شێخ مەحمود بوبێ یا هانی دابێ بداتە دەس عەدالەت و دادگا. مەجلیس ڕێگەم بدا کە ڕونی بکەمەوە مەبەسـتی حکومـەت ئـەوەی سزادان عادل بێ، لە هەمان کاتدا سەخت بێ.

حاجی حسێن چەلەبی شەبوت: (ولکم في القصاص حياة يـا اولـي الالبـاب). لـە ڕاسـتیدا شـێخ مـەحمود تاوانێکی گەورەی کردوە، بەڵام لە باری سەرنجی من و فەلسەفەوە، ئەوانەی هانیان داوە تاوانەکەیان لـە هـی ئـەو گەورە ترە. پشتیوانی قسەکەی هاوکارم مەولود پاشا ئەکەم کە ئەو نۆکەرانە بدرێن بە دادگا بۆ ئەوەی بیانکا بـە پەند بۆ خەڵکی تر، بۆ ئەوەی ئەم بیرە پیسە بمرێ و کەس هەڵی نەگرێ و، یەکێتی عەرەب و کورد و ئەوانی تـر لە هەمو جۆرە پەڵەیەک پاک بێ. دادگا بۆ سەندنی مـاف ئـەبێ بـەزەیی نـەزانێ. داوا لـە حکومـەت ئەکـەم ئـەم ڕێوشوێنانە بگرێ بۆ ئەوەی ڕزگارمان بکا لە ڕژانی خوێن و بەختکردنی پارە و خەریککردنی بیر.

(ملحق الوقائع، ع 992، 8 ی 6 ی 1931، ص473)

3. 6. 15. خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود،

ملاحظية المطبوعات، 16 ی 5 ی 1931

شێخ مەحمود بەو مەرجانەی حکومەت بەسەریدا سەپاند، خۆی بە دەستەوەدا. ئێستا یش بە ڕێگاوەیە بۆ شوێنی دانیشتنی کە حکومەت بۆی دائەنێ و ئـەم شـوێنە یـش بـە زۆری لەسـەر کـەناری فـورات ئـەبێ.

(عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، ط 59، ص340)

3. 6. 16. لە هال (J. H. Hall) ەوە بۆ کادۆگان (Cadogan)

داونینگ ستریت

20 ی 3 ی 1931

زۆر سپاس بۆ نامەی 18 ی 3 ت لە بابەت پێشنیارەکانی بەغدادەوە، بۆ لەشکرکێشـی چاوەڕوانکراو لە کوردستانی عیراق لەم بەهارەدا.

ئەتوانم باش تێ بگەم لەو پەژارەیەی لە ترسی ئـەوەی لەشکرکێشـیەکـە کـە لـە سـەرەتادا مەبەسـتی سەرکوتکردنی شێخ مەحمودە، لەوانەیە ببـێ بـە ئیجرائـاتی عـەسکەری و بتەنێتـەوە بـۆ سـنورێکی فـراوان، انطباعێکی وا بدا کە ئەمە محاولەیەکە بۆ سەپاندنی سیاسەتێکی ناشەعبی نەویستراو بە زۆر، بەسەر کوردا.

هەروەکو ئەبینی لە ئەنجامگیریەکانی کۆنفرەنسـی 13 ی جـەنیوەریدا کـە لـە بارەگـادا بەسـترا، بـە تحدید دانراوە کە نابێ هیچ لەشکرکێشیەک بکرێ دژی شێخ مەحمود، یان لە ناوچەکانی بارزان و پشدەردا، بەبێ موافەقەتی تەواوی حکومەتی خاوەن شکۆ و، پێڕەوی کردنی ئامۆژگاریەکانی مەندوبی سـامی سـەبارەت بە ڕەفتاری سیاسی لە گەڵ کورد لەلایەن حکومەتی عیراقەوە. ئەم مەرجانە ئەبێ زەماناتی کافی بن دژی کاری سپایی گەوجانەی حکومەتی عیراق.

لەبابەت ناوچەکانی بارزان و پشدەرەوە، من رونی ئەکەمەوە کە شێخی بارزان و خەڵکەکەی لە چەند ساڵی رابوردودا لە دۆخی یاخیبونێکی پچڕپچڕدا بون و، ناوچەی پشدەر یش هەرگیز نەهێنراوەتە ژێر کۆنترۆڵی بەڕێوەبەرایەتیەوە، بەڵکو وەکو پەناگا لەلایەن باندی عیراقی و ئێرانی و تورکیەوە بەکارهێنراوە، ئەمە یش بۆتە هۆی ئیحراجێکی ئاشکرا بۆ حکومەتی عیراق. هیچ گومانی تیا نیە کاتی ئەوە هاتوە کە هەردو ناوچە بهێنرێنە ژێر بەڕێوەبەرایەتیەکی کاریگەرەوە. ئێمە یش مایلین بە لای موافقەت دا لە گەڵ تۆ کە مەترسی ئەوە هەیە کە هەر کارێکی لەو بابەتەی حکومەتی عیراق، لەم کاتەدا، لەوانەیە لە جنێڤ بە خراپ پیشان بدرێ وەکو ئیجرائاتی سەرکوتانەوە دژی هەستی نەتەوەیی کورد. لەبەر ئەوە ئەبێ ئامادە بین کە مەندوبی سامی ئاگادار کرا کە ئێمە پشتیوانی لە ئەنجامگیریەکانی کۆنفرەنسی بارەگا ئەکەین، بۆ ئەو پێشنیارەی کە لە پێش پەسند کردنی هیچ فراوانکردنێکی ئیجرائات دژی شێخ مەحمود بۆ ئەوەی کاری عەسکەری دژی عەشایەری بارزان و پشدەر بگرێتەوە، ئەبێ ئەم مەترسیەی لەبیر بێ و، تەنیا کاتێ بچێتە ناو کارێکی وەهاوە و، هێزەکانی ئیمپراتۆری هاوبەش بکا، ئەگەر لەو باوەڕەدا بێ کە زۆر زەروریە.

بەشکو وابکەی کە من بزانم ئاخۆ ئەمانە لە گەڵ پێویستیەکانی حاڵەتەکە ئەگونجێن؟ (FO371 ی 15311).

3. 6. 17. لە وەزارەتی دەرەوە بۆ هال (J. H. Hall)

24 ی 3 ی 1931

کادۆگان لە پاریسە، لە بەر ئەوە نامەی ژمارە (88069) ی 20 ی 3 ی 1931 کە بۆ ئەوت نوسی بو، لە بابەت لەشکرکێشی چاوەڕوانکراوەوە دژی کوردەکان، من وەڵامی ئەدەمەوە.

ئەو بە چاکی پەی بەوە ئەبا کە "پاککردنەوە" ی ناوچەکانی بارزان و پشدەر زەروریە، رازیە رێنماییەکانی کە تۆ پێشنیارت کردون بنێردرێن بۆ هەمفریس (Humphrys)، بە شێوەیەکی کافی لە گەڵ پێویستیەکانی حاڵەتەکەدا ئەگونجێ. (FO371 ی 15311).

3. 6. 18. تەلەگرام لە مەندوبی سامی عیراقەوە بۆ سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆلۆنیەکان

ڕۆژی 9 ی 4 ی 1931. لە سەعات 1.52 ی دوای نیوەڕۆی 9 ی 4 دا گەیشتووە.

ژمارە 218 بە ناونیشانی سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆلۆنیەکان، دوبارە بۆ تاران ژمارە 29. تەلەگرامی ژمارە 195 ی من:

حکومەتی ئێران رازیە لەسەر هاوئاهەنگی سپایی کە لەلایەن حکومەتی عیراقەوە پێشنیار کرا بو. لە 5 ی 4 دا ئەفسەری عیراقی فەرماندەی ناوچەی رۆژهەڵات هاوڕێ لە گەڵ موفەتیشی بریتانی هەیئەتی ئەرکانی جەیشی عیراقی، پێکەوە فەرماندەی ئێرانییان لە مەریوان بینی و گەیشتنە رێککەوتنێک بۆ هاوئاهەنگی داهاتوی هێزەکانی ئێران و عیراق. یەکەمین لەشکرکێشی هاوبەش ئەبێ لە 14 ی 4 دا جێبەجێ بکرێ. لە هەمان کاتدا حکومەتی عیراق کە لە پێوەندی دایە لە گەڵ شێخ مەحمود دوا فرسەتیان داوەتێ بۆ خۆبەدەستەوەدان پێش ئەو کاتە. (FO317 ی 15311).

3. 6. 19. رێکەوتن لە گەڵ حکومەتی عیراقیدا

لە پەیامنێرمانەوە

بەغداد، 20 ی 4

ئەم وردەکاریانەی خوارەوە سەبارەت بە دەستگیرکردنی شێخ مەحمود، سەرکردەی یاخی کورد، لە چەند سەرچاوەیەکی نارەسمییەوە کۆکراوەتەوە:

هێزە سەربازییەکانی ئێران لە نزیک گوندی پیرانی سەر سنوری ئێران جێگیر بو بون کە شێخ مەحمود وەک پەناگە هەڵیبژارد بو. ڕۆژی 14 ی 4 ئێرانییەکان ڕایانگەیاند بە نیازن شێخ مەحمود لە خاکی ئێران دەرپەڕێنن. هێزەکانی عیراق پلان و نەخشەیان دانا بو هاوزەمان هێرش بکەنە سەر دیوی سنوری عیراق ئەگەر شێخ هەوڵی پەڕینەوەی دا.

ڕۆژی 12 ی 4 شێخ مەحمود کە داوای کردبو لە خاکی عیراق دا کۆنفرانسێک ساز بکرێت، ڕێگەی پەڕینەوەی پێدرا و بە سواری لە پیرانەوە گەیشتە پێنجوێن و لەوێ لەلایەن موتەسەڕیف، کاپتن هۆڵت و سکرتێری مەندوبی سامی لە خۆرهەڵات پێشوازی لێکرا. پێی ڕاگەیەنرا کە دەبێت بەبێ هیچ مەرجێک خۆی بەدەستەوە بدات بەڵام گرەنتی سەلامەتی خۆی و خێزانەکەی دەدرێتێ. شێخ وتی لەوانەیە پێشنیازەکە قبوڵ بکات بەڵام داوای کرد ڕێگەی بدرێت لە سنوری ئێرانەوە بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لە گەڵ لایەنگران و خێزانەکەیدا هەمو شتێک ڕێکبخات.

ڕۆژی 13 ی 4 هیچ شتێکی نوێ لەبارەی شێخەوە نەبیسترا، هێزەکانی عیراق و ئێران بەردەوام بون لە خۆ ئامادەکردن بۆ هێرشێکی هاوبەش لە ڕۆژی داهاتودا ئەنجامی بدەن. بەیانی ڕۆژی 14 ی 4 هێزەکان لە هەردو دیوی سنورەوە ئامادە بون بۆ جوڵان کاتێک پەیامێکی بە پەلە گەیشتە ئەو ئەفسەرەی فەرماندەیی هێزەکانی عیراقی دەکرد، کەوا لە نیوە شەوی ڕابردوەوە شێخ بە سواری بەرەو پێنجوێن ڕێکەوتوە و لە ماڵێکی بچوکی قوڕیندا نوستوە. پاش کۆنفرانسێک بێ هیچ مەرجێک بە تێکرای مەرجەکانی حکومەتی عیراقی قایل بو، بەڵام داوای کرد کە نابێت هیچ پاسەوانێکی سوپای عیراقی یاوەری بکات بۆ شاری سلێمانی. لەبەر تۆماری شێخ، هەر چۆنێک بوایە پاسەوان شتێکی زۆر پێویست بو. لە بەرامبەر شوێن خستنی سوارەی عیراقی، کە لە بەشێکی ڕێگادا بەرە و سلێمانی پاسەوانی کرد، شێخ مەحمود دەستی کرد بە گریانێکی قوڵ و لە پاسەوانەکە پاڕایەوە بیکوژێت، ئاشکرایە ئەوەی ڕەچاوکردوە ڕۆیشتن بەناو چیاکاندا و لە ژێر پاسەوانیی سوپای عیراقدا سوکایەتی کردنێکە بە کەرامەتی کە ناسرێتەوە.

بە درێژایی ڕێگا بەرەو سلێمانی دیلەکە (شێخ مەحمود) لە هەمو شوێنێک گەورەترین دڵنەوایی و شیوەنی لەلایەن هەموانەوە بۆ کرا، دانیشتوانی سلێمانی یش هاتنە دەرەوە بۆ سڵاو لێکردن و ماچکردنی دەستەکانی. دەستبەجێ گوێزرایەوە بۆ ناو فڕۆکەکە، کاپتن گۆوان و موفەتیشی ئیداری سلێمانی یاوەرییان کردو فڕکەکە بەرەو بەغدادی بردو لەوێ پاش وەستانێکی زۆر کورت، فڕین بەرەو ئوڕی گالدمیل. هەمو گەشتە 600 میلییەکە لە پێنجوێنەوە بە یەک ڕۆژ ئەنجام درا.

لە وانەیە خۆ بە دەسەوەدانی شێخ مەحمود ئەنجامی گرنگ و سەرەکی لێ بکەوێتەوە سەبارەت بە هێمن کردنەوەی کوردستانی باشور. خۆبەدەسەوەدانی شێخ کۆتایی هاتنی، لەوانەیە بۆ ماوەی چەند ساڵێک، بەرەنگاری ڕێکخراو دژ بە حکومەتی عیراق دەگەیەنێت. گومانی تیا نیە، بە هەمو شێوەیەک بەدرێژایی تەمەنی ئەم نەوە و ئیدارەی ئێستا، هەرگیز حکومەتی عیراق لەناو کوردستاندا پشتگیری خەڵک بەدەست ناهێنێت، بەڵام ئەندامە وریاکانی ناو دانیشتوانی کورد درک بەوە دەکەن کە ناعەدالەتی بۆ عامەی خەڵک لەژێر دەسەڵاتی بەغدا کەمتر دەبێت لەوەی دەکرا چاوەڕوان بکرێت ئەگەر یاخی بونەکەی شێخ مەحمود سەربکەوتایە. * (ڕۆژنامەی تایمز، 21 ی 4 ی 1931)

3. 6. 20. نامەی شێخ مەحمود بۆ
سەرۆکی ئەنجومەنی "کۆمەڵەی گەلان"

(عصبە الامم)

پاریس 21 ی مارس 1931

بەرێز جەنابی سەرۆک

شانازی ئەوەم هەیە ترس و شکاتی نەتەوەیەکتان پێ رابگەیەنم کە خـودی خۆتـان خـستوتانەتە ژێـر ئینتیداب و پاراستنی خۆتانەوە، دەشگوترێ ئەوەی ئینتیدابت دەکات، پارێزەریشـتە. ئـەم نەتەوەیـە نەتـەوەی کوردە کە من زۆر شانازی بەوەوە دەکەم بە یەکێک لەوان دەژمێرێم و ئێستا ئەم نەتەوەیە لە بەشـی باشـوری وڵاتی گەورەی کوردان کە بە عیراقەوە لێکنراوە، نیشتەجێیە.

من بە ئەرکی خۆمی دەزانم سەرنجی بەرێزتان بـۆ ئـەو خاڵـە راکێشـم کـە خـاکی کوردسـتانی لێکنـراو بـە عیراقەوە، بە هیچ شێوەیەک وەک "بین النهرین" نەکەوتۆتە ژێر دەستی هیچ یەک لە هێزەکانی دەوڵەتـە یـەککگرتوەکان یان دەوڵەتە هاوپەیمانەکان. کوردەکان خۆیـان لـە 1918 دا چـەکیان هـەڵگرت و هێزەکـانی تورکیـان ناچـار کـرد خاکەکەیان چۆڵ بکەن، سەربەخۆییان راگەیاندو دەوڵەتێکیان دروستکرد کە بەرێوەبەرایەتی وڵاتی بـەناوی "دەوڵـەتی کوردستانی باشور" گرتە دەست. لەو سـەردەمەدا عیـراق پشـێوی تێکـەوتبو، هێشـتا هێزەکـانی یـەککگرتوو (متحـد) و هاوپەیمانی (متفقین) لە ناویدا جەنگیان دەکرد. پاشان بۆ بەدبەختی ئێمە خاکەکەمان بە عیراقەوە لکێنراو ئەوروپاش کە لافی ئەوەی لێدەدا بۆ بەرگریکردن لە ماف و ناپەروەری چـەکی هـەڵگرتوە، لـە بەرامبـەر ئـەم سـتەمە گەورەیـەدا بێدەنگ بو. ستەمێک کە چارەنوس و داهاتوی نەتەوەیەک کە ئەگەرچی نەک بە رەسمی بـەڵام بـە کـردەوە بـو بـوە خاوەن دەوڵەتی خۆی بەستەوە بە چارەنوسی نەتەوەیەکی دیەوە کە نەژاد و داب و نەریت و مێژو و زمان و سـیمایان لەیەک جیاوازە. گەرچی هێشتا جێ‌ی سوپاس بو کە باری ئەم ستەمە گەورەیە بەو بەڵێنـە کـەم بـۆوە کـە "کۆمەڵـەی گەلان" سەبارەت بە بەخشینی خودموختاریەکی تەواو بە کوردستانی باشوری دابو.

لەگەڵ ئەوەشدا کە چەندان ساڵ بەسەر ئەو بەڵێنەدا تێدەپـەرێ، کـەچی نـەک هـەر بەڵێنەکـە جێبـەجێ نەکراوە بەڵکو بە پێچەوانەوە ژیانی خۆمان و ژن و منداڵ و باوکمانمان لەژێر هەڕەشەی ئاگری تۆپ و فرۆکـە بۆمبهاوێژەکان و رەشاش دایە، بەو تاوانەی ئامادەنین ببـین بـە عـەرەب و چـاو لـەرێ‌ی جێبـەجێکردنی ئـەو بەڵێنانەین کە پێمان دراوە.

دەوڵەتی عیراقی هیچ دو دڵ نەبوە لەوەی شاری سلێمانی– پایتەختی کوردسـتانی باشـور – بۆمبـاران بکات و کوردەکانی ئەم شارەی کوشتوە بە تاوانی ئەوەی ئامادە نەبون، بەشداری لە هەڵبژاردنێکدا بکـەن کـە ئەو دەیەوێت بۆ بەدەستهێنانی رەزامەندی سەبارەت بە برپارێـک ئـەنجامی بـدات کـە هـەمو مافـە رەواکـانی کوردان پێشێل دەکا و کۆشکی ئومێد و ئارەزویان بۆ ئایندە، دەرمێنێ.

ئێمە برِوامان وایە ئەم تۆپ و گوللانەی بەسەر قوربانیـانی کـوردی دانیشـتوی کوردسـتانی باشـوردا دەبارێ، لە بنەرەتدا هێرشێکیشە دەکرێتە سەر حەیا و ئابروی "کۆمەڵەی گـەلان"، چونکـە کوردەکـان لـە ژێـر ئینتیدابی ئەو "کۆمەڵە"یەدان، واتە لەژێر پارێزگاری ئەودان.

ئەگەر هێزەکانی دەوڵەتی عەرەبی عیراقی پشتیان بە فرۆکەو سوپاکانی دەوڵەتی ئینگلیز نەدەبەست کە "کۆمەڵی گەلان" ئینتیدابی ئەم سەرزەمینەی بەوان سپاردوە تا بە ناوی "کۆمەڵەی گەلانـەوە" بـەرێوەی بـەرن، ئەوا مێژو دوبارە دەبۆوە و هێرشکردن بۆ بەغداو داگیرکردنی بۆ کوردەکان وەک کاری رۆژانە ئاسان دەبـو. ئێمە ئامادەین و هەمیشەش ئامادە دەبـین لـە بەرامبـەر عەرەبەکانـدا، بـەرگری لـە وڵاتەکـەمان بکـەین، بـەڵام لەبەرئەوەی نامانەوێت توشی روبەروبونەوەیەکی چەکداری بـین لەگـەڵ دەوڵـەتی ئینگلیـزدا کـە بـەناوی ئـەو

"کۆمەڵە" بەرێزەوە هەنگاو دەنێ، ئەوا وامان بەباش زانی بۆ شکاتکردن روبکەینـە "کۆمـەڵی گـەلان" و داوای جێبەجێکردنی ماف و دادپەروەری بین.

بێگومان بە داواکاری ئـەوەی وڵاتـی ئێمـە بـە عیراقـەوە بلکێنـرێ و هەوڵـدان بـۆ رازیکردنمـان بـۆ قبوڵکردنی ئەم لکاندنە بە زۆری چـەک، بـەهیچ شـێوەیەک ئـەو ئاشـتی و ئاسایشـەی کـە "کۆمـەڵی گـەلان" دەیەوێت لەم بەشەی دنیادا بەرپای بکات، دابین ناکرێت. تا ئەو کاتەی چارەنوسـی وڵاتـی کـورد بـە دەسـتی رۆڵەکانی خۆی نەسپێرێ و تا ئەو دەمەی دەوڵەتێکی کوردی بەرێوەبەرایەتی بەشی کوردنشینی ئەم ناوچەیـە نەگرێتە دەست، ئومێدێک بە ئاشتی و ئاسایش لەم ناوچەیەدا نیە. کورد کە خاوەن مێژویـەکی هـەزار سـاڵەن و هەمیشە لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژودا زانیویانە و توانیویانە بـەرگری لـە ژیـان و وڵات و مێـژو و دەزگـا نەتەوەیی‌یەکانی خۆیان بکەن، ئێستا بڕیاریان داوە بۆ بەرگریکردنی چەکدارانە لە خۆیان تا دواکەس بمـرن، بەڵام مل بۆ کۆیلەیەتی عەرەبەکانی عیراق، کەچ نەکەن. ئێمەی کورد دەمانەوێت لەگەڵ هەمو گەل و نەتەوەکاندا دۆست بین و بەرامبەر بە هیچ گەلێکیش رقمان لە دڵدا نیە، بەڵام لە کاتێکدا کە سەربەخۆیی تەنانەت بە هەندێ گەلی سەرەتایی ئەفەریقا وەک لیبریا دەدرێت و لە گەلی وەک ئێمە زەوت دەکرێت کە توانیـوێتی بـە شـەرەف و ئازایەتی و قارەمانێتی و غەریزەی پاڵەوانی و هۆش و زیرەکی خۆی پایەیەکی مەزن لە مێـژوی گەلانـدا بـە دەست بهێنێ، ئیدی ئەمە ستەمێکە کە ناتوانین لێی بێدەنگ بین. بـە تایبـەتی کـە پـێش ماوەیـەک دەوڵـەتی عیراق کە توشی نەخۆشی دەمارگیری توندرەوی نەژادی بوە، هەوڵ دەدا بە پشتیوانی دەوڵەتی ئینگلیـز و بـە هۆی خوێناویترین هەنگاوی جەنگیەوە، بەرگریکردنمان تێکبشکێنێ.

خوێن و ئاگر هەرگیز نەیانتوانیوە و ناتوانن راستیە مێژوییەکان بگۆڕن، سەدان هـەزار کـوردی وەک سەلاحەدین و کەریم خانی زەند بکەن بە عەرەب. نەتەوەی من و خودی خۆشم بە هیچ شـێوەیەک دەمـارگیری ئاینزایی (مذهبی)مان نیەو تینوی خوێنرێژی نین، ئەگەر چەکیشمان هەڵگرتوە تەنها لەبەر ئەوەیە کە ناچاریان کردوین و بەسەریاندا سەپاندوین.

ئێمە خواستی دەسەڵاتگرتن بەسەر هیچ نەتەوە و هیچ وڵاتێکماندا نیە، نامانەوێ ئاغاو سـەرداری هـیچ کەسێک بین، بەڵام ئەوەش قبوڵ ناکەین کە خەڵکانی دی بەسەرماندا زاڵ بـن یـان جگـە لـە خۆمـان سـەردار و ئاغایەکمان هەبێت. ئەمەش خۆی ئامانج و ئایدیاڵێکە کە چەندان هەزار کەس لە کاتی ئەم جەنگی دوایـدا، لـە پێناویدا گیانی خۆیان فیدا کرد. ئەمە جگە لەوەی ئەمە مافێکە کە خودی "کۆمەڵی گـەلان" هـەر لـەم رۆژانـەی دوایدا، بۆی سەلماندوین.

رێگەم بدەن بە دڵنیاییەوە پێتان رابگەیەنم ئەم دۆخی شۆڕشگێڕیەی کـە هۆکارەکـەی دەگەرێتـەوە بـۆ بەدنیەتی دەسەڵاتدارانی عیراق، کۆتایی پێنایەت ئەو کاتە نەبێت کە هەمو مافـە رەواکـانی کـورد بـە رەسـمی بناسرێ و لەبەرچاو بگیرێ.

ئەوەی ئێمە دەمانەوێت دانانە بە سەربەخۆیی وڵاتەکەماندا... واتە "دەوڵەتی سـەربەخۆی کوردسـتانی باشور"دا و بڕین و لەناوچونی هەمو پەیوەندیەک بە دەوڵەتی عەرەبی عیراقەوە. جگە لەمەش پـەیمانی تـازەی نێوان ئینگلیز و عیراق کە کۆتایی بە ئینتیدابی ئینگلیزی بەسەر عیراقدا دێنێ، ئەو راستیە دەردەخات کە ئـەو رێگە چارەیەی پێشنیارمان کردوە، بە تەواوی لۆژیکیە و هیچ رێگەیەکی دەربازبونی لێ نیە.

کۆمەڵی گەلان دەبێ گەر بە سەرنجدان لە کرۆکی روداوەکانیش بوە، بگەرێتەوە بـۆ برپارەکـەی خـۆی کە لە 1925 دا داویێتی.*

لەگەڵ ئەوپەری رێزمدا
شێخ مەحمود بە نوێنەرایەتی
دانیشتوانی کوردستانی باشور

4. کوردو مەلیک فەیسەڵ

4. 1. فەیسەڵ و کێشەی کورد

فەیسەڵ (1883-1933) پیاوێکی ژیر و دنیادیدەی خاوەن تەجروبە بـو. لـە سـەردەمی عوسـمانیدا چەند ساڵێ لە ئەستەمبوڵ بو. زوڵموزۆری نەتەوەپەرستە ئیتیحادیەکانی تورکی دی بـو. لـە کـاتی یەکـەمین جەنگی جیهانیدا، ئەم یەکێ بو لەوانەی شەریف حسەینی باوکی هان دا بۆ راگەیاندنی شۆڕش و هاوکاری لە گـەڵ ئینگلیـز دژی دەوڵـەتی عوسـمانی. بـەهیوای بەدەسـتهێنانی سـەربەخۆیی وڵاتـانی مەشـریقی عـەرەبی. شۆڕشەکەیان جەزرەبەیەکی کوشندەی لە بناغەی دەوڵەتی عوسمانی دا.

دوای تەواو بونی یەکەمین جەنگی جیهانی، حکومـەتێکی عـەرەبی لـە سـوریا دامەزرانـد و خـۆی بـوە مەلیکی. بەڵام هێزی فەرەنسی چوە سەری و حکومەتەکەیان تێک دا و خۆیان بە شکاوی راونا. بریتانیـا بـۆ ئەوەی پاداشتی ئەم بنەماڵەیە بداتەوە، سەبارەت بە هاوکارییان لە سەردەمی جەنگ دا، لە حیجازەوە فەیسـەڵی هێنا، بێ ئەوەی خۆی خەڵکی عیراق بێ یا ئاشنا بێ بە دانیشتوانی عیـراق، عەرشـی عیراقیـان پـێ بەخشـی و کردیان بە مەلیک.

رەنگە فەیسەڵ لە چاو زۆری سیاسییەکانی ئەوسای عـەرەب دا، لـە هـەمویان زیـاتر گیـانی لێبـوردنی نەتەوەیی، دینیی و مەزهەبی تێدا بوبێ و هەوڵێکی زۆری داوە کە میللەتێکی یـەکگرتو لـە دانیشـتوانی عیـراق پێک بهێنێ. بەڵام عیراق کە وڵاتێکی تێکەڵاو بو لە ئێل، نەتەوە، دین و مەزەبی جیاواز، بەم یەک نەخرا. لەدوا ساڵی تەمەنیدا، بە نائومێدییەکی قوڵەوە بەم جۆرە وەسفی میللەتی عیراق ئەکا:

عەرەبییەکەی: "في اعتقادي لا يوجد شعب عراقي بعـد، بـل توجـد تكـتلات بشـرية خاليـة مـن فكـرة الوطنية، مشبعة بتقاليد و اباطيل مذهبية لا تجمع بينهم جامعة، سماعون للسؤ، ميالون للفوضى، مسـتعدون دائمـا للانقضاض على اية حكومة كانت".

کوردییەکەی: "بە باوەڕی من هێشتا شتێک نیە پێی بـوترێ گـەلی عیـراق، بـەڵکو چەنـد تۆپـەڵێکی مرۆیی هەیە کە بیری نیشتمانپەروەرییان تیا نیە، پڕە لـە نـەریت و پڕوپـوچی مـەزەبی، شـتێک نیـە کۆیـان بکاتەوە. بۆ خراپە گوێ قوڵاغن، حەزیان لە ئاژاوەیە، هەمیشـە لەسـەر پـێن بـۆ پـەلاماردانی حکومـەت، ئیتـر هەرحکومەتێ بێ."

فەیسەڵ، تەجروبەی ئیتیحادیەکانی لەبەر چاو بو کە چۆن بو بە هۆی ڕەنجاندنی گەلانی نەتورکی ناو دەوڵەتی عوسمانی. لەم بارەیەوە لەو میوانداریەدا کە بۆ مەندوبی سامی کرد، لە وتارەکەیدا وتی: "ئیمپراتۆریەتی عوسمانی هەڵوەشا چونکە سیاسەتێکی نەتەوەیی توندڕەوی گرت بو، لەبەر ئەوە عیراق بەرامبەر بە کورد سیاسەتێکی وەکو ئەو ناگرێ" هەروەها وتی: "باوەڕم وایە کە یەکێ لە گەورەترین فرمانەکانی عەرەبێکی عیراقی ئەوەیە، هانی برای کوردی عیراقی بدا سور بێ لەسەر نەتەوەکەی خۆی و، بێتە ژێر ئالای عیراقەوە".

لێکۆڵەرەوەیەکی عیراقی نوسیویێتی: "هەڵوێستی مەلیک فەیسەڵ لە کێشەی کورد، لەوەدا کورت ئەکرێتەوە پێ دابگرێ لەسەر مانەوەی ناوچەی کورد بە بەشێکی لەجیابونەوە نەهاتوی عیراق لە چوارچێوەی (الحکم الذاتي) دا. قەناعەتی تەواوی هەبو کە کورد ئەبێ هەمو مافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی خۆی هەبێ". لە سەرچاوەیەکی ئینگلیزی یشەوە ئەگێڕێتەوە کە مەلیک فەیسەڵ لە ئابی 1923 دا بە شێخ مەحمودی وتوە لە گەڵ ئەوەیە کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عیراقدا، حوکمی زاتی بدرێتێ. لەو کاتەدا کە ئەم باسی ئەکا، شێخ مەحمود لە شۆڕش دا بوە. هیچ سەرچاوەیەکی تری بەردەست پشتیوانی ئەم ئاگاداریە ناکا. یان ئەگەر ئەو کاتەیش فەیسەڵ بیرورایەکی وەهای هەبوبێ دوایی گۆڕیویێتی. فەیسەڵ لە مافی یەکسانی هاولاتێتی و، بەکارهێنانی زمانی کوردی زیاتر تێ نەپەڕیوە بۆ سەلماندنی مافی سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی، چ جای ئۆتۆنۆمی. ئەمە یش لەو گفتوگۆیەدا باشتر رون ئەبێتەوە کە لە گەڵ مەندوبی سامیدا کردویەتی، بەراشکاوی مەترسیی خۆی لەوە پیشان ئەدا کە مەسەلەی کورد لە عیراقدا ببێتە هۆی تێکدانی نێوانی عیراق لە گەڵ دراوسێکانی: تورکیا و ئێران و سەرەنجام عیراق لە شەڕەوە بگلێنێ. لە پەراوێزی ناسینی ڕەسمیی زمانی کوردیدا، لای وابوە کە دانی هەر ئیمتیازێک بە کورد، ئەبێ بەهۆی ئەوەی داوای ئیمتیازی زۆرتر بکەن، تا ئەگا بە داوای سەربەخۆیی.

4 .2. قانون اللغات المحلية

یەکێ لەو کارانەی نوری سەعید بە ڕەزامەندی مەلیک فەیسەڵ، لەسەر داوای کاربەدەستانی ئینگلیز، ئەنجامیدا، دانانی قانونێ بو بۆ ناسینی زمانی کوردی بە ڕەسمی کە بە ناوی (قانون اللغات المحلية) وە لە 23 ی 4 ی 1931 دا دەری کرد. پێش ئەو یش سەروەزیرانی پێشو، عەبدولموحسین سەعدون لەبەردەم مەجلیسی نوابدا ئەم مافانەی بۆ کورد سەلماند بو، ڕێنوێنی جێبەجێکردنی نارد بو بۆ وەزارەتەکانی.

مەبەست لە دەرکردنی قانونەکە، دەمکوتکرنی داواکارانی مافی نەتەوەیی کورد و خۆشکردنی زەمینەی لەشکرکێشی بو بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی شێخ مەحمود و هەر جوڵانەوەیەکی چەکداریی تری کورد. حکومەتی بریتانی ئەیویست مافی سیاسی کورد بۆ دامەزراندنی حکومەتی تایبەتی خۆی، بگۆڕێ بۆ کاروباری دامەزراندنی فەرمانبەرانی کورد و بەکارهێنانی زمانی کوردی لە قوتابخانە، دادگا و دائیرەکانی هەندێ ناوچەی کوردستاندا، بەتایبەتی لەو شوێنانەدا کە جوڵانەوەی نەتەوەیی کوردی تێدا بەهێز بو. بێگومان ئەم کارانە بەشێ بون لە مافەکانی کورد، بەڵام نەیئەتوانی نیشتمانپەروەرانی کورد تێر بکا و نەیئەتوانی کێشەی نەتەوەیی کورد چارەسەر بکا.

لە گەڵ هەمو ئەوانە یشدا (قانون اللغات المحلية) کە لەسەر پێشنیاری ئینگلیز و بە پرس و ڕای ئەو دەرچو، چەندین کەموکوڕی تێدابو:

1. قانونەکە لەباتی ئەوەی دان بە زمانی کوردی دا بنێ وەکو زمانێکی نەتەوەیی (لغة قومية)، بە زمانێکی ناوچەیی (لغة محلية) لە قەڵەمی داوە. هەر بۆ ئەم مەبەستە یش ئازادی داوە بەکوردەکانی بادینان، لەباتی زمانی باوی نوسینی کوردی عیراق، لەهجەی تایبەتی خۆیان بەکار بهێنن.

2. ناوچەی بەکارهێنانی تەسک کردۆتەوە.

لە گەرمیان، هیچ کام لەو ناوچانەی نەگرتۆتەوە کە ئەو زەمانە چالاکەکانی کورد داوایان کردوە بەناوی لیوای باجەلانەوە دروست بکرێ لە قەزاو ناحیە کورد نشینەکانی لیواکانی دیالەو کوت: خانەقین، کفری، مەندەلی، بەدرە...

لە بادینان: قەزای سنجار و...

3. هیچ کۆرێکی زمانەوانی بۆ گەشەپێدانی زمانی کوردی دروست نەکرد، وەکو بۆ زمانی عەرەبی دامەزراند.

تۆفیق وەهبی کە زمانەوانێکی شارەزا بو، لە یادداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ئەڵێ ئەم قانونە ئاژاوەی زمان دروست ئەکا.

دواتر، ئەم قانونە بەکردەوە تەنیا لە لیوای سلێمانی و چەند جێیەکی کەمی هەولێردا جێبەجێ کرا. ناوچە کوردنشینەکانی لیواکانی کەرکوک، موسڵ، دیالە و کوت بێبەش کران، بەڵکو لەو ساوە ئیتر حکومەتی عیراق کەوتە دانانی رێوشوێنی دەرکردنی کورد و نیشتەجێ کردنی عەرەب لە هەندێ شوێنی گرنگی کوردستاندا.

رەوتی سەلماندنی زمانی کوردی، لەلایەن حکومەتی عیراقەوە، وەکو زمانێکی رەسمی و، هەوڵەکانی کورد خۆی و هەڵوێستی جیاوازی کاربەدەست و سیاسی و رۆژنامەوانەکانی عەرەب و گفتوگۆکانی ناو هەردو مەجلیسی نواب و ئەعیان و، لێدوانی رۆژنامەوانەکانی بەغداد و، بیروبۆچونی کاربەدەستانی بریتانی و هەڵوێستیان لەم کێشەیەدا، خۆی باسێکی تایبەتیە ئەهێنێ لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆی بۆ تەرخان بکرێ.

4. 3. جەیشی عیراق

لە کۆنفرەنسی قاهیرەدا، بریتانیا بۆ ئەوەی ئەرکی سوک و مەسرەفی کەم بێتەوە، بڕیاریدا لە عیراق جەیشێک پێک بهێنرێ. ئەم هەواڵە نەتەوەپەرستەکانی عەرەبی خۆشحاڵ کرد. دوای دامەزراندنی حکومەتی عیراق و تەتویجی فەیسەڵ بە مەلیکی عیراق، یەکێ لە هەوڵەکانی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب و فەیسەڵ بۆ دامەزراندنی جەیشێکی بەهێز، لەرێگەی تەجنیدی ئیجباریەوە، تەرخان کرا. قانونی تەجنیدی ئیجباری مشتومرێکی زۆری دروست کرد. عەشایەری جنوب بە توندی دژی بون. زۆری نائیبەکانی کورد یش دژی راوەستان، بە رواڵەت لەبەرخاتری عەشایەری کورد و، لە راستیدا لەبەر خاتری ئینگلیز. چونکە لەو کاتەدا ئینگلیز تەجنیدی ئیجباری پێ باش نەبو. بەڵام سەرەنجام کرا بە قانون و سەپێنرا.

هەر لە سەرەتاوە بریتانیا ئەرکی پاراستنی عیراقی بەرامبەر هەڵگەرانەوەی ناوخۆ و، دەستدرێژی دەرەکی گرتبوە ئەستۆ. راستیەکەیشی عیراق هیچ مەترسیەکی راستەقینەی هێرشی دەرەکی: تورکیا لەلای سەرویەوە و، وڵاتانی خەلیج لەلای خوارویەوە و، ئێران لەلای رۆژهەڵات و، سوریا لەلای رۆژئاوایەوە لەسەر نەبو.

لێکۆڵەرەوەیەکی عیراقی نوسیویەتی: "مەلیک پێی باش نەبو پەنا بۆ هێزی بریتانی بەرێ تەنانەت ئەگەر عیراق بە تەنگوچەڵەمەیەکی ناوخۆیشدا بڕۆیشتایە. لای وابو ئەگەر عیراق نەتوانێ ئاسایشی ناوخۆی بپارێزێ، شایستەی سەربەخۆیی نیە". نوسەر لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "فەیسەڵ سەیری لێ هات بریتانیا بە تەما بێ حکومەتی عیراق داوای یارمەتی جەنگی لێ بکا بۆ سەرکوتکردنی عیراقیەکان".

بێگومان ئەم بۆچونە راست نیە، چونکە:

1. فەیسەڵ نەک هەر پەنای بۆ بریتانیا بردوە یارمەتی جەنگی بدا بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی عیراق و سەرکوتکردنی هەمو پشێویەک، بەڵکو بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی (1931) ی شێخ مەحمود پەنای بردۆتە بەر ئێران و، بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی (1932) ی شێخ ئەحمەدی بارزانی پەنای بردۆتە بەر تورکیا.

2. مەلیک فەیسەڵ لەو یادداشتەدا کە پێش مردنی بـۆ هەنـدێ لـە سیاسـیەکانی عیراقـی نوسـیوە، بـە داخەوە باسی لاوازیی جەیش ئەکا، ئەڵێ ئەبێ جەیشێکمان هەبێ ئەگەر لە یەک کاتدا لە دو شـوێنی دور لـە یەکتری عیراقدا ئاژاوە هەڵگیرسا، بتوانێ هەردوکیان بەیەکەوە بکوژێنێتەوە.

ئەرکی سەرەکی ئەم جەیشە هەر لە سەرەتاوە، وەکو مەلیک فەیسەڵ ویستی، پاراستنی دەوڵەتی عیـراق بـو لە مەترسی ناوەکی کە یەکێ لە هەرە گرنگەکانیان مەترسـی کـورد بـو. لـە دوای داگیرکرنـی سـلێمانی، جەیشـی عیراق خۆشترین دەشتی سلێمانی کە کانی ئاسکان بو، کردی بـە سـەربازگەیەکی هەمیشـەیی. هێزێکـی گـەورەی تێدا کۆکردەوە، فەرماندەیی ناوچەی رۆژهەڵات (امریـة المنطقـة الشـرقیة) ی لـێ دانـا. بـەڵام ئـەو جەیشـەی کـە فەیسەڵ بە یارمەتی ئینگلیز بۆ پارێزگاری رژێمی پاشایەتی و سـەرکوتکردنی هەڵگەرانـەوەی نـاوخۆ، بەتایبـەتی هی کورد، دروستی کرد، ئەگەر چی لە دامرکاندنەوەی دڕندانەی شۆڕشەکانی کـوردا، لـەو رۆژەوە (فـەوجی ئیمـام موسای کازم) یان دامەزراند تا سەر، هیچ درێخیەکی نەکرد، بـەڵام هـەمان جـەیش لـە 1958 دا تـۆوی مـەلیک و نەوە و وەچەکانی بڕیەوە. ئەو دڕندەیەی ئەو بەخێوی کرد، پێش هەرکەس سەری منداڵەکانی خۆی خوارد!

4. 4. فەیسەڵ، مەلیکی سلێمانی

سلێمانی گرێیەکی خڕ بو لەسەر دڵی فەیسەڵ. لەو پرسە گورگانەیەدا کە ئینگلیز لە سلێمانی کردی بـۆ ئەوەی بخرێتە سەر عیراق، خەڵکی سلێمانی بە (لام باش نیە) وەڵامیان دایـەوە. لـە 20 ی جـولای 1921 دا کە حاکمی بریتانی ئەشرافی سلێمانی بانگ کرد، لێیان بپرسێ: "...ئایا کوردی لیوای سلێمانی بـۆ مەلەکیـەتی ئەمیر فەیسەڵ رەئی ئەدەن یان نا؟ لە لایەنی کۆمەڵەکەوە جواب درایەوە: چونکە لیوای سـلێمانی جیـاوازە لـە حکومەتی عیراق، پێویست نیە رەئی بـدەن بـۆ دانـانی مـەلیک. لەبـەر دوری لـە ئێمـەوە کـردەوە و چـۆنێتی (حەزرەتی ئەمیر فەیسەڵ) یش نەناسراوە، جا لەبەر ئەوە بۆمان نیە لەو روەوە بدوێین!"

ساڵی 1924 فەیسەڵ کە هاتە کەرکوک، بۆ یەکەم جار ئالای عیراقی لێ هـەڵکرد. بـەڵام لەبـەر بـونی شێخ مەحمود لە ناوچەکەدا نەیتوانی سەردانی سلێمانی بکا. ئەمجارە ئیتر رێگەی بۆ تەخت بوبو، بە (خەیاڵی رەحەت) هاتە سلێمانی و پێشوازی شاهانەی لێ کرا. بەم بۆنەیەوە شیعر و سرود خوێنرانەوە. ئەو یش یەکێ لە بەناوبانگترین وتارەکانی لەم بۆنەیەدا دا، وتی: "دین بۆ خوایـە و نیشـتمان بـۆ هـەموان". ئـەم سـەفەرەی فەیسەڵ بۆ ئەوە بو کە نیشانی بدا ئیتر سـلێمانی یـش وەکـو هـەمو لیواکـانی تـر، بەشـێکی لـە جیابونـەوە نەهاتوی مەملەکەتی عیراقە. لە وتارەکەیدا بەم بۆنەیـەوە وتـی: "هـیچ شـوبهەی نیـە کـە هـەر یـەک لـە ئێـوە دەیزانێت کە حکومەتی عیراق قبوڵی تەجزیئە و تەفریق ناکا، وە بە ئیعتیباری عوموم حکومـەتی عیـراق بۆتـە جوزئێکی لایەتەجەزەئی، لەبەر ئەمە مەحاڵە کە سـەکەنەی ئەلویـەی جنوبیـە بتـوانن، بـێ ئـەوەی ئـەم لیوایـە جوزئێک لە وەتەنەکەیان و بەدەستیانەوە بێت لە ئەمنیەتا بژین و کەزا موستەحیلە بۆ ئـەهالی ئـەم لیوایـە کـە یەک رۆژ بتوانن، بە هەر شکڵ و وەزعیەتێک بێت، بە جیا لەوەتەنی عیراقـی و لـە بـرا عیراقیـەکانیان بـژین. ئەمە حەقیقەتێکی ئەوەندە ئاشکرایە کە هەمو عیراقیەک دەیزانێت و ئەقوامی سائیرە یش ئیشـتیراکیان ئـەکا. لەسەر ئەم ئەساسە حکومەتی عیراقیە تەئەسوسی کردەوە و لە ئیستیقبالێکی نزیکا لەناو ئومەمی سائیرەدا بـە ئیستیقلال و وەحدەتەوە ئەخذی مەوقیع ئەکات ".

هەر لەم سەفەرەی دا سەردانی هەڵەبجە یشی کرد. ئینجا گەرایەوە بۆ پایتەخت.

4. 5. نە ئەو بەهارە و نە ئەو هەوارە

دوای خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود، موزاحیم پاچەچی، وەزیری ناوخۆی عیراق، لە نیسـانی 1931 دا چو بۆ سەردانی سلێمانی. لە وتارەکەی دا بۆ خەڵکی سلێمانی وتی:

"لە بەعزێکم بیست — و تەرەفداری باوەڕ پێ کردن نیم - بەعزێ لە برا کوردەکانمـان مەزبەتـەیان بـۆ بەعزێ جێگا تەقدیم کردوە، لەو مەزبەتانەدا بەیانیان کردوە کە حکومەتی عیراقیـە لـە خسـوس کوردەکانـەوە موخالەفەتی تەوصیاتی عیصبەتول ئوممەی کردوە، لەبەر ئەوە تەلەبی تەئلیفی حکومەتێکی کوردییەیان کردوە لە ژێر حیمایە و ئینتیدابی بریتانیادا".

"رجا ئەکەم ئەوەی کە بیستومە راست نەبێ، چونکە بە راسـت دەرچـونی زۆر موتەئـەثیرم ئـەکات بـە صیفەتی ئەوەی کە دۆست و برایەکی ئوممەتی کوردم، بەوەی کە شوهرەت و شەرەفی لەکەدار بکات".

"تەوصیاتی عیصبەتول ئوممەم مەعلوم وا زانراوە ئەگەر موقارەنەی بکەن لەگەڵ ئـەوەی کـە لـەم وڵاتـەدا جاریە و تەتبیق کراوە، بۆتان مەعلوم ئەبێ کە حکومەتی عیراقیە هەرچی لەسەری بە فـەرض گیـراوە، هـەموی ئیجرا کردوە و لە حوسنی نیەت و ئیخلاصیدا لێی زیاد کردوە".

پاش پاچەچی مەلیک فەیسەڵ چوە سـلێمانی. بـەراوردی ئـەم سـەردانەی پاچـەچی و مـەلیک لـە گـەڵ سەردانی ئەمیر غازی لە تەمموزی 1930 دا و، دوای ئەو سەردانی وەفدی وەزاری لـە ئـابی 1930 دا، دەری ئەخەن کە چ گۆرانێکی بنەرەتی بەسەر کەشی سیاسی ئەم ناوچەیەدا هاتوە، جوڵانەوەی کورد لە چ قۆنـاغێکی تێکشکان و نائومێدیدا بوە.

سەرانی کورد لە سلێمانی، بۆ پێشوازی لە غازی و دوای ئـەو لـە وەکیلـی سـەرۆکی وەزیرانـی عیـراق و وەکیلی مەندوبی سامی، پێشتر بەیانی سیاسییان دەرکرد بو، خواستە نەتەوەییەکانی کوردیـان تێـدا رون کردبوەوە، بە خۆپیشاندانی سیاسی پێشـوازییان کـردن، لـە گفتوگۆکـاندا داوای سـەلماندنی مـافی کوردیـان ئەکرد بۆ دروستکردنی حکومەتێکی کوردی لە ژێر چاودێری کۆمەڵەی گەلاندا.

بەڵام ئەمجارەیان مناڵانی مەکتەبەکان و، موچەخۆرەکانی حکومـەت بـۆ پێشـوازی رۆتینـی و گـۆرانی وتن بە باڵای مەلیک دا برابون، خواستەکان یش بریتی بـون لـە: تکـای لێبـوردنی گیراوەکـان و، کردنـەوەی هەندێ رێگا لە نێوان سلێمانی و قەزاکانیدا...

ئەم قۆناغەی ژیانی سیاسی کورد لە عیراقدا قۆناغێکی سەختە.

کاری پارلەمانتارانی کورد لە مەجلیسی نوابی عیراقیدا بە هەڕەشە بێدەنگ کرا بو. خەباتی سیاسـی ناوشاری خەڵک لە 6 ئـەیلولدا لـە خـوێن و زینـداندا نقـوم کـرا بـو. خـەباتی چەکـداریی شـێخ مـەحمود و هاوکارەکانی بە تێشکان و خۆ بەدەستەوەدان تەواو بوبو. عەریزەی گەورەکانی کورد بۆ کۆمەڵەی گەلان بە رەت کردنەوە وەڵامی درا بوەوە... ئەمانە نائومێدییەکی قوڵیان لـە دەرونـی چالاکـەکانی کـوردا روانـد بـو. زۆری ئەوانەی بەشداری جوڵانەوەی سیاسیی کورد بون تەکینـەوە. هەنـدێکیان لـە دەزگـای بەرێوەبەرایـەتی عیراقدا بە فەرمانبەر دامەزران. هەندێکیان خەریکی بازرگانی و کارو کاسپی بون. بەکورتی، لە ژیانی گشـتی کشانەوە و خەریکی دابینکردنی ژیانی تایبەتی خۆیان بون.

4. 6. بەڵگەکانی: کورد و مەلیک فەیسەڵ

4. 6. 1. چاوپێکەوتنی مەندوبی سامی و مەلیک فەیسەڵ

تێبینی لەسەر چاوپێکەوتنی مەندوبی سامی لە عیراق لە گەڵ مەلیک فەیسەڵ لە 20 ی مەی 1930 دا.

کوردەکانی عیراق

مەندوبی سامی بە بیر خاوەن شکۆی هێنایەوە ماوەیەک لە مەوبەر موافەقـەتی کـرد بـو دواتـر پرسـی کوردەکانی عیراق باس بکەن. لەو کاتەوە، هەلی بۆ رەخسا لێکۆڵینەوە لە پرسەکە بکا، وەکـو پێشـنیاری کـرد بو بە زویی بچێ بۆ گەشتێ لە ناوچە کوردیەکان دا. لای وایە باش ئەبێ ئەگەر خاوەن شـکۆ موافیـق بـێ،

مەسەلەکە باس بکەن. درێژەی بە قسەکانی دا، حکومەت کارێکی باشی کردوە بەیانی دەرکـردوە نیـازی هەیـە قانونێک دەربکا کوردی بکا بە زمانی رەسمی لە ناوچە کوردییەکان دا، بـەڵام لای وایـە درکاندنـەکانی تـری سەرۆکی وەزیران دەربارەی دامەزراندنی فەرمانبەران لە ناوچە کوردییەکان دا... کە مەرج بێ بە رەگەز کـورد بن بەڵکو تەنیا کوردی بزانن، بۆ نمونە پێویست ناکـا، ئەبوایـە دوابخـرێ بـۆ دوای جێبـەجێکردنی قـانونی پەیماندراو.

مەلیک وتی بە تەواوی موافیقە کە حکومەتی عیراق رێگـە بـدا بـە بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی وەکـو زمانێکی رەسمی، بەڵام ترساوە لە چالاکییەکانی ژمارەیەک لە کۆمەڵە سیاسییە کوردییـەکان کـە بونیـان لـە عیراق دا ئەترسێ زەرەر بدا لە پێوەندییـەکانی عیـراق لـە گـەڵ ئێـران و تورکیـا. گـەورەترین جیـاوازی لـە بۆچونەکانی حکومەتی عیراق و بارەگادا، ئەوە بو حکومەتی عیراق قەناعەتی وایە ئەو ئازارشـکێنانەی ئێسـتا پێشنیار کراون، بۆ ماوەیەکی درێژ کورد رازی ناکەن، دوای هەمو (تنازول)ـێک داواکانی ئەوان زیاد ئەکا، تـا لە دواییدا دەس ئەکەن بە تێکۆشان بۆ یەکگرتنەوە و سەربەخۆیی کـە لەوانەیـە عیـراق لـە شـەڕەوە بگلێنـێ لە گەڵ ئێران و تورکیا. لەلایەکی ترەوە بارەگا لای وایە کە ئەشێ کورد وەکو سکۆت لـە بریتانیـای گـەورەدا رەفتاری لە گەڵ بکرێ، بەڵام جیاوازی لە پایەی ئەم دو گەلەدا ئەوەندە گەورەیە کە بەراورد کردنێکـی نەشـیاو بێ بۆ ئەوەی ببێتە رێ پیشاندەری سیاسی.

مەندوبی سامی رونی کردەوە کە بە تەواوی بە سنورداری هەر بەراوردێک ئەکا لـە نێـوان هەڵوێسـتی سکۆت لە مەملەکەتی یەکگرتو و کورد لە عیراق دا، بەڵام مۆراڵی پێوەندی بریتانی لە گەڵ سکۆت ئەو رەفتـارە هەڵسەنگێنراوە، لە گەڵ سەلماندنی مافی پاراستنی کەسایەتی نەتەوەیی و نەریتەکانی خۆیان هـەمویانی یـەک خستوە بە نزیکی لە گەڵ ئینگلیز، ئەو لای وایە کە سیاسەتێکی وەها بەرامبەر بە کورد، هەمان ئەنجامی ئـەبێ بۆ عیراق.

ئەگەرچی خاڵی سەرەکی ئەو ئەوە بو کە شتێکی بنچینەییـە حکومـەتی عیـراق ئـەو بەڵێنانـە بـەجێ بهێنێ کە بە کوردی داون. ئەو سیاسەتەی کە راگەیەنراو بو سیاسەتێکی دروسـت بـو، بـەڵام ماوەتـەوە سـەر ئەوەی ببینرێ کە جێبەجێ ئەکرێ.

خـاوەن شـکۆ وتـی بـە تـەواوی موافیقـە لـە گـەڵ مەنـدوبی سـامی، بـەڵام هێشـتا وا هەسـت ئـەکا چالاکییەکانی کۆمەڵە سیاسییە کوردییەکان سـەرکوت بکـرێن چونکـە زەرەر لـە عیـراق و زەرەر لـە کـورد خۆیشیان ئەدەن.

مەندوبی سامی بیری خاوەن شکۆی خستەوە کە کارێکی خێرا بکـرێ لـە لایـەن بارەگـا و حکومـەتی عیراقەوە، بۆ ئەوەی رێ بگرن لەوەی عیراق بەکار بهێنرێ وەکو پەنجەی پیلانـی پـان - کـوردی دژی دۆسـتە دراوسێکانی، بەڵام رونی کردەوە لە کاتێکدا کە موافیقە لەسەر ئـەوەی هانـدانی دوژمنانـە دژی دراوسـێکانی سەرکوت بکرێن، لای وایە پێویستە جیـاوازی بکـرێ لـە نێـوان ئـەو کۆمەڵـە سیاسـییانەدا کـە ئـەو جـۆرە چالاکییانە ئەکەن لە گەڵ ئەوانەی کە ئامانجەکەیان داکۆکی رەوایـە لـە بەرژەوەنـدی کـورد لـەناو عیـراق دا. لەهەمان کاتدا خاڵی گرنگی راستەقینە بە کردەوە ئەوەیە کورد نائومێد نەبن لەو بەڵێنانەی عیراق پێی داون. ئـەو بەڵێنانـە ئـەبێ ئەوەنـدەی بکـرێ بـە زویـی، بـەجێ بهێنـرێن: لـە روی سـەرەتایییەوە قـانونی زمـان و دروستکردنی ناوچەی پەروەردەیی کوردی.

مەلیک موافیق بو، وتی هیوادارە کە مەندوبی سامی ئاگاداری بکا، ئەگـەر لای وابـو حکومـەتی عیـراق دوا کەوتوە لە بەجێهێنانی پەیمانەکانیدا بەرامبەر بە کورد. (FO371 ی 14521).

4. 6. 2. بەیانی رەسمی

زمانی کوردی زمانێکی رەسمی‌یە: وەزارەت پاش ئەوەی کاروباری گرتە دەس، ئەیەوێ بایەخ بدا بەو شتانەی گرنگ و دڵنیاکەری ئارەزو و ئاواتەکانی گەلن. لەوانە هەندێ مەسەلە کە پێوەندی‌یان بە بەشێ لە دانیشتوانی لیواکانی سەرەوە هەیە، لەبەرئەوە بڕیاریدا کە لائیحەیەکی قانونی حازر بکا و بیخاتە بەردەم کۆبونەوەی هاتوی مەجلیسی ئوممە تا زمانی کوردی بکا بە زمانێکی رەسمیی لە شوێنە کوردی‌یەکاندا بەپێی مادەی 17 ی قانونی ئەساسی. حکومەت گەرەکێتی پێڕەوی بەرنامەیەک بکا لە گەڵ گیانی ئەو بەڵێنانەدا بگونجێ کە پێشتر دابوی بە کوردەکان لە عیراق دا. (البلاد، ع 128، 10 ی 4 ی 1930)

4. 6. 3. هەنگاوێکی ئومێدبەخش و مژدەیەکی خۆش بۆ کوردەکان

لەناکاوا غەزەتەکانی بەغداد، مژدەیەکی بە هەمو مەناتیقی کوردەواریدا بڵاو کردەوە و هەمو میللەتی کورد لە خۆشی ئەم خەبەرە و ئەم مژدەیە وەکو گوڵ گەشانەوە و عومومی کەوتنە شایی و کەیفخۆشیەوە.

ئەم مژدەیە ئەمەندە موهیم و خۆش بو کە ئەوەڵەمین ئارەزویەک کە کوردەکان مودەتێکی زۆر ئینتیظاری ئەکەن، هێنایە جێ.

وا ئاشکرا حکومەت رەسمەن ئیعتیرافی کرد بە رەسمیەتی زمانی کوردی و بۆ ئەو قیسمە کوردەواریەی کە لەگەڵ عیراقا ئەژین. وە ئەم ئیعتیرافە و ئەم قەرارە صفەتێکی مەشروعیەتی پێ ئەدرێ، ئەکرێ بە قانون و لە ئەوەڵەمین ئیجتیماعی مەجلیسی ئوممەت دا تەصدیق ئەکرێ و بەم سەبەبەوە کوردەواری نائیلی حەقێکی مەشروعی خۆی ئەبێ.

عومومی کوردەواری بەرامبەر بەم قەرارە و بەم خەبەرە بەجان و دڵ تەشەکوری حکومەت وە بیلخاصە قابینەی عالی و عالەی نوری پاشا ئەلسەعید ئەکات. حەقیقەتەن لە هەمو کوردێکەوە مەعلوم بو کە ئەم قابینەیە فکرێکی عالی هەیە و ئەیەوێ بۆ بەرز و بڵندی عیراق ئەو ئەسبابانە مەحو بکاتەوە کە هەتاکو ئێستا ئەم دو میللەتەی لەیەک دڵگیر کرد بو، وە لێی مەعلوم بو کە ئیتیحاد و یەک فکری و یەک وجودی ئەم دو میللەتە بەوەوە ئەبێ کە محافەزەی حقوقی میللی و عەنعەناتی کوردەکان بکرێ. وا شوکر ئەم قابینە تازەیەمان بۆ ئەم غایەیە ئەوەڵەمین خەطوەی هاویشت و بەرامبەر بە حکومەتی عیراق مەحەبەتێکی تەواوی خستە دڵی کوردەکانەوە.

هەرچەند لەپێشەوە پێویست بو موافیقی قەراری عیصبەتول ئومەم و ئیعترافاتی عیراق ئەم حقوقە بە کوردەکان بدرێ، بەڵام هەتاکو ئێستا فیعلەن لە بەعزێ مەناتیقی کوردییەدا موهمەل مابوەوە و عەمەلی پێ نەئەکرا و ئارەزوی کوردەکان نەهێنرا بوە جێ، عەلاوەتەن ئەم مەسئەلەیە کەسبی قانونیەتی نەکرد بو، بەم سەبەبەوە ئیتیحادێکی تەواو لە بەینی ئەم دو میللەتەدا پەیدا نەبو بو.

ئێستا کە قابینەی عالی و عالەی نوری پاشا ئەلسەعید، لە پێش هەمو شتێکا دەرکی بەمە کرد و، ئەسبابی ئەم عەدەمی مەحەبەتەی بەینەی دۆزیەوە، حەقیقەتەن وەکو بۆ عیراق بە خەطوەیەکی گەورە عەد ئەکرێت، ئیلەل ئەبەد کوردەکانیشی مەمنون کرد و بەم سەبەبەوە ئیتیحادێکی تەواوی خستە بەینی ئەم دو میللەتەوە.

کوردەواری هەمو وەقتێک بە دڵ و بە گیان ویستویانە کە لەگەڵ عەرەبا ئیتیحاد و تەوحیدی مەساعی بکەن و بەم سایەیەوە حکومەتێکی چاک و مونتەظەم بە ناوی عیراق وە بێننە وجود و دائیمەن هەمو فەردێکی کورد ئەهمیەت و لزومی ئیتیحادی کورد و عەرەبی دەرک کردوە.

لەم عەصری میللیەتەدا کوردیش هەمو وەقتێک شعورێکی پاک و بڵندی میللی تیا مەوجودە، هەروەکو ئارەزومەندن بۆ ئیدامەی یەکێتی لەگەڵ عیراقا – عەرەب دا لە عەینی زەمان دا بە ئیشتیاق و پەرۆشێکەوە ئەیشیانەوێ محافەزەی هەمو عەنعەناتی میللیە و شەرافەتی قەومیەی خۆیان بکەن.

بینائەن عەلەیهی وەکو ئەم قابینە تازەیە ئەم نوقتـەی ئیتیصـال و ئیتیحـادەی دۆزیـەوە لازمیشـە ئیتـر لەمەودوا بە دائیمی سەعی بکرێ بۆ ئیتیحادی ئەم دو جەرەیانە و بە دانی حقوقێکی مەشروعەی میللەتی کـورد ئیتیحادێکی تەواو لە بەینی ئەم دو میللەتەدا تەئمین بکرێ کە نەتیجە لەم ئیتیحاد و مـەزجی ئـەم دو میللەتـەدا کیتلەیەکی موتەفیقە و یەک غایە بهێنرێتە وجود، ئەمەیش هەر بـەم جـوزئی ئیهتیمامـەوە دێتـە وجـود، فائیـدە و مەنفەعەتی ئەم ئیتیحادە بۆ تەرەفەینە، بۆ هەردولا ئەبێ بە مـوجیبی بـەرز بونـەوە، باخسـوس بـۆ تـەرەقی و تەعالی ئەم حکومەتە گەنجەی عیراقە ئەهمیەتێکی حەیاتیەی هەیە.

چونکە بە واسیتەی دۆستایەتی قەومێکی جەسورو جەنگاوەری وەکو کوردەوە دائیمەن حدودی شەرقی و شیمالی عیراق بەرامبەر بە هەمو خەطەرێک مەحفوظ و موئتەمن ئەبێ، جگە لەمەیش لە جامیعەی عیراق دا لـە جیاتی بونی عونصورێکی نامەمنون برایەکی پڕ مەحەببەت و پڕ جدیەت دێتە وجود.

زاتەن ئەهمیەتی ئەم مەسئەلەیە وەنەبێ هەر لە ئێسـتاوە دەرک کرابـێ بـەڵکو لـە زەمـانی ئیحتیلالـەوە حکومەتی فەخیمەی بریتانیا و هەمو ریجالی سیاسیەی ئەم حکومەتە دەرکی چـاکی ئـەم مەسـئەلەیەیان کـردوە و بۆ ئەم غایەیە تێ کۆشاون، هەمو وەقتێک ویستویانە: بە تەوحیـدی ئیـدارەی ئـەم دو میللەتـە حکومـەتێکی بەرز و بڵند و مونتەظەمی وەکو عیراق بهێننە مەیدانەوە.

بەڵام بۆ ئەوەی ئەم دو میللەتە لە یەک دڵگیر نەبن، هەرا و هوریا نەکەوێتـە بەینیانـەوە و، ئیتیحادەکـەیان زیاتر دەوام بکات و، بە ئەبەدی و بە جدی بژین محافەزەی حقوقی میللیەی کوردەکانیان بە شەرط گرتوە و، لـەم ئیتیحادەدا دانی هەمو حقوقێکی مەشروعەی کوردەوارییان بە پێویست زانیوە، لەگەڵ ئەمەیشا کـە هـەتاکو ئێسـتا ئەم حقوقە لە حکومەتی عیراقا نەکراوە بە قـانون و کەسـبی قـەطعیەتی نـەکردوە، بـەڵام صـاحێب مەنصـەبەکانی حکومەتی فەخیمەی بریتانیا، دائیمەن لە کوردستانا ریعایەتی ئـەم مەسـئەلە و لـە هـەمو خسوسـێکەوە محافـەزەی حەیثیەتی میللی کوردەکانیان کە لە مەکاتیب دا تەدریسات و لەمەخابەراتی رەسمیەدا نوسین بە زبـانی مـادەرزادی خۆیان بێ و، بەم سەبەبەوە هەمو کوردەکانیان مەدیونی شوکرانی خۆیان کردوە.

غەیری ئەمیش وەقتێک کە کۆمەڵی عالی عیصبەتول ئومەم بۆ حەلی ولایەتی موصل تەشـریفیان هێنایـە ئەم موحیطانە، دیسانەوە حکومەتی فەخیمەی بریتانیا ئەم قەرارەی کە لـە پێشـا دابـوی و کـە بـۆ محافـەزەی حقوقی میللی کوردەکان بو لەوانیشی حاڵی کرد و، بە هەمو نەوعێک بەوانیشی سـەلمان کـە ئـەم میللەتـە بـەم شەرائیطانە قایلە لەگەڵ عیراقا بـژی و حەقیقەتـەن ئـەوانیش لـە دوای تـەحقیقات بۆیـان مـەعلوم بـو کـە لـەم ئیتیحادەدا نابێ عەنعەناتی میللی کوردەکان مەحو بکرێتەوە و نەتیجە لە عەلاوەی ولایەتی موصلی دا بە عیراق ئەم شەرائیطانەیان بۆ کوردەکان هێنایە وجود و ئەم حقوقەیان پێ بەخشین و حکومەتی عیراقیش ئیعتیرافـی پێ کرد و، بۆ تەتبیقی وەعدی دا.

ئەم هەنگاوەی کە قابینەی سەعیدیە هاویشتی و کە لە سینەی کوردەواریدا بە شوکران و مەمنونیەتەوە قەید کرا کە ئەم خەطوە موبارەکە بو بە حەلقەی ئەولای سیلسیلەی سیاسەتێکی موتەفیقانە و برایانە بەرامبـەر بە عونصوری کورد. هەروا ئەم حقوقانەی کە بـە کوردەکـان ئـەدرێ و کـە ئـەم قابینەیـە بـە هـەمو عەزمیـەوە کردویـەتی بـە غایـە و بـە پرۆغرامێـک بـۆ خـۆی کـە ئیفـا و تـەثبیتی بکـات ئـەبێ بـە سـەبەبی شـوکران و مەسروریەت و مەمنونیەتێکی ئەبەدی ئەم میللەتە و لە نەتیجەیش دا ئەم ئیتیحادە حکومـەتێکی عـالی گـەورە و صاحێب حقوق بە ناوی (عیراق) ەوە ئەهێنێتە وجود و ئیلەل ئەبەد مەحفوظ و بێ غایە ئەمێنێتەوە.

ئیتر دیسانەوە بەرامبەر بەم لوتفە گەورەیە تەشەکوری حکومـەتی عەلیـەی عیـراق و قابینـەی سـەعیدیە ئەکەین و ئومێدمان وایە بە مودەتێکی کەم هەمو حقـوقێکی تریشـمان پـێ ئیعطـا و لـە قـەوانینی عیراقـا بـۆ تەثبیت بکرێ. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

4. 6. 4. تەلغوراف بە موناسەبەتی قانونی (اللغات المحلية) وە:

صورەتی ئەو تەلغورافانەیە کە بە موناسەبەتی ئەم خەبەرە خۆشەوە لە تـەرەف ئەشـراف و رەئیسـی بەلدەی سلێمانیە وە بۆ بەیانی تەشەکور و منەتداری بۆ مەقاماتی عالیە نوسراوە:

تەلغورافی ئەشرافی سلێمانی

فەخامەتی رەئیسەل وزەرای قەهرەمانی عیراق نوری سەعید پاشا

صورەتی بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەتی بۆ مەعالی موستەشاری داخلیە

موقابیل بە قەراری حکومەت بۆ ئیصداری زمـانی کـوردی لـە مـەناتیقی کوردیـەدا و ئیعطـای حقـوقی سائیرەی کوردان، تەشەکوراتی خالیصانەمان تەقدیم و ئینتیظاری لوتفی زیاتر ئەکەین.

عەبدولرەحمان ئاغا زادە، محەممەد. حەفید زادە، عەبـدولقادر. بابـان زادە، عـەزمی. ئەحمـەد پاشـا زادە، عەبدولرەحمان. عوثمان پاشا زادە، عیززەت. حاجی رەسوڵ ئاغا زادە، مەجید. مەعروف ئاغا زادە، حاجی مـەلا محێدین. خەفاف زادە، حاجی ئیبراهیم. حەفیـد زادە، سـەید عەبـدوڵلا. شـێخ مـەعروف زادە، شـێخ محەممـەد غەریب. حسێن ئاغا زادە، حاجی حەمە ئاغا. قەزاز زادە، تۆفیق. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

تەلغورافی رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی

بۆ فەخامەتی رەئیسەل وزەرا، زەعیمی عیراق نوری سەعید پاشا

صورەت بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەت بۆ مەعالی موستەشاری داخلیە

بەرامبەر بە لوتفکاری حکومەت بۆ ئیصداری قانونی زمانی کوردی لە مەناتیقی کوردییەدا و بەخشـینی حقوقی سائیرەی کوردان بە ناوی ئەهالی سـلێمانیەوە تەشـەکوراتی خالیصـانە تەقـدیم و تەمـەنای مۆفـەقیتان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیە. (ژیانژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

تەلغورافی رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی بۆ رەئیسی بەلەدیەی کەرکوک

بۆ رەئیسی موحتەرەمی بەلەدیەی کەرکوک

موقابیل بە لوتفی حکومەت بـۆ ئیصـداری قـانونی زمـانی کـوردی لـە مـەناتیقی کوردیـەدا، بـە نـاوی سلێمانیەوە تەبریک و ئیشتیراکی سرورتان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

تەلغورافی رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی بۆ رەئیسی بەلەدیەی هەولێر

بۆ رەئیسی موحتەرەمی بەلەدیەی هەولێر

موقابیل بە لوتفی حکومەت بـۆ ئیصـداری قـانونی زمـانی کـوردی لـە مـەناتیقی کوردیـەدا، بـە نـاوی سلێمانیەوە تەبریک و ئیشتیراکی سرورتان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

جوابی رەئیسی بەلەدیەی کەرکوک

بۆ موحتەرەم رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی

بۆ محافەزەی حقوقی کوردان ئێمەیش تەشەکوری لوتفی حکومەت و ئیشتیراکی سروری هەمو کوردان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیەی کەرکوک. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

جوابی رەئیسی بەلەدیەی هەولێر

بۆ موحتەرەم رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی

بەناوی هەولێرەوە تەبریکاتی بەرامبەریمان تەقدیم، زیاتر بڵندی وڵاتمان دوعا ئەکەین. رەئیسی بەلەدیەی هەولێر. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

وەکو مەوثوقەن

بیستومانە جگە لەم تەلەغرافانەیش روئەسای موحتەرەمەی عەشائیرەکانیشمان بەرامبەر بەم قەرارە خۆشە بە تەلغوراف عەرزی منەتداری و تەشەکوراتیان تەقدیمی مەقامات کردوە. (ژیان، ژ 250، 10 ی 7 ی 1930)

4. 6. 5. ژیان برایەکی خۆشەویست و پشتیوانێکی بەقوەتی چنگ کەوت

چەند رۆژێک لەمەوپێش بە سرورەوە بیستمان غەزەتەی کەرکوک کە رەفیقێکی خۆشەویستی ژیانە بە سەبەبی ئەوەوە لە کوردستان و لەناو میللەتی کوردا ئینتیشار ئەکات بۆ ئەوەی ببێ بە ئاوێنەی حاڵ و تەرجومانی حەقیقەتی میللەتەکە، ئیتر لەمەودوا قیسمێکی زۆری بە کوردی ئەنوسرێ و ئینتیشار ئەکات. ئەم خەبەرە بە جدی سرور و خۆشیەکی تەواوی خستە دڵی میللەتەکەمانەوە و هەمو کوردێک بە پەرۆشەوە چاوەروانی راستی ئەم خەبەرە خۆشە و بە عەجەلە ئینتیظاری چاوپێکەوتنی ئەو غەزەتە کوردیەی ئەکرد. شوکر دوێنێ لەناکاودا خەبەرەکە تەحەقوقی کرد و غەزەتەکە کە دو صەحیفەی بە کوردی نوسرا بو هاتە سلێمانی، بە داخڵ بونی حەیاتێکی تازەی خستە وجودی میللەتەکەمانەوە و بەم سەبەبەوە (ژیان)یش برایەکی عەزیز و پشتیوانێکی بە قوەتی بۆ پەیدا بو.

خوێندەوارەکانمان تاقم تاقم بۆ چاوپێکەوتن و خوێندنەوەی ئەم غەزەتە بە قیمەتە موحتەرەمەیە شەتابیان ئەکرد و، حەقیقەتەن ئەم مەسئەلەیە ئەمەندە خۆش بو کە لە موقابیلیا ناتوانین بە تەواوی دەرەجەی سروری میللەتەکەمان بەیان و تەعریف بکەین چونکە ئەم دو لیوایە کە دراوسێی یەکترین و ئەهالیەکەی هاوخوێن، هەم جنس، هاوزبان و هەمو غایەیەکیان یەکە بە سەبەبی ئەوەوە غەزەتەی کەرکوک هەتا ئێستا بە لیسانی محەلی و مادەرزادی خۆی ئینتیشاری نەئەکرد لە هاواری یەکتری نەئەگەیشتن و بە فریادی یەکتری نەئەکەوتن بەڵام وا شوکور بە سەبەبی لوتفی حکومەت و مەئمورینە ئیداریە بە قیمەتەکانمانەوە ئەم مانیعە هەڵگیرا و ئەم پەردەیەی بەسەرمانا راکێشرا بو لابرا و لە یەکتری ئاشکرا و مەعلوم بوین.

بەرامبەر بەم حەرەکەتە مەعقولە، ئەم مژدە خۆشە و ئەم لوتفە گەورەیە، علەنەن بە ناوی میللەتەکەمانەوە تەشەکوری حکومەتی موشفیقە و حەقپەرستمان ئەکەین. ئومێد ئەکەین ئیتر ئەم 3 برا عەزیزە کە: زاری کرمانجی، کەرکوک و ژیانە دەست بدەنە دەست و پشتیوانی یەکتری بن و بە هەمو قوەتیانەوە بۆ تەرەقی و تەعالی موڵک و میللەتەکە هەوڵ بدەن و تێ کۆشن. (ژیان، ژ 238، 8 ی 4 ی 1930)

4. 6. 6. غەزەتەی کوردی کەرکوک

دیسانەوە بە خۆشیەوە خوێندمانەوە غەزەتەی کەرکوک کە هەتا ئێستا دو سەحیفەی بە کوردی دەرئەچو قەرار دراوە هەمو رۆژێکی دوشەممە دەرچێ و چوار سەحیفەی بە کوردی بێ. بەرامبەر بەم مژدە خۆشە میللەتەکەمان پێخۆشحاڵ بو ئومێد ئەکەین ئەم برا خۆشەویستەمان هەتا سەر بە موەفەقی خدمەتی وەتەن و میللەتەکە بکات. (ژیانژ 240، 22 ی 4 ی 1930)

4. 6. 7. پەیوەندیمان بە برا کوردەکانمانەوە

ویستی ئەزەلی لە چارەی نوسیون- مەبەستی عەرەب و کوردە. نم- کە هاوکار و یەککگرتو بن بەرامبەر مەترسیەک کە ئەکەوێتە سەر یەکێتی عیراق. ئێمە و کورد یەک ئوممەین، مێژو تێکەڵاوی خوێن و دین و قازانجی هاوبەش یەکی خستوین. ئەم پێوەندیانە کاریگەرن لە ژیانمان دا. نکوڵی لەوە ناکرێ کە ئیستیعمار هەوڵی لاواز کردنی ئەم پێوەندیانەی داوە، بەڵام باوەڕی کوردو عەرەب بە یەکتری تیاری ئیستیعماری راگرت.

صیربەکان بیری جیابونەوەیان لە تورکیا لەلای ئالبانیەکان خۆش کرد چارەنوسیان چی بو؟ بون بە دەسکەلا سیاسەتی نەمسایی و یۆگۆسلاڤی گەمەیان پێ ئەکەن. ئەرمەنیش، بە یارمەتی هاوپەیمانەکان دژی دەوڵەتەکەیان، شوێن پێی ئالبانیەکان کەوتن، وا ئەمڕۆ توشی دەربەدەری بون وڵاتێک پەنای بۆ بەرن و دەسەڵاتێکیان نیە.

ئێمەش ئەمڕۆ، بە داخەوە، هەست بەو تێکدانە ئەکەین کە بە رۆژی روناک روبەروی ئەو مەترسیە ئەبینەوە، ئەوەی داخەکەش زیاد ئەکا، ئەو بەیانەی سەرۆکی وەزیرانە کە ئەیەوێ زمانی کوردی بکا بە زمانێکی رەسمیی لە وڵات دا بەپێی مادەی 17 ی قانونی ئەساسیی عیراق.

ئێمە لەلایەنی برا کوردەکانمانەوە لەمە ئەدوێین. سەرەرای ئەو ئاژاوەیەی لە وڵات دا دروست ئەبێ بەوەی دو زمان بکرێ بە رەسمی، ئەبێ زمانی رەسمی هەر یەکێک بێ بۆ رایی کردنی قازانجی وڵات. برا کوردەکانمان لەوە تێ ئەگەن کە ئەگەر کوردیان بە زمانی رەسمی قوبوڵ کرد... چۆن ئەتوانن لەگەڵ عەرەبی عیراق بەشدار بن لە بەرێوەبردنی دەوڵەت دا و لە راییکردنی کارەکانیان دا لە قوتابخانە بەرزەکان و جەیش و دیوانی وەزارەتەکان داو، نائیبەکانی کورد چۆن ئەتوانن داکۆکی لە ئاواتەکانی هەڵبژێردەرەکانیان بکەن؟.ئێمە ئەو بەیان وەزاریەی باسمان کرد بە سەرەتایەکی خراپ ئەزانین، هیوادارین وڵات لە ئەنجامەکانی رزگاری بێ و بیر لە هیچ نەکەینەوە جگە لە رزگاری نیشتمانی هاوبەش لە شەڕی دەسەڵاتی بێگانە. محامی، علی محمود معتمدی حیزبی وطنی. (البلاد، ع 130، 13 ی 4 ی 1930)

4. 6. 8. قسەی سەرۆکی وەزیران بۆ رۆژنامەکان

قسەی من دەربارەی مەسەلەی کورد کە لەو کۆبونەوەیەدا باس کراوە ئەوەیە: ئێمە ئەوەمان لەبیر نەچۆتەوە کە لە سەردەمی عوسمانیدا چیمان هەست پێ ئەکرد کە داوامان ئەکرد زمانی عەرەبی بکرێتە زمانی رەسمی لە وڵاتانی عەرەبیدا. جەنابی خەطیب... پاش نابوت بونی سیاسەتی تورکاندن لە مەملەکەتی عوسمانیدا، ئەو سیاسەتە ئەو وڵاتەی وێران کرد و، گەلەکانی هەڵوەشاند. ئێمە ئەمانەوێ برا کوردەکانمان عیراقی راستگۆ بن وەکو عەرەب بە دڵ داکۆکی لە وڵات بکەن نەک بە قسە و روپامایی. (البلاد، ع 132، 15 ی 4 ی 1930)

4. 6. 9. زمانی کوردی لە کەرکوک رەسمی نیە

لـە سـکرتێری وەزارەتـی مەعاریفـەوە بۆمـان هـاتوە کـە وەزارەتـی مـەعاریف، هـەرگیز بیـری لـەوە نەکردۆتەوە زمانی کوردی بکاتە زمانی رەسمیی خوێندن لە قوتابخانەکانی نـاو کـەرکوک دا، هەرچیـەک لـەم روەوە بڵاوکراوەتەوە دورە لە راستیەوە.

(البلاد، ع 201، 9 ی 7 ی 1930)

4. 6. 10. بۆ جەنابی مودیری موحتەرەمی ژیان

تکا ئەکەم ئەم چەند قسەیەم لە غەزەتەی موحتەرەمتانا دەرج بفەرمون بۆ بەیانی حەقیقەت:

لە ژمارە 196 ی 3 ی 7 ی 1930غەزەتەی البلاد دا لە ژێر ئیمزای نـەزیل بغـداد دا چەنـد قسـەیەک گوترا بو کە تەئیدی قسەی موخبیری غەزەتەی مەزکوری ئەکرد کە لە کەرکوکەوە بۆی نوسیوە.

ئەویش ئەفەرموێت تکا لە وەزارەتی مەعاریف ئەکەم ئەو سـوئی تەفاهومـە کـە لـە بـەینـی تەلەبـەکانی کەرکوک دا واقیع بوە هەڵی گرن، بە سەبەب بـونی لیسـانی کـوردی بـە لیسـانێکی رەسـمی لـەو مەنتیقەیـەدا چونکی لە مەنتیقەی کەرکوک چەند کەسێک نەبێ هیچیان کوردی نازانن.

ئینجا من کە کەرکوکیم لەم قسـەیە سـەرم سـوڕما و بـە موناسـیبم زانـی لـەم خسوسـەوە بـۆ بـەیانی حەقیقەت چەند کەلیمەیەک عەرزی خوێندەواران بکەم.

ئێمە نامانەوێ موناقەشەی ئەم زاتە موحتەرەمە بکەین لە خسوس کوردی زانینی ئەهالی کەرکوکەوە یـا نەزانینیانەوە، چونکی ئەمە شتێکی ئاشکرایە و وەکو رۆژ مەعلومە کە نەفسی مەرکەزی لیواکە بە ئەکسـەریەت کورد تەشکیل ئەکات و بۆ خاریجی لیوا هیچ حاجەت بە نوسین نیە چونکی هەمو کەس ئەیزانێ هەمو کوردن و لەژێر هەوا و لەبەر کانی و بەفراوی کوردستانا ئەژین و زۆر لە کۆنەوە بە کوردایەتی خۆیـان ئیفتیخاریـان کردوە. بەڵام لام وایە جەنابی موحەرریر غەریبەو تازە هاتۆتە کەرکوک، لەبەرئەوە شارەزای ئەحواڵی ئیجتیماعیە و لیسانی مەملەکەتەکە نەبوە. ئەگەر ئاشنا بوایە هیچ وەختێک لەم جۆرە خیلافی حەقیقەتانەی نەدەنوسی. فەقەت موخبیر و نەزیلی بەغداد لێیان مەعلوم بێت بە ئیجاد کردنی ئەم نەوعە قسـە ناحەقانـەی ئـەوان هـیچ وەختـێ قەراری عەسبەتول ئومەم ناگۆڕێ لە خسوس بەخشینی ئەو حەقە کە بە کوردەکانی شیمالی عیراق دراوە و ئەم قەرارە لە تەرەف حکومەتی بەریتانیای گەورە و حکومەتی عیراقەوە فیعلەن تەسدیق و قوبوڵ کراوە و غـەیری ئەمەیش فەخامەتی رەئیسی وزەرای عیراقیش نوری پاشا سـەعید تەئیـدی ئـەم قـەرارەی کـرد و ئـەمرێدا لـە مەناتیقی شیمالیەدا تەتبیق بکرێ بەڵام مەعەل ئەسەف جەنابی موخبیر تازە لە کلکەوە دەستی پێ ئـەکات. زۆر چاک لایان مەعلوم بێـت تـەنها بـۆ چەنـد تورکمانێـک ئیسـتیقبالی کوردەکـانی کـەرکوک و ئـەترافی مـەحو و حقوقیان زەوت ناکرێ. کەرکوکی: عەبدولوەهاب. (ژیان، ژ 250، 10ی 7 ی 1930)

4. 6. 11. قانونی زمانە ناوچەییەکان ژمارە 74 ی ساڵی 1931

ئێمە مەلیکی عیراق

بە موافەقەتی ئەعیان و نواب فەرمانمان دا بە دانانی قانونی لای خوارو:

مادەی 1:

ئەحکامی ئەم قانونە لەو قەزایانەدا جێبەجێ ئەکرێ کە لە مادەکانی دوهەم و سێهەم ناو براون.

مادەی 2:

ئەلف.

زمانی دادگا لەم قەزایانەدا کوردی ئەبێ: ئامێدی، زاخۆ، زێبار، ئاکرێ، کۆیە، رانیە، رەواندز، گل، چەمچەماڵ، سلێمانی، هەڵەبجە، شارباژێر.

مادەی 3:

زمانی دادگا، لەم قەزایانەدا، ئەگونجێ عەرەبی یا کوردی یا تورکی بێ: دهۆک، شێخان، هەولێر، مەخمور، کەرکوک، کفری. دادگا لە هەر حاڵەتێک دا خۆی بڕیار ئەدا چ زمانێ بەکار بهێنرێ.

مادەی 4:

تاوان بە پاڵ دراو لە هەمو حاڵەتێک دا و لە هەمو ئەو قەزایانەی لە سەرەوەدا ناوبران، مافی هەیە:

ئەلف.

بە زمانی عەرەبی دادگایی بکرێ و ئاگادار بکرێ، ئەگەر زمانی ناوماڵی بێ.

باء.

هەمو مرافعاتی بە دەم بۆ تەرجومە بکرێ بۆ عەرەبی یا کوردی یا تورکی، نسخەیەک لە حوکمەکەی بە تەرجومەکراوی بۆ یەکێ لەو زمانانە داوا بکا، هەمو کەسێ بۆی هەیە عەریزە بە یەکێ لە زمانەکانی عەرەبی یا کوردی یا تورکی بدا بە هەر یەکێ لە دادگای ئەو قەزایانەی ناوبران یا دادگەیەکی بەرزتر.

مادەی 5:

زمانی کوردی لەو قەزایانەدا رەسمیی ئەبێ، جگە لە دائیرە فنیەکان و نامەکاری نێوان ناوەندی لیواکان و وەزارەتەکان و نێوان ناوەندی لیوای موسڵ و قەزاکانی کە بە عەرەبی ئەبێ: ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، زاخۆ، زێبار، هەولێر، مەخمور، کفری، رانیە، رەواندز، چەمچەماڵ، گل، سلێمانی، هەڵەبجە، شارباژێر.

بەڵام لە قەزاکانی کەرکوک و کفری کوردی یا تورکی بەکار ئەهێنرێ.

مادەی 6:

لە هەمو قوتابخانە سەرەتاییەکانی قەزاکانی ناوبراون زمانی فێرکردن زمانی ناوماڵی زۆرایەتی قوتابیەکانی ئەو قوتابخانەیە ئەبێ، ئیتر عەرەبی یا کوردی یا تورکی بێ.

مادەی 7:

هەمو کەسێ بۆی هەیە بە زمانی عەرەبی موراجەعەتی سوڵتانی رەسمی بکا، بە هەمان زمان وەڵام ئەدرێتەوە، بەڵام هەر نامەکارییەکی بە زمانێک کرا کە بە پێی مادەی پێنجەمی ئەم قانونە رێ درابێ وەرئەگیرێ، بەهەمان زمانی پێی نوسراوە وەڵام ئەدرێتەوە.

مادەی 8:

لە قەزاکانی لیواکانی سلێمانیو کەرکوک و هەولێردا کە لەم قانونەدا ناوبراون، شێوەی زمانی کوردی ئەوە ئەبێ کە ئێستا بەکاری ئەهێنن. لە قەزاکانی لیوای موسڵدا کە لەم قانونەدا ناوبراون، خەڵک خۆیان، لە ماوەی ساڵێک دا لە کاتی جێبەجێ کردنی ئەم قانونەوە، ئەو شێوە زمانە کوردیە هەڵئەبژێرن کە خۆیان ئەیانەوێ.

مادەی 9:

لەسەر وەزیرەکان پێویستە ئەوی پێوەندی پێیانەوە بێ، جێبەجێی بکەن.

لە بەغداد، لە 23 ی ئاياری 1931 دا بەرامبەری 6 ی موحەرەمی 1350 نوسرا. فەیسەڵ، مەلیک. نوری سەعید، سەرۆکی وەزیران و وەکیلی وەزیری ئابوری و هاتوچۆ. موزاحیم پاچەچی، وەزیری ناوخۆ. جەمال بابان، وەزیری عەدل. عەبدوڵڵا دەمەلوجی، وەزیری دەرەوە. جەمیل راوی، وەزیری دیفاع. رۆستەم حەیدەر، وەزیری دارایی، عەبدولحوسەین، وەزیری مەعاریف.

الوقائع العراقية، ع989، 1 ی 6 ی 1931 هەروەها (FO371 ی 15318)

4. 6. 12. تەشریف هێنانی وەزیری داخلیە موزاحیم بەگ بۆ سلێمانی

ڕۆژی شـەممە موصـادیفی 16 ی 4 ی 1931 فەخامـەتی وەزیـری داخلیـە جـەنابی مـوزاحیم بـەگ تەشریفیان هێنا بۆ سلێمانی، لە پێش مواصەلەتیانا لە تەرەف ڕەئیسی بەلەدیە جەنابی مەحمود ئەفەندیەوە بـۆ ئینتیظاری موستەقبیلین ئیحزاراتی لازمـە ئیجـرا کـرا. هـەمو ئـەرکان و موسـتەخدیمین مـەئمورینی موڵکیـە و ریجالی عەسکەریە و عولەما و سادات و ئەشـراف و موتەحـەیزانی مەملەکـەت لـە قـەراغ شـار لـە زوهـرەوە ئینتیظاری تەشریفیان کرد سەعات لە پێنج مواصەلەتیان فـەرمو موتەسـەڕیفی کـەرکوک سـەعادەتی تەحسـین بەگ لە ڕەفاقەتیان مەوجود بو. سریەیەک عەسکەری و میقدارێک پۆلیس لە ڕەسمی سەلاما صەفبەستەی سەلام بون لەگەڵ مواصەلەتیان موقابیل بە تەرحیب و خۆشئامەدی موستەقبیلین وەزیری موشار ئیلەیهیش موقابەلەتەن ئیزهاری ئیلتیفاتیان فەرمو. وەزیری موشار ئیلەیهی لەگەڵ ڕەفیقی موحتەرەمی سـەعادەتی تەحسـین بـەگ لـە ماڵی سەعادەتی موتەسەڕیفی لیوا جەنابی ئەحمەد بەگ میوان بـون. هـەر عـەینی ئێـوارێ ڕۆژ و شـەو لەگـەڵ سادات و عولەما و ئەشرافی بەلدە مولاقاتیان فەرمو.

دوەم ڕۆژ کە یەکشەمە بو لە تەرەف ڕەئیسی بەلەدیە جەنابی مەحمود ئەفەندیەوە بە شەرەفی فەخامەتی وەزیری موشار ئیلەیهیەوە دەعوەتێکی چایی و شەربەت لە باغچەی بەلەدیەدا کرا بۆ ئەم دەعوەتە هەمو سـادات و عولەما و ئەشراف و موتەحەیزانی مەملەکەت بە تەذکەرەی مەخسوسە دەعوەت کـران و لـە سـەعاتی پێنجـی الافرانغەدا ئیجتیماع لە مەوقیعی مەزکورا کرا لە پاش قەهوە و چـا و شـەربەت لـە تـەرەف جـەنابی ڕەئیسـی بەلەدیەوە بە ناوی بەلدەوە نوتقـێکی بەلیغی خۆشئامەدی فەخامەتی وەزیر ئیراد کرا. لە پـاش ئـەو بـە نـاوی عولەماکانەوە لە خسـوس تـەکایا و مەسـاجیدەوە نوتقـێک لـە تـەرەف شـێخ محەممـەد ئەفەنـدی گولانیـەوە خوێنرایەوە. لە پاش ئەو قەس هورمز ئەفەندی بەناوی قیسمی مەسیحیەوە نوتقـێکی خۆشئامەدی خوێنرایەوە و لە عەقەب ئەوەوە حاخامی میللەتی یەهودیش بە ناوی میللەتەکەیەوە نوتقـێکی خۆشـئامەدی ئیـراد کـرا. لـە دوای ئەو ڕەشید نەکی ئەفەندی مـودیری مەکتـەبی متەوەسـیطە بـە نـاوی مەعاریفـەوە عـەرزی خۆشـئامەدی و تەمەنای معاوەنەتی مەعاریف نوتقـێکی سەلیس خوێنرایەوە.

وە لە تەرەف تەلەبەکانی مەکتەب نەشیدێکی خۆشئەلحان بێژرا و لـە تـەرەف تەلەبەیـەکی کەشـشـافەش نوتقـێکی موئەثیر بە شێوەیەکی مەعصومانە وتـرا و لـە تـەرەف تەلەبەیەکیشـەوە بـەعزێ ئەشـعاری لـەطیف خوێنرایەوە. وە لە عەقەبی هەر نوتقـێک زۆر بە حەرارەت چەپڵەرێزان و ئیزهاری شادمانی و مەمنونی کرا لـە پاش ئەمانە ئینجا فەخامەتی وەزیر ئیرادی نوتقـێکی لەطیف و دڵنەوازانەی فەرمو و لەم نوتقە هەمو حـازرون موستەغریقی نەشاط و مەمنونی بون. ئەم نوتقانە بـە تەسەلسـولی خـۆی لـە ژێـرەوە عەینـەن دەرج ئـەکرێن. (ژیان، ژ 283، 25 ی 4 ی 1931)

4. 6. 13. نوتقی فەخامەتی وەزیری داخلیە، موزاحیم بەگ

برادەرینە!

زۆر تەشەکورتان ئەکەم بەرامبەر بەم ئیعزازو ئیکرامە کە موقابیلم ریعایەتتان کرد و تەشـەکوری ئەوضـاع ئەکەم کە مۆفەقی کردم بە ئیجرای مەرام کە دەمێک بو ڕێک نەئەکەوت و ئەویش عیبارەت بو لە زیارەتی ئەم لیـوا کەریمە و گفتوگۆ کردن لەگەڵ ڕوئەساو صاحێب ڕەئیەکان دا. چونکە نازانم ئایە ئێوە ئەزانن کە من بەرامبەر برا کوردەکانم نیات و حسیاتی زۆر چاکم هەیە و دەمێکە لە لای زۆر کەس ئیزهار و بەیانم کردوە.

من هەروەکو لەمەوپێش بوم، ئێسـتاش موعتەقیـدم بـە سیاسـەتی حوبیـەی تـەعاون لـە بـەینی هـەردو عونصوردا چونکە یەگانە ڕێگا ئەوەیە بۆ تەکەفولی تەرەقی و تەعالی عیراق و گەیشتنی بـە مـەوقعێکی دوەلی

کە لایەق بێ بە میللەلی موتەرەقیە. بە سرورەوە بەیانی ئەکەم کە لە گفتوگۆدا کە لەگەڵ زۆر نەواتی ئێوەدا کردم صیحەتی ئیعتیقادم بۆ سابیت بو وە بۆم مەعلوم بو کە من و ئێوە لە یەک فکرداین و ئیختیلافمان لە بەینا نیە ئەو چەند نوقتە جوزئییانەی کە بەعزێ کەس ئیشارەتیان کرد ئەوانە زادەی سوئی تەفاهومن و لە حەقیقەت و لە ئەصڵی واقیع دا هیچ شتێ نیە تەئیدی بکات.

بۆم مەعلوم بو – بە خۆشحاڵیەوە – کە عومومەن موخلیصن بە وەحدەتی عیراقیە و لەرێگای بڵند کردنەوە و تەقویەیدا فیداکارن ئەمە بە رەغمی ئیشاعەی بەدخواهان و رەغمی دوشمنانی عیراق رجا ئەکەم تەعەجوب مەکەن لەم تەعریفە چونکە مەعەل ئەسەف لە عیراق دا دوشمنی عیراق هەیە کە بە واسیتەی معامەلەیانەوە خەلەلیان داوە بەشەئن و شوهرەتی ئەو عونصورە کە ئینتیسابیان پێی هەیە.

لە جوملەی ئەو عەوامیلە کە منی هێنایە سەر هەوەس و ئارەز و کە داخڵی وەزارەتی فەخامەتی نوری سەعید پاشا ببم، یەکێک ئەوەیە کە ئەکیدەن ئەزانم وەزارەتی موشار ئیلەیهی بەرامبەر بە کوردەکانمان بە عاطیفەتێکی زۆر لە سیاسەتیدا معامەلە ئەکات و لەوەدا مەرامی خۆم دەست کەوت و ئێستا خۆشحاڵم بەوە کە ئیعلانی بکەم بۆ ئێوە کە سیاسەتی حکومەت کە من تەشەڕوف ئەکەم بە وەزارەتی داخلیەی لەم کەلیماتەدا خولاصە ئەکرێ.

تا حەدی مونتەهای ئیمکان- سیاسەتی عەطوفەت و ئیخلاص بۆ ئیحیای حسی تەعاون لە بەینی هەردو عونصوردا بۆ بڵند کردنەوەی شەئنی ئوممەتی عیراقیە و دەستکەوتنی ئیستیقلالی تام و گەیاندنی سەفینەکەی بە ساحیلی سەلامەت ئینشائەڵلا. وە ئێوە چاوتان لێیە کە ئەم سیاسەتەمان سیاسەتێکی بابەتیە، سیاسەتی ئاغا و خزمەتکاری نیە، جا چەند موتەئەللیم ئەبوم کە ئەمبیستەوە بەعزێ لە کوردەکان عونصوری کوردی ئەکەن بە ئەقەلیەت چونکە ئەی برا گەورانم لەمەدا ئیهانەتێک ئەبینم بۆ عونصوری موبارەکتان ئەو عونصورە کە لەمەوپێش ویستومانە و ئێستایش هەر ئەمانەوێ لەم دەوڵەتە تازە پێگەیشتوەدا شەریکی برای عەرەبی ببینین. ئەگەر دەست بدەینە تاریخی بەعزێ فامیلیا و شەخصیاتی بارزە لەم عیراقە خۆشەویستەدا قیسمێکی زۆریان لەوانە ئەدۆزرێنەوە کە لە میللەتی موحتەرەمەی کورد دەرکەوتوە. جا لەبەر ئەمە سیاسەتی تەعاون لەژێر سایەی وەحدەتی عیراقیەدا لە ماضی و حازردا ئێمەی کردوە بە شەریک لە حوکم و لە هەمو معامەلاتی حکومەتی و ئیجتیماعی داو لام وایە موافەقەتم ئەکەن ئەگەر بڵێم بۆ تەعالی و تەرەقی کوردەکان یەگانە ضامن وەحدەت و ئیستیقلالی عیراقە و تەماشاکردنێکی بەسیط بە ئەحواڵیان لێرە و لە مەمالیکی سائیرەدا موستەغنیان ناکات لە ئیرادی بەراهین و تەفصیلات. زەمان گۆرا، ئەحواڵ زۆر تەبەدولی کرد و تەطەوراتی دەولیە و عالەمیە هاتە پێشەوە کە هەڵئەگرێ حەقائیقی بدۆزینەوە و لە سیاسەت و فکر کردنەوەدا ئوصوڵ و ئوسلوبی بێ فائیدە و کۆن تەبدیل بکەین و عەجەلە بکەین بۆ لابردنی ئەو حەسرەت و ئالامە کە لە ئێمەدا دروستی کردوە و بۆ ئێمە وا شیرینە سلوک بکەینە سەر رێگایەکی تازە کە لەگەڵ واقیع دا ئیئتیلاف بکات و لەگەڵ مومکینات دا موعاریض نەبێ و نەفسی خۆمان فیدا ئەکەین بە هەوا و هەوەس و مەطامیع کە ئەحواڵی مەعلومە نیهایەتی پێ داوە هەروەکو نیهایەتیدا بە موعاهەدەی سیڤەر و نصوصە خاصەی کە موتەضەمینی بو.

جا ئەی برادەرینە لەسەرمان لازمە لە ئەوهام دور بکەوینەوە و تەصەروفاتی سیاسیەمان لەسەر ئەساسەتێکی وا دابنێین کە قابیلی پێ گەیشتن بێ. وە باوەڕ بکەن کە لە شەخصیەتم دا دۆستی هەیە بۆ ئێوە کە بە ئەهمیەت معاوەنەت و سەعی ئەکات کە دڵتان خۆش بکات و ئامالی مەشروعەتان بەجێ بهێنێ لەژێر سایەی واسیعی وەحدەتی عیراقیەدا، ئەو ئامالە کە نابێ لە هیچ وەقتێک دا لە ئەوقات موعاریض و موباین بێ لەگەڵ مەصڵەحەت و ئیستیقلالی تەواوی دەوڵەتی عیراقیەدا.

سیاسەتی بریتانیا بەرامبەر بە عیراق تەوەضوحی کرد و بە شکڵێ تـەبیینی کـرد کـە شـک و تـەئویل قبوڵ ناکات. وە وزەرای مەسئولینی بریتانیا لەمەوپێش لە مەحافیلی سیاسیەدا ئیعلانیان کـرد و ئـەم سیاسـەتە خولاصە ئەکرێ بە ئیلغای عومومی عەلاقاتی خاصە لەگەڵ بریتانیادا و تەحقیقی ئیستیقلالی تـەواو بـۆ عیـراق بە تەسهیل کردنی داخڵ بونی بە عیصبەتول ئومەم.

ئیعتیقادم وایە کە بریتانیای عوظما تەمامەن موخلیصە لە تەنفیذی ئـەم سیاسـەتەدا بـەوەدا ئـەزانم کـە خۆم بیلزات پار لە لەندەن بوم لە ریجالی مەسئولی حکومەت تەحقیقم کرد و لەبەر ئەوە لازمە بریتانیا بە بەری ئیعتیبار بکرێ لە معامەلە و تەصەروفاتێ کە موخـالیفی ئـەم سیاسـەتەیە و صـەمیمیەتی برینـدار ئـەکات. لـەم خسوسەوە حەظ ئەکەم فکرتان بخەمەوە کە ئـەوەی لێـرە و لـە بەغـداد ئیسـتیماعی ئەکـەن بـەعزێ ئـەفرادی بەریطانی لە وەقتی بەیانی رەئی شەخصی خۆیان وە ئـەو رەئیانـە کـە نیسـبەتی بەوانـەوە ئـەدەن نـابێ بـە موعبیری سیاسەتی بریتانیای ئیعتیبار بکەن و زۆر تەحذیرات ئەکەم لە ئیشتیراکی ئەم نەوعە خەطایانە.

عیراق: برادەرانم! ئەیەوێ نائیلی ئیستیقلالی تـامی بێـ بـەبێ نوقصـان و لـە ڕێـی بەختیاریـەوە کـە سیاسەتی بریتانیا سەولەتدار بوە بۆ گەیشتن بەم ئەمەلە گەورەیە لەبـەر ئـەوە ئەگـەر لـە ڕێگایـدا موشـکیلات و سەکتە بهێنرێتە پێشەوە و صعوبەت و مەوانیع خەڵق بکرێ مومکین نیە پێی موتەئەللیم و موتەئەسیف نەبێ و موافیقی ویجدان و ئینصاف نیە ئەگەر حکومەتی عیراقیـە لـەوم بکـرێ بەرامبـەر بـە ئیسـتیهجانی ئـەحواڵ و معامەلاتێ کە بۆ تەئمینی ئەرکانی ئینتیداب ئیجرا بکرێ هەروەکو لـە موصـل بـەیانم کـرد و ئەمـە هێشـتا ڕەمزێکە بۆ نفوذو سەیطەرەی ئەجنەبی.

لە بەعزێکم بیست – و تەرەفداری باوەڕ پێ کردنی نیم – کە بەعزێ لە برا کوردەکانمان مەضـبەطەیان بۆ بـەعزێ جێگـا تەقـدیم کـردوە لـەو مەضـبەطانەدا بـەیانیان کـردوە کـە حکومـەتی عیراقیـە لـە خسـوس کوردەکانەوە موخالەفەتی تەوصیاتی عیصبەتول ئومـەمی کـردوە و لەبـەر ئـەوە تەلـەبی تـەئلیفی حکومـەتێکی کوردییەیان کردوە لەژێر حیمایە و ئینتیدابی بریتانیادا. رجا ئەکەم ئەوەی کە بیستومە راسـت نـەبێ چونکـە بەراست دەرچونی زۆر موتەئەثیرم ئەکات بە صیفەتی ئەوەی کە دۆست و برایەکی ئوممەتی کوردم بەوەی کـە شوهرەت و شەرەفی لەکەدار بکات.

تەوصیاتی عیصبەتول ئومەم مەعلوم و زانراوە ئەگەر موقارەنەی بکـەن لەگـەڵ ئـەوەی کـە لـەم وڵاتـەدا جاریە و تەتبیق کراوە بۆتان مەعلوم ئەبێ کە حکومەتی عیراقیە هەرچی لەسەری بە فەرز گیراوە هەموی ئیجرا کردوە و لە حوسنی نیەت و ئیخلاصیدا لێی زیادکردوە.

بێینەوە سەر تەلەبی دوەم، ئەوە بە تەواوی موعاریزە لەگەڵ تەوصیەکانی عیصـبەتول ئومـەم دا وە مـەعنای وایە ئەگەر زەعمی ئەوانە راست بێ کە ئەڵێن حکومەتی عیراقیە بـە مـوجیبی ئـەو تەوصـیانە معامەلـەی نـەکردوە لیجنـەی عیصـبەتول ئومـەم لـە تـەقریری سـاڵی 1925 دا ئیزاحـی کـردوە. مـن لام موحەققەقـە کـە ئەصـحابی مەضـبەطەکان دەرکی ئەوەیان نەکردوە کە ئەم تەلەبەیان ئەکاتە ئەم ئیستینتاجە خەطیرە کە خۆیان رقیـان لێیـەتی و ئەزانن بۆ کەسیان موافیق نیە. ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی تریشـەوە نـازانم چـۆن مومکینـە تـەئلیف و تـەوفیق بخاتە بەینی ئەو فکر و مەیلەوە کە بەعزێ بـۆ ئیسـتیقلالی ئیزهـار ئەکـەن و وەزعیـەتی بیلاد...لـەژێر حیمایـەی ئەجنەبیدا. من یەقینی تەواوم هەیە کە ئوممەتی کوردییەی عیراقیەی نەجیبە قبـوڵی ئـەوە ناکـات کـە مـەتالیبی وا بهێننە پێشەوە کە شوهرەت و شەرەفی لەکەدار بکات و لە موغریضان مەعذەرەت و بەهانە بگرن بـە دەسـتەوە بـۆ سەکتەدان بە مەساعی عیراق و بریتانیا بۆ ئەوەی کە سیاسەتی تەعاونی هەردوکیان بە ئیکلیلی موەفەقیەت و فەوز برازێتەوە. وە بزانن و بە تەئکید حاڵی بن کە بریتانیا کە حوسنی نیەتی موقابیل بە عیراق بە دەلائیل ئیسـپات کرد لە سـەعیدا بـۆ ئیسـقاطی ئینتیـدابێ لەسـەری قبـوڵی ئـەوە ناکـات کـە ئینتیـداب و حیمایـەی بێـ بەسـەر

جوزئێکیدا و ظەن ناکەم پێی خۆش بێ کە سەکتەی بخرێتە پێش و پێش حەلیفەکەی کە عیراقە لە مەساعی دەولیەدا کە هەردوکیان لە زەرفی ئەم دە ساڵی رابوردودا صەرفیان کردوە.

لام وەقتی ئەوە هات کە ئیتر ئێمە هەمومان رابورد و ئالامی و غەڵەتەکانی و ئەو سوئی تەفاهومەی کەلە بەینمان دا پەیدای کردوە لە فکرمان بچێتەوە و تەباعودی لێ بکەین و پەردەیەکی ئەستوری بەسەردا رابکێشین و بە ئەبەدی بەجێی بهێڵین بە دەمی بە پێکەنینەوە رو بکەینە عەهدێکی تازە کە سیاسەتی صاحێبی جەلالەتی مەلیکی موفەدا هێناویتیە پێشەوە کە پڕە لە ئومێد و ئەمان بە عەزم و ئیرادەیەکی سابیت و ئیخلاصێک کە مەملەکەت پێی خۆشحاڵ و موتمەئین بێ.

بە زیارەتی لیوا موحتەرەمەکەتان تەشەڕوفم کە دائیر بە حوسنی نیەتی حکومەت و سیاسەتی دڵسۆزانەی بەرامبەر بە ئێوە تەئمینتان بکەم و دەلیلی ئەوەش ئەوا بە ئیسمی صاحێبی جەلالەت و تەفویضی فەخامەتی رەئیسی وزەرا ئەو موتەهەمانەی کە لە حەرەکاتی ئەخیرەدا ئیشتیراکیان کرد بو عەفوم کردن و بیلفعل مەوقوفەکانم بەرەڵڵا کرد و ئەو ئەموالەی کە حکومەت لێی موصادەرە کردبون وەکو مەڕو ماڵات بۆم ئیعادە کردنەوە و لەمانە کەسم ئیستیثنا نەکرد ئیللا عەدەدێکی کەم نەبێ کە ئەمانە ئیرتیکابی بەعزێ جورمیان کردوە کە لێ خۆش بونی مومکین نیە و حکومەتی محەلیە بەم نزیکانە ناوەکانیان نەشر ئەکا.

ئێستا دەعوەتتان ئەکەم کە لەگەڵ من پێکەوە نیدا بکەن بۆ ژیانی صاحێبی جەلالەتی ئاهیلی عیراق کە صاحێب مەرحەمەتە و بۆ دەولەتی موستەقیللەی سەعیدەی عیراق. (ژیان، ژ 283، 25 ی 4 ی 931، ژ 284، 1 ی 6 ی 931 ژیان، ژ 285، 11 ی 6 ی 931) بۆ فەخامەتی وەزیری داخلیەی عیراق تەقدیم

4. 6. 14. تەشریف هێنانی فەخامەتی مەندوبی سامی بۆ سلێمانی

وەکو لە نوسخەی پێشومانا عەرز کرا بو فەخامەتی مەندوبی سامی رۆژی 20 ی 5 ی 931 تەشریفیان بە طەیارە هێنا بۆ سلێمانی. رۆژێ لە پێش تەشریف هێنانیان خەبەر زانرابو عەینی رۆژ سەر لە بەیانی هەمو روئەسای دەوائیر و موفەتیشی ئیداری لەگەڵ نەواتی ئینگلیزی و سادات و ئەشراف و موتەحەیزانی مەملەکەت بۆ مەراسیمی ئیستیقبالیە لەمەوقیعی طەیارە راوەستا بون. قیطعەیەکی عەسکەری لیوی لە حەرەس شەرەف شەرەف راوەستا بون. سەعات نۆ و نیوی الافانغە فەخامەتی موصەلەتیان فەرمو عەلەلئوصول مەراسیمی خۆشئامەدی ئیجرا کرا و موقابیل بەم شەعشەعەی ئیستیقباله دەرحەق بە موستەقبیلین فەخامەتی مەندوب ئیزهاری لوتف و ئیلتیفاتی فەرمو.

لەپاش خیتامی ئەم ئیستیقباله فەخامەتی موشار ئیلەیهی لەگەڵ جەنابی موفەتیشی ئیداری سواری ئۆتۆمبێل بون تەشریفیان بردە ماڵی جەنابی موفەتیشی ئیداری و لەوێ موسافیر بون. لە پاش چەند دەقیقەیەک ئیستراحەت فەخامەتی مەندوب تەشریفیان بردە مەقامی حکومەتی لەوێ زیارەتی روئەسای مەئمورین و سادات و عولەما و ئەشرافی محەلەیان قوبوڵ فەرمو. هەر ئەو رۆژە بە شەرەفی فەخامەتی مەندوبی سامی لە تەرەفی سەعادەتی موتەصەڕیف ئەحمەد بەگەوە دەعوەتێکی پەنجا کەسی درا. جەنابی موفەتیشی ئیداری و بەعزێ نەواتیحکومەتی فەخیمەی بریتانیا و روئەسای مەئمورین و سادات و ئەشرافی محەلی مەدعو بون. زۆر بە شەوق و شەطارەت ئەکلی تەعام کرا.

رۆژی دوایی فەخامەتی مەندوب بە طەیارە تەشریفیان برد بۆ پێنجوێن و هەڵەبجە، بۆ ئێوارێ عەودەتیان فەرموەوە.

بەیانی رۆژی 22 ی 5 ی 1931 بەتەشیعێکی موتەنتەن سواری تەیارە بون عەودەتیان فەرموەوە بۆ بەغداد، مەملەکەت بە تەشریف هێنان و معامەلاتی نازکەی فەخامەتی موشار ئیلەیهی زۆر مەمنون و موتەهەیجی سرور بون. (ژیان، ژ 284، 1 ی 6 ی 1931)

4. 6. 15. تەشریف هێنانی جەلالەتی مەلیک فەیسەڵی ئەوەڵ بۆ سلێمانی

خەبەری تەشریف فەرموی حەزرەتی مەلیکی موعەزەم کە هات بۆ سلێمانی وەکو ئاوازەی سەعد و سەعادەتی هەمو ئەهالی مەملەکەت موبەشیر و کەیف خۆش بون بەم لوتف و مەرحەمەتی ملوکانەیە. بەلەدیە بۆ کەمالی ئیحتیشام و ئیستیقبال دەستوبردی کرد بە ئیحزارات و تەداروکاتی لازمە. لە سێ نوقاتی موختەلیفە تاقی زەفەر ئیصعاد کرا و ئەم تاقی زەفەرانە لە مەزمونی تەرحیب و تەعزیم و وەحدەتی عیراقیە بە ئەلواحی گوناگون دامەزرا و بە وەرەقی ئەشجار و گوڵو ڕەیحان موزەیەن کرا، لەسەر هەمو تاق و مەقاماتی ڕەسمیە و خسوسیەت بە هەزاران بەیداغی عیراقی ڕازایەوە، سورەیا مەسیل هەمو تاق و گوزەرگاە تەنویر کرا.

ڕۆژی 10 ی مانگی جاری کە چوارشەمە بو وە موعەیەن بو بە شەرەفی قدومی حەزرەتی جەلالەت، سەعادەتی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداری و ئەمیری مەنتیقەی شەرقیە و زوبات و مەنسوبینی حکومەتی فەخیمەی بریتانیا لەگەڵ سادات و ڕوئەسای دەوائیر و عەشائیر و ئەشرافی محەلیە تا دەربەند کە نیهایەتی حدودی لیوایە چون بۆ ئیستیقبال. صاحێبی جەلالەت سەعات هەشت و نیوی قەبلەل زوهر بە حدودی لیوا مواصەلەتیان فەرمو. وفوری جەماعەتی موستەقبیلین هەمو نائیلی دامەنبوسی حەزرەتی مەلەکی بون. مەوکیبی ملوکانەلە دەربەند بۆ تەیناڵ کە مەرکەزی ناحیەی بازیانە حەرەکەتی فەرمو. لەوێ خێوەت و بارەگا هەڵدرا بو بۆ ئیستیراحەتی جەلالەتی و حاشیەو تەوابیعی. گەلێ لە سوارەی مەشهورەی هەمەوەند و عەشائیری سائیرە هات بون کە نائیل بن بە شەرەفی ئیستیقبالی تاجداریەوە. وە زاتی جەلالەتی کە گەیشتە تەیناڵ لە ئۆتۆمۆبیلەکەی دابەزی و موصافەحەی لەگەڵا فەرمون. لە پاشا مەوکیبی عالی دەستی کرد بە حەرەکەت بۆ سلێمانی لەوێش جمهورێکی عەزیم لە ئەهالی هاتبونە دەرەوە ساحەی ئیستیقبال لە پێش مەوعیدی وصولی جەلالەتی بە سەعاتێ وە لیجنەی تەشریفات مەشغوڵی صفوفی موستەقبیلین بو حەسەبی تەرتیباتی موقەڕەڕە و، لە پێش وصولی مەوکیبی مەلەکی سریەیەک حەرەس شەرەف حازر بون و لە پێشیانەوە تاقمی مۆسقا کە بۆ ئەم خسوسە ئیستیحضار کرا بون کەششافەی مەداریس و مۆسیقایان لە چەپەوە لەسەر وەزعیەتێکی شیرین و تیپێ لە سوارەی پشدەری و یەکێ لە هی جاف لە پێش مەوکیبی مەلەکیەوە لە نزیک مەوقیعی قیلیاسان و لەوێشەوە بۆ سلێمانی.

لە سەعات دەو چل دەقیقە مەوکیبی مەلەکی گەیشت، فیل حال 21 تۆپ ئەنداخت کرا. مۆزیقەی ڕەسمی سەلامی لێدا زاتی حەزرەتی تاجداری کە گەیشتە حەرەس شەرەف لە ئۆتۆمۆبیلەکەی دابەزی. صەف صەف عەسکەری تەفتیش و تەلطیف فەرمو. کەششافەی مەداریس بە شەرقی و نەشیدەوە زەمزەمە و ئاهەنگێکی خۆش ئەلحانی تەهیج و تەسریری قلوبی عومومیەی ئەکرد. زاتی شاهانە کە تەشریفی بردە چادرێ کە مەخسوس بۆیان حازر کرا بو لەوێ قوبوڵی موصافەحەو خۆشئامەدی عەلەما و ڕوئەسای موڵکیە و عەشائیری فەرمو. لە پاش چەند دەقیقەیەک سریەیەک پۆلیسی سوارە و سوارەی عەشائیر پێشدار بون مەوکیبی هومایون لە عەقەبی ئەوانەوە ئاهیستە ئاهیستە ڕو بە شار حەرەکەتیان فەرمو. ئۆتۆمۆبیلی تاجداری زاتی جەلالەتی و سەعادەتی موتەسەڕیفی تێ دا بو لە عەقەبی ئەوانەوە حاشیەی ملوکانە و لە پاش ئەوانیشەوە چل پەنجا ئۆتۆمۆبیلی موستەقبلین قافڵە و ریزێکی پڕ ئیحتیشامی تەشکیل کرد بو.

لەمەوقیعی ئیستیقبالەوە هەتاماڵی موتەسەڕیف ڕاست و چەپی جادە بە صفوفی ئەهالی گیرا بو. قافڵەی موحتەشەمە لە تەرەف ئەم صفوفی ئەهالیەوە بە وصولی جەلالەتەوە بە ئاوازی تەعزیم و چەپڵە کنکرەی ئاسمانی تەهنیز ئەکرد. وەقتێ کە لە ماڵی سەعادەتی موتەسەڕیف دابەزین لە پاش مودەتێک زاتی پەناهی

و حاشیەی موحتەرەمەی لە ماڵی سەعادەتی موتەسەڕیف تەنئەوەلی تەعامیان فـەرمو. لـە پـاش ئیکمـالی تـەعام زاتی پادشاهی لەگەڵ 20 کەس لە رونەسای دەوائیـری موڵکیـە و ئومـەرای عەسـکەریە تەشـریفیان بـرد بـۆ مزگەوتی گەورە و زیارەتی مەرقەدی حەزرەتی کاک ئەحمەدیان فەرمو. لە پاشان دو روکعەت نـوێژی سـونەتی لەلای مەرقەدی کاک ئەحمەد کرد و ئەمری فەرمو 200 روپیـە تـەوزیع بکـرێ بەسـەر حافظەکـانی مزگـەوتی گەورەدا و جبەیەکی فاخیری خەڵاتی شێخ عەبدوڵلای خەطیب فەرمو.

لەدوایی دا موافیقی پرۆغرام کە لە ماڵی موفەتیشی ئیداری حەفلەی چاپی ئیحضار کـرا بـو لـە سـەعات پێنجا حەزرەتی جەلالەتی تەشریفی فەرمو بۆ ئـەوێ. لـە وەقتـی گەرانـەوەیدا تەشـریفی بـردە خەسـتەخانەی مەلەکی و لەوێ دەرحەق بە ئەهالی عاطیفەی ئەبەویەی ئیزهار فەرمو بە مژدەی بینایەکی تازە کە صاڵح بێ بـۆ خەستەخانەیەکی عەسکەری.

بۆ ئێواریێ زاتی جەلالەتی لە ماڵی موتەسەڕیف لەگەڵ زوبات و مۆزەفینی بەریتانیا و نائیبی قۆنسـۆڵی ئیمپراتۆریەتی ئێرانی تەنئەوەلی تەعامی عیشای فەرمو.

قـەرار وابـو رۆژی دوەم 11 ی 6 ی 1931 کـە حەزرەتیجەلالـەتی سـەرای حکومـەتی بـە قـدومی موشەرەف بکا. موافیقی ئەم قەرارە سەعات لە هەشت و نیوی قەبلەل زوهر بـۆ رەسـمی سـەلام سـریەیەک لـە جەیشی عیراقی و تاقمی مۆسیقا لەبەردەمی سەرا صەفبەستەی ئیحتیـرام بـون. زاتـی حـەزرەتی تاجـداری بـە حیشمەت تەشریفیان برد بۆ سەرا. جەلالەتی لە سەرای مەکثی فەرمو هەتا سەعات دە و نیوی قەبلەل زوهـر لـە زەرفی ئەم مودەیەدا رونەسای عەشائیر و دەوائیر و ریجالی دین و ئەشراف و توجار و جەماعەتی مولحـەقات بە شەرەفی زیارەتی پادشاهی نائیل بون. وەقتێک کە زاتی جەلالەتی سـەرای بەجێهێشـت ئـارەزوی دیـدەنی مەداریسی کوران و کچانی کردو لەوێ ئیزهاری لوتـف و شـەفەقەتی دەرحـەق بـە ئـەبنای وەتـەن فـەرمو. لـە مەدرەسەی متەوەصیطە تەلەبەیەک قەصیدەیەکی خۆشئامەدی خوێندەوە و هەروەها لە مەدرەسەی ئولای سـانی کچان دا. لە پاشا زیارەتی مەکتەبی زانستی و تەشمیلی لوتفی عالی فـەرمو صـەد روپیـەی تەبـەروع کـرد بـۆ تەعلیمی نەخوێندەوارەکان.

ئینجا جەلالەتی گەرایەوە بـۆ مـاڵی موتەسـەڕیفی لیـوا و تـەعامی قـاوەڵتی فـەرمو لەسـەر سـوفرەکەی جەماعەتێ لە نجومی بەلدەی رونەسای عەشائیر مەوجود بـو. وە بەلەدیـە ئیقامـەی حەفلەیـەکی ضـای کـرد لـە باخچەکەی لە عەینی رۆژدا بە موناسەبەتی تەشریفی جەلالەتیەوە بـۆ لیـوای سلێمانی کـە وجوهـو ئەشـراف و قەوم و وفود و مولحـەقات دەعـوەتی ئـەم حەفلەیـەک کـرا. سـەعـات پێـنج کەششـافەی مـەداریس، مۆسـیقا و جەیش حـازر بـون و، لـە حینـی تەقـەروبی مـەوکیبی مەلـەکی مۆزیقـەی سـەلامی مەلـەکی لێـداو کەششـافە تەرەنومی نەشائیدی خۆشئامەدی کردو، جەلالەتی داخڵی بینای باغچەکە بـو لـە بـەینی چەپڵـەی حازرونـا لـە پاش تەقدیمی چای و جگەرە لـە تـەرەف بەلەدیـەوە، سـەید عەبـدوڵڵا ئەفەنـدی خـەطیب خوتبەیـەکی دوعـای خوێندەوە بە ئیسمی عولەمای کیرام و سادات و مەشایەخی عیظام. لـە عەقـەبی رەئیسـی بەلەدیـە خوتبەیـەکی خۆشئامەدی خوێندەوە بـە نـاوی ئـەهالی بەلـدە خسوسـەن و ئـەهالی لیـوا عومومـەن. لە دوای ئـەو مـدیری متەوەسیطە هەستاو ئیلقای خیتابێکی بە وەکالەتی هەیئەتی تەعلیمیەی لیـواوە و، لـە پـاش ئـەو قوسـطەنطین ئەفەنـدی عەلەکـە خوتبەیـەکی بـەناوی جەماعـەتی مەسـیحیەوە خوێندنـەوە و لـە دوای ئـەو موعـەللیم رەحـیم ئەفەندی هەستاو ئیلقای خوتبەیەکی کرد بـە وەکالـەتی میللەتـی موسـەویەوە. لـەم وەقتـەدا صـاحێبی جەلالـەت مەلیکی موعەزەم هەڵسا و حازرون ئیجلالەن وە ئیحتیرامەن هەمو هەڵسان و مقابەلەیان کرد بە چەپڵەیـەکی بـە شیدەت و ئیلقای خوتبەیەکی ئیرتیجـالی فـەرمو کـە مـدیری تـەحریراتی لیـوا تەرجومـەی کـرد بـە کـوردی. حازرون چەند دەفعە چەپڵەیان لێدا.

وە لە پاش ئەو کە جەلالەتی خوتبەکەی تەواو کرد دوبارە هەستا و بەدەستی موبارەکی خۆی نیشانی رافیدەینی لەسەر سنگی موتەصەڕیفی لیوا سەعادەتی ئەحمەد تۆفیق بەگ تەعلیق کردو فەرموی: لەبەر تەقدیری خەدەماتی مەتەصەڕیفی سابیقە و لاحیقە ئەوا من ئیعطای پێ ئەکەم نیشانی رافیدەین لە دەرەجەی رابیع نەوعی مەدەنی. حازرون چەپڵەیان لێ دا. موتەصەڕیف لە پاش وەرگرتن و ماچکردنی نیشانەکە چەند کەلیمەیەکی ئیرتیجالیەی خوێندەوە. (ئەوەی کە قیامی پێ کردەوە لە خدەماتی ئەدای واجیباتی بوە موقابیل بە صاحێبی تاج و میللەت و لەمەودوا سەعی و جەهد ئەکا بۆ خزمەتی عەرشی عیراق بەهەمو حوب و ئیخلاص و بۆ خزمەتی برایانی لە سێبەری تەختی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم دا) حازرون قسەکەیان بە چەپڵەڕێزان موقابەلە کرد و، لە پاشان جەلالەتی تەرکی باخچەکەی کردو سەعات شەش و نیو جەلالەتی بە ئۆتۆمۆبیل تەشریفی برد بۆ سەرچنار و لە رەفاقەتیا موتەصەڕیفی لیوا و موفەتیشی ئیداری مەوجود بون و لەپاش گەرانی ئەترافی دارستانی سەرچنار گەرایەوە بۆ سلێمانی و تەعامی عیشای تەناول فەرمو.. وە لە خزمەتیا بەعزێ لە زوعەمای خاریج و وجوهی بەلدە مەوجود بون.

رۆژی سێهەم 12 ی 6 ی 1931 مەوکیبی عالی مەلەکی لە سەعات پێنجی قەبلەل زوهر دا حەرەکەتی کرد بۆ هەڵەبجە بە رەفاقەتی موتەصەریفی لیوا و موفەتیشی ئیداری و ئامیری مەنتیقەی شەرقیە. وەقتی وصولی جەلالەتی مەلیک بە خورماڵ جەمعیەتێکی غەفیر ئیستیقبالیان کرد لە روئەسای عەشایەر و ئەو مەحاڵە. وە لە خورماڵەوە حەرەکەتیان کرد بۆ هەڵەبجە، بەلەدیەی هەڵەبجە تاقێکی زەفەری ئیقامە کرد بو لە مەدخەلی شارا و نەصبی خیامی کرد بو بۆ موستەقبیلین و جمهورێکی عەزیم لەوێ مەوجود بون لە ئیستیقبالی جەلالەتیا و، لە پێشیانەوە بەگلەری جاف و روئەسای عەشیرەتی هەورامان و نەورۆلی و شێخانی تەریقەتی نەقشبەندیە ئیستیقبالیان کرد بە حەماسەتێکی شەدیدە و موبالەغەیەکی زائیدەوە و، لەپاش موصافەحەی جەلالەتی لەگەڵ موستەقبیلین حەرەکەتیان فەرمو بۆ ماڵی قائیمقام لەگەڵ روئەسای عەشائیر و وجوهی بەلدە و لەدوای ئیستراحەتێکی کەم جەلالەتی تەفەقودی مەدرەسەی ئیبتیدائیەی فەرمو لەوێ تەلەبەکان صەفبەستە... کەشافە و تەحییەتی جەلالەتیان کرد. جەلالی حامید بەگ... تەلەبە هاتە پێشەوە کە عومری هەشت ساڵ بو شیعریەی شیرینی خوێندەوە و، لە دوای ئەو... خوتبەیەکی خۆشئامەدی لەتیفی کرد... لە خوتبەکان دا جەلالەتی مەلیک بینای مەکتەبەکەی تەرک کرد عەودەتی فەرموەوە بۆ سلێمانی لە سەعات شەشی بەعدەل زوهر لە عەینی رۆژدا تەنئەوەلی تەعامی عیشای لە ماڵی موتەصەڕیف دا کردو لەسەر سفرەکەی جەماعەتی ئەشراف و وجوە هەمو مەوجود بون.

رۆژی چوارەم 13 ی 6 ی 1931 بەلەدیە ئیستیحصاری خەیمە و کورسی زۆری کرد لە ساحەی موخەصەصە بۆ ویداعی جەلالەتی و لە پاش تلوعی شەمس موەدیعین و حەرەس شەرەف و کەششافەی مەداریس ئەخزی مەواقیعیان کرد. سەعات لە حەوتی قەبلەل زوهر مەوکیبی مەلەکی واصل بو بەو مەکانە، مۆزیقە سەلامی مەلەکی لێداو جەلالەتی دابەزی و یەک یەک موصافەحەی لەگەڵا کردن و لە دوایـیدا سواری سەیارەی مەلەکیە بو، لە پاشیەوە حاشیەی کەریمە و بۆ تەشیعی جەلالەتی تا حدودی لیوا موتەصەڕیف و موفەتیشی ئیداری و ئامێری مەنتیقەی شەرقیە لەگەڵ ئۆتۆمۆبیلەکان وجوە و ئەعیان رو بە کەرکوک حەرەکەتیان فەرمو. (ژیان، ژ 286، 18 ی 6 ی 1931)

4. 6. 16. تەرجومەی خیتابی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم

تەشەکوری خەتیبەکان ئەکەم بۆ ئەو حسسیاتە نەبیلانە لە بابەت ئیخلاص و تەعەلوقی میللەتەوە ئیزهارتان کرد.

ئارەزوم ئەکرد بمتوانیایە بە عەینی زمان جوابیان بدەمەوە فەقەت ئومێدی عەزیمم هەیە لە ئیستیقبالدا بەبێ زەحمەت موەفەق ببم بەوە، چونکە ئێستا بێ تەرجومان هەرچیەک بە کوردی وترا تێی گەیشتم.

من خۆم حازر نەکرد بۆ قسەکردن، فەقەت بینا لەسەر ئارەزوی زەواتی حازرون کە تەمسیلی تەبەقات و جەماعاتی موختەلیفەی ئەم لیوا مەحبوبە ئەکەن چەند کەلیمەیەک ئەڵێم:

لێتان شاراوە نیە کە دین بۆ خوایە و وەتەن بۆ هەمو لایەکە. لە نەزەری من دا لە بەینی سوککانی مەملەکەتە مەحبوبەکەم دا هیچ فەرق و تەمییزێک نیە. وەتەن بۆ هەمومانە. ئەم شاخانە و ئەم دۆڵە جوانانە مڵکی باقی سوککانی لیواکانی تری عیراقن، هەر وەکو ئەهلی ئەم لیوایە حەقیان لە هەمو بستێکی لیواکانی تردا هەیە. لەمەش زیاتر ئەڵێم، ئەڵێم هەمو دڵۆپێک لە خوێنی سەکەنەی ئەم لیوایە لە خوێنی هەمو عیراقیەکانە. عیراقیەکان لەم وەتەنەدا هەمو بران و هیچ شتێک نیە کە لە خدمەت کردن دوایان بخات.

دێینە سەر مەسئەلەی دین و مەزهەب، ئەمانە عائیدن بە خوا و لازمە لە بەینی عەبدو مەعبوددا، لەناو دیواری مزگەوت و کڵێسادا بمێنێتەوە.

هیچ شوبهەی نیە کە هەر یەک لە ئێوە ئەیزانێت کە حکومەتی عیراق قبوڵی تەجزیئە و تەفریق ناکات، وە بە ئیعتیباری عوموم حکومەتی عیراق بۆتە جوزئێکی لایەتەجەزەئی و لەبەر ئەمە مەحاڵە کە سەکەنەی ئەلویەی جنوبیە بتوانن، بێ ئەوەی ئەم لیوایە جوزئێک لە وەتەنەکەیان و بە دەستیانەوە بێت لە ئەمنیەتا بژین و کەزا موستەحیلە بۆ ئەهالی ئەم لیوایە کە یەک ڕۆژ بتوانن، بەهەر شکڵ و وەزعیەتێک بێت، بەجیا لە وەتەنی عیراقی و لە برا عیراقیەکانیان بژین. ئەمە حەقیقەتێکی ئەوەندە ئاشکرایە کە هەمو عیراقیەک ئەیزانێت و ئەقوامی سائیرەش ئیشتیراکیان ئەکات. لەسەر ئەم ئەساسە حکومەتی عیراقیە تەئەسوسی کردوە و لە ئیستیقبالێکی نزیکا لەناو ئومەمی سائیرەدا بە ئیستیقلال و وەحدەتەوە ئەخذی مەوقیع ئەکات.

بە ئیعتیباری فەرد و حکومەت لەسەر هەمومان لازمە کە واجیباتی خۆمان بەرامبەر بە وەتەنی موقەدەس ئەدا بکەین، وە لە هەمو ئێشێک دا کە خدمەتی بەرزکردنەوەی وەتەن و تەحەقوق پێ کردنی ئامالی وەتەنیەی تێدا بێت تەشریکی مەساعی بکەین و یارمەتی یەکتری بدەین.

لە ڕۆژی تەئسیسەوە، وە ئەمڕۆ، وە ئیلەل ئەبەد پرۆغرامی حکومەتی وەتەنیە ئەمەیە کە لەناو ئەفرادی میللەت دا عەدالەت بڵاو بکاتەوە و تەطمینی ڕەغائیبیان بکات بە خدمەتگوزاری مەنافیعی وەتەن.

لە جوملەی ئەمانە حکومەت قانونێکی دانا کە بە موافیقی ئەو قانونە حوڕڕیەتی تەعلیم و موحاکەمات تەئمین کراوە. کوردێک بە زمانی خۆی فێری خوێندن بێت و، کەذا عەرەب و تورکیش بە زبانی خۆیان فێری خوێندن ئەبن. وە بۆ ئەوەی تەئمینی عەدالەت بکرێت حوککامی مەحکەمەی ئەلویەی عیراقیە لازمە شارەزای زبانی ئەو کەسانە بن کە محاکەمەیان ئەکەن. عەلاوەتەن حوڕڕیەت بەخش کراوە کە موکاتەبەی بەینی دەوائیر و ئەشخاص بەو زبانە بێت کە ئەکسەریەتی ئەو لیوایە تەکەللومی پێ ئەکەن. هەروەکو لە ماضیدا بوە لەمەودواش عادات، عەنعەنە، ئەدیان و مەذاهیب ئیحتیرامی تەواویان ئەگیرێت.

خولاصە حکومەتم عەزمی کردوە لەسەر ئەساسی حوڕڕیەت، عەدالەت و عەتف و ئیفای وەجائیبی وەتەنیە بە ئیخلاصەوە تەمشیەتی ئومور بکات و، ئەگەر لەمانەدا قصوری کرد من خۆم موراقەبەی ئەکەم.

وەزعیەتی سیاسی مەملەکەتەکەم تەقەرور و تەعیین کردوە مەجالی ئەوە نەماوە کە تەبدیل و تەغییر بکرێت.

بینائەن عەلەیهی لازمە لەسەر میللەت کە هەمو معاوەنەتی حکومەت بکەن بۆ ئەدای واجیباتی عومومیەی، وە ئەگەر یەکێک لەم ڕێگایە لابدات شازێک تەشکیل ئەکات وەکو کوڕەکەی نوح پێغەمبەر کە وەختێ باوکی بانگی کرد.

بۆ تەئمینی میللەتەکەم لە بابەت ئەو مەرکەزە سیاسیەی ئەم وڵاتــە نــائیلی بــوە هــەرچی لازم بــو وتــم. ئێستا ئەوەی بۆ ئێوە ماێتەوە ئەوەیە کە جەهد و سەعی تەواو بنوێنن بۆ ژیانەنــەوەی ئیقتیصــادیات، وەکــو تیجارەت و زەراعەت، تاکو نەهضەی ئیجتیماعیەی عیراق بکات لەگەڵ ئەو هەنگاوە گەورانەی کە لە سیاسەت دا هاویشتویەتی. (ژیان، ژ 287، 25 ی 6 ی 1931)

پەلەیە

کۆپی خولاو لە خاوەن شکۆوە – سەرۆک وەزیران – بۆ هەر هەمو وەزیرەکان – جگە لــە وەزیرانــی دەرەوە، بەرگری و بەرێوەبەریەتی گشتی.A.W.Q.A.F

4. 6. 17. بابەت: سیاسەتی کوردی

1. لێرەدا من لیستێک دەنێرم بە زانیاری ورد لەسەر فەرمانبەرانی وەزارەتەکەت کە کوردی نــازانن کــە لەلایەن دیوانی شارەکانی ئەربیل، کەرکوک، سلێمانیەوە نێراون. لەگەڵ کۆپیەک لەسەر کۆبونەوەی ڕۆژی 7 ی 10 ی 1931 کە لە ئۆفیسی وەزارەتی ناوخۆیی ئەنجام دراوە.

2. تکایە دەتوانی ئاگادارم کەیتەوە:

ئەلف: کە ئاخۆ ئەو لیستەیە ڕاستە، گەر هەڵەی تیایە، وا بکە کە لیستەیەکی ڕاستم پــێ بگــات زۆر بە پەلە.

بێ: چ ڕێورەسمێک دەگرنە بەر بۆ ئەوەی ئەو فەرمانبەرانە بگۆڕن کە کوردی نازانن، چەندە وەختیــان دەوێ بۆ فێربونی زمان.

جیم: لە حاڵەتێکدا گەر ئەوە نەکرا بەم زوانە، وا بکەن کە بایی ئەوەندە کوردی فێر بن کــە کارەکــانی خۆیانی پێ ئەنجام بدەن. دەکرێ واش دەست نیشان بکرێن کە بتوانن لە تاقیکردنەوەدا دەرچن سەبارەت بە فێربونی زمان، گەر سەرنەکەوتن دوای چەند مانگێک لە ناوچە کــوردیــەکان دور بخرێنــەوە. ســەرەرای ئــەم ڕاپۆرتە ناوخۆییە، من ڕاپۆرتێکی دیکەم گەرەکە لە کۆتایی دو مانگدا کە چی پێشکەوتنێک بەرێوە چوە لەو ماوەیەدا بۆمی بەیان بکەن.

4. لە داهاتودا گەر ناچار بون کە فەرمانبەری وا دابمەزرێنن لە ناوچــە کــوردیــەکان کــە کــوردی نازانن، تکایە لەو حاڵەتەدا ڕاپۆرتێکم بۆ بنوسە کە بە ورد و درشتی هــۆی ئــەو جــۆرە دامەزراندنــەم بــۆ بەیان بکەی.

5. تاقیکردنەوەکانی زمان: من دەخوازم کە جۆرە سیستمێکی تاقیکردنەوە بۆ زمــانی کــوردی بــەرێوە بچێ بۆ هەمو ئەو فەرمانبەرانەی کە لە خزمەتدان یان لەوانەیە لە داهاتودا لە ناوچــە کــوردیــەکانی ســەر بــە عیراق خزمەت بکەن، هەروەها بۆ ئەو فەرمانبەرانەی کە ئێستا لەو ناوچانــەدا کــار دەکــەن و کــوردی نــازانن. پێویستە وەختێکی دیاریکراویان بدرێتێ، بڵێ سێ مانــگ، (هەرچەنــدە وەختــی پێویســت و مــاقوڵ لــە لایــەن پسپۆڕانەوە بڕیاری لەسەر دەدرێ) کە تیایدا بایی ئەوەندە کــوردی فێــر بــن کــە بگەنــە ئاســتێک کاروبــاری خۆیان بە کارامەیی بەرێوە ببەن. بۆ نمونە کاتێک کە لە بەشێکی تەکنیکی دەست بەکارە مــەرج نیــە بــە قــەد کارگێرێک یان دادوەرێک کوردی بزانێ. ئەو فەرمانبەرانەی کە لەو ناوچانەدا خزمــەت دەکــەن یــان لــە دەزگــا حکومەتیەکان کارگێرن کە تیایدا دو تا سێ زمان بــەکاردێت وەکــو عــەرەبی و کــوردی و تــورکی بــە پــێی دەرکردنی "یاسای بەکارهێنانی زمان لە ناوخۆدا" دەبێ بایی ئەوەندە لەم زمانانە بزانن کە بتوانن بەکارامەیی کارەکانی خۆیان ئەنجام بدەن. ئەم خاڵەیان جێی بایەخێکی گرنگە چونکە زانراوە کە نەک فەرمانبەر بە بــێ

ئەو زانینی زمانانە کارامە و لێهاتو نابێ، بەڵکو ڕێی تێ دەچێ کە ببێتە مایەی هەستی ناجۆر و بەریەک کەوتن لە نێوان فەرمانبەران و خەڵکی ئەو ناوچانەی کە ئەوان کاری تێدا دەکەن. لەمەڕ مەسەلەی تاقیکردنەوە لە زمانی کوردیدا، وا پێشنیار دەکرێ کە پاداشت و خەڵات لەلایەن حکومەتەوە بدرێ بەو فەرمانبەرانەی کە سەردەکەون، چونکە ئەوە پتر هانیان دەدا خۆ ماندو بکەن، دەکرێ خەڵاتەکان بەم شێوەیە بڕوا بەرێوە: (50) روپیە بۆ تاقیکردنەوەی سەرەتایی، هەشتا روپیە بۆ قۆناغێکی باڵاتر و (120) روپیە بۆ ئاستێک کە توانای وەرگێران لە خۆدا بەدی دەکەن.

6. لە میانەی گەرانەکانمدا بە ناوچە کوردییەکاندا لەم ساڵەدا بۆم دەرکەوت کە مامۆستایانی ژن لە قوتابخانەکاندا زۆر کەمن. هەر بۆیە سەرنجی وەزارەتی پەروەردە بۆ ئەم حەقیقەتە رادەکێشم، داواشم ئەوەیە کە هەرچی دەکرێ بیکەن بۆ ئەوەی خانمانی کورد رابهێنرێن تا ببن بە مامۆستا.

7. داوا لە وەزارەتی ناوخۆیی دەکرێ کە هەندێ رێنمایی دەربکات بۆ بەرێوەبەری گشتی پۆلیس کە هەندێ هەنگاو هەڵنێن کە زۆر پێویستە تا بایەخ بەو مەسەلەیە بدا کە هەندێ لە ئەفسەرانی پۆلیس کوردی نازانن و کەچی لە ناوچە کوردنشینەکان دامەزراون.

8. من سەرنجم بۆ خاڵێکی تر دەچێ لەمەڕ ئەو حەقیقەتەی کە راستە لە بەندی پێنجەمدا هاتوە سەبارەت بە (یاسای زمانە ناوخۆییەکان) کە دەکرێ کوردی و تورکی لە ناوچەکانی کەرکوک و کفریدا وەک زمانی رەسمی بەکار بێن، بەڵام لە راستیدا بە تەنها تورکی بەکار دێ. پەیرەوکردنی ئەو یاسایە سەبارەت بەم مەسەلەیە دەبێ فەراهەم بکرێ.

{کۆپیەک لەگەڵ ئەو کۆپییەی مەحزەری کۆبونەوەکە بۆ سەرۆکی دیوانی پاشایەتی}

4. 6. 18. نامەی ئێچ دۆبز بۆ عەبدولموحسین بەگ سەعدون

"نهێنی"

ژمارە پۆست (439)	شوێنی نیشتەجێ بون
N.P.O.439	بەغداد-27 ی 11 ی 1928

بەرێزم سەرۆک وەزیران...

ئایا دەکرێ بەرێزت بە میهرەوە بگەرێتەوە بۆ نامە باوەڕ پێ کراوەکەم ژمارە: P.O.426 کە لە بەرواری 22 ی 11 ی 1928 دا دەرچوە لەمەڕ مەسەلەی ئەو پەیمانانەی نێوان حکومەتی بریتانیای مەزن و عیراق سەبارەت بە بەرێوەبردنی ناوچە کوردییەکان، هەروەها مەسەلەی مانەوەی (عەبدولمەجید بەگ ئال یەعقوبی) لە پۆستی خۆیدا وەک موتەصەریفی ئەربیل (هەولێر).

من وابزانم بیرم چوە لەو نامەیەدا کە سەرنجی جەنابتان بۆ ئەو موزەکەرەیە رابکێشم لەمەڕ مەسەلەی ئەو بەڵێنانەی کە بریتانیا لەسەر ئاستی جیهانی داونی سەبارەت بە عیراق کە تیایدا کۆپییەک بە شێوەیەکی رەسمی گەیشتە دەست نوێنەرە کۆنەکەی تۆ (جەعفەر پاشا ئەل عەسکەری) لە کۆبونەوەکەی وەفدەکان کە هاتبون گفتوگۆ لەسەر پەیماننامەی ئەنگلۆ ی عیراق بکەن کە لە ئۆفیسی کۆلۆنیال بەسترا لە بەرواری 1 ی 11 ی 1927 دا. لەو موزەکەرەیەدا هاتوە وەک جەنابت دەیبینی کە رونکردنەوەیەک لەلایەن حکومەتی بریتانیەوە هاتوە بەو ئاکامەی کە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتوەکان سەنگێک بۆ ئەو پەیمانەی حکومەتی بریتانیا دادەنێ بەوەی کە رێورەسمێک بگرنەبەر تا زامنی ئەوە بکەن کوردەکانی عیراق ئیدارەیەکی ناوخۆییان هەبێ کە دیارە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان مەرجی

داناوە حوکمی خۆیان بەیان بکەن لەمەڕ مەسەلەی سنوری موسڵ. من دڵنیام کە جەنابت بایەخێکی گـەورە بەم مەسەلەیە دەدەی. من لە خزمەتدام

سد. ئێج. دۆبز
خاوەن شکۆ بەڕێز عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون.
سەرۆک وەزیران – بەغداد
(کاک شێزاد حەسەن لە ئینگلیزیەوە کردویەتی بە کوردی)

5. کورد و کۆمەڵەی گەلان

5. 1. ڕاسپێری‌یەکانی کۆمەڵەی گەلان دەربارەی کورد

لە ڕێککەوتنی نهێنی سایکس– بیکۆدا، موسڵ بەر فەرەنسا و شام بەر بریتانیا کەوت بو. بەڵام دوای جەنگ لوید جۆرجی سەروەزیرانی بریتانیا لە سەودایەکی زیرەکانەدا لە گەڵ کلیمانسۆی سەروەزیرانی فەرەنسا، شامی دا بە وان و موسڵی بۆ خۆیان وەرگرت، بە تایبەتی کە هێزی بریتانیا لەو کاتەدا ویلایەتی موسڵی لە ژێر دەس دا بو.

هێزەکانی بریتانیا، بە شەڕ موسڵیان نەگرت بو، بەڵکو لە دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنی ئاگربڕی مۆدروس چوبونە ناویەوە، لەبەرئەوە تورکیا موسڵی بە بەشێک لە سەرزەمینی خۆی دائەنا نەک بە داگیرکراوی جەنگ. تورک داوایان لە بریتانیا ئەکرد موسڵ چۆڵ بکا، بریتانیا یش کە مرخی لە نەوتی کەرکوک خۆش کرد بو، بەهانەی دائەتاشی موسڵ لەدەس خۆیدا بمێنێتەوە. ئەم کێشەیە بە گفتوگۆی دو قۆڵی تورک و ئینگلیز چارەسەر نەکرا. لە کۆنفرانسی لۆزان یشدا نەیانتوانی بگەنە ڕێکەوتن. کێشەکە بە ڕەزامەندی هەردولایان، بۆ بەلاداخستنی، بەرەو ڕوی کۆمەڵەی گەلان کرایەوە.

کۆمەڵەی گەلان کۆمیتەیەکی 3 کەسی پێکهێنا بۆ لێکۆڵینەوەی "کێشەی موسڵ" و وەرگرتنی بیروڕای دانیشتوانی ناوچەکە کە بدرێتەوە بە تورکیا یان بخرێتە سەر عیراق.

کۆمیتەکە هاتە موسڵ و سەردانی هەولێر و کەرکوک و سلێمانی کرد. تاقمێ نوێنەری تورکیان لە گەڵ هات بۆ پرۆپاگەندە. یەکێ لەوانە ژنبرایەکی شێخ مەحمود بو. ئەم کۆمیتەیە لە گەڵ زۆر کەس و تاقم وتوێژیان کرد. لە ئەنجامی ئەم گەشتەدا ڕاپۆرتێکی درێژیان ئامادە کرد و دایان بە کۆمەڵەی گەلان. لە ڕاپۆرتەکەیاندا ڕایان سپارد بو کە موسڵ بخرێتە سەر عیراق، بەو مەرجەی دەوڵەتێکی پێشکەوتو ماوەی 25 ساڵ یارمەتی بداو ئارەزوەکانی کورد یش لە بەرچاو بگرێ.

ئەم لیژنەیە لە لێکۆڵینەوەکەیدا نوسی بوی:

"لە کاتێکدا ئەگەر چاودێری کۆمەڵەی گەلان تەواو بو، دوای برانەوەی ئەو چوار ساڵەی کە پەیمانی عیراقی- بریتانی تێدا بەستراوە و، بەڵێنی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەیی بەکورد نەدرێ، زۆر خەڵک تورکیان پێ باشتر دەبێ لە عەرەب." (السيد عبدالرزاق الحسني، العراق في ضل المعاهدات، ط 3، لبنان، 1958. ص 133)

ڕاسپێرییەکانی لیژنەی سنور دەربارەی کورد:

"پێویستە ئارەزوەکانی کورد لەبەر چاو بگیرێ دەربارەی دانانی فەرمانبەرانی بە ڕەگەز کورد بۆ بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیان و، پێویستی دابەشکردنی عەدالەت و بڵاوکردنەوەی خوێندن لە قوتابخانەکاندا و، کردنی زمانی کوردی بە زمانی ڕەسمی لە هەمو ئەم وەزیفانەدا."

بڕگەی 3 هەمی بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان ئەڵێ: "داوا بکرێ لە حکومەتی بریتانی، وەکو هێزی مانداتۆر، ئەو تەدابیرە ئیدارییانە بخاتە بەردەم ئەنجومەن کە دائەنرێن بۆ دڵنیاکردنی دانیشتوانی کورد لەو شتانەی لە ڕاپۆرتی لیژنەی لێکۆڵینەوەدا ناوبراون، گەرەنتییەکانی دەربارەی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەیی، کە لیژنەکە لە ئەنجامگیرییەکانی دا ڕای سپاردون."(الحسني: ل 129)

کۆمەڵەی گەلان کێشەکەی بە قازانجی بریتانیا و عیراق بە لاداخست. موسڵی دا بە عیراق. تورکیا یش ئیتر وازی لەم داوایە هێنا. بەڵام سەودایەکی تری بەدودا هات. بۆ ئەوەی تورکیا و ئێران لە ڕوسیای سۆڤیەتی دور بکەونەوە و لە ئینگلیز نەورۆژێن، ئینگلیز بۆ ڕازی کردنی ئەوان، نەیهێشت کوردی عیراق هیچ جۆرە قەوارەیەکی تایبەتی هەبێ، تەنانەت لەناو چوارچێوەی دەوڵەتی عیراق یشدا.

5. 2. هیوای کورد بە کۆمەڵەی گەلان

چالاکەکانی کورد ئومێدێکی زۆریان بە ڕاسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان و، بە عەدالەت و دڵسۆزیی بۆ گەلانی بچوک هەبو. ئەمە یش لەو وتارانەدا دەرئەکەوێ کە نوسراون و، لەو یادداشتانەی داویانە و، لەو گفتوگۆیانەدا کە لە گەڵ وەفدی وەزاری عیراق کردویانە.

عیزەت بەگی عوسمان پاشا ئەڵێ:

"میللەتی کورد تەنها عیبارەت نیە لە سلێمانی. لە زاخۆوە تا خانەقین هەمو داوای ئەم حەقە ئەکات و هیچ کوردێک کەرەتێکی تر لە گەڵ عیراقا ناژی. بۆ ئیحقاقی حەقمان موراجەعەت بە حکومەتی مونتەدەبە ئەکەین. ئەگەر ئەو یش نەیپرسی، شکایەت ئەبەینە بەر عیصبەتول ئومەم. کورد حکومەتێکی موستەقیللەی ئەوێ لەژێر ئینتیدابدا. بە هەمو هێزمانەوە بۆ ئەم غایەیە سەعی دەکەین، ئەمجارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعاتە"

هەر لەم بوارەدا حەمەی ئەورەحمان ئاغا ئەڵێ:

"ئێمە کوردین و، کوردستان عیبارەت نیە هەر لە سلێمانی. لە زاخۆوە هەتا خانەقین کوردەوارێتیە و، نایانەوێ لەگەڵ عیراق بژین، حکومەتێکی موستەقیللەی کوردیمان ئەوێ لەژێر ئینتیدابدا. ئەگەر ئینگلیز یش نامانداتێ موراجەعەت بە عیصبەتول ئومەم دەکەین".

بەم دڵنیایی و هیوا گەورەیەوە کە نائومێد بون لە کاربەدەستانی بریتانی، ڕویان کردە کۆمەڵەی گەلان و، چەند مەزبەتەیان بۆ نارد.

5. 2. 1. مەزبەتەکانی هەیئەتی وەطەنیە

دانیشتوانی سلێمانی بە ناوی خۆیانەوە چەندین مەزبەتەیان داوە بە کۆمەڵەی گەلان. مەزبەتەکان لە ڕێگای مەندوبی سامی بریتانییەوە لە بەغداد ئەنێردران. وێنەیان لێ ئەدرا بە سەرۆکی وەزیرانی عیراق و، ڕۆژنامەکانی بەغداد.

هەر بە هاندانی هەیئەت دەیان مەزبەتەی تر لەلایەن ژنانی سلێمانی، کەسایەتی ناسراو و، سەرانی ئێڵەکانی جاف، هەمەوەند، پشدەر، هەورامان... بۆ هەمان مەبەست نێردرا بۆ کۆمەڵەی گەلان.

لە هەمو ئـەو مەزبەتانـەدا داوای جێبـەجێ کردنـی بڕیارەکـانی کۆمەڵـەی گـەلانیان ئـەکرد دەربـارەی پێکهێنانی حکومەتێکی سەربەخۆ بۆ کورد لە ژێـر ئینتیـدابی بریتـانی یـان هـەر ئەنـدامێکی تـری کۆمەڵـەی گەلاندا. هـەر لـەو ماوەیـەدا مەزبەتەیـەکیش بـەناوی سـەرانی ئێڵـەکانی بادینانـەوە نوسـراوە، بـەڵام ئـەوان دەسبەجێ بە درۆیان خستۆتەوە، دژی ئەم جوڵانەوەیە هەڵوێستیان گرت و دەربڕی.

یەکێ لە گرنگترینی ئەو مەزبەتانە، یادداشتێکە کە بەناوی هەیئەتی وەتەنیەی کوردستانی جنوبیەوە، بە ئیمزای ئەندامەکانی لە 31 ی 8 ی 1930 دا دراوە بە کۆمەڵەی گەلان و، هەوڵ ئەدەن بە ئەندامانی کۆمەڵەی بسەلمێنن، کورد هەروەکو مافی دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆی هەیە، توانا و لێوەشـاوەیی خـۆ ژیانـدن و خۆ بەڕێوەبردن یشی هەیە.

حکومەتی عیراق روداوەکەی 6 ی 9 ی کرد بە بەهانە. هەمو چالاکەکانی هەیئەتیان گرت. هەنـدێکیان ناردن بۆ زیندانی کەرکوک و هەندێکیان دورخستنەوە. بە گیرانی ئەمان هەیئەت لە چـالاکی کـەوت و تـەواو بو. هەندێکیان بەیەکجاری لە ژیانی سیاسی کشانەوە. لە کاتی لێکۆڵینـەوە و دادگـایی کردنـدا دەرکـەوت کـە هۆی سەرەکی گیرانەکەیان، ناردنی ئەو مەزبەتانە بوە بۆ کۆمەڵەی گەلان.

5. 2. 2. مەزبەتەکانی شێخ مەحمود

شێخ مەحمود کە هاتەوە مەیدان، چالاکەکانی هەیئەت گیرابون. ئەو چالاکی‌یەی ئەوان دەسـتیان پێکـرد بو تەواو بوبو. شێخ مەحمود چەندین نامەی بۆ موفەتیشی ئیداری لـە سـلێمانی، مەنـدوبی سـامی لـە بەغـداد نوسی و داوای لێکردن کە کاربەدەستانی عەرەبی، دامودەزگای مەدەنی و سوپایی لـە زاخـۆوە هـەتا خانـەقین چۆڵ بکەن، حکومەتێکی کوردی لـە ژێـر ئینتیـدابی بریتـانی یـان هـەر ئەنـدامێکی تـری کۆمەڵـەی گـەلاندا دابمەزرێنن. بەڵام ئەمان بە بیانوی ئەوەی شـێخ مـەحمود رێککەوتنەکـەی 1927 ی شـکاندوە، بـە هەڕەشـە لێکردن وەڵامیان دایەوە.

بە رێگای ئەوان بو بێ یان هەر رێگایەکی تر، لە باتی دانیشتوانی کوردستانی جنـوبی، لـە رۆژی 21 ی 3 ی 1931 دا یادداشتێکی ناردوە بۆ کۆمەڵەی گەلان. لەو یادداشتەدا گازندە لە حکومـەتی عیراقـی ئـەکا لەسەر ئەوەی لە سلێمانی کوشتاری کردوە و رۆشنبیرەکانی گرتوە، داوا ئەکا حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر سایەی ئینتیدابی بریتانی یا هەر ئەندامێکی تری کۆمەڵەی گەلاندا، دروست بکرێ ((یادداشـتەکەی شـێخ بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لە کۆتایی ئەم ناونیشانەی (3. 5. خۆ بەدەستەوەدانی شێخ مەحمود: کۆتایی قۆناغێک) ئەم کتێبەدا بخوێنەرەوە))

5. 2. 3. مەزبەتەکانی تۆفیق وەهبی

ئەو کاتەی تۆفیق وەهبی موتەسـەڕیفی سـلێمانی بـو، هەیئـەت لەوپـەڕی جموجـۆڵ و چـالاکی دا بـو. حکومەتی بەغداد پێی وابو ئەو چالاکیانە بەهاندانی تۆفیـق وەهبـی یـن، لـە بـەر ئـەوە کێشـایانەوە بەغـداد و دەستیان لە کار کێشایەوە.

لە ئازاری 1931 دا کۆمەڵێ لە پیاوە ناسراوەکانی کوردوستانی عیراق، وەکالەت نامەیەکیان بۆ تۆفیق وەهبی کردۆتەوە. دەسەڵاتیان داوەتێ بە ناوی ئەوان و، بە نوێنەرایەتی دانیشتوانی کوردستانی جنـوبی، بـۆ جێبەجێ کردنی خواستەکانی گەلی کورد، لە گەڵ کۆمەڵەی گەلان و دەزگاکـانی و، لە گـەڵ وەزارەتـی دەرەوەی بریتانیا، یان هەر دەوڵەت و دەزگایەکی پێوەندیدار گفتوگۆ بکا. جەلادەت بـەدرخان یـش، بـەناوی کۆمەڵـەی خۆیبون ەوە نامەی پشتیوانی بۆ نوسیوە.

تۆفیق وەهبی لە نیسانی 1931 دا، دوای ئەوەی مەزبەتەکانی ساڵی 1930 ڕەفز کراون، چۆتە بێروت و دەستی کردوە بەکار. لەو کاتەدا هەیئەتی وەتەنیە لە چالاکی کەوت بو. شێخ مەحمود یش لە دوا ڕۆژانی شۆڕشەکەیدا بوە. لەو کاتەدا زنجیرەیەک نامەو یادداشتی، بەنوێنەرایەتی (800) هەزار کوردی کوردوستانی جنوبی نوسیوە، بۆ: مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق و، وەزیری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی بریتانیا و، سکرتێری کۆمەڵەی گەلان و سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.

تۆفیق وەهبی لە یادداشتەکانیدا حکومەتی عیراق بە حکومەتی عەرەبی و کوردوستانی عیراق بە کوردستانی جنوبی ناو ئەبا. ئەڵێ کابرایەکی ئایریش چەندە ئینگلیزە، کورد یش ئەوەندە عەرەب یا عیراقیە.

تۆفیق وەهبی لە یادداشتەکەیدا داوا ئەکا لە ژێر سایەی عەرشی عیراقدا مافی (خۆحوکم کردن) بدرێ بە کوردستان. هەوڵ ئەدا باشیی ئەم کارە بۆ سەر ئاسایشی عیراق و، ڕۆژهەڵاتی ناوەراست و، پێوەندی کورد و عەرەب و کلدانی و ئاسوری، بسەلمێنێ.

خواستی ئەم لە گەڵ خواستی هەیئەتی وەتەنیە و شێخ مەحمود جیاواز بوە. ئەوان داوای حکومەتێکی کوردیی سەربەخۆیان کردوە لەژێر ئینتیدابی بریتانیدا. بەڵام ئەم داوای خۆ حوکوم کردنی کردوە لە ژێر سایەی عەرشی عیراق دا. دیارە ئەوە یش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم شارەزای سیاسەتی ناودەوڵەتان بوە. دڵنیا بوە لەوەی لە بەر خاتری کورد دەوڵەتی عیراق هەڵناوەشێنرێتەوە و کوردستان لە عیراق جیا ناکرێتەوە. شتێکی داوا کردوە بە پێی بۆچونی خۆی، هەلی جێبەجێ کردنی زۆرتر بێ لەوانەی پێشو. بۆ سەلماندنی خواستەکانی، پشت بە ژمارە و بەڵگە و شایەت و لێکۆڵینەوەی زانستی و مەنتیقی ئەبەستێ. وەک بەشێ لەمەزبەتەکەی، دو مەسەلەی گرنگی تری باس کردوە:

یەکەمیان: هەوڵی داوە قسەکانی نوێنەری بریتانیا لە لای لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە بە قازانجی حکومەتی عیراق و بەزەرەری کورد بون، پوچ بکاتەوە.

دوەمیان: پێی لەسەر دۆستایەتی کورد و ئاسوری و کلدانی داگرتوە. ناکۆکی ئەم دو گەلەی خستۆتە ئەستۆی حکومەتی عیراق کە هێزی لیوی لێ دروست کردون و ئەیاننێرێ بۆ شەڕی کورد. نوێنەرانی ئاسوری پشتیوانیان لە خواستەکانی تۆفیق وەهبی کردوە.

دوای ئەوەی تۆفیق وەهبی گەراوەتەوە بەغداد، پێ ئەچێ لەسەر ئەم مەزبەتەیە، گیرابێ. بەڵام دوای ئەوەی هاوسەرەکەی سکاڵایەکی داوە بە مەندوبی سامی، بەردراوە. تۆفیق وەهبی جارێکی تر یش چۆتەوە بەیروت. لە وەڵامی ئەو تۆمەتانەی لە ڕۆژنامە عەرەبییەکانا بە پاڵ جوڵانەوەی کورد دراون، وتارێکی نوسیوە. لەباری سەرنجی کوردەوە داکۆکی لە مافەکانی ئەکا.

5. 3. ڕاپۆرتەکانی هێزی مانداتۆر

حکومەتی بریتانی کە هێزی مانداتۆر بو لە عیراق، هەمو ساڵێ ڕاپۆرتێکی درێژی لەسەر جۆری بەڕێوەبردنی عیراق و، پلەی پێشکەوتن و گەشەکردنی بۆ کۆمەڵەی گەلان ئەنوسی. لە هەمو ڕاپۆرتێکی ساڵانەدا بەشێکی بۆ کورد تەرخان ئەکرد. لەم بەشەدا هەمیشە دو شتی ڕون ئەکردەوە:

یەکەمیان: شایەتییەکی ناراستی بۆ حکومەتی عیراق ئەدا، کەوا هەمو بەڵێنەکانی خۆی سەبارەت بە ڕاسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان بەرامبەر بە کورد جێبەجێ کردوە. قسە و ڕاگەیاندنەکانی کاربەدەستانی عیراق و ژمارەی فەرمانبەرانی کورد و ناسینی ڕەسمیی زمانی کوردی ئەکرد بە بەڵگە.

دوەمیان، سکاڵاو گازندەکانی کوردی بە درۆ ئەخستەوە. بە تێبینییەکانی کە لەسەر مەزبەتەکانی سەرانی کوردی ئەنوسی، هەمیشە شکات و داواکانی پوچ ئەکردنەوە.

ئەو زەمانە بریتانیا گەورەترین زلهێزی دنیا و خاوەن دەسەڵاتی گەورە بو لە ناو کۆمەڵەی گەلاندا. شتێک ئەم رازی لەسەر نەبوایە سەری نەئەگرت. بریتانیا سەربەخۆیی کوردستانی بە شتێکی گەوجانە و لە جێبەجێکردن نەهاتو دائەنا. لای وابو دامەزراندنی هەر جۆرە قەوارەیەکی کوردی لە عیراقدا، ئەبێ بەهۆی وروژاندنی تورکیاو ئێران. ئینگلیز و تورکیا و ئێران عیراقیان بەلاوە گرنگتر بو لە کورد. بۆ ئەوەی ئەو تۆمەتە لە خۆیان دور بخەنەوە کە ئەوان لە پشت خواستە نەتەوەییەکانی کوردەوەن، بە پێچەوانەی بەڵێنەکانی خۆیان و راسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلانەوە، دژی هەمو جۆرە قەوارەیەکی کوردی رائەوەستان. نەیانهێشت کورد هیچ دەسکەوتێکی سیاسی یا بەرێوەبەرایەتی لە عیراقدا بە دەس بهێنێ.

بریتانیا لە سیاسەتی عیراقیدا بەرامبەر بە کورد وەکو کابرای عەرەبی دەکرد: (ترید غزال اخذ ارنب، ترید ارنب اخذ ارنب). لە هەمو حاڵەتێکدا ئەبو بە لای دەوڵەتی عیراق دا بکەوێ.

5. 4. رەتکردنەوەی خواستەکانی کورد

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب، بێ پێچ و پەنا، خواستی کوردی بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیداب و، خواستی خۆ حکوم کردنی کوردستانی لەژێر سایەی عەرشی عیراق دا، رەت کردەوە.

بیانو یشیان ئەوە بو کە لەناو بریارەکانی کۆمەڵەی گەلاندا راسپێری و بەڵێنی لەو بابەتەی تیا نیە، کورد بە هەڵە لە بریارو راسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان گەیشتون و بە هەڵە لێکیان داوەتەوە.

شکانی شێخ مەحمود یش ئینگلیزی گەرمتر کردەوە. بۆ پوچکردنەوەی مەزبەتەکانی کورد، بۆ نمونە لە یەکێ لەو تێبینیانەی لەسەر مەزبەتەی تاقمێ کەسایەتی کورد نوسیوێتی، جگە لەوەی عیراقی بونی نوسەرەکانی و خوێندنەوەی ئیمزاکانی و لێوەشاوەییان کە بە ناوی کوردەوە بدوێن، ئەخاتە گومانەوە، بە راشکاویی ئەڵێ ئەو مەزبەتەیە بە فیتی شێخ مەحمود نوسراوە. شێخ مەحمود یش خۆی بەدەستەوە داوە، لەبەر ئەوە ناهێنێ بایەخی پێ بدرێ.

کۆمەڵەی گەلان، لەباتی ئەوەی خواستە نەتەوەییەکانی کورد دابین بکا، لە راسپێرییەکانیدا بۆ ئەوەی مافەکانی رێز لێ گیراو بێ، کردویەتی بە مەرج بەسەر کوردەوە کە ئەبێ "بە دڵسۆزیەوە بەشداری بکا لە ئاسایش و گەشانەوەی دەوڵەتی عیراق دا"

ئەو هیوایەی چالاکەکانی کورد بە کۆمەڵەی گەلان و عەدالەتەکەی هەیان بو، نەما. شێخ سەلام بەو بۆنەیەوە شیعرێکی داناوە، کە ئەو سەردەمە لە گۆڤاری هاواری دیمەشقدا بڵاوکراوەتەوە. لە شیعرەکەیدا ئەڵێ:

عیصبەتول ئومەم، کۆمەڵی گەورە
بە پێچ و پەنا، بە فێڵ و دەورە
تەریق نابێتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن؟
کوتەکی دەستی میستەر هەندەرسەن.

5. 4. 1. کۆمەڵەی گەلان.... کۆمەڵەی دزان

لە راستیدا کۆمەڵەی گەلان "کۆمەڵەی دزان" ی ئەو ئیستیعمارییانە بو کە هیچ خەم و خولیایەکیان نەبو، جگە لەوەی لەرێی دزیو جەردەییو تاڵان و برۆکردنی سەروەت و سامانی گەلانی رۆژهەڵات و ئەفریقا و سەرکوتکردنیانەوە، بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزم بپارێزن و لە نێوان دەوڵەتە سەرکەوتوەکاندا

دەسکەوتی بە تالانبراو بەش بکەن. هەر لەبەر ئەوە یش بو مافەکانی گەلی کورد و چارەنوسیان بـەلاوە هـیچ نەبو، بەڵام بارودۆخی نێودەوڵەتی و ڕوداوەکانی ڕۆژهەلات، کۆمەڵەی گەلانی ناچار کرد کـە هەنـدێ بڕیـاری بەنج ئاسا دەربکەن، ئەمەش دوای ئەوەی کە کوردیان لە مافی چـارەی خۆنوسـین بێبـەش کـرد. ئـەو کاتـەی کۆمەڵەی گەلان بڕیاریدا لیژنەیەک لە ئەندامانی خۆی بنێرێ بۆ عیـراق، سـەبارەت بـەوەی لـەو نـاکۆکیانـە بکۆڵنەوە کە کەوتبونە نێوان بریتانیا و تورکیاوە لەسەر کێشەی موسڵ، لیژنەکە لە ساڵی 1925 دا سـەردانی عیراقی کرد و لە ڕاپۆرتەکەی خۆیاندا دەربـارەی کـورد نوسـی بویـان: "پێویسـتە داواکـانی کـورد لـەبارەی دامەزراندنی کارمەندە کوردەکانـەوە بـۆ بـەڕێوەبردنی کاروبـاری وڵات و کاروبـاری داد و قـەزا و فێرکـردن پشتگوێ نەخرێن، لەم ڕووەوە زمانی کوردی وەک زمانێکی ڕەسمی کاری پێ بکرێ". وەختێـک یـش کۆمەڵـەی گەلان لەو ناکۆکیانەی کۆڵیەوە بڕیاریدا: "بەو سیفەتەی حکومەتی بریتانی دەوڵەتی مونتەدیبـە لـەعیراقدا: داوای لێ دەکرێ ئەو تەگبیرانە بخاتە بەردەم ئەنجومەن کـە پێویسـتە ئـەنجام بـدرێن، تـا ئـەو بەڵێنانـە بـۆ کوردەکانی عیـراق بـەجێ بهێنـرێن کـە پێوەنـدیـان بـە بـەڕێوەبردنی کاروبـاری نـاوخۆوە هەیـە، لیژنـەی لێکۆڵینەوە لە سنورەکان لە دوا ئەنجامگیرییـەکانیدا بڕیـاری لەسـەر دان" هـەروەک چـۆن کۆمەڵـەی گـەلان هەندێ بڕیاری تری دەرکرد کە پێشتر خستمانە ڕو، کاتێ دەربارەی گرنگی نێودەوڵەتی ڕاپەڕینی 6 ی 9 ی 1930 دواین. بەڕێوەبەری هۆبەی ئینتیداب یش لە گەڵ عەریزەکەی بەڕێز حەپسە خانی نەقیب دا، وێنـەی بڕیارەکەی بۆ کۆمەڵی گەلان نارد. وا لێرەدا بڵاوی ئەکەینەوە:

وێنەی ئەو بڕیارەی کە لە گەڵ عەریزەکەی بـەڕێز حەپسـە خـانی نـەقیب دا بـو، کـاتێ لـە 7 ی 9 ی 1930 دا پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی کرد:

کۆمەڵەی گەلان

جنێوە (5)ی ئۆکتۆبەری 1931

ژمارە 6 28 ی 22413 ی 655

خانمی بەڕێز

ئەنجومەنی کۆمەڵەی گـەلان لـە بڕیارەکـانی ڕۆژی 4 ی سـێپتەمبەری 1930 دا و لـە بـەر ڕۆشـنایی پێشنیازەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابـدا، منـی ڕاسـپارد کـە پێتـان ڕابگەیـەنم: ئـەو عەریزەیـەی لـە 7 ی سێپتەمبەری 1930 دا پێشکەشتان کرد بو، تەماشا کرا و تا هەنوکەش کۆمەڵەی گەلان بـە عـەتفێکی زۆرەوە لایەنگیری ئەوەیە کە مافەکانتان بەچاوی ڕێزەوە تەماشا دەکرێ: ئەگـەر دڵنیـا بـین لـەوەی کـورد بەتـەواوی خزمەتی خۆیان بەجێ دێنن لە پێناوی پاراستنی ئاسایشی مەملەکەت و سەرکەوتنی حکومەتی عیراقیدا، جا بۆ ئەوەی ئێوەش ئاگاداربن وا لەگەڵ عەریزەکەتاندا وێنەی ئەو بڕیارەش دەنێرم کـە مسـتەر ڕابـاد بـۆ لیژنـەی هەمیشەیی ئینتیداب بەرزی کردبۆوە و نێردرابو بۆ کۆبونەوەی بیستەمی لیژنەکە.

خانمی بەڕێز، مایەی شەرەفمەندیشە بۆ من کە خزمەتکاری گوێرایەڵتان بم.

بەڕێوەبەری هۆبەی ئینتیداب

پوختەی بڕیارو کاروبارەکـانی کۆبونـەوەی بیسـتەمی لیژنـەی هەمیشـەیی ئینتیـداب ژمـارە 422 cم 167 و 1931 شەشەم cp 1198 pp220-222.

عیراق

عەرزوحاڵێک (1) لەلایەن کوردەکانی عیراقەوە بەرزکراوەتەوە و لەلایەن حکومەتی بریتانیـاوە لـە 20 ی 2 ی 1931 دا بۆ لیژنەی ئینتیداب گوازراوەتەوە. (2) عەرزو حاڵێکی دیکە لەلایەن تۆفیق وەهبی بەگـەوە مێژوی 19 ی 4 ی 1931 ی پێوەیە.

5. 4. 2. راپۆرتی مستەر راباد

لەسەر بناغەی ئارەزوی سەرۆکی لیژنە، شەرەفی ئەوەم بەرکەوت کە ئەم سەرنجانە بخەمە پـێش چـاوی هاوکارانمەوە کە، پاش خوێندنەوەی چەندین عەرز و حاڵی کوردەکان لام دروسـت بـون، پـاش ئـەوەی داوام لێکرا لەو عەرز و حاڵانە و لە پەراوێزی دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکان لەسەریان ورد ببمەوە.

ئەگـەرچی قـەبارەی ئـەو بابەتانـەی خرانـە پـێش چـاوم لـە دو تـوێی چەنـد بەرگێکـدا بـون، بـەڵام سەرەنجەکانم لەبارەیانەوە زۆر کورت دەبن. بۆیـە بـە پێویسـتی نـازانم لـەم سـەرنجنامەیەدا سـەرجەمی ئـەو شتانەی لەو عەرز و حاڵانەدا هاتون یان لـە پـەراوێزی دەوڵەتـە ئینتیـداب کراوەکانـدا. چونکـە ئـەوە بـەرەو دوبارەکردنەوەیەک دەمبا کە هیچ سـودێکی نیـە و لەبـەر ئـەوەی هاوکـارانم دەتـوانن سـەرجەمی ئـەو عـەرز و حاڵانە ببینن. بۆیە تەنها لەم خاڵانە دەدوێم:

1. لیستێک بەو عەرز وحاڵانە و مێژو و سەرچاوەیان.
2. باس کردنی گرنگترین سکاڵاکانی خاوەن عەرز و حاڵەکان.
3. کورتەی تێبینی دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکان.
4. دەربڕینی هێندێ ئەنجامگیری کورت.

5. 4. 2. 1. لیستی عەرزوحاڵەکان

نامە	مێژو ا. 24 ی 8 ی 1930 سەرۆکەکانی عەشیرەتی داودە	سەرچاوە
سی. پی. ئێم	ا. 24 ی 8 ی 1930	سەرۆکەکانی عەشیرەتی داودە
1140، 1151	ب. 31 ی 8 ی 1930	کۆمەڵەی نیشتمانیی مەرکەزیی دانیشتوانی کوردستانی باشور.
	ج. 7 ی 9 ی 1930	نەقیب زادە حەپسە (حەپسە خانی نەقیب).
	د.9 ی تشرینی یەکەمی 1930	سەرۆکەکانی عەشیرەتی مەریوان و عەشیرەتی فەتاح عەلی بەگ.
	هـ. 9 ی تشرینی یەکەمی 1930	رێبەرانی کورد
	و. 9 ی تشرینی یەکەمی 1930	شێخ مـەحمود و 30 سـەرۆکی عەشـیرەتی پشدەر
سی. پی. ئێم	ی-19ی 4 ی 1931	جەعفـەر سـوڵتان و نـۆزدە گـەورە پیـاوی کورد.
	ز. 14 ی تشرینی یەکەمی 1930	تۆفیق وەهبی بەگ 1192

5. 4. 2. 2. سکاڵای خاوەن عەرزوحاڵەکان

ئەو عەرزوحاڵانەی لێیان وردبومەوە لە روی درێژی و شێوەزمان و ناوەڕۆکـەوە لێـک جیـاوازن. بـەڵام سەرجەمیان تورەیی گەلی کورد دەردەبڕن کە لە عیراقـدا نیشـتەجێن. خـاوەنی عـەرز و حاڵـەکان و ئەوانـەی بەناویانەوە قسە ئەکەن، تێکرا بە چەند پلەیـەکی جیـاواز ئـەو سیاسـەتە مـەحکوم ئەکـەن کـە بـە سیاسـەتی حکومەتی عیراق و دەوڵەتی ئینتیداب کراوی دەزانن. بە مەبەستی ئەوەی بیاندەنە پاڵ سەرجەمی دانیشـتوانی ئەو وڵاتەی ئینتیـداب کـراوە. لەبـەر ئـەوەی کوردەکـان لـە روی رەگـەز و زمـان و ئـەدەب و شـێوازی ژیـان و خواسـتی سیاسـییانەوە لـە دەشـت نشـینان جیـاوازن و، لەبـەر ئـەوەی پێیانـەوە دیـارە کـە هەسـت بـە هاوبەرژەوەندی بونی تایفەگەرانە دەکەن لەگەڵ سەرجەمی ئەو کوردانەی لـە دەرەوەی عیراقـدا نیشـتەجێن، وا هەست دەکەم کە ئێمە لەبەردەم کێشەیەکی تایفەگەری و رەگەزیی ئەوتۆ داین کە خاسیەتەکانی ئـەو کێشـەیەی هەیە کە بە "کەمە نەتەوەیی‌یەکان" ناو دەبرێ.

هێنـدێ لـە سـکاڵاکانی خـاوەن عەرزوحاڵـەکان زۆر ئـاڵۆزن. سـکاڵا لـە دڵرەقـی و تونـدوتیژیی دەسەڵاتدارانی عیراق دەکەن. بەڵام هێندێکیان رونترن و تێیاندا هەیە سکاڵا دەکەن لەوەی ژمارەی فەرمانبـەری ناکوردی بەرپرس لە بەڕێوەبردنی ناوچەکەیان زیاترە، سەرەرای ئـەوەی حکومـەت پێچەوانـەی ئەمـە دوپـات دەکاتـەوە. هێنـدێکیان سـکاڵایان لەوەیـە کـە بـاجی زیـاتر دەخرێتـە سـەر مێگـەل و مـاڵات و بـەروبومیان. زۆربەشیان سکاڵا دەکەن لەو پەیمانەی دوایی هاوپەیمانیی نێوانی عیراق و بریتانیا کە هیچ بەندێکی ئـەوتۆی تێدا نیە مافی تایبەت بۆ کورد مسۆگەر بکات، ژمارەیـەکیان نارەزامەنـدی دەنـوێنن دژی ئـەو تونـد و تیـژی و دڵرەقییەی کە روبەروی جەماوەری کورد و بەڵکو سەرۆکەکانی کوردەکان بـوەوە لـەکاتی هەڵبژاردنـەکان لـە سلێمانیدا. لەکۆتایی یشدا دو عەرزوحاڵم بینی کە شێوەی نوسینیان دەڵێی هەریەکە سکاڵا دەکەن لـە دەسـتی وەڵام نەدانەوەی ئەو عەرزو حاڵانەی بۆ باوەڕپێکراوی بەریتانی لە عیراقدا، نێردراون.

5. 4. 2. 3. داخوازییەکانی خاوەن عەرزوحاڵەکان

ئەم عەرزوحاڵانە، جگە لەو هۆکارانەی تورەیی کە لەسەرەوە کورتم کردنەوە، چەند داخوازییەکی دیاری کراویشی لەخۆ گرتوە کە ئاماژە دەکەن بۆ پێکهاتە ئیداری و سیاسی‌یەکان لەو بەشەی عیراقدا کە کوردی تێدا نیشتەجێیە، ئەو داخوازیانە زۆر لێک جیاوازن و جۆربـەجۆرن. هێنـدێکیان داوای دامەزرانـدنی حکومـەتێکی سەربەخۆی کورد دەکات لـە ژێـر پارێزگـاریی ئینتیـدابی بریتـانی یـان هـەر دەوڵـەتێکی دیکـە کـە کۆمەڵـە هەڵیبژێرێ. هی دیکەش داوا دەکەن کە ئەو ناوچەیە دەبێ مەملەکەتێکی سەربەخۆ بێت و شێخ مەحمود حوکمی بکات لە ژێر پارێزگاریی دەوڵەتی بریتانیا. تۆفیق وەهبی بەگ لەلایەکی دیکەوە، لە چەند نامەو عەرزوحاڵێکدا تەنها داوای بەڕێوەبەرایەتی‌یەکی زۆر باش و بەرزی ناوچەی کوردنشین دەکات.

ئەم عەرزوحاڵانە دو داخوازییان تیایە:

یەکەم:

بەردانی ئەو کەسانەی لە رۆژانی نائارامی لە سلێمانیدا گیران یان دور خرانەوە. دوەم:

گواستنەوەی فەرمانبەرە کوردەکان لە ناوچە عەرەبی‌یەکانەوە بۆ ناوچەی کوردنشین.

5. 4. 2. 4. کورتەی تێبینی‌یەکانی دەوڵەتی ئینتیداب کراو

ئەو دەوڵەتە ئینتیـداب کـراوەی ئـەم عـەریزە جـۆر بەجۆرانـەی بـۆ لیژنـە بـەرزکردەوە، بـە تـەواوی پشکنیوتی و لێیان ورد بۆتەوە، هەڵوێستی خۆی سەبارەت بەم عەرزوحاڵانە لـەو سـەرنجانەدا دەربڕیـوە کـە

کردونی بە پاشکۆی چەندین بەندی ئەو راپۆرتەی سەبارەت بە گەشەکردن و پێشکەوتنی عیراقە لەم بارەیەوە. بێ ئەوەی بە قوڵی بچینە ناخی خاڵە زۆرو جۆر بەجۆرە جیاوازەکانی‌یەوە، دەبێ بزانرێ کە دەوڵەتی ئینتیداب کراو ئەوە رەت دەکاتەوە کە ئەو مافەی خاوەن عەرزوحاڵەکان داوای دەکەن، دەربڕی بۆچونی زۆربەی گەلی کورد بێت. ئەوەش رەت دەکاتەوە کە ئەو پەیمانانەی مۆرکراون، بەڵێنی ئەوتۆی تێدا بێ کە ئاماژە بۆ سەربەخۆیی کورد بکات یان بەرێوەبەرایەتی‌یەکی زۆر باشیان پێ بدرێ، ئەم جۆرە بەڵێنانە لە کاتی دامەزراندنی سیستەمی ئینتیداب لە عیراقدا نەبوە. دەوڵەتی ئینتیداب کراو دان بەوەدا دەنێ کە بە نیسبەت کوردەکانەوە مافی بەکارهێنانی زمانی خۆیان و دامەزراندنی فەرمانبەری کوردی دابین کردوە، بەڵام پێی وایە کە حکومەتی عیراق کاری کردوە، یان بەم نزیکانە کار دەکات بۆ جێبەجێ کردنی ئەوانە لەکاتی گونجا و بونی سیاسەتی گشتی‌دا، بەڵام ئەوە رەت دەکاتەوە هەمو کوردی عیراق نارازی بو بن و، سوپاسی میانڕەوی و ژیری زۆربەی گەلی عیراقی کرد، چونکە ئێمە دڵنیاین بە تەواوی لە ماف و شوێنی کەمایەتی کورد هەمیشە رێزی لێ دەگیرێ، تەنانەت پاش ئەوەش کە عیراق دەچێتە ریزی نێونەتەوەیی‌یەوە وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ، ئەمەش بە توندی پێی لەسەر دادەگرێ و دەیکاتە راسپاردەی خۆی.

5. 4. 2. 5. دەربڕینی هێندێ ئەنجامگیری‌ی پێویست

لەبەر ئەوەی رژێمی حکومەتی عیراق پتر لە پلەی "باشترین چاک بون" دایە، ئەوا بێ هودە هەوڵ دەدەین رێسایەک دابنێن بۆ ئەوەی ببێتە بناغەی چەند بڕیارێک لەبارەی هەریەک لە داخوازیەکانی خاوەن عەرزوحاڵەکان، چونکە زۆرترین ژمارەی ئەو داخوازیانە و گرنگترینیان زیاتر بریتی‌یە لە دامەزراندنی ئەو مەملەکەتەی لە وزەی رێکەوتن و پەیمانە عیراقیە بریتانی‌یەکان‌کە لە بری ئینتیداب پێویستیەکان دابین بکات. کەواتە ئەم عەرزوحاڵانە بە شێوەی راستەقینەیان پەسند نین، شایانی هیچ جۆرە لێدوانێک نین لەلایەن لیژنەوە، بەڵام سەبارەت بەو عەرزوحاڵانەی ئاماژە بۆ ئازادیی بەکارهێنانی زمانی کوردی دەکەن، ئەوا دەوڵەتی ئینتیداب کراو دەڵێ کە خەریکن بگەنە ئاستێکی رەزامەندی بەخش لەبەر ئەوەی سیاسەتی گشتی رێگا بە لێکۆڵینەوەی دەدات. بەلای هاوکارانمەوە گرنگە بزانن کە دەوڵەتی ئینتیداب کراو، بڕیارەکانی حکومەتی عیراقی سەبارەت بە هەڵوێستی لە کێشەی کورد، پەسند کردوە.

هەروەها بریکاری سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران لە 19 ی 8 ی 1930 دا گوتی کە حکومەتی عیراق بڕیاری داوە لە پاشەڕۆژدا بایەخ بە داخوازی‌یەکانی کوردەکان بدات بەوەی کە سوربێ لەسەر ئەوەی فەرمانبەرانی حکومەت، لە هەر نەتەوەیەک بن دەبێ زمانی کوردی بزانن، ئەمەش زۆر باشترە لەوەی بەرێوەبەرایەتی ناوچەی کوردنشین بدرێتە دەستی فەرمانبەرانی کورد.

لیژنەکە ناچارە بەمە قایل بێت، چونکە ئەم بڕیارە ئارەزوی ئەوە دەردەبڕێ کە پەیوەندیی نێوان دانیشتوانی کورد و بەرێوەبەرایەتی ئاسان بکاتەوە، بوار بۆ فەرمانبەرە کوردەکان لە ناوچە ناکوردی‌یەکانی وڵاتدا دەڕەخسێنێ.

لەلایەکی دیکەشەوە هەرگیز ناکرێ لیژنەکە ئەم بیرۆکەیە بە باشتر بزانێ، بێ ئەوەی ئاوڕ لە مەبەستی بداتەوە، ئەگەر ببێتە مایەی داماڵینی کوردان لەو فەرمانبەرانەی خەمی خواستە رەواکانیان دەخۆن.

دەوڵەتی ئینتیداب کراو لە روی دیکەوە ئەوە دوپات دەکاتەوە کە ئەو ستەمکاری و توندوتیژییەی روبەروی خاوەن عەرزوحاڵەکان کراونەتەوە، یان ئەو کەسانەی لافی ئەوە لێ دەدەن کە داکۆکی لە ناوچەکانیان دەکەن یان خەیاڵین، یان هۆکەیان دەگەڕێتەوە بۆ رەفتاری تەعەدا لێکراوە ئینتیداب کراوەکان.

ئەم ژمارە زۆرەی عەرزوحاڵ کە لەلایەن بەشێکی زۆری خەڵکەوە بەرز کراونەتەوە کە مەحاڵە بتـوانرێ لە ڕێوشوێنیان بکۆڵرێتەوە، ئەو ڕون کردنەوە دور و درێژ و قەناعـەت هێنـەرانـەی دەوڵـەتی ئینتیـداب کـراو دەری بڕیون، لیژنەکە دەخەنە ژمێریاری هەڵوێستێکی سـەختەوە. هـەرگیز هەسـتم بـە قـولیی لاوازی لیژنـەی ئینتیداب لە ڕەوتیدا لەناو کێشەی عەرزوحاڵەکاندا نەکردوە، پتـر لـەم گیرۆدەیی‌یـەی لـە نێـوان ئـەم مەبەسـتە چنراوانەی لێدوان و ڕەتکردنەوە و ڕون کردنەوەکاندا، ئەگەر بواری ئیمکانیەتی بەکارهێنانی پێداویستییەکان لە لێکۆڵینەوەدا نەڕەخسێنرێ، ئەوا لیژنەکە ناچار دەبێ بە لێدوانی ئەو دەوڵەتە ئینتیداب کراوانە قایل بێت کە سەرنجیان بۆ لای کێشەکە ڕاکێشاوین. لەم حاڵەتـەدا دەتـوانین بـەبێ بـونی کـەمترین دودڵـی ئەرکـەکانمان جێبەجێ بکەین، لەبەرئەوەی سکالای خاوەن عەرزوحاڵەکان بە وردی لێیان کۆڵراوەتـەوە، لەبـەر ئـەوەی ئـەو سکالایانە پەیوەندییان بە عێراقەوە هەیە پتر لە پەیوەندیان بە حکومەتی بریتانیای مەزنـەوە، ئـەو سـکالایانە لەلایەن دەسەلاتێکی بەرپرس لەو خراپ بەکارهێنانی خاوەن عەرزوحاڵەکان باسیان لێوە دەکرد، لێکۆڵراوەتەوە بەوردی و پێدەچێ ئەو دەسەڵاتە بەدەست وەردانی لـەکاروبارە ئیداریەکانـدا ئـەو خـراپ بەکارهێنانـەی کـەم کردۆتەوە.

ئایـا پێویسـتە لیژنـەی پیاچونـەوەی سـکالای خـاوەن عەرزوحاڵـەکان، سـکالاکانیان بەتـەواوی پوچـەڵ بکاتەوە؟ و ڕایبگەیەنێ کە بە تەواوی قەناعـەتی بـە دەوڵەتـە ئینتیـداب کراوەکـە هێنـاوە؟!. پـێم وایـە نـەخێر... سەرەرای ئەوەی ئەم عەرزوحاڵە زۆرانە جێی ڕەخنەن بەراستی بەهۆی نەزانینی نرخ و پایـەی خاوەنەکانیانـەوە، لەلایەکەوە و نەزانینی ناوەرۆکی باوەڕ پێ نەکراویان لە پلـەی دوەمدا بـەڵام نـاکرێ چـاوپۆشی لـەو بیرۆکەیە خۆی بپارێزێ، بەڵکو دەبێ بڵێ: کێشەی کورد لە عیراقـدا کێشـەیەکی راسـتەقینەیە، ئەگـەرچی تـوڕەیی کوردان زۆر یان کەم جێگیر بو بێ، یان پتر لەوەش بڵاوبوبێتەوە، وەکـو خـاوەن عەرزوحاڵـەکان باسـی دەکـەن، پێدەچێ ئەو توڕەیی‌یە هەبو بێ و دەوڵەتی ئینتیداب کراویش ئەوەی ڕەت نەکردۆتەوە.

ئەگەر ئەم توڕەیی‌یە لەم هەمو ماوەیەدا بە بەردەوامی هەست پێکراو بـو بـێ کـە حکومـەتی بریتانیـا، وێرای لێهاتویی، دەسەڵاتی ڕاستەقینەشی لە ڕێگـای دادپەروەرییـەوە بـەکارهێناوە، ئـەوا ناترسـێ لـەوەی ئـەم جۆرە توڕەیی‌یە هەمو لایەک بگرێتەوە ئەگەر حکومەت سەر پشک بکرێ بۆ بەڕێوەبردنی خـۆی و، دوچـاری ئەوەش دەبێ کە وروژاندنی ئەم توڕەیی‌یە، دەشێ هەمو کاتێک ڕوبـدات و ببێتـە مایـەی بڵاوبونـەوەی گیـانی دوژمنایەتی نیشتمانی لە نێو هاوڵاتیانی عەرەبدا.

ئەگەر هاوکارانم هاوبۆچونم بن لەوەی لە ئـەنجامی لێکۆڵینـەوەی ئـەو بەڵگەنامانـەی سـەرەوەدا پـێی گەیشتوە- کە بە کورتی لێیان دوام- دەتوانن ئەم ڕاستیە تۆمار بکەن کە ئەم بڕیـارە هـەڵبژێرن، بـۆ ئـەوەی بدرێتە ئەنجومەن.

لیژنەی ئینتیداب پاش پشکنینی ئەو عەرزوحاڵە زۆرانەی لەلایەن چەندین گروپ و کەسایەتی کوردی عیراقەوە بەرزکراونەتەوە، لەگەڵ ئەو تێبینی‌یانەدا کە دەوڵەتی ئینتیـداب کـراو تۆمـاری کـردون، شـەرەفمەندە بەوەی ئەنجومەن بەم خاڵانە ڕابسپێرێ:

1. سوپاسی دەوڵەتی ئینتیداب کراو بکات، بۆ ئەو بایـەخ و وردەکاریـەی نواندویـەتی لـە لێکۆڵینـەوە و ئامادەکردنی ئەو تێبینی‌یانەی لەو عەرزوحاڵە زۆرانەوە هەڵێنجراون.

2. داوا لە دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکە بکات کە پێداگرێ لەسەر ئەوەی دەبێ حکومەتی عیراق لە مامەڵـە کردنی لەگەڵ هاوڵاتیانی کوردا، پابەند بێ بە گیانی ئەو پەری سنگ فراوانی بەرانبـەر بـە کەمایەتییـەک کـە شایانی ڕێزە، دڵسۆزیی بۆ حکومەتەکەی بەو ڕێژەیە گەشە دەسێنێ تا لە هەمو هێڵێکی ئەوتۆ ڕزگار بکرێ کە خیانەت لەو مافە بناغەییانەی بکات کە دەوڵەتی ئینتیداب کراو و کۆمەڵەی نەتەوەکان دانیان پێدا ناون.

3. خاوەن عەرزوحاڵەکان ئاگادار بکرێنەوە کە کۆمەڵەی نەتەوەکان هەمیشە کار دەکات بۆ ئەوەی ڕێز لە مافەکانیان بگرێت، ئەمەش بەسۆز و ئارەزویەکی زیاترەوە دەکرێ ئەگەر لیژنەکە پێی وابو کوردەکان بە ئەوپەڕی دڵسۆزیەوە کار بۆ دابین کردنی ئاسایش و سەرکەوتنی دەوڵەتی عیراق بکەن.

4. بایەخی تەواو بداتە ئەو دودڵیەی دەستی بەسەر دانیشتوانی کوردا کێشاوە، چونکە لە ئاڵۆزی ئەو چارەنوسەوە هەڵقوڵاوە کە لە سایەی پارێزگاری کردنیان لەلایەن حکومەتی بریتانیاوە بە هێزی مەعنەویی خۆی چاوەڕوانیانە، پتر لە دە ساڵ سودیان لێ وەردەگرت و ئێستاش دەبێ بکشێتەوە.

(*کاک عەبدوڵڵا قەرەداغی لە عەرەبیەوە وەری گێڕاون).

5. 5. بەڵگەکانی: کورد و کۆمەڵەی گەلان

5. 5. 1. صورەتی تەلغرافەکان:

لە خوارەوە صورەتی ئەو تەلغرافانەیە کە لە تەرەف ئەشراف، ڕوئەسای عەشایەر و سائیری تەبەقەی ئەهالی سلێمانیەوە بۆ مەراجیعی عالیە لێ دراون:

جینوە: ڕەئیسی عیصبەتول ئومەم

لە موعاهەدەی تازەی بەینی حکومەتی ئینگلتەرە و عیراق بحثی حقوقی کوردەکان نەکراوە، بەنەظەر ئەم موعاهەدەیەوە ئینتیداب مەرفوعە تکا ئەکەین حمایەمان بکەن، مەتالیبی میلیەمان کە عیبارەتە لە مختاریەتێک ئیسترحام ئەکەین بۆمان تەئمین بفەرمون.

عومومی ئەشراف و ئەهالی سلێمانی. (ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

لەندەن: وەزارەتی موستەعمەرات

موعاهەدەی تازەی حکومەتی فەخیمەی ئینگلتەرە و عیراق ئیعتراف بە حقوقی پەخشکراوی کورد ناکات لەم خصوصەوە بە مضبەطە مەتالیبی میلیەمان لە میان و بۆ تەطبیقی ڕجامان لە مەندوبی سامی عیراق کردوە تکا ئەکەین حمایەمان بکەن ئەو حقوقە پێمان بەخشراوە بۆمان تەئکید بکەین و مەتالیبی میلیەمان تەضمین بفەرمون.

حمە آغا عبدالرحمن آغا، حفید زادە عبدالقادر، عزمی بابان، توفیق قزاز، عبدالرحمن احمد پاشا، فایق بابان، شفیق بگ رشید پاشا، حمدی بگ رشید پاشا،

(ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

<u>جوابدار</u>   <u>30 تموز 930</u>

تەلغراف: بۆ ڕەئیسی عیصبەتول ئومەم لە جنێوە
وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن
ڕەئیسەل وزەرای عیراق
بە پۆستە صورەتێ بۆ مەندوبی سامی عیراق
بۆ بەغداد تایمس

لە موعاهەدەی تازەی عیراق و ئینگلتەرەدا حقوقی کورد ئیعترافی پێ نەکراوە، بەپێی ئەم موعاهەدەیە ئینتیداب نهایەتی هاتوە، مەتالیبی کورد عیبارەتە لە موختارییەتی ئیدارە، لوطفا حمایەمان بکەن. عمومی عەشائیری لیوای سلێمانی، 8 تەموزی 930. (ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

بەغداد: فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرای عیراق

لە موعاهەدەی تازەی عیراق و ئینگلتەرادا کە لە جەریدە چاومان پێ کەوت، حقوقی پەخشـکراوی کـورد تەئید ناکاتەوە، لەم ڕوەوە میلەتی کورد جدا موتاثیرە ڕجا ئەکەیـن حقـوقی پەخشـکراومان لەم موعـاهەدەیەدا ئیدخال و تەصریح بفەرمون.

ئیمضا: عمومی ئەعیان، ئەشراف و سائیری ئەهالی سلێمانی. 16 تەموز 930

(ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

بەغداد: ریاسەتی وەزاراء

مەتالیبی کوردان موافیقی قەراری عیصبەتول ئومەم و مادە 109 و 110 ی قانونی ئەساسـی عیبـارەتە لە موختاریەتی ئیدارە، ئیعلان و ئیعطا و تەطبیقی تکا ئەکەین.

ڕوئەسای پشدەر، ڕوئەسای جاف، ڕوئەسای هەورامان. (ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەتی: تەلغرافیەن بۆ بەغداد تایمس

مەتالیبمان موختاریەتێکی ئیداری، ئەمە تەوافوقی قەراری عیصبەتول ئومەم ئەکا بـۆ ئـیعلان و تـەتبیقی ئەم خسوسە موتەعەدید دەفعە موراجەعەتمان بە حکومەتی عیراق کرد هێشتا جوابێکی شـافیمان وەرنـەگرتوە بەصیفەتی ئەوە کە فەخامـەتتان لێـرەدا عیصـبەتول ئومـەم تەمسـیل ئەکـەن پێویسـتە موتالـەباتمان جێبـەجێ بفەرمون.

8 ی 7 ی 1930 عومومی ئەشرافی سلێمانی. بەگزادە و ڕوئەسای جاف. هەمو بـەگزادەی هـەورامی. هەمو ڕوئەسای پشدەر. هەمو ڕوئەسای هەمەوەند.

(ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

بغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

ڕەئیسەل وزەرای عیراق

بۆ بەغداد تایمس

بۆ العالم العربی

عومومی عەشائیری پشدەر لەگەڵ هەمو کوردان دا موتەفیقەن تەلـەبی موختاریـەتی ئیـدارە و ئینجـازی قەراری عیصبەتول ئومەم ئەکەین. هەمو عەشائیری پشدەرو جاف. 20 ی 7 ی 1930. (ژیـان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

بەغداد فەخامەتی موعتەمیدی سامی عیراق

صورەتی بۆ فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا

بە پێی قەراری عیصبەتول ئومەم لەم موعاهەدەیەدا تـەئمینی ڕەغـائیبی میللەتەکـەم ئەکـەم، ئیسـتیرحام و تەئیدی مەتالیبیان ئەکـەم. 18 ی 7 ی 1930. ئەحمـەد، تۆفیـق بـەگ زادە. (ژیـان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

رەئیسەل وزەرای عیراق

صورەتی بەغداد تایمس

العالم العربی

العراق

البلاد

ئێمە ژنانی کورد، بە هەمو مەوجودیەتمانەوە تەلەبی حقوقی مەشروعەی کوردستان ئەکەین کە عیصبەتول ئومەم پیّی بەخشیوین و ئیعتیرافی لەسەر کراوە ئیستیرحام ئەکەین حیمایەمان بفەرمون. 24 ی 7 ی 1930. حەلاوە رەمزی ئەفەندی. ئامینە غەفور ئاغا. حەفصە نەقیب. ناهیە صاڵح ئەفەندی. حەفصە قادر ئاغا. (ژیان، ژ 254، 28 ی تەمووزی 1930)

بە پۆستە:

بۆ سکرتێری عیصبەتول ئومەم لە جنێوە

وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن

صورەتێکی بۆ غەزەتەی نییەرئیست

بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

رەئیسەل وزەرای عیراق

غەزەتەی بەغداد تایمس

لەو ساوە میللەتی کورد لەگەڵ عیراقا ئەژی بۆ ئەوەی برایەتی کورد و عەرەب بە جدیەت ئەبەدی بمێنێتەوە کوردەکان لە هەمو حاڵێک دا طەلەبیان کردوە حقوقی میللیەیان کە عیصبەتول ئومەمیش ئیعتیرافی پیّ کردوە بۆیان تەتبیق بکرێ، کەچی ئەم مەقسەدو غایەمان بە هیچ نەوعێک تەرویج نەکراوە. ئەمجارەش بە موناسەبەتی موعاهەدەی تازەوە داوای ئیدارەیەکی موختارەمان کرد لە حکومەتی عەرەب. مەعەلئەسەف بۆمان مەعلوم بو موقابیل بەمە مەئمورینی ئیداریە و ئینزیباتیەی مەناتیقی کوردییە کە ئەکثەریان عەرەبن دەستیان کرد بە تەهدیدات و تەزییقاتی میللەتی کورد بۆ داوا نەکردنی حقوقی مەشروعیان. ئینجا لە حاڵێک دا کە ئینتیدابی حکومەتی ئینگلیز مەوجودە ئەمە رەوشتی مەئمورینی حکومەتی عەرەب بێ لە پاش رەفعی ئینتیداب ئەم ئیدارەی حازرەیە لە ئیدارەی تورک خراپتر ئەبێ بۆمان. ئەم حەرەکەتەی مەئمورینی عەرەبە هیچ کەمتر نیە لە حەرەکەتی تورکەکان کە لە حەق میللەتی کورد ئیجرایان کردوە و ئەیکەن کە بو بە سەبەبی نەفرەت و جوێ بونەوەیەکی ئەبەدیمان.

لەبەر ئەم ئەسبابە کە عەرز کراوە قەراری قەتعی و نیهائی عمومی کوردانی عیراق داواکردنی تەشکیلی حکومەتێکی کوردییەیە لە ژێر نەزارەتی عیصبەتول ئومەم دا، ئیستیرحامی معاوەنەت و تەئمینی غایەی مەشروعەمان ئەکەین!

هەمو ئەشرافی سلێمانی. 117

جوابی تەلەغرافی رۆژی 8 ی 7 ی 1930 کە لە سلێمانیەوە نێرراوە بۆ عیصبەتول ئومەم

بۆ عەزمی بەگی بابان و سائیری صاحێب ئیمزایان

بە شەرەفەوە وصولی تەلغرافی رۆژی 8 ی 7 ی 1930 بەیان ئەکەم و ئەمەوێ ئیخبارتان بکەم کە موافیقی ئوصولی موتەخەذەی جەمعیەتی ئەقوام هەمو ئیستیدعایەکی سوکانی مەناتیقی مونتەدەبە لازمە بە ویساتەتی قوەی مونتەدەبەوە بنێرێت بۆ سکرتاریەت. بینائەن عەلەیهی ئیستیدعاکەتان بە پێچراوەیی ئیعادە کرایەوە و بۆ مەعلوماتیش صورەتی مەخطەرەیەک کە طەریق و ئوصڵی تەقدیمی ئیستیدعا لە مەناتیقی مونتەدەبەوە پیشان ئەدا بۆتان نێررا.

بە خدمەتکاریتان کەسبی شەرەف ئەکەم

21 ی 7 ی 1930 مودیری شوعبەی ئینتیدابات. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

صورەتێکی تری ئەو تەلەغرافانەی کە درا بو بە عیصبەتول ئومەم

لە غەزەتەی پێشومانا جوابێکی مەجلیسی عالی عیصبەتول ئومەمان نەشر کرد بو کە بە موناسەبەتی ناردنی تەلغرافی مەتالیبی کوردانەوە بۆ ئەشرافی سلێمانی نوسراوە.

لەسەر ئەوە دیسانەوە لە تەرەف صاحێب ئیمزاکانەوە صورەتێکی تری تەلەغرافەکان تەنزیم کرایەوە و موافیقی نیظامنامەی عیصبەتول ئومەم بە واسیتەی فەخامەتی مەندوبی سامی عیراقەوە تەقدیم مەجلیسی عالی عیصبەتول ئومەم کرایەوە. (ژیان، ژ 255، 31 ی 7 ی 1930)

<u>مەزبەتەیەکی تر بۆ تەئیدی تەلەبی حقوقی کوردان</u>

لەم ڕۆژانەیش دا لە بنـاری هـەورامان لـە تـەرەف حـەزرەتی شـێخ عـەلادین ئەفەنـدی نەقشـبەندی و خزمەکانی و مەشایخ و عولەمای ئەو ناوەوە بۆ تەئیدی تەلەبی حقوقی مەشروعەی کوردان مەزبەتەیەکی تر تەنزیم و تەقدیمی فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق کراوە.

لەبەر ئەوەی لە غەزەتەکەمانا جێگا موساعید نەبو مومکین نەبو بە تەواوی ئەصڵی مەضبەطەکە دەرج بکەین. (ژیان، ژ 256، 7 ی 8 ی 1930)

دهۆک 9 ی 8 ی 1930

صورەتی بە پۆستە بۆ عیصبەتول ئومەم

بۆ دارەل ئیعتیماد لە بغداد

رەئیسەل وزەرای عەرەب

پارلەمانی ئینگلیز

لیوای سلێمانی

لە وەکیلانی کوردی ئەقزیەی شیمالیەوە

بۆ هەمو کوردان

خەبەرداربن، چاوی خۆتان بکەنەوە سەیری ئەتڕافی خۆتان بکەن وا ئینگلیز لەگەڵ عیراق موعاهەدەیەکی کرد و لەم موعاهەدەیەدا بەحس لە حقوقی کوردان نەکراوە، لەپاش دو ساڵی تر ئینتیدابی ئینگلیز لە عیراقا نامێنێ، حکومەتی عیراق سەربەست و داخڵی عیصبەتول ئومەم دەبێ، ئەوسا کورد لەژێر دەستی عەرەبا زەلیل ئەبێ، لەبەر ئەوە عەیبە ئەگەر ئێمەیش وەکو ئەهلی سلێمانی داوای حقوقی خۆمان نەکەین و ئەو برایانەمان بە پیاو و ژن و منداڵەوە جەهد ئەکەن و بە جارێک هاواریان بردۆتە بەر عیصبەتول ئومەم و دارەل ئیعتیماد و داوای حقوقی کورد ئەکەن. ئەگەر ئێمەش ئیتیحادیان لەگەڵ نەکەین وەکو ئەوان داوای

حقوق نەکەین، حاڵمان خراپ ئەبێ و حقوقمان ئەفەوتێ ئێمە کە ناومان لەژێرەوە نوسراوە و عەشائیری سندی، گولی، بەرواری، دۆسکی و هەمو ئەقزیەی شیمالی تەوکیلیان کردوین کە بەناوی کوردی...ئەم بەیاننامەیە عەرزی ئەنزاری عالەم بکەین و داوای حقوقی کورد بکەین‌فکری ئێمە فکری سلێمانیە و موخالەفەتێک لە بەینا نیە و موافیقی قەراری عیصبەتول ئومەم وەکو لیوای سلێمانی تەلەبی تەشکیلی حکومەتێکی موستەقیللەی کوردییە ئەکەین.

شێخ رەقیبی سورچی. شێخ غیاسەدین. شێخ نوری بریفکانی. ئەدیب ئەفەندی رەئیسی بەلەدیەی عەمادیە. حەمە ئاغای براش. شێخ شەهابی زێبار. تەرخان حاجی رەشید بەگی بەرواری. (ژیان، ژ257، 14 ی 8 ی 1930)

5. 5. 2. بە درۆخستنەوەکانی بادینان

بە درۆخستنەوە

شێخ محەممەد ئەفەندی رەقیب (لە مەشایخی سورچی)

وەکو زانیومە مەزبەتەیەکتان بۆ هاتوە خواستەکانی میللەتی کوردی تێ دایە و، لە ناو ئیمزاکانیش دا ئیمزای منی تێ دایە لە کاتێک دا من ئاگام لە شتی وا نیە و ئەو مەزبەتەیەم ئیمزا نەکردوە و ئیمزایشی ناکەم چونکە باوەڕم وایە ئەم کارانە ئەبێتە هۆی پارچە پارچەکردنی نیشتمان لەبەر ئەوە تکا ئەکەم ئەم بە درۆخستنەوەیە لە یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەکەتان دا بڵاوبکەنەوە بەتایەتی لەم ڕۆژانەدا کە پێویستە لەسەر هەر یەکێکمان دەس بە یەکێتی عیراقەوە بگرێ و لەوپێناوەدا ئەبێ لەگەڵ برا عەرەبەکانمان شان بدەین بەشانی یەکەوە. (الشعب، ع 242، 27 ی 8 ی 1930)

بە درۆخستنەوە

ڕۆژنامەی ژیانی کوردی کە لە سلێمانی دەرئەچێ، لە ژمارەی 257 ی ڕۆژی 14 ی 8 ی 1930 دا مەزبەتەیەکی بڵاوکردۆتەوە بە هەندێ ئیمزاوە کە دراوەتە پاڵ ئێمە بێ ئاگاداری خۆمان. ئەو ئیمزایانە ساختەن و ئەسڵیان نیە. رەفتاری هەندێ کەس لەم بارەیەوە جێگەی داخ و سەرسوڕمانە. بەڵێ ئێمە کوردبونی خۆمان ئینکار ناکەین و شانازی بە نەتەوەی کوردەوە ئەکەین بەڵام شتێکیکەمان بەبیردا نەهاتوە جگە لە پاراستنی یەکێتی عیراق کە ئاواتی هەمو پیاوە ژیرەکانی عیراقە. بۆ هەڵماڵینی پەردە لە روی راستیەکان رای ئەگەیەنین کە ئێمە ئەوەمان ئیمزا نەکردوە و ئامادە نین دەستی بێگانە یاریمان پێ بکات.

محەممەد ئال حسێن ئاغا بەرواری، ئال حاجی رەشید بەگ، ئەدیب غیاسەدین نەقشبەندی، سەرۆکی شارەوانی ئامێدی. (الزمان، ژ 245، 2 ی 9 ی 1930)

بەدرۆ خستنەوە

ڕۆژنامەی ژین مەزبەتەیەکی بڵاوکردۆتەوە ئەو ئیمزایانەی خراوەتە سەری ئەسڵیان نیە و هەندێ کەس لە خۆیانەوە کردویانە.

ئەحمەد ئال حسێن ئاغا، ئال حاجی رەشید بەگ، سەرۆکی شارەوانی ئامێدی.

(الزمان، ژ 246، 3 ی 9 ی 1930)

تەکزیب

لە غەزەتەی ژمارە 257 ی 14 ی 8 ی 1930 دا لەسەر مەزبەتەیەک کە لە زەرفێکا لە موصڵەوە بەناوی ئیدارەخانەکەمانەوە هات بو دائیر بە مەتالیبی کورد نەشریاتێکمان کرد بو کە ئیمزای چەند روئەسایەکی کوردی تیا بو وەیەکێ لەمانە شێخ رەقیب رەئیسی سورچی بو، دیسانەوە ئەمجارە وە لە شەخصی خۆیەوە کاغەزێکمان بۆ هات کە موما ئیلەیهی وا بەیانی کردوە کە لەو مەزبەتەیە بێ خەبەرە و قەتعیەن ئیمزای نەکردوە لەبەر ئەوە وا ئێمەیش بۆ تەکزیبی مەزبەتەکەی پێشو ئەم بەیانەمان نەشر کرد. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

رەئیسی عەشیرەتی زێبار

فارس ئاغا ئال محەممەد ئیستینکاری ئەوە ئەکا کە لە رۆژنامەی (ژیان-سلێمانی) ژمارەی 257 لە 14 ی 8 ی 1930 دا دەربارەی پشتیوانی سەرۆکەکانی کورد لە موستەعمیرین و بانگدانی تەفرەقە لەنێوان هەردو رەگەزی عەرەب و کوردا مەزبەتە بە ناوی ئەوەوە بڵاوکراوەتەوە. ئەو مەزبەتەیە ساختەیە و زێبار کەسێکی لێ نیە ناوی شێخ شەهابی زێباری بێ. (الزمان، ژ 261، 21 ی 9 ی 1930)

بەدرۆخستنەوە

هەولێر، هەرگیز بیرمان لەجیابونەوە نەکردۆتەوە و نامانەوێ ببینە دەسکەلای بێگانەو ئەو مونافیقانەیش ئەزانن "ای منقلب ینقلبون" هەر بژی مەلیک فەیسەڵ مەلیکی عەرەب و کورد! هەربژی یەکێتی عیراق! هەربژین عەرەب و کورد بە برایەتی!

ئەحمەدکەمال. عەبدولجەبار یونس ئاغا. سەعید صوبحی. شێخ مستەفا حەقی. نادر سلێمانی. لەطیف عیززەت. (الجهاد، ژ 235، 16 ی 8 ی 1930)

5. 5. 3. صورەتی ژمارەیەک تەلغرافی دوبارەی سلێمانی و وەڵامیان

بەغداد

فەخامەتی مەندوبی سامی

رەئیسەل وزەرا

هەتاکو ئێستا موتەعەدید دەفعە موراجەعاتمان کرد کە لەسەر رەغائیبی میللەتی کورد تەوەسوت بفەرمون لە عیصبەتول ئومەم دا موافیقی موقەرەراتی خۆیان تەشکیلی حکومەتێکی کوردیان بۆ بکرێ و لەم خسوسەوە بە موفەصەلی مەعروزاتی خۆمان تەقدیمی کرد بو هەتاکو ئێستا جوابێکمان وەرنەگرتۆتەوە وا ئەمجارەیش ئەم ئیستیرحام نامەیەمان تەقدیم کرد رجا ئەکەین تەوەسوتمان بۆ بفەرمون کە ئامالمان بێتە جێ.

1 ی 9 ی 1930، حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا. بابان: عەزمی بەگ. عیززەت عوسمان پاشا. حەفید زادە: شێخ قادر. میرزا تۆفیق قەزاز. عەبدورەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. حەمە صاڵح بەگی حاجی حەمە عەلی بەگ. فایەق بەگی بابان. مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسوڵ ئاغا. رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح. شێخ محەممەدی گولانی. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

جواب

سليمانى: عزمى بك بابان و رفقائه

اجاب فخامة وكيل معتمد السامي الى برقيتكم في حينه. كنت اؤمل ان جوابه كان كافيا. مع هذا ارجو تماشوا على الهدوء والسكينة عندما ياتى الجواب من عصبة الامم. جعفر العسكرى وكيل رئيس الوزراء. (ژيان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

یادداشتی کۆمیتەی ناوەندی نیشتمانی کوردستانی باشور "مێزۆپۆتامیا"

بۆ سکرتێری کۆمیسیۆنی هەمیشەیی ئینتیدابەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) لە جنێف.

دوا بەدوای ئەو راگەیاندن و ئاگادارییانەی لەلایەن ئێمەوە (کەوا لە خوارەوە ئیمزای دەکەین) کە بۆ ئێوەمان رەوانە کردوە. شایانی ئەوەیە کە هەستی کۆمیسیۆن بجولێنێ و ئاگاداری بکەینەوە دەربارەی.

ئەو کاتەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بڕیاری دا کوردستانی باشور بە هەرێمی عەرەبی دیجلە و فوراتەوە بلکێنێت لەژێر ئینتیدابی بەریتانی، کوردەکان وایان دەزانی کە دەتوانن لەژێر ئەو ئینتیدابەدا پێش بکەون و پەرە بەخۆیان بدەن و بەرەو بارودۆخێکی خۆشتر هەنگاو بنێن، بۆیە بە هیچ جۆرێک بەرهەڵستی و دژایەتی ئەم کۆمەڵەیان نەکردوە. کەچی بەداخەوە دەبێت ئەوە بڵێین و پێتان رابگەیەنین کە بڕیارەکانی ئەم کۆمەڵەیە بەشێوەیەکی زۆر ناتەواو و لابەلا لەلایەن حکومەتی عیراقەوە جێبەجێ کراوە، بۆیە ئەگەر پێتان خۆشە بزانن کە کوردەکان داوایان لە حکومەتی بەریتانی و عیراقی کردوە کە ئەم بڕیارانە جێبەجێ بکەن ئەوا پێتان دەڵێین، کە کوردەکان چەندین جار داوایان لە حکومەتی بەریتانی و عیراقی کردوە جا چ لە رێگەی تاکە کەسیەوە بێت یان بە رێگەی رەسمی کە دەبێت بڕیارەکانی جێبەجێ بکەن. بەڵام حکومەتی عیراق تەنانەت رۆژنامەکانی بەغدایشی ئاگادار کردۆتەوە کە نابێت بەهیچ جۆرێک دەنگوباس لەسەر داواکاری کوردەکان بڵاو بکرێتەوە، بۆیە ئێمە جارجارە داواکاریەکانی خۆمان لەسەر لاپەڕەی رۆژنامە عەرەبییەکان بڵاو کردۆتەوە جا چ لە رێگەی نامەوە بۆ سەرنوسەری رۆژنامەکان یان بە شێوەی تر. هەروەها ئەوەشتان پێ رادەگەیەنین کە حکومەتی عیراق هەمو جارێک نەک هەر گرنگی بە داواکاریەکانمان نادا و پشت گوێی دەخات بەڵکو بە تاوانیشی دەداتە قەڵەم.

ئێستاش بەشێک لەو داواکاریە گرنگانەی کە لە حکومەتمان داوا کردوە پێشکەشتانی دەکەین:

أ. لەساڵی 1929 دا نوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی بەغدا بەرەسمی داوایان کردوە کە دەبێت بەندی 3 لە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەسەر کورد جێبەجێ بکرێت.

ب. لە 2 ی 1930 دا زۆر لە نوێنەرانی کورد لە پەرلەمان بۆ هەمان مەبەست داواکاریەکیان بۆ مەندوبی سامی بەریتانی رەوانە کردوە، هەروەها لە ئازاری هەمان ساڵ دا یادداشتێک دەربارەی مافەکانی کورد کە لەلایەن زۆربەی نوێنەرانی کوردەوە بوە پێشکەش بە حکومەتی عیراق کراوە، بەڵام بە داخەوە ئەم یادداشتە بەهەمان شێوە رەت کرایەوە.

ت. نیسان لەساڵی 1930 دا ئەندام پەرلەمانێکی کورد، داوای لە سەرۆکی وەزیرانی عیراق کردوە کە بڕگەیەک لەو پەیمانەی نێوان عیراق و بریتانیا تەرخان بکرێت بۆ مسۆگەر کردنی مافەکانی کورد، کەچی سەرۆکی وەزیران زۆر بە لە خۆبایی بونەوە وەرامی دەداتەوە و وتویەتی: من ئیعتیراف بە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان ناکەم، بۆیە مومکین نیە کە هیچ شتێک دەربارەی مەسەلەی کورد بخرێتە نێو بەندەکانی ئەو پەیمانە.

بەکورتی ئەو داواکاریانە کە دەربارەی مافی کورد بۆ حکومەتی عیراق نێردراون، هەموی بەیەکەوە چەند نوسراوێک دەبێت، کەچی هەمو ئەو یادداشت و داواکارییانە هیچ ئەنجامێکیان بەدەست نەهێناوە.

هەروەها بە گەیشتنی نوری سەعید پاشا بۆ حوکم، گوللەیەکی کوشندە دڵی میللەتی کوردی پێکا و هیواو ئاواتەکانی بە با دا، مافەکانی کورد رویان لە لاوازی کرد. بەڵێ پاش بڵاوبونەوەی دەقی رێککەوتننامەکە، گەلی کورد بە تەواوی هەستی بەوە کرد کە مافەکانی پێشێل دەکرێن و داواکاریەکانی پشت گوێ دەخرێن، بەبێ هیچ مەرج و مەرجکاریەکیش بونەتە کاڵای دەستی عەرەب.

بۆیە پاش دڵنیا بون لەو کارەساتە دڵتەزێنە، کوردەکان بە کۆمەڵ هەر لە زاخۆوە تاوەکو خانەقین بە یەک دەست و بە یەک دەنگ داوای مافەکانی خۆیان دەکرد، تێکرا بە یەکەوە نارەزایی خۆیان دەردەبڕی دژی ئەم رێکەوتننامەیە کە بە یەکجاری مافەکانی کوردی دەسڕییەوە.

حکومەتی نوری پاشا لە بەرامبەر ئەو خۆپیشاندان و نارەزاییە دەستی کرد بە راگوێزانی فەرمانبەرە کوردەکان، هەرچەندە لەلایەنی یاساوە دەست نیشانی ئەوە کراوە کە دەبێت فەرمانبەرانی ناوچە کوردنشینەکان کورد بن. ئەمەش بێگومان بوە هۆی نارەزایی پیشاندانی میللەتەکەمان.

ئێمە ناتوانین دەست نیشانی ئەنجامە زیانبەخشەکانی ئەم گۆرانکارییانە بکەین، نە دەشتوانین پێشبینی ئەوە بکەین کە لە داهاتودا چی رو دەدات بەرامبەر شاڵاوی میللەتێک کە هەڵساوەتە سەر پێ بۆ بەرگری لە ماف و ئازادیەکانی خۆی.

مەندوبی سامی لەم بێزاری و نارەزاییە ئاگادار کراوەتەوە، بۆ ئەم مەبەستەش سەردانێکی ناوچە کوردنشینەکانی کرد لەگەڵ سەرۆک وەزارەت و هەندێ لە ئەندامانی وەزارەتی نوری پاشا رۆژانی (11،10،9،8 ی 8). ئەوەی لە هەموی سەرسورهێنترو جێگەی مەترسییە لە جیاتی ئەوەی دڵی کوردەکان بدەنەوە و گوێ لە رازو داواکاریەکانیان بگرن، مەندوبی سامی و سەرۆکی حکومەتی عیراق بە هەر جێگەیەکا تێپەڕ دەبون بە کوردەکانیان دەگوت کە حکومەتی بریتانیا و عیراق، بە هاوبەشی بڕیاریان داوە مەسەلەکان لە کورتی ببڕنەوە و داواکاریەکانی کورد فەرامۆش بکەن، چونکە جێبەجێ کردنیان مەحاڵە. بۆیە میللەتەکەمان بەرامبەر ئەو هەڵوێستە بە یەک دەست نارەزایی گەرمی دەربڕی و داوای کرد کە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان بێ قەیدو شەرت جێبەجێ بکرێن. وەڵامی حکومەتیش بۆ ئەم داواکاریانە، بریتیی بو لە دو تێبینی بچوک کە لەلایەن سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران و مەندوبی سامی لە پەرلەمان خوێنرایەوە:

1. لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنێکی یەک لایەنە، بەپێی بۆچونەکانی خۆیان بۆ بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

2. هەڕەشەیەکی ئاشکرا دژی هەرکەسێ قسە لەسەر مەسەلەی کورد بکا.

سەرەرای هەمو ئەو رەتکردنەوە و هەڕەشەیەش، گەلی کوردمان هەر سور بوە لەسەر جێبەجێکردنی تەواوی بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیدابی راستەوخۆی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

زۆر دڵگرانین بەوەی کە لەوەتەی رێککەوتن لە نێوان عیراق و بریتانیا مۆرکراوە، زۆر لە گۆرانکاری گەورە لە سیاسەتی بریتانیا روی داوە کە بۆتە هۆی گرنگی پێدانێکی زۆر بە عەرەب، ئەوەش لەسەر حسابی زیان گەیاندن بە میللەتی کورد بوە.

ئێمە داوا لە ئێوە دەکەین کە خەمێکمان لێبخۆن و رەچاوی ئەو بارودۆخەی ئیمرۆی میللەتی کورد بکەن، چونکە ئەگەر ئیمرۆ کە لە ژێر ئینتیدابین، ئاوا مامەڵەمان لەگەڵ بکرێ، ئاخۆ دەبێ دوای کۆتایی هاتنی ئینتیداب، چارەنوسی میللەتی کورد چی لێ بێ؟

هەروەها ئێمەی کورد لەو بڕوایەداین کە ماف و توانای ئەوەمان هەیە دەوڵەتێکی سەربەخۆ دروست بکەین، ئەویش لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

أ. بە تەنها ژمارەی کوردەکانی کوردستانی باشور زیاتر لە ملیۆنێک دەبێت، ئەم ژمارەیەش بەسە بۆ دروستکردنی دەوڵەتێک. ئەمە جگە لەوەش ئەم ژمارەیە زیاترە لەو عەرەبە سونیانەی کە ئیمڕۆ دەسەڵاتی حوکمیان گرتۆتە دەست.

ئێمە دەتوانین ئەوەش بسەلمێنین کە کوردەکان ژمارەیان بە شێوەیەکی گشتی زیاترە لە هەمو عەرەبەکان، بە مەرجێک کەمە نەتەوایەتیەکان بە جیا بدرێنە قەڵەم

لەلایەکی تریشەوە پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگیرێ کە عەرەبەکان کیانێکی هاوبەشیان نیە، ناتوانن یەکێتیەکی بابەتی دروست بکەن، چونکە عەرەبە شیعەکان ناتوانن لەگەڵ سونیەکان، بەڵکو خۆیان بە نەتەوەیەکی تەواو سەربەخۆ دادەنێن، ئەم دو مەزهەبەی ئیسلام بە شێوەیەکی ئەوتۆ دژ بەیەکن کە تەنانەت ناتوانن بە یەکەوە لەسەر یەک مێز دابنیشن، لەلایەکی تریشەوە پەیوەندی ژن و ژنخوازیشیان بە یەکەوە نیەو بە گوناهێکی گەورەی دەزانن.

ب. کەچی ئێمە شایانی دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆین، چونکە کیانێکی یەکگرتو و بێگەرد دروست دەکەین. لە هەمو لایەنێکەوە، لە روی گیانی، زمان، ئایین، کولتور، داب و نەریت و هەروەها لە روی ئاووهەواشەوە.

ت. نیشتمانی ئێمە بەو هەمو خێرو خێراتەی کە هەیەتی، دەتوانێ ژیانی میللەتی کورد مسۆگەر بکات و هەندێکیش لەو خێرو خێراتە بنێرێتە دەرەوەی وڵات. ئەو خێراتانەش لە دانەوێڵە و نەوت بە رادەیەکی لەبن نەهاتو، دار، کاربۆن، میوەجات بە هەمو جۆرەکانی، مەروماڵات و بەرهەمەکانی وەکو خوری و ماست و پەنیر و پێستەو...هتد.

بە کورتی وڵاتی ئێمە لەلایەن شارەزایان بە یەکێک لە دەوڵەمەنترین وڵاتانی سەر روی زەوی دەژمێردرێ.

پ. بونی ژمارەیەکی زۆر لە روباری گەورە لە وڵاتەکەمان دا وەکو زێی گەورە، خاپور، زێی بچوک، دیالە و چەندین روباری تری بچوک و کانیاوی بێ ئەژمار. ئەمانە هەمو بەڵگە نەویستن بۆ ئەوەی ئەگەر وڵاتی ئێمە خزمەت بکرێ دەتوانێ ببێتە سویسرایەکی نوێ یان بەچکە سویسرایەک.

ج. ئێمە شایستەی دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆین، چونکە میللەتەکەمان بە تەواوی وشیار بۆتەوە و ئاگادارە لە هێز و چارەنوسی خۆی. هەستی نەتەوەییش بە جۆرێکی ئەوتۆ گەشەی کردوە لەناو میللەتەکەمان دا کە لە پێناوی بون و ئازادی خۆی دا، هەمیشە روبەروی چەندین شەڕی خوێناوی و دڵتەزین بوە و قوربانی بێ ژمارەی بۆ ئەو مەبەستە داوە، بەجۆرێک کە هەزاران لە رۆڵەکانی خۆی لەبەرچاوی کوژراون. ئەم هەمو فیداکاری و قوربانیەش نەک هەر ورەیان پێ بەر نەداوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەست و نەستیان هەمیشە بەرز کردۆتەوە، بە جۆرێک میللەتەکەمان سوێندی خواردوە بۆ سور بون لەسەر بەدیهێنانی سەربەخۆیی خۆی جا بە هەر نرخێک بێ.

رێگەی ئەوەشمان پێ دەدەن بۆ ئەوەی بڵێین، میللەتێک بەم شێوەیە وشیار و هەست بە مافەکانی خۆی بکات، شایانی ئەوەیە بژی و شوێنێکی دیار و لە بەرچاویشی هەبێت لەم جیهانەدا.

ئێمە باوەڕیشمان وایە کە میللەتی ئێمە دەتوانێت پشتی خۆی بە یارمەتی و کۆمەکی کۆمەڵەی نەتەوەکان ببەستێ، هیچ هێزێک ناتوانێت بێ هیوامان بکات لە بەزەیی و دڵپاکی ئەم کۆمەڵە بەرێزە کە بە دایکی ساوایان و پارێزگاری چەوساوەکان و کۆمەکی بێ هێزەکان ناسراوە. لە کۆتایی دا کوردەکان پێشنیاری دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەکەن، وە مەبەستیان دروستکردنی دەوڵەتێکە کە لەسەر بناغەیەکی دیموکراسی رەها دابمەزرێ.

دەربارەی ئەو ئینتیدابەی کە دەبێ چاودێری ئەو دەوڵەتە ساوایەی کورد بکات، ئێمە داواکارین کە بۆ سود و قازانجی ئێمە ئەو ئینتیدابە زو پێک بێت. وە دەربارەی ئەو وڵاتەی کە ئینتیداب دەگرێتە ئەستۆی خۆی جا چ بریتانیا بێت یان هەر وڵاتێکی تر بۆ ئێمە جیاوازی نیە، بەڵکو ئێمە رادەگەیەنین کە بە تەواوی ملکەچی بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکانین، بۆیە داواکارین بە زوترین کات دەست نیشانی ئەو دەوڵەتە بکرێت کە ئینتیدابەکە قوبوڵ دەکات.

سلێمانی 31 ی 8 ی 1930

ئیمزا کراوە لە لایەن: محەمەد صالح بەگی مەحەمەد عەلی بەگ. عەزمی بەگی بابان. عەبدورەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. شێخ قادری حەفید. حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا. نەجیب ئەفەندی حاجی ڕەسول ئاغا. شەفیق بەگی رەشید پاشا. فایق بەگی بابان. میرزا بەگی قەزاز. شێخ مەحەمەدی گوڵانی. رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح. عیزەت بەگی عوسمان پاشا کۆمیتەی ناوەندی نەتەوەیی.

عەریزەیەکی تری نارەزایی بۆ موعتەمیدی سامی بریتانی

لە وەتەی پارلەمان هەڵوەشێنراوەتەوە و، دەقی پەیمانی تازەی ئینگلیزی- عیراقی لە لایەن ئەم وەزارەتەی ئێستاوە بڵاو کراوەتەوە، کوردەکان دیان مافەکانیان لەم پەیمانەدا بە تەواوی پشت گوێ خراوە و بە ئاشکرا ئەبینن دوای بەستن و پەسند کرنی پەیمانی گۆرین بێ قەید و شەرت ئەکەونە ژێر دەستی عەرەبەوە. لەبەرئەوە کورد لە زاخۆوە تا خانەقین خرۆشاون و، هەمو بەیەک زمان، بە دەم و بە نوسین، داوای مافەکانیان کرد، بەڵام عەرەب وەڵامی ئەم خواستانەی بە قەتڵوعامی سلێمانی دایەوە و بێ پونگانەوە مەترەلۆز و چەکی تریان بەکارهێناوە. تەنانەت سەرۆکی وەزیرانی عەرەب روداوەکەی شوبهاندوە بە روداوی مێژویی کەربەلا. سەرەرای ئەم دەسدرێژیە یش رۆشنبیران و ئەشرافەکانی کوردیان لە زیندان توند کردوە و هەندێکیان نەفی کردون. دوای ئەوەی کورد مافەکانی بەم جۆرە غەمناکە پێشێل کراوە، رون بۆتەوە کە کورد ئیتر ناتوانێ لەگەڵ عەرەب بە یەکگرتویی بمێنێتەوە. لەبەر ئەوە کورد بڕیاریان داوە بە تەواوی لە عەرەب جیا ببنەوە. حکومەتی بریتانی کە لە سۆنگەی نیازی شەریفانەی مرۆڤایەتیەوە ئینتیدابی بەسەر عیراقەوە قوبوڵ کرد، بێگومان گوێ لە خواستە رەواکانی ئێمە ئەگرێ و عەرەب بە رەوایی ئەم خواستانەی خوارەوەمان قانع ئەکا:

1. پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی لەناو سنورە سروشتیەکەدا لە زاخۆوە تا ئەولای خانەقین ئەگرێتەوە و، چۆڵ کردنی لە داوودەزگای سپایی و مەدەنی عەرەب و تەسلیم کردنی بە حکومەتە کوردیەکە.

2. هێشتنەوەی ناوچەی ناوبراو لە ژێر ئینتیدابی بریتانی دا، وەکو حکومەتێکی کوردی تا کۆمەڵەی گەلان لەم بارەیەوە بڕیار ئەدا.

3. بەردانی دەست بەجێی گیراو و دورخراوەکانی روداوەکەی سلێمانی.

4. گوێزانەوەی هەمو ئەفسەرو فەرمانبەرانی کورد لە ناوچە عەرەبیەکانەوە بۆ ناوچە کوردیەکان.

هیوامان بە پایەبەرزتان هەیە بە بەزەییەوە سەیری خواستەکانمان بکەن و رێزی دڵسۆزانەمان قبوڵ بفەرمون. 10 ی تشرینی یەکەمی 1930.*

سەفارەتی بریتانی، ئەنقەرە

16 ی مئەرزی 1931

تەلەگرامی ژمارە 108 ی رۆژی 8 ی فێبریوەری لە مەندوبی سامیەوە لە بەغداد بۆ وەزارەتی موستەعمەرات، ئیشارەت ئەدا بە بڕیاری تازەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لەسەر عەریزەی کوردەکان.

ئێستا نامەی ژمارە 148 ڕۆژی 9 ی مئەرزی (1104 ی 31 ی 93 E). وەڵامی پەراوێزی وەزارەتی موستەعمەرات بە ئێمە گەیشت بەڵام نە کۆپی عەریزەکەنمان لەلایە و نە کۆپی بڕیارەکە. لەبەر ئەوە ئەتوانی وا بکەی کۆپیەکانیمان هەبێ، تکایە. (FO371 ی 15311).

وەزارەتی دەرەوە

لە بەشی ڕۆژهەڵاتەوە

بۆ چانسەری (راوێژگا)، سەفارەتی بریتانی

ئەستەموڵ

نامەتان No.82 ی 6 ی 31 ی 16 ی مئەرز دەربارەی عەریزەی کوردەکان.

وا ئەم کۆپییانەتان بۆئەنێرین:

1. هەردو عەریزەی کوردەکان کە لە تەلەگرامی بەغداد ژمارە 108 ی ڕۆژی 18 ی فێبریوەری ئیشارەتی پێ درا بو.

2. بڕیارەکەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لەسەر عەریزەکانکە لە 22 ی جەنیوەریدا لەلایەن ئەنجومەنەوە پەسند کراوە.

عیراق: عەریزەکانی ڕۆژی 26 ی 7 و 3 ی 8 ی 1930، لەلایەن هەندێ کوردەوە لە عیراق.

عەریزەکان

1. عەریزەی ڕۆژی 26 ی جولای 1930

بۆ ئەوەی برایەتی عەرەب و کورد بەپتەوی و هەمیشەیی بمێنێ، کورد لە هەمو موناسەبەتێکدا، وە لەوەتەی قوبوڵیان کردوە لەگەڵ عیراق بژین، داوای جێبەجێکردنی مافە نەتەوەیی‌یەکانیان کردوە، کە لەلایەن کۆمەڵەی گەلانەوە دانی پیا نراوە، بەڵام هیچ کاتێ پێیان نەدراوە.

لە پێوەندی لەگەڵ پەیمانە تازەکەدا داوای ڕیژێمێکی ئۆتۆنۆمیان لە عەرەب کرد. بەڵام بە داخەوە کاربەدەستانی بەڕێوەبەرایەتی و کارگێڕیی ناوچە کوردییەکان کە زۆرایەتییان عەرەبن، دەستیان کرد بە گوشار و ترساندنی کوردەکان کە دەس لە مافە ڕەواکانیان هەڵبگرن. ڕەفتاری کاربەدەستانی حکومەتی عەرەبی لە کاتێک دا کە هێشتا لە ژێر ئینتیداب دان ئاوایە، جا ئەگەر ئینتیداب کۆتایی هات ئەبێ چۆن بێ؟ ڕەفتاری کاربەدەستانی عەرەب بە هیچ جۆرێ باشتر نیە لەو کارانەی تورک دژی کورد کردویانە، لە ڕابردو و لە ئێستادا کە بو بە هۆی دوژمنایەتی و جیابونەوەی هەتاهەتایی کورد لەوان.

لەسەر بنچینەی ئەو ڕاستییانەی باسکران، دوا بڕیاری ئاشکرای کورد ئەوەیە داوای دروستکردنی حکومەتێکی کوردی ئەکا لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان دا.

تکای یارمەتی و جێبەجێکردنی ئامانجە ڕەواکانمان ئەکەین.

عەزمی بەگ بابان. حەمە ئاغا ئەوڕەحمان ئاغا. شێخ قادر حەفید. عیزەت بەگ عوسمان پاشا. حەمە ساڵەح بەگ. فایەق بەگ بابان. عەبدوڕەحمان ئاغا ئەحمەد پاشا. مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسوڵ ئاغا. ڕەمزی ئەفەندی. میرزا تۆفیق قەزاز.

2. عەریزەی 3 ی ئۆگۆستی 1930

ئێمە شەرەفی ئەوەمان هەیە پایەبەرزتان ئاگادار بکەین چەندین عەریزە لەلایەن کوردەوە دراوە بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، بە پۆست و تەلەگراف، لە وەڵامدا دوێنێ نامەیەکمان پێ گەیشتوە لە بەڕێوەبەری بەشی

ئینتیدابەوە ئەڵێ، بەپێی ئەو ڕێوشوێنانەی کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان دایان ناوە، هەمو ئەو عەریزانەی دانیشتوانی ناوچەکانی ژێر دەستی ئینتیداب ئەیدەن، ئەبێ لە ڕێگەی هێزی ئینتیدابەوە بخرێنە بەردەم سکرتاریەت. لەبەر ئەوە تکامان وایە کۆپییەکی تازەی عەریزەکان کە پێشتر ڕاستەوخۆ درا بون بە سکرتاریەت، بە ڕێگای خۆتان بنێرن بۆ ناونیشانەکان.

عەزمی بەگ بابان. حەمە ئاغا ئەورەحمان ئاغا. شێخ قادر حەفید. حەمە ساڵح بەگ. عیززەت بەگ عوسمان پاشا. تۆفیق قەزاز. عەبدوڕەحمان ئاغا ئەحمەد پاشا. مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسوڵ ئاغا. ڕەمزی ئەفەندی. فایەق بەگ بابان. (FO371 ی 15311).

پێشنوسی بڕیار

لەبەر ئەوەی هیچ بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان نیە ببێتە بەهانەی داوای عەریزەدەرەکان بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

وەلەبەر ئەوەی ئەو داوایە هیچ بناغەیەکی نیە لە پەیمانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا، ئەوەیش تەنیا بە لێکدانەوەیەکی تەواو چەوتی ئەو بڕیارەی کە ئەنجومەن لە 16 ی دیسەمبەری 1925 دا داوێتی، ئەو کاتەی ناوچەی ژیانی عەریزەدەرەکان خراوەتە سەر عیراق.

لەبەر ئەوەی ئەو بڕیارانە دراون بۆ ڕەفتار کردنی تایبەتی لەگەڵ کورد، ئەو ڕەفتارەی، بەپێی دوایین ئاگاداری کە لەبەر دەستی دەسەڵاتی ئینتداب دایە، بە تەواوی دابین نەکراوە و، بۆ گەرەنتی دیاریکراوی بەڕێوبەرایەتی ناوچەیی، کە پێ ئەچێ هێشتا دانەمەزرێنرا بێ:

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بڕیاریدا ئەنجومەن ڕابسپێرێ:

1. بۆ ڕەفزکردنی عەریزەی ئەشرافەکانی کورد کە داوای دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی ئەکەن لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان دا.

2. داوا بکرێ لە هێزی ئینتیداب بزانێ ئەو ڕێوشوێنە تەشریعی و ئیدارییانەی دانراون، بە باشی خراونەتە کارو بە ڕێکوپێکی جێبەجێ کراون، بۆ ئەوەی ئەو هەڵوێستەی بە کوردەکان ڕەوا بینراوە دابین بکا.

3. هەڵسەنگاندنی دابینکردنی ئەو ڕێوشوێنانەی بۆ کورد بۆ ئەوەی گەرەنتی مانەوەی ئەو هەڵویستە بکا، دوای ئەوەی کە عیراق لەژێر ویصایەتی بەریتانیای گەورەدا دەرچو (FO371 ی 1531).

5. 5. 4. نامەکانی تۆفیق وەهبی بۆ کۆمەڵەی گەلان

بەیروت

19 ی 4 ی 1931

پایەبەرز

سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە

وەزارەتی دەرەوە

داونینگ ستریت، لەندەن

بە پێی ئەو ڕێوشوێنانەی کەدانراون بۆ پێشکەش کردنی عەریزە بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لایەن دانیشتوانی ناوچەی مانداتەوە، ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئەم دۆکۆمێنتانە بخەمە بەردەمتان، بۆ ئاگاداریتان و، بۆ ناردنی بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ماندات، بۆ سەیرکردنی لە کۆبونەوەی مانگی 6 دا.

هەروەکو لە دۆکۆمێنتەکانی لە پاشکۆ خراوی دا ئەبینن، من نوێنەری دەسەڵات پێ دراوی گەلی کوردم لە خواروی کوردستان دا کە ئێستە بەشێکە لە عیراق و پێکهاتوە لە زیاتر لە 800.000 کەس.

کۆپیەکی ئەم دۆکۆمێنتانە، لەلایەن منەوە، راستەوخۆ نێردراوە بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشـەیی مانـدات وبۆ پایەبەرز مەندوبی سامی عیراق.

تۆفیق وەهبی

لیۆتنانت کۆلۆنێل موتەصەریفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عیراق دا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبی بەگ

مەحەللەی سنەک بەغداد. (FO371 ی 15311)

لیستەی ئەو دۆکۆمێنتانەی خراوەتە بەردەم سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروبـاری دەرەوەی خـاوەن شکۆ، وەکو دەسەڵاتی ماندات بەسەر عیراقەوە، بۆ ناردنی بۆ لقی جنێڤی لیژنەی هەمیشـەیی مانـداتی کۆمەڵەی گەلان:

1. نامەی رۆژی 19 ی 4 ی 1931 بۆ سکرتێری گشتی، کۆمەڵەی گەلان.
2. نامەی رۆژی 19 ی 4 ی 1931 بۆ سەرۆکی لیژنەی ماندات.
3. کۆپی نامە بۆ پایەبەرز مەندوبی سامی لە عیراق.
4. دەسەڵاتدان بە لیۆتێنانت کۆلۆنێل تۆفیق وەهبی بەگ بۆ نوێنەرایەتی گەلی کورد.
5. عەریزەی گەلی کورد لە کوردستانی خواروا بۆ کۆمەڵەی گەلان لەگەڵ چەند پاشکۆیەک.
6. پوچکردنەوە و رەخنە گرتن لە درکاندنەکانی مێجەر یۆنگ لە جنێڤ.
7. نامەی پشتیوانیی لە کۆمیتەی خۆیبونەوە. (FO371 ی 15311).

بەیروت

19 ی 4 ی 1931

بۆ سکرتێری گشتی، کۆمەڵەی گەلان، جنێڤ

گەورەم

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە، داوای ئەوەت لێ بکەم لوتف بفەرموی ئەم نامە و دۆکۆمێنتانە بخەیتە بـەردەم پایەبەرز سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب. ئەسڵی دۆکۆمێنتەکان، بـەپێی رێوشـوێنی گونجـاو خراوەتـە بەردەم دەسەڵاتی ئینتیداب لەگەڵ داوای ناردنی بۆ کۆمەڵەی گەلان لە کەناڵی گونجاوەوە.

تۆفیق وەهبی

لیۆتێنانت کۆلۆنێل موتەصەرپفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عیراق دا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبی بەگ

مەحلەی سنەک بەغداد. (FO371 ی 15311)

داونینگ ستریت

بۆ وەکیلی وەزیری دەرەوە

8 ی مەی 1931

1. نیشانە بە نوسراوی ڕۆژی 1 ی مەی ئەم وەزارەتە، لۆرد پاسفیلْد داوای لێ کردم بۆ ئاگاداری بەڕێز وەزیر هەندەرسەن، کۆپی ئەو نامەیەی تۆفیق وەهبی بۆ بنێرم، کە بە ناونیشانی سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی نوسیوە بۆ ئەوەی عەریزەیەک کە لەلایەن ئەوەوە نوسراوە بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە بابەت کوردەوە لە عیراق، بخرێتە بەردەمی.

2. کۆپیەکی تەلەگرامێ بە ناونیشانی مەندوبی سامی لە بەغداد لە وەڵامی تەلەگرامی ژ201 ی ڕ. 30 ی ئەپریل، کە کۆپی نامەی نیشانە پێ دراوی لەگەڵە. (FO371 ی 15311).

بەیروت

19ی ئەپریلی 1931

بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب،

کۆمەڵەی گەلان،جنێڤ

پایەبەرز

نیشانە بە ڕاپۆرتی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە، کۆپیەکی تێبینیەکانی خۆم بخەمە بەردەمتان دەربارەی درکاندنەکانی مێجەر یۆنگ، نوێنەری دەسەڵات پێ دراوی هێزیماندات، لە 19هەمین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە جنێڤ لە نۆڤەمبەری 1930دا.

ئەسڵی دۆکۆمێنتەکان، بەپێی ئەو ڕێوشوێنانەی لەلایەن کۆمەڵەی گەلانەوە دانراوە، خراوەتە بەردەم سکرتێری دەوڵەتی کاروباری دەرەوەی خاوەن شکۆ لە لەندەن لەگەڵ کۆپیەک بۆ پایەبەرز مەندوبی سامی لە عیراق بەغداد. بۆ ئاگاداری پایەبەرزتان کۆپیەکی ئەو باوەڕنامەیەتان بۆ ئەنێرم کە دەسەڵاتیان بە من داوە نوێنەرایەتی نەتەوەی کورد بکەم کە بەرەوژوری 000،800 کەسە.

متمانەم بە پایەبەرزتان هەیە تێبینییەکانی من ئەخەنە بەردەم کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە ئەبێ لە جونی ئەمساڵدا ببەسترێ. نەتەوەکەم، کە من شەرەفی نوێنەرایەتییانم هەیە، داوایان لێ کردوم کە ئاگادارتان بکەم چەند بەڕێزەوە ئەو هاودەردیە هەڵئەسەنگێنن کە ئەندامە جیاوازەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بەرامبەر گەلە چەوساوەکەم پیشانیان داوە.

ئەگەر کۆمەڵەی گەلان داوای ئامادەبونی من خۆم یان دەستەیەکی نوێنەرایەتی لە هەر کۆبونەوەیەکی دواتری کۆمەڵەی گەلان دا کرد، من ئامادەم بۆ هاتن و وەڵامدانەوەی هەر پرسیارێکی هەیان بێ.

تۆفیق وەهبی

لیۆتێنانت کۆلۆنێل موتەصەڕیفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عیراق دا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبی بەگ

مەحەللەی سنەک بەغداد (FO371 ی 15311).

بەیروت
19ی ئەپریلی 1931
پایەبەرز مەندوبی سامی لە عیراق، بەغداد
پایەبەرز
نیشانە بە راپۆرتی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان
ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە بۆ ئاگاداریتان کۆپی ئـەم دۆکۆمێنتـە پێچراوانـەتان بخەمـە بـەردەم. ئەسـڵی دۆکۆمێنتەکانم، بەپێی ئەو رێوشوێنانەی کۆمەڵەی گەلان دای ناون،ناردوە بۆ سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی خاوەن شکۆ، بۆ ئەوەی ئەویش بینێرێ بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.
لە رێگەی پایەبەرزتانەوە دڵسۆزی تایبەتی خۆم و ئەوانەی من نوێنەرایەتییان ئەکەم بۆ خـاوەن شـکۆ مەلیک فەیسەڵ دەرئەبڕم و، ئارەزوی خۆم و گەلەکەم بۆ خزمەتی خاوەن شکۆ بە دڵسۆزی و، هیـوای تایبـەتی کە ماف و خواستە رەواکانمان پێ ئەبەخشـرێ وئـەو بەڵێنانـەی حکومـەتی خـاوەن شـکۆ داویانـە، بـەپێی راسپێرییەکانی کۆمیتەی لێکۆڵینەوە و ئەوانەی کۆمەڵەی گەلان، جێبەجێ ئەکرێ.
تۆفیق وەهبی
لیۆتێنانت کۆلۆنێل موتەصەرڕیفی پێشوی سلێمانی
نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عێرق دا (FO371) ی (15311)

وەکالەتنامەی گەلی کورد بۆ تۆفیق وەهبی بەگ
ئەمەی خوارەوە تەرجومەی وەکالەتێکە کە لەلایەن گەلی کوردەوە لـە عیـراق، ئیمـزا کـراوە. دەسـەڵاتی داوە بە تۆفیق وەهبی نوێنەرایەتی بکا:
ئێمە، ئەوانەی لە خوارەوە ئیمزامان کردوە، تۆفیق وەهبی بەگ، موتەصەڕیفی پێشوی لیـوای سـلێمانی، لە دایکبوی سلێمانی (ئێستا دانیشتوی بەغداد)مان داناوە، تا نوێنەرایەتی ئێمە و هـەر یـەکێ لـە ئێمـە و، ئـەو کۆمەڵانەی کە ئێمە و هەر یەکێ لە ئێمە نوێنەرایەتی ئەکەن بکا، لە پێوەندی دا هەمو ئەو شـتانەی کـە لـە هـەر بارێکەوە پێوەندی هەبێ یا لە بابەت عەریزەیەکەوە بێ، کە لێرە بە دواوە پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی ئەکا یان هەچ دەسەڵاتدارێکی سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان بەناوی دانیشتوانی ناو مەملەکـەتی عیراقەوە.
ئێمە بە تایبەتی تۆفیق وەهبی بەگمان داناوە کە وەکیلی ئێمە و، کوردەکانی دانیشتوی عیراق بێ کـە ئێمـە نوێنەرایەتی ئەکەین. بۆ ئەوەی بەناوی ئێمەوە و بە نوێنەرایەتی ئێمە لە بەردەم ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان یـا لـە بەردەم لیژنەی هەمیشەیی ئینتیـدابی ئـەو کۆمەڵەیـەدا، یـان لەبـەردەم هـەر کۆمیتـە و ئەنـدامێک لـە ئەندامـەکانی کۆمەڵەی گەلان یا لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بۆ رەفتار لەگەڵ عەریزەی باسکراو یـان هـەر مەسـەلەیەکی لێـرەدا باسی هاتوە و، تۆفیق وەهبی دەسەڵاتی هەبێ هـەر کەسـێک یـا کەسـانێکی تـر دابنـێ کـە خـۆی بـە لێوەشـاوە و گونجاوی بزانێ، تا بەناوی ئەو و بەناوی ئێمەوە کاربکات و داخڵی دانوسەندن ببێ لەگەڵ وەزارەتی کاروبـاری دەرەوەی بریتانیا لە لەندەن یان لەگەڵ هەر دائیرەیەکی تری کاربەدەست، یا کاربەدەستانی حکومەتی بـەریتانی لـە پێوەندیدا لەگەڵ ئەو شتانەدا کە لە عەریزەی باسکراودا هاتوە، لەگەڵ ئەوان یان لەگەڵ هەر حکومـەت و کەسـێکی تر و لەهەر کوێیەک کە بایەخ بدا بە عەریزەی باسکراو یان بابەتەکانی لێرەدا باس کراون.
بۆ ئێمە خۆمان و بـەناوی ئـەو کۆمەڵانـەوە کـە ئێمـە نوێنەرایـەتییان ئەکـەین، بڕیارمـان داوە تاکیـد و تەصدیقی هەمو بڕیار و بیانویەک بکەین کە لەلایەن تۆفیق وەهبی بەگەوە بەناوی ئێمەوە لەگـەڵ وەزارەتـی

دەرەوەی بەریتانیا یان هەر دائیرەیەکی تری حکومەت و کەس و کەسانێ، وەکو لەسەرەوە وترا، لە پێوەنـدیدا لەگەڵ ئەم عەریزانە، بیکا. لە ڕۆژی 14 ی 3 ی 1931 نوسرا.

مستەفا شەوقی، ئەفسەری تەقاویت، پێشەوایەکی کوردی سلێمانی، بەرێوەبـەری گۆڤـاری پـەیژە. فـەتحولڵا ئەسعەد، لە عەشیرەتی ئاکۆی کۆیە، وەرگێڕ لە وەزارەتی عەدل. محەمەد ئەمین، لـە عەشـیرەتی بـارزان، دانیشـتوی ڕەواندز. ئیسماعیل ڕەوانـدزی، لـە ئەشـرافی ڕەوانـدز و نـەوەی پاشـا کـوڕە، نـائیبی پێشـو. سـەید حوسـەین، سەرنوسەری زاری کرمانجی لە ڕەواندز. ڕەئوف، ئەفسەری تەقاویت و لە ئەشرافی کەرکوک. عوسـمان فایـەق، لـە ئەشرافی سلێمانی قازی زادە. عەزیز عەبدولقادر، لە بنەماڵەی قادر ئەفەنـدی ئەلکـەبیر، لـە سـەرانی جـاف، نـائیبی پێشو. صدیق ئەلقادری، مێجەر جەنەراڵی پێشو، خەڵکی سلێمانی لە عەشیرەتی هەمەوەنـد. عـەلی عیرفـان، کـوڕی عەبدوڵڵا عیرفان، خەڵکی سلێمانی، بەرێوەبەری ڕۆژنامەی ژیـان. عەبـدولقادر، لـە سـاداتی سـلێمانی حەفیـد زادە. عەبدولقادر، موهەندیس لە ئەشرافی سلێمانی. تەیب، لە ساداتی بەرزنجە. غالیب، لە سـاداتی سـۆڵە. ئیسـماعیل، لـە ساداتی قەرەداغ. حیکمەت ئەمین، موهەندیس. شوکری سەگبان، پرۆفیسۆر، دوکتۆر. (FO371 ی 15311).

5. 5. 5. عەریزەی تۆفیق وەهبی بۆ کۆمەڵەی گەلان بە ناوی کوردەوە

گەلی کوردی کوردستانی خوارو، ئێستا دانیشتوی عیراق

بۆ ئەوەی (خۆحوکمکردنی ناوچەیی)یان پێ ببەخشرێ لـەژێر سـەروەری عیـراق دا، بـۆ دابینکردنـی ئازادی تەواوی:

زمان، پەروەردە، ڕزگاری و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و ئابوری، ئازادی لە چەوسانەوە و زۆرداری.

هۆیە بنەڕەتیەکانی پێویستیی خۆحوکمکردنی ناوچەیی بۆ کوردەکانی کوردستانی خوارو:

أ. بۆ هەلومەرجی هێمنانە لە عیراق دا.

ب. بۆ هەلومەرجی هێمنانە لەسەرانسەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا.

ت. بۆ پێوەندی هێمنانە لە نێوان کورد و دۆست و دراوسێکانی عەرەب، کلدانی و ئاسوری.

پ. بۆ ئاسودەیی و خۆشی دانیشتوانی کوردستانی خوارو.*

1. کورد عەرەب نیە. ئەمە ڕاستیەکی سەلمێنراوە. کورد موسوڵمانن، بەڵام لەگەڵ موسوڵمانانی عـەرەب لەوەدا جیاوازن کە "تەعەسوبی دینیی"ان نیە، لە کاتێک دا عەرەبەکانی عیراق بەتایبـەتی عـەرەبی شـیعە وەکـو موتەعەسیبترینی ئیسلام ناسراون.

بۆچونی کورد نزیکە لە ئازادی ئەوروپاییەکانەوە.

سەلماندن:

أ. کورد ئازادی تەواو بە ژنەکانیان دەدەن.

ب. ئافرەتی کورد حیجاب دانانێ و ئەتوانێ بە ڕوی کراوەوە لەگەڵ پیاوانی تر تێکەڵاو بێ.

ت. ئافرەتی کورد تەنانەت ئەتوانێ لەگەڵ پیاو هەڵپەڕێ.

پ. لە مەجلیسی تایبەتیدا ئەتوانێ لەلای سەروی پیاوەوە دابنیشێ، نمونە هاوسەرەکەی شێخ قادر.

ج. ئافرەتی کورد کە مێردی لەوێ نەبێ، ئەتوانێ میوانداری پیاو بکا.

2. کوردستانی خوارو، نیشتمانی نەتەوەییو مێژویی گەلی کوردە.

کوردسـتانی خـوار و هـەرگیز تەنانـەت لـە سـەردەمی خەلیفـەکانیش دا، وڵاتێکـی عـەرەبی نـەبوە و لەپێشیشدا هەرگیز ژێر دەستەی دەسەڵاتدار و زۆرداری عەرەب نەبوە. کوردستانی خوارو ئەمڕۆ بە کـردەوە دانیشتوانی عەرەبی تێدا نیە، تەنها چەند هۆزێکی بچوک نەبێ لە نزیک سنورەکانی هەولێر و کەرکوک.

لە مێژووی خۆیان دا هەرگیز کوردی عیراق لەلایەن عەرەبەوە، داگیر نەکراون.

لکاندنی کوردستانی عیراق نە راستەو نە رەوایە، بەڵام لەبەرئەوەی ئێستا تازە چارە ناکرێ بەبێ هەڵوەشاندنەوەی عیراقی سەروەر، داوای مافی ئەوە ئەکەن بە ئازادی وەکو رەگەزێکی جیاواز لە وڵاتەکەی خۆیان دا بژین، بە دڵسۆزی بۆ عەرشی عیراق.

زمان

کورد ئەمڕۆ بە زمانی کوردی ئەدوێن کە زمانێکی ئارییە، هیچ پێوەندییەکی لەگەڵ عەرەبیدا نییە کە زمانێکی سامییە.

لە کاتێک دا لە سوریا، میصر و هەرکوێیەکی تر عەرەب بە زۆر زمانی عەرەبی سەپاندوە بەسەر خەڵکدا، لە کوردستان نەیانتوانیوە ئەمە بسەپێنن و نە بەسەر ئاسوری و کلدانیەکان دا کە لە کوردستاندا لەگەڵ کورد بە کلدانی ئەدوێن کە لە ئارامی کۆن کەوتۆتەوە. ئەگەر خۆحوکمکردن بە گەلی کورد نەدرێ، بۆ یەکەم جار لە مێژودا، بە شێنەیی بە دزەکردنێکی هێمنانە یان بە رێگەی تر کورد ناچار ئەکرێ زمانێکی بێگانە وەربگرێ.

سەلماندن: ئەتوانرێ بگوترێ زمانی کوردیی رەسمی تەنیا لە سلێمانیدا قەتیس کراوە. زمانی رەسمی لە لیوای موسڵدا عەرەبییە، لەو لیوایەدا کە زۆرایەتی دانیشتوانی نەعەرەبن. لە کەرکوک دا، عەرەبی و تورکی بەکار ئەهێنرێن. لە هەولێردا، زۆر کەم کوردی بەکار ئەهێنرێ. لە قەزا کوردییەکانی دیالە و کوت دا، زمانەکە عەرەبی روتە. سەرنج راکێشراوە بۆ (لائیحەی قانونی لغات)، ئیشارەتی بۆ کراوە لەلایەن مێجەر یۆنگەوە لە کۆبونەوەی نۆڤەمبەری لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دا. مەبەستی ئەم قانونە بە ئاشکرا دروستکردنی ئاژاوەی زمانە.

نواندنی کورد لە بەرێوەبەرایەتیو پارلەمان دا

لە سەردەمی حوکمی تورکدا، کورد ژمارەیەکی بەرچاوی وەزیفە گرنگەکانی، بەتایبەتی لە 3 ولایەتەکەی بەصرا، بەغداد و موسڵدا، بە دەس بو. ئێستا ژمارەیەکی زۆر گەورەی فەرمانبەرانی کوردی سەردەمی حکومی کۆنی تورک کە بە تەواوی لێوەشاوە و کارامەن بۆ ئەوەی وەزیفەی گرنگی حکومەت وەربگرن، بەردەوام داوایان لە حکومەتی عەرەب کردوە، بەڵام هەمو داواکانیان لەژێر پەردەدا ماوەتەوە. ئەمەیش لە تۆمارەکانی وەزارەتی ناوخۆدا دەرئەکەوێ. سیاسەتی حکومەتی عەرەب ئەوەیە بە شێنەیی کورد لە وەزیفەی حکومەت دا نەهێڵێ. ئەو کوردانەی لێوەشاوە و کارامەن وەزیفەی گرنگ وەربگرن، بە تێپەڕینی زەمان ئەفەوتێن، هەلی پەروەردەیان نیە. ژیانی فەرمانبەرانی کورد لە خۆیەوە تەواو ئەبێ، ئەوسا رێگە تەخت ئەبێ بۆ حکومەتی عەرەب و دوای ماوەیەکی کورت یەک فەرمانبەری کورد لە خزمەتی حکومەتی عەرەب دا نامێنێ، هیچ رۆشنبیرێکی کوردیش نامێنێ چونکە دەرگای پەروەردەیان لە رودا داخراوە. ئەمە ئەو سیاسەتەیە کە حکومەتی عەرەب پێڕەوی ئەکا کە ئەیەوێ رەگەزی کورد لەریشە دەربهێنێ.

لائیحەی قانونی زمان بە نمونە وەربگرە، ئەمە رێ ئەدا کەسانی کوردی زمان (نەک لە رەگەزی کورد)، لە کوردستان دابمەزرێنرێ. وەکو بەیانیان کردوە گوایە کورد هەن لە ناوچە عەرەبییەکان دا دامەزراون، ئەمە موبالەغەیەکی زلە، گریمان چەند فەرمانبەرێ هەبون، ئەمانەیش بە ئەنقەست و لەبەر هۆی سیاسی دور خراونەتەوە بۆ ناوچە عەرەبییەکان.

لە 20 بەرێوەبەری گشتی کە لە حکومەتی عەرەبیدا دامەزرێنراون، تەنیا یەک دانە کوردیان تێدا نیە. هیچ کاربەدەستێکی (گەزێتد) کوردی لە دائیرەکانی حکومەتی ناوەندیدا یا لە دائیرەی وەقف دا نیە، جگە لە

2 یا 3 کەس. هیچ فەرمانبەرێکی دیپلۆماسی کورد لە دەرەوە نیە. نواندنی کـورد لـە پارلـەمان دا بـە تـەواوی نادادپەروەرانە و ناتەواوە. لە 88 نائیب، کورد تەنیا 11 نائیبیان هەیە کە ئـەمیش ژمارەیـەکی زۆر کەمـە لـە چاو ژمارەیان دا.

دانیشتوانی کورد

کورد دان بەوەدا نانێن کەمایەتی بن، لایانوایە ئەو ژمارەیەی دانیشتوان کـە بڵاوکراونەتـەوە، ژمـارەی عـەرەبی سـوننی بەشـێک کـوردی تێدایـە کـە لەبـەر هـۆی سیاسـی خراونەتـە نـاو دانیشـتوانی عەرەبـەوە. سەرژمێرێکی راست هەمو ئەو کوردانە بگرێتەوە کە لـەناو عـەرەب دا نیشـتەجێن، دەری ئەخـەن دانیشـتوانی کورد و عەرەب بە کردەوە بەقەدەر یەک ئەبن. بۆ نمونـە، زۆرایـەتـی دانیشـتوانی لیـوای دیالـە و ژمارەیـەکی باشی دانیشتوانی لیوای کوت، کوردن و هـەمو ئەوانـەی لـە رۆژهـەڵاتی ئـەم لیوایانـەدا نیشـتەجێن بـە لیـوا کوردییەکانەوە نوساون.

قانون و نیزام

قانون نە لە بەڕێوەبەرایەتی دا و نە لە دادگادا لەلایەن حکومەتی عەرەبـەوە لـە ناوچـە کوردییـەکان دا، وەکو پێویست جێبەجێ نەکراوە. لە بەر ئـەوەی رەوتـی دادگـا بـە کـوردی نیـە، ئەگـەر لایـەکیان کـورد بـێ، کێشەکەی ئەدۆڕێنێ. نمونەی خوارەوە ئەشێ بەس بێ.

لە موتەسەڕیف بۆ خوارێ بۆ مودیر لە لیـوای سـلێمانیدا، فەرمانبـەرەکان لێوەشـاوە نـین و پـەروەردە کراو نین، زۆریان رۆشنبیر نین و هەندێکیان بـە تـەواوی نەخوێنـدەوارن. لـە قـەزای پشـدەردا تـەنیا یـەک فەرمانبەری حکومەتی تێدا نیە، دادگا و قوتابخانەی لێ نیە. ئەگەر چی ئەمە یەکێکە لە دەوڵەمەنترین قـەزاکانی وڵات تا ئێستا باجی تێدا کۆنەکراوەتەوە. لەلایەکی ترەوە، حکومەتی عەرەب موچەیەکی زۆر ئەدا بـە سـەرانی عەشایەر بۆ راگرتنی قانون و نیزام. هەر تاوانکـارێ تاوانێـک ئـەکا ئـەتوانێ لـەم قەزایـەدا پـەنا بدۆزێتـەوە و سەلامەت بێ، بەڵام ئەمە تەنیا نمونەیەکە لە بەد بەڕێوەبردنی حکومەتی عەرەب.

لە کاتێکـدا گەلی کورد وەکو خۆی بـە دواکـەوتویی ئەمێنێتەوەکـەچی دراوسـێکانیان پـێش ئەکـەون. ئەگەر نەتەوەی کورد لەناو مەملەکەتی عیراقدا خۆحومکردنیان نـەدرێتێ، کـورد ئـەبن بـە نۆکـەری ئاغایـانی عەرەب.

پەروەردە

لە کوردستانی خواروودا 79 قوتابخانە هەیە. لە 27 یان دا رێگە بە زمانی کوردی دراوە. لـەوانی تـردا عەرەبی ئیجبارییە، جگە لە چەند قوتابخانەیەکی کەم، کە تورکی تێدا ئەوترێتەوە.

لەو 27 قوتابخانەیەی باسکران 16 یان تەنیا 1 پۆلی تێدایە. ئەوانی تری سەرەتایی و ئامادەیین. لـە ناوچە کوردییەکاندا قوتابخانەی ناوەندی نیە، جگە لە 2 متەوەسیتە لە سـلێمانی و هـەولێر، ئـەوانیش تـەواو نین.

لە سەرانسـەری کوردسـتانی خـواروودا 8 قوتابخانـەی کچـان هەیـە، تـەنیا لـە 1 قوتابخانـەیان دا.... دانیشتوانی کوردستانی خـوارو بـەرەوژوری (800،000) کەسـە، بـەراوردی بکـە لەگـەڵ 528 قوتابخانـەی ئالبانیا و 432 قوتابخانە لە فەلەستین، لەگەڵ کوردستانی خـوارو و ژمـارەی زۆری دانیشـتوانی و تـەنیا 79 قوتابخانە.

بۆ بەراوردی سیاسەتی حکومەتی عەرەب لە بواری پەروەردەدا لە پێوەندیدا لەگەڵ کورد، ئەم نمونەیەی خوارەوە بەسە بۆ نیشاندانی سیاسەتی بە ئەنقەستی حکومەتی عەرەب بۆ لەناوبردنی شێنەیی رەگەزی کورد. لە دەسکەوتی لیوای بەغداد (38%) ساڵانە تەرخان ئەکرێ بۆ پەروەردەی عەرەب لە لیوای بەغداد، کەچی لە سلێمانی تەنیا (1%) ی داهاتی لیوا تەرخان کراوە بۆ پەروەردە لەو لیوا کوردییەدا.

بۆ پیشاندانی ئەقڵی بچوک و زۆردارانە تەنانەت لە مەسەلە بچوکەکانیش دا، حکومەتی عەرەب کەلوپەلە کۆن و بێکەڵکەکانی خۆی ئەدا بە قوتابخانە نەعەرەبییەکان و کەلوپەلە نوێکانی بۆ خۆی ئەبا. ئەم کارە منالانەیە بەناوی حکومەتێکەوە کە بۆ سەربەخۆیی ئەگری بە بێ... جێگەی پێکەنینە ئەگەر جێگەی داخ نەبێ. پەروەردە بە گرنگترین بەشی ژیانی نەتەوەیی دانراوە، لەوەی سەرەوەدا بە ئاشکرا دیارە کە تەنیا مەسەلەی کاتە، ئەگەر کورد لە ژێر زاڵێتی عەرەب دا بەجێبهێڵرێ، کاتێ سەربەخۆیی تەواوی خۆیان بە دەس بهێنن، زمان و فەرهەنگی کوردی لەمان ئەکەوێ.

سەلماندن: فایل و دۆکۆمێنتە رەسمیەکان.

بەرنامەی پەروەردە کە لە کوردستان جێبەجێ ئەکرێ هەمان بەرنامەیە کە بۆ قوتابخانەکانی عەرەب دانراوە لە سەرانسەری عیراقدا. ئەمەیش پێچەوانەی راسپێرییەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابە و لیژنەی لیکۆڵینەوەی تێلکی پاولسەن. لەوەش زیاتر پێچەوانەی سایکۆلۆجی و کاراکتەری منالانی کوردە کە لە رەگەز و کاراکتەردا لەگەڵ منالانی عەرەب دا جیاوازن. هەروەها ئەمە بە ئاشکرا پلانێکی رێکخراوی حکومەتی عەرەبە بۆ سەپاندنی نەتەوایەتی عەرەب بەسەر هاولاتیانی نەعەرەب دا.

جێگەی سەرنجدان ئەبێ کە تێبینی بکرێ لە سەرانسەری کوردستان دا هیچ کۆلێجێکی راهێنان یا فێرگەیەکی تەکنیکی نیە. لەبەر ئەوە دیمەنی پاشەڕۆژی منالانی کورد سەقەت و بە ئەنقەست نەوەی داهاتو لێوەشاوە نابن بۆ وەرگرتنی پلەو پایەی رەسمیی و بەرێوەبەرایەتی. لە ماوەی 10 ساڵی رابردودا حکومەتی عەرەب 120 قوتابی ناردوە بۆ ئەوروپا بۆ ئەوەی لە بابەتی جیاوازدا خوێندن تەواو بکەن، لەمانە تەنیا 2 کەسیان کوردن.

کاری گشتی

لە کاتێک دا ئێمە لە قەرنێک داین هەر نەتەوەیەک بۆ پێشەوە بەرە و شارستانی و گەشەکردن ئەڕوانێ، ئەبینین شارو گوندەکانی کوردستان لە ئەنجامی فەرامۆش کردنی ئەنقەست دا وێران ئەبن. حکومەتی عەرەب تەنیا یەک قوتابخانەی بۆ کچان لە سلێمانی کردۆتەوە ئەویش 2 پۆلە. قوتابییەکانی ئەم دو پۆلە لە یەک ژوردا ئەخوێنن، چونکە ژوری تریان نیە هەر پۆلە لە ژوری خۆیدا بخوێنێ. لەلایەکی ترەوە حکومەتی عەرەب ملیۆنەها روپیەی سەرف کردوە لە دروستکردنی مەخفەری پۆلیس و...هتد. بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی.

ئاودان و کشتوکاڵ

لە سەرانسەری کوردستان دا دائیرەیەکی ئاودانی لێ نیە، کەچی حکومەتی عەرەب لەو لاوە هەرچی لە توانادا بوە کردویەتی بۆ دامەزراندنی دائیرەی ئاودان و کشتوکاڵ لە ناوچە عەرەبییەکان دا. ناو بە ناویش، یارمەتی فەلاحەکانی عەرەبی داوە بە دانی قەرز...هتد، بەڵام جوتیارانی کوردی فەرامۆش کردوە. سەرەرای داوای یەک لەسەر یەک، حکومەتی عەرەب فەرمانبەرانی تەکنیکی لێوەشاوەی دانەمەزراندوە بۆ باشکردنی توتنی کوردی. ئاژەڵدارانی کورد لە هەژاری دان، ئەبێ باجی زۆر بدەن کە لە گەشەپێدانی ولاتەکەی خۆیان دا خەرج ناکرێتەوە.

تەندروستی

کوردستان بێبەشە لە دامەزراوی تەندروستی، بە پێچەوانەی ناوچە عەرەبییەکانەوە کە بارودۆخی ئەوێ بە تەواوی جیاوازە. بە ئەندازەی تەواو دکتۆر لە کوردستان دا نیە. حکومەتی عەرەب گوێ ناداتە تەندروستی خەڵک. بەسە بۆ رونکردنەوە کە حکومەتی عەرەبی هیچ بایەخێکی نەداوە بۆ بەرگری لە نەخۆشی ئاوڵە.

من خۆم کاتێ موتەسەڕیفی سلێمانی بوم داوام کرد نەخۆشخانەیەک لە سلێمانی بکەنەوە، وەڵامی وەزیری عەرەب ئەوە بو کە لە بودجەدا پارە نیە. هەر لەم کاتەدا موتەسەڕیفی عەرەبی موسڵ داوای پارەی کرد بۆ دروستکردنی زیندانێکی نوێ، کەچی حکومەت بە بایەخێکی زۆرەوە مەسەلەی دابینکردنی پارەی پێویستی بۆ ئەم مەبەستە وەرگرت.

بەراوردکردنی فەرمانبەرانی گەزێت لە کوردستان، لە پێش لیژنەی تێلکیدا و لە ساڵی (1930) دا.

ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە پێش لیژنەی تێلکیدا:

دائیرەکانی حکومەت	کورد	نەکورد	هەموی
دارایی و ناوخۆ	43	14	57
داد	10	3	13
دائیرەکانی تر	38	17	55

ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە 1930دا:

دائیرەکانی حکومەت	کورد	نەکورد	هەموی
دارایی و ناوخۆ	44	27	71
داد	9	7	16
دائیرەکانی تر	11	40	51

تێبینی: سەرژمێری سەرەوە لیواکانی دیالە و کوتی تێدا نیە، چونکە هەمو فەرمانبەرەکانیان عەرەبن.

پێوەندیەکانی کوردو کلدۆ – ئاسوری

کورد هاودەردیەکی بەهێزی لەگەڵ کەمایەتیە نەعەرەبەکانی ولایەتی موسڵ هەیە، سەبارەت بە خواستەکانیان بۆ دانان بە بونی نەتەوایەتیان دا و بۆ پاراستنیان لە زاڵێتی عەرەب. فروفێڵی بەردەوامی فەرمانبەرانی عەرەب بۆ ورووژاندنی هەستی ناحەزانەی کورد و ئاسوری دژی یەکتری، هەرچەندە حکومەتی ناوەندی ئینکاری ئەکا، بە رونی بۆ هەردو گەل دەرکەوتوە. عەریزەدەر لە وەزیفەکەیدا وەکو موتەسەڕیفی سلێمانی، لە باشترین هەڵوێست دایە بۆ ئەوەی بەڵگەی هەبێ بۆ ئەمەو یارمەتیدەرێکی باش بێ بۆ وریاکردنەوەی کورد لەم پروپاگەندە فێڵبازانەیە.

بە دامەزراندنی خۆحوکمکردنی ناوچەیی، هەر کۆسپێ لەم رێیەدا هەبێ تەخت ئەبێ. دۆستایەتی و هاودەردی کە ئێستا لە نێوان کوردو دراوسێ نەعەرەبەکانیدا هەیە، قوڵتر ئەبێ.

خواستەکانی ئێمە خواستەکانی ئەوانە، گازاندەکانیشمان گازاندەکانی ئەوانە. هەردو گەل یەککەوتون لە ئارەزوی شێوەی ئەوروپایی‌و پێشکەوتن دا، یەککەوتن لەگەڵ شارستانێتی رۆژئاوایی و، رقیان لە گەلانی رۆژئاوا نیە.

ئێمە نارازین لەوەی حکومەتی عەرەب رقی لە داهێنان و پێشکەوتنە... عەریزەدەرەکانتان لەگەڵ نوێنەرانی تری گەلی کورد ئامادەن بۆ کۆبونەوە لە جنێف یان هەر جێگایەکی تر لەگەڵ نوێنەرانی کەمایەتیەکانی عیراق، لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی گەلان دا هەر نوقتەیەک رونکردنەوە یان پێکهاتنی هەر دولای بوێ، بە خۆشیەوە باس بکەن و بریار بدەن. لە ئەنجام دا ئامادەین لەگەڵ کەمایەتیە نەعەرەبەکانی تردا پێکەوە لە جنێف لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی گەلان لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتی ناوەندی لە بەغداد و هێزی ئینتیداب کۆببینەوە، بۆ لابەلاکردنی هێمنانەی مەرجەکانی بە دەسهێنانی ماف و ئاواتەکانمان.

تۆفیق وەهبی (FO371 ی 15311).

راسپێرییەکانی

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بۆ ئەنجومەن لە 19 هەمین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە جنێف لە نۆڤەمبەری 1930 دا کراوە: راسپێرییەکان

2. داوا لە دەسەڵاتی ئینتیداب بکرێ تا بزانێ ئیجرائاتی تەشریعی و ئیداری دانراوە بۆ دابینکردنی ئەو هەڵوێستەی کوردەکان پێیان رەوا بینراوە، بە باشی خراوەتە کارو بە باشی جێبەجێ کراوە.

عەریزەدەرەکانتان بەرێزەوە رونی ئەکەنەوە تا ئەمرۆیش، هیچ رێوشوێنێ دانەنراوە لەلایەن حکومەتی عەرەبی عیراقەوە بۆ جێبەجێکردنی راسپێرییەکان...هتد. عەریزەدەرەکانتان هەندێ دۆکۆمێنت لەگەڵ ئەمەدا دەخەنە بەردەمتان، پیشانی ئەدەن ژمارەی فەرمانبەرانی کورد ئێستا کەمتر کراوەتەوە لەچاو ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە کاتی هاتنی لیژنەکەی تێلکی پاولسەن دا.

پێوەندییەکانی نێوان نەتەوەی کوردو نەتەوەی کلدی ئاسوری

عەریزەدەرەکانتان بەرێزەوە رونی ئەکەنەوە بۆ لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە بەردەوام هەندێ بەیانات کراوە دژی دانی ماف و خواستە رەواکانی کورد، هەمان شت بەرامبەر نەتەوەی کلدی ئاسوری گوایا یەکێ لە هۆیەکانی ئەوەی خۆحوکمکردنی ناوچەییان نادرێتێ، ئەوەیە دژمنایەتیەکی دێرینە لەنێوان ئەم دو گەلەدایە. ئەمە بە تەواوی ناراستە. گەلەکەم و کلدی ئاسوری ئەتوانن بە ئاشتی و تەبایی پێکەوە بژین، بۆ نمونە گوندی بادی. تەنیا هۆ بۆ ئەوەی هەندێ جار ناخۆشی رو ئەدا لە نێوان جوتیارە نەخوێندەوارەکانی کورد و جوتیارانی ئاسوریدا، سیاسەتی بە ئەنقەستی حکومەتی عەرەبی عیراقە بۆ دروستکردنی دوژمنایەتی لە نێوان ئەم دو گەلەدا کە خزمایەتی خوێنیان پێکەوە زۆرترە وەک لەگەڵ عەرەبی عیراق. هەردوکمان، گەلەکەی من و کلدی ئاسوری شتی ناوخۆیی زۆریان هەیە، بەڵام گەلەکەم زۆر لەو سیاسەتە تورە ئەبن، کاتێ پشێویەکی بچوک دروست ئەبێ، دەسبەجێ هێزە ئاسوریەکان ئەنێردرێن دژی گەلەکەم. چۆن ئەتوانێ پێوەندی دۆستانە بمێنێ کاتێ حکومەتی عەرەب ئاسوریە چەکدارەکان بەکارئەهێنێ روی تفەنگەکانیان بکەنە سنگی ئێمە و، بە پروپاگەندە و رێگەی تریش هەوڵ ئەدا بیری دراوسێ ئاسوریەکانمان ژەهراوی بکا.

تۆفیق وەهبی (FO371 ی 15311).

تەلەگرافی وەزیری موستەعمەرات

بۆ مەندوبی سامی لە عیراق

ژ. 166

تەلەگرافتان ژ. 201

پێشنیارەکانتان ئەسەلمێنم. عەریزەکەی تۆفیق وەهبی گەیشتە ئێرە. ئەسڵەکانیت بە پۆستی ئاسمانی ئەخرێتە بەردەم. (FO371 ی 15311)

ڕونکردنەوەیەک بۆ پوچکردنەوەی درکاندنەکانی مێجەر یۆنگ نوێنەری دەسەڵات پێدراوی هێزی ئینتیداب لە عیراق دا

لاپەڕەی 79 ی مەحزەری چاپکراوی 19هەمین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.

نوێنەری دەسەڵات پێدراوی هێزی ئینتیداب، درکاندویەتی لە پەرەگرافی 1 دا لە ژێر سەردێری "هەڵوێستی کورد و مەسیحی و کەمایەتیە نەموسڵمانەکان" دوای دێباچەیەک کە تیایدا مێجەر یۆنگ وتویەتی کە مەسەلەی کورد و هی مەسیحیەکان لە جەوهەردا یەک گیروگرفتە. ئەڵێ عەریزەی کوردەکان و مەسیحیەکان پێشکەش کراوە بە کۆمەڵەی گەلان، چونکە لەو پەیمانەدا کە تازە لە نێوان حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا و حکومەتی عیراق دا بەستراوە هیچ مادەیەکی تایبەتی تێدا نیە نە بۆ پاشەڕۆژی کوردو نە بۆ هی کەمایەتیە نەموسوڵمانەکان.

لە پەرەگرافی 2 دا مێجەر یۆنگ ئەڵێ لەبەر ئەوەی ئەم ئیشارەتە نەکراوە هەندێ کەسانی ناو ئەوان لایان پێویست بوە کە مەسەلەکەیان بخرێتە بەردەم ئەنجومەنی کۆمەڵە.

عەریزەدەرەکان عەریزەکانیان پێشکەش کردوە بە کۆمەڵەی گەلان، نە بە تەنیا لەبەر ئەوەی باسی کورد لە پەیمانەکەدا نەهاتوە، بەڵکو لەبەر چەوساندنەوەی ڕێکخراو و ئینکارکردنی ماف و خواستە ڕەواکانی کورد.

تێبینی:

هەرچەندە گەل عەریزەدەرە پێشنیار بۆ کۆمەڵەی گەلان بکا لەگەڵ هەمو ریزێک دا بە خۆیدا رائەپەرموێ کە بۆ کۆمەڵەی گەلان کە ڕێوشوێنی گونجاو ئەبوایە لەلایەن هێزی ئینتیدابەوە دابنرایە بۆ پاراستنی کوردو کەمایەتیەکانی تر، پێش ئیمزا کردنی پەیمانەکە. نیشانە بە لائیحەی قانونی زمان، عەریزەدەرەکە زانیویەتی کە حکومەتی عەرەبی عیراق نیازی وایە زانینی زمانی کوردی بکا بە پێوانەیەکی بەس بۆ دامەزراندنی فەرمانبەران لە ناوچە کوردییەکان دا، بێ ئەوەی گوێ بدرێتە ئەوەی لە نەتەوەی کورد بن.

مێجەر یۆنگ زیاتر ئەدرکێنێ کەوا ئێستا باوەرێکی فراوان بڵاوبۆتەوە کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان ڕاسپێری کردوە، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە کوردستانی خوارودا دابمەزرێ، ئەو نازانێ ئەوانە باسی چی دەکەن. عەریزەدەرەکەتان ڕونی ئەکاتەوە ئەبێ زۆر بە زەحمەت چاوەڕوانی ئەوە بن کورد خەیاڵە تەکنیەکانی قانونی دەولی تێبگەن، بیری ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی و سەربەخۆیی ئازاد تێکەڵاو ئەکەن. تێکۆشانیان بۆ داوای ئۆتۆنۆمی ناوچەیی لەسەر ئەرزی خۆیان لەناو مەملەکەتی عیراق دا، لەسەر بنچینەی ئەو بەڵێنە دیاریکراوانەیە کە لەلایەن حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا و حکومەتی عیراقەوە دراوە. کۆپیەکی لە پاشکۆدایە.

گیرانی کورد لە سلێمانی

نوێنەری دەسەڵات پێدراوی هێزی ئینتیداب مێجەر یۆنگ، لای لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب درکاندویەتی (بڕوانە ل79 ی ڕاپۆرتەکە) کە ئەوە بە تەواوی ناڕاستە کە هەندێ کەسی کورد لەسەر ئەوە

گیرابن کە عەریزەیان بۆ کۆمەڵەی گەلان ئیمزا کردوە. (مێجەر یۆنگ ئەڵێ: بێگومان ئەمانە بەتەواوی ناراستن) ئەڵێ گیرانەکان لە ئەنجامی پشێوییەکی بچوک دا بوە لە کاتی هەڵبژاردن دا لە سلێمانی. تەنیا دو کەس لەوانەی عەریزەی جۆراوجۆریان ئیمزا کردوە، هێشتا لە زینداندان تۆمەتەکانیشیان بەپێی مادەکانی 54؛ 55؛ 85؛ 86؛ 214 ی قانونی سزادانی بەغدادە. هەر قسەیەک لەبارەی ئەوەوە کە کەس لەسەر ئەوە خرابێتە زیندانەوە کە عەریزەی دابێ بە کۆمەڵەی گەلان، بێگومان هیچ و پوچە.

عەریزەدەرەکەتان ئەتوانێ زەن بکا کە مێجەر یۆنگ ئەم شتانەی درکاندوە بە هۆی فەرامۆشکردن و نەبونی شارەزایی تەواو لە کاراکتەری حکومەتی عەرەب و کردەوەکانی. عەریزەدەر ئەتوانێ لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دڵنیا بکات لەوەی هەر لێکۆڵینەوەیەکی هەر ئەوروپاییەک لەم وڵاتەدا ژیابێ، پشتیوانی لە بۆچونەکەی من ئەکا کە ئەو قسەیە هیچ و پوچ نیە، بەڵکو سابیقەی پێشوی هەیە. ئیفادەی ئیمزاکراوی 2 کورد لەوانەی لەم مەسەلەیەدا بون، لە پاشکۆی ئەم نامەیە خراوە.

عەریزەدەرەکەتان پێ لەسەر مەترسی دوبارەبونەوەی ئەم کردەوەیە لەلایەن فەرمانبەرانی حکومەتی عەرەب و پۆلیسەوە، نەک هەر بەرامبەر بەو کوردانەی ئەم عەریزانەیان بە ئێوە داوە، بەڵکو هەروەها زۆر بە توندتر بەرامبەر بەو مەسیحیانەی کە ئەوانیش عەریزەکانی خۆیانیان پێشکەش کردون، مەگەر ڕێنمایی دیاریکراو لەلایەن هێزی ئینتیدابەوە بدرێ بە موتەسەریفەکان، کە ئەوان بە شەخسی بەرپرسن لەهەر سزایەک و، موتەسەڕیفیش لە قایمقام، مودیر، پۆلیس...هتد بەرپرس بکا لە هەچ کارێ دژی ئیمزاکەر و عەریزەدەر چ کورد و چ کەمایەتی تر نەکرێ، تەنیا مافی خۆیان بەکارهێناوە وەکو کۆمەڵەی گەلان ئاگاداری کردون، بۆ پێشاندانی خواست و شکاتەکانیان بە کەناڵی گونجاو و بە پێی ڕێوشوێنی دروست. ئێستا تۆڵە لەوانەی پێشتر ئیمزایان کردوە ئەسەنن، بە ئەوەی بە زۆر کەفالەتیان لێ بستێنن کە دەس وەر نەدەنە کاری سیاسی و کاروباری گەلەکەیانەوە ئەگینا ئەگیرێن.

عەریزەدەرەکەتان خۆی کە نوێنەری دەسەڵات پێدراوی کوردە و لە دایکبوی سلێمانیە، دور خراوەتەوە بۆ بەغداد، هەرچەندە خۆی حەز ئەکا بگەرێتەوە ماڵەکەی لە سلێمانی.

نەتەوایەتی

مێجەر یۆنگ درکاندویەتی (بڕوانە ل80 ی ڕاپۆرتەکە): "ڕاستیەکەی ئەوەیە، بۆ کورد و ئاسوری، تەنیا چارە لەوەدایە کە خۆیان بە عیراقی دابنێن و لەلایەن حکومەتی عیراقیشەوە وەها سەیر بکرێن".

عەریزەدەرەکەتان سەرنجی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب ڕائەکێشێ، کورد حەز ئەکەن بین بە ڕەعیەتی دڵسۆزی خاوەن شکۆ مەلیک فەیسەڵ، ئەگەر نەتەوایەتی خۆیان وەکو ناسنامەیەکی جیاواز بهێڵنەوە. عەریزەدەرتان پێشنیار ئەکا کە چیتر هەق نیە کورد بە عەرەب یان بە عیراقی بانگ بکرێن، چونکە ئەمە وەکو ئەوە وایە بە کابرایەکی ئایریش بڵێن ئینگلیز.

پەیمانی ئەنگلۆ - عیراقی کە لە 30 ی جونی 1930 دا لە بەغداد ئیمزا کراوە.

عەریزەدەرەکان بەرێزەوە ئاگاداری لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب ئەکا کە لە پەیمانی باسکراودا کە تازە لە بەغداد ئیمزا کراوە، هیچی تێدا نیە بۆ ئەوەی ڕێ نەدرێ بە بەکارهێنانی هێزی ئاسمانی بریتانی لەلایەن حکومەتی عەرەبەوە بۆ سەرکوتکردنی پشێوی ناوخۆ کە لە ئەنجامی حوکمی خراپ و فەرمانڕەوایی خراپ دا دروست ئەبێ، تا ئەو کاتەی حکومەتی عەرەب لای وابێ هێزی ئاسمانیی بریتانی لە پشتە، کار نەکا بۆ نەهێشتنی حکومەتی خراپ، حوکمی خراپ و چەوساندنەوە. (FO371 ی 15311).

بەیانی مەندوبی سامی بەریتانی لە عیراق
لە 24 ی دیسەمبەری 1922 دا.

حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا و حکومەتی عیراق، دان ئەنێن بە مافی ئەو کوردانەدا کە لەناو سنوری عیراق دا ئەژین، بۆ ئەوەی حکومەتێکی کوردی لەو سنورانەدا دابمەزرێنن و هیوادارن کە تاقمە کوردییە جیاوازەکان، بە زوترین کات لەناو خۆیان دا بگەنە رێککەوتنێک لەسەر شێوەی ئەو حکومەتەی خۆیان ئارەزوی ئەکەن، لەو سنورەدا کە ئەیانەوێ درێژ ببێتەوە. دەستەیەکی نوێنەرایەتی بەرپرس بنێرن بۆ بەغداد، بۆ باسی پێوەندیە سیاسی و ئابوریەکانیان لەگەڵ حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا و حکومەتی عیراق. (FO371 ی 15311).

5. 5. 6. ئیفادەی 2 کەسایەتیی گیراوی کورد بۆ کۆمەڵەی گەلان

ئیفادای تۆفیق قەزاز:

من میرزا تۆفیق کوڕی حاجی ئەحمەدی قەزاز خەڵکی سلێمانی، سوێند ئەخۆم بە خوای گەورە کە ئیفادەکەم لە خوارەوە دەربارەی گیرانم لە 6 ی 9 ی 1930 دا بە تەواوی راستە.

1. لە 6 ی 9 ی 1930 دا لە دەوری سەعات 3 ی پاش نیوەڕۆدا، لە کاتێک دا لەگەڵ خێزانەکەم دا لە ماڵی خۆم دانیشت بوم، هێزی عەرەب و پۆلیسی عەرەب دەوری ماڵەکەیان دام و هەڵیانکوتایە سەر ماڵ و خێزانەکەم. چەکدار بون بە تفەنگ و چەکی لیوایی. بێ ئەوەی هۆیەکانم پێ بڵێن، منیان گرت. کردەوەکەیان پێچەوانەی قانونی عیراقی بو، هاوسەرەکەم خۆی تێ هەڵقورتان، هۆیەکانی لێ پرسین و نارەزایی دەربڕی، چونکە هەیئەتی ئیختیارییەیان بەپێی قانون لەگەڵ نەبو... هەروەها نارەزایی دەربڕی لەسەر ئەوەی پێشتر ئینزاری ئاسایی نەکرابوین. لەبەر ئەوە هێزەکە و پۆلیسەکان توڕە بون و تفەنگیان لە هاوسەرەکەم راکێشا، بە زۆری چەک منیان لە ماڵەکەم دەرهێنا و بە پاسەوانیی هێزەکە و پۆلیسەکان بردمیان بۆ زیندان. لە رێگە سوکایەتییان پێ کردم و بە درێژایی رێگای زیندان، زمانێکی زۆر نزمیان بەکارهێنا، لەوێش 10 کەسی تر لە هاورێ کوردەکانم بە هەمان شێوە گوێزرابونەوە بۆ ئەوێ. تا سەعات 11 ی شەو لە زیندان ماینەوە. لەم ماوەیەدا زۆر بە خراپی رەفتاریان لەگەڵ کردین. دوای ئەوە بە دەستی کەلەپچەکراوەوە ئێمەیان گوێزایەوە بۆ کەرکوک. دو دو پێکەوە دەستمان کەلەپچە کرا بو، من 78 رۆژ لە زیندانی کەرکوک دا مامەوە.

2. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەدا بۆمان دەرکەوت ئەو تۆمەتەی لەلایەن پۆلیسەوە بۆ گرتنمان بە پاڵ ئێمە درابو ئەوە بو، چونکە ئێمە تەلەگرام و مەزبەتەمان ئیمزا کرد بو بۆ کۆمەڵەی گەلان و دەسەڵاتی ئینتیداب، بێگومان ئەوەندەی ئێمە ئەمانزانی کارێکی قانونی بو، بەڵام بۆ ئەوەی ئۆباڵەکەی لە خۆیان لاببەن، هەندێ پرسیاریان دەربارەی روداوەکەی 6 ی 9 ی 1930 ئەکرد، لە کاتێک دا ئەیانزانی ئێمە بە هیچ جۆرێ پێوەندیمان بەو روداوانەوە نەبوە.

3. بە ئەنقەست ئێمەیان بۆ ماوەیەک لە زیندان دا هێشتەوە، بێ ئەوەی بماندەن بە دادگا. مدعی عام هەڕەشەی هەڵواسینی لێ ئەکردین، چونکە ئەیانوت داوای مافی خۆمان لە کۆمەڵەی گەلان کردوە. لە ئەنجام دا ئێمە توانیمان بۆ مەحکەمەی ئیسپات بکەین کە ئێمە هیچ پێوەندیەکمان نەبوە لەگەڵ ئەو پشێویەی لەسەرەوە باس کرا. ئەو کاتە بۆمان دەرکەوت هۆی ئەسڵی گرتنەکەمان ئەوەبوە کە داوامان ناردوە بۆ کۆمەڵەی گەلان، ئەوسا مەحکەمە بەری داین. یەکەمین پرسیار کە مەحکەمە لێی کردین ئەوە بو: "بۆچی عەریزەتان داوە بە کۆمەڵەی گەلان؟". ئەو شایەتانەی هێنرانە بەردەمی دادگا لە لایەن پۆلیسەوە، سوێندیان خوارد بە ئاشکرا

وتیان ئێمە لەو تۆمەتانە بێبەرین، وتیان کەوا لەلایەن پۆلیسەوە هەڕەشەی مردنیان لێ کراوە تا شایەتی درۆمان لێ بدەن. بەڵام شایەتەکان راستیان وت چونکە سوێندیان خواردبو، ئەیانزانی دادگا حوکمێکی بێ لایەن ئەدا. ئەمە ئەوە نیشان ئەدا شایەتەکان راستییان وتوە، هەرچەندە لەلایەن پۆلیسەوە هەڕەشەیان لێ کرابو.

4. کاتێ مەحکەمە بەری دام و گەرامەوە بۆ سلێمانی، دائیرەی پۆلیس ناردی بە دوم داو داوایان لێ کردم کەفالەتیان بدەمێ، پێیان وتم لەبەرئەوەی عەریزەم داوە بە کۆمەڵەی گەلان، ناتوانن باوەڕ بە من بکەن. لەوەیش زیاتر لێرە بە دواوە نابێ کاری سیاسی بکەم، نابێ ئیتر مەزبەتە و شکاتنامە بنێرم بۆ کۆمەڵەی گەلان. وەکو تێگەیشتم ئەیانەوێ گێچەڵم بۆ دروست بکەن، بەڵام من رەفزم کرد کەفالەتیان بدەمێ. لەو کاتەوە پۆلیس چەند جارێ داوایان کردوم و داوایان لێ کردوم کەفالەتیان بدەمێ، بردمیان بۆ بەشی جینائی بۆ دانی زەمانەتی پێویست ئەگینا ئەمنێرن بۆ زیندان.

5. من خاوەن زەویم و تاجیرم لە سلێمانی، لە ماوەی ئەم گیرانەم دا نزیکەی (10،000) روپیە زەرەرم لێ کەوتوە، لەبەرئەوەی بەردەوام پۆلیس بانگم ئەکەن و بە بیانوی جۆراوجۆر زۆرم بۆ ئەهێنن، نەمتوانیوە دەس بکەمەوە بە ئیشەکەم، زەرەرەکانم تا دێ زیاد ئەبێ. بەغداد، 23 ی مئەرزی 1931.

ئیمزا حاجی ئەحمەد قەزاز زادە (تاجیر تۆفیق قەزاز) (FO371 ی 15311).

ئیفادای شێخ قادری حەفید:

من، شێخ قادری کوڕی شێخ سەعید خەڵکی سلێمانی و برای گەنجتری شێخ مەحمود، سوێند ئەخۆم بە خوای گەورە کە ئیفادەی لای خواروم دەربارەی گرتنم لە رۆژی 6 ی 9 ی 1930 دا راستە.

1. لە کاتێک دا من لە ماڵی خۆم دا لەگەڵ خێزانەکەم دانیشت بوم، دەوروبەری سەعات 3 ی پاش نیوەڕۆ، ماڵەکەم کتوپڕ لەلایەن هێزی عەرەب و پۆلیسەوە داگیر کرا. بەبێ هیچ ئاگادارکردنێکی پێشەکی خێزانەکەم و بەبێ موختار و هەیئەتی ئیختاریە، هەڵیانکوتایە سەر ماڵەکەم بە تفەنگ و چەکی لیوایەوە. منیان گرت و گوێزایانەوە بۆ زیندان، لەگەڵ 10 کەسی تری ناسیاوم حەبسیان کردین. لەم ماوەیەدا تا سەعات 1 ی نیوە شەو بە خراپی رەفتاریان لەگەڵ کردین. دوای ئەوە دو دو کەلەپچەیان کردین و بە پاسەوانیی هێزی عەرەب و پۆلیس کە چەکدار بون بە تفەنگ و چەکی لیوایش رەوانەی کەرکوکیان کردین. لەوێ لە زیندان گلیان داینەوە، من 70 رۆژی لێ بوم.

2. ئەو تۆمەتەی پۆلیسی سلێمانی بە پاڵیان دابوم بە کورتی ئەوە بو: "بۆچی ئێمە مەزبەتە و تەلەگرامەمان ناردوە بۆ کۆمەڵەی گەلان و وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا؟". ئەگەرچی ئیتیهامیان کردین بەوەی ئێمە دەستمان هەبوە لە پشێوی 6 ی 9 ی 1930 دا. بەڵام ئیسپات بو ئێمە هیچ پێوەندیەکمان بەو روداوەوە نەبو. گیرانەکەمان بە تەنیا بەو هۆیەوە بو، چونکە مەزبەتەمان ناردبو بۆ کۆمەڵەی گەلان. ئەمەیش ئەتوانرێ بەوە ئیسپات بکرێ کە پۆلیس پرسیاری لێ کردین: "بۆچی لە لای کۆمەڵەی گەلان شکات ئەکەین؟".

3. دوای 70 رۆژ گیران لە کەرکوک و دوای ئەو هەمو رەفتارە خراپەی لەگەڵیان کردم، بە پاسکراوی بردمیان بۆ لیوای ناصریە و لەوێ بەریان دام بەو مەرجەی ناصریە بەجێ نەهێڵم و نەگەڕێمەوە بۆ سلێمانی. زەمانەتی (5.000) روپیەیان لێ وەرگرتم. دوای مانەوەی 39 رۆژ لە ناصریە، گوێزامیانەوە بۆ بەغداد، ئەمجارەش بە پاسەوانەوە. لە بەغداد زەمانەتی (5.000) روپیەیان لێ وەرگرتم و بەریان دام بەو مەرجەی نەگەڕێمەوە ماڵی خۆم. حاڵی حازر لە بەغدادم و رێگەم نادەن بگەڕێمەوە ماڵی خۆم. دوای گیرانم لە سلێمانی، هێزی عەرەب و پۆلیس ماڵەکەیان پشکنی بوم. ئەفسەری بەرپرسی پشکنین ناوی لازم محەمەد بوە، دوای

پشکنین: زۆر شتی بە نرخ وەکو زێڕ و خشڵی خێزانەکەمیان بـردوە. هەنـدێکیان داوەتـەوە، هێشـتا هەنـدێ پارچەیان گل داوەتەوە. ماڵەکەم لەو کاتەوە لەژێر چاودێری پۆلیس و هێزی عەرەبدایە. لەبەر ئەوە ناچـار بـوم خێزانەکەم بگوێزمەوە بۆ بەغداد، هەمو کەلوپەلی نـەگوێزراوە و موڵکـەکانم بەجێهێشـتوەو کەسـم نیـە چـاوی لێیان بێ.

4. ئەو ئیتیهامەی ئێمەی پێ گیراین، هیچ پێوەندیەکی لەگەڵ هـەڵبژاردن و پشـێوی 6 ی 9 ی 1930 نەبو، بەڵکو وەکو لە پێشەوە وتـم بـە تـەنیا ئەگەرایـەوە بـۆ ئـەوەی مەزبەتـەمان نـارد بـۆ کۆمەڵـەی گـەلان و حکومەتی بریتانی. یەکەم پرسیاری پـۆلیس دەربـارەی شـکات و مەزبەتـەکانمان بـو. لـە مەحکەمـەدا ئـەوە ئیسپات بو کە ئێمە هیچ پێوەندیەکمان لەگەڵ پشێویەکە نەبوە، بەڵکو ئەگەرایەوە بۆ ئـەو هۆیانـەی لەسـەرەوە رونم کردنەوە.

5. من خاوەن زەویم لە سلێمانی و بە داهاتەکانی ئەژیم کە ئێستا لێی بێ بەش کراوم. بەهۆی گیرانم و دورخستنەوەم موڵکەکانم وێران و توشی زەرەر بون، جگە لەوانەی وەکو لەسەرەوە باسم کرد لێم سەنراوە.

من هێشتا لەو بارو دۆخەدام کە باسم کرد. بەغداد (23 ی مئەرزی 1931)

ئیمزا: حەفید زادە شێخ قادر خەڵکی سلێمانی. (FO371 ی 15311).

5. 5. 7. مەزبەتەی خۆیبون بۆ کۆمەڵەی گەلان

کۆمەڵەی نەتەوەیی کورد

کۆمیتەی ناوەندی

دیمەشق

رۆژی 17 ی ئەپریلی 1931

بۆ سکرتێری گشتی کۆمەڵەی گەلان، جنێڤ

گەورەم

کۆمیتەی ناوەندی کۆمەڵەی نەتەوەی کـورد (خۆیبـون)، شـەرەفی ئـەوەی هەیـە سـەرنجی پـڕ بـەزەیی کۆمەڵەی گەلان رابکێشێ بۆ مەسەلەی لە ژێرەوە باسکراو:

نەتەوەی کورد کە داوای مافە پیرۆزەکانی ئەکا، خواستەکانی ئێستایش وەکو جـاران لەسـەر بنچینـەی سەرەتای رێزگرتنی مافی نەتەوەکانی تر هەروەکو ئێمەیش ئارەزو ئەکەین رێزی مافەکانمان بگیرێ، هـەروەها هی نەتەوەی خوشکمان کلدی ئاسوری.

بە لەبەرچاو گرتنی ئەم سەرەتایە، کۆمیتەی ناوەندی بە هاودەردیەوە ئـەڕوانـێ بـۆ ئـەو رێککەوتنـەی کوردەکانی کوردستانی خوارو لەگەڵ نەتەوەی خوشک کلـدی ئاسـوری پێـی گەیشـتون. بـە ئـەرکی خۆمـانی دائەنێین جارێکی کەیش پێ لەسەر ئەوە دابگرین کە نەتـەوەی کـوردو هـی کلـدی ئاسـوری، لـە زۆر کۆنـەوە پێکەوە وەکو برا ژیاون.

لە کۆتاییدا، کۆمیتەی ناوەندیمان پشتیوانی ئەکا لە داواکـانی لیوتێنانـت کۆلۆنێـل تۆفیـق وەهبـی بـەگ، موتەسەڕیفی پێشوی سلێمانی کە لە عەریزەی 19 ی ئەپریلی 1931 دا داوێتی، وەکو نوێنەری دەسـەڵات پێـدراو بەپێی وەکالەت نامەی رۆژی 14 ی مئەرزی 1931 کە لەلایەن کوردەکانی کوردستانی خواروەوە ئیمزا کراوە.

ج. ا. بەدرخان

لەباتی کۆمیتەی ناوەندی خۆیبون

(جەلادەت عالی بەدرخان گەڕەکی کوردەکان دیمەشق) (FO371 ی 15311).

5. 5. 8. ژمارەیەک راپۆرت و نامەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب و کۆمەڵەی گەلان:

عیراق: راپۆرتی راپارد (M. Rappard)

عەریزەی رۆژی 16 ی مەی 1931 ی مادام ئاسیا تۆفیق

لە عەریزەی رۆژی 16 ی مەی 1931 ی مادام ئاسیا تۆفیق کە داوێتی بە لیژنـەی هەمیشـەیی ئینتیـداب، پرۆتێست ئەکا دژی گیرانی تۆفیق وەهبی بەگی مێردی، کـوردی عیـراق لەلایـەن حکومـەتی عیراقـەوە، داوا ئـەکا مەسەلەکە لەگەڵ حکومەتی عیراق بـاس بکـرێ. عـەریزەدەر ئـەڵێ تۆفیـق وەهبـی بـەگ، لـە ئـەپریلی 1931 دا، عەریزەیەکی داوە بە لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دەربارەی رەفتاری نارەوای حکومەتی عیراق لەگەڵ کورد.

حکومەتی بریتانی، لە تێبینیەکانی رۆژی 30 ی ئۆکتۆبەری 1931 دا، دەرکاندی ئەو هۆیانەی بون بـە هۆی گرتنی تۆفیـق وەهبـی بـەگ لەلایـەن نوێنـەری دەسـەڵات پێـدراوی هێـزی ئینتیـداب لـە دەرکاندنـەکانی کردنەوەی کۆبونەوەی لیژنەی ئینتیداب دا لە جونی 1931 دا، بـە درێـژی باسـکراوە، لەبەرئـەوە حکومـەتی خاوەن شکۆ شتێکی زیادی نیە بیخاتە سەری. بەم دەرکاندنە دەرئەکەوێ، کە تۆفیق بێ هیچ مەرجێ دو حەفتـە دوای پێشکەشکردنی عەریزەکەی مەدام تۆفیق بەردراوە.

هاوکارەکانم لەبیریانـە عەریزەکـەی ئـەپریلی 1931 ی تۆفیـق وەهبـی لـە دوای کۆبونـەوەی لیژنـەی هەمیشەیی ئینتیداب دا باس کرا. دەربارەی شکاتەکەی عەریزەدەر لـە بابـەت گیرانـی مێردەکەیـەوە، لام وایـە لیژنەیش موافیقە هیچ کارێ پێویست نیە مادەم وەکو بە تێبینیەکانی حکومەتی بەریتانیدا دەرئەکەوێ، تۆفیـق وەهبی بەگ شەش مانگ لەمەوپێش بەردراوە. (FO371 ی 10638).

تێبینی لەسەر عەریزەکان

لە 18 مین کۆبونەوەی خۆیدا، لیژنە ئەم عەریزانەی خوارەوەی هەڵسەنگاند، لەگەڵ تێبینییەکانی هێزی ئینتیداب لەو بابەتەوە داپرشتبون. هەر یەکێ لەم عەریزانە لەلایەن ئەندامێکی لیژنەکـەوە بـە نوسـین راپـۆرتی لەسەر دراوە. دوای گفتوگۆ، لیژنە ئەم ئەنجامگیریانەی خـوارەوەی کـردوە، تێکسـتی راپۆرتـەکانی دران بـە لیژنەکە، خراونەتە پاشکۆی مەحزەری کۆبونەوەکە.

عیراق

أ. عەریزەکانی رۆژی 23 ی سێپتەمبەر و 9 ی دیسەمبەری 1931 ی هورمز رەسام [C.P.M. 1108(a) and 1156].

تێبینیەکانی حکومەتی بەریتانی، رۆژی 6 ی مەی 1931 (C. P. M. 1156).

راپۆرت (بڕوانە پاشکۆی مەحزەر)

ئەنجامگیرییەکان

لیژنە پێشنیار ئەکا، ئەنجومەن سەرنجی هێزی ئینتیداب رابکێشێ:

1. بۆ پێویستی خاو نەکردنەوەی چاودێری کردنی بارو دۆخی کەمایەتیەکان لە عیراق دا.

2. بۆ پێویستیی وەرگرتنی بەڵێن لە حکومەتی عیراقی کە گەرەنتی رەفتاری بکـات لەگـەڵ کەمایەتیـە رەگەزی و دینیەکان، بەپێی دەرکاندنەکانی هێزی ئینتیداب کە لە 19 هـەمین کۆبونـەوەی لیژنـەدا باسـکراوە، حکومەتی عیراق ئامادەیە بیدات.

3. ئاگاداركردنی عەریزەدەرەكان لەوەی عەریزەكانیان سەیر كراوە، كۆمەڵەی گەلان بەردەوام ئەبێ لە بینینی ئەوەی مافەكانی كەمایەتیەكان ڕێزیان گیراوە، ئەمەیش بە هاودەردیەكی زیاترەوە ئەكا ئەگەر باوەڕ بهێنێ بە نیازی باشی كەمایەتیەكان بۆ پتەوكردنی سەلامەتی و گەشانەوەی دەوڵەتی عیراق.

لیژنە لای وایە پێویست ناكا ئەنجومەن ڕابسپێرێ، هیچ كارێكی تایبەتی لەسەر ئەم عەریزەیە بكا.

ب. عەریزەی یوسف مەلەك، ڕۆژی 20 ی ئەپریلی 1931 (C. P. M. 1179)

تێبینیەكانی حكومەتی بەریتانی، ڕۆژی 2 ی جونی 1931 (C. P. M. 1179)

ڕاپۆرت (بڕوانە پاشكۆی مەحزەر)

ئەنجامگیرییەكان

لیژنەی هەمیشەی ئینتیداب لەو بڕوایەدایە، گرنگی ئەم عەریزەیە بەس نیە بۆ ئەوەی ببێتە بابەتی ڕاسپێریەك بۆ ئەنجومەن.

ج. عەریزەكانی كورد لە عیراق دا، لەلایەن حكومەتی بریتانیەوە نێردراوە لە 20 ی فێبریوەری 1931 (C. C. P. M. 1140) و هی تۆفیق وەهبی بەگ، ڕۆژی 19 ی ئەپریلی 1931 (a 1192 and C. P. M. 1192) (تێبینیەكانی حكومەتی بەریتانی، ڕۆژی 20 ی فێبریوەری، 27 ی ئەپریل، 8، 13 ی جونی 1931) (C. C. P. M. 1140, 1151, 1184 and C. P. M. 1192)

ڕاپۆرت (بڕوانە پاشكۆی مەحزەر)

لیژنەی ئینتیداب 8 عەریزەی كەسایەتی و تاقمی جیاوازی كوردی لە عیراق دا، لەگەڵ تێبینیەكانی هێزی ئینتیداب دا لەسەر ئەم بابەتە، تاووتوێ كردەوە، شەرەفی ئەوەی هەیە ئەنجومەن ڕابسپێرێ بۆ ئەوەی:

1. سپاسی هێزی ئینتیداب بكرێ لەسەر ئەوەی بە ئاگاییەوە لێكۆڵینەوەكانی لە شوێنی خۆیدا كردوە، تێبینیەكانی خۆی لەسەر ئەم عەریزە جیا جیایانە ئامادەكردوە.

2. داوا لە هێزی ئینتیداب بكرێ زۆر بۆ حكومەتی عیراق ببات كە ئەبێ لە مامەڵە كردنی ڕەعیەتە كوردەكانیدا، بەگیانی لێبوردنێكی فراوانەوە بجوڵێتەوە، بەرامبەر كەمایەتیەك شایانی ڕێز لێ گرتنە و، دڵسۆزیشی بە ئەندازەی ئەوە زیاد ئەكا كە چەند بێ ترس بێ لە مەترسیی مافە سروشتیەكانی كە هێزی ئینتیداب و كۆمەڵەی گەلان بە ئاشكرا سەلماندویانە.

3. عەریزەدەرەكان ئاگادار بكرێن، كۆمەڵەی گەلان بە هەمو گەرمیەك و بە هاودەردیەكی زۆرترەوە، بەردەوام ئەبێ لە دڵنیاكردنیان لەوەی مافەكانیان ڕێز لێ گیراو ئەبێ، ئەگەر باوەڕی هێنا كورد بە دڵسۆزیەوە بەشداری ئەكا لە ئاسایش و گەشانەوەی دەوڵەتی عیراق دا.

4. بایەخێكی نزیكتر بدرێ بەو دڵەراوكەیەی بێگومان لەناو دانیشتوانی كوردا تەشەنەی كردوە، بە هۆی نادیاریی ئەو ڕوداوانەی چاوەڕێیان ئەكا، ئەگەر پارێزگاری مەعنەوی بریتانیای گەورە كە دە ساڵ زیاترە هەیانە، بێت و بكێشرێتەوە. (FO371 ی 15318).

بۆ سكرتێری دەوڵەت بۆ كۆلۆنیەكان

بەغداد، 3 ی دیسەمبەری 1931

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئیشارەت بدەم بە نامەی نهێنی ڕۆژی 19 ی نۆڤەمبەرتان، كۆپی وەڵامەكانی بەشی ئینتیدابی كۆمەڵەی گەلانیشی بۆ هەندێ لە عەریزەی كوردەكانی لەگەڵە.

1. دو لەم عەریزانە هی جەعفەر سوڵتان بون، من شەرەفی ئەوەم هەبو، لە نامەی تایبەتی رۆژی 7 ی نۆڤەمبەری 1931 دا سەرنجی لۆرد پاسفیلد رابکێشم بۆ هەڵوێستی ئەو کە رەعیەتی ئێرانە، هەروەها لە لێدوانێکی ترم دا لەگەڵ نامەی نهێنی رۆژی 27 ی فێبریوەری 1931م دا. سەرەرای ئەمانە، بڕیاردرا عەریزەکانی جەعفەر سوڵتان بخرێنە بەردەم کۆمەڵە و لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب، رون کردنەوەکانی درا بون دەربارەی هەڵوێستی تایبەتی ئەو وەکو رەعیەتێکی ئێرانی، بە ئاشکرا پشت گوێ خراون و وەڵامەکانی بەناوی شەخسی ئەوەوە هاتۆتەوە، لەگەڵ ئەوانەی بۆ عەریزەدەرە عیراقیەکان نوسراوەتەوە.

2. ئەنجامەکەی لەم کاتەدا ئەو لەبەرچاوی حکومەتەکەی خۆی، یاخی چەک هەڵگر جەعفەر سوڵتان دو نامەی رەسمیی لە کۆمەڵەی گەلانەوە پێ گەیشتوە، راستی ئەترسم بیری خۆ بە زلزانی زۆر لەلا زیاتر بێ، سەرنج رائەکێشرێ بۆ پێوەندی لەگەڵ عیراق، کە حکومەتی عیراق پێی خۆش نیە ئینکاری بکا. (FO371 ی 10638).

لە ڤیتۆ کاتاستینی (Vito Catastini)، بەرێوەبەری بەشی ئینتیداب،

بۆ ئەورەحمان ئاغای پشدەری و کوردەکانی تر

جنێڤ، 19 ی فێبریوەری 1932

بەپێی ئەو بڕیارەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لە کۆبونەوەی 25 ی جەنیوەری 1932 دا داویتی، ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئاگادارت بکەم، لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە کۆبونەوەی 21 هەمی رۆژی 28 ی مئەرزی 1931 دا گەیشتۆتە ئەم ئەنجامگیریانە:

"لیژنە، عەریزەی 28 ی مئەرزی 1931 ی، بە ئیمزای چەند کەسێ گوایە کوردی عیراقن، تاوتوێ کرد.

سەرنجی‌دا لە تێبینیەکانی رۆژی 20 ی جولای حکومەتی بەریتانی لەسەر عەریزەکە خرابونە بەردەمی:

1. تێبینیەکانی هێزی ئینتیداب لێوەشاوەیی عەریزەدەرەکان پوچ ئەکاتەوە، تا بەناوی کوردی عیراقەوە بدوێن و بنچینە مێژوییەکانی شکاتەکانیشیان هەڵئەتەکێنێ.

2. ئەو تێبینیانەی عەریزەدەرەکان، لەسەر بناغەی تێکستی قانونی سکاڵاکانی خۆیان دەربڕیوە، بەڵام مەعناکانیان بە ئاشکرا شێواندوە.

3. سەبارەت بە دەربڕینی ئەم بێزاریە تازەیە لە عیراق دا، راستیی نرخی هەر چەنێک بێ ناتوانێ سەرنجێکی زۆرتر لەوەی پار، لە پێوەندی‌دا لەگەڵ هەندێ عەریزەی لەم بابەتەدا کە دارێژران، بەدەست بهێنێ.

4. لەبەر ئەوە بڕیاری دا بە بەردەوامی گەورەترین بایەخ بدا بەو نائارامیەی لەناو کوردا بەردەوامە، سەرنجی ئەنجومەن رابکێشێ بۆ ئەو چارەنوسە نادیارەی کە چاوەڕێیان ئەکا، ئەگەر پارێزگاری مەعنەوی بریتانیای گەورە کە 10 ساڵ زیاترە هەیانە، بکێشرێتەوە، مەگەر ئەوانیش گەرەنتی هاوتایان بدرێتێ".

ئەنجومەن ئەم ئەنجامگیریانەی پەسند کرد.

لەگەڵ ئەمەدا بۆ ئاگاداریت، کۆپی راپۆرتێک لەسەر عەریزەکەت دراوە بە لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لەلایەن بەرێز راپاردەوە، ئەینێرم. راپۆرتەکە خراوەتە پاشکۆی مەحزەری 21 هەمین کۆبونەوەی لیژنەکە. (FO371 ی 10638).

هەڵبژاردە لە مەحزەری 21 مین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب:

عیراق

عەریزەی، رۆژی 28 ی مئەرزی 1931، لەلایەن هەندێ کەسەوە کە گوایە کوردی عیراقن بەرزکراوەتەوە، حکومەتی بریتانی لە 20 ی جولای 1931 دا ناردویەتی.

راپۆرتی بەرێز راپارد

لە 2 ی 3 ی 1931 دا، ئەورەحمان ئاغای پشدەری و ژمارەیەکی زۆر ئیمزاکەری تر، لە رێگەی مەندوبی سامی عیراقەوە عەریزەیەکیان داوە بە سکرتێری گشتی کۆمەڵەی گەلان، شکات ئەکەن لە بەد رەفتاریی حکومەتی عیراق و حکومەتی بریتانی بەرامبەر بە کورد. تێبینی لەسەر ئەم عەریزەیە لەلایەن حکومەتی بریتانیەوە لە لەندەنەوە لە 20 ی جولای 1931 دا نێردراوە.

عەریزەدەرەکان کە ئیمزاکانیان بە زۆری ناخوێنرێتەوە، دەسەڵاتیشیان لەلایەن هێزی ئینتیدابەوە پوچ کراوەتەوە، لە پێش هەمو شتێک دا ئەڵێین لە 1925 دا کۆمەڵەی گەلان کوردستانی بە دو مەرج خستە سەر عیراق، لە پلەی یەکەم دا بەرێوەبەرایەتیەکی کوردی لە کوردستان‌دا دابمەزرێنرێ و نەتەوایەتی کورد بپارێزرێ، لە پلەی دوەم دا لە حاڵەتێک دا کە عیراق سەربەخۆ بێ و بچێتە ناو کۆمەڵەی گەلانەوە، ئەبێ بەرێوەبەرایەتیەکی تایبەتی بۆ کورد بەپێی ئارەزوی خۆیان دابمەزرێنرێ.

لەسەر بنچینەی ئەم ئیدیعایانە، ئەوەندەی لیژنە لەبیرێتی لەگەڵ راستیەکانی مێژودا جوت نابن. شکاتی عەریزەدەرەکان گوایە ئەو گەرەنتییانەی پێیان درا بون بە تەواوی لەلایەن حکومەتی عیراقیەوە پشت گوێ خراون، حکومەتی بریتانیایش سەرکەوتو نەبوە لە بەجێهێنانی ئەرکی خۆیدا لە پاراستنی بەرژەوەندیەکان دا. لە ئەنجام دا داوا ئەکەن دان بنرێ بە کۆمیتەیەکی نەتەوەییدا کە هەڵبژێردرێ بۆ نوێنەرایەتی کورد و، دەست تێخستنێکی کاریگەری هێزی ئینتیداب بۆ پاراستنیان لەو چەوساندنەوەیەی، گوایە بە دەستیەوە ئەناڵێنن.

حکومەتی بریتانی، لە بەرپەرچدانەوەکەیدا، ئەم عەریزەیە ئەداتە پاڵ جموجوڵی شێخ مەحمود، بە توندی ئینکاری راستیی شکاتی عەریزەدەرەکان ئەکا. لە ئەنجام دا هێزی ئینتیداب ئەو راستیە دوبارە ئەکاتەوە کە شێخ مەحمود لە 13 ی مەی 1931 دا خۆی داوە بە دەس حکومەتی عیراقەوە، بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی ئەم یاخیبونە چەکدارە کۆتایی هاتوە، هێزی ئینتیداب داوا لە کۆمەڵە ئەکا ئەم عەریزەیە دابنێ بەوەی شایانی بایەخ پێ دانی راستەقینە نیە.

سەبارەت بە ناراستیی، بێگومان ئەو پێشەکیەی ئەم عەریزەیەی لەسەر دانراوە، نادڵنیایی تەواوی ئێمە لە لێوەشاوەیی عەریزەدەرەکان، بەتایبەتی نەبونی هیچ جۆرە گازاندەیەکی تازە، لام وایە لیژنە ناتوانێ ئەم عەریزەیە قوبوڵ بکا، جگە لەوەی رەنگە بە نیشانەیەکی ئەو نائارامیە دابنرێ کە هێشتا لەناو کوردی عیراق دا هەیە. ئەگەر لیژنە لەگەڵ ئەم رایە موافیق بێ، ئەشێ بە پەسند کردنی بەرنوسی بڕیاری خوارەوە دەری ببرێ:

"لیژنەی ئینتیداب، عەریزەی 28 ی 3 ی 1931 ی هەندێ کەس کە گوایە کوردی عیراقن، تاوتوێ کرد؛

"هەروەها سەرنجی‌دا لە تێبینییەکانی 20 ی جولای 1931 ی حکومەتی بریتانی لەسەر ئەم عەریزەیە:

"1. تێبینیەکانی هێزی ئینتیداب لێوەشاوەیی عەریزەدەرەکان پوچ ئەکاتەوە، تا بەناوی کوردی عیراقەوە بدوێن، وە بنچینە مێژوییەکانی شکاتەکانیشیان هەڵئەتەکێنێ.

2. ئەو تێبینیانەی عەریزەدەرەکان لەسەر بناغەی تێکستی قانونی سکاڵاکانی خۆیان دەربڕیوە، بەڵام مەعناکانیان بە ئاشکرا شێواندوە.

3. سەبارەت بە دەربڕینی ئەم بێزاریە تازەیە لە عیراق دا، راستیی‌و نرخی هەر چەنێک بێ، ناتوانێ سەرنجێکی زۆرتر لەوەی پار، لە پێوەندیدا لەگەڵ هەندێ عەریزەی لەم بابەتەدا کە داڕێژران، بە دەست بهێنێ.

4. لەبەرئەوە بڕیاریدا بە بەردەوامی گەورەترین بایەخ بدا بەو نائارامیەی لە ناو کوردا ماوە، سەرنجی ئەنجومەن رابکێشێ بۆ ئەو چارەنوسە نادیارەی چاوەڕێیان ئەکات کە ئەگەر پارێزگاری مەعنەوی بەریتانیای گەورە لە 10 ساڵ زیاتر هەیانە، بکێشرێتەوە" (FO371 ی 10638)

بەیانێ لە پێشەوای کوردەکان کۆلۆنێل تۆفیق وەهبی بەگەوە، دابەزیوی بەیروت، بۆ رۆژنامەی (الراصد):

کێشەی کورد لە کۆمەڵەی گەلان دا

لە رۆژنامەی (الاحرار) ی 16 ی 8 ی 1932 دا وتارێکم بە قەڵەمی یوسف ملک نوسەری (فواجع الانتداب) خوێندەوە، گوایە ئینگلیز لە ساڵی 1930 ەوە دەرگای باسی کەمایەتیەکانی کردۆتەوە، هانی داون موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلان بکەن.

لە بەر ئەوەی کوردەکانی ناو سنوری دەوڵەتی عیراقیش موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلانیان کردوە، دوای ئەوەی دڵنیا بون لەوەی مافەکانیان فەرامۆش کراوە لە پەیمانی عیراقی- ئینگلیزیدا کە لە 30 ی 6 ی 1930 دا بەستراوە. بۆ رەواندنەوەی هەر گومانێکی ئەم وتارە لە بیروڕای گشتیدا دروستی ئەکا، کوردیش دەستپێشکەری کردوە بۆ بەر دەرگای ناوبراو، نوسەری کتێب ئەڵێ گوایە ئینگلیز کردویانەتەوە، بە پێویستمان زانی ئەم راستییانەی خوارەوە رون بکەینەوە:

1. کورد لە عیراق دا هەرگیز ئەوەیان نەسەلماندوە کە وشەی کەمایەتی ئەوانیش ئەگرێتەوە، هەرگیز نایشی سەلمێنن، وەکو لە خوارێ رون کراوەتەوە:

أ. کورد لەو کوردستانەی خۆیان دا لە ساڵی 1918 ەوە جۆرێ لە ئۆتۆنۆمییان هەبو، بەر لە وەی بیر لە دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق بکرێتەوە.

ب. هەردو حکومەتی ئینگلیزی و عیراقی، (1922) لە بەیانێک دا بەڵێنی دامەزراندنی حکومەتێکی کوردییان دا لەناو سنوری عیراق دا بە زوترین کات، بەومەرجەی کوردەکان خۆیان شێوەکەی دیاری بکەن.

ج. مەرج و بنچینەی نوساندنی ئەم بەشەی کوردستان بە عیراقەوە، ئەوە بو کە ئەبێ بەرێوەبەرایەتییەکی کوردی بە پێی ئارەزوی کوردەکان خۆیان دابمەزرێ.

2. موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلان لەلایەن کوردەوە، هیچ پێوەندیەکی بە مەسەلەی ئەو کەمایەتیانەوە نیە کە نوسەر باسی کردون، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ. سەرەتای ساڵی 1919 کوردەکانی ئۆتۆنۆمییان هەبو، بەر لە دامەزراندنی حکومەتی عیراق، لەسەر مافەکانی خۆیان بە قوڵی لەگەڵ ئینگلیز تێکچون، هەروەکو لەگەڵ عیراقیش رویدا. ناکۆکییەکە ئەو کاتە بو بە شەڕێکی قورس و، دوای ئەوەی ئینگلیز لەشکرێکی گەورەی هێنایە سەر کوردستان، ئینجا توانی داگیری بکا.

ب. ساڵی 1922 لە کاتێک دا حکومەتی عیراق هەبو، کورد لە روی ئینگلیزدا شۆرشی کرد، داوای مافەکانی ئەکرد. هێزەکانی ئینگلیزیان کە لە دەربەندی بازیان بون، ناچار کرد بکشێنەوە. لە سەرەتای مانگی 9 دا حاکمی سیاسی و فەرمانبەرەکانیان بە فرۆکە سلێمانییان بە جێ هێشت، لە ئەنجامی ئەوەدا موختاریەتێکی کوردی لە سلێمانیدا دامەزرا.

ج. ساڵی 1923 جارێکی تریش پێوەندی کوردی- ئینگلیزی گرژبوەوە، لە سەرەتای ساڵی 1923 ەوە شۆرش لە پێناوی ئەو مافانەدا تا سەرەتای ساڵی 1927 درێژەی کێشا. ئینگلیز بۆ ئەوەی مل بە کورد

کەچ بکا لەو شەڕانەدا کە لەو ماوەیەدا قەومان، بە فراوانی هێـزی ئاسـمانی و سـەربازیی هینـدی و جەیشـی عیراقی و هێزەکانی تری بەردەستی بەکارهێنا.

د. ساڵی 1930 کوردەکان نارەزاییان لـە لای کۆمەڵـەی گـەلان دەربـڕی، سـەبارەت بـەوەی پـەیمانی سەربەخۆیی عیراق و چونی بۆ ناو کۆمەڵەی گەلان، بەتەواوی مافـەکانی پشـت گـوێ خسـت بـون. وەکـو لـە مادەی یەکەمی ئەم بەیانەدا باس کرا. ئەم ناڕەزاییـیە هێمنانەیە لای کۆمەڵـەی گـەلان، ئـەرکانی وەزارەتەکـەی عیراقی بە جۆرێ وروژاند، کەوتنە دانانی ڕێوشوێنی توندوتیژی ناژیرانە کە بو بـە هـۆی شۆڕشـەکەی شـێخ مەحمود. ئەویش هەمدیسان بە هۆی هێز و سیاسەتی ئینگلیزەوە دامرکێنرایەوە.

هـــ. هەرکەســـێ چـــاودێریی شۆڕشـــەکەی ســـاڵی 1931-1932 ی شـــێخ ئەحمـــەدی بـــارزان و سەرەنجامەکەی کرد بێ، پێویستی بە بیرکردنەوەیەکی زۆر نیە بۆ ئـەوەی تـێ بگـا کـە ئینگلیـز ئەیانـەوێ بەرلەوەی عیراق بچێتە ناو کۆمەڵەی گەلانەوە، مەیدانەکەی بۆ چۆڵ بکەن.

بەوانەی سەرەوەدا دەر ئەکەوێ نەتەوەی کورد لە کاتی پێویست دا لە قوربانیـدان دواناکـەوێ، ئیتـر چ پێویستی‌یەکی بە هاندانی ئەم و ئەوە بۆ ئەوەی کـارێکی هێمنانـە بکـا بـۆ پێشـکەش کردنـی نـارەزایی بـە کۆمەڵەی گەلان.

ئەمە پوختەی گیروگرفتی کوردە لـە عیـراق دا، وابـزانم رون کردنەوەکـەم بـەس بـێ بـۆ دەرخسـتنی راستیی و، رونکردنەوەی باری سەرنجی کورد بۆ رای گشتی.

بەم بۆنەیەوە بە ئەرکی خۆمی ئەزانم وتارەکەم بەم چەند وشەیە کۆتایی پێ بهێنم:

هیچ کەسێکی نەکورد مافی ئەوەی نیـە بـە نـاوی کـوردەوە دەس بخاتـە کاروبـاری کـوردەوە، لەگـەڵ ئەمەیش دا گەلی کورد بە خۆشییەوە پێشوازی ئەکا و دان ئەنێ بە چاکەی هەر کەسێک دا، لە هەر رەگەزێ بێ کە هاودەردی لەگەڵ مەسەلەی کورد بنوێنێ.

بەشی سێیەم*

بابەتی رۆژنامەوانی

* ئەم بەشە یەکەم جارە چاپ و بڵاو بکرێتەوە

1. هەندێ وشەی رۆژنامەوانی

راگەیاندن، کە بە زمانی عەرەبی (اعلام) و بە زمانی فارسی (رسانە) و بە زمانی ئینگلیزی (media) ی پێ ئەڵێن، بەو هۆ سەرەکی‌یانە ئەوترێ کە پێوەندی لە گەڵ ژمارەیەکی زۆری خەڵک ئەکەن بە تایبەتی بە هۆی تەلەفزیۆن و رادیۆ و رۆژنامەوە.

(راگەیاندن) لە زمانی کوردی‌دا وشەیەکی داتاشراو و تازە کورە نیە، بەڵکو وشەیەکی کۆن و رەسەنە. لە هەمو فەرهەنگە کوردی‌یەکان دا هەیە و لێک دراوەتەوە.

شێخ محەمەدی خاڵ لە (فەرهەنگی خاڵ) دا نوسیوێتی، (راگەیاندن: گەیاندنی قسەیەک یا شتێک بە یەکێک).

گیوی موکریانی، کە خۆی یەکێ بوە لەوانەی لە بواری راگەیاندن و رۆژنامەوانی‌دا کاری کردوە، لە (فەرهەنگی کوردستان) دا نوسیوێتی: (راگەیاندن: ئاگادارکردن. وەڵامدان).

هەرچەندە راگەیاندن مەعنا کۆنەکانی خۆی لە دەس نەداوە و، ئیستایش وەکو جاران لە زمانی گفتوگۆی رۆژانەی خەڵکدا بە زیندویەتی بە کار ئەهێنرێ، بەڵام پێشکەوتنی ژیان لە مەیدانی رۆژنامەوانی‌دا، مەعنایەکی تازەی پێ بەخشیوە، کە ئەویش دەربڕینە لەو دەزگا و هۆیانەی کە بە کار ئەهێنرێن بۆ پێوەندی لە گەڵ ژمارەیەکی زۆری خەڵک (بە نوسین لە رۆژنامەدا و، بە بیستن لە رادیۆدا و، بە بینین لە تەلەفزیۆن‌دا) بۆ گەیاندنی هەواڵ و باس و بابەت، بە هەمو جۆرەکانیەوە، بە خوێنەر و بیستەر و بینەر.

بەڵام وشەی (رۆژنامەوانی)، کە هەندێ کەس وشەی (رۆژنامەنوسی) و هەندێکی کە وشەی (رۆژنامەگەری) لە باتی بە کار ئەهێنن، کە بە زمانی عەرەبی (الصحافة) و بە فارسی (روزنامەنگاری) و بە ئینگلیزی (Journalism) ی پێ ئەڵێن، وشەیەکی تازەیە. تازە دروست کراوە و تازەیش بە کار ئەهێنرێ.

لێرەدا من باس تەنیا لە دەزگاکانی نوسین ئەکەم.

ئەگەرچی چینی‌یەکان لە دروستکردنی کاغەز و نوسینەوەی هەواڵی رۆژانە و داهێنانی چاپ دا پێش گەلانی تر کەوتون، بەڵام هونەری چاپ و هونەری رۆژنامەوانی لە ئەوروپاوە گەیشتۆتە رۆژهەڵات. هەر لە بەر ئەوە ئەو زاراوانەیش کە پێوەندی‌یان بە پیشەی نوسینەوەی دەنگوباس و هەواڵەوە هەبێ هەر لەوێوە داکەوتون و، گەیشتونەتە ناو رۆشنبیرانی رۆژهەڵات.

لە زمانە ئەوروپاییەکان دا بەم بڵاوکراوانەی کە ڕۆژانە و هەفتانە و مانگانە هەواڵ و دەنگوباسیان بڵاو کردۆتەوە وتراوە: گازێت (Gazette)، جۆرنال (journal)، نیوزپەیپەر (Newspaper) و نیوزلێتەر (Newsletter). دواتر کە هونەری ڕۆژنامەوانی گەیشتە ڕۆژهەڵات هەندێ لەم وشانەیان بە دەسکاریەوە وەرگرتوە و هەندێکیشیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانەکانی خۆیان.

یەکەمین ڕۆژنامە بە زمانی عەرەبی لە سەردەمی لەشکرکێشییەکەی ناپلیۆن دا (1798- 1801) لە قاهیرە بە ناوی (التنبیه) دەرچوە. لە بەر ئەوە میسریەکان لە چاو گەلانی دراوسێیان دا ئاشنایەتیان لە گەڵ ڕۆژنامەوانی دا زوتر پەیدا کردوە. محەمەد عەلی پاشا چاپخانە کۆنەکەی ناپلیۆنی تازە کردەوە و، یەکەمین ڕۆژنامەی ڕەسمیی بە زمانی عەرەبی ساڵی 1828 لە ژێر ناوی (الوقائع المصرية) دا واتە (ڕوداوەکانی میسر) دا دەرکرد. لە تورکیایش ساڵی 1831 بابی عالی یەکەمین ڕۆژنامەی ڕەسمیی بە زمانی تورکی لە ژێر ناوی (تقویم وقائع) واتە (ڕۆژژمێری ڕوداوەکان) دا دەرکرد. لە ئێران یش ساڵی 1850 دەرباری قاجار یەکەمین ڕۆژنامەی ڕەسمیی بە زمانی فارسی لە ژێر ناوی (وقائع اتفاقیە) واتە (ڕوداوە قەوماوەکان) دا دەرکرد. هەر 3 ناو (الوقائع المصریە) ی عەرەبی و (تقویم وقائع) ی تورکی و (وقائع اتفاقیە) ی فارسی وشەی (وقائع) یان تێدا دوبارە بۆتەوە کە تەرجومەی وشەی (نیوز) ی ئینگلیزی و (نۆڤێل) ی فەرەنسییە. بەڵام ئەم وشەیە نەیتوانی هەتا سەر بە زیندویی لەم زمانانەدا بمێنێتەوە. بەڵکو هەندێ وشەی تر جێگەیان پێ لێژ کرد، لەوانە غەزەتە، جەریدە، ڕوزنامە، ئەخبار، صحیفە، مەجەلە...

ڕۆژنامەوانی بە زمانی فارسی، پێش ئەوەی لە ئێران پەیدا بێ لە هندستان دەستی پێ کردوە. یەکەمین بڵاوکراوەی چاپکراو بە زمانی فارسی کە (مرات الاحوال) ە ساڵی 1820 لە هندستان دەرچوە نەک لە ئێران. هندستان ئەوسا لە ژێردەستی بریتانیای گەورەدا بوە. کۆمپانیای هندی شەرقی دەسەڵاتدار و حوکمڕانی بوە. ساڵی 1780 یەکەمین بڵاوکراوەی چاپکراو بە زمانی ئینگلیزی لە بەنگال دەرچو. دواتر یش بە زمانە ناوچەییەکانی بەنگالی، گەجەراتی، مەهاراتی، ئوردو، پەنجابی. لەو سەردەمەدا زمانی فارسی لە هندستان هێشتا زمانی باوی نوسین و خوێندنەوە بوە. لە بەر ئەوە هەندێ لە ڕۆژنامەکانیان بە فارسی و هەندێکی بە تێکەڵ لە ئینگلیزی و فارسی و زمانی ناوچەیی وەکو بەنگالی دەرکردوە. ئەوان ئەو کاتە وشەی (News) ی ئینگلیزییان وەرگێڕاوە بە (الاخبار) ی عەرەبی کە کۆی (خبر) ە و، بۆ ناو لێ نانی ڕۆژنامەکانیان هەندێ وشەی تریان خستۆتە سەری وەکو: (کاغذ الاخبار، مرات الاخبار، شمس الاخبار، سید الاخبار).

ساڵی 1855 یەکەمین ڕۆژنامە بە زمانی عەرەبی بە ناوی (مرات الاحوال) لە ئەستەموڵ دەرچو. پاش 3 ساڵ واتە ساڵی 1858 (خلیل الخوری) لوبنانی (حدیقه الاخبار) ی لە بێروت دەرکرد و، هەر لە ئەستەموڵ لوبنانییەکی تر (احمد فارس الشدیاق)، کە لە بنەڕەت دا مەسیحی، بەڵام موسوڵمان بوبو، ساڵی 1860 ڕۆژنامەی (الجوائب) ی دەرکرد کە 23 ساڵ بێ پسان دەرچو. لە سەردەمی خۆیدا لە پاڵ (الوقائع المصرية) ی قاهیرە و (حديقة الاخبار) ی بێروتیدا گرنگترین ڕۆژنامەی عەرەبی بوە. ڕۆژنامەیەکی بڵاو و کاریگەر و ناسراو بوە. ئەم ڕۆژنامەیە دەیان وشەی نوێی هێناوەتە ناو زمانی ڕۆژنامەوانی عەرەبییەوە لەوانە وشەی (الجريدة).

کۆنترین وشەی کە بۆ ڕۆژنامە بە کار هێنرا بێ وشەی (گازێت) ە. (گازێت) بەو دراوە وتراوە کە ڤینیسییەکان کڕین و فرۆشتنیان پێ کردوە. ساڵی 1566 لە شاری ڤینیسیای ئیتالی چاپکراوێکی ڕۆژانە دەرچوە، هەواڵەکانی جەنگی نێوان کۆماری ڤینیسیا و دەوڵەتی عوسمانی بڵاو کردۆتەوە. نرخی دانەیەکی ئەم بڵاوکراوەیە یەک گازێت بوە، بۆیە بەو ڕۆژنامەیە، کە یەکەمین ڕۆژنامەی چاپکراو بوە وتراوە (گازێت). ئیتر

بە دوای ئەودا لە ئیتالیا و هەندێ وڵاتی تری ئەوروپادا هەر ڕۆژنامەیەک دەرچوبێ پێیان وتوە گازێت.

تورک وشەی (گازێت) ی لە زمانە ئەوروپاییەکانەوە وەرگرتوە و تورکاندویەتی و کردویەتی بە (غەزەتە) و، بە هەمو ڕۆژنامەیەکیان وتوە غەزەتە. عەرەب و کورد لە تورکیان وەر گرتوە و بە کاریان هێناوە. بۆ نمونە ڕۆژنامەی (الزوراء) کە ساڵی 1869 لە بەغداد دەرچوە نوسیوێتی: (الغزتة تطبع في الاسبوع مرة يوم الثلاثاء وهي حاوية لكل نوع من الاخبار والحوادث الداخلية والخارجية).

لەمێژوی ڕۆژنامەوانی کوردیدا، بۆ هەمو ئەو بڵاوکراوە دەورییانەی کە ڕۆژانە یان حەفتانە یان مانگانە دەرچون، چەند زاراوەی جۆراو جۆر بە کار هێنراون، وەکو: غەزەتە، جەریدە، مەجەلە، ڕۆژنامە، کۆوار، گۆڤار... هەندێ لەم زاراوانە لە زمانەکانی ترەوە وەرگیراون و، هەندێکیان کوردێنراون و، هەندێکیشیان داتاشراون.

وشەی (ڕۆژنامە) ی کوردی لە (روزنامە) ی فارسی وەرگیراوە. لە کۆنەوە وشەی روزنامە لە زمانی فارسیدا بە کار هاتوە. بەڵام ئەوسا، پێش ئەوەی ڕۆژنامەوانی دابێ، بەو دەفتەرانەیان وتوە روزنامە کە، داهات و خەرجی ڕۆژانەیان تێدا تۆمار کراوە. هەر ئەم وشەیە لە کۆنەوە لە زمانی فارسییەوە چۆتە زمانی عەرەبییەوە، بەڵام لە عەرەبیدا بە مەعنای ڕۆژژمێر (تقويم: Calendar) بە کار هێنراوە.

وشەی (جەریدە) یش، ئەگەرچی لە زمانی تورکی و فارسی و کوردیدا بە کار هێنراوە، ئەویش وشەیەکی عەرەبییە. لە کاتی خۆیدا بەو دەفتەرەیان وتوە جەریدە کە، لە دیوان و دەزگای کاربەدەستانی وڵات دا روداوی ڕۆژانەیان تێ دا تۆمار کراوە.

ڕەنگە یەکەمین کەسی کورد کە وشەی روزنامە و جەریدەی لە شیعرەکانی دا بە کار هێنا بێ حاجی قادری کۆیی (1816- 1897) بێ. ئەو کاتەی حاجی ئەم وشانەی بە کارهێناوە هێشتا ڕۆژنامە و جەریدەی کوردی لە دایک نەبوبون. حاجی قادر لە شیعرێکیدا ئەڵێ:

صەد قائیمە و قەصیدە، کەس نایکڕێ بە پولێ،
ڕۆزنامە وو جەریدە، کەوتۆتە قیمەت و شان(دیوان، ل 88)

لە شیعرێکی تریدا ئەڵێ:

کورێکی وا نەبو هەستێتە سەر پێ
بزانێ خەڵقی چۆن کەوتونە سەر ڕێ
بکا سەیری جەریدە و حاڵی میللەت
کتێبی تازە و تەئریخی دەوڵەت
بزانێ تا چ قەوماوە لە ئەتراف
سەراپا ئاگرە ئەتراف و ئەکناف(دیوان، ل 231)

وەفایی یش لە شیعرێکیدا ئەڵێ:

حیکایاتی غەریبەی پێیە بولبول، جوملە خۆکردی،
دەڵێی چاپاری ئێران ڕۆژنامەی أختری هێنا

کوردستان (قاهیرە، جنێڤ، فۆلکستن. 1898- 1902) یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی، بۆ ناساندنی خۆی لە وتارە تورکییەکانیدا وشەی غەزەتەی بەکار هێناوە. بەڵام لە وتارە کوردییەکانیدا وشەی (جەریدە) ی بە کار هێناوە. لە لای چەپی یەکەمین ژمارەی ڕۆژنامەکەدا بە تورکی نوسیوێتی: (عنوان: مصرده "کردستان" غزتەسی) بەڵام لە لای ڕاستیدا بە کرمانجی نوسراوە: (هەر جار دو هەزار جەریدەیا بێ پارە ئەزێ ڕێ کەم کوردستانێ دا بدەن خەڵکی). هەروەها لە سەروتاری هەمان ژمارەدا نوسیوێتی: (... دنیایێدا

چقاس موسولمان هەبن، گوند و باژێرێن حەمیادە مەکتەب و مەدرەسە و جەریدە هەنن. چ دەبێ چ نابێ جەریدە دنڤیسن...) لە هەمان وتاردا چەندین جار وشەی (جەریدە) ی دوبارە کردۆتەوە. هەر لەو ژمارەیش دا شیعرێکی حاجی قادری کۆیی بڵاو کردۆتەوە کە تێیدا ئەڵێ:

زەمانە رەسمی جارانی نەماوە
چراغی نازم و مونشی کوژاوە
لە دەوری ئێمە رۆمان و جەریدە
ئەگەرچی مەقصەدە، زانینی باوە

کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی (ئەستەموڵ، 1908)، دوەمین رۆژنامەی کوردی، ئەویش وەکو لە ناوەکەیدا دەرئەکەوێ بە تورکی وشەی غەزەتەی بە کار هێناوە. بەڵام لە ژ 6 ی دا لە شیعرێکی کرمانجی محەمەد تاهیر جزری نوسیویەتی: (بڤان هستری شادی کو دچاڤێ من دباری/ ئەگەر قەلەم بکارە نەقش کەت، حەساندنا دلێ من/ بۆ پیرۆزیا تفاق و جەریدا ولایەتێ من/ دێ صەدهەزار کیتابا بنویسم و بکەم دیاری)

رۆژی کورد (ئەستەموڵ، 1913) بە تورکی وشەی (مەجموعە) ی عەرەبی بە کار هێناوە کە وەرگێڕانی (کۆلێکشن) ی ئینگلیزی و (کۆلێکسیۆن) ی فەرەنسییە. بەڵام لە دوەمین ژمارەیدا سالح بەدرخان بە ناوی م. س. ئازیزییەوە لە وتارێکی کرمانجیدا لە ژێر ناوی (هشیار بن) چەند جارێ وشەی جەریدەی بۆ رۆژنامە بە کارهێناوە. لەم وتارەدا نوسیویەتی:

"ئیرۆ تاریخەکی کوردا تونینە. کوردا نزانن بەری نهۆ خۆیی چە بین. ژ نەوعێ خۆرا، ژ ئیسلامەتیڕا چ خدمەت کرنە.

"ئیرۆ غەزەتەک کوردی نینە. نکارن خۆ ژ تەعەدایە، ژ حیلە و دەسیسەی سیاسەت خۆ ماحەفەزە بکەن. خۆندن و نویساندنی کرمانجی نینە، حەتا نهۆ کەسەک کتێبەکی صەرف و نەحوی تەدوین نەکریە.

"ئیرۆ تو قەوم نەمایە کۆ هەر یەک نە خۆیی پازدە بیست جەریدا بە. بڤان جەریدا حالێ خۆ بەیان دکەن، دەردێ خۆ تەشریح دکەن، مەتلەبەک وان هەبە دخوازن. جەریدە ژ هەر قەومەکیڕا دبە شۆنا عەزمانێ. حەچ قەومێ بێ جەریدەیە ئەو مرۆڤەک لالە، نە دکارێ دەردێ خۆ بێژێ و نەژی سەح دکە حال و مەوقیعی خۆ چیە."

هەر لە دوەمین ژمارەیدا خەلیل خەیالی بە ناوی (مودانی خ.) ەوە لە وتارێکی کرمانجیدا لە ژێر ناوی (پیرۆزناوە) دا نوسیویەتی: "هەژمارە ئەوەلی رۆژناوەی وە من خۆند گەلەک پێ چاونور و دلخۆش بوم...". لە شوێنێکی تریش دا دیسان نوسیویەتی: "رۆژناوەی وە پیرۆز بێ". هەردوجار وشەی رۆژناوەی خستۆتە ناو جوتکەوانەوە. دیارە مەبەستی لە وشەی رۆژناوە هەمان وشەی رۆژنامەیە کە ئیستا بە کار دێ. بەڵام ئەویش لە زمانی کوردیدا نەیتوانیوە جێی خۆی بکاتەوە.

هەتاوی کورد (ئەستەموڵ، 1913- 1914) و، بانگی کورد (بەغداد، 1914) وشەگەلی (غەزەتە، جەریدە، مەجموعە، رسالە) یان بە کار هێناوە.

تێگەیشتنی راستی (بەغدا، 1918) رەنگە یەکەمین بڵاوکراوەی کوردی کە بۆ ناساندنی خۆی بە خوێنەرەکانی وشەی رۆژنامەی بە کار هێنابێ. کە دەسەڵاتی ئینگلیز لە 1 ی 1 ی 1918 دا، واتە لە دوا ساڵی یەکەمین جەنگی جیهانیدا لە بەغداد دەری کردوە. لە ژێر ناوی یەکەمین ژمارەیدا نوسیویەتی: (رۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتیماعی و خادیمی یەکبون و سەربەستی کوردانە) ئەم پێناسەیەی خۆی تا دوا ژمارەی، کە ژمارە 67 ە، دوبارە کردۆتەوە.

پێشکەوتن (سلێمانی، 1920- 1922) لە ژێر ناوەکەیدا نوسیویەتی: (حەفتەی جارێک دەردەچێت) لە زۆری ژمارەکانی سەرەتادا ناوی (غەزەتە) و (جەریدە) و (رۆژنامە) نابا و بە خۆی ئەڵێ: (دائیرەی

پێشکەوتن). بەڵام لە ژ 13 دا نوسیوێتی: (بۆ زانین: ئەوانە کە هەتا ئیستا پارەی پێشکەوتنیان نەداوە وا لـە مەولا بۆیان نانێرین. بەڵام تا ئیستا کە 13 قەزاتەیان بۆ چوە پارەی ئەوە دەبێ بنێرن و بیدەن. ئەوانـە کـە بۆ سێ مانگ پارەیان دابو ئەگەر دەیانـەوێ قەزاتـەیان بـۆ بچێـت پـارەی تـر بنێـرن ئـەگینا بـۆ ئـەوانیش نانێرین). لێرەدا وشەی قەزاتە بە هەڵە لە باتی غەزەتە بە کار هاتوە. بەڵام لە ژمارەکانی تریدا وشەکە راسـت کراوەتەوە و، هەندێ لە رۆژنامەکانی ئەو سەردەمە کە وەکو سەرچاوەی هەواڵ لە پێشـکەوتن دا بـاس کـراون بە غەزەتە و جەریدە ناوبراون. لە ژ 55 دا وشەی غەزەتەی تایمسی بەغداد و لە ژ 71 دا غەزەتـەکان و لـە ژ 96 دا غەزەتەی ایلری و غەزەتەی اقبـال و غەزەتـەی ایـران و، لـە ژ 85 دا وشـەی (جەریـدە) و (جەرائیـدی ئەستانبول) ی بە کار هێناوە.

لـە ژ 118 یدا کـە دواژمارەیـەتی نوسـیویێتی: (لـەم رۆژانـەدا بـۆ خزمـەتی وڵات و بەرزکردنـەوەی مەعاریف جەمعیەتێک بە نـاوی جەمعیـەتی کوردسـتانەوە لـە سـلێمانی تەشـەکولی کـردوە. بـە نـاوی بـانگی کوردستانەوە ئیمتیازی غەزەتەیەکیش وەرگیراوە کە ئەم جەمعیەتە ئیدارەی دەکات و جـەنابی حـاجی مسـتەفا پاشا مودیری مەسئولێتی. ئەو غەزەتەیە لە مەولا هەفتەی جارێک دەردەچێت)

بانگی کوردستان (سلێمانی، 1922) کە راستەوخۆ بە دوای (پێشکەوتن) دا دەرچوە لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (عیلمی، ئیجتیماعی، ئەدەبی، غەزەتەیەکی حوڕ و سەربەستی میللیە).

رۆژی کوردستان (سلێمانی، 1922) کە بە دوای بانگی کوردستان دا دەرچـوە نوسـیویێتی: (سیاسـی، ئەدەبی، ئیجتیماعی، غەزەتەیەکی رەسمیە)

بـانگی حـەق (جاسـەنە، 1923) لـە ژێـر ناوەکـەی دا نوسـیوێتی: (سیاسـی، ئـەدەبی، ئیجتیمـاعی، غەزەتەیەکی رەسمیە لە قەرارگاهی عومومی ئۆردوی کوردستان تەبع دەکرێ).

ئومێدی ئیستیقلال (سلێمانی، 1923- 1924) نوسیوێتی: (سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی، غەزەتەیەکی رەسمیە).

ژیانـەوە (سـلێمانی، 1924- 1926) لـە ژێـر ناوەکـەیدا نوسـیوێتی: (ئـەم غەزەتەیـە غەزەتەیـەکی حکومەتیە هەفتەی جارێک دەردەچێ).

ژیـان (سـلێمانی، 1926- 1938) کـە بـە دوای ژیانـەوەدا دەرچـوە ئـەویش لـە ژێـر ناوەکـەیدا نوسیوێتی: (ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعیە. هەفتەی جارێک دەردەچێ). ژیـان تـا ژ 410 ی 15 ی مایسی 1934 هەر وشەی (غەزەتە) ی بە کـار هێنـاوە. لـە 1934 بـە دواوە ئینجـا وشـەی (رۆژنامە) ی بە کار هێناوە و نوسیوێتی: (ژیان: رۆژنامەیەکی کوردیە).

دیاریی کوردسـتان (بەغـداد، 1925- 1926) رەنگـە یەکـەمین بڵاوکـراوەی کـوردی بـێ، لـە دوای (تێگەیشتنی راستی، بەغداد، 1918) کە وشەی رۆژنامەی بە کار هێنـابێ. دیـاریی کوردسـتان لـە دێباجـەی یەکەمین ژمارەیدا نوسیوێتی: (لە پایتەختی حکومەتی فەخیمەی عیراقیەدا جەریدەیەکی سیاسی و یـەومی لازم بو کە لیسانحاڵی میلەتی کـورد بـێ، ئەوەڵـەن بـۆ ئیمتیـازی رۆژنامەیـەکی سیاسـی و ئیجتیمـاعی و ئـەدەبی و ئیقتیصادی ئیستیدعایەکم دابو، لاکین قەوانین و ئەوامیری حکومەت بۆ نەشری جەریدەی سیاسی دو هەزار روپیەی نەقدی دیپۆزیتۆی تەلەب ئەکرد). لە دوا لاپەڕەی بەرگەکەیدا خۆی بەمجۆرە بە خوێندەوار ناسـاندوە، بە کوردی نوسیوێتی: (رۆژنامەیەکی ئیجتیماعی و ئەدەبی و مصەوەرە) و، بە زمانی عەرەبی یـش نوسـیوێتی: (جريدە، ادبيە، اجتماعيە، مصورە). ئەبێ دیاری لە بەکارهێنانی وشـەی (رۆژنامـە) دا مەبەسـتی هـەمان وشـەی تورکی (غەزەتە) و وشەی عەرەبی (جەریدە) بو بێ کە بە گشتی بۆ چاپکراوی رۆژانە و هەفتانە و مانگانە بـە کار هێنراوە. ئەگینا دیاریی کوردستان لە شێوەی گۆڤاردا چاپکراوە.

زاری کرمانجی (رەواندز، 1926- 1932) لە ژێر ناوی یەکەمین ژمارەیدا نوسیوێتی: (کۆوارێکی ئیجتیماعی، تاریخی، فەنی، ئەدەبی، مانگییە) ئەم پێناسەیە تا دوا ژمارەی کە ژمارە 26 ە دوبارە بۆتەوە. لەو سەردەمەدا لە زمانی رۆژنامەوانی عەرەبی و تورکی و فارسیدا وشەی (مەجموعە) کە تەرجەمەی (کۆلێکسیۆن) ی فەرەنسییە بە کار هێنراوە. حوزنیی موکریانی رەنگە وشەی (کۆوار) کە بە کۆڤار ئەخوێنرێتەوە لە باتی (مەجموعە) و (کۆلێکسیۆن) داتاشی بێ و بە کار هێنابێ.

هاوار (شام، 1932) لە ژێر ناوی یەکەمین ژمارەیدا نوسیوێتی: (کۆمەلا کوردی) کە دیارە مەبەستی لە وشەی (کۆمەل) هەمان (مجموعە) ی عەرەبییە. بە تایبەتی چونکە لە بەشە عەرەبییەکەی هەمان ژمارەدا نوسیوێتی: (لقد اسسنا مجموعة هاوار لغاية علمية وادبية محضة) لە ژ 5 یدا وشەی کومەلی گۆڕیوە بە کۆڤار و لە ژێر ناوی هاوار دا نوسیوێتی: (کۆڤارا کوردی). هەر لەم ژمارەیەدا نامەیەکی حوزنی موکریانی بلاو کردۆتەوە. دور نیە لە سەر پێشنیاری ئەم، جەلادەت بەدرخان وشەی کۆمەڵی گۆڕی بێ بە کۆڤار. لە ژ 8 ی هاوارەوە لە تەنیشت (کۆڤارا کوردی) نوسیوێتی (مجلە کردیە).

رونــاکی (هەولێر، 1935) کە ئەویش وەکو زاری کرمانجی حوزنی موکریانی سەرنوسەر و بەرێوەبەری بوە، لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (کۆوارێکی هەفتەیی عیلمی ئیجتیماعی ئەدەبی کوردییە).

گەلاوێژ (بەغداد، 1939- 1949) لە ژێر یەکەمین ژمارەیدا نوسیوێتی: (گۆڤارێکی ادبی و ثقافی مانگی کوردییە). تا دوا ژمارەی هەمان وشەی بە کار هێناوە.

نیشتمان (موکریان، 1943) لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (کۆوارێکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، خوێندەواری، مانگی کوردیە)

دەنگی گێتیی تازە (بەغداد، 1943- 1946) کە ئەویش حوزنی سەرنوسەری بوە، لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (کۆوارێکی ئەدەبی،خوێندەواری، زمانی، ئیجتیماعی، پەیامی، هەفتەیی - کوردیە)

نزار (بەغداد، 1948) لە ژێر ناوی بەشی کوردیدا نوسیوێتی: (گۆڤارێکی حەفتەیی سیاسی کوردی و عەرەبییە)

رۆژا نو (1943- 1946)، کامەران بەدرخان لە چەندین ژمارەیدا کە بە کرمانجی و بە پیتی لاتینی لە بێروت دەری کردوە لە ژێر سەردێری (چاپا کوردی) دا نوسیوێتی: (نها ب زمانێ کوردی هەڤدە کۆڤار و رۆژنامە دەردکەڤن). لەم هەواڵە کورتەدا ناوی رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمە و شوێنی دەرچونیان باس ئەکا.

هەتاو (هەولێر، 1954- 1961) نوسیوێتی: (کۆڤارێکی وێژەیی - ادبی- کوردیە).

لە چلەکانی سەدەی بیستەمەوە وشەی (رۆژنامە) لە باتی وشەی (غەزەتە) ی تورکی و (جریدە) و (صحیفە) ی عەرەبی و، وشەی کۆڤار (کۆوار)، کە دواتر بۆتە گۆڤار، لە باتی وشەی (مجلە) ی عەرەبی لە زمانی رۆژنامەوانی کوردیدا لە عیراق و سوریا و ئیران چەسپیوە و جێگیر بوە.

2. کێشەی دارایی‌ی رۆژنامەوانی‌ی کوردی

سەرباری کێشەی سنورداری‌ی ئازادی‌ی رۆژنامەوانی‌ی کوردی، کێشەی دارایی، بە واتایەکی تر کێشەی دابینکردنی پارەی بارەگا و چاپ و بڵاوکردنەوە و کارکەرانی رۆژنامەکە، مەسەلەیەکی ئاڵۆز و پڕ لە گیروگرفت بوە. رۆژنامەوانی دەزگا و دامەزراو نەبوە و، نە بۆتە کارێکی بازرگانی تا بتوانێ خۆی بژێنێ. بەڵکو کارێکی یەکتەنی بوە. بەستراوە بە دەسپێشکەری و توانای دارایی خاوەنەکەیەوە. لە بەر ئەوە هەندێ لە رۆژنامە کوردی‌یەکان، بێ ئەوەی دەزگاکانی حکومەت دایان بخەن، لە بەر بێ دەرامەتی، خۆیان پەکیان کەوتوە.

سەرچاوەی بژێوی رۆژنامەی کوردی بریتی بوە لە:

1. توانای دارایی خاوەنی رۆژنامەکە و،
2. ئابونەی بەشدارەکانی و،
3. پارەی ئیعلانات، بە تایبەتی ئیعلاناتی حکومەتی.
4. یارمەتی خێرەومەندانی کورد، ئەگەر بوبێ.

ئابونەی بەشدارەکان سەرچاوەی سەرەکی بوە. لە بەر ئەوە هیچ رۆژنامەیەکی کوردی نیە، لەم بوارەدا هاواری لێ هەڵنەستابێ و، گلەیی لە ئابونەکانی نەکردبێ و، داوای ناردنی نەکردبێ.

لێرەدا چەند نمونەیەک ئەنوسمەوە:

2. 1. پێشکەوتن

یەکەمین رۆژنامە کە لە سلێمانی دەرچوە (پێشکەوتن) بوە. ئەگەرچی رۆژنامەیەکی حکومەتی بوە و، دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیزی لە پشت بوە، لە گەڵ ئەوەیشدا کێشەی ئابونەی هەبوە. لە ژ 11 ی رۆژی 8 ی جولای 920 دا مستەفا مەزهەری بەڕێوەبەری رۆژنامەکە نوسیوێتی:

"بۆ خزمەت کڕیارەکان: ئەوانەی کە هێشتا پارەی کڕینی (پێشکەوتن) یان نەداوە ئەگەر پارە نەنێرن لە مەولا بۆیان ناچێت. کڕیارەکانی ناوشار پارە بنێرن بۆ بەندە. هینەکانی دەرەوە بە پۆستەدا بینێرن بۆ پێشکەوتن.

"کڕیارەکانی دەرەوە ئەبێ پارەی پۆستە، کە (پێشکەوتن) یان بۆ دەبا، جارێ نیو ئانەیە، لـە گـەڵ هـی کڕینەکەدا بینێرن. مستەفا"

لە ژ 19 ی 2 ی سەپتەمبەری 920 دا دیسانەوە نوسیویێتی:

"بۆ کڕیارەکان: ئەو زاتانەی کە هەتا ژمارە 13 ی (پێشکەوتن) یان بۆ چوە و هێشتا پارەیان نـەداوە تکام وایە کە ئەو پارەیە کەرەم بکەن و بینێرن بۆ پێشکەوتن.

"ئەم پارەیە کە بە پێشکەوتن دەدرێ بەشی کاغەزەکەیشی نیە. ئینجا کـەوابو پـێ بـە کەڵکـەوە نـەنێن باشە. ئەوی خوا پێمان دەبەخشێ و بۆمان دەگەیەنێ ئاگاداری بکەین، قەدری بگرین، شوکر و سەنای لە سەر بکەین، تا زیاترمان دەست کەوێت. ئەگینا پەشیمان دەبینەوە، پەشیمانی‌یش کەڵک ناگرێت. مستەفا"

دوای دەرچونی زیاتر لە 100 ژمارەیش لە ژ 106 ی 4 ی مەی 1922 دا نوسیویێتی:

"پێشکەوتن: لە ژمارەی 104 ەوە دوەم ساڵی پێشکەوتن تەواو بـوە لـە ژمـارە 105 ەوە کڕیارەکـان قەرزداری ساڵی تازەن، ئەوی تالبە سەرلەنوێ قەید دەکرێتەوە. ئەوانـەی کـە لـە ئابونـەی پـار قـەرزدارن تکـا دەکەین لە گەڵ هی ساڵی تازەدا ئابونەکانیان بگەیەنن. هەچکەس تالبی قەید کردنەوە نیە مەعلومات بدا تـاکو غەزەتەی بۆ نەنێررێت."

2 .2. دیاریی کوردستان

بـە 3 زمـانی کـوردی، عـەرەبی و تـورکی لـە بەغـداد دەرچـوە، لـە دوا لاپـەڕەی هـەمو ژمارەکـانی‌دا نوسیویێتی:

"کڕیاری: لە بەغدا ساڵی بە 12، شەش مانگی بە 7، لـە دەرەوە سـاڵی بـە 15، شـەش مـانگی بـە 8 روپیەیە. بۆ قوتابی و فەقێ، لە بەغدا ساڵی بە 10، لە دەرەوە بە 12 روپیەیە.

"بۆ مەمالیکی ئەجنەبیە، ئوجرەتی پۆستەی ئەخرێتە سەر.

"بۆ ئیعلانات، مشتەری لە تەک ئیدارەخانە پێک بەت."

لـە ژ 14 ی 21 ی تشـرینی یەکـەمی 1925 دا لـە ژێـر نـاوی (ڕجـا) دا نوسـیویێتی: "دەسـتگیر و یاریدەدەرمان خزمانە، خێرخواهان و ئاشنایانە، هیوامـان هـەر بـە وانـە و بـە سـەعی و غیرەتـی خۆمانـە. سەرمایەیەکی تر و پشتیوانێکی ترمان نیە. بۆ دەوام و گەورەبونی (دیـاریی کوردسـتان) و نـەفعی هـەمومان ڕجا ئەکەین قیمەتی کڕیاری فەرامۆش نەفەرمون. بە پۆستەدا بینێرن. ئەوانەی کڕیار نـین و جەریـدەیان بـۆ ناچێ داوا بکەن، خۆیان گەورەیەتی بنوێنن، بۆمان بنوسن."

لە ژ 16 دا لەژێر سەردێڕی: (بۆ هەمو برا و خزمان) دا نوسیویێتی:

"دیاریی کوردستان، بە حەسەبی وەزعیەت و ڕەسم و نەفاسەتی، مەسرەفی لە ئەمسالی گەلێ زیاترە. بۆ کەس زەرەری نەبوە. بۆ خێر و نەفعی میللەت و ئەمسالی تەئسـیر و خزمـەتی بـوە. وەک دائیمـەن گوتومانـە ئەمە هی خۆمانە، هیوامان هەر بە خۆمانە و بە غیرەتی بـرا و خزمانـە. حسـێن ئەفەنـدی تەحسـیلدارمان بـە عائیدات بۆ دەرەوە نارد زۆر ڕجا ئەکەین تەئخیری مەکەن. لە ژێر ژمـارەی موتەسەلسـیل، موقـابیلی مـەقبوزی مەتبوع و مەمهور بە ئیمزای صاحیبی ئیمتیـاز و مـۆری ئیدارەخانـە، قیمـەتی کڕیـاری پـێ کـەرەم بفـەرمون. ساڵانەی هەزار لاپەڕەی بە پانزە ڕۆپیە زۆر نیە. قەناعـەت و فیـداکاری تیادایـە. گـەلێ مەسـرەفی لـێ کـراوە مەسـرەفی خـۆی دەرنـەهێناوە. مەتڵـەبمان بـۆ نـەفع و خێـری میللـەت و مەملەکەتـە. مـان و گـەورەبونی بـە بەخێوکردنی وەجیبەی هەمومانە. بۆ ئەمە ئابونە بون و فەرامۆش نەکردنی ساڵانەی کافیە هیچـی تـری پـێ ناوێ. ئەوی بۆ خودا و خۆ بێ لە کیس ناچێ."

2. 3. ژیان

ژیان لە ساڵی دوەمیەوە چەندین جار و بە چەند چەشنی جیاواز، داوای پارەی لە ئابونەکانی کردوە:

لە ژ 55 و 56 و 59 و 61 و 64 و 69 و 74... دا ئەم داوایەی دوبارە کردۆتەوە:

"ژیان

"ئەتانەوێ ئەم قەزاتەیە بەڕێوە بچێ و بژی حەقی کڕیاریەکەی دوا مەخەن و زو بینێرن."

لە ژ 58 دا نوسیوێتی:

"تکا لە کڕیارە موحتەرەمەکانمان

"لە کڕیارەکانی دەرەوەمان خاسەتەن تکا ئەکەین کە بۆ ئەمەی بە رێکوپێکی غەزەتەکانیان پێ بگات و، مەیدانی گلەیی نەمێنێ، لەمەودوا لوتفەن لە گۆڕینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون.

"وە دیسان تکا ئەکەین ئەوانەی کە قەرزداری ژیانن و بەدەلاتی ئیشتیراکیان پڕ نەکردۆتەوە بە بێ دواخستن بە ناوی ئیدارەخانەوە بە ناردنی هیمەت بفەرمون."

لە ژ 79 دا نوسیوێتی:

"تکا لە کڕیارەکانی دەرەوەمان

"تا ئێستا بۆ ناردنی بەدەلاتی ئابونە کە لە بەقایادا ماوەتەوە گەلێ جار عەرزمان کرد. کڕیارە موحتەرەمەکانی دەرەوەمان لە گەڵ ئەمەی کە ئەمڕۆ مودەتێکە غەزەتەمان دەرئەچێ هێشتا ئەعزەمیان بەدەلاتی ئیشتیراکیان نەداوە، ئەمە ئەبێتە مانیعی بەڕێوەچونی (ژیان) مان، بۆ هەمو لایەک خسوسی میقداری مەتلوباتمان عەرز کردوە، رجا ئەکەین بە بێ دواخستن هەرکەسە حسابی خۆی پڕ بکاتەوە و دیسان تکا ئەکەین بۆ ئەمەی مونتەزەمەن غەزەتەکانیان پێ بگات و مەیدانی گلەیی نەمێنێ لەمەودوا لوتفەن لە گۆڕینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون."

لە ژ 89 دا نوسیوێتی:

"بۆ کڕیارە موحتەرەمەکانمان

"تەبیعی هەمو ئەیزانن ئیدارەکەمان مەساریفاتی زۆرە. بۆ تەبعی غەزەتەیەک پارەیەکی زۆر لازمە. موقابیل بە هەمو سەرفیاتێ واریداتی پێویستە. رجا لە کڕیارەکانمان ئەکەین و ئەم مەسئەلەیە حەواڵەی ویجدانیان ئەکەین، ئەوانەی کە حەقی دو ساڵ سێ ساڵیان لە سەرە و لە ئیبتیدای نەشری ئەم غەزەتەوە هێشتا هیچیان نەداوە یا بە جارێ وە یاخود بە قیست پارەی ئابونەکەیان بنێرن. ژیان"

لە ژ 133 دا بە هەڕەشەوە نوسیوێتی:

"ئاخر رجا

"هەتاکو ئێستا بۆ تەراکومی بەدەلاتی ئابونەی غەزەتەکەمان موتەعەدید دەفعە رجامان لە مشتەریەکانمان کرد لەوانەی کە هێشتا حەقی 3 و 4 ساڵیان لایە، رجا ئەکەین بۆمان بنێرن وەئیلا وەکو غەزەتەکەیان بۆ نانێرین مەجبور ئەبین بە موراجەعەتی قانونی و لە غەزەتەیشا ناویان دەرج ئەکەین. ژیان"

پێ ئەچێ هەمو ئەم رجا و تکا و هەڕەشەیە کەڵکی نەبوبێ، لەبەر ئەوە یەکێ لە فەرمانبەرەکانی چاپخانەیان ناردوە بۆ کۆکردنەوەی. لە ژ 184 دا نوسیوێتی:

"تکایەکی تایبەتی

"هەمو ئەیزانین لە موحیتی کوردستانا هەر ئەم غەزەتە کوردیە هەیە و، ئەمەیش چونکی مشتەریەکانی معاوەنەتی ناکەن و حەقەکەی لە میعادی خۆیدا تەسلیم ناکەن نەک قابیل نیە ئینتیزامێکی پێ بدرێ بەڵکو ئەگەر هەر وا بمێنێتەوە نازی. سالانەی غەزەتەکە ئەوەندە نیە کە ئەهمیەتی بێ، حەقی چوار ساڵی موقابیل

حەقی ساڵێکی غەزەتەیەکی ترە. لە سەر هەمو حەمیەتمەندێک و وەتەنپەروەرێک پێویستە بە جدی معاوەنـەتی بکات و بیژێنێ.

"ئینجا بۆ ئەوەی غەزەتەکەمان بژی و بتوانین ئینتیزامێکی پێ بـدەین رجـا لـە مشـتەریەکانی خـاریج و داخـل ئەکـەین وە بیلخاسـە لـە قیسـمی مـەئمورین و ئەوانـەی کـە هێشـتا حـەقی چـوار سـاڵیان لا مـاوە و مەبلەغێکی زۆر قەرزدارن، ئیتر مەیدانی نوسین و بەعزێ معامەلە نـەدەن و، بـە ئـەوەل واسـیتەدا بـە نـاوی سندوقی بەلەدیەی سلێمانیەوە چەند قەرزدارن بۆمان بنێرن و رجاکەمان تەرویج بفەرمون.

"زاتەن لە موەزەفینی مەتبەعـە شـێخ تـەیب ئەفەنـدی بـۆ کۆکردنـەوەی بـەدەلاتی غەزەتەکـە نێـررا بـۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بـە تـەواوی تەسلیم بکەن."

عەلی عیرفان لە ژ 82 ی 20 ی 9 ی 1927 دا، بە ناونیشانی (تەشەکورات و رجا) نوسیوێتی:

"..... لـە 1 ی ئـەم مانگـەوە هەفتـەی دو کـەڕەت: دوشـەموان دەفعەیـەک و پێنجشـەموان دەفعەیـەک، غەزەتەکەمان ئینتیشار ئـەکات. وە تـەبیعی لەمـەودوا مەتبەعەکـەمان مەسـرەفێکی فەوقـەلعادە زیـاتر بـە نـاوی خزمەتی میلەت و وەتەنەوە ئیختیار ئەکات، لەبەر ئەوە رجا ئەکەین لە مشتەریەکانمان کە معاوەنەتمان بفەرمون و، لە وەقت و میعادی خۆیدا بەدەلی ئابونەی غەزەتەکە بە ناوی بەلەدیەوە بۆمان رەوانە بفەرمون..."

لە ژ 97 دا ئەم (تکا) یەی بڵاو کردۆتەوە:

"لە موەزەفینی دائیرەی مەتبەعە تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونەی ژیان نێررا بۆ لیـوای کـەرکوک، هـەولێر، قـەزای چەمچـەماڵ. تکـا لـە مشـتەریەکانمان ئەکـەین بەدەلاتەکـەی بـە تـەواوی تەسـلیم و معاوەنەتی لازمەی لە حەق ئیجرا بفەرمون."

لە ژ 184 دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"... لە موەزەفینی مەتبەعە شێخ تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی غەزەتەکە نێررا بـۆ کـەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفـەرمون و بەدەلاتەکـەی بـە تـەواوی تەسـلیم بکەن."

لە ژ 220 یش دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"تکایەکی تایبەتی

"ئیدارەی غەزەتەکەمان، بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونە، ئەوی لە خزمەت ئەو زەواتە کیرامانەیە کە لـە بەغدادن، جەنابی شاکیر موجریم ئەفەندی کردوە بە وەکیل، دەفتەرێکی موسەدەقی بۆ نـاردوە، ئیسـتیرحام لـە مشتەریەکانی بەغدادمان ئەکەین ئەو میقدارە پارەیەی کە لە خزمەتیانایە و کە لای شاکیر ئەفەندی مەعلومە بـە تەواوی تەسلیمی بفەرمون.

"ئومێدی قەویمان بە کرێـارە موحتەرەمـەکانمان هەیـە کـە بـۆ یاریـەدانی غەزەتەکـەمان هـەمو نەوعـە معاوەنەتێک درێغ نەفەرمون و تیکراری ئیستیرحام ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بفەرمون. ژیان"

پیرەمێرد، شێخی رۆژنامەوانەکانی کورد، لە (**ژیان**، ژ 458 ی، 12 ی تشرینی یەکـەمی 1935) دا لـە ژێر سەردێڕی: (ژیان و ئاخر قسەی) دا بە توڕییەوە نوسیوێتی:

"ژیان، ئەمە ساڵێک و دو مانگ لە ساڵ تێپەڕی کە بۆ ئابونەکانمان دەچـێ. هەنـدێ پارەیـان نـەنارد. چەند زەواتی کیرامان هەیە کە میللەتپەروەرن و، دارا و، بووەن، رۆژی وا هەیە چارەک دیناریٚ بە هەوا خەرج ئەکەن بە ساڵێ چارەک دیناریٚ بۆ رۆژنامەکەی خۆیان نانێرن، کـە کوردسـتان هـەمو چرایـەکی کوژاوەتـەوە

تەنها ژیانی رەنگێکی میللەتەکەی خۆی دەنوێنیٚ و، تا ئێستا بۆ هەمو تەنگانەیەک لە پێشەوە بوە و لە هیچ نەترساوە و نایشترسیٚ. خوا یاربیٚ، لە هیچ لایەکیشەوە هیچی بۆ نەییٚ هەر دەژی. خۆی پیرە بەڵام رۆحی نەوجەوانانی لە پشتە، ئەو نەوجەوانانەی کە بۆ پارێزگاری میللەتەکەیان لە مەیدان نەعرەیان کێشا و ژیانی پیریان هێنایە جۆش.

"ژیان هەندیٚ پارچەی وەک رۆحی مەولەوی و، پەندی پێشینان و، دوازدە سوارەی مەریوان و، مەم و زینی تیایە، کە کۆلیکسیۆنەکەی بە دینارێکە، چ جای ئەمە سالّی صەد و پەنجا فلسمان بە پولی پۆستەی داوە.

"ئەوانەی کە بۆمان ناردون بە پیاومان ناسیون، ئێستا ئەگەر پارەی ئابونە نەنێرن، چونکو عەکسی ئەمەلن، ئیتر رۆژنامەیان بۆ نانێرین و، لە مەودوا هەرکەسێکیش پێشین پارە نەنێریٚ رۆژنامەی بۆ ناچیٚ.

"تا هەفتەی ئایندە هەرچی پارەی ئابونەی نەداوە لە ژێر ناوی سەرچەوتی‌دا ناوی ئیعلان ئەکەین. ئیتر کەیف و خەتای خۆتانە!"

هەر پیرەمێرد لە (ژین، ژ 562، 13ی نیسانی 1939) دا لە ژێر سەرناوی: (گلەییەکمان لە زاتێکی بزورگ) دا نوسیوێتی:

"جەنابی جەمیل ئاغای سەرداری عەشرەتی هەمو گەردی 3 سالّ لەمەوپێش لە خدمەت ئەحمەد بەگی موتەصەڕیفی هەولێردا خۆی و 3 ڕەئیسی ئابونەی ژیان بون. 2 سالّ بە پۆستەدا بە واسیتەی وەستا ئەمینی بەربەرەوە لە هەولێر غەزەتەمان تەقدیم کردن، قدومی غەزەتەیشی بۆ بەخێر گەڕا، ئەو هەمو دەوڵەتە معاشی مەبعوسی یشی چوە سەر، ئێمە لە بیر چوینەوە، وامان زانی چونکە بە هەمو کوردەواری تەنها چاوێکمان هەیە کوێری ناکەن!"

لە سەر هەمان بابەت لە (ژین، ژ 565، 11 ی مایسی 1939) دا نوسیوێتی:

"جاری بەرو نوسی بومان کە جەنابی جەمیل ئاغای گەردی و 3 ئاغای تریان ئابونەی 2 سالّی ژیانیان لە لایە بۆیان نەناردوین، هیچ دەنگێکیان نەبو، وا دوبارەمان کردەوە ئەگەر ئەمجارەیش جواب نەبیٚ بە رادیۆ داوایان لیٚ دەکەین."

دیسان لە (ژین، 571، 22 ی حوزەیرانی 1939)دا نوسیوێتی:

"یەکدوجار لە غەزەتەدا بە گوێی جەمیل ئاغای گەردیمانا هەڵدا کە پارەی ئابونەی ژیانمان بۆ بنێریٚ نەی بیست ناچار ماین لە مەحکەمەدا ئیقامەی دەعوامان کرد. رۆژی 22 ی 7 ی 939 میعادی محاکەمەیە ئەو رۆژە هەرکەسیٚ لە هەولێرەوە بۆ سەیری محاکەمە بێت ئیدارەی ژین مەسرەفی ئەکێشیٚ."

دیسان لە (ژین، ژ 581، 21 ی ئەیلولی 1939) دا نوسیوێتی:

"سپاسی ئاشکارا

"ئێمە لە هەمو شیمالی کوردستان دا لە سەر قەڵای هەولێر چرایەکی عیلم و سەماحەتمان هەیە ناوی گچکەیە خۆی زۆر گەورە و مەزنە، مەولەوی یش مەعدومە، ئیستایش مەوجودە.

"ئەم زاتە کە ئەمڕۆ ئەمسالی نەماوە و یەگانە شەخسە ئەمجارە بەیانی خۆشنودی دەربارەی غەزەتەکەمان فەرموە، ئەمە بۆ ژین سەرمایەی ژینە، وە بە ڕاستی یش ژین خۆی دەیەویٚ بۆ خدمەت ئەو بچیٚ چونکو تیٚی دەگا، خاوەندی ژین سالّی سیٚ رۆژ بە تایبەتی ئەچیٚ بۆ خدمەت سەید ئەحمەدی خانەقا تەنها بۆ ئەوەی کە تیٚی دەگا، ڕەند و قەلەندەر لە کێوی عەرەفات یەکتریان ناسیوەتەوە، ئێمە بیٚ مەعنای ئەڵێین نەکا جابیٚ سەید نوکتەیەکی پیرێژنی تیٚ خا.

"بڵێین چی شیمال ئەم نەوعە زەواتەی تیایە، لەو لایشەوە جەنابی جەمیل ئاغای گەردی بۆ بەدەلی ئابونە خستینیە محاکەمەوە ناچار ماین حوکمی مەحکەمەمان وەرگرت داومانە بە دائیرەی ئیجرا چونکو

دەرەجەی ئیقتیـداری ئینکـار نـاکرێ. تـەبیعی لـە دائیـرەی ئیجـرا تەڵـەبی حەپسـمان کـردوە و تـەنفیزیش دەکرێ..... (لە بەر دڕانی لاپەڕەکە ناخوێنرێتەوە)"

2. 4. روناکی

حسێن حوزنی موکریانی یش لە (ژ 10 ی، 25 ی نیسانی 1936 ی **روناکی**) دا لە ژێـر سـەرناوی: (پاڕانەوە و تکا و خواهیشت) دا نوسیوێتی:

"لە بەر ئەوە کە ئەم مەجەللە جگە لە دراوی موشتەریکە موحتەرەمەکان چی ڕێگایـەکی دیکـەی نیـە بـۆ خۆ ژیاندن، بە تایبەتی لە بەر موشتەریکە خۆشەویستەکان دەپاڕێینەوە، بۆ ئەمە کە ئەم مەجەللە ئیدارە بکـرێ و نەکەوێ، بەدەلی ئیشتیراکی ساڵانەمان پێ لوتف بفەرمون."

هەروەها لە (ژ 11 ی، 16 ی مایسی 1936 ی روناکی) دا لەوتارێکیدا لە ژێر سەرناوی: (فەیلەسوف مەرحوم جەمیل صدقی زەهاوی) دا نوسیوێتی:

"کتێبە چاپکراوەکانی ئێمە ئەمڕۆکە گەیشتۆتە 22 نوسخە و، چاردە جلد کتێبی گـەورەم نوسـراون و، حازرن و چاپ نەکراون، هەروا ماون. وە لە ئیحتیرام و نان، ڕۆژی صەد پایە سەرەوژێرم نەک بەرەوژور. کـە داوای حەقی نوسخەیەکی کتێب لە گەورەیەکی کورد بکرێ وەدەزانـێ سـواڵ (دەرۆزە) ی لـێ دەکـرێ، کـە لـە گەلێک جێگایان ڕوی داوە. لە هەرە گەورەکانی کورد، لە عاصیمەیە داوای بەدەلی ئابونـەی سـاڵێکی مەجەلـەی روناکی، کە 750 فلسە، لێ کرا بو، فەرمو بویان بـە مەرقـەدی بـاوکم فلوسـێکم نیـە بـەڵام مانـگ بـە مانـگ مومکینە بیدەم، ئەگەرچی 50 – 60 دینار جیرە وەردەگرێ."

2. 5. گەلاوێژ

گەلاوێژ کە لە سەردەمی خۆیدا خوێنـدەوارێکی زۆری هـەبوە و، ڕۆشـنبیرانی کـورد بـە تـەنگ مـان و دەرچونی بەردەوام و ڕێکوپێکی گۆڤارەکەوە بون. لـە سـاڵی یەکەمیـەوە تـا داخرانـی لـە سـاڵی دەهـەمیدا، بەردەوام هەمان کێشەی هەبوە.

لە ژ 5 و 6 ی مایس و نیسانی 1940 دا کە هێشتا لە ساڵی یەکەمی تەمەنیدا بو نوسیوێتی:

"تکا: هەتا ئیستە بەشی زۆری خوێندەواران پارەی ساڵانەی گەلاوێژیان نەناردوە لامان وایـە ئەمـە لـە بەر ئەوەیە کە نازانن بۆ کوێ و بۆ کێی بنێرن بۆیە تکایان لێ ئەکەین کە ساڵانەی گەلاوێژ بەم ناونیشانەیە و بە پۆستەدا بینێرن:

بغداد: فندق وادی السلام

ابراهیم احمد محامی

ئیتر هیوامان هەیە گەلاوێژ فەرامۆش نەکەن. گەلاوێژ"

دیسان لە ژ 7 ی حوزەیرانی 1940 دا نوسیوێتی:

"تکا: تکا لەو خوێندەوارانە ئەکەین کە هێشتا پارەی ئابونەیان نـەداوە بـە حەواڵـە بـەو ناونیشـانەی خوارەوە بۆمانی بنێرن:

بغداد: فندق وادی السلام ابراهیم احمد"

لە ژ 8 ی تەموزی 1940 دا دیسان نوسیوێتی:

"تکا لە خوێندەوارە خۆشەویستەکانمان: لە کاتێکدا کە ئومێـد ئـەکرا گـەلاوێژ بـە تاقانـە نەمێنێتـەوە کەچی داخەکەم ئیستا خواخوای ئەوەمانە بتوانین خۆیمان پێ بە خێو بکرێ، ژمارەی ئەم گۆڤارە هەتا ئیسـتا

گەیشتۆتە 9 هێشتا زۆری وا هەیە گەلاوێژ سفتاحی لە دەستی نەکردوە. ئینجا لە بەر ئەوەی ناتەواوی گەلاوێژ، کە لە دەمێکەوە ئاواتەخوازی هەڵاتنی بوین، ناتەواوی کوردزبان پیشان ئەدا، هیوامان هەیە بۆ یاریدەدانی هەرکەسێ بە پێی توانای هەوڵ بدا تاکو گەلاوێژ هەمیشە گەش و روخۆش بێ"

لە سەر وتاری ژ 11 و 12 دا کە پێکەوە لە بەرگێک دا دەرچون نوسیوێتی:

"گەلێ تکامان لەو خوێندەوارانە کرد کە تا ئیستە پارەی گەلاوێژیان نەداوە بینێرن. داخمان ناچێ هیچیان دیار نەبو. ئیستەش کەوا ساڵی یەکەم ئەبرێتەوە نزیکەی 200 کەس ئابونەیان لا ماوە. ئینجا تکامان لەم خوێندەوارانە ئەوەیە کە لەم مانگەدا ئابونەکەمان بۆ بنێرن و، ئەگەر گەلاوێژیان ناوێت ئاگادارمان بکەن، کەڵەشێریش نەبێ خوا ڕۆژ ئەکاتەوە! ئیتر لە گەلاوێژیش گەشی و لە خوێندەوارانی بە هیمەت یارمەتی."

دوای چەندین ساڵ ئەم گرفتەی گەلاوێژ هەر بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە، بەم هۆیەوە توشی کێشەی کەمدەرامەتی بوە. خەریک بون گۆڤارەکە بوەستێنن. بەم بۆنەیەوە پیرەمێرد لە (ژین، ژ 876 ی، 26 ی حوزەیرانی 1947) دا لە ژێر سەردێڕی: (بەرەو دوا) نوسیوێتی:

"ئۆف عەلائەدین ڕۆڵەی باوانم

"ئاگرت بەردایە ژین و ژیانم

"ئێمە لەم دوایی ڕۆژەمانا هیوایەکی تازەمان بۆ پەیدا بو کە میللەتەکەمان بە خۆیانا هاتون و کەوتونە سەودایەکی خۆ بە خەڵک ناسین و، نیازیانە بکەونە ریزی میللەتە خواپێداوەکان و، ئەم هیوایەیش زۆرتر بەوە پەیدا بو کە لە پایتەخت دا گۆڤارێکی کوردی چاک و پاک و روناکمان هەیە وەک گەلاوێژ بە هەمو لایەک دا شەوق و پرشنگی ئەروا و هەست و زانستی کوردان لەو تریفەی نوری ئاسمانی دا دەردەخا. چەند خۆش بو لە ئێران و توران و لوبنان و کۆنە شاری فیرعەونەکانا دەنگی دابوەوە. بارەها ژیان و ژینم لە دەور ئەگێڕا و بە نەغمەیەکی دڵشادیەوە ئەمنوسی: (گەلاوێژ خوشکە باڵا بەرزەکەی ژین) و، ساڵەوساڵ بالۆرەیەکی پیرۆزانەم بۆ ئەگوت. کەچی لە کەچی بەختی ئێمە و کەچرەوی گەردون ئەو پەریە نازدارەمان کەوتۆتە گیانەڵا. ئەمەیش دیارە لە بەر ئەوەیە کە پارەی ئابونەی بۆ نانێرن.

"مادام گەییە ئێسکم با پەردە لە روی پەچەپۆشەکان هەڵماڵم. هەر لەم شاری خۆمانەدا زۆری وا هەیە کە نازانێ بە رێکوپێکی عەرەبی بخوێنێتەوە ئابونەی یەکدو غەزەتەی عەرەبی پێشەکی ئەنێرێ غەزەتەی بۆ دێت. هی وایشمان هەیە رەهبەری ئەکا غەزەتەیەک بە تەواوی ئەژێنێ. لە شارەکەی خۆمانا چەند دەستەیەک و کۆڕی پۆکەری مەکشوف ئەبینم هەمو خۆیان بە ئەدیب و شاعیر و مەلیک ئەل شوعەرا و مەنسوبی مەعاریف ئەزانن شەوی وا هەیە پارەی ئابونەی دە ساڵی گەلاوێژی تیا ئەبرێتەوە کە بە ڕۆژ باسی پارەی ئابونەی گەلاوێژی لە لا بکەی وەک شەمشەمە کوێرە چاو ئەقوچێنن. کە ئێش یەتە مەیدانی میللیەتپەرەوەری بە باڵ ئەفرن، لاوە قور بە سەرەکانیش بەم چەکە و کەوانەوە کەوتنە سەودای قەومیەتەوە، دیارە گەنجێک کە هێشتا نەکەوتۆتە دەست و مەقامی خۆی و پارەی نیە، دڵ بە پارەدارەکان ئەبەستێ. تو خوا میللەتێک کە دەربارەی سەقافە و چرای ڕێی بەختیاری خۆی وا بجوڵێتەوە چ حەقێکی هەیە بە لاوە بڵێت تۆ بۆچ نامناسیت؟ وەڵڵا بە هەمو مەعنایەکەوە کسپە لە دڵمەوە دێت کە ئەم سەجییەی پیاوماقوڵ و پارەدارانە ئەخەمە پێش چاوی دۆست و دوژمن. تفی بەرەو بایە. بەڵام ئەڵێی چی؟ وا نوسیم بۆ ئیدارەخانەی گەلاوێژ دەفتەری ئەو نامەردانەم بۆ بنێرێ و وەکالەتیش وەرئەگرم. هەر بۆ بەدناوی و تەرزیل کردنیان ئیقامەی دەعوا ئەکەم. برایمیش ناکەم بە وەکیل. ئەوقاتێکی لاوە دێنم بە مەسرەفی محاکەمە و (ناوی مەنێ) لێ نانەوە ئەو پارەیەیان لێ ئەسێنم. شەرتە بۆ ژینیش تەنها یەک زات لە بەگزادە بەو دەردە بەرم. خوا لە وەجاخیا نەیەڵێ ع. ح."

گەلاوێژ لە هەندێ ژمارەکانیدا ناوی هەندێ لە قەرزدارەکانی بڵاو کردۆتەوە، بـەڵام ئـەویش بـێ سـود بوە.

لە ژ 1 ی ساڵی 10 ی کانونی دوەمی 1949 دا کە دوا ساڵی تەمەنی بوە (مەسـاریفی ژ 1 ی سـاڵی 10 ی) بڵاو کردۆتەوە مەسرەفی ئەو ژمارەیە 54 دینار بوە، بەڵام دەرامەتی گەلاوێژ لـەو مانگـەدا 39 دینـار بوە، واتە 15 دینار کورتی هێناوە، خۆی بە توانجەوە نوسیوێتی: "جارێ وا لەم سەرەتای ساڵەدا کـورتی بـو بە ئەمەندە".

هۆی ئەم خوێنساردییەی خوێندەواری کورد بەرامبەر ئابونەی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی، زیاتر لـەوەی دەسکورتی دارایی خوێندەوارەکە بێ، ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خوێندنەوەی ڕۆژنامـە و گۆڤـار لـە لای کـورد هێشتا نەبوە بە خو، وەکو لای گەلانی ئەوروپی و، دانیشتوانی هەندێ لە پایتەختەکانی وڵاتانی ناوچەکە، بوە بە خویەکی ڕۆژانە.

جا بۆچی نەبوە بە خو؟ ئەهێنی لێکۆڵینەوەی تایبەتی مەیدانی و ئاکادیمی لە سەر بکرێ.

2. 6. هەتاو

لە ژمارەی ڕۆژی 2 ی 12 ی 1960 ی ڕۆژنامەی ژیندا گیوی موکریانی، خاوەنی ئیمتیازی گۆڤـاری (هەتاو) ی هەولێری، ئەم نامە کراوەیەی بڵاو کردۆتەوە، هەواڵی داخرانی هەتاو بە بەشدارەکانی ئەدا:

"چاپخانەی کوردستان

"ساڵی 1915 دامەزراوە 8 ی 12 ی 1960

"بۆ بەشدارە بەڕێزەکانی گۆڤاری هەتاو!

"دڵسۆزی بەرز و بەڕێز و خۆشەویست!

"ڕۆژتان باش، بە پەرۆشەوە پێتان ڕادەگەیەنم کە گۆڤـاری ڕەنجکێشـی (هـەتاو) چیتـر دەرنـاچێ. وە منیش بە هەویای قەرزەکانی هەتاوەوە زۆر وەڕێر بـاری قـەرزداری و نـەهاتی کـەوتوم و، لـە ئێـوەش بـەدەر کەسێکی ترم نیە کە باری سەرشانم سوک کات، بەڵکو چاوم تەنها لە یارمەتی و پیاوەتی ئێوەیە.

"مەبەستیشم لە یارمەتی ئێوە تەنها ئەوەیە کە ئێوە (چەندەی) قەرزداری هەتاون، کە بۆ ئێـوە ئـەرکێکی وای نیە، بەڵام بۆ من کەلێنێکی گەورە پڕ دەکاتەوە. بەو هۆیەوە ئومێدم وایـە کـە لـە ڕوی دڵسـۆزیەتیەوە بـە زوترین کات بینێرن، چونکو لەمەودوا خەریکی چاپی فەرهەنگی کوردی و عەرەبی و کتێبانی مێژویی وێژەیـی دەبم، دڵنیام خوا یار بێ لەمەودوا زۆر خزمەتی لە هەتاو گرنگترتان پێشکەش دەکەم.

"هەر یارمەتیەکی من بدەن، یارمـەتی چاپخانـەی کوردسـتان دەدەن، ئـەو چاپخانەیـەی کـە 47 سـاڵی ڕەبەقە، بە بێ یارمەتی و بە بێ وەستان، خزمەتی زمان و وێـژە و مێـژوی ئێـوە دەکـات. کەوایـە چاپخانـەی خۆتانە، جا بۆ ئـەوەی کـە چاپخانـەی کوردسـتانیش لـە بـەر قـەرزداری و هـەژاری نەکەوێتـە ژێـر هـەوری نەگبەتیەوە، هانام بۆ ئێوە هێناوە و، چاوەڕێی مرۆڤایەتی و ئاکاری مەردانەتانم.

گیو موکریانی"

3. ڕۆژنامەی (أختر) ی ئەستەموڵی و هەواڵی کورد

3. 1. ڕۆژنامەوانی بە فارسی لە تورکیا

لە 1729 دا لە تورکیا چاپ دامەزراوە. بەم دەزگایە چەندین کتێبی فارسی چاپ کراوە.

ساڵی 1831 ز/ 1247 ک (**تقویم وقایع**)، یەکەمین ڕۆژنامەی تورکی ڕەسمی دەرچو.

دەرچونی یەکەمین ڕۆژنامەی تورکی نزیکەی 60 ساڵ دوای نوسینی ستونە فارسییەکانی ڕۆژنامەکانی کەلکەتە و 9 ساڵ دوای ڕۆژنامەی (**مرات الاخبار**) ی فارسی و، 6 ساڵ پێش (**کاغذ اخباری**) میرزا ساڵحی شیرازی، یەکەمین ڕۆژنامەی فارسی لە ئێران، بڵاو بۆتەوە.

هونەری چاپ و ڕۆژنامەوانی لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا لە چاو ئێران دا زوتر داهاتوە و، ئەگەرچی لە ژێر چاودێری حکومەت دا سانسۆری بە هێزی لە سەر بوە، بەڵام پێشکەوتو تر بوە. بۆ ئەوەی وێنەیەکی بەراوردکارانەی ڕۆژنامەوانی ئەو سەردەمەی ناو دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی قاجاری ئێرانی بهێنینە بەرچاو، چاک وایە ئەم هەواڵەی أختر وەکو خۆی بنوسینەوە.

ژ 7 ی ساڵی سێیەمی 24 ی شوباتی 1877 (10 صفر 1294) ی أختر نوسیوێتی:

"ئەو ڕۆژنامە و گازێتانەی لە ئیسلامپول و بیک ئۆغلی چاپ ئەکرێن جگە لەوانەی داخراون بە تەرتیبی حروفی هیجا ئەنوسرێن:

ناوی ڕۆژنامە تورکییەکان	**ڕۆژانی چاپ**
اتحاد	هەمو ڕۆژێ جگە لە هەینی
استقبال	وەکو ئەو
بصیرت	وەکو ئەو
تقویم وقایع	ڕەسمییە دو جار چاپ ئەکرێ
جریدە حوادث	هەمو ڕۆژ جگە لە یەکشەمە
چایلاق	گاڵتەجاڕییە و حەفتەی دو ڕۆژ
جریدە عسکریە	دوشەمە و سێشەمە

﴾ شماره ﴿ ١ ﴾ سال بیست ویکم ﴿ ١

(مطبعه واداره خانهٔ اختر)

اسلامبول خان والده‌ دردائرهٔ مخصوصه است کارهای متعلق باداره باقا محمد طاهر راجع است

اسامی وکلای کرام درممالك دور ونزدیك کاهی درصفحهٔ آخرین نکاشته میشود

سه‌شنبه ٦ محرم ١٣١٦

٢٨ حزیران‌ماه روسی سنه ١٣٠٩

١٠ ژوئیه ماه‌فرنکی‌سنه ٨٩٤

١٢٩٢

L'AKHTER

(نمرهٔ بدلات سالیانه)

درسعادت ٤ مجیدی سیم

دیکرممالك‌محروسهٔ‌عثمانیه ٥ مجیدی

ممالك‌محروسهٔ‌ایران ٢٥ قران

ممالك‌هندوستان‌وبنادر ١٢ روپی

ممالك روس وقفقاز ١٠ منات

ممالك اروپ ٢٥ فرانك

یك نسخه ٦٠ پاره‌است

اجرت پوست همه جابعهدهٔ اداره‌است.

منشی‌اول‌حاجی‌میرزامهدی‌تبریزیست

(دراین روزنامه از هرکونه وقایع واخبار وسیاسیات وپولیتیك‌وعلوادب ودیکرمنافع عمومیه کفته‌میشود.هفتهٔ یکبارطبع)
(میکرددواوراق ونوشتهای سود مندرا بامتنان می‌پذیریم ، درنوشتن کاغذهایی‌که‌ازخارج‌میرسدادارهٔ‌مختار است. کاغذی راکه)
(نوشته نمی شود صاحبش حق استرداد آنرا ندارد کاغذ هاییکه پول پوست ندارد کرفته نمی شود .)

(فهرست مندرجات)

عرض مخصوص — سیاسیه — خبرهای‌تلکرافی — توجیهات — نشان — ... — تبریك سال جدید — عودت ... — ... — ... — جوانمردی — [illegible] — چین وژاپون — ... — ... — تلفون — ... — پل — مکتوب‌ازبادکوبه — ... — بقیه ازترجمهٔ مقالهٔ ... — اعلان — (صرافیه) .

﴾ عرض مخصوص ﴿

سپاس خدای را که ماراتوفیق کرامت فرمود بدین سال بیست ویکم انتشار اجرای روزنامه‌که خادم حقیقی اسلامیت‌وانسانیت است .

بزرکان ملت‌را پوشیده نیست‌که ازآغاز تأسیس این‌نامه ازمقصود اصلی‌که خدمت بعالم اسلامیت وانسانیت‌است‌بقدرقوه انحراف نورزیده‌ایم‌وپیشرفت آن‌مقصود مقدس‌رابرهمه چیزی مقدم‌داشته باوجود صدمات متوالیه بقدریکه مقدور بوده بحصول آن مقصود همت کماشته ایم . واین بارکران‌را درظرف

این‌مدت طولانی بتنهایی بدوش کشیده چون سایر روزنامها ازهیچ طرفی وظیفه ومعونتی نداشته‌ایم مکر معدودی ازبزرکان ملت‌که کاهی باقتضای قدر شناسی وبلندی همت مبالغی اعانت فرموده اداره‌را مرهون منت خود داشته‌اندکه تاحیات داریم انسانیت ایشانرا فراموش نکرده زبان ازثنایشان کوتاه نخواهیم‌داشت. ازهموطنان محترم‌که درممالك محروسهٔ عثمانی وخطهٔ وسیع هندوستان ومملکت قفقاز اقامت‌وتجارت دارند وازمشترکین روزنامه هستندنیز نهایت تشکرراداریم زیراکه این‌جوانمردان باقتضای بصیرتی‌که دروضع خارجه‌دارند بیش‌ازدیکران‌ازمراتب منافع روزنامه آکاهی‌حاصل نموده‌وجه‌روزنامه‌راماننداسایرملل‌پیشکی میپردازندکه‌درحقیقت‌پیشرفت‌اموراداره‌ازاین رهکذر است.بالعکس‌ازمشترکین‌محترم‌ممالك‌محروسهٔ‌ایران‌دربعض نقاط‌اداره‌یکساله‌بلکه‌هجده‌ماهه‌طلبکاراست‌وسبب‌عمدهٔ این‌معنی نیزمسامحهٔ وکلای محترم‌است وکرنه مشترکین کرامی باورنداریم‌که درادای این‌مبلغ جزئی تااین‌پایه ایستادکی نمایند . زیراکه میدانند بسبب تنزل

جریده طبیه عسكریه	حەفتەی یەک جار
حقیقت	هەمو رۆژێ جگە لە هەینی و یەكشەمە
خیال	گاڵتەجاڕیە حەفتەی 3 جار
صداقت	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە
صباح	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە
لطیفه	گاڵتەجاڕیە و حەفتەی 2 رۆژ
مدنیت	وێنەدارە بە جۆرێكی دیاری نەكراو چاپ ئەكرێ
مساوات	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە
وقت	هەمو رۆژێ چاپ ئەكرێ

رۆژنامەی فارسی و عەرەبی:

اخبار دارالخلافه	رۆژانی چوارشەمە
اختر	رۆژانی شەمە و چوارشەمە
الجوائب	عەرەبیە رۆژانی چوارشەمە چاپ ئەكرێ

گازێتەكانی كە بە زمانی فەرەنسیە:

ناو	رۆژانی چاپ
استانبول	هەمو رۆژ جگە لە یەكشەمە
اوربان فینانسیه	هەفتەی 1 جار
پتی ژورنال دەقستنتینوپول	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە
ژۆرنال دە زمستیوتر	هەفتەی 1 جار
سیما فور دە قستنتینوپول	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە
فار دو بۆسفۆر	وەكو ئەو
فوریە دوران	وەكو ئەو
لاتركی	وەكو ئەو
لوانت هرالد	وەكو ئەو

رۆژنامە بە زمانی رۆمی

اسیا صغرا	هەمو رۆژ
انا تولیقوس استیر	هەفتەی 2 جار
ویزانتیس	وەكو ئەو
تراكی	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە
فلوقس	هەفتەی 1 جار
مومومس	هەفتەی 2 جار
نیولوغوص	هەمو رۆژێ جگە لە یەكشەمە

ڕۆژنامە بە زمانی ئەرمەنی:

اوودابر	ڕۆژانی شەمە
پونج	شەمە و چوارشەمە
لویس	وەکو رسالە مانگی جارێ
ماسیس	سێشەمە و پێنجشەمە و شەمە
مامول	چوارشەمە و شەمە
منظومة افکار	هەمو ڕۆژ جگە لە هەینی و یەکشەمە

ڕۆژنامە بە زمانی بولغار:

استوچنو ورورمە	هەفتەی 1 جار
ناپرەداق	وەکو ئەو

ڕۆژنامە بە زمانی یەهودی

تسامسیو	هەمو ڕۆژێ جگە لە هەینی و شەمە
ژورنال ناسیونال	هەمو ڕۆژێ جگە لە هەینی و یەکشەمە

"لە ولایاتی مەمالیکی پارێزراوی عوسمانیەدا، لە هەر یەکێکیان دا یەکێ و، لە هەندێ شوێن چەندین ڕۆژنامە چاپ ئەکرێ، کە ژمارەیان نزیکەی 30 گازێتی ڕۆژانە و هەفتانە ئەبێ. وە لە 31 جێ لە ولایاتی باسکراو ساڵنامەی جیا چاپ و بڵاو ئەکرێتەوە.

"لە ئیسلامبول و لای بیک ئۆغلی جگە لە چاپخانەی دەوڵەتی 62 باسمەخانە و چاپخانە هەیە کە هەمیشە لە کاردان."

ساڵی 1846 سوڵتانی عوسمانی چەند بڕیارێکی دەرکرد، سنوری ئازادیی ڕۆژنامەوانی تەسک کردەوە. ساڵی 1867 (عالی قرارنامە) دەرچو. ئەم قەرارنامەیە بە ناو بۆ ریفۆرم دەرچو، بەڵام بڕیارە توندەکانی پێشوی خاوتر و کۆتوپێوەندەکانی ئازادیی ڕۆژنامەوانی شلتر نەکردەوە. سەرەڕای ئەمەیش ساڵی 1876 دەزگایەکی تایبەتی بە ناوی (ئیدارەی مەتبوعات) هوە بۆ سانسۆری ڕۆژنامەکان دانرا. زۆر جار ڕۆژنامەکان دائەخران و ڕۆژنامەوانەکان توشی سزادان ئەبون.

ئەو کۆتوپێوەندانەی ئازادیی ڕۆژنامەوانییان سنوردار ئەکرد تا ئینقیلابی عوسمانی (1908) مایەوە.

بۆ ئەوەی بەراوردکاریەکە ڕونتر بێ ئەمە گەشتێکە بە مێژوی ڕۆژنامەوانیی ئێرانیی ئەو سەردەمەدا:

1836 (1252 ک) دەرچونی (طلیعە کاغذ اخبار)

1837 (1253 ک) دەرچونی کاغذ اخبار

1848 (1265 ک) دەرچونی زاهریرا دی باهرا (تیشکی ڕۆشنایی). ئەم ڕۆژنامەیە مژدەدەرانی مەسیحی بە زمانی سریانی لە ورمێ دەریان کردوە.

1850 (1267 ک) دەرچونی وقایع اتفاقیە

1858 (1275 ک) دەرچونی روزنامەی ملتی مملکت محروسە انربایجان (اخبار دار السلطنە انربایجان)

1860 (1277 ک)	دەرچونی روزنامەی دولت علیه ایران
1863 (1280 ک)	دەرچونی روزنامه علمیه دولت علیه ایران
1866 (1283 ک)	دەرچونی روزنامە دولتی، روزنامەی علمیە دولت علیە ایران، روزنامە ملت سنیه ایران (روزنامه ملتی)، روزنامه حکیم الممالک
1867 (1284 ک)	دەرچونی روزنامەی اردوی همایون
1870 (1287 ک)	دەرچونی روزنامەی وقایع عدلیه
1871 (1288 ک)	دەرچونی روزنامه ایران و روزنامه مرات السفر
1872 (1289 ک)	خولی دوەمی روزنامەی ملتی محروسه انربایجان دەرچونی روزنامه (المنطبعه فی الفارس)
1873 (1290 ک)	دەرچونی لاپاتری (نیشتمان) دوای ژمارەی یەکەمی داخراوە. دەرچونی روزنامه نظامی علمیه و ادبیه، روزنامه علمی
1878 (1296 ک)	دەرچونی پەخشەی مریخ، فرهنگ و تبریز
1879 (1297 ک)	دەرچونی جریده تجارت بڕوانە: (سید فرید قاسمی، تاریخ روزنامەنگاری ایران، جلد دوم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران 1379، ص 611 - 613)

لێرەدا پێویستە چەند سەرنجێ تۆمار بکرێ:

یەکەم، ئەم ڕۆژنامانە هەمویان حکومەتی بون. لە لایەن کاربەدەستانی قاجارەوە دەرکراون. زۆریان تەمەنیان کورت بوە. پاش چەند ژمارەیەک یان پاش چەند ساڵێک داخراون.

دوەم، ڕۆژنامەکانی وقایع اتفاقیە، روزنامە دولت علیە، ایران، بە درێژایی دەیان ساڵ بە دوای یەک دا دەرچون بۆ تۆمارکردنی فەرمانی رەسمی و هەواڵ و ڕوداوەکانی دەرباری ناسرەدین شا.

سێیەم، ئەگەرچی ئەم ڕۆژنامانە هەمویان کاربەدەستانی دەرباری قاجار دەری کردون و حکومەتی بون و هیچ ڕۆژنامەیەکی ئەهلی لەو ماوەیەدا ڕیگای دەرچونی نەدراوە، لە گەڵ ئەوەیشدا ناسرەدین شا بۆ ئەوەی بە تەواوی ڕێ لە ئازادی بیر و ڕۆژنامەوانی ببڕێ ساڵی 1287 فەرمانی (سانسۆری مەتبوعات) و ساڵی 1296 (قانونی جەزا) ی دەرکرد.

چوارەم، ڕۆژنامەکانی ئێران لە روی هونەری ڕۆژنامەگەریەوە لە چاو ڕۆژنامەکانی وڵاتی عوسمانیدا دواکەوتو بون. ژمارەیەکی زۆر کەمیان نەبێ کە بە پیتی قورقوشم چاپ کراون ئەوانی تر هەمویان بە دەسخەت نوسراون و بە چاپی سەنگی چاپ کراون.

3. 2. دەربارەی ڕۆژنامەی أختر

3. 2. 1. دەرچونی

ژ 1 ی ساڵی یەکەمی لە پینجشەمە 13 ی کانونی دوەم (ژانویە) ی 1875 (16 ی زیلحیجەی 1292) لە ئەستەموڵ چاپ و بڵاو کراوەتەوە و،

دوایین ژمارەی ژ 10 ی ساڵی 23 هەمە لە 8 ی ئەیلول (سەپتەمبەر) ی 1896 (30 ی رەبیعولئەوەلی 1314) دەرچوە.

لە سەرەتادا حەفتەی 5 جار و، لە ساڵی دوەمیەوە حەفتەی 2 جار رۆژانی دوشـەمە و چوارشـەمە و لـە ساڵانی دوایی‌دا حەفتەی 1 جار بڵاو بۆتەوە.

لە مـاوەی دەرچـونی‌دا چەنـد جـارێ بـە هانـدانی کاربەدەسـتانی ئێرانـی و چەنـد جـارێ لـە لایـەن کاربەدەستانی عوسمانیەوە داخراوە.

مودیر (بەرێوەبەر و خاوەنی) اختر محەمەد تاهیر قەراچە داغی تـەبرێزی (؟ - ئەسـتەموڵ 1325 ک) بوە کە بازرگان و خاوەن چاپخانە بوە و، مونشیی ئـەوەل (سەرنوسـەر) ی رۆژنامەکـە یـش میـرزا مەهـدی خانی تەبرێزی (تەبرێز 1255 – ئەستەموڵ 1325 ک) بوە. میرزا مەهدی هەر بەم بۆنەیەوە بە أختـر نـاو نراوە. بڵاوکەرەوەی رۆژنامەی (حکمت) ی قاهیرەیی یش ناوی میرزا مەهـدی خـان بـوە. ئەگـەرچی هاونـاو بون، بەڵام دو کەسی جیاوازن.

3. 2. 2. بڵاوبونەوەی

اختر وەکـو خـۆی نوسـیوێتی لـە چەنـدین شـاری عوسـمانی و ئێرانـی و هینـدی و قافقاسـی دا بـۆ بڵاوکردنەوەی رۆژنامەکـە و وەرگرتنـی ئابونـە باوەرپێکراویـان هـەبوە. جگـە لـە ئەسـتەموڵ، لـە ئـەرزرۆم، دیاربەکر، موسڵ، بەغداد، نەجەف، تاران، تەبرێز، ورمێ، سنە، کرماشان... باوەرپێکراویان هـەبوە. بـەم پێیـە گەیشتۆتە دەس زۆر لە خوێندەوارانی ئەو زەمانە لەوانە خوێندەواری کورد. وەفایی موکریانی، هاودەمی شـێخ عوبەیدوڵای شەمزینی، لە قەسیدە نەورۆزیە درێژەکەی‌دا کە بەم بەیتە دەس پێ ئەکا:

نەسیمی بادی نەورۆزی شەمیمی عەبهەری هێنا
بەریدی عاشقان دیسان پەیامی دولبەری هێنا
بەم جۆرە باسی رۆژنامەی أختر ئەکا:
حیکایاتی غەریبەی پێیە بولبول جوملە خۆکردی
دەڵێ چاپاری ئێران رۆژنامەی أختری هێنا

اختر لە هەمو ژمارەکانی‌دا لە لاپەڕەی یەکەمی‌دا لە ژێر سەردێڕی (سیاسی) دا سەروتاری نوسـیوە. بـە زۆری تەرخانی کردوە بۆ لێکۆڵینەوەی روداوێکی سیاسی دنیا.

اختر بایـەخێکی زۆری بـە بڵاوکردنـەوەی هـەواڵ داوە. ئەشـێ بـوترێ رۆژنامەیـەکی خەبـەری بـوە. سەرەڕای ئەوەی چەردەیەکی باشی هەواڵی دەوڵەتی عوسمانی نوسیوە، لە زۆری ژمارەکانی‌دا هەواڵی سیاسـی لە رۆژنامە بە ناوبانگەکانی ئەوسـای ئینگلسـتان، فەرانسـا، روسـیا، ئـەڵمانیا و نەمسـاوە تەرجومـە کـردوە. هـەروەها لـە رۆژنامـە تـورکی و عەرەبیـەکانی وڵاتـانی عوسـمانی و لـە رۆژنامـە فارسـیەکانی ئێـران و هیندستانەوە دەنگوباسی وەرگرتوە.

3. 2. 3. داخرانی

لە 8 ی سەپتەمبەری 1896 (30 ی رەبیعولئەوەلی 1314) بە فەرمانی حکومەتی عوسمانی داخراوە.

(ئیـدارەی مـەتبوعات) ی عوسـمانی چەنـد جـارێ اختـری داخسـتوە. لـە بـەیانێکدا کـە بـە بۆنـەی داخستنیەوە دەری کردوە نوسیوێتی:

"دەربارەی هەندێ روداو و هـەواڵی نـاوخۆ کـە بڵاوکردنـەوەیان بەنـدە بـە پەسـند کردنـی ئیـدارەی قەشەنگی مەتبوعات و بە بێ پەسندکردن و راستبینینی ئەو ئیدارەیە رۆژنامەکان نابێ شتێ بنوسن..."

3. 3. دەوری اختر لە خەملاندنی هۆشی سیاسی ئێرانیدا

رۆژنامەی اختر لە ماوەی دەرچونیدا دەورێکی گرنگی دیوە لە رۆشنکردنەوەی بیری سیاسی، کۆمەلایەتی، فەرهەنگی و، بیری قانونی و دەستوری و ئازادیخوازی خوێندەوارانی ئێرانیدا.

أختر مەتنی تەواوی قانونی ئەساسی عوسمانی بە فارسی بلاو کردۆتەوە. هەوال و گفتوگۆکانی مەجلیسی مەبعوسانی نوسیوە. قانونە گرنگەکانی دەولەتی عوسمانی کردۆتە فارسی و بلاوی کردونەتەوە. ئەمەش هۆشی سیاسی رۆشنبیرانی ئێرانی ئەگەشاندەوە و ئاگاداری ئەکردن لە رەوتی جێگیر بونی پاشایەتی دەستوری و مەرجدار و، ماف و ئازادیەکانی هاوولاتیانی عوسمانی.

أختر هەوالی شەرەکانی عوسمانی و دەولەتانی تر و، مەتنی رێککەوتننامە نابەرامبەرەکانی بلاو کردۆتەوە.

أختر هەوالەکانی ئێرانی نوسیوە. عەیبەکانی پۆلیس و دادگوستەری باس کردوە. دژی دانی ئیمتیاز بون بە بێگانە. دژی زۆرداری و نەزانی و خورافات دواوە. باسی دواکەوتنی باری ئابوری، کۆمەلایەتی، رۆشنبیری کردوە. داوای ئازادی بیری کردوە.

رۆژنامەکانی ئێران لەو سەردەمەدا، کە هەمویان حکومەتی بون، لەم باس و بابەت و روداوانە بێدەنگ بون.

رۆژنامەی (قانون) کە رۆژنامەیەکی ئازادیخوازی بەرهەلستکارانی ئێرانی بوە، میرزا مەلکۆم خان لە لەندەن بلاوی کردۆتەوە، لە هەلسەنگاندنی اختردا نوسیویێتی: "رۆژنامەی اختر لە حەفتا وەزیری ئەعزەم (وەزیری ئەعزەم لەو سەردەمەدا بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران وتراوە. نـم) زۆرتر خزمەت بە دەولەت و میللەتی ئێران ئەکا."

3. 4. هەوالی کورد لە رۆژنامەی اختر دا

اختر لە ماوەی دەرچونیدا چەندین هەوالی بلاو کردۆتەوە کە پێوەندیان بە کوردەکانی عوسمانیەوە هەیە. لێرەدا چەند نمونەیەک لە ژمارەکانی پێنج سالی یەکەمی هەلئەبژێرم:

3. 4. 1. کورد لە جەنگی روسی- عوسمانی (1877) دا

لە سەدەی نۆزدەهەمدا هۆشی نەتەوایەتی لە ناو زۆر لە گەلانی ئەوروپادا گەشایەوە، لەوانە گەلانی بالقان کە لە ژێر دەستی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بون. سالانی 1875– 1876 شۆرش لە بالقان دژی دەسەلاتی عوسمانی و لە پێناوی سەربەخۆییدا هەلگیرسا. دەولەتی عوسمانی هێزێکی گەورەی نارده سەر سربستان و کێوە رەش بۆ کوژاندنەوەی شۆرشەکەیان. روسیا ئەمەی بە هەل زانی بۆ ئەوەی بە ناوی (پاراستنی برا سلاڤیەکانی) وە دەس بخاتە ناو کاروباری بالقانەوە.

سەرکردایەتی سپای روس پلانی جەنگی دانا. بە یارمەتی بولغار و رۆمانیەکان لە 12 ی نیسانی 1877 دا لە یەک کاتدا لە دو قۆلەوە پەلاماری خاکی عوسمانی دا. قۆلی یەکەمیان لە بالقان و قۆلی دوەم لە قافقاس. مەیدانی سەرەکی شەرەکە بالقان بو. هێزی تورک 190 هەزار شەرکەر بو. روس 260 هەزار شەرکەری نارده سەریان، بۆ ئەوەی بالقان بگرێ و بچێتە سەر ئەستەمول.

ئەگەرچی شەرگەی قافقاس مەیدانێکی لاوەکی جەنگ بو، مەبەستی روسیا لەو هێرشە خەریک کردنی سپای تورک بو، بەلام لەو قۆلەشەوە پێشرەوی زۆریان کرد. لە 12 ی نیساندا شارە کوردنشینەکانی بایەزید و ئەرزنجانیان گرت و قەلای قارس کە زیاتر لە 20 هەزار شەرکەری تێدا بو گەمارۆدا و، لە 5 ی کانونی یەکەمی 1877 دا قەلاکەیان گرت و 17 هەزار شەرکەری عوسمانیان تێدا بە دیل گرت.

شەڕەکە دوای ئەوەی 14 مانگی خایاند، عوسمانی لە ترسی داگیرکرانی ئەستەموڵ، بە شکاوی لـە 19 ی شوباتی 1878 دا بـە ناچـاری شـەڕی ڕاگـرت و کەوتـە گفتوگـۆی دو قـۆڵی. لـە 3 ی مـارتی 1878 دا ڕێکەوتننامەی سان ستیڤانۆی لە گەڵ ڕوسیا مۆر کرد.

تورک لەم ڕێکەوتننامەیەدا دانی نا بـە سـەربەخۆیی ڕۆمانیـا، سـربیا، کێـوە ڕەش، بۆسـنە، هەرسـەک و، بـە بولغاریای گەورەدا کە ئەبو لە بولغاریا و ڕۆم ئێلی و مەکەدۆنیا پێک بێ. ڕوسیا قـارس و بـاتۆمی لـە تـورک و بسارابیای لە ڕۆمانیا سەند و، بولغاریای گەورە ئەبو بـە ناوچـەی نفـوزی ڕوسـیا و، بـەم ڕێگەیـە ڕوسـیا نفوزی ئەگەیشتە دەریای سپی ناوەڕاست. ئەمەیش هاوسـەنگی هێـزی لـە ناوچەکـەدا تێـک ئـەدا و بریتانیـا و نەمسای ترساند. لە بەر ئەوە بەم ڕێکەوتنە ڕازی نەبون داوایان کرد چاوی پێدا بخشێنرێتەوە و دەسکاری بکرێ. بۆ چاوگێڕانەوە بەم ڕێکەوتننامەیەدا لە 13 ی حوزەیران– 13 ی تـەموزی 1878 بـە ئامـادە بـونی نوێنەرانی بریتانیا، نەمسا، فەرەنسا، ئیتالیا بە سەرۆکایەتی بیسمارک، ڕاوێژکاری پروسیا کە لە ناکۆکیەکـەدا وڵاتەکەی بێلایەن بو، کۆنفرەنسی بەرلین بەسترا. ڕێکەوتننامەیەکی نوێیان مۆر کرد. ڕێگەیان لـە پێکهێنـانی بولغاریای گەورە گرت، ڕوسیا قارس و باتۆم و بریتانیا جزیرەی قوبرسی دەس کـەوت. بڕوانـە: (الموسـوعە العسکریە، المؤسسە العربیە للدراسات والنشر، بیروت 1977، ص 554 - 557). اختر چەردەیەکی باشی لە هەواڵەکانی ئەم شەڕە بڵاو کردۆتەوە.

لەم جەنگەی ڕوس و تورک دا کورد لە چەند لاوە تێوە گلاوە:

یەکەم، مەیدانێکی شەڕەکان قافقاس بو هێزەکانی ڕوس گەیشتنە شارەکانی سەروی کوردستان لەوانـە بایەزید و ئەرزنجان.

دوەم، دوای ڕاگرتنی جەنگ لە هەردو پەیماننامەدا دەوڵەتی عوسمانی بـەڵێنی بـە ڕوسـیا و دەوڵـەتانی تری ئەوروپی دا ئەرمەن لە دەسدرێژی کورد و چەرکەس بپارێزێ.

اختر لە ژ 13 ی سـاڵی چـوارەمی 29 ی ڕەبیعولئـەوەلی 1295 بەرامبـەر 3 ی ئاوریـل (نیسـان) ی 1878 دا دەقی ڕێککەوتننامەی سان ستیڤانۆی بڵاو کردۆتەوە. لە مادەی شانزەهەم دا نوسراوە:

"م 16: ئەگەر قشونی ڕوس ئەرمەنستان چۆڵ بکا و بیدا بە دەوڵەتی پایەبـەرزی عوسـمانی ئـەتوانێ ببێتە مایەی موناقەشە و جیاوازی لە پێوەندییەکانی هـەردو دەوڵـەت دا. بابیعـالی لـەو ئیالەتانـەدا کـە زێـدی ئەرمەنییەکانە بە پێی پێویستییەکانی ناوچەکە بە بێ دواخستن ریفۆرم ئەکا و دڵنیا کردنی عیساییەکان لـە کورد و چەرکەس ئەگرێتە ئەستۆی خۆی."

لە ژ 29 ی ساڵی چوارەم 23 ی ڕەجەبی 1295 بەرامبەر 24 ی تەموزی 1878 دەقـی پەیماننامـەی بەرلینی بڵاو کردۆتەوە. لە مادەی شەست و یەکەمی دا نوسراوە:

"م 61: بابیعالی بەڵێن ئەدا، لەو ئیالەتانەدا کە ئەرمەنی تیا نیشتەجێن، ریفـۆرم و ڕێکوپێکیـیـەک کـە پێویستییە ناوچەییەکان ئەیخوازن بە بێ دواخستن ئەنجام بدا و ئاسایشی ئەرمەنی لە کـورد و چەرکـەس بپارێزێ. بابیعالی لەو تەگبیرانەی لەم بارەیەوە ئەیان کا، دەم بە دەم، ئاگاداری دەوڵەتەکان ئەکا و دەوڵەتـەکان یش چاودێری ئەکەن."

سێیەم، پێ ئەچێ کورد بەشداری هێزەکانی هەردو لایەنی شەڕەکەی کردبێ:

کوردەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بەشداری لایەنی عوسمانی بون بە ناوی غـەزا و جیهـاد و شـەڕی کافرانەوە.

کوردەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕوسیاش بەشداری لایەنی ڕوسی بون وەکو بەشێ لەو هێزانەی کـە ڕوسـیا لە عەشائیر بە ناوی (قازاخ)ەوە ڕێکی خست بون.

اختر لە ژ 24 ی سالّی سێیەم، 28 ی اوریل (نیسان) ی 1877 دا نوسیویّتی:

"پایەبەرز بەحری بەگ، لە کوڕانی بەدرخان بەگی خوالێخۆشبو، کە لە جەنگی سربستاندا ئازایەتی نواند و زامداریش بو بو، بۆ سەرکردایەتی چەند هەزار پیادە و سوارەی خۆبەخشی کورد، کە بە هۆی نامەکاری و پێوەندی گرتنی پێشترەوە، لە ئەناتۆلیەوە ئامادە بون، لەم ڕۆژانەدا بە ڕێ ئەکەون."

شێخ عوبەیدوڵای شەمزینی، دواتر ڕابەری شۆڕشی 1880 ی کورد، ئەویش چوە بۆ بەشداری لەم غەزایەدا بەڵام پێ ئەچێ هێزەکانی دەستیان نەپاراست بێ لە تاڵان و ڕاووڕوت.

أختر لە ژ 42 ی 19 ی جیمادی ئاخری 1294 بەرامبەر 30 ی ژون (حوزەیران) ی 1877 نوسیویّتی:

"شێخ عوبەیدوڵای شەمزینانی کە لە ڕۆژنامەکاندا نوسییان لە گەڵ 50 هەزار سوار و پیادە بۆ یارمەتی عەسکەرەکانی شاهانە ئامادە و حازرە. ئیستا کەسانی ئەو بونەتە کۆمەڵێ لە لای سنورەوە لە خەتی وان بگرە تا بایەزید کەوتونەتە ڕاووڕوتی دێهات و تاڵانی سامان و کەلوپەلی تەبەعە و ئەهالی ئەو ناوە. ئەم مەسەلەیە، کە بارودۆخی ئەو ناوچەیە بەم چەشنەیە، عەرزی بابی عالی یش کراوە."

لە هەمان ژمارەدا ناوی فەرماندە جەنگیەکانی ئۆردوی عوسمانی بڵاو کردۆتەوە. لە ڕیزی (تەبەقەی موشیران) دا کە بەرزترین پلەی جەنگی بوە نوسیویّتی:

"ئیسماعیل حەقی پاشا

"لە کوردەکانە بە هۆی جەسارەتی عەسکەریەوە لە لای دیاربەکر و ئەرزرۆم بە لەقەبی (قورد) بەگ ناوی دەرکردوە. لە حیکایەتی (قوزان) دا هاوڕێی دەروێش پاشا بوە. لە تاریخی 1284 دا بە ڕوتبەی موشیری چەند ساڵ لە والیگەری دیاربەکردا بوە. لەم ماوەیەدا کە والی ئەرزرۆمە داخلی جەنگ بوە. ساڵی لە شەست تێ پەڕیوە."

3. 4. 2. کورد و ئەرمەن

لە هەمان ژمارەدا بابەتێکی تری دەربارەی پێوەندی کورد و ئەرمەنی نوسیوە کە روناکیەک، ئەگەرچی کزیش بێ، ئەخاتە سەر ناکۆکی خوێناوی دواتری کورد و ئەرمەنی و پێوەندی لە گەڵ ئەم جەنگەش دا هەیە و دواتر لە هەردو پەیمانی سان ستیفانۆ و بەرلیندا مادەیەک بە قازانجی ئەرمەن و بە زەرەری کورد نوسرا.

أختر نوسیویّتی:

"گازێتی (مەنزومەی ئەفکار) کە بە خەتی ئەرمەنی و زمانی تورکی چاپ ئەکرا کاغەزێ کە لە (وان) ەوە بەو گەیشت بو لە ژمارەکانی خۆیدا ڕایگواستوە و لە کۆتاییەکەیشیدا هەندێ لێدوانی نوسی بو. لە بەر ئەوە ئیدارەی قەشەنگی مەتبوعات گازێتی ناوبراوی ئیبتال و خاوەنی ئیمتیازەکەیشی ڕاکێشاوەتە دادگا.

"ناوەرۆکی کاغەزی باسکراو و لێدوانێ کە خاوەنی مەنزومە لە کۆتاییەکەیدا نوسیویّتی هەموی دەربارەی دڵسوتان دەرحەقی ئەرمەنیەکانی ئەوێ و دەرخستنی ستەملێکراوی و سەرنج ڕاکێشانی حکومەتی پایەبەرز بوە، دەربارەی ئەحواڵێ کە ئەڵێن بە سەر ئەوان هاتوە. خاوەنی مەنزومە لە بەر هاومیللەتی و هاودینی یا تەکلیفی ڕۆژنامەنوسی، ئەیتوانی هەندێ لەو کاغەزانەی لەو بابەتە باس و خواسی بە نەرم و نیانی نوسراون نەقڵ بکات و لە کۆتاییەکەیدا باوەڕی خۆی ڕون بکردایەتەوە و حکومەتی پایەبەرز یش بە پێی ئەوە لێکۆڵینەوەی پێویستی بکردایە. ئەگەر بە پێچەوانەی مەبەستی پیرۆزی حکومەت و لە دەرەوەی ئایینی ڕەعیەتداری ڕوی دابێ و ڕو بدا، بکەوێتە چارەسازی.

"بەڵام کار بە تەواوی بەوجۆرە نیە کە خاوەنی مەنزومە و هاوچەشنەکانی ئەو تێی ئەگەن. بارودۆخی ئەرمەنیەکان کە لە ناوچەکانی وان دان، تا کەسێ نەیبینێ و تێکەڵیان نەکا، مومکین نیە ئاگایی بە دەس بێنێ. ئەوانە لەو سەرحەدەدا لە گەڵ کورد و یەکەیەکەی خێڵ و هۆزەکاندا بە جۆرێکی تێکەڵاو زیندەگانی ئەکەن و لە ناو گەورەتر لەوان زۆر کەسی ناڵەبار و، سەرباری ناڵەباریی، حیلەکار و ساختەکار هەیە بە چەشنێ کە کوردەکانی ئەوێ بە دەستیانەوە زەبون و بێچارەن. جگە لەمە هەمواره پەنجەیەکی روسەکانیان لە ناودایە کە بە هەر وەسیلەیەک دڵی ئەهالی لە حکومەت بڕەنجێنن و بەو هۆیەوە هەر جۆر کاری ناپەسند و فەساد و شەرارەت لە یەکە یەکەی ئەرمەنیەکانی ئەو ناوچانە لەم کاتەدا ئەتوانێ سەر دەربێنێ و تەنانەت جاسوسی بۆ روسەکان ئەکەن. دور نیە هەواڵنوسی مەنزومەش رەگێکی تەرەفداری روسیای پەیدا کردبێ و هەرچی دڵی خواستویەتی نوسیبێتی. بەڵام درێژەی بارودۆخی ئەو شوێنانە ئیستا نوسینی بە کار نایەت بۆ دوای ئەمە ئەبێ تەگبیرێکی لێ بکرێ."

3. 4. 3. روس سەرانی کورد لە سێدارە ئەدا

لە ژ 46 ی ساڵی سێیەم، 25 ی ژون (حوزەیران) ی 1877 دا نوسیوێتی:

"ئەرزرۆم

"ئەیوب ئاغا کوڕی جەنەراڵ جەعفەر (جەعفەر ئاغای سەرتیپ) و 21 کەس لە بنەماڵەکەی، کە لە سەرانی کوردن و لە خاکی روسدا نیشتەجێ بون، بە فەرمانی جەنەراڵ ملکۆف بە بڕیاری دیوانی جەنگ لە دار دراون.

"أختر

"ئەم ئەیوب ئاغایە و گەورەکانی تری کورد کە نوسیویانە گوایە لە تایەفەی (زیلان) ن، کە وەکو باس کرا، لە خاکی ئیرەواندا نیشتەجێن، بە قەدەر هەزار و پێنجسەد سوارەی ئەوان لە ئۆردوی قافقازدا هاوڕێی جەنەراڵ ملکۆف بون. ئەوانە، کە موتەدەین بە دینی ئیسلامن، دور نیە لە یەکێ لە شەڕەکانی دواییدا کە ئۆردوی ملکۆف شکانێکی گەورەی توش بو، جوڵانەوەیەکیان لێ دەر کەوتبێ. ملکۆف یش ویستبێتی شکستەکەی خۆی بگێڕێتەوە بۆ ئەو هۆیە و، ئەوانەی بە خیانەت تاوانبار کردبێ و کوشتبنی. بەڵام حکومەتی روس بەم هۆیانەوە روی تایەفەیەکی گەورەی لە خۆی وەرگێڕاوە و ئومێدی بڕیون، ئەوانی تریش کە لەم بابەتەن وریا ئەکاتەوە و بە ئاگا ئەهێنێ.

"دەوڵەتی روس بەو باوەڕەی: کە من لە هەر تایەفە و میللەتێ قشون و سەرباز ئەگرم و بە قانونەکانی عەسکەری دەرهەقی ئەوان رەفتار ئەکەم و هەمویان کەم کەم بە دەسهەڵگرتن لە پێویستییەکانی تەعەسوبی دین و ئاینی خۆیان رام و ئارام ئەکەم. بەڵام ئەمە خەتایەکی زۆر گەورەیە. ئەگەر ئومێدی بە خاوەنی مەزهەبەکانی تر هەبێ جێگەی قسە نیە، بەڵام دەربارەی موسوڵمانان زۆر دورە بەڵکو (ممتنع الوقوع) ە.

"وە هۆی سەرەکی یشی ئەوەیە: کە نەڕوانێتە تەبیعیاتی ئەقوام، کە هەر قەوم و میللەتێ تەبعەن میلیەت و مەزهەبی ئابا و ئەجدادی خۆی بە ئاسانی تەرک ناکا و، بە غەیری هاوجنسی خۆی یەکرەنگ نابێ مەگەر زۆر کەم کە ئەویش حوکمێکی نیە. ئەبێ سەرنجی ئەوە بدرێ کە لە مەزهەبەکانی ئەهلی کیتابدا هەمو حکومەتێک لە لایەن خوداوە ئەزانن هەروەکو دەقی ئینجیل هەم دەلالەتی لە سەر ئەمەیە بەرخیلافی موسولمانان و ئیسلام کە بە جۆرێکی موتلەق حکومەتەکانی تر بە حکومەتی حەقە نازانن بە تایبەتی لە سورەتێکا عەدل و راستی نەبێ، هەروەها لە بەر ئەوەی بەوپەڕی ئەستوریەوە باوەڕیان بە دینەکەی خۆیان

کردوە و، بە بەرزترین و باشترین دینەکانی ئەزانن و شوێنکەوتنی ئەوانی تر بە جایز نازانن. ئەمەیە کە زۆر ئیشکالی هەیە کە هاورەنگی لە گەڵ میللەتانی ترا بە زویی قبوڵ بکەن و سەرەڕای هەمو ئەمانـە لـە سـورەتێکا ببینن کە ئەوان لە دژی مەزهەب و دینی ئەو بۆ مەیدانی جەنگ ئەنێرن و ئەڵێن سەرباری ئیسلامیەت ئـەبێ برایانی موسوڵمانی خۆت بکوژی لە گەڵ ئەوەی ئێمە بە حکومەتی خەقە نازانی بـە سـەر دەوڵـەتی ئیسـلامدا زاڵ ببێ. ئەم کارە وەکو ئەوە وایە کە ئەهلی مەزهەبێ بە سوکایەتی و ئیهانەتی دیـن و ئـاینی خـۆی مـەجبور بکەی. زۆر سەیرە کە دەوڵەتی روس ئەم نوکاتە تێ نەگەیشتوە موسـوڵمانان ئـەبا بـۆ جـەنگی موسـوڵمانان و چاوەڕوانی خزمەت و گیانبازییان لە ڕێی خۆی و ئەتکی ئابڕوی ئیسلام ئەکا، یا ئەوەی سەرباری زانینی، ئەڵێ بەڵکو بەرە بەرە موسوڵمانان لە غیرەتی دینیی خۆیـان هەڵگێرمـەوە، ئەوانـە بکـەم بـە روس و روسـی زادە. ئەفسوس کە هـەمو جـۆرە ئینقـیلاب و خراپـی لـە سـەر روی زەوی لـە بـێ ئینسـافی و حیـرس و لـە سەرۆکایەتیخوازی پەیدا بوە، کە مەعنای ئەم سەرۆکایەتیخوازیە ئەبێ عمومیەتی بدرێتی تا لە هەر مەقامێکا بە پێی حاڵ و وەزعەکە حوکمەکانی ببینرێ، ببێتە هۆی عیبرەت و ئاگایی.

3. 4. 4. شۆڕشی کوڕانی بەدرخان پاشا

لە ژ 48 ساڵی چوارەم 9 ی زیلحیجەی 1295 بەرامبەر 4 ی دێسمبەر (کانونی یەکـەم) ی 1878 دا نوسیوێتی: "لە سەمتی کوردستان زادەگانی بەدرخان پاشا بە هەوای یاغیگەری کـەوتون. جـەمعێکیان لـە گـەڵ خۆیان کردۆتە هاوداستان و، لەو سامانەدا کەوتونەتە تێکدانی ئیخلالی ئاسـایش و کارەکـەیان تونـد کـردوە، مەئمورەکانی دەوڵەتیان لە کـار خسـتوە و خۆیـان جلـەوی حوکمڕانیـیـان گرتۆتـە دەسـت. تەنانـەت ئـەڵێن تەلگرامەکانیان خستۆتە ژێر ئیدارەی خۆیانەوە. لە لایەن دەوڵەتەوە بۆ تەمێکردن و تەنبیهی ئەوانە هێزێ کـە پێویست بو، نێردرا."

لەشکری عوسمانی ئەچێ بۆ سەرکوتکردنی

لە ژ 50 ی ساڵی چـوارەم 23 ی زیلحیجـەی 1295 بەرامبـەر 18 ی دێسـمبەر (کـانونی یەکـەم) ی 1878 دا نوسیوێتی:

"مەسەلەی یاخیبونی کوڕانی بەدرخان پاشا لە سەمتی کوردستان و دیاربەکر و مـەئمورکردنی جـەنابی عیزەت پاشا بۆ تەنبیهـو تەمێکردنیان مەعلومە. ئەگەرچی ئەم کارە زۆر گرنگی نەبو بەڵام هەر کاتێ پشـتگوێ بخرایە یەقین کار گەورە ئەبو. وەلێ ئیستا بە بایەخ پێدانی جەنابی ئەورەحمان پاشـا، والـی دیـار بـەکر، بـە کەمالی ئاسانی بەری ئەم شۆڕشە بە تەواوی گیرا، بەو جۆرەی کە لە روی تەلگرافنامەیەکەوە کە بە چاپخانـەی وقت لە 2 ی کانونی یەکەم (19ی زیلحیجە) دا گەیشتوە ئەنوسین."غائیلەی کوڕانی بەدرخان کـە لـە (بۆتـان) و (جزیرە) عاسی بون و دەرەجەی ئەهمیەتی ئەو کـارە بـە پـێی ئـەوزاعی کوردەکـان و، تەئسـیرێ کـە ئـەو خانەوادەیە لە میزاجی کوردا هەیەتی، لە کەسانێ کە ئاگاداری حەقیقەتی حاڵن پۆشراو نیە. ئەوەی ئەمانـە بـە پەنهانی گەیشتونەتە بۆتان، بە ئیقدامات و کارئاگاهی کە لە لایەن والی ولایەتەوە کراوە و، بە قەدەر دو فـەوج نیزام کۆ کراونەتەوە و لە گەڵ عەسکەرانی هاوکاردا کە پـێش وەخـت لـە سـعرد تـەرتیب کـرا بـون لـە گـەڵ موتەسەڕیفی سعرد لەوێوە رو بە تەرەفی ئەوانە رەوانە کران و سەمتی مدیان (ئەبێ میدیات بێ. نم) گیـرا. لـە شەرناخیش بە قەدەر 3 هەزار نەفەر لە عەسکەرانی هاوکار رێک خرا و ڕێی تەنینەوە و گەورە بونی غائیلەکە بەسترا. لە سەمتی سعردەوە حسێن بەگ بە شکاوی بریندار بو. عوسمان بەگ یـش لـە حاڵـەتێکا کـە بـە 4 هەزار نەفەرەوە هەڵی کوتا بوە سەر شەرناخ عەسـکەرانی هاوکـار کـە لـە وێ بـون شـکاندویانە پەرێشـانیان

کردوە. ئیستا هەردو برا ڕاکردون و خۆیان شاردۆتەوە. مەبەست بەیان کردنی ڕێوشوێنی خێرا و کاریگەری والی ولایەت نیە، کە لە مەئموریەتی گەورەدا ئیقتیدار و کارئاگایی‌یان بینراوە و بیستراوە، تەنیا بۆ بەشارەت دان کە بە پشتیوانی خوا و لە سایەی شاهانە، دەوڵەت و ئەو ناوچانە لەم غائیلەیە رزگار بون ئەم بابەتە ڕائەگەیەنین. جەنابی عیزەت پاشا کە بۆ ئەم کارە مەئمور کراوە پاش چەند ڕۆژی تر ئەگاتە دیاربەکر."

خۆ بە دەستەوە دانیان

لە ژ 8 ی ساڵی پێنجەم 20 ی سەفەری 1296 بەرامبەر 12 ی فوریە (شوبات) ی 1879 دا نوسیوێتی:

"کوڕانی بەدرخان پاشا کە حسێن بەگ و عوسمان بەگ ناو بون لە ئەملاوئەولای کوردستان دا عوصیان و توغیانیان کرد بو پاش ئەوەی بە سەتوەتی سەڵتەنەتی پایەبەرز پشت شکاو و هەراسان بون. لە دەرگای ئیستیمانیان دا. تەسلیم و گرفتار بون هاوڕێ لە گەڵ سەعادەت مەئاب کازم بەگ، کە لە ئاجودانەکانی حزور (یاوەر) ی حەزرەتی شەهریاریە، بۆ دەری سەعادەت نێردران."

سورەیا بەدرخان (بلەچ شێرکۆ) ڕوداوەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە. لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

"لە ساڵی 1877 ز یش دا جەنگی نێوان تورک و رووس رویدا بابی عالی خەڵکێکی زۆری (متطوع) ی کوردستانی کرد بە سەرباز و بەشێکی زۆری ئەم هێزانەی بەنەوەکانی میر بەدرخان سپارد.

"حسین کەنعان پاشا و، عوسمان پاشاش ئەم هەلەیان لەو سەرکردانە قۆستەوە و، لەگەڵ ئەو ئەفسەر و سەرکردانەدا ڕێکەوتن، کە لە ژێر فەرمانداریێتیاندا بون و لەناوخۆیاندا بڕیاریاندا بە مەبەستی هێنانەدی ئەو ئاواتە پیرۆزەی کە باوکە مەزنەکەیان تیایدا ژێر کەوت، ڕو بکەنە کوردستان بۆ جێ بەجێ کردنی کە - یەکێتیی کوردستان و ڕزگارکردنی بوو - بۆ ئەمە، ئەم دوو میرە کوردە ساڵی 1879 ز بە نهێنی چونە کوردستان و، لە ناکاوێکدا لە (جزیرە) سەریان هەڵدا و دەستیان بە سەر کاروباری ئەوێدا گرت و، دەستبەجێ بانگی سەربەخۆیی کوردستانیان ئاشکرا کرد، چەند جارێکیش بەسەر ئەو هێزە سەربازییە تورکیانەدا سەرکەوتن، کە لە هەموو قوڵێکەوە هێرشیان ئەهێنایە سەریان. تا نزیک (جولەمێرگ) لە مەڵبەندی هەکاری و زاخۆ و ئامێدی و ماردین و مدیات و نصیبین پشیان گرت و، میر عوسمان کە گەورەکەیان بوو بانگی میرایەتی میرنشینی دا و، لەجیاتی ناوی سوڵتانیش، لە وتاری هەینی‌دا ناوی ئەم هێنرا.

"ئیتر بەزینی یەک لە دوای یەکی هێزەکانی تورک و بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی میر عوسمان، لە سەرتاسەری وڵاتی کورددا، سوڵتانی سەردەم، سوڵتان عەبدولحەمیدی ناچار کرد سیاسەتی خۆی بەرانبەر بە کورد و کوردستان بگۆڕێ، بەتایبەتیش بەرانبەر بنەماڵەی بەدرخانییەکان. ئەوشتانەی کە بابی عالی ناچاربوو بیکات بەردانی هەموو ئەوانە بوو کە لە بنەماڵەی بەدرخان گیرابوون، ڕاسپاردەشی ناردە لای هەردوو میرە تێکۆشەرەکەی کوردستان، تا پێیان بوترێ با ئیتر خوێنی موسڵمانان نەڕژێ و ئامادەشە بە ڕێگای ئاشتی وەڵامی داخوازیەکانیان بداتەوە، ئیتر هەردوو میر لە سەر قسەی براکانیان و خزمەکانیان کە ئەو کاتە لە ئەستانە بوون و ئەوەیان سەلماند کە سیاسەتی ئەم دواییەی سوڵتان، سیاسەتێکی نەرمە، هەردوکیان کەوتنە وتووێژ لە گەڵ تورک دا، لەسەر ڕێکەوتن و هێنانەدی داخوازیەکانی کورد، ئەوەیشی کە ئەوەندەی تر متمانەی هەردو میری بە تورک پەیدا کرد، ئەو پێشوازی و بە پیرەوە هاتنە گەرمە بوو، کە لە هەموو کۆبونەوەکاندا لەگەڵیان ئەکردن و قسەی گفتوگۆکەرانی تورک بوو، لەوەدا کە ئەیان وت داخوازیەکانی هەردوو میر ئەهێننەدی، نەک هەر تەنیا لە سنوری میرنشینی بۆتان دا، بەڵکو لە سەرتاپای کوردستان دا

چونکە گفتیان ئەدا کە سەربەخۆیی نـاوخۆی کوردسـتان ئـەدەن، بەرانبـەر بـە هەنـدێ مـەرجی شـاراوە، کـە پێویستی بەزۆرتر وردبونەوە و، بیرکردنەوەی تر هەیە.

"ئەم هەموو دیاریدانەی لای تورک، کاریان لەهەردوو میری بەدرخان کردو، وایان لێ هات ژمـارەی ئـەو پاسەوان و یاوەرانەیان کەم ئەکردەوە کە لە گەڵیان ئەهاتن و ئەچوون بـۆ کۆبونـەوەکان و تـا بارەگـای کـۆڕ و کۆبونەوەکان لەگەڵیان ئەهاتن و ئەمانـەوە، تورکـەکانیش هـەر بـە ئـارەزوو، جێگـا گۆڕکێیـان لـە جێگـای کۆبونەوەکاندا ئەکرد، رۆژێکیـان کۆبونـەوەکـەیان لـە جێگایەکـدا گـرت، هێـزی تـورکی چەنـدان ئەوەنـدەی هێزەکەی کورد ئەبوو، ئیتر تورکەکان بە هەلیان زانی و پێشتریش پیلانەکەیان سازکردبوو، بۆیە هێزی تورک دەوری هەردوو میر و پاسەوانەکانیان دا و دەسگیریان کردن و گرتنیان و بەدەست بەسـتراوی ناردیـانن بـۆ ئەستانە. دیارە واش چاوەڕوان ئەکرا بەلای کەمەوە لەسێدارە بدرێن، بەڵام سوڵتان لەرزی ئـەوەی لـێ نیشـت نەک ئاگری شۆڕشێکی سەرتاسەری لە کوردسـتاندا کڵپـە بسـێنێ، لـە بەرئـەوە بەوەنـە وازی لـێ هێنـان کـە ماوەیەک لە قوڵایی زیندانەکانی ئەستانەدا توندیان بکات و پاشان بەرەڵڵای کـردن و لـە ئەسـتانە دەسـت بـە سەر هێشتنیەوە."(**سەرچاوە**: بلەچ شێرکۆ: کێشەی مێژینـە و ئیسـتای کـورد، وەرگێڕانـی لـە عەرەبیـەوە بـۆ کوردی محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، 1991. ل 44 – 45.)

رۆژی کورد، ژ 2 ی 14 ی شەعبانی 1331 بەرامبەر 6 ی تەموزی 1329 ی رۆمـی، ئەسـتەموڵ، بـە تورکی هەواڵی کۆچی دوایی لە ژێر سەرناوی (زیاعی عەزیم) دا بڵاو کردۆتەوە.

رۆژی کورد، ژ 3 ی 11 ی رەمەزانی 1331 بەرامبەر 1 ی ئاغستۆسی 1329 رۆمی، ئەسـتەموڵ، لـە سەر بەرگەکەی وێنەی حسێن کەنعان پاشا و، وتارێکی تورکیشی لە ل 4 – 6 دا لـە ژێـر سـەرناوی (حیـات مشاهیر: بدرخانی حسین پاشا) تەرخان کردوە بۆ ژیاننامەی.

دیـاریی کوردسـتان، ژ 9 ی 28 ی ئـەیلولی 1925، بەغـداد، وێنەیـەکی حسـێن کـەنعانی لـە گـەڵ ژیاننامەی بە کوردی و بە عەرەبی بڵاو کردۆتەوە. پێ ئەچێ سەرچاوەی سەرەکی زانیاریەکانی دیـاری هـەمان وتاری رۆژی کورد بێ.

3. 4. 5. بەستنی شارەزور و سلێمانی بە موسڵەوە

لە ژ 9 ی ساڵی پێنجەم 27 ی سەفەری 1296 بەرامبەر 19 ی فوریەی 1879 دا نوسیوێتی:

"شارەزور و سلێمانی لە ولایەتی بەغداد جیا کرانەوە و خرانە سەر ولایەتی موسـڵ و والیگـەری ئـەوێ بە سەعادەتمەئاب فەیزی پاشا والی پێشتری ترحالە سپێردرا."

دورخستنەوەی 23 سەرۆکی کورد

لە ژ 34 ی ساڵی پێنجەم 4 ی رەمەزانی 1296 بەرامبەر 21 ی ئوتی 1879 دا نوسیوێتی:

"لە ولایەتی دیاربەکر 23 نەفەر لە سەرۆکەکانی کورد کە سەرچاوەی شەرارەت و فەساد بون لـە لایـەن جەنابی عابیدین بەگەوە، کۆمیسەری عوسمانی، گیران و بـە جـارێ لـە ئـەناتۆلی نـەفی و دور خرانـەوە. بـەم هۆیەوە مەردمانی موفسید و شەرارەت پیشە دوچـاری تـرس و هـەراس بـون لـە داخلی ولایـەتدا ئەمنیـەت و ئاسایشی تەواو جێگیـر بـوە. عەسـکەر (جانـدارم) کـە بریـار بـو پێـک بهێنـرێ، نەفـەرات و خـاوەن پلـە و پایـەکانی بـە جـۆرێکی وەک یـەک بـێ جیـاوازی لـە ئیسـلام و ئەرمـەنی تەشـکیل کـراوە، کەوتونەتـە جێبەجێکردنی مەئموریەتیان. جلوبەرگی تایبەتی کە بۆ عەسـکەرەکانی جانـدارم دراوە لەوپـەڕی قەشـەنگیدا بوە."

3. 4. 6. لێکۆڵینەوە لە ناسنامەی کوردەکانی ئەستەموڵ

لە ژ 45 ی ساڵی پێنجەم 21 ی زیلقەعیدەی 1296 بەرامبەر 6 ی نۆڤەمبەری 1879 دا نوسیوێتی:

"کوردانێ کـە لـە دەری سـەعادەت دان و بـە چەنـد جـۆر کاسـبی و کـار خـەریکن و زۆریـان عەمەلـە و هەندێکیشیان بێکار و حاڵ و بار نەزانراون. لە بابەت تابیعیەتی ئەم کوردانەوە لە لایەن حکومەتەوە دیقەت نەکراوە. هەندێکیان خۆیان بە هیچ دەوڵەتێکەوە نەبەستۆتەوە. هـەروەخت لـە لایـەن حکومەتـەوە ویسـتراوە شتێکیان بەرامبەر بکرێ، یا بۆ ئیجرای حەقێ ئامادە بۆ مەحکەمە جەلب بکرێن، هەر کاتێ کەسی ئامادەکەر لە مەئمورانی دەوڵەتی پایەبەرزی عوسمانی بێ، ئەڵێن: ئێمە ئێرانین و ئەگـەر لـە مـەئمورانی سـەفارەتی بڵنـدی ئێران بێ، ئەڵێن: ئێمە تەبەعەی عوسـمانین و، هەندێکیشـیان لـە نـاو ئـەم هەلومەرجـە حوشـترمورغی‌یەدا دو تەسکەرەی ئیقامەتی پەیدا کردوە لە کاتی پێویستدا پشت بە یەکێکیان ئەبەستێ (مثل النعامة لاطير ولاجمل). بڕێکیشیان، بە ئیشتیباهکاری، ئێرانی‌یەو ناوی سلێمانی دانـاوە و بـە درۆ لـە تەبەعـەی دەوڵـەتی پایەبـەرزی عوسمانی‌یە و بڕێکیش بە پێچەوانەوە لە تەبەعـەی دەوڵـەتی پایەبـەرزی عوسـمانی‌یە بـە بیـانوی ئـەوەی کـە خەڵکی سنە و سەقز و شوێنی ترە تەزکەرەی ئێرانی پەیدا کردوە. کارەکانی خۆیان بـەوجۆرە ئەبەنـە پـێش و لەم پایتەختەدا بونی ئەم چەشنە کەسانە، بەم بارە نادیارە، بۆ ئاسایشی گشتی زیانبـەخش و بـۆ مافـەکانی هەردولا پێشێلکەرە. لە بەر ئەوە وا وتراوە لە نێوان سـەفارەتی مـەزنی دەوڵـەتی بڵنـدی ئێـران و بابیعـالی‌دا موخابەرە کراوە، بڕیاریـان داوە کۆمیسـیۆنێ دروسـت بکـرێ لـە حـالات و تەبەعیـەتی ئـەو کوردانـەی لـەم جێگایانەدان بکۆڵنەوە و دیاری بکەن و کەسانی حاڵنادیار و ئەوانەی گومانیان لـێ ئـەکرێ، پێکـەوە بڕیـاری دورخستنەوەیان لێرە بدرێ."

4. ڕۆژنامەی (الزوراء) ی بەغدادی و هەواڵی خێڵەکانی کورد

مەدحەت پاشا (1822- 1884) دانرا بە والی بەغداد. لە نیسانی 1869 دا هاتە بەغداد. بۆ چاکسازی هات بو.

مەدحەت پاشا 3 ساڵ لە عیراق مایەوە. گەلێ چاکسازی گرنگی لە بوارە جیاجیاکانی ژیانی خەڵکی عیراقدا کرد: چاکردنی ڕێگاوبانی کاروان و ڕاکێشانی تەلگراف و ڕێکخستنی بەرید، چاکردنی ڕوبارەکان و هاتوچۆی ئاوی بۆ بازرگانی و گوێزانەوە. چاکردنی سیستەمی کۆکردنەوەی باج و دانی زەویوزار بە کرێ بە هەرزان بە جوتیار و ڕەوەندەکان. دانانی مەدرەسەی صەنائیع و نەخۆشخانە و کردنەوەی قوتابخانەی ئەعدادی و عەسکەری و ملکی، دامەزراندنی کارگەی چنین (عباخانە)، پاڵاوتنی نەوت لە مەندەلی. کوژاندنەوەی ئاژاوە و پشێوی عەشایەر و دانانی قانونی تەجنید.

4. 1. الزوراء

ڕۆژنامەوانی لە تورکیا لە چاو ڕۆژنامەوانی لە دنیادا شتێکی تازە بو.

(تقویم وقائع) کە تاکە ڕۆژنامەی ڕەسمیی حکومەتی تورکیا بو لە 1831 ەوە بە فەرمانی سوڵتان مەحمود لە ئەستەموڵ بە تورکی دەرئەچو.

بەر لە هاتنی مەدحەت پاشا خەڵکی عیراق نەیانئەزانی ڕۆژنامە چیە. ژمارەیەکی کەم ڕۆژنامەی عەرەبی لە پایتەخت و ناوەندی هەندێ لە ولایەتەکان دەرئەچون. بەڵام بە هۆی بڵاوی نەخوێندەواری و، خراپی بەرید و پێوەندی نێوان ولایەتەکان، مەگەر هەندێ لە کاربەدەستانی بەرزی دەوڵەت، بۆ ئاگاداری لە ڕوداوەکانی وڵات و بڕیارەکانی بابی عالی لە ئەستەموڵەوە جاروبار ڕۆژنامەیان بۆ هاتبێ. ڕۆژنامەی عەرەبی بە دەگمەن هەبوە. بە ناوبانگترینیان (الجوائب) بوە کە لە ئەستەموڵ دەرچوە و، تاکوتوک گەیشتۆتە دەس خوێندەوارانی عیراق.

مەدحەت پاشا بەر لە هاتنی دەزگایەکی چاپی میکانیکی لە پاریس بە کرین دابو، وەستای بەکارهێنانی بۆ ئامادە کردبو. هەروەها سەرنوسەری ڕۆژنامەکەی دانا بو. بە گەیشتنی خۆی دەزگاکەی پشی گەیشت و ناو نرا (مطبعة الولایة).

زوراء

لە ڕۆژی سێشەمە 5 ی ڕەبیعی ئەوەلی 1286 بەرامبەر 15 ی حوزەیرانی 1869 بە 4 لاپەڕە، 2 لاپەڕە بە تورکی و 2 لاپەڕە بە عەرەبی دەرچوە. لە ناوچەوانی ڕۆژنامەکەدا نوسراوە:

"هذه الغزتة تطبع في الاسبوع مرة يوم الثلاثاء وهي حاوية لكل نوع من الاخبار والحوادث الداخلية والخارجية"

تا ساڵی 1908، کە گۆڕینی دەستوری بو لە دەوڵەتی عوسمانیدا، الزوراء (لێرە بە دواوە ئەنوسم زەورا) تەنیا ڕۆژنامە بوە کە لە بەغداد دەرچوە. دوای 1908 لە بەغداد چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری عەرەبی دەرچون. لە بەر ئەوە زەورا ماوەیەک هەمو نوسینەکانی کرد بە تورکی، زۆر لەوانەی تورکییان نەئەزانی و هەروەها نەتەوەپەرستەکانی عەرەب، نارەزاییان دەربڕی لەبەر ئەوە کرایەوە بە تورکی و عەرەبی.

4. 1. 1. نوسەرەکانی

یەکەم سەرنوسەری زەورا رۆژنامەوانی تورک ئەحمەد مەدحەت ئەفەنـدی بـوە. نوسـینەکانی زەورا بـە زۆری لە لایەن فەرمانبەرانی ولایەتەوە ئامادە کراوە لە بەر ئـەوە زۆر جـار نوسـینە عەرەبیـەکانی کـاڵوکرچ و پڕ لە هەڵە بون. هەندێ لە رۆژنامە عەرەبیەکانی ولایەتەکانی تر بە رەخنـەوە باسـی ئـەوەیان کـردوە کـە رۆژنامەیەک لە بەغدادی شاری ئەدەبی عەرەبی دەربچێ و لەو ئاستە نزمەدا بێ، بۆیە کاربەدەستانی عوسـمانی هەوڵیان داوە نوسەرە عەرەبە ناسراوەکانی عیراق بخەنە گەڕ، لەوانە: ئەحمەد عیزەت پاشا، مەحمود ئـەلفاروقی موصلی، عەبدولحەمید و ئەحمەد و عەبدولمەجید ئەلشاوی، تەها ئەلشەواف، مەحمود شـوکری ئالوسـی، فـەهمی مودەڕیس.

لە رۆژنامەی زەورادا دەیان کەس فێری نوسین و رۆژنامەوانی بون.

4. 1. 2. بابەتەکانی

کاروباری ولایەت و قانون و هـەواڵی رەسـمی و بـەرائاتی سـوڵتانی و دەقـی پەیماننامـەکان و بەڵگـە و دەنگوباسی سەڵتەنەت و دەوڵـەتانی تـری بـڵاو ئـەکردەوە. هـەروەها وتـاری ئـەدەبی و باسـی کشـتوکاڵ و تەندروستی و بازرگانی...

4. 1. 3. هەواڵەکانی

زەورا نزیکـەی 48 سـاڵ لـە نێـوان (1869- 1917) حەفتانـە 2607 ژمـارەی بـە رێکـوپێکی تـا داگیرکرانی بەغداد لە لایەن لەشکری ئینگلیزەوە بەردەوام دەرچوە.

ئەو ماوەیە لە مێژوی کوردستانی عیراقدا بە تایبەتی دوای روخانی میرایەتیـە کوردیـەکانی بابـان و سۆران و بادینان، قۆناغێکی ئـاڵۆزی پـڕ لـە روداو و پشـێوی و شەڕوشـۆڕ بـوە. سـەرچاوەکان زۆر کـەم ئاگادری دەربارەی ئەم قۆناغە و ئەم ناوچەیە بە دەستەوە ئەدەن. بۆ نمونـە: عەشـیرەتی هەمەوەنـد لـە نێـوان کەرکوک– دیالە – کرماشان دا نائارامیەکی زۆری دروست کـردوە، سـەرەنجام دوای لەشکرکێشـی گـەورەی عوسمانی بە دیل گیراون و لە کوردسـتان دور خراونەتـەوە. بـەڵام پـاش ماوەیـەک هـەڵاتون و گەڕاونەتـەوە ناوچەکە. تا ئیستایش هەندێک لەم چیرۆکانە دەماودەم ئەگێڕنەوە، بەڵام بە نوسین شتێکی تۆمار کراو لە بەر دەس دا نیە.

عباس العزاوي لـە بەرگـەکانی 7 و 8 ی (تـاریخ العـراق بـین احتلالـین) دا رۆژنامـەی زەورا ی وەکـو سەرچاوەیەکی گرنگ و سەرەکی بۆ گێڕانەوەی روداوەکانی عیراق بە کار هێناوە. لە ناو ئـەوەدا چەردەیـەکی باش هەواڵی خێڵەکانی هەمەوەند، جاف، سنجاوی، کەلوڕ، فەیلی، هەورامان، یەزیدی... باس ئەکا. بـە داخـەوە ژمارەکانی زەورا لە بەر دەس دا نین تا پشت بە نوسینەکانی ئەو ببەستین، لە بەر ئەوە هەڵ ئەدەم هەواڵـەکان لە مێژوەکەی عەزاوی هەڵێنجم.

ژ 1 ی زەورا تەرخان کراوە بۆ بڵاوکردنەوەی فەرمانی سوڵتانی عوسمانی دەربارەی دانـانی مەدحـەت پاشا بە والی عیراق و، خوێندنەوەی ئەم فەرمانە لە دیوانی حکومەتیدا لە بەغداد و، وتاری مەدحەت پاشا بـۆ سپاسی ئەم فەرمانە و بەرنامەی کاری داهاتوی لە عیراق دا. ئەم دو بابەتە بە هەردو زمانی تـورکی و عـەرەبی بڵاو کراونەتەوە. بەڵام وەکو عەزاوی نوسیویێتی تەرجومەی عەرەبی هـەردو بابـەت رەوان نـین و لاوازن. (7: 172)

4. 1. 3. 1. هەواڵی هەورامان

ژمارەکـانی 5 و 6 و 7 و 12 ی مانگـەکانی ڕەبیعـی ئاخـەر و جیمـادی ئـەوەلی 1286 ک هـەواڵی ڕوداوەکانی هەورامان ئەگێڕنەوە. نوسیویانە:

هەورامان بەشێکی هی عیراق و ئەوی تری هی ئێرانە. لە خێڵە گرنگەکانی کوردن. بەشی ئێرانی سـەر بە سەنەندوج (سنە) و بەشی عیراق تابیعی لیوای سلێمانییە، لە شوێنێکی سەختی کوێرە ڕێ دایە.

هەمیشە لە شەڕ و کێشەدا بون لە گەڵ ئێران. ئەمیرێک لە ناو خۆیانا هەڵئەبژێرن پێی ئەڵێن سوڵتان. ساڵێ لەمەوپێش حاکمی سنە فەرهاد میرزا یەکێ لە سەرۆکەکانیانی، حەسـەن سـوڵتان، بانـگ کـرد لـە خـۆی نزیک خستەوە و بە فێڵ کوشتی. لە سەر ئەوە خێڵەکـەی ڕاپـەڕین و کوڕەکـانی لـە سـەر ئـەم دەسـدرێژییە خرۆشان. فەرهاد میرزا هێزێکی ناردە سەریان. ئەم خێڵـە شـەبەیخونیان کـردن و زەرەری زۆریـان لـێ دان. ئەمە بو بە هۆی ئەوەی حکومەتی ئێران بایەخێکی گەورەیان پێ بدا و، هێز بنێرێتە سەریان سەرکوتیان بکـا و تۆڵەی ئەو کارەیان لێ بکاتەوە.

ئەم هێزە گەمارۆی شاخەکەیدا بە نیازی ئەوەی جەزرەبەیەکی کوشـندەیان تـێ بسـرەوێنێ، لەشـکری ئێران هیچی پێ نەکرا. بەڵام حکومەتی ئێـران ئـارام نـەبوەوە. هێشـتا هـەر لەشـکر ئـەنێری و هەڵئەکوتێتـە سەریان کەچی هەر ژێر ئەکەون. ئەمجارەیان حکومەتی ئێران فەتاح بەگ و چەند کەسێکی کەی لێ کوشـتون. عەشیرەتەکە بڵاوەیان لێ کردوە.. لەشکرێکی تری بە سەرکردایەتی کـەریم خـان لـە ڕێگـەی بازلـەوە لـە گـەڵ سەربازی بانە و سەقزدا ناردە سەریان، بەڵام ئەم لەشکرە 8 یان لێ کوژرا. ئینجا حکومەت نزیکەی 5 هـەزار کەسی بۆ قەمەر عەلی خان سازدا، شـەڕێ لـە دزڵـی بـو 6 سـەعاتی خایانـد 32 سـەربازی ئێرانـی کـوژران و ژمارەیەکیشیان بریندار بون. هەورامییەکان هەندێ چەکیان دەس کەوت و دەسیان گرت بە سەر عەرەبانەی تۆپ و تفاقی جەنگیدا.

هەواڵەکانی سلێمانی ئەمەیان گەیاندوە.

ئەم عەشیرەتە 20 هەزار کەس زیاترن. لە ناوچەیەکی شاخاوی سەخت دان، بەڵام لە توانایاندا نەبو بەرگری ئێران بکەن. نەیانتوانی لە ڕوی دەوڵەتی ئێراندا بوەستن.. دوای ئەوە هەواڵی شکانیان هات.

ئێران ویستی سەریان پێ دابنەوێنێ. بەربەرەکانییان کـرد بـەڵام نـەیانتوانی درێـژە بـە جـەنگ بـدەن، ئەگەرچی زەرەریان لە ئێرانیەکاندا. بە هۆی جیاوازی مەزهەبییەوە ڕقێکی زۆریـان لـێ هـەڵگرتبون و بـە ڕەقـی ڕەفتایان لە گەڵ کردن. ئێرانیەکان کە چونە نـاو شـاخەکانەوە هـەوڵیاندا هـەمویان بکـوژن. دەسـتیان کـرد بـە سوتاندنی ئاواییەکانیان و بە شێوەیەکی ناشیرین کەوتنە کوشتنیان. دەستیان لـە منـاڵ و ژن یـش نەپاراسـت.. دەست و قاچی هەندێکیان بڕی بون، کە ئەبو بە هۆی ترسان و نەفرەتی زیـاتری خـەڵک. ڕویـان کـردە عیـراق. داوای دەخالەتیان کرد. سەرۆک و میرەکانیان سکاڵانامەیان نوسی حالی خۆیـان و ئـەو زوڵمـەی لێیـان کـراوە، ڕون کردەوە.

دەوڵەتی عوسمانی پابەندی مافی دراوسێیەتیە. ئەبێ چاودێری حالی هـەردولا بکـا بـۆ ئـەوەی وەکـو پێویست خزمەتی خۆی بە جێ بێنێ. هەوڵیدا ڕێکیان بخاتەوە و لە یەکیان نزیـک بکاتـەوە. فـەرمانی دا بـە فەرمانبەرانی سنور مشوری ئەم بەرژەوەندییە بخۆن.

ئێرانیەکان وەڵامی ئارەزوی دەوڵەتیان نەدایەوە، گوێیان نەدایە ویستی فەرمانبەرەکان، بگرە درێژەیان دا بە کوشتن و تاڵان و وێران کردن و، سوربون لە سەر لە ناوبردنیان. سەرۆک و میرەکانیـان ڕویـان کـردە عیـراق. بـە دوی ئـەوانیشدا خـاووخێزان لـە منـاڵ و ژن و پەککەوتـە هـاتن. داوای یاریـدە و، بـە پـەرۆش

و پاڕانەوە قبوڵی دەخالـەتیان کـرد سـەبارەت بـەو توندوتیژیـیـەی توشـی بـون. فەرمانبـەرەکان نـەیانتوانی ژمارەیەکی زۆر کـە 7 هـەزار کـەس ئـەبون ڕەت بکەنـەوە. دەخالەتەکـەیان قبـوڵ کـردن. حکومـەت بـەزەیی و دڵنەرمی بەرامبەر بەو نگبەتی‌یەی توشیان هات بو پیشاندا. لە هەندێ شوێنی سـلێمانی نیشـتەجێ کـردن و ڕێوشوێنی پاراستن و ژیاندنی بۆ دانان.

شا کاربەدەستی نارد کە ڕێگە نەدرێن بێنە عیراقەوە. هەروەها فەرمانێک یش لـە بـابی عالیـەوە بـەم مەبەستە هات. بەڵام کە حکومەتی بەغداد کەوتە لێکۆڵینەوە زانی ئەمانە ئەهلی سوننە و شـافیعی مـەزەبن، کـە بوبو بە هۆی ناکۆکی و، ئێران ئەیچەوساندنەوە و تەنگی پێ هەڵئەچنین.

لە شوێنێکی ترا هەواڵەکە ژمارەی پەنابەرانی هەورامی بە 20 هەزار کـەس ئەخـەمڵێنێ..... حکومـەت ماوەی 3 مانگ داڵدەی دان تا موافقەتی لێبوردنی گشتی لە حکومەتی ئێران بۆ وەرگرتن کە لە سـزا و ئـازار ببەخشرێن، جگە لە هەندێ لە سەرۆکەکانیان کە نەگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان بەڵکو لـە ئازەربایجـان یـا لـە جێگایەکی تر دابنیشن. (7: 183-186)

ئەم ڕوداوەی هەورامان ڕوداوێکی ناسراوە لە مێژوی هەوراماندا. مێژونوسەکانی ئەردەڵان، وەکو یەکێ لە سەرکەوتنە گەورەکانی فەرهاد میرزا بە درێژی گێڕاویانەتەوە. (بۆ ئاگاداری زیاتر بڕوانە: علی اکبـر وقـائع نگار. نەوشیروان مستەفا: کورد و عەجەم)

4. 1. 3. 2. هەواڵی هەمەوەند

عەزاوی لـە زمـانی ژ 6 و 7 ی 10 و 17 ی ڕەبیعـی ئاخـەری 1286 ک زەورا نوسـیویەتی: ئـەڵێن هەمەوەند یا حەمەوەند، عەشیرەتێکی کوردیە بە ئازایەتی ناسراوە، چەندەها ساڵە ڕێگـە ئـەبڕێ و ئاسـایش تێـک ئـەدا، بـە جـۆرێ بـە نمونـە ئەیانهێننـەوە، ڕێ بـە ڕێبـوار ئـەگرن و هێمنـی ئەشـێوێنن. جـوامێر لـە سەرۆکەکانیانە، ئەڵێن فلان بوە بە جوامێر.

سێ سەد سوار یا چوارسەد بون بە هۆی شەڕەوە لەم ماوەیـەدا نزیکـەی حـەفتا یـا هەشـتا سـواریان ماوە. چونە ناوچەی زەهاو پەلاماری دەوروبەریان ئەدا. بە بیست یا سی کەس تـاڵان و ڕاووڕوتیـان ئـەکرد، سەرۆکەکانیان: 1. محەمەد میکائیل 2. جوکل (جوامێر) 3. بەچە شیرین 4. بەچە ئەمین.

هۆزی محەمەد میکائیـل لـە ناوچـەی سـلێمانی حکومـەت لەشـکرێکی نـاردە سـەری. ڕەئیسـێک و دو سەربازیان لێ کوژرا و محەمەد میکائیل بریندار بو. کە لە ئێران گەڕایەوە مرد. بەڵام بەچە شیرین فیرقەیـەک عەسکەر تەعقیبی ئەکرد.

کێشەی کورد لە نێوان ئێران و عیـراق دا تـەواو نـەبو ئەوانـە هێشـتا ئاسـایش ئەشـێوێنن و سـنور هەراسان ئەکەن. ئەم کێشەیە، بە تایبەتی هەمەوەند، لە ناو ئەو بابەتانەدا بو کـە لـە نێـوان ئێـران و عیـراقدا وتوێژی لە سەر کرا.

ئەوانە کە حکومەت ڕاویان ئەنێ ڕو ئەکەنە ئێران یـا ئەگـەر ئێـران ڕاویـان بنـێ ئەگەڕێنـەوە عیـراق و ئیتر بەمجۆرە...

ئەمە پاڵی بە عیراق و ئێرانەوە نا کە هیچیان داڵـدەی جـەردەی ئـەوی تـر نـەدەن. وە ئەگـەر حکومەتێکیان ڕاوی نان، ئەوی تریان ئەبێ یارمەتی بدا بۆ لەناوبردنیان یا بـۆ تـەمێ کردنیـان. ئـەم ڕێکەوتنە کارێکی باشی کردبوە سەر پێوەنـدی هـەردو دەوڵـەت. بـەڵام ئـەمیرە ئێرانیـیـەکان نـەیان ئەویست ئاسایش جێگیر بێ و بەری بچننەوە. بەم چارەسەرە قایل نەبون لە سەر بیرورا کۆنـەکانیان مانەوە...

مەدحەت پاشا قەڵای لە سنورەکان و تەنگەکاندا دروست کرد. هێزێکی لێ دانا بۆ ڕێگـری لـەم جـۆرە کارانە. ئێران ئەوەی نەکرد. ئەم قەڵایانەی لە لای زەنگاباد دامەزران، ئـەمجارەیان دوان لـە هەمەوەنـد گیـران و ئەوانی تر رویان کردە ئێران قوتار بون.

هۆزی بەچە ئـەمین لـە لای خانەقینـەوە کـاروانێکی روت کـردەوە. ئەوانـە زانـییـان دوان لـە روتکراوەکان ئێرانی بون، شتە تاڵانکراوەکانیان بۆ گێڕانـەوە و، شـتومەکی عەرەبـەکانیان بـرد. کـە حکومەت ئەمەی بیست، بە هۆی تەلگرافەوە لە شارەبان (مقدادیە) و قزلرەبات (سعدیە) ئەوانە ون بون. چوار ڕۆژ دواتر عەسکەریان نێردرایە سەر تـا لـە خانـەقین و قزلرەبـات تـەعقیبیان بکـەن. هـەروەها سوارەی عەشایەر یش کرایە سەریان، گەمارۆیان دان و بو بە شەڕ لە بەینی هەردولادا. عەبدوڵا بـەگی سەرۆکی عەسکەری قزلرەبات لاقی بریندار و، سوەیلم لە عەشیرەتی ڕەبیعە گولەیەک بەر سنگی کەوت. عەسکەر سەرۆکەکەیان کە بەچە ئەمین بو لە گەڵ دو پیاویدا کوشت و، دوانی تریشی بە چەکەوە لـێ دەسگیر کردن کە محەمەد رەش و محەمەد ساڵح بون. عەسکەر 6 ئەسپی لێ گرتن. شتومەکی تاڵانکراو گیرایەوە و گیراوەکان رەوانەی دادگا کران.. دادگایی کران، دانیان نا بـە تاوانـەکانیاندا، بـە ئیعـدام حوکم دران. (7: 181-183).

لە کتێبەکانی عەزاویدا، لە زنجیرەی هەواڵەکانی خێڵـی هەمەوەنـدا دابـڕان هەیـە. دوا هـەواڵی بـەرگی حەوتەم هی ساڵی 1286 ک و، یەکەم هەواڵی بەرگی هەشتەم هی 1289 یە، واتە زیاتر لـە 3 سـاڵ دابـڕان هەیە و، شتێکی ئەوتۆ دەربارەی روداوەکانی ئەو ڕۆژگارە لە بەر دەس دا نیە.

ژ 256 ی 12 ی رەبیعی ئاخەری 1289 ک نوسـیوێتی: سـەرۆکی هەمەوەنـد فـەقێ قـادر تەسـلیمی حکومەت بو گەیشتە بەغدا. سەرۆکی عەشـیرەتی گـۆران عـەزیزولاخان لـە عەشـایەری ئێـران، بـەڵێنی داوە هەمەوەند تەسلیم بکا.(8: 12)

فەقێ قادر پیاوێکی زانا و ڕۆشنبیر و شاعیر بـوە. ماوەیـەکی زۆر لـە زینـداندا ماوەتـەوە و، هـەر لـە زیندانەوە دوای ئەوەی زۆری پیاوەکانی هەمەوەند بە دیل ئەگیرێن دور ئەخرێنەوە بۆ دەرەوەی کوردستان و، لە ئاوارەیی سەری ناوەتەوە و مردوە.

لە زینداندا چەندین کتێبی بە هۆنراوە نوسیوە. دیوانێکی شیعریشی هەیە. بەشێ لـە بەرهەمـەکانی لـە لایەن مەلا کەریمی مودەڕیسەوە ساغ و بڵاو کراوەتەوە.

ژ 811 ی 24 ی رەبیعی ئەوەلی 1296 ک نوسـیوێتی: هەمەوەنـد پـەلاماری سـامەڕای داوە. (8: 43)

ژ 860 ی 9 ی ڕەمەزانی 1296 نوسیوێتی: برای جوامێر لـە هەمەوەنـد و نـەجم عەبـدوڵا ئاغـا لـە بەیات کاروانێکیان لە ڕێگای قزلرەبات روت کردەوە.(8: 47)

ژ 1023 ی 9 ی ڕەجەبی 1299 و ژ 1024 ی 23 ی ڕەجەبی 1299 ک نوسیوێتی: هەمەوەند لە لیوای سلێمانیدا عەشیرەتێکی پچوکە. نفوسـی لـە چوارسـەد یـان پێنجسـەد تێپـەڕ ناکـات. هـەمویان فێـری جەردەیی و یاخیبون و تاڵان و ڕاووڕوت بون. دەربەندی بازیانیان کردۆتە مەکۆی خۆیـان. ئەوانـە لـە کـاتی هێمنی یشیاندا ئارام دانانیشن و لە کاری خراپ ناپونگێنەوە. ئەگـەر دەوڵـەت بکەوێتـە تـەعقیبیان لـە ترسـا هەڵدێن. تێکڕا بێ جیاوازی ئەکەونە تاڵان و ڕاووڕوت.

حکومەت ئەگەر تەنگی پێ هەڵچنین ڕو ئەکەنە ئێران، وە ئەگەر هـەردو دەوڵـەتی عوسـمانی و ئێرانـی ڕێک کەوتن دەخالەت ئەکەن. دوای تەنگ پێ هەڵچنین دەخالەتیان بە وەکیلی والی موسڵ محەمەد مونیر پاشـا کرد. دەخالەتی لێ قبوڵ کردن. بەڵام وازیان نەهێنا لە پەلاماردانی دێهات و، تاڵان و کوشتن.

سەرۆکەکەیان جوکل لە گەڵ تاقمێ لە پیاوەکانی هـەلاتن و ئـەوانی تریـان وەکیلـی والـی وردوخاشـی کردن. بەڵام ئەوانەیان لە کاتی تێپەڕیندا خراپەی زۆریـان کـرد، عـەزیز خـان و محەمـەد خالیـد یـش دایانـە پاڵیان. ئینجا موشیر جەزرەبەیەکی تێ سرەواندن لەوەو پێش جەزرەبەی وایان نەخوارد بو. جـوامێر هـەلات بۆ ئێران، حکومەت هەوڵی زۆری دا بۆ گرتنی.(8: 63-64)

ژ 1177 ی 10 ی زیلقەعیدەی 1301 ک نوسیوێتی: شەڕێ لە بەینی هەمەوەند و جبور و کەرەویدا لە لای مەندەلی (بەندەنیجین) روی داوە 3 کەسی تێدا کوژراوە. سەرۆکەکانی هەمەوەند ئەمانە بون: 1. بەچە چاوشین 2. مەحمودی خلەبزە 3. حەمەی مام سلێمان.(8: 72)

ژ 1183 ی 17 ی زیلحیجەی 1301 ک نوسیوێتی: حکومـەت تـەکلیفی ئـەمیر لیـوا محەمـەد فازیـل پاشا داغستانی کردوە، تەعقیبیان بکا.(8: 72)

ژ 1199 ی 26 ی رەبیعی ئەوەلی 1302 نوسیوێتی: مێژوی هەمەوەند پڕێتی لە دەسـدرێژی، بگـرە مێژوی دەسدرێژیە بۆ سەر خەڵک لە تالان و راوڕوت و کوشتن.(8: 75)

ژ 1310 و 1311 و 1312 ی 5 و 17 و 19 ی شەعبانی 1304 ک نوسـیوێتی: سەدسـاڵە هـیچ ئیشێکیان نیە جگە لە تالان و راووڕوت. دەوڵەت زۆر جار ویستویەتی تەمێیان بکا، نـەیتوانیوە. چونکـە لـە جێگەیەکـدا جێگیر نەبون. دەوڵەت هەرچەند زۆری بۆ هێناون رویان کردۆتە ئێران. لەو ماوەیەدا ناوچـەکانی بازیان و قەرەداخیان شێواند بو. سەرکردە محەمـەد فازیـل پاشـا داغسـتانی لـە لای خانـەقین دانـرا. ئێـران هاوکاری دەوڵەتی کرد حوسامولمولک ئەمیر تومان حاکمی کرماشانی نارد، تەنگیان بە جـوامێری سـەرۆکیان هەڵچنی. لە هۆزەکانی تریان، سەرۆکی سێتەبەسەر عەزیز کاکی و سەرۆکی رەشەوەند مـەحمود حـاجی خـان، سەرکوت کران. زۆر لە پیاوە گـەورەکانیان لـە نـاو بـران. شـەڕیان بـەردەوام بـو. سـاڵی 1298 و 1301 قەوماوەکانیان دوبارە بونەوە. زواری ئێرانیـیان روت کردەوە و، لە نزیک مەنسوریە (دەلی عەباس) بەریـدیان تالان کرد. ئەم جۆرە کارانەیان لە ژماردن نەئەهات.(8: 84)

ژ 1310 ی 5 ی شـەعبانی 1304 ک نوسـیوێتی: لـە سـەرۆکەکانی هەمەوەنـد مـەحمود خـدر و جەماعەتەکەی دەخالەتیان بە خاوەن دەوڵەت ئیسماعیل پاشای مورافیقی سوڵتان کرد، کە لەو موشـیرانە بـو چاکسازی کەرکوکی پێ سپێردرا بو. خۆیان و چەکەکانیان دا بە دەستەوە.(8: 84)

4. 1. 3. 3. هەواڵی جاف

ژ 30 ی 9 ی شەوالی 1286 ک نوسیوێتی: گوڵعەنبـەر، سـەرۆکی عەشـایەری جـاف محەمـەد بـەگ دانرا بو بە قائیمەقامی گوڵعەنبەر. لەقەبی پاشا بـە خـۆی و روتبـەی قـەپۆچی باشـی بـە کوڕەکـەی درا.(7: 228)

ژ 352 ی 5 ی رەبیعی ئاخەری 1290 ک نوسیوێتی: جاف لـە ژێـر سـەرۆکایەتی محەمـەد پاشـای قائیمەقامی گولعەنبەردایە. بو بە ئەمیر لیوا. هەمو ساڵێ 8 کەسیان لێ وەرئـەگیرا بـۆ جـەیش، لـە سـەردەمی مەدحەت پاشادا کرا بە 30 کەس. سەرۆکایەتی عەشیرەتەکانیان بە مەحمود بەگی کوڕی بەخشـرا. میرەکـانی جاف کە روتبەی دەوڵەتیـیان درایە:

1. محەمەد پاشا کوڕی کەیخوسرەو بەگ، روتبەی ئەمیر لیوای وەرگرت.
2. مەحمود بەگ (کوڕی). دوای باوکی لەقەبی پاشای پێ درا.
3. بەهرام بەگ.
4. قادر بەگ.

5. عەزیز بەگ.
6. عوسمان بەگ کوڕی محەمەد پاشا.
7. سلێمان بەگ کوڕی محەمەد پاشا.
8 حەسەن بەگ کوڕی محەمەد پاشا.
9. محەمەد بەگ لە بەگزادە، واتە لە کوڕی میرەکان. (8: 20)

4. 1. 3. 4. هەواڵی یەزیدی

ژ 2 باسی پەلاماردانی یەزیدییەکانی شەنگاری نوسیوە.

گۆیا یەزیدییەکان پێنج شەش ساڵە لە حکومەت یاخی بون. لە چیاکان (ئەبێ مەبەستی چیای شەنگار بێ. نم) عاسی بون. ناهێڵن بێگانە بچێتە ناویان. بە بەروبومی چیاکە ئەژیان و نەیانئەهێشت کەسی کە کەڵکی لێ وەربگرێ.

سەرەڕای ئەوەیش بە هێمنی لە شوێنەکانی خۆیاندا نەئەمانەوە. ئاسایشیان ئەشێوان و زەرەریان بە هاتوچۆکەران ئەگەیان. هەندێ قەساب چوبون مەڕ لە قەبیلەکانی شەمەر و عەنەزە بکڕن، کە گەیشتبونە نزیک چیا توشی چەند یەزیدییەک بون. پێیان وتبون لە چیا مەڕی هەرزانتر و باشتری لێیە، تەماعی قازانجی زۆرتریان خستبونە بەر و بردبویانن بۆ شاخەکە. لەوێ کوشتبویانن و هەرچی دراوێکیان پێ بوبو بردبویان.

ئەمە ڕێکەوتی هاتنی مەدحەت پاشای کرد بۆ موسڵ. لە روداوەکە ئاگادار بو. داوای لە یەزیدییەکان کرد ناوی بکوژەکان دیاری بکەن و تەسلیمی حکومەتیان بکەن. نەیان کرد. لە بەر ئەوە بە پێویستی زانی کە حکومەت ئاوڕ لەمە بداتەوە، بە هەر جۆرێ بێ ڕێوشوێنی گرتنی تاوانکارەکان دابنێ و، ئەو جۆرە ئەشرارە تەمێ بکەن.

دەسبەجێ عەسکەری موسڵ و ماردین و شارەزور کۆبونەوە. بون بە 3 فەوج و، 2 سریە سوارە و، 4 تۆپ و، چەردەیەک سەربازی گیراو. خرانە ژێر فەرمانی ئەحمەد بەگی زەعیمی موسڵ لە گەڵ زیا پاشا موتەسەریفی لیوای موسڵ. فەمانیا پێ درا بڕۆن بۆ شەنگار و، ئامۆژگاری پێویست کران.

کە لەشکر گەیشتە شەنگار، یەزیدییەکان پەشۆکان. کشانە دواوە بۆ ناوچە سەختەکان کە ڕێگە نەبو بچنە سەریان. وایان ئەزانی عەسکەر پەلاماریان ئەدا کەلوپەلیان تاڵان ئەکا و ئەیانکوژێ و کشتوکاڵەکەیان ئەسوتێنێ و دەس ئەگرێ بە سەر ئافرەتەکانیاندا... بەڵام زۆری پێ نەچو زانییان مەبەست پیاوخراپە بکوژەکانن، تێیان گەیەنرا مەبەست بکوژە یاخیەکانن و هیچی تر. هێنایانن و هەر ئەوان دەسگیر کران و، خەڵکەکەش بۆ دەخالەت هاتبون. تەنیا تاوانکارەکانیان گرت. بە گوێرەی ئامۆژگاری بە پێی قورعە جەماعەتێ لە خەڵکی چیا کران بە عەسکەر و، ئەو پارەیەی حکومەت کە لە سەریان کەڵەکە بوبو لێیان سێنرا. (7: 172-174)

4. 1. 3. 5. هەواڵی جۆراوجۆر

ژ 1420 ی 29 ی جیمادی ئاخەری 1307 ک: هەواڵی دامەزراندنی چاپخانەی لە ولایەتی بەسرا و، دەرچونی جەریدەی (البصرة) ی بە عەرەبی و تورکی و، گەیشتنی یەکەمین ژمارەی بە بەغداد بڵاو کردۆتەوە. خاوەنی ئیمتیاز ئەدیب و نوسەر پایەبەرز محەمەد عەلی ئەفەندی مومەیزی محاسەبەی ولایەتی بەسرا بوە.

هەندێ تێبینی:

1. بۆ نوسینی ئەم باسە کەڵک لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

1.1. عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج7، بغداد 1955. ج8، بغداد 1956.

2.1. سامي رفائيل بطي (اعداد)، صحافة العراق، مكتبة رفائيل بطي، بغداد 1985. الجزء الاول. (ئەم سەرچاوەیە بریتییە لە (مجموعة أحاديث ألقاها رفائيل بطي من اناعة بغداد سنة 1945). بەڵام ئیشارەتی تێدا نیە بۆ هیچ سەرچاوەیەکی گرنگ)

3.1. السيد عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية،

2. (مكتبة المتحف العراقي) ژمارەی یەکەمی زەورای هەبو. رۆژنامەی الجمهوریەی بەغدادی بە بۆنەی یادی سەدساڵەی رۆژنامەوانیی عیراق (1869– 1969) سەرلەنوێ کۆپی زەورای وەکو پاشکۆی تایبەتی ژ 471 ی رۆژی 15 ی 6 ی 1969 ی الجمهورية چاپ کردۆتەوە.

5. راگەیاندنی بیستراو بە کوردی (1939– 1958)

تا ساڵی 1939 راگەیاندن بە زمانی کوردی هەر خوێنراو (بە نوسین و خوێندنەوە) بو. لەوە بە دواوە لە پاڵ راگەیاندنی خوێنراودا بیستراو (گوتن و بیستن) یش پەیدا بو. ئەگەر راگەیاندنی خوێنراو بە دەزگای چاپ ئامادە ئەکرا و، تەنیا ئەوەی خوێندەواری هەبو ئەیتوانی بیخوێنێتەوە و کەڵکی لێ وەربگرێ، ئەوا راگەیاندنی بیستراو پێویستی بە خوێندەواری نەبو. لە رادیۆ بڵاو ئەکرایەوە و بە گوێ لێ گرتن کەڵکی لێ وەر ئەگیرا. نەخوێندەوار یش وەکو خوێندەوار و نابینا یش وەکو بینا ئەیانتوانی کەڵکی لێ وەر بگرن.

لە سیەکانی سەدەی بیستەمدا کەم جێگای کوردستان کارەبای هەبوە و، کەم کەس خاوەنی رادیۆ بوە. رادیۆ هەندێکی بە کارەبا و هەندێکی بە پاتری کاری ئەکرد. تەنیا دەوڵەمەندەکان ئەیانتوانی رادیۆیان هەبێ.

عەلادین سوجادی باسی هێنانی یەکەم رادیۆ بۆ سلێمانی، بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"ساڵی 1932 بو بۆ یەکەمجار و یەکەم رادیۆ هاتە شاری سولەیمانی. ئەو چاخانەیە کە پێیان ئەوت چاخانەی (حەمە رەق) و شوێنەکەی لەم لا ئەسحابە سپی و لە سەر بازاڕی کورتاندروەکان بو، جادەکەی مەڵکەندی لە سەرەوە ئەهات بە بەر دەمیا و ئەچو بۆ ناو بازاڕ. لە دوایی‌دا ماوەیەکیش ئەو چاخانەیە مەجۆلی خامەی بە سەرەوە بو.

"جا خاوەنی ئەو چاخانەیە یەکەم کەس بو کە رادیۆی هێنایە شاری سولەیمانی و لە چاخانەکەی خۆیا داینا، لەو سەردەمەدا رادیۆ، وە یا بڵێین ئیستگەی رادیۆ هەر بە ئێواران ئیشی ئەکرد. هەرا کەوتە سولەیمانیەوە کە شتێک هاتوە قسە ئەکا و لە رواڵەتا هیچ زەلامیش نیە.

"هەر لە پاش بانگی شێوانەوە پیاوانی سولەیمانی لە مەڵکەندی و سەرشەقام، کانێسکان و سابونکەران، دەرگەزێن و گۆیژەوە بۆی ئەکشان بۆ ئەو چاخانەیە بۆ سەیرکردنی ئەم مۆجزەیە کە هاتوە، سا کێ پیاو بوایە زوتر بچوایە جێگای خۆی بگرتایە! نە کورسی چاخانە جێ ئەبوەوە، نە سەر ئەرزەکە جێ ئەبوەوە، ئێقی ئەدایەوە بۆ سەر جادەکە دەرزیت هەڵخستایە نەئەکەوتە زەوی.

"مۆجزە (مەبەستی موعجیزەیە. نم) ئەکەوتە کار و بە زمانی عەرەبی قسەی ئەکرد، خۆ کەس لێی تێ نەئەگەیشت بەڵام دەنگێکی لێوە ئەهات، خەڵکەکە لەوە واقیان وڕ مابو کە ئەم دەنگە چیە لەو دارە رەقوتەقەوە! یەکێ ئەیوت زەلامە لە ناویا قسە ئەکا، یەکێ ئەیوت ئەمە سیحر و جادوە، زۆریش لە سەر ئەوە بون کە ئەو

قسەیە (میل) ە سورەکە ئەیکا. ئەوە ئیستە من ئەڵێم میل ئەگینا ئەو وەختە بە میل ناو نەئەبرا بەڵکو بە (ماسی) ناویان ئەبرد. ئاخر بڕیاری زۆرتری خەڵک هاتە سەر ئەوە کە ئەو دەنگە دەنگی ئەو ماسیە سورەیە و ئەو ماسیە قسە ئەکا. ئەگەر لە ئێمەش ئەپرسی ئێمەمانان لە سەر جادەکەش جێگامان نەئەبوەوە."(عەلادین سجادی، ڕشتەی مرواری، بەرگی پێنجەم، چاپخانەی مەعارف، بەغداد، 1972. ل 76 – 77)

ئەم گێڕانەوەیەی سوجادی، بیرەوەری خۆی بێ یان لە خەڵکی بیست بێ، پێ ئەچێ (موبالەغەی) تێ دا بێ.

پێش ئەو ساڵە بە چەندین ساڵ گرامەفۆن لە سلێمانی و لە زۆر شوێنی کوردستان دا، لە ماڵان و لە چایخانەکان دا، هەبوە. تەنانەت قەوانی تۆمارکراوی هەندێ لە گۆرانیبێژە ناودارەکانی عەرەب و کورد لە ناو خەڵکدا بڵاو بوە.

ژیان لە 1926 دا لە ژێر سەرناوی (پیانقۆ) نوسیویتی:

"صندوقێکی غرامۆفۆن کە بۆ مەنفەعەتی مەکتەب خرا بوە پیانقۆوە ڕۆژی جومعەی ڕابوردو لە بینای جەمعیەتی زانستیدا بلیتەکانی ڕاکێشرا، لە نەتیجەدا بە ناوی مەئمورماڵی سورداشی شیمالی جەنابی حەمەکاکەوە دەرچو." (ژیان، ژ 38، 21 ی تشرینی ئەوەلی 1926)

لە ژمارەیەکی تری 1929 دا بە ناونیشانی (لە ڕیاسەتی بەلەدیەوە: ئیعلان) ئەم ئاگادارییەی بڵاو کردۆتەوە:

"بۆ لێدانی غرامۆفۆن لە جێگایانی عمومیدا وەکو چایخانە و ئەمسالی لە تەرەف مەجلیسی بەلەدیەوە بە شەو لە سەعات یەکی عەرەبیەوە هەتا سەعات چواری عەرەبی مودەت تەعین کراوە بە شەرتێ کە ڕیعایەت بە شەعائیری دینیە لە وەقتی هەمو بانگێک دا بە قەدەر نیو سەعات لێدانی غرامۆفۆن تەعتیل بکرێ هەرکەسێ خیلافی ئەم ئیعلانە حەرەکەت بکات و خاریجی ئەو میعادە کە دانراوە غرامۆفۆن لێ بدا بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا."(ژیان، ژ 202، 7 ی تشرینی یەکەمی 1929)

خەڵکی جێگایەک بە گرامەفۆن ئەوەندە ئاشنا بوبن، ناشێ ڕادیۆیان ئەوەندە پێ سەیر بوبێ.

ڕۆژنامەی ژیان لە هەمان ساڵی 1932 دا ڕیپۆرتاجێکی بڵاو کردۆتەوە دەربارەی دانانی ڕادیۆیەک لە چاخانەی بەلەدیەی سلێمانی بۆ ئەوەی گوێ لە وتاری مەلیک فەیسەل بگرن. ڕیپۆرتاجەکەی کە پێش نوسینەکەی ڕشتەی مرواری بە 40 ساڵ بڵاوکراوەتەوە، ڕوداوەکە بەم شێوەیە ئەگێڕێتەوە:

"داخلی

"ئیستیماعی نوتق بە ڕادیۆ

"ئەمساڵ تەشریف هێنانی جەلالەتی مەلیکی عیراق بۆ سلێمانی، وەک کەوکەبەی سلێمانی، زینەتی جاویدانی هانی، نوتقەکەی ئێرەی بو بە ڕابیتەیەکی ڕوحانی.

"لەم بەینەدا کە وتیان لە مەعرەزی عاسیمەدا ئیرادی نوتق ئەفەرمون، بەو ڕابیتەیەوە هەمو مەملەکەت دەیویست شەرەفیابی ئیستیماعی ئەو نوتقە بێ و، بۆ تەئمینی ئەم ئارەزوی عمومیە و بۆ تەئیدی ئەو ڕابیتەیە، موتەسەریف وەکو تەهیەی ئەساسی کرد بو، تەهیەی ئەسبابیشی کرد. موستەعجەلەن لە گەڵ ڕەئیسی تازەی بەلەدیەدا، ڕادیۆیان زو بە زو وەک ڕادیۆ گەیاندە ئێرە و، لە عەینی ئەو شوێنە کە بیلزات جەلالەتی مەلیک ئیرادی نوتقی تیا فەرمو بو ڕادیۆ نەسب کرا و، لە شەرەفی ئەو نوتقە مەحروم نەماین. چایخانەی بەلەدیە بە عەینی تەزیینات ڕازابوەوە و، نەشیدی دڵپەسەندی منداڵانی مەکتەب لە گەڵ تەعزیماتی میلەت، تەقدیری قەدر و قیمەتی ئەو شەرەفەی دەنواند."(ژیان، ژ 318، 7 ی نیسانی 1932)

دوای گەیشتنی کارەبا ئیتر رادیۆش بڵاو بۆتەوە. جگە لە رادیۆی کارەبایی رادیۆی پاتری یش پەیدا بوە.

نیشتمان لە شیعرێکی بێ ناو و بێ سەرناودا لە سەر گرنگی رادیۆ ئەڵێ:

گوێ بگرە لە رادیۆ کە بە یەک سانیە دێنێ

باس و خەبەری لەندەن و پاریس و لەهستان(نیشتمان، ژ 1، ل 20)

5. 1. بەشی کوردیی رادیۆی بەغداد (بەغداد 1939)

بەرنامەی کوردیی رادیۆی بەغدا، بە پێی لێکۆڵینەوەی کەمال رەئووف محەمەد، رۆژی یەکشەممەی رێکەوتی 19 تشرینی دوەمی 1939 بۆ یەکەمین جار بە 10 - 15 دەقەی رۆژانە دەستی پێکردووە. (کەمال رەئووف محەمەد: هونەری درامای رادیۆیی کوردی، سلێمانی 2000، ل6)

ئەم بەرنامە کوردیە لەو ساوە، بێ راوەستان، بەردەوامە.

ژ 52 ی ساڵی 3 ی 30 تیرمەهی 1945 ی (رۆژا نو) دەربارەی ئەم رادیۆیە نوسیوێتی:

"لە بەغداد

هەمو رۆژێ پاش نیوەرۆ لە سەعات 4 دەس پێ دەکا تا سەعات 5 دەوام ئەکا.

درێژایی شەپۆلەکانی: 42 مەتر و 37 سانتیمەتر، شەپۆلی کورت."

بەشی کوردی سەرەتا 15 دەقیقە بوە بەڵام ساڵ لە دوای ساڵ زیادی کردوە. یەکەمین رادیۆ بوە بە زمانی کوردی بەرنامە بڵاو بکاتەوە. سەرەڕای گۆڕانی هەلومەرجی سیاسی ناوخۆی عیراق بەرنامەی کوردی رادیۆی بەغداد بێ وەستان بەردەوام بوە.

ئیستگەی رادیۆی بەغداد جگە لە بەرنامە رادیۆییەکانی، گۆڤاری (هنا بغداد – ئێرە بەغدادە) یشی بڵاو کردۆتەوە، کە گۆڤارێکی مانگانەی گشتی بوە. (مديرية التوجيه والاذاعة العامة) بە عەرەبی و کوردی لە بەغداد لە 1950 تا 14 ی تەموزی 1958 بڵاوی کردۆتەوە. کات و ناونیشانی بابەتی بەرنامە کوردیەکانی ئەو مانگەی رادیۆی تێدا بڵاو کراوەتەوە. هەندێ جار شیعر و وتاریشی بڵاو کردۆتەوە.

بەشی کوردی ئیستگەی رادیۆی بەغداد، بە درێژایی دەیان ساڵ پەخش، بەشداریەکی کاریگەری کردوە لە بوارە جیاوازەکانی رۆشنبیریی کوردیدا، وەکو:

بڵاوکردنەوەی دەنگوباسی عیراق و جیهان

تۆمارکردنی گۆرانی و مۆسیقای دەنگخۆشەکانی کورد

چیرۆکی شانۆ

شیعر و ئەدەب

تەفسیری قورئان

رادیۆی بەغداد دەیان گۆرانیبێژی کوردی بە گوێگرەکانی ناساندوە:

لە پیاوانی گۆرانیبێژ: عەلی مەردان، عارف جەزراوی، حەسەن جەزراوی، تایەر تۆفیق، رەسول گەردی، حەسەن زیرەک، کاویس ئاغا، مەلا کەریم، سەید عەلی ئەسغەری کوردستانی، سێوە...

لە ژنانی گۆرانیبێژ: دایکی جەمال، مریەم خان، نازدار و ئەسمەر فەرهاد، نەسرین شیروان...

رەنگە لە ئارشیفی ئەم رادیۆیەدا بە سەدان گۆرانی خۆشی کوردی هەبن کە گوێگری ئیستا نەیانناسن لەوانە: مەلا برایمی حەزین، ساڵح کارگەچی، تالیب...

رادیۆی بەغداد دەیان چیرۆکی شانۆیی کوردی و تەرجومەکراوی پێشکەشی گوێگرەکانی کردوە.

5. 2. رادیۆی کوردستان لە یافا (1942 – 1944)

حکومەتی بریتانیا لە سالانی دوەمین جەنگی جیهانیدا بایەخێکی زۆری داوە بە پرۆپاگاندە بە زمانەکانی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بە رێگەی راگەیاندنی خوێنراو (چاپەمەنی) و، بیستراو (رادیۆ) و، بینراو (فلیمی سینەمایی).

بە زمانی کوردی یش پرۆپاگاندەی جەنگی کردوە:

لە بەغداد کۆمەڵێ چاپکراوی بڵاو کردۆتەوە لەوانە دەنگی گیتیی تازە.

لە هەندێ لە شارەکانی کوردستان دا بە سینەمای گەڕۆک فیلمی پیشان داوە.

لە شاری یافای فەلەستین کە (ئیستگەی رادیۆی رۆژهەڵاتی نزیک)ی لێ دامەزراندوە بەشێکی بە کوردی بە ناوی (رادیۆی کوردستان) کەوتۆتە پەخشی بەرنامەی کوردی. کاری ئەم رادیۆیە بەشێ بو لە پرۆپاگاندەی جەنگی ئینگلیز و هاوپەیمانەکانی دژی ئەڵمانیای نازی.

بەرنامەی کوردی رادیۆی کوردستان لە ئابی 1942 تا کۆتایی 1944 بەردەوام بوە. کاربەدەستانی ئینگلیز لە بەغداد، گۆران، رەفیق چالاک، رەمزی قەزاز، کە 3 شاعیر و نوسەری کوردستانی عیراق بون، هەڵبژاردوە بۆ ئەم کارە. هەر سێکیان بردون بۆ شاری یافا لە فەلەستین، کە ئەو کاتە لە ژێر ئینتیدابی بریتانیدا بوە. لەوێ بەرنامەکانیان بڵاو کردۆتەوە. بە تەواوبونی جەنگ ئەمیش راوەستاوە.

رۆشنبیران و هێزە سیاسییەکانی کورد بە جۆری جیاواز پێشوازییان لەم رادیۆیە کردوە.

نیشتمان، بڵاوکەرەوەی بیری ژ. ک. لە ژ 3– 4 ی کانونی دوەمی 1944 لە ژێر سەرناوی: (ئیستگەی رادیۆی کوردستان) دا نوسیوێتی:

"ئەم چەند خواهیشتەمان لە گەڕێنەندە و کاربەدەستانی ئیستگە هەیە و تکای پێکهێنانیان ئەکەین.

"شەپۆلی 37 مەترونیوی چاک کار ناکات بگۆڕدرێ باشە.

"لە بەشی زۆری شارەکانی کوردستانا بروسکە (بروسکە تەرجومەی برقی فارسییە. مەبەستی کارەبایە. نم) بە رۆژ کار ناکا بەرنامەکان بخرێنە سەعاتێکی وا کە لە هەمو کوردستانا رۆژ ئاوا بوبێت.

"ئەگەر هیچ بەرهەڵست و پێشگرێک نەبێ لە سەرەتای هەمو بەرنامەکانا، دەنا هەفتەی دو جار مارشی کوردستان لێ بدرێ.

"رۆژنامەیەک بە ناوی (رۆژنامەی ئیستگەی رادیۆی کوردستان) هەفتەی جارێک دەربهێنرێ و بڵاوکراوەکانی هەفتەیی تێدا بنوسرێت.

"مۆسیقای بێ دەنگ و قەوانەکان کە لێ دەدرێن ئارەزوی دڵی هەمو گوێگرەکان پێک ناهێنن. مۆسیقای بە دەنگ و قەوانی لە هەمو رەنگیان بۆ لێ بدەن و بەین بەینە قەوانەکان بگۆڕن.

ا/ ل. ب ئیدارەخانەی کۆواری نیشتمان"(نیشتمان، ژ 3-4، ل 3)

(دەمی راپەڕینە) کە سرودێکی شۆڕشگێڕانەی پڕ جۆش و خرۆش بوە، نیشتمان لە ژ 2 دا کە بڵاوی کردۆتەوە، ئیشارەتی بەوە داوە لە (ئیستگەی رادیۆی کوردستان) وەری گرتوە. دەمی راپەڕینە شیعری گۆران و ئاوازی رەفیق چالاک بوە.

عەلادین سوجادی کە ئەو سەردەمە مدیری ئیدارەی گۆڤاری گەلاوێژ بوە لە بەغداد، گفتوگۆیەکی خۆی لە گەڵ ئەدمۆنس ئەگێڕێتەوە. دەربارەی رادیۆی کوردستان بیروبۆچونێکی جیاوازی لە هی نیشتمان هەبوە. نوسیوێتی:

"ساڵی 1942 رۆژی 6 ی مانگی ئاغستۆسی ئەو ساڵەیە. دیارە ئەو ساڵانە من خەریکی کاروباری نوسینی گۆڤاری گەلاوێژ بوم کە لە بەغدا دەرئەچو. شەڕە گەورەکەی جیهانی دوەمیش لە ساڵی 1939 دا

هەڵگیرسا بو. دنیا هەمو بوبو بە ئاژاوە. ئینگلیزەکان ئیستگەیەکی کوردییان بۆ پرۆپاگەندەی خۆیان لە یافا دانا بو. لە عیراق عەبدولڵا گۆران، رەمزی قەزاز و رەفیق چالاک یان نارد بو بۆ یافا کە کاروباری ئەو ئیستگەیە هەڵسورێنن. بە راستی ئیستگەش لەو رۆژانەدا گڤەی ئەهات."

سەجادی ئینجا باس ئەکا کە بۆ کاروباری گەلاوێژ چوە بۆ (مدیریەتی دعایەی عامە) لە وەزارەتی داخلیە. لەوێ بە رێکەوت توشی ئەدمۆنس ئەبێ. ئەدمۆنس داوای لێ ئەکا پاش تەواوبونی کارەکەی سەری لێ بدا. سەجادی سەردانەکەی و گفتوگۆکەی بەمجۆرە ئەگێرێتەوە:

"هەر کە چومە ژورەوە ئەدمۆنس هەستا و هات بە پێشوازمەوە، زۆر بە گەرموگوڕی دەستی کرد بە قسەکردن و لە زەنگەکەی دا، کابرای سکرتێر هاتە ژورەوە، ئەدمۆنس پێی وت چا و قاوەمان بۆ بێنن و کەسیش ئیتر نەیەتە ژورەوە. دو بە دو ماینەوە.

"پاشان وتی: ئەوا ئێمە لە یافا ئیستگەیەکمان بە زمانی کوردی بۆ ئێوە داناوە، دیارە ئەم ئیستگەیە خزمەتێکی چاک ئەکا بە زمانی کوردی، بە تایبەتی ئەو کەسانەش کە لە سەرین ئێمە بڕوامان پێیانە کە خزمەتێکی باش ئەکەن بە زمانەکەتان. ماوەیەکە ئەمەوێ چاوم پێت بکەوێ لەم روەوە پرسیارێکت لێ بکەم، ئەوا ئیستە باش بو رێ کەوت. لەو کاتەدا دو قاوەیان بۆ هێناین و پیاوەکە چوەوە دەرەوە. وتم: فەرمو!

"وتی: پرسیارەکە ئەبێ بە دو پرسیار. یەکەم، بیروباوەڕی کوردەکان چیە بەرانبەر بەم ئیستگەیە کە ئێمە دامانناوە؟ دوەم، بیروباوەڕی خۆت چیە لەم روەوە؟

"وتم: میستەر ئەدمۆنس بە لامەوە زۆر سەیرە ئەم پرسیارە کە تۆ لە منی ئەکەی. من چیم تا وەڵامی تۆ بدەمەوە.

"وتی: وا مەڵێ! تۆ گۆڤارێکی وەکو گەلاوێژت لە بەر دەستایە، بە حوکمی رۆژنامەچێتی هەڵسوکەوت لە گەڵ هەمو جۆرە کەسێکا ئەکەی بە تایبەتی خوێندەوارانی کورد، کەم کەس هەیە وەکو خاوەن گۆڤار و رۆژنامە پەیوەندی لە گەڵ خەڵکا هەبێت.

"وتم: میستەر ئەدمۆنس تکات لێ ئەکەم ئەم پرسیارە لە یەکێکی تری بکە!

"وتی: هەر لە تۆی ئەکەم، چونکە کەم کەس هەیە بە ئەندازەی تۆ لە گەڵ خەڵکا بێت.

"وتم: تکا ئەکەم وازم لێ بێنە!

"وتی: نابێ.

"وتم: میستەر ئەدمۆنس خەڵکی چی؟ ئەم خەڵکە تۆ ئەیانبینی دو بەشن: بەشێکیان هەر لە هیچ تێ ناگەن تەنها لە کاروباری تایبەتی خۆیان نەبێ، لە (ساحب) بەولاوە هیچی تر نازانن. بەشەکەی تریشیان کە دێنە لای یەکێکی وەکو جەنابت ئەڵێن (ساحیب) کە چونە دەرەوە جنێوتان ئەدەنێ.

"فلانی هەر کە ئەوەم وت رەنگێکی هێنا و بردی، ئەو رومەتە گەش و سورەی وەکو لیمۆی زەرد هەڵگەڕا و هەتا بەینێک قسەی هەر پێ نەکرا. راستی منیش لە قسەکانم تۆزێ پەشیمان بومەوە.

"پاشان هاتەوە قسە و وتی: باشە باوەڕی خۆتم پێ بڵێ!

"وتم: میستەر ئەدمۆنس راستی باوەڕی من ئەوەیە، تا ئیشتان هەیە ئەم ئیستگەیە ئیش ئەکات، کە ئیشتان نەما ئیستگەکەش نامێنێ.

"وتی: مامۆستا چۆن شتی وا ئەبێ؟

"وتم: وەڵا ئەمە باوەڕی منە و تۆیش زۆرم لێ ئەکەی بۆ قسە کردن.

"بەڵام ئەوا هەستیش ئەکەم کە گەرموگوڕیەکەی نەماوە و لە دڵا زۆر پڕە.

"زەمان هێنای و بردی، لە مایسی 1945 دا شەڕ دوایی هات، دوای ئەوە ئیستگەی کوردی یافا کەوتە کز بون، زۆری پێ نەچو گۆران هاتەوە، پاش بەینێکی تر ڕەمزی قەزازیش هاتەوە، دواچۆڕ ڕەفیق چالاک گەڕایەوە و ئیستگە بە تەواوی سەری تیا چو. عەبدوڵا بەگ کە هەر هاتەوە کەوتە دەردەدڵ کردن کە چۆن هەر لە گەڵ دوایی هاتنی شەڕیان بڵاو کردەوە ئیتر لە گەڵ ئەوانیشا کەوتنە لوت و پوت.

"ڕێکەوت زۆر سەیرە. لە پاش چەند ساڵ و لە پاش دوایی هاتنی جەنگ و لە پاش نەمانی ئیستگەی کوردیی یافا، ڕۆژێکی تر هەر لە داخلیەوە، هەر لە هەمان شوێنی سەر قاڵدرمەدا توشی ئەدمۆنس بومەوە، من دەستپێشکەریم کرد، لە پاش چاکوچۆنی دەستم بۆ ریشە بێ ریشەکەم برد و وتم: ها میستەر ئەدمۆنس چیمان وت؟

"وتی: ئەی بێ قەزا بی مامۆستا ئەمە سیاسەتە!

"منیش وتم: بەڵێ ئاخر منیش ئەموت سیاسەتە.

"ئیتر لە یەک جیا بوینەوە، ئەو سەرەوخوار و من سەرەوژور بوینەوە."(عەلادین سجادی، رشتەی مرواری، بەرگی شەشەم، چاپخانەی مەعارف، بەغداد، 1978. ل 123 – 127)

5. 3. **ڕادیۆی کوردستان لە مەهاباد** (1946)

ڕۆژنامەی کوردستان ریپۆرتاجێکی بە ناونیشانی (کوردستان قسان دەکا) بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"ڕۆژی سێشەمو 10 ی بانەمەڕی 1325 ئیستاسیۆنی ڕادیۆی مەهاباد، پایتەختی حکومەتی میللی کوردستان، دە گەڵ 5 دەستگا بڵێندگۆ کە: (1. لە حەوشی کانگای حیزبی دیمۆکرات. 2. لە پێشمەرگەخانە. 3. ڕوبەڕوی شارەوانی. 4. ڕوبەڕوی خانوی حەزرەتی پێشەوا. 5. ڕوبەڕوی مزگەوتی عەباس ئاغا نەسب کران) دانرا و، ڕەسمەن کرایەوە و جێژنێکی جوان گیرا بو.

"لەم جێژنەدا جەنابی حاجی سەید باباشێخ، ڕەئیسی هەیئەتی ڕەئیسەی میللی کوردستان و ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی و کاربەدەستانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و ژمارەیەکی زۆر لە ئاغایانی دەرەوە و ریجال و موحتەرەمینی شاری مەهاباد حزوریان بو.

"لە ساتی 4 ی پاش نیوەڕۆ ئاغای سەید محەمەد تەهازادە معاونی حیزبی دیمۆکرات جەلەسەی دەست پێ کرد و لە تەرەقیاتی و پێشکەوتنە... لە ئیتیحادی جەماهیری شورەویدا بەیاناتێکی چاکی کرد.

"پاش ئەو جەنابی حاجی سەید باباشێخ لە لایەن هەیئەتی ڕەئیسەی میللی، ئاغای محەمەد ئەفەندی لە لایەن ژەنەرال مەلا مستەفا بارزانی، جەنابی قازی محەمەد لە لایەن کۆمیتەی لکی بۆکان، ئاغای سەلاح لە لایەن هێزی کوردستان، ئاغای عەلی خوسرەوی لە لایەن ئیتیحادیەی جەوانان، ئاغای دڵشادی ڕەسولی لە لایەن کۆمیتەی ناوەندی، ئاغای ئەحمەدی ئیلاهی لە لایەن زەحمەتکێشان و جوتیرانی کوردستان، ئاغای کوڕی کورد لە لایەن مەدرەسەی کوڕان، ئاغای حەسەنی داودی لە لایەن بازرگانان، ئاغای مایۆر عەلیزادە (هێنەری چتەکان) لە لایەن دەوڵەتی باشەهامەتی ئیتیحادی شورەوی، ئەیەزەن ئاغای دڵشادی ڕەسولی لە لایەن وەزارەتی فەرهەنگ، لە بەرانبەر میکرۆفۆن وتاری زۆر بە تینیان خوێندەوە و مەراتیبی سوپاسگوزاری خۆیان نیسبەت بە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی کە ئیستاسیۆنی ڕادیۆ دەگەڵ پێداویستەکانی و، دەگەڵ یەک دەستگا ماشینی سینەمای سەیار یان بە نێوی ئەنجومەنی ڕەوابیتی فەرهەنگی بە کوردستان بەخشیوە، بە جێ هێنا.

"پاشان ئاغای سەید محەمەدی تەهازادە دەستگاکانی لە ئاغی مایۆر عەلیزادە تەحویل وەرگرت و، دیسان مەراتیبی سوپاسگوزاری لە لایەن میللەتی کوردستانەوە نیسبەت بە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی نواند و، بە تایبەتی لە زەحماتی ئاغای مایۆر عەلیزادە کە زەحمەتی هێنانی ئەو چتانەی قبوڵ کرد بو، زۆری

تەشەکور کرد و، هەردوکیان دەستیان دە نێو دەستی یەکتر نا و، میهری موتەقابیلیان دەرحەق بە یەکتر ئیزهار کرد و، جێژن لە ساتی 6 ی پاش نیوەڕۆ دوایی هات."(کوردستان، ژ 43، 46/5/4)

بەم بۆنەیەوە قازی محەمەد لە سەعات 6 ی رۆژی 12 ی 2 ی 1325 دا (نوتقی ژێروی بە هۆی رادیۆ بە گوێی دانیشتوانی کوردستان گەیاند و بە بڵێنگۆ بڵاو کرایەوە):

"برایانی خۆشەویست!

"لە دامەزراندنی دەستگای رادیۆ و ئەم موەفەقیەتەی کە دەستتان خستوە تەبریکتان لێ دەکەم. چونکو لە وەختی کردنەوەی دەستگای رادیۆ لێرە نەبوم ئیستا ئیحساساتی خۆم نیسبەت بە پێشکەوتنی ئێوە ئیزهار دەکەم. ئومێدەوارم کە لێرە بە دوا، رۆژ بە رۆژ، بتوانین لە مەسایيلی مەدەنی‌دا پتر تەرەقی بکەین.

"لە هەمو شتێک چاتر بۆ ئێمە ئەوەیە کە بتوانین قسەی خۆمان بە گوێی دنیا بگەیەنین و تەسدیقی دەفەرمون کە هەمو شتێک وردە وردە تەرەقی پێ دەدرێ. دیسان دەتوانین بە هۆی ئەم دەستگایە دەرسی ئەخلاقی، فەلاحەتی و... بە برایانی خۆشەویست بڵێین و لە ئایندەش دا بەرنامەیەکی باش بۆ رادیۆکەمان دیاری بکەین."(کوردستان، ژ 44، 1946/5/6)

لە سەرەتای مانگی جۆزەردان دا عەلی خوسرەوی دانرا بە (معاونی وەزارەتی تەبلیغات) و (مودیری ئیستاسیۆن).(کوردستان، ژ 54، 1325/3/15)

لە گەڵ روخانی حکومەتی کوردستان دا ئەم رادیۆیەش لە قسان کەوتوە.

رۆژا نو

کە میر کامەران بەدرخان بە کرمانجی و فەرەنسی لە بیروت دەری کردوە لە ژ 52 ی ساڵی 3 ی 30 ی 7 ی 1945 دا دەربارەی بەرنامە کوردی‌یەکانی ئەو کاتە نوسیوێتی:

"وەشینەکێن هە رۆژە ب کوردی ل بیرۆتێ:

ل سەر پێلێن کورت و ناڤین، هەرۆ پشتی نیرۆ ل سەعات پێنج و سی دەقیقان دا نوچەێن جیهانێ ئێن داوین، ب زمانێ کوردی بەلاڤ دکە. درێژاییە پێلێن:

پێلێن کورت: 37 مێتر و 39 سێنتیمێتر، ئان 8.036 کیلۆسایکل

پێلێن ناڤین: 411 مێتر، ئان 730 کیلۆسایکل.

ل بەغدایە

هەرۆ پشتی نیرۆ د سەعات چاران دا دەستپێ و هەتا پێنجان دۆم دکە. درێژاییا پێلێن 42 مێتر و 37 سێنتیمێتر پێلێن کورت.

رادیۆیا کوردستانێ

ل سەر پێلێن کورت دوەشینێ. درێژاییا د وێ 42 و هەتا 44 و نیڤ مێتران. هەرۆ، بەری نیرۆ ل سەعات 11 و 45 دەقیقان دا دەست پێ دکە.

رادیۆیا ئازەربایجانێ

هەرۆ پشتی نیرۆ سەعات پێنجان، ل سەر پێلێن درێژ ب کوردی دوەشینە. پێلێن درێژ: 1410 و هەتا 1415 مێتران.

5. 4. بەشی کوردیی ڕادیۆی قاهیرە (1957– 1960)

بە پێی گفتوگۆیەک کە مارف ناسراو لە گەڵ محەمەد شەیدا کردویەتی:

بەشی کوردیی ئیستگەی ڕادیۆی قـاهیرە لـە ڕۆژی شـەممە 1 ی 6 ی 1957 تا سـەعات 5 ی پـاش نیوەڕۆ بە کاتی قاهیرە کراوەتەوە. ئەم بەشە بەشێ بوە لە بەرنامەی ئاراستەکراو (البرامج الموجهة) کە بە 39 زمانی جیاواز لە قاهیرەوە بڵاو کراوەتەوە. زمانی کوردی 40 هەمین بەرنامە بوە.

بێژەرەکانی سەرەتا محەمەد حسێن مەلا و هوشیار تایەر بابان بون و دوای چەند حەفتەیـەک محەمـەد شەیدا یش چۆتە هەمان ڕادیۆ. ئەم 3 کەسە کە بون بە بێژەر هـەر سـێکیان لـەو کاتـەدا خوێنـدکار بـون لـە زانکۆکانی قاهیرە.

بەرنامەکە بە سرودی ئەی ڕەقیب دەستی پێ کردوە. ئینجا وتراوە: "ئێرە کۆماری عـەرەبی یـەکگرتوە لە قاهیرە بەشی کوردی، کردنەوەی ئەم ئیستگەیە بۆ بـە هێزکردنـی پەیوەنـدی برایـەتی نێـوان گـەلی کـورد و عەرەبە لە پێناو ڕێکخستنی خەباتی نەتەوایەتی هەردو گەلەکـە و بـۆ سـەقامگیرکردنی ئاشـتی و ئاسایشـی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست". ئینجا چەند ئایەتێ لە قورئان. پاشان دەنگوبـاس. گۆرانیـەکی کـوردی. سـەروتاری ڕۆژنامەی الاهرام. بژارێک لە وێژە و هەڵبەستی کـوردی. گـۆرانی داواکـراو. گاڵتەوگـەپ. شـتێک دەربـارەی مێژوی کورد. کورتەی دەنگوباس و کۆتایی بەرنامەکە بە سرودی ئەی ڕەقیب.

بەرنامەکە 45 دەقیقەی بۆ تەرخان کراوە. دوای ماوەیەک بۆتە 1 سەعات.

(سەرچاوە: مارف ناسراو، یادکردنەوەی ئەستێرە گەشاوەکانی ئەدەب و هونەر، "چاوپێکەوتن لـە گـەڵ بێژەر و ئامادەکەری بەرنامەکانی بەشی کوردی ئیستگەی ڕادیۆی قاهیرە بـەڕێز مامۆسـتا محەمـەد شـەیدا" ل 49 – 52)

دوای شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958، نێوانی عیراق و کۆماری عەرەبی یەکگرتو تێکچو. خوێنـدکارە نەتەوەپەرستەکانی لایەنگری (وەحدەی عەرەبی) کەوتنە تـەنگ پـێ هـەڵچنین بـەو خوێنـدکارە عیراقی‌یانـەی لایەنگری حکومەتی عەبدولکەریم قاسم بون. بێژەرەکانی بەشـی کـوردی هـەر سـێکیان میسـر یـان بـە جـێ هێشت. بەڵام بەشی کوردیی ڕادیۆی قاهیرە تا ناوەڕاستی شەستەکان بەردەوام بو.

5. 5. جگە لەم ڕادیۆیانە، لـە **ڕادیـۆی یـەریڤان لـە ئەرمەنسـتان** بەرنامەیـەکی کـوردی هـەبوە. هـیچ زانیاریەکم لە بارەی ئەم بەرنامەیەوە دەس نەکەوتوە.

6. ڕۆژنامەوانیی کوردی و شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958

لە بەرەبەیانی 14 ی تەموزی 1958 دا جەیشی عیراقی بە کودەتایەکی سپایی ڕژێمی پاشایەتی روخاند و لە بەیانی یەکەمیدا جاڕی ڕژێمی جمهوری دا. ئەمە گۆڕینێکی چاوەڕوان نەکراو بو. لەو سەردەمەدا کە دنیا بە هۆی شەڕی ساردەوە دابەش بوبو بە سەر دو بلۆکی ناکۆکی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوادا، عیراق بەشێ بو لە پەیمانە جەنگیەکانی بلۆکی ڕۆژئاوا بۆ گەمارۆدانی یەکێتی سۆڤیت و دەوڵەتانی سۆسیالیستی. عیراق لە گەڵ تورکیا، ئێران، پاکستان و بریتانیا، ئەندام بو لە پەیمانی بەغدادا.

ڕژێمی نوێ، گۆڕینی بنەڕەتی لە هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی، ڕۆشنبیری ناوخۆی عیراق و، لە سیاسەتی دەرەوەیدا بە دی هێنا. هەمو ریکخراوە سیاسییە نهینیەکان، لەوانە حیزبی شیوعی عیراق کە لقێکی چالاکی لە کوردستان دا هەبو، وە پارتی دیمۆکراتی کوردستان، هەروەها هەمو ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکان پشتیوانیەکی بێ سنوریان لەم شۆڕشە کرد.

ڕژێمی نوێ قانونی ئەساسیی سەردەمی پاشایەتی هەڵوەشاندەوە. لە جیاتی ئەو دەستورێکی کاتی راگەیاند، کە لە مادەی سێیەمیدا بۆ یەکەمین جار لە مێژوی عیراق دا دانی بەوەدا نابو کە: (عەرەب و کورد لەم نیشتمانەدا هاوبەشن).

حیزبە سیاسیەکان و، ڕێکخراوەکانی مامۆستایان، قوتابیان، لاوان، جوتیاران، کرێکاران، ئافرەتان، بارەگایان دانا و، بە ئاشکرا کەوتنە چالاکی. ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکان، کە بە پێی ئیمتیازە قانونیەکەیان سیاسی نەبون، کەوتنە نوسینی باس و وتاری سیاسی. نوسەرانی سەر بە حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیمۆکراتی کوردستان، کە هێشتا ڕۆژنامەی ئاشکرایان نەبو، لاپەڕەکانی ئەم بلاوکراوانەیان کردە مەیدانی دەربڕینی بیروڕا و هەڵوێستی سیاسی حیزبەکانیان.

6. 1. قانونی چاپەمەنی

بە پێی لێکۆڵینەوەی مێژونوسی عیراقی، سەید عەبدوڕەزاق حەسەنی:

لە 23 ی ئابی 1921 ەوە تا 14 ی تەموزی 1958، واتە لە سەردەمی ڕژیمی پاشایەتیدا 16 جار ئەحکامی عورفی لە عیراق دا ئیعلان کراوە. کۆی ڕۆژەکانی ئەکاتە 3992 ڕۆژ، واتە 11 ساڵ و 32 ڕۆژ.

بە پێی (قانونی ژمارە 57 ی ساڵی 1933 و تەعدیلی ژمارە 33 ی ساڵی 1934 و تەعدیلەکانی تری) 193 گۆڤار و ڕۆژنامە ڕێگە درابون. بەڵام بە پێی (مەرسومی مەتبوعات ژمارە 34 ی ساڵی 1954) هەموویان لەغو کران و، ئەبو سەرلەنوێ بە پێی مەرجەکانی مەرسومەکە خۆیان ڕێک بخەنەوە. (عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية، ج 10، 1968، ص 322)

کاربەدەستانی شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958 ئەگەرچی لە بوارەکانی: ئیسلاحی زەراعی، ئەحوالی شەخسی، نەوت.. دا، قانونی رادیکاڵی گرنگیان دانا و، دەسکاری زۆر لە قانونەکانی سەردەمی پاشایەتی‌یان کرد، بەڵام لە بواری ڕۆژنامەوانی‌دا هەمان "مەرسومی مەتبوعات" ی ساڵی 1954 یان بۆ کار پێ کردنی قانونی، لە بواری ڕۆژانامەوانی‌دا، بە زیندویی هێشتەوە، تا حیزبی بەعس لە 1963 دا، بە کودەتایەکی سپایی تر، دەسەڵاتی گرتە دەس و قانونێکی نوێی چاپەمەنی دانا.

ژمارەیەکی زۆر کەم لە کاتنامەکانی سەردەمی پاشایەتی لە سەردەمی جمهوری‌دا لە دەرچون کەوت. یەکێ لەوانە حەفتەنامەی (پەیام) بو کە (کاروباری ئاڵوگۆڕی خوێندەواریی ئەمەریکا لە بەغداد) بە کوردی بۆ پرۆپاگاندە دەری ئەکرد. بە پێچەوانەوە کاتنامە کوردی‌یەکانی سەردەمی پاشایەتی: حەفتەنامەی ژین لە سلێمانی، حەفتەنامەی هەتاو لە هەولێر، مانگنامەی کوردی– عەرەبی شەفەق لە کەرکوک، مانگنامەی هیوا و حەفتەنامەی کوردی- عەرەبی پێشکەتن لە بەغداد، بە تیراژی زۆرتر و لاپەڕەی زۆرترەوە بڵاو ئەکرانەوە.

ئەم قۆناغە لە مێژوی سیاسی عیراق دا قۆناغێکی بێ وێنەیە لە روی بەکار هێنانی ئازادی سیاسیەوە بۆ حیزبایەتی و بۆ ڕۆژنامەوانی کە دو نیشانەی (پلورالیزم) ن. ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامە و گۆڤار بە عەرەبی و کوردی بڵاو کرانەوە.

6. 2. شۆڕشی تەموز و ڕۆژنامەوانیی کوردی لە عیراق‌دا

بە درێژایی سەردەمی پاشایەتی لە عیراق دا (1921- 1958) ئەگەرچی چەندین حیزبی سیاسی دروست کران و هەڵوەشێنرانەوە و، چەندین ڕۆژنامەی سیاسی دەرچون و داخران و دەرچونەوە، بەڵام ریگە بە کورد نەدرا، تەنانەت بەوانەش کە لایەنگری دڵسۆزی خۆیان بون، حیزبی سیاسی کوردی دابمەزرێنن و، رێ بە هیچ کوردێ نەدرا ڕۆژنامەی سیاسی بە زمانی کوردی بڵاو بکاتەوە. تەنیا جار کە ڕێگەی گۆڤارێکی حەفتانەی سیاسی عەرەبی - کوردی درا، دوای ڕاپەڕینی گەلی عیراق (وەسبەی کانونی 1948) و روخاندنی وەزارەتی ساڵح جەبر و، دامەزراندنی وەزارەتی سەدر بو، کە هەندێ ئازادی بۆ ماوەیەک دا بە گەلی عیراق، گۆڤاری (نزار) بو کە عەلادین سوجادی ئیمتیازی وەرگرت. ئەویش سەرەڕای ئەوەی لە ژێر چاوی سانسۆڕدا بوە و ڕێی نەدراوە بە ئازادی بنوسێ، لە پاش 22 ژمارە داخراوە.

کە شۆڕشی 14 ی تەمموز بو، هەمو ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکان بێ سڵەمینەوە، کەوتنە نوسینی وتار و بابەتی سیاسی. هەردو حیزب: حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیمۆکراتی کوردستان، بۆ رونکردنەوەی هەڵوێست و بیروبۆچونەکانی خۆیان کەڵکیان لەم گۆڤار و ڕۆژنامانە وەر ئەگرت، تا خۆیان ئیمتیازی دەرکردنی ڕۆژنامەیان وەرگرت. لە سایەی جمهوری‌دا بە دەیان گۆڤار و ڕۆژنامەی سیاسی حیزبی و سەربەخۆ دەرچون.

ئەم کاتنامانە ئەشێ پۆلێن بکرێن:

لە روی ناوەرۆکەوە: سیاسی، ئەدەبی، کۆمەڵایەتی، خوێندکاری، پیشەیی

لە روی خاوەنێتی ئیمتیازەکەیەوە بۆ: حیزبی، نەقابی، حکومەتی، ئەهلی

لە روی شوێنی دەرچونەوە: بەغداد، کەرکوک، سلێمانی، هەولێر، موسڵ

لە روی ناوچەیی و نیشتمانی و نەتەوەییەوە: هەندێکیان ناوچەیی بون، تەنیا لە مەڵبەندەکەی خۆیاندا بڵاو بونەتەوە. هەندێکیان لە سەر ئاستی کوردستانی عیراق و، هەندێکیشیان لە هەمو عیراقدا.

6. 2. 1. ڕۆژنامەی حیزبی

6. 2. 1. 1. ڕزگاری (بەغداد 1959)

گۆڤارێکی کوردی– عەرەبی بوە.

زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوە.

خاوەنی ئیمتیازی ساڵح حەیدەری و، سەرنوسەری فوئاد جەواد بوە.

ژ 1 ی لە نیسانی 1959 لە بەغداد دەرچوە. دوای چەند ژمارەیەک بە هۆی ناکۆکییەکانی ناو دەرونی پارتییەوە لە دەرچون کەوت.

ڕزگاری بە هەمان ناوەوە ناو نراوە کە لە سەردەمی پاشایەتیدا ئۆرگانی پارتی بوە.

6. 2. 1. 2. خەبات– النضال (بەغداد 1959 – 1961)

(ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانەی سیاسی) کوردی - عەرەبی بوە.

زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوە.

خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر ئیبراهیم ئەحمەد بوە.

ژ 1 ی لە 4 ی نیسانی 1959 لە بەغداد بڵاو کرایەوە. تا داخستنی لە 28 ی مارتی 1961 دا 462 ژمارەی لێ دەرچوە.

لە سەرەتادا هەندێ ژمارەی بە کوردی و هەندێ ژمارەی بە عەرەبی دەرچوە. دوایی هەمو ڕۆژنامەکە بە عەرەبی دەرچوە.

ئیبراهیم ئەحمەد، حیلمی عەلی شەریف (ئاسۆ)، جەلال تاڵەبانی (پیرۆت)، حەبیب محەممەد کەریم، جەرجیس فەتحوڵا، لە نوسەرە چالاکەکانی ڕۆژنامەکە بون.

لە سەردەمی پاشایەتیدا ئۆرگانی نهێنی پدک ناوی (خەباتمان) و (خەباتی کوردستان) بوە. ناوی خەبات هەر لەو ناوانە وەرگیراوە، ئەمیش درێژەپێدانی ئەوان بوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

عەبدوڵڵا زەنگەنە: یادگایی کردنی خەبات یەکەمین ڕۆژنامەی سیاسیی ڕۆژانەی کورد، گۆڤاری وەرزیی (ڕۆژنامەڤانی)، هەولێر، بەشی یەکەم، ژ 2، ئابی 2000، ل129-164. بەشی دوەم، ژ 3، کۆتایی ک1 2000. ل28-92. بەشی سێیەم، ژ 4، نیسانی 2001. ل 62-129.

6. 2. 1. 3. کوردستان (بەغداد 1961)

ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانە بوە.

خاوەنی ئیمتیازی ئیبراهیم ئەحمەد و، سەرنوسەری پارێزەر جەلال تاڵەبانی بوە.

ژ 1 ی لە 4 ی مارتی 1961 دا لە بەغداد دەرچوە. ئەگەرچی ئیمتیازەکەی بۆ ڕۆژانە بوە، بەڵام حەفتانە دەرچوە. دوای 5 ژمارە داخراوە.

پێش ئەوەی پارتی دیمۆکراتی کوردستان ئیجازەی کاری قانونی لە حکومەتی عیراق وەربگرێ، ئیبراهیم ئەحمەد ئیمتیازی ڕۆژنامەی خەباتی بە ناوی خۆیەوەوە وەرگرت. بەڵام کە پارتی دیمۆکراتی کوردستان ئیجازەی کارکردنی ئاشکرای قانونی پێ درا، ئیبراهیم ئەحمەد دەستی لە ئیمتیازی ڕۆژنامەی خەبات هەڵگرت بۆ پارتی و، خۆی ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی نوێی وەرگرت بە ناوی کوردستان ەوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:
کاوە حاجی عەزیز. لە گەلاوێژی نوێدا وتارێکی لە سەر هەمو ژمارەکانی نوسیوە.

6. 2. 1. 4. ئازادی (کەرکوک 1959 – بەغداد 1960)

ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانە بوە.
زمانی حیزبی شیوعی عیراق بوە.
خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر نافیع یونس بوە.
ژ 1 ی لە 1 ی ئایاری 1959 دا لە کەرکوک دەرچوە. هەرچەندە ئیمتیازەکەی بۆ ڕۆژانە بوە، بەڵام نەی توانیوە ڕۆژانە دەربچێ. دوای هەراکەی کەرکوک بارەگای ڕۆژنامەکە گوێزرایەوە بەغداد. لە کۆتایی تشرینی دوەمی 1960 دا داخرا. بە هەموی 156 ژمارەی لێ دەرچوە.
محەممەدی مەلا کەریم، گۆران، دڵزار... لەم ڕۆژنامەیەدا کاریان کردوە.
لە سەردەمی پاشایەتیدا ئۆرگانی نهێنی لقی کوردستانی حشع لە 1945 ەوە تا ساڵی 1956 ناوی (ئازادی) و، لەوە بە دوا ناوی (ئازادی کوردستان) بوە. ناوی ئەم ڕۆژنامەیە یش هەر لەو وەرگیراوە و، درێژەپێدانی ئەو بوە.

6. 2. 1. 5. رای گەل- رأي الاهالي (کەرکوک 1959 – 1961)

ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانەی کوردی- عەرەبی بوە.
خاوەنی ئیمتیازی محەمەد سدیق بلوکینی و، بەڕێوەبەری بەرپرسی محەمەد مەردان قەلەمچی بوە.
ژ 1 ی لە 6 ی ئەیلولی 1959 لە کەرکوک دەرچوە و ژ 72 کە دوا ژمارەیەتی لە 15 ی ئەیلولی 1961 دا دەرچوە.
ئەم ڕۆژنامەیە زمانی حیزبی وەتەنی دیمۆکراتی بوە، کە کامیل چادرچی سەرۆکی بو.
محەمەد سدیق بلوکینی، بە هۆی بیروباوەڕی سیاسییەوە وەکو بەشێ لە جێبەجێ کردنی سیاسەتی دەرپەڕاندنی کورد لە کەرکوک، لە یەکێ لە شەقامەکانی کەرکوک دا، کوژرا.
حیزبی وەتەنی دیمۆکراتی، جگە لە ڕۆژنامەی ڕۆژانەی (الاهالي) کە لە بەغدادی پایتەخت دەری کردوە، لە شارەکانی تری عیراقدا چەندین کاتنامەی دەرکردوە. لەوانە:
(شعلة الاهالي) لە کەربەلا، (صدى الاهالي) لە موسڵ، (صوت الاهالي) لە عەمارە، (نداء الاهالي) لە بەسرا. (رأي الاهالي) یش لە کەرکوک یەکێ بوە لەو زریزەیە.

6. 2. 2. ڕۆژنامەی ئەهلی

6. 2. 2. 1. ڕۆژی نوێ (سلێمانی 1960– 1961)

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە: (گۆڤارێکی ئەدەبی، سیاسی، کۆمەڵایەتییە). گۆڤارێکی مانگانە بو لە سلێمانی لە چاپخانەی کامەران چاپ کراوە.
خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر جەمال شاڵی و، کامەران موکری سەرنوسەری بوە.
ژ 1 ی لە مارتی 1960 دا دەرچوە. تا وەستانی لە مانگی ئەیلولی 1961 دا 18 ژمارەی لێ دەرچوە.
ڕۆژی نوێ سەر بە پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

جەمال شاڵی، گۆڤاری رۆژی نوێ لە رۆژێکی نوێدا، سلێمانی، 2002.

6. 2. 2. 2. راستی- الحقيقة (موسڵ 1959)

رۆژنامەیەکی رۆژانــەی سیاسی سـەربەخۆ بـوە. بـە عـەرەبی و کـوردی لـە موسـڵ بـڵاو کراوەتـەوە. خاوەنەکەی پارێزەر جەرجیس فەتحوڵڵا و ئەنوەر مائی سەرپەرشتی بەشە کوردیەکەی کردوە.

ژ 1 ی لە 7 ئایاری 1959 دا دەرچـوە. دوای دەرچـونی ژمـارە 24 ی لـە 3 ی نیسـانی 1960 دا ڕاگیراوە و، لە 6 ی ئابی 1960 دا وەزارەتی ئیرشاد ئیمتیازەکەی لێ سەندۆتەوە.

موسـڵ، بـە درێژایـی زەمـان شـارێکی تێکـەڵاو بـوە لـە عـەرەب و کـورد و تورکومـان و، موسـوڵمان و مەسیحی. بەڵام هەمیشە ناوەندێکی گرنگ و چالاکی نەتەوەپەرستەکانی عـەرەب یـش بـوە. ئەگـەرچی ئـەو سەردەمە پارێزگای دهۆک دروست نەکرا بو، هەمو بادینان لە روی بەڕێوەبەرایەتیـیەوە سـەر بـە موسـڵ بـو، بەڵام ئەوە یەکەم جار و دواجار بو کە بڵاوکراوەیەک بە کوردی لە موسڵ بڵاو بکرێتەوە.

دوای 14 تەموز ناکۆکیـیـەکی تونـدوتیژ کەوتـە نێـوان ئەفسـەرانی جەیشـەوە، نەتەوەپەرسـتەکانیان ئەیانویست عیراق دەسبەجێ لە گەڵ جمهوریەتی عەرەبی یەکگرتو یەکبگرێ، حشع و دیمۆکراتـەکان دژی ئەمـە بـون. عەبـدولکریم قاسـمی پێشـەوای شۆڕشـی 14 تـەموز یـش دژی ئەمـە بـو. رۆژی 8 ی 3 ی 1959 عەبدولوەهاب شەواف کە ئەفسەرێکی پلەبەرزی جەیش بو، بە پشتیوانی حیزبی بـەعس و نەتەوەپەرسـتەکانی تر هەڵگەڕانەوەی خۆی ڕاگەیاند. بەڵام شەواف و چەند کەسێ لە هاوڕێکانی کوژران و جوڵانەوەکە شکسـتی خوارد. شیوعیـیەکان بە توندی کەوتنە سەرکوتکردنی نەتەوەپەرستەکان. هەندێ دادگایان دانـا بـۆ سـزادانی بەشدارانی جوڵانەوەکە و هەندێکیان کوشت و لاشەکانیان بە شەقامەکاندا ڕاکێشان. ئەمە بارێکی ئـاڵۆزی لـە ناو موسڵ دا خوڵقاند.

ڕێبازی رۆژنامەی (الحقيقة- ڕاستی) لە چەپیدا و، لە دوژمنایەتی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب و، دژایـەتی ڕێبازی ناسری دا توندڕەو بو. تاوانی بەشداریکردن لەو روداوانەدا درایە پاڵ جەرجیس. هەم فەرمانی گرتنی لە لایەن حکومەتی ئەوساوە بۆ دەرچو، هەم رۆژامەکەیشی داخرا.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

د. عبدالفتاح علی بۆتانی: رۆژنامەی الحقيقي - ڕاستی یەکـەمین رۆژنامـەی عـەرەبی - کـوردی بـو لـە شاری موسڵ، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، ژ 5 ی 22 ی نیسانی 1998، ل 173 – 178.

الدكتور عبدالفتاح علي بوتاني: جريدة الحقيقة – راستي اول جريدة عربية كوردية في مديني الموصـل، دهوك، 1998.

6. 2. 2. 3. نەورۆز (سلێمانی 1959)

لە سەر بەرگی دواوەی نوسراوە: (گۆڤارێکی ئەدەبی و زانیاری و کۆمەڵایەتی کوردیە)

خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر کەمالی میرزا کەریم و، دەستەی نوسەرانی بریتی بوە لە: کامـەران، مسـتەفا قەرەداخی، ئەمین میرزا کەریم.

ژ 1 ی لە نـەورۆزی 1959 دا و ژ 3 ی لـە حـوزەیرانی هـەمان سـاڵدا، لـە سـلێمانی لـە چاپخانـەی کامەرانی چاپ کراوە. پاش 3 ژمارە کراوە بە رۆژنامە و، پاش ماوەیەک ناوەکەی گۆڕی بۆ بڕوا.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

عەبدوڵلا زەنگەنە: (گۆڤاری نەورۆز لە نەورۆز)، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، هەولێر، ژ 5 ی 22 ی نیسانی 1998. ل 11 – 20.

6. 2. 2. 4. بڕوا (سلێمانی 1960– 1963)

ڕۆژنامەیەکی حەفتانە بوە.

خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر کەمالی میرزا کەریم بوە.

ژ 1 ی لە 2 ی تەمموزی 1960 دا لە سلێمانی دەرچوە تا داخستنی لە کانونی دوەمی 1963 دا 95 ژمارەی لێ دەرچوە.

بڕوا، سەردەمێ بو بە زمانی حیزبەکەی داود سایغ، کە عەبدولکەریم قاسم بە ناوی حیزبی شیوعی عیراقەوە ڕێگەی کارکردنی قانونی دا بو.

ماوەیەک ڕەفیق چالاک سەرپەرشتی دەرکردنی ئەکرد.

6. 2. 2. 5. ڕۆناهی (بەغداد 1960– 1962)

لە سەر بەرگی دەرەوەی نوسیوێتی: (گۆڤارەکا ئەدەبی، زانیاری، ئو کۆمەلیەیە)

لە سەر بەرگی ناوەوەی نوسیوێتی: (کۆڤارەکا هەیڤانەیە بۆ بەرزکرنا زانیاریا کوردی)

ڕۆناهی گۆڤارێکی مانگانە بوە. بە هەردو زاراوی کرمانجی سەرو و خوارو وتار و شیعری بڵاو کردۆتەوە. خاوەنی ئیمتیاز و سەرۆکی نڤیسەڤانا حافز مستەفا قازی بوە.

ژ 1 ی لە مانگی تەموزی 1960 لە بەغداد و ژ 3 ی لە ئابی 1962 دا دەرچوە.

حافز قازی سەرلەنوێ بە ڕێنوسی تازە هەمو ژمارەکانی ڕۆناهی چاپ کردۆتەوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

حافز قازی: ڕۆناهی کۆڤارەکا کوردی بوو د ناڤبەرا 1960- 1962 یدا ل بەغدا دەرکەتیە، چاپا دووێ، هەولێر- سپیرێز، 2005.

6. 2. 2. 6. دەنگی کورد (بەغداد 1960)

ڕۆژنامەیەکی ڕوژانەی سیاسی کوردی– عەرەبی سەربەخۆ بوە.

خاوەنی ئیمتیاز و سەرنوسەری پارێزەر عومەر جەلال حەوێزی بوە.

ژ 1 ی لە 9 ی شوباتی 1960 دا دەرچوە. تا ڕۆژی 14 ی مایسی 1961، 75 ژمارەی لێ بڵاو کراوەتەوە.

بە بیانوی وتارێکەوە کە لە سەر هەلومەرجی نالەباری کەرکوک نوسی بوی، خاوەنەکەی گیرا و ڕۆژنامەکە داخرا.

6. 2. 3. ڕۆژنامەی نەقابی

6. 2. 3. 1. ئەدەبی عیراقی (بەغداد 1961)

یەکێتی ئەدیبانی عیراق دەری کردوە. ژ 1 ی لە تەموزی 1961 دا بڵاو کراوەتەوە. تەنیا یەک ژمارەی لێ دەرچوە.

روناهی

گوڤارەکە بو بەرزکرنا زانیاریا کوردی

ژمارە ـ ١ ـ　　سالا ـ ١ ـ　　چریائیکی ـ ١٩٦٠

خودانی ڤی گوڤاری کتیبەک پیش کیش کر بو سیادەتا سەروکی وەزیرا. ئو پشتی چەند وەختەک بسەرڤە جوی، سکرتیری وی یی روژنامەڤانا چاپا خودانی گوڤاری بڤی نامی دا.

جەمهوریەتا عیراقی
دیوان خانا جڤاتا وەزیرا
بەغدا

ژمارە: ٤٨٦/٢٧
روژ : ١٩٦٠/٧/١٩

برادەر حافظ مصطفى قاضي
٤٠ ب/٨٤ صالحية - بەغدا

سەلاڤەکا گولانە..

بمن خوشەمنەت کاریا سیادەتا پیشەڤای عبدالکریم قاسم، سەروکی وەزیرا بگەهینمە هەوە، ژ بەر خەلات کرنا دانەکی ژ کتیبا «مەسەلا ئیک

١

6. 2. 3. 2. بڵێسە (سلێمانی 1959)

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە: (گۆڤارێکی ئـەدەبی و زانیـاری و کۆمەڵایـەتی کوردییـە مـانگی جارێـک دەرئەچێت لە لایەن نەقابەی مامۆستایانەوە لە سلێمانی).

ژ 1 ی لە مانگی ئابی 1959 لە سلێمانی و ژ 10 ی لە مایسی 1960 دا بڵاو کراوەتەوە.

هەندێ بڵاوکراوەی تر لە شێوەی گۆڤار یان ڕۆژنامەدا دەرچون، لە لایەن هەندێ ڕێکخراوی پیشەییەوە بڵاو کراونەتەوە، بەڵام بەردەوام و تەمەندرێژ نەبون. ئیستا بە دەگمەن دەس ئەکەون، لەوانە:

ئافرەت

یەکێتیی ئافرەتانی عیراق بە عەرەبی و کوردی لە بەغداد دەری کردوە.

ژ 1 ی لە مایسی 1959 دا دەرچوە.

هیوای کوردستان

یەکێتیی قوتابیان لە سلێمانی دەری کردوە. ژ 1 ی لە تشرینی دوەمی 1959 دا دەرچوە.

دەنگی قوتابیان

یەکێتیی قوتابیانی عیراق بە عەرەبی و کوردی ساڵی 1959 لە بەغداد دەری کردوە.

دەنگی قوتابیان

لقی کەرکوکی یەکیتیی قوتابیانی عیراق ساڵی 1959 بە کوردی و عەرەبی و تورکومانی لە کـەرکوک دەری کردوە.

ژیان

یەکێتیی گشتی قوتابیانی عیـراق لقـی هـەولێر دەری کـردوە. ژ 1 ی لـە تشـرینی دوەمـی 1960 دا دەرچوە. تەنیا 2 ژمارەی لێ دەرچوە.

6. 2. 4. ڕۆژنامەی حکومەتی

6. 2. 4. 1. عیراقی نوێ (بەغداد 1960)

بەمجۆرە خۆی بە ناسین داوە: (گۆڤارێکی نیگارینی مانگانەیە وەزارەتی ئیرشاد دەری دەکا)

ژ 1 ی لە تشرینی یەکەمی 1960 دا دەرچوە. بە هەموی 24 ژمارەی لێ دەرچوە.

محەمەدی مەلا کەریم و فاروق مستەفا ڕەسول سەرپەرشتی وەرگێڕان و چاپیان کردوە.

6. 3. شۆڕشی تەموز و ڕۆژنامەوانیی کوردی لە ئێراندا

ئاڵوگۆڕە سیاسییەکانی ناو کوردستانی عیراق و، بە هێزبونی جوڵانەوەی کورد و، ڕەنگدانەوەی ئەوە لـە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی عیراقدا: بەرنامەی کوردی رادیۆی بەغداد و، تەنینەوەی لێشـاوی ڕۆژنامـەوانی کـوردی و، ئازادی چـالاکی سیاسـی حیزبـی و ڕێکخراوەیـی، کـاری لـە پارچـەکانی تـری کوردسـتان کـرد و، بزوتنـەوەی کوردایەتی لەو پارچانە یش دا گەشانەوەی دیاری بە خۆیەوە دی. کاربەدەستانی ئێرانی و تـورکی و عـەرەبی لـە سوریا ترسیان لێ نیشت. بۆ بەرگری لە لێشاوی ئەم بزوتنەوەیە، هەر یەکەیان لە لای خۆیەوە کەوتە شـاڵاوبردن بۆ تێکۆشەرانی کورد و، زۆریان لێ گرتن. هەندێکیشیان ناچار بون پەنایان بۆ کوردستانی عیراق هێنا.

حکومەتی ئێران بۆ ئەوەی ئەم بزوتنەوەیە دابمرکێنێتەوە، لە لایەکەوە پەلاماری ڕێکخراوەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی دا و، دەیان کەسی لێ گرتن و بە سەدانیشیان پەرپوەی کوردسـتانی عیـراق بـون. لـە

لایەکی ترەوە لە رادیۆی تاران بەشێکی کوردی تـەرخان کـرد بـۆ پرۆپاگەنـدە دژی هەلومـەرجی کوردسـتانی عیراق و، حەفتەنامەیەکیشی بە زمانی کوردی لە تاران بە ناوی (کوردستان) هوە بڵاو کـردەوە. دوای روخـانی حکومەتی کوردستان لە مەهاباد ئەوە یەکەم جار بو حکومەتی ئێرانی رێگەی بە کارهێنانی زمانی کوردی بدا.

6. 3. 1. کوردستان (تاران 1959)

خۆی بەمجۆرە بە ناسین داوە: (رۆژنامەیەکی حەوتەیی کوردیيە، حەوتەی جارێ چلێکی دەرئەچێ)

خاوەنی ئیمتیاز و مدیری لێ پرسراو عەبدولحەمید بەدیع ئەلزەمان و بـە چـاودێری دەسـتەی نوسـەر: محەممەد سـدیق مـوفتی زادە، عابیـدی سـیراجەدینی، شـوکرولای بابـان و، لـە ژ 38 هوە نـاوی خوسـرەوی شێخکانلوی میلانی خراوەتە سەر.

رۆژنامەی کوردستان لە لایەن حکومەتی ئێران، بە تایبەتی لە لایەن ساواک هوە، ئاڕاستە کراوە.

ژ 1 ی لە 29 ی نیسانی 1959 دا لە تاران بە زاراوی جیاجیای کوردی دەرچوە.

بەدیع ئەلزمان، خـەڵکی سـنە و، مامۆسـتای زمـان و ئـەدەبی عـەرەبی بـوە لـە دانشـگای تـاران. سـدیقی موفتی زادە یش، خەڵکی سنە و، مامۆستا بوە لە دانشگای تـاران. جگـە لـەو ناوانـە عەبـدورەحمانی مـوفتی زادە و ئەحمەدی موفتی زادە لە هاوکارە چالاکەکانیان بون. محەمەد سدیق و عەبدولڕەحمان برا بـون و، ئەحمـەد یـش برازایان بوە. سوارەی ئێلخانی زادە، فاتیحی شیخولئیسـلامی، عـەلی حەسـەنیانی، کـە بـە نوێکـەرەوەی شـیعری کوردی دائەنرێن لە کوردستانی ئێران دا تێیدا نوسیویانە. هەروەها هێمن و خاڵە مین و ئەمیری حەسەنپور.

ئەم رۆژنامەیە:

لە روی سیاسیەوە، تەرخان کرابو بۆ دیفاع لە رژیمی شاهنشاهی ئێران و، بۆ هێرش کـردن بـۆ سـەر رژیمی جمهوری عیراق و، دژایەتی جوڵانەوەی کورد و تێکۆشەرەکانی.

لە روی زمانەوە، بە لەهجەی جیاواز نوسیوێتی. لەوە یش چەند مەبەستێکی هەبوە، لەوانە:

یەکەم، بۆ قوڵکردنەوەی دەلاقەی نێوان لەهجە جیاوازەکانی زمانی کوردی و،

دوەم، بۆ ئەوەی دەری بخەن کە کوردی زمانێکی یەکگرتوی سـەربەخۆ نیـە، بـەڵکو چەنـدین لەهجـەی ناوچەیی جۆراوجۆری ئێرانیيە.

داگیرکەرانی کوردستان زمانی کوردییان بۆ هەر مەبەستێکی تایبەتی خۆیان بە کار هێنا بێ، تەنانـەت ئەگەر بۆ شێواندنی روی پرشـنگداری بزوتنـەوەی نەتـەوەیی کـورد و، ئـەدەب و زمـان و رۆشنبیریيەکەیشـی بوبێ، سەرەنجام هەر بە قازانجی زمانی کـوردی شـکاوەتەوە. بـە شـێوەیەکی ناراسـتەوخۆ بەشـدار بـوە لـە گەشەپێدانی زمان و رۆشنبیری کورد و لە پێگەیاندنی نوسەرانی کوردینـوسدا. کوردسـتانەکەی تـاران یـش، هەم ژمارەیەک کوردینوسی پێگەیاند و هەم ژمارەیەکی باش شیعر و ئەدەبیاتی دێرینەی کوردی، بـە تایبـەتی بە لەهجەی گۆران، زیندو کردەوە.

رۆژنامەی کوردستان سەرەتا بە ئازادی لە بازاڕدا ئەفرۆشرا. لە بەر ئـەوەی زۆر بـە گـەرمی لـە لایـەن خەڵکەوە پیشوازی لێ ئەکرا و ئەفرۆشرا و دەستاودەستی ئەکرد، بۆیە لە دوای ژمارەی 4 هميەوە، بـۆ ئـەوەی هاووڵاتیـانی ئاسـایی کـەڵکی لـێ وەرنـەگرن و نوسـینی کـوردی فێـر نـەبن، لـە بـازاڕی شـارەکاندا ئیتـر نە فرۆشراوە و لە ناو خەڵکدا بڵاو نە کراوەتەوە، بەڵکو لە سنورێکی دیاریکراودا نێردراوە بۆ هەندێ کـەس و کاربەدەست و دەزگا و دامەزراو. تا حکومەتی ئێرانی پێیان بسەلمێنێ کە نوسین و رۆژنامەوانی بە زمـانی کوردی لە ئێران دا ئازادە. جگە لەو شوێنانە بە بار بۆ ناو کوردستانی عیراق ئـەنێردا و، بـە پۆسـتەیش بـۆ ئەندامەکانی کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا.

لـە گـەڵ هەڵگیرسـانی شۆڕشـی ئـەیلولی کوردسـتانی عیـراقدا کوردسـتان بـە خۆشـیەوە هەواڵـە ناخۆشەکانی شەڕ و بۆردومانی بڵاو ئەکردەوە و، بە هاودەردیەوە لە سـەر روداوەکـانی ئەنوسـی. حکومـەتی ئێران ئیتر پێویستی بە رۆژنامەی کوردستان نەما و رایگرت.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

فەرهاد عەونی: رۆژنامەی کوردستان و بیبلۆگرافیای بابەتە پەیوەندیدارەکانی بە کورد و کوردستانەوە، گۆڤاری وەرزیی رۆژنامەڤانی، ژ 4، ل 50-61.

6. 3. 2. کوردستان (مەهاباد– 6 ی دیسامبەری 1945)

ئۆرگانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

روخانی رژیمی پاشایەتی و، بە هێزبونی جوڵانەوەی کورد و، گەشانەوەی ژیانی سیاسـی، رۆشـنبیری، کۆمەڵایەتی، لە کوردستانی عیـراقدا، لـە ئـەنجامی شۆڕشـی 14 ی تـەموز دا، کـارێکی گـەورەی کـردە سـەر جوڵانەوەی کورد لە پارچەکانی تری کوردستان، لەوانـە کوردسـتانی ئێـران. حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان رێکخراوەکانی بوژانەوە و پـەرەیان سـەند و چالاکیـان زیـادی کـرد. یـەکێ لـە چالاکیـەکانیان دەرکردنـی کوردستان، ئۆرگانی حیزب بو. کوردستان لە سەر لاپەڕەی یەکەمی بەم جۆرە خۆی ناساندوە: (بڵاو کەرەوەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، گۆوارێکی ئەدەبی و کۆمەڵایەتی سیاسی کوردیە، هەر پازدە رۆژ جارێـک بـڵاو دەکرێتەوە). کوردستان بە تایپ و رۆنیۆ لە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد چاپ کراوە.

ساواک شاڵاوێکی توندی بردە سەر حدک و، چەند کادری سەرکردایەتی و ئەندامی حیـزب گیـران و، چەند سەد کەسێکیشیان رویان کردە کوردستانی عیراق. کادرەکـانی حـدک بـە یارمـەتی پـارتی دیمـۆکراتی کوردسـتان رێکخراوەکـانی حیزبەکـەیان رێکخسـتەوە و، بـەردەوام بـون لـە سـەر دەرکردنـی کوردسـتان. هەڵگیرسانی شۆڕش لە کوردستانی عیراقدا و، دروستبونی نـاکۆکی لـە نـاو ریـزی حـدک دا، کاروبارەکـانی شێواندن و، حیزبەکەیانی پارچە پارچە کرد. زۆرتر خۆیان بە روداوەکانی ناو کوردستانی عیراقەوە خـەریک ئەکرد، تا کاروبارەکانی خۆیان، لە بەر ئەوە کوردستان تا ساڵانێکی درەنگ لە دەرچون کەوت.

کۆتایی بەهاری ئازادی

عیراقـی جمهـوری ئـارامی و ئاسایشـی بـە خۆیـەوە نـەدی. زۆر زو ناکۆکیـەکانی نێـوان نەتەوەپەرستەکانی عەرەب، کە ئەیانویست عیراق دەسبەجێ لە گەڵ جمهوریەتی عەرەبی یەکگرتو یەک بکـەوێ، لە گەڵ شیوعیەکان و دیمۆکراتەکان و لە گەڵ کورد، تەقیەوە. نەتەوەپەرستەکان کەوتنە پیلانگێـڕان. لـە موسـڵ هەڵگەڕانەوەیەکی سپاییان ساز کرد و، لە بەغداد تەقـەیان لـە عەبدولکـەریم قاسـم کـرد و زاماریـان کـرد. لـە کەرکوک فیتنەیەکی نەتەوەیی‌یان لە نێوان کورد و تورکومان دا نایەوە.

عەبدولکەریم قاسم، سەرکردەی شۆڕشەکە، رێگەی نەدا ژیانی دیمۆکراتی لـە عیـراق دابمـەزرێ، حیزبـە سیاسی‌یەکان بە ئازادی کار بکـەن و، هـەڵبژاردنی گشـتی بـۆ پارلـەمانێکی ئـازاد بکـرێ. تـا ئـەهات بـەرەو دیکتاتۆریەتی فەردی ئەچو. تەنگی بە حیزبە سیاسی‌یەکان هەڵئەچنی و، رۆژنامە ناڕازییەکانی دائەخست. ئەو دەسکەوتانەی کورد بە دەستی هێنـا بـون، یەکـە یەکـە لـێ ئەسـێنرایەوە. تـەنگیان بـە رۆژنامـە و گۆڤـارە کوردی‌یەکان هەڵچنی و یەکە یەکـە دایـان خسـتن. ئەنـدامانی حیزبـی شـیوعی عیـراق و پـارتی دیمـۆکراتی کوردستان راوئەنران، ئەگیران و دور ئەخرانەوە بۆ گرتوخانەکانی ناوەڕاست و خواروی عیراق.

بەنێوی خودای بەرزویی هاوتا

کوردوستان

آبونمان		
بەکساڵە	۳۰۰	ریاڵ
شەش‌مانگە	۱٦۰	ریاڵ
دانەی	۱	ریاڵ

کوردوستان لە لایەن هەیئەتی تحریریە دەر دەچی

بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کوردوستان

ژمارەی ـ۱ | ساڵی یێکەم | پێنج شەمو ۲۰ – ۱۰ – ۱۳۲۴ | ۱۱– ژانویە ۱۹٤٦

آمانجی ایمە

لەم‌کاتە دا کەخاکی کوردوستان لە هەمو وەختێك زیاتر پیویستی فیداکاری کورەکانەتی .
لەو آنە دا کەهەمو نەتەوەکانی گیتی بو راگرتنی ، بووەدەس هێنانی سەربەستی و آزادی خوبان وە بو وەدەس حستنی وسائلی پیش‌کەوتنی‌هاو- نیشتمانەکانیان دە تەقەلادان .
لەم وەختەدا کەهەمو نەتەوکانی عالەم ...

و دەستی بەسەراومان کراوە چاوی ...
وەخەبەر هات . کومەلێك لە لاوان و آمانجی کوردوستان کوبونەوە دەستی‌برایەتی ویەکیەتیان دادەس ...
حزبی دیموکراتی کوردوستانیان‌بەوجود هینا و ...

سەید محمد حمیدی

ژنرالیسموس ستالین
(بەبونەی شصت وشەشەمین ساڵی لەدایك بونی)

یوسف آستالین پیشوای گەورەی رنجبەران وکارگەرانی گیتی ورهبری میللەتەکانی اتحاد جماهیری شورەوی سوسیالیستی لە ۲۱ دسامبر ۱۸۷۹ لەشاری گوری گورجستان لەدایك‌بووە ...

ماوەی لە لاپەرەی ۴

گفتوگوی جنابی قاضی محمد
پیشوای بەرزی کوردوستان دەگەل خاوەنانی روزنامەی تاران

هێندیێ لە مدیرانی جراندی تاران : آغای فضلی خاوەنی روزنامەی (ایران‌ما) آغای عباس‌شاهندە خاوەنی روزنامەی (فەرمان) آغابانی بزرك علوی وهرمونوسەرانی دوروزنامەی (رهبر و ایران ما) بو آگاداری لە وەضعی کوردوستانی خود مرختار هاتە مهاباد و لەگەل جەنابی قاضی محمد رهبری میللەتی کورد بەکتربان دیت و گفتگوبان کرد بو آگاداری‌خوێندەوارە بەرزەکان یەك‌یەك پرسیاری ئەوان و وەرامی جەنابی‌قاضی دەنوسری :
پرسیار ـ لە تاران دەلین کوردان بەرەهبەری‌جەنابت

ماوەی لەلاپەرەی چوار

کوردوستان

****

بلاو ئەکرێتەوە بیری حزبی دیموکراتی
کوردوستان

(گواریکی ئەدەبی و کومەلایەتی سیاسی کوردیه)

هەر پازدە روژ جاریك بلاو دەکریتەوە

ژمارە ٢ سالی یەکەم ٣٠ سەرماوەز ١٣٢٤ ٢١ دسامبر ١٩٤٥

لەم ژمارەیەدا

١ـ زبان ز ادبیات کوردی	صفحەی	١	نوسەر	م حمیدی
٢ـ ئەبوونم بو وەطەنە	«	٦	«	خ شیراو
٣ـ بژی دیموکرات	«	٧	«	م هیمن
٤ـ ئەی دایکی نیشتمان	«	٩	«	ع خسروی
٥ـ دەورە دەورەی هونەر و کاردەبی	«	١٠	«	م عیشقی
٦ـ نامەی کچیکی دیل	«	١١	«	م هیمن
٧ـ فریشتەکی هەنیو	«	١٣	«	ع. هەژار
٨ـ دیموکراسی چیه	«	١٤	«	م نژادی
٩ـ هەلدەکەم	«	١٧	«	م هیمن
١٠ـ ژنرالیسموس استالین	«	١٨	«	م حمیدی

مهاباد چاپخانەی کوردوستان

6. 4. شۆڕشی تەموز و گێچەڵ بە کاتنامە کوردی‌یەکان

لە ژ 9 ی کانونی یەکەمی 1961 ی گۆڤاری (ڕۆژی نوێ) ی سلێمانی‌دا لە ژێر سەرناوی: (ڕۆژنامەی خەبات) دا نوسیویێتی:

"مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەدی تێکۆشەر، سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی پارتی دیمۆکراتی کوردستان، وە سەرنوسەری ڕۆژنامەی خەبات درا بە ئەنجومەنی عورفی، وە ڕۆژی 21 ی 11 ی 1960 ئەنجومەنی عورفی کۆبووەوە وە بڕیاری دا کە موحاکەمەکە بخرێتە ڕۆژی 27 ی 11 ی 1960.

"ڕۆژنامەی خەبات، ئۆرگانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان، وە دەنگی دڵسۆزی نەتەوەی کورد لەسەر ئەوە دراوە بە مەحکەمە چونکە وتارێکی بڵاوکردۆتەوە دەربارەی مادە 2 ی دەستوری وەختی، کەئەم مادە 2 ە ئەڵێ عیراق بەشێکە لە عەرەب. وە خەبات لەوە دووا بو کە گەلی عیراق بەشێک نیە لە گەلی عەرەب، بەڵکو عەرەبی عیراق بەشێکن لە گەلی عەرەب وە کوردی کوردستانی عیراق بەشێکە لە نەتەوەی کورد، وە هەروەها دەری خست بو کە کوردستانی عیراق خۆی بەشێکە لە کوردستان.

"بەم بۆنەیەوە بە هەزاران و هەزاران بروسکەنامە لێ دراوە، کە داوا ئەکرێ موحاکەمەی (خەبات) نەکرێ کە ڕۆژنامەیەکی تێکۆشەرە، وە هەمیشە هەوڵی ئەوە ئەدا کە برایەتی‌ی کورد و عەرەب بەهێز بکا و، یەکێتی‌ی راستەقینەی عیراق پتەو بکا و، بەو پەڕی دڵسۆزی‌یەوە هەوڵی پاراستنی کۆماری داوە و ئەیدا و وە خەباتێکی خاوێن ئەکا لە پێناوی دیمۆکراتێتی و مافی نەتەوەی کورد دا.

"هەر بەم بۆنەیەوە ژمارەیەکی ئێجگار زۆر لە پارێزەران خۆیان ئامادە کردووە کەپشتگیری خەبات بکەن وە پارێزەرانی شاری سلیمانی ڕۆژی 25 ی 11 ی 1960 ئەچون بۆ بەغدا بۆ ئەو پشتگیری کردنە.

"ڕۆژی نوێ داوا لە حکومەت ئەکا لە موحاکەمە کردنی خەبات گەڕێت وە بەشانازی‌یەوە دەری ئەخا کە ڕۆژنامەی خەبات بە ڕۆژنامەی هەرە بەرزی کورد دائەنێ.

"ئەی خوێندەواری بەڕێز! تکای لێ بوردن ئەکەین لەوەدا، کە لەم ژمارەیەدا، فریای ئەوە نەکەوتین دەربارەی موحاکەمەکەی ڕۆژی 27 ی 11 ی 1960 بنوسین."

لە ژ 10 ی کانونی دوەمی 1961 ی (ڕۆژی نوێ) دا لە درێژەی مەحکەمەکەی خەبات دا بابەتێکی لە سەر هەندێ لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردی‌یەکان نوسیوە، کە هەلومەرجی ڕۆژنامەوانی ئەو سەردەمە رون ئەکاتەوە، لێرەدا وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

6. 4. 1. خەبات

"ئەنجومەنی عورفی لە کۆبونەوەی ڕۆژی 11 ی 12 ی 1960 ی‌دا، بڕیاری دەرکرد بەوەی، کە ڕۆژنامەی خەباتی تێکۆشەر، لەو وتارەدا کە لە سەری درا بو بە مەحکەمە، تاوانبار نیە.

"خەبات، ئۆرگانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان، وە دەنگی دلێر و پیرۆزی نەتەوەی کوردی تێکۆشەر، لەسەر ئەو وتارە درابو بە مەحکەمە کە دەربارەی مادە 2 ی دەستوری وەختی بڵاوی کردبوەوە، وە لە وتارەکەدا دەری خستبو وەک (راستەقینەیەک) کە کوردی کوردستانی عیراق بە شێکن لە نەتەوەی کورد، وە خاکی کوردستانی عیراقیش بەشێکە لە کوردستان. بێگومان ئەم راستەقینەیە نەکەس ئەتوانێ لاریی لێ بێ وە نەکەسیش ئەتوانێ بڵێ کوردستان نیشتمانی کورد نی‌یە.. بەم پێیە ئەنجومەنی عورفی‌ی دوهەم لە شاری بەغدا بڕیاری دەرکرد بەوەی ئەم وتارە (رەخنەیەکی خاوێن) ە وە هیچ زیانێک نادا لە برایەتی کورد و عەرەب.

"بێگومان بەوەی کە دان بنرێ بەوەدا کە کوردی کوردستانی عیراق بەشێکن لە نەتەوەی کورد، برایەتی کورد و عەرەب بە هێزتر ئەبێ و، یەکێتی راستەقینەی عیراق پتەوتر ئەبێ.

"ڕۆژنامەی خەبات بەو وتارە مێژوییە بە نرخەی هەنگاوێکی پیرۆزی نا لە پێناوی پێشکەوتنی بیروباوەڕی کوردایەتی، وە بەهێزکردنی برایەتی کورد و عەرەبا، وە بڕیاری ئەنجومەنی عورفیش بەڵگەیەکە بۆ دڵسۆزی خەبات، وە ڕاستی و پاکی لە تێکۆشاندا.

"پڕ بە دڵ پیرۆزبایی لە ڕۆژنامەی خەباتی کورد ئەکەین لەم ئەنجامە جوانەدا کە ڕێک لەگەڵ گیانی دیمۆکراتێتیدا چەسپە.

"هەر بەردەوام بێ خەباتی تێکۆشەر بۆ خزمەت کردنی بیروباوەڕی پاکی کوردایەتی وە کۆماری هاوبەشی کورد و عەرەب.

6. 4. 2. هەتاو

"مامۆستا گیو موکریانی خاوەنی چاپخانەی کوردستان و گۆڤاری (هەتاو) ی بەڕێز دور خرابووەوە، بەڵام هەواڵێک وا ئەگەیەنێ کە مامۆستا دەست بەسەریەکەی لەسەر لابرا و گەڕایەوە بۆ هەولێر... پڕ بەدڵ پێخۆشحاڵیمان دەرئەبڕین وە ئاواتەخوازین کە هەتاو ڕۆی بدرێتەوە بە دەرچون. تا لە کۆڕی خەباتا خزمەتی کوردایەتی و کۆمارەکەمان بکا.

6. 4. 3. ژین

"ڕۆژی 8 ی 12 ی 1960 ڕۆژنامەی (ژین) ی بەڕێز کەوتەوە دەرچون. ژین کە ماوەیەک بو بە فەرمانی سیادەتی حاکمی عەسکەری گشتی داخرابو، لەئەنجامی سەردانی مامۆستا ئەحمەد زرنگ لە سیادەتی حاکم و گفتوگۆ کردنیان، سیادەتی حاکم فەرمانی دا بە دەرچونەوەی. پیرۆزبایی لە (ژین) ی خۆشەویست ئەکەین وە هیواداریـن هەر لە خزمەت کردنا بێت.

6. 4. 4. دەنگی کورد

لە هەمان ژمارەی ڕۆژنامەی ژیندا ئەم هەواڵە بڵاو کراوەتەوە:

"ڕۆژنامەی (دەنگی کورد) لەسەر وتارێک کە دەربارەی وەزعی شاری کەرکوک نوسی بوی، لێپرسراوەکەی کە مامۆستا عومەر جەلال حەوێزیە گیرا. وە بەهۆی گرتنی ئەوەوە لە دەرچون کەوت، هیواداریـن کاربەدەستانی دڵسۆزی کۆمارەکەمان لێپرسراوی ڕۆژنامەی ناوبراو بەر بدەن وە ڕۆژنامەکە بکەوێتەوە دەرچون."

6. 4. 5. داخستنی چاپخانەی کامەران

ژین، لە ژ 12 ی مارتی 1961 یدا لە ژێر سەرناوی: (چاپخانەی کامەران داخرا) دا نوسیوێتی:

"ڕۆژی 10 ی 2 ی 1961 چاپخانەی کامەران بە فەرمانی سیادەی حاکمی عەسکەریی گشتی داخرا.

"تا ڕۆژی 23 ی 2 ی 1961 چاوەڕێی کردنەوەیمان ئەکرد بەڵام لەو ڕۆژەدا کە چاپخانەکە نەکرایەوە، ژمارە 12 ی ڕۆژی نوێمان برد بۆ چاپخانەی ژین چاپی بکا.

"زۆر سوپاسی مامۆستا ئەحمەد زرنگ، خاوەنی چاپخانەی ژین وە کرێکارانی ژین و چاپخانەی کامەران ئەکەین کە هەوڵێکی بێ پایانیان لە پێناوی ئەوەدا دا کە ژمارە 12 دوا نەکەوێ.

"ئەم ژمارەیە تا لاپەڕە 40 ی لە چاپخانەی کامەران چاپ کراوە، وە لەو لاپەڕەیەوە لە ژین."

ئەگەرچی چاپخانەکە بە بیانوی ترەوە داخرا بەڵام هۆی ڕاستەقینەی داخستنی چاپ کردنی گۆڤاری ڕۆژی نوێ بو.

6. 4. 6. داخستنی کاتنامە کوردی‌یەکان

رۆژ لە دوای رۆژ نێوانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و عەبدولکەریم قاسم ساردتر ئەبو. بەرەو گرژی و پێکادان ئەچو. تا ئەوە بو لە 11 ی ئەیلولی 1961 دا کەرتەکانی جەیشی عیراق لە دەربەندیخان و لە دەربەندی بازیانەوە بەرەو سلێمانی بە رێ کەوتن و، شەڕ هەڵگیرسا.

لە دوا مانگەکانی حوکمی قاسمدا زۆری رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکان راوەستێنرا بون و، بە هاتنی بەعس بۆ سەر کار، لە شوباتی 1963 دا، ئیتر بە تەواوی هەمو بڵاوکراوە کوردی‌یەکان قەدەغە کران.

بەعس قانونێکی تازەی دەرکرد ئیمتیازی هەمو کاتنامەکانی سەردەمەکانی پێشوی لە عیراقدا، بە کاتنامە کوردی‌یەکانیشەوە، هەڵوەشانەوە. بەمەش کۆتایی بە قۆناغێ هات.

6. 5. هاتنی بەعس و پاوانکردنی مافی رۆژنامەوانی

قانونەکانی چاپەمەنی هەر لە سەرەتای دامەزراندنی دوڵەتی عیراقەوە تا هاتنی بەعس بۆ سەر حوکم، هەمیشە پەراوێزێکی تەسکی تێدا بوە بۆ ئازادی رۆژنامەوانی کەرتی تایبەت. وەرگرتنی ئیمتیازی دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤار و بڵاوکراوەی دەوری، وەکو موڵکیەتی تایبەتی هەر شتێکی تر سەیری ئەکرا، ئەگەر بە رواڵەت یش بوبێ، ئەمە مافێکی هاوولاتی عیراقی بوە.

کە بەعس بۆ جاری یەکەم لە 8 ی شوباتی 1963 دا هاتە سەر کار، هەمو گۆڤار و رۆژنامە کوردی‌یەکانی، کە لە سەردەمی قاسمدا دانەخرابون، بە یەکجاری داخست. یەکێ لەوانە رۆژنامەی بە تەمەنی (ژین) ی سلێمانی بو.

کە بۆ جاری دوەم لە تەمموزی 1968 دا هاتەوە سەر کار، نیزامێکی شمولی (تۆتالیتێر) ی دامەزراند. رۆژنامەوانی‌یشی کردە بەشێکی ئەم نیزامە شمولیە. قانونەکەی گۆڕی و، ئیتر کەس مافی وەرگرتنی ئیمتیازی دەرکردنی رۆژنامەی نەما. مەگەر لە هەندێ حاڵەتی نائاسایی‌دا، کە خۆیان مەبەستیان بو. ئەم مافە بۆ حکومەت و بۆ حیزب (بەعس خۆی و هاوپەیمانەکانی لە حکومەت و جەبهەدا) پاوان کرا. هەمو رۆژنامە و گۆڤار و بڵاوکراوە دەوری‌یەکان خرانە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەوە.

لە ناوەڕاستی شەستەکانەوە، پارتی دیمۆکراتی کوردستان بو بو بە دو کەرتەوە. هەردو باڵ بە ناوی پارتی‌یەوە چالاکی سیاسی، رێکخراوەیی، راگەیاندن.. یان ئەنواند. بڵاوکراوەکان یشیان هاوناوی یەکتری بون. هەر بەو جۆرە حیزبی شیوعی عیراق یش بو بە دو کەرتەوە. هەردو باڵ بە هەمان ناوەوە چالاکی‌یان ئەنواند.

بەعس بەرنامەی تایبەتی خۆی هەبو بۆ رەفتارکردن لە گەڵ کێشەی کورد. سەرەتا هەوڵی‌دا لە گەڵ هەردو باڵی جولانەوەی کورد پێک بێ و، هەردولا بەشداری وەزارەت و دەسەڵاتی سیاسی بن. ئەمە سەری نەگرت. باڵی بارزانی کەوتە شەڕێکی قورسەوە لە گەڵ هێزەکانی حکومەت و لە گەڵ باڵەکەی تری پارتی و، باڵەکەی تریش درێژەی بە چالاکیەکانی خۆی و بە هاوکاری دا لە گەڵ حکومەت. هەردو باڵ چەندین بڵاوکراوەیان، بە کوردی و بە عەرەبی، لەوانە ئۆرگانی حیزبەکەیان، لە چاپخانە و بارەگا نهێنیەکانی خۆیان دا، چاپ و بڵاو ئەکردەوە.

بەعس، لە جەنگەی شەڕدا لە گەڵ سەرکردایەتی بارزانی، دۆستایەتی باڵی مەکتەبی سیاسی ئەکرد و، هەندێ مافی نەتەوەیی کوردی سەلماند:

- زانکۆی سلێمانی دامەزراند،
- زۆری قەزا و ناحیە کوردنشینەکانی بادینان لە موسڵ جیا کرانەوە و پارێزگای دهۆک دروست کرا،

- نەورۆز کرا بە جەژنی ڕەسمیی عیراق.
- ڕێگە درا بە دامەزراندنی یەکێتیی نوسەرانی کورد.
- بڕیاری دامەزراندنی کۆڕی زانیاری کورد درا.
- دەزگاکانی حکومەت خۆیان چەند گۆڤاری کوردی و، پاشکۆی کوردی گۆڤاری عەرەبی دەرکرد و، ئیجازەی دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤاریدا بە باڵی مەکتەبی سیاسی.

لە ژێر سایەی دەسەڵاتی بەعسدا رۆژنامەوانیی ئاشکرا 6 جۆر بو:

- حکومەتی.
- پیشەیی.
- سیاسی و رۆشنبیری.
- حیزبی.
- ریکخراوەیی.
- کەرتی تایبەت.

لە پاڵ رۆژنامەوانیی ئاشکرادا، رۆژنامەوانیی نهێنی یش بەردەوام بو. پدک و حشع بڵاوکراوە کوردیەکانیان بەردەوام بو.

6. 5. 1. رۆژنامەوانیی حکومەتی

راگەیاندن یەکێکە لە کۆڵەکە سەرەکیەکانی ئایدیۆلۆجی بەعس. پرۆپاگەندە بۆ سەدام حسێن و بڵاوکردنەوەی وێنە و وتارەکانی و پرۆپاگەندە بۆ حیزبی بەعس و بیروبۆچون و هەڵوێستە سیاسیەکانی. بەشێکە لەو کارە ئایدیۆلۆجیەی کە ئەبێ لە هەمو بوارەکانی ژیانی هاوڵاتی عیراقیدا، بە تایبەتی لە دەزگاکانی راگەیاندن دا، رەنگ بداتەوە. بەعس بودجەیەکی گەورەی بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کرد و، بەوپەڕی دەسبڵاویەوە کەوتە خەرج کردنی پارە لە سەر داوودەزگاکانی راگەیاندن و کارکەرانی ئەو بوارە.

6. 5. 2. بڵاو کراوە پیشەییەکان

هەندێ لە وەزارەتەکان و نەقابە و رێکخراوە ناوەندیەکان، بڵاوکراوەی تایبەتی خۆیان هەبوە. هەندێک لەمانە بەشێکیان بۆ کوردی تەرخان کردوە. بەڵام ئەم گۆڤارانە هەر لە ناو خۆیاندا بڵاو بونەتەوە و، زۆر کەم گەیشتونەتە خوێندەواری ئاسایی. بە زۆری باس و بابەتەکانیان لاواز و بێ پێز بون، لەوانە:

6. 5. 2. 1. کاری میللی

پاشکۆی کوردی العمل الشعبی بو. وەزارەتی ئیرشاد لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 11 ی تشرینی دوەمی 1968 دا و، دوا ژمارەی لە تەموزی 1969 دا دەرچوە.

6. 5. 2. 2. صوت الفلاح – دەنگی فەلاح

یەکێتی گشتی جوتیارانی عیراق دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 10 ی مایسی 1971 دا دەرچوە.

6. 5. 2. 3. وعي العمال – هوشیاریی کرێکاران

یەکێتیی گشتیی کرێکارانی عیراق دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 7 ی کانونی یەکەمی 1972 دا دەرچـوە. لە ژ 189 ەوە بەشێکی بە زمانی کوردی ئەنوسی.

6. 5. 3. بڵاوکراوەی سیاسی و ڕۆشنبیری

بەعس جوڵانەوەی کوردی وەکو یەکێ لە گـەورەترین هەڕەشـە ناوەکیـەکانی ئاسایشـی نیشـتمانیی عیراق و ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب دائـەنا، بۆیـە لـە پـاڵ دانـانی ڕێوشـوێنی سـەرکوتکردندا، ڕێوشـوێنی دەستەمۆکردنی ئایدیۆلۆجی یشی، بۆ دائەنا، کـە یـەکێ لـە ڕێگـەکانی کـارکردن بـو لـە مەیـدانی ڕۆشـنبیری و ڕۆژنامەوانیدا.

6. 5. 3. 1. بەیان

ژ 1 ی لە تشرینی دوەمی 1969 لە لایەن وەزارەتی ڕاگەیاندنەوە لە بەغداد دەرچـو. بەرپرسـیارەکەی د. ئەکرەم فازیڵ و، سکرتێری نوسینی جەلالی میرزا کەریم بو. بەیان لە پاش چەند ژمارەیەک درا بە دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی.

6. 5. 3. 2. هاوکاری

(دار الجماهیر للصحافة) هەفتانە لـە بەغـداد دەری ئـەکرد. دار الجمـاهیر، دەزگایـەکی ڕۆژنامـەوانی و چاپەمەنیی گەورە بو. ئەگەرچی بە ناو دامەزراوێکی سەربەخۆی خاوەن کەسایەتی قانونی و مەعنـەوی بو، بەڵام لە چوارچێوەی ئایدیۆلۆجی بەعسدا کاری ئەکرد و سەر بە وەزارەتـی ڕاگەیانـدن بـو. چەنـدین ڕۆژنامە و گۆڤاری بە زمانەکانی عەرەبی، ئینگلیـزی، کـوردی، تورکومـانی دەرئـەکرد، لەوانـە هەفتەنامـەی هاوکاری.

ژ 1 ی لە 9 ی کانونی دوەمی 1970 دا دەرچوە.

6. 5. 3. 3. ڕۆشنبیری نوێ و کاروان

ئەم بڵاوکراوانە دو لایەنیان هەبو: لایـەنێکیان، پڕۆپاگەنـدە بـو بـۆ سـەدام و داوودەزگاکـانی بـەعس و بیرو بۆچون و هەڵوێستە سیاسییەکانیان، کـە خـۆی لـە وێنـەکانی سـەدام و، وتـاری بـێ پێـز و نزمـی سیاسیی لاپەڕەکانی پێشەوەی بڵاوکراوەکاندا ئەنواند. لایەنەکەی تری، ئەو وتار و شیعر و لێکۆڵینەوانە بو، کە نوسەر و لێکۆڵـەرەوەکانی کـورد بـۆ خزمـەتی ئـەدەب و ڕۆشـنبیری و میـژوی کـورد لـەم بڵاوکراوانـەدا ئەیاننوسی. ئەگەر نوسەرانی کورد بیانویستایە بایکۆتی ئەم بڵاوکراوانە بکـەن، جگـە لـەوەی ڕەنگـە توشـی ڕاونان و سزادان ببونایە، ئەبو هیچ بەرهەمێکیشیان بڵاو نەکردایەتەوە.

6. 5. 4. ڕۆژنامەوانیی حیزبی

بەعس کە هاتـە سـەر کـار، بـۆ ئـەوەی دەسـەڵاتی خـۆی جێگیـر بکـا و بـۆ ئـەوەی داوودەزگاکـانی دابمەزرێنێ، هەوڵیدا لە گەڵ هەردو باڵی جوڵانەوەی کوردا بسازێ. سەرکردایەتی بـارزانی پـاش ئاشـتییەکی کورت، نەیتوانی لە گەڵی پێک بێ، کەوتەوە شەڕ. ئەو ماوەیـە (1968- 1970) بـەعس لـە گـەڵ بـاڵی م س هاوکاری ئەکرد و، ڕێگەی کاری ئاشکرا و ئیمتیازی ڕۆژنامە و گۆڤاری بە وان دا.

ساڵی 1970 بەعس لـە گـەڵ سـەرکردایەتی بـارزانی پێکهـات و، بەیاننامـەی 11 ی ئـازاری 1970 خوێندرایەوە. ئەم بەیاننامەیە دەسکەوتێکی گەورە بو بۆ گەلی کورد. بۆ یەکەمین جار حکومەتی عیراق مـافی نەتەوەیی کوردی لە سەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی سەلماند و، لە دەستوری کاتیی عیراقدا، دانی بەوەدا نا کە گەلی عیراق پێکدێ لە دو نەتەوەی سەرەکی عەرەب و کورد.

بەعس ئەو ماوەیە (1970- 1974) هاوکاری لە گەڵ سەرکردایەتی بارزانی ئـەکرد و، ڕێگـەی کـاری ئاشکرا و ئیمتیازی ڕۆژنامە و گۆڤاری بەوان دا و، ئەو مافەی لە باڵەکەی تر سەندەوە. ئەم هاوکاریە تا سـاڵی 1974 ی خایاند. لەو ساڵەدا شەڕ بە سەختی هەڵگیرسایەوە، تا بە ڕێککەتننامەی 1975 ی جـەزائیری شـا - سەدام کۆتایی هات.

6. 5. 4. 1. **التآخي- العراق**

بەعس چەند تاقمێکی کارتۆنیی دروست کرد. بە ناوی پـارتی و هەنـدێ ڕێکخـراوی تـرەوە کاریـان ئەکرد. لە پێشدا بە ناوی ڕۆژنامەکەی پارتی (التآخي) و، دواتر ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی پێ بەخشین بە نـاوی (العراق) ەوە، کە پاشکۆیەکی کوردی یشی هەبو.

ساڵی 1973 بەعس لە گەڵ حشع (جەبهە) ی پێکهێنا و، حشع بەشداری وەزارەت بو و، کەوتـە کـاری ئاشکرا و، دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤار. ئەم هاوکاریە تا ساڵی 1979 ی خایاند. لەو سـاڵانەدا کـورد کەوتـە بەر شاڵاوی درندانەی تەعریب، تەرحیل، تەهجیر و تەبعیس. حشع نەیتوانی پارێزگاری کورد بکا. سـەرەنجام خۆیشی کەوتە بەر شاڵاوی بەعس و، بە ناچاری ملی ڕێگای شاخی گرت.

6. 5. 4. 2. **النور- روناکی**

زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان (باڵی مەکتەبی سیاسی) بو. ڕۆژانە لە بەغـداد بـە زمـانی عـەرەبی دەرئەچو. ئیمتیازەکەی بە ناوی حیلمی عەلی شەریف و سەرنوسەرەکەی عومەر مستەفا بو. لە مایسـی 1969 تا مارتی 1970 بەردەوام بو. ئەم ڕۆژنامەیە هـەموی بـە عـەرەبی دەرچـوە. تـەنیا دو ژمـارەی رونـاکی کـە پاشکۆی هەمان ڕۆژنامە بو بە کوردی، ئەویش لە شێوەی گۆڤاردا، دەرچوە. ڕەحمـانی زەبیحـی سـەرپەرشـتی ئەکرد.

6. 5. 4. 3. **رزگاری**

گۆڤارێکی هەفتانەی گشتی بو. بیروڕای باڵی چەپی پارتی دیمۆکراتی کوردسـتان (مەکتـەبی سیاسـی) دەرئەبڕی. ئیمتیازەکەی بە ناوی نەوشیروان مستەفا (نوسەری ئەم دێڕانە) و سەرنوسەرەکەی شـازاد سـائیب بو. چەند ژمارەیەکی لە بەغداد و ئەوی تری تا ڕاوەستانی لە سلێمانی چاپ کـرا. ژ 1 ی لـە نیسـانی 1969 و ژ 15 ی لە مارتی 1970 دا دەرچوە.

6. 5. 4. 4. **التآخي- برایەتی**

التآخي زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان (سەرکردایەتی بـارزانی) بـو، لـە کـاتی گفتوگـۆدا لـە گـەڵ حکومەتی عەبدولڕەحمان عارفـدا، لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 6 ی مایسـی 1967 دەرچـو. ئیمتیـازی ڕۆژنامەکە بە ناوی ساڵح یوسفی یەوە بە عەرەبی بو، بەڵام پاشکۆیەکی کوردیـیـان لـە گـەڵ دەر ئـەکرد. ئـەم خولەی دەرچونی برایەتی لە تشرینی دوەمی 1968 دا تەواو بو.

دەرچون و ڕاوەستانی (التآخي- برایەتی) بەند بو بە جۆری پێوەندیی سەرکردایەتیی بارزانیەوە لە گەڵ حکومەتی بەغداد. لە گەڵ ڕاگرتنی شەڕ و دەس پێ کردنی گفتوگۆدا دەستی ئەکرد بە دەرچون و، لە گەڵ هەڵگیرسانەوەی شەڕدا ڕائەوەستا. بەم جۆرە چەند جارێ دەرچو و چەند جارێ ڕاوەستا.

دوای 11 ی ئازاری 1970 التآخي لە بەغداد دەستی کردەوە بە دەرچون. خاوەنی ئیمتیازی حەبیب محەمەد کەریم و سەرنوسەرەکەی دارا تۆفیق بو. التآخي ڕۆژانە بە عەرەبی لە بەغداد دەرئەچو. پاشکۆ کوردیەکەی سەردەمێک لە شێوەی گۆڤاردا لە بەغداد و سەردەمێک لە سلێمانی دەر ئەچو. ژمارەکانی بەغداد سەعید ناکام و ڕەفیق چالاک و ژمارەکانی سلێمانی ڕەمزی قەزاز سەرپەرشتی ئەکرد.

ساڵی 1974 بو بە ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە لە بەغداد بڵاو ئەکرایەوە. بە هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕی 1974 ەوە لە دەرچون وەستا.

دوای هەڵگیرسانەوەی شەڕ لە کوردستاندا، بەعس حیزبێکی کارتۆنی لە چەند کۆنە پارتیەک دروست کرد و، ڕێگەی دان بە ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانەی عەرەبی بە ناوی التآخي و پاشکۆیەکی کوردی بە ناوی برایەتیەوە دەر بکەن. ئیمتیازەکەی درا بو بە عەزیز عەقراوی. چەند ژمارەیەکی لێ دەرچو، ئیتر پەکی کەوت.

دوای ڕاپەڕین پارتی بە هەمان ناوەوە و لە سەر ژمارەی پێشوی لە هەولێر کەوتەوە بڵاوکردنەوەی التآخي.

6. 5. 4. 5. بیری نوێ

ڕۆژنامەی حشع بو. ئیمتازەکەی بە ناوی فەخری کەریم زەنگەنە و سەرنوسەرەکەی د. حسێن قاسم عەزیز بو. ژ 1 ی لە 17 ی حوزەیرانی 1972 دەرچوە. لە گەڵ تێکچونی نێوانی حشع و بەعس لە ساڵی 1979 دا، ئەمیش ڕاوەستا.

6. 5. 4. 6. العراق و پاشکۆ کوردیەکەی

ئەمانە زمانی حیزبە کارتۆنیەکان بون. ڕۆژنامەی حیزبی تا ئەو زەمانەی حیزبەکە هاوپەیمان و هاوکاری بەعس بو ماوەی بڵاوکردنەوەی ئەدرا، لە گەڵ تێکچونی پێوەندیە سیاسیەکانی بەعس لە گەڵ ئەو لایەنەدا ڕۆژنامەکەیشی را ئەوەستێنرا. لە بەر ئەوە ئەم ڕۆژنامانە نەیان توانیوە بەردەوام بن.

6. 5. 5. ڕۆژنامەوانیی ڕێکخراوەیی

6. 5. 5. 1. نوسەری کورد

لە شێوەی گۆڤاری کتێبیدا دەرچوە. یەکێتی نوسەرانی کورد لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە مارتی 1971 دا دەرچوە. ساڵی 1974 زۆری نوسەر و ئەدیبەکانی کورد چونە شاخ بۆ بەشداری لە شۆڕشی کوردا. لەوێ ژمارەیەکی تری لێ دەرچو. پاش شکانی شۆڕشەکە دیسانەوە چەند ژمارەیەکی لێ دەرچو. ئەگەرچی ئەبو گۆڤارەکە مانگانە بێ، بەڵام نەیتوانیوە بە ڕێکوپێکی لە کاتی خۆیدا بڵاو بکرێتەوە. چەند جارێ سەرنوسەر و دەستەی نوسەرانی گۆڕاوە.

6. 5. 5. 2. ڕۆژی کوردستان– شمس کردستان

گۆڤارێکی عەرەبی و کوردی بو. کۆمەڵەی زانستی کوردی لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە حوزەیرانی 1971 دا دەرچوە. سەرنوسەری ژمارەکانی ساڵانی 71- 74 ساڵح یوسفی و، سکرتێری نوسینی سەعید ناکام و، بگێڕی کاروبار جەمال خەزنەدار بوە. دواتر د. موکەڕەم تاڵەبانی بۆتە سەرنوسەری.

6. 5. 5. 3. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد

کۆڕی زانیاری کورد، بە کوردی و عەرەبی ساڵی ژمارەیەک یان دوانی لە بەغداد لێ دەر ئەکرد. ژمارەی لاپەڕەکانی هەندێ ژمارەی، بەرەوژوری 800 لاپەڕەیە. ئیحسان شێرزاد سەرنوسەری بو.

6. 5. 6. ڕۆژنامەوانیی کەرتی تایبەت

6. 5. 6. 1. ژین

ژ 1 ی لە 10 کانونی یەکەمی 1970 دا دەرچوە. خاوەنی ئیمتیازی کاکەی فەلاح و سەرنوسەرەکەی عەبدولقادر بەرزنجی بوە.

6. 5. 6. 2. زانیاری

لە شێوەی گۆڤاردا دەرچوە. ژ 1 ی لە ئۆکتۆبەری 1970 لە بەغداد دەرچوە. خاوەنی ئیمتیازی د. عەزیز ئەمین و تەلعەت نادر و، سەرنوسەری نوری ئەمین بو. تەرخان کرابو بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی. پسپۆڕ و مامۆستا کوردەکانی زانستگەکان بۆیان ئەنوسی. دوای چەند ژمارەیەک لە دەرچون کەوت.

6. 5. 6. 3. هی تر

دوای 11 ی ئازاری 1970 چەندین بڵاوکراوە لە شێوەی گۆڤار و ڕۆژنامەدا لە بەغداد، سلێمانی، هەولێر، دهۆک، کەرکوک دەرچون. هەندێکیان هی یەکێتییەکانی قوتابیان، ئافرەتان، مامۆستایان بون و، هەندێکیان مامۆستایان یان قوتابیانی قوتابخانەیەک دەریان کردون. ئەمانە هەندێکیان 1 ژمارە یان چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچوە و وەستاوە. ئەمانە جێگەیەکی ئەوتۆیان لە بواری سیاسی، ڕۆشنبیری، ئەدەبی ڕۆژنامەوانیی کوردی دا نیە.

بێجگە لەوانە (**ڕوانگە**) 3 ژمارە و (**دەفتەری کوردەواری**) 3 ژمارەی لێ دەرچوە. لە چەند سەرچاوەیەکدا ئەمانیش لە لیستەی گۆڤارەکاندا نوسراون، ئەگەرچی هەردو بڵاوکراوە باس و بابەت و شیعری باش و جۆراوجۆری چەند نوسەر و شاعیری جیاوازیان تێدایە، بەڵام ئەمانە گۆڤار نەبون، بەڵکو وەک هەر کتێبێکی تر چاپ و بڵاو کراونەتەوە.

7. قوتابخانەکانی رۆژنامەوانیی کوردی

7. 1. شام: قوتابخانەی رۆژنامەوانیی بەدرخانییەکان

7. 1. 1. بنەماڵەی بەدرخان

7. 1. 1. 1. نەوەی یەکەم

بەدرخان ئەگەرچی بە تێشکاوی دورخرایەوە بۆ جەزیرەی کریت و، دواتر بۆ شام، بەڵام پێی ئەچێ پیاوێکی ڕۆشنبیر و ئاگادار بوبێ لە گرنگی خوێندەواری و زانیاری نوێ. هەر بۆیە منداڵەکانی خستۆتە بەر خوێندن و، چەندین سیاسی روشنبیری گەورەیان تێدا هەڵکەوتوە. لە ناو ئەوانەدا: میقداد مەدحەت، ئەمین عالی، حسێن کەنعان، خەلیل رامی، بەحری، عەبدولڕەحمان، عەبدولڕەزاق...

روژنامەوانی لە ناو ئەم بنەماڵەیەدا بوە بە پەیامێکی پیرۆز و نەریتێکی پێڕەوکراو. میقداد مەدحەت بەگ یەکەمین رۆژنامەی کوردی لە قاهیرە دامەزراند، کە ئەم بە هۆی نەخۆشی یان لە بەر هەر هۆیەکی تر لەم کارە کشایەوە، عەبدولڕەحمان بەگی برای بە ئیسرارێکی زۆرەوە درێژەی بە بڵاوکردنەوەی دا. ئەم بنەماڵەیە لە رێگەی ئەم رۆژنامەیەوە ئەیانویست پەیامی کوردایەتی بە گەلەکەیان بگەیەنن، بۆیە بە بێ کۆڵدان، ئەم رۆژنامەیەیان گرت بە کۆڵەوە و، سەرەڕای هەمو گوشارێکی کاربەدەستانی سوڵتان عەبدولحەمید و، دەردی دەربەدەری و نەبونی، وڵات بە وڵات ئەیان گێڕا.

7. 1. 1. 2. نەوەی دوەم

ئەمین عالی بەگ، کەسایەتی ناسراوی ئەستەموڵ و، یەکێ لە چالاکەکانی بزوتنەوەی کوردایەتی و، یەکێ لە دامەزرێنەرانی جەمعیەتی تەعالی و تەرەقی کورد، باوکی سورەیا و جەلادەت و کامەران بو. ئەم 3 کوڕە کە لە ناو ئەم بنەماڵە تێکۆشەرەدا چاویان هەڵهێنا بو، لە ئەستەموڵ خوێند بویان و، جەلادەت و کامەران لە ئەوروپا درێژەیان بە خوێندنی بەرز دابو.

سەرکەوتنی مستەفا کەمال رێگەی گەڕانەوەی بۆ تورکیا لێ بەستن. پەڕیوەی شام و لوبنان بون. دوای تێشکانی شۆڕشەکەی شێخ سەعید (1925) و، خۆ ڕێکخستنەوەی چالاکەکانی کورد لە ڕێکخراوی خۆیبوندا، جەلادەت یەکێ بو لە دامەزرێنەر و چالاکەکانی ئەم حیزبە. کە شۆڕشی ئاگری (1929- 1931)

تێشکا، پێ ئەچێ جەلادەت و کامەران ئیتر نائومێد بوبن لە کاری سیاسی و چەکدار، لە بەر ئەوە بـە تـەواوی خۆیان بۆ کاری رۆشنبیری تەرخان کرد. چەندین گۆڤاریان دەرکرد و چەندین کتێبیان نوسی.

7. 1. 1. 2. 1. **رۆژنامەی کوردستان**

لە سەر دەستی ئەم بنەماڵەیەدا رۆژنامەی کوردستان بە 3 قۆناغ دا تێپەڕیوە:

قۆناغی یەکەم (1898– 1902) لە قاهیرەوە میقداد دەستی پێ کرد و، عەبدولرەحمانی بـرای بـەرەو جنێڤ، لەندەن، فۆلکستن، جنێڤ، درێژەی بە رێپێوانەکە دا، تا لە بەر هەر هۆیەک بێ، ئیتر راوەستاوە.

قۆناغی دوەم (1908) دوای ئینقیلابی عوسمانی سورەیای ئەمین عالی برازای لـە ئەسـتەموڵ دەسـتی پێ کردەوە تا ئیتیحادییەکان دایان خست.

قۆناغی سێیەم (1917- 1918) دیسانەوە سورەیا لە قاهیرە تێ هەڵچوەوە.

7. 1. 1. 2. 2. **گۆڤاری هاوار**

جەلادەت بەدرخان ئیمتیازی دەرکردنی گۆڤارێکی کوردی بە ناوی هاوارەوە وەرگـرت. ژ 1 ی لـە 15 ی مایسی 1932 دا لە شام بڵاو کردەوە. تـا 15 ئـابی 1943 بـەردەوام بـو. بـە هـەموی 57 ژمـارەی لـێ دەرچو. بە سەر یەکەوە 808 لاپەڕەن.

ئەگەرچی چەند نوسەری کە وەکو: کامەران بەدرخان، عوسمان سەبری، جگەرخوێن، قەدری جـان.. لـە نوسینەکانیدا بەشدار بون، بەڵام جەلادەت خۆی نوسەری سەرەکی بـوە و، بەشـێکی زۆری نوسـینەکانی هـی ئەون.

بە هۆی ناوبانگی باشی بنەماڵەی بەدرخان و، بە هـۆی ئـەو تـۆڕە رێکخراوەیی‌یـەی کـە خۆیـون لـە کوردستانی عیراق دا هەی بـو، زۆر زو ژمارەکـانی هـاوار گەیشـتنە دەس رۆشـنبیرانی کوردسـتانی عیـراق. شاعیر و نوسەرەکانی کەوتنە پیرۆزبایی لێ کردن و هاندانی و، ناردنی بەرهەمەکانیان بۆی. پیرەمێرد وەفدی کوردستان و، بێکەس ئەی وەتەن و، شێخ سـەلام کۆمـەڵی گـەلان و، ئەسـیری سـنوری کوردسـتان و، گـۆران ئیلهامی هاواری، بۆ یەکەم جار لێرەدا بڵاو کردۆتەوە.

زۆری بابەتەکانی هاوار بە کوردین (بە تایبەتی بە زاراوی پاک و پاراوی جزیرە و بۆتانی کرمانجیی سەرون)، دەربارەی ئەدەب و زمـان و فۆلکلـۆر و هۆزەکـانی کـوردن. بـەڵام لـە هـەمو ژمارەیـەکیدا بەشـێکی فەرەنسی تێدایە. ناو بە ناو یش وتاری کورتی بە عەرەبی و تورکی بڵاو کردۆتەوە.

ژمارەکانی 1– 24 ی تێکەڵاوە لە رێنوسی حـەرفی عـەرەبی و لاتینـی. دوای ئـەوە ئیتـر هـەموی بـە لاتینی نوسراوە.

هاوار لە سوید سەرلەنوێ بە ئۆفسێت چاپ کراوەتەوە.

د کەمال مەزهەر وتارێکی بە ناونیشانی: (گۆڤاری هـاوار و کـوردی عیـراق) لـە ژ 183 ی 1999 ی گۆڤاری بەیاندا نوسیوە و ئەڵێ: هاوار بە لایەنی کەمەوە 4 نامەی ماجستێر هەڵـدەگرێت: شـوێنی هـاوار لـە رۆژنامەنوسیی کوردیدا و، ئەدەب، زمان و، مێژو لە هاواردا.

دو کەسی تر لە ژ 75 ی نیسانی 1998 ی گۆڤاری مەتین کە مانگانە لـە دهـۆک دەرئـەچێ لـە سـەر هاواریان نوسیوە:

دیـــار دۆســـکی: کۆڤـــارا هـــاوار و زارێ کرمانجیـــا ژێـــری، مـــەتین، ژ 75، نیســـانی 1998، ل 28- 34

✿ هـاوار ✿

ژمارە

١

هەر بەر:

١٣٢٤

شـمـسی

انور محمد طاهر: ڕۆلێ هـاوار بـۆ پێشخسـتنا چیرۆکـا کوردیـیا هونـەری، مـەتین، ژ 75، نیسـانی 1998، ل 35- 43

جەلادەت لە 26 ی نیسانی 1893 لە دایک بوە و لە 15 ی تەموزی 1951 دا مردوە.

7. 2. جەنگی جیهانیی دوەم و ڕۆژنامەوانیی کوردی

هەڵگیرسانی دوەمین جەنگی جیهانی و ململانێی نێوان هاوپەیمانەکان و دەوڵەتانی میحوەر، پێویسـتی بە پرۆپاگاندەیەکی زۆر هەبو. هاوپەیمانەکان بە کوردی یش ئەم کارەیان کرد. لە بەغداد دەنگی گیتی تازەیان بڵاو کردەوە و، لە یافا بەرنامەیەکی کوردییان لە ڕادیۆی (الشرق الادنی) کردەوە. ئەمانە بە کرمانجیی خوارو بون. بە کرمانجیی سەرو یش یارمەتی جەلادەت و کامەرانیاندا چەند گۆڤارێ بڵاو بکەنەوە. لـە گـەڵ تـەواو بونی جەنگدا ئەم گۆڤارانە یش ڕاوەستان.

7. 2. 1. ڕۆناهی

جەلادەت عالی بەدرخان مانگانە دەری کردوە. ژ 1 ی لە 1 ی نیسـانی 1942 دا و ژمـارە 28 ی کـە دوا ژمارەیەتی لە مارتی 1945 دا لە شام، بە کرمانجیی سەرو و، بە حەرفی لاتینی دەرچوە. لـە گـەڵ تـەواو بونی دوەمین جەنگی جیهانیدا ڕاوەستاوە. زۆری بابەتەکانی بۆ پرۆپاگەندەی جـەنگیی هاوپەیمانـەکان دژی ئەڵەمانیا تەرخان کراوە.

7. 2. 2. ڕۆژا نو

د. کامەران عالی بەدرخان دەری کردوە و جەلادەتی برای یارمەتی داوە. ژ 1 ی لە مایسـی 1943 دا لە بێروت، بە کرمانجیی سەرو و، بە حەرفی لاتینی دەرچـوە. لـە گـەڵ تـەواو بـونی دوەمـین جـەنگی جیهانیدا ڕاوەستاوە. زۆری بابەتەکانی بۆ پرۆپاگەندەی جەنگیی هاوپەیمانەکان دژی ئەڵـەمانیا تـەرخان کراوە.

7. 2. 3. ستێر

د. کامەران عـالی بـەدرخان دەری کـردوە و جـەلادەتی بـرای یارمـەتی داوە. ژ 1 ی لـە 6 ی کـانونی یەکەمی 1943 دا لە شام، بە کرمانجیی سەرو و، بە حەرفی لاتینی دەرچوە. لـە گـەڵ تـەواو بـونی دوەمـین جەنگی جیهانیدا ڕاوەسـتاوە. زۆری بابەتـەکانی بـۆ پرۆپاگەنـدەی جـەنگیی هاوپەیمانـەکان دژی ئەڵـەمانیا تەرخان کراوە.

هـەواڵی ئـەم بڵاوکراوانـە بـە خۆشـیەکی زۆرەوە لـە نـاو ڕۆشـنبیرانی کوردسـتانی عیـراقدا دەنگـی داوەتەوە. پیرەمێرد لـە (ژیـن، ژ 738 ی، 6 ی نیسـانی 1944 دا) لـە ژێـر سـەرناوی: (چـاوڕونی) دا لـەم بارەیەوە نوسیویێتی:

"کورد کە شابازی ئەوجی ئازایی و سەرئازادی بو، چەنـدێک بـە نـاڕەوایی لانـەیان شـێواندن، پەروباڵیان قرتاندن، ڕۆڵەی نازدار و جگەرگۆشەی بەکاریان خنکاندن، من هـەمو سـاڵێ لـەم هـەیوەدا شین و زاری و شیوەن و ناڵەکاریم بۆ دەکردن، ئێستا خوا ڕەوای بینی وەکو ئارایشی بەهار ژیانەوە و بوژانەوە و لە گردی یارەوە شەوقی ئاگری ڕۆژی نەویان ئەگاتە جیلوەگاهی (ڕۆژی نەو) ی بێـروت و لوبنان.

SAL 1
HEJMAR 1
ÇARŞEMB
1 NÎSAN 1942

RONAHÎ

ANNEE 1
NUMÉRO 1
MERCREDI
1 AVRIL 1942

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ DE LA REVUE KURDE HAWAR

Balafirên ingilizî di peravên Norvêjê de bi ser vapo rên dijmin de girtine û ew dane ber bimbeyên xwe. Balaf iran hingafte vaporekê û ew bin av dibe.

ŞAM—1942
ÇAPXANA SEBATÊ

1-4
MAR 1-28
SAN 1942
R 1945

RONAHÎ

ANNEE 1-4
NUMÉRO 1-28
1 AVRÎL 1942
MARS 1945

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ DE LA REVUE KURDE HAWAR

Mîr CELADET BEDÎRXAN
Xwedî û Berpirsiyarê Kovarê

ŞAM - 1942-1945
ÇAPXANA SEBATÊ
ÇAPXANA TEREQIYÊ

BERHEVOK : ÇAPXANA JÎNA NÛ

"ئەم روناکیە لە گەڵ روناکی شاما یەکدگیر بو. شامی کردین بە سەحەر. هەمو هەفتەیەک ڕۆژنامەی ڕۆژی نویٚ و ئەستێر و ڕوناکی مان بۆ دێت، چاوی وڵاتی پیٚ ڕون دەبێتەوە. جۆش و خرۆشێکی خستۆتە ناو ئەم وڵاتە کە هیوای وریایی و ڕاپەڕینی لیٚ دەوەشێتەوە.

"خوا هیمەتی بەدرخانی‌یەکان بەرقەرار کا کە زینەتی لاپەڕەی کوردەوارین و فیداکاری گەل و نیشتمانن."

7. 3. سیماکانی قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی بەدرخان

لێکۆڵینەوەی کوردستانەکان، هاوار، ستێر، ڕۆژا نو، ڕۆناهی، دەری ئەخەن کە ئەم بنەماڵەیە داهێنەری قوتابخانەیەکی تایبەتین لە ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی‌دا:

1. لە بارەی زمانەوە، زاراوی جزیرە و بۆتانی کرمانجی‌ی سەرویان کرد بە بنچینەی زمانی نوسین و دەوڵەمەندیان کرد بە وشەی زاراوەکانی تر و، بە وشەی تازە داڕێژراو. میر جەلادەت چونکە شارەزای چەند زمانێکی ڕۆژهەڵاتی و ئەوروپایی بو، لەم مەیدانەدا وەستایەکی داهێنەر بو.

2. لە بارەی گۆڕینی حەرفی عەرەبیەوە بە حەرفی لاتینی. تا ئەو کاتە نوسینی کوردی هەر بە حەرفی عەرەبی ئەنوسرا. ئەمان ئیتر حەرفی لاتینیان کرد بە ئامرازی نوسینی کوردی. ئەگەرچی ئەمە لاسایی کردنەوەی تورک بو، بەڵام کارێکی پێویست بو چونکە لە تورکیا ئیتر بە یەکجاری وازیان لە حەرفی عەرەبی هێنا و، لاتینی‌یان کرد بە حەرفی نوسین. ئەمان یش بڵاوکراوەکانیان بە زۆری بۆ کوردی تورکیا بوە.

3. لە بارەی زیندوکردنەوەی کەلەپور و فۆلکلۆری کوردی‌یەوە. لاپەڕەکانی گۆڤارەکانیان بە دەیان چیرۆکی فۆلکلۆری و پەندی پێشینان و باسی هۆز و تیرەکانی کورد و داب و نەریتەکانی کوردەواری تیٚدایە.

4. لە بارەی گەشە پێدانی ئەدەبەوە، چەندین وتاری ڕەنگینی لە سەر ئەدەبی کوردی و شاعیرە ناودارەکانی تیٚدا نوسراوە. سەرەڕای چەندین شیعری کلاسیکی و نویٚ.

بە هۆی ئەم گۆڤارانەوە چەندین نوسەر و شاعیر پیٚگەیشتن و دەرکەوتن و ناسران، لەوانە: عوسمان سەبری، قەدری جان، جگەرخوێن، نورەدین زازا...

5. بەرزی و جوانی هونەری ڕۆژنامەوانی‌ی بڵاکراوەکانی. شام و بێروت لە کۆنەوە دو ناوەندی گرنگی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەوانی‌ی عەرەبی بون و دەزگای نویٚی چاپیان تیٚدا بوە، بۆیە لە روی هونەری ڕۆژنامەوانی‌یەوە بڵاوکراوەکانی چلەکانی بەدرخانی‌یەکان ئاستێکی بەرز و جوانی هەیە و، بە ژمارەی زۆری وێنەی جۆراوجۆری دەنگوباسی جەنگ ڕازێنراونەتەوە.

6. لە دەرەوەی کوردستان ژیاوە. تا ئەو کاتەی سوریا و لوبنان لە ژێر دەسەلاتی ئینتیدابی فەرەنسی‌دا بون، کورد کەڵکی لە هەندیٚ لە مافە روشنبیری‌یەکانی، بە تایبەتی بە کارهێنانی زمانەکەی بۆ نوسین و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و کتێب، وەرئەگرت. کە سوریا و لوبنان سەربەخۆیی‌یان وەرگرت و، نەتەوەپەرستەکانی عەرەب کاروباریان گرتە دەس، ئەم مافەیان لە کورد سەندەوە. ئیتر ڕێگەی بڵاوکردنەوەی هیچ ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێبێکیان بە زمانی کوردی نەدا. لە تورکیا یش لە سەرەتای بیستەکانەوە زمانی کوردی قەدەغە کرابو. لە بەر ئەوە ئەم قوتابخانەیە نزیکەی نیو سەدە لە دەرەوەی کوردستان لە چالاکی‌دا بو، ئیتر کوێر بوەوە.

7. 4. عیراق: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی گەلاوێژ (1939– 1949)

گەلاوێژ، ژ 1 ی لە کانونی یەکەمی 1939 دا دەرچوە. لە ئابی 1949 دا بە بیانوی گرتنی ئیبراهیم ئەحمەدەوە حکومەتی عیراق دایخست. بە هەموی 105 ژمارەی لێ دەرچوە. گەلاوێژ لە مێژوی ڕۆژنامەوانیی کوردیدا شوێنێکی تایبەتی هەیە. ئەگونجێ وەکو قوتابخانەیەکی تایبەتی ڕۆژنامەوانیی کوردی سەیری بکرێ. سیماکانی ئەم قوتابخانەیە:

1. دابەشکردنی لاپەڕەکانی بە سەر بابەتی جیاوازدا: وتار، لێکۆڵینەوەی مێژویی، ئەدەبی، زمانەوانی، دیوانی گەلاوێژ، چیرۆکی ژمارە (هەندێکیان نوسەرانی کورد نوسیویانە، بەڵام بە زۆری لە ئەدەبی جیهانیەوە کراوەتە کوردی)

2. زمانێکی پاراو و ڕەوان و، بەکارهێنانی وشەی ڕەسەنی کوردی.

3. بایەخێکی زۆری داوە بە وەرگێڕانی وتار و، بابەتی ڕۆشنبیری و، زانیاریی گشتی، بە تایبەتی لە زمانی ئینگلیزییەوە. بۆ ئەوەی ئەدەبی کوردی لە گەڵ ئەدەبی جیهانی گرێ بدا.

4. بڵاوکردنەوەی بیری پێشکەوتو و دژایەتی دەرەبەگایەتی و بانگەشە بۆ ژیانی دیمۆکراتی.

5. قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و نوکتەی بە پێز.

نوسەرەکانی:

ئەوانەی لە گەلاوێژدا نوسیویانە زۆرن. ئیبراهیم ئەحمەد (بە زۆری بە ناوی خواستراوەوە وەکو ن. أ، هـ. ل. ب)، عەلادین سجادی، تۆفیق وەهبی، ئەمین زەکی، پیرەمێرد، شێخ محەممەدی خاڵ، فایەق هوشیار، ع چالاک (عەبدوڵڵا جەوهەر)، شاکیر فەتاح، بێکەس، دڵدار، گۆران، ڕەشید نەجیب، ناجی عەباس، قادر قەزاز، قادر خەفاف...

گەلاوێژ لای هەمو نوسەرانی کورد و بڵاوکراوە کوردییەکانی ئەو سەردەمە پایەیەکی تایبەتی هەبوە و بە ڕێزەوە ناویان بردوە. پیرەمێرد زۆر جار لە ژیندا بە ستایشەوە باسی کردوە. زۆر جار لە یادی ساڵانەیدا بە شیعر و پەخشانی جوان باڵۆرەی خۆشی بۆ وتوە.

بە بۆنەی دەرچونیەوە نوسیوێتی: "......"

کە توشی کێشە و گیروگرفت بوە لە (ژین، ژ 876 ی 26 ی حوزەیرانی 1947) دا لە ژێر سەردێڕی: (بەرەو دوا) نوسیوێتی:

"ئۆف عەلائەدین ڕۆڵەی باوانم

ئاگرت بەردایە ژین و ژیانم

ئێمە لەم دوایی ڕۆژەمانا هیوایەکی تازەمان بۆ پەیدا بو کە میللەتەکەمان بە خۆیانا هاتون و کەوتونە سەودایەکی خۆ بە خەڵک ناسین و، نیازیانە بکەونە ریزی میللەتە خواپێداوەکان و، ئەم هیوایەیش زۆرتر بەوە پەیدا بو کە لە پایتەخت دا گۆڤارێکی کوردی چاک و پاک و ڕوناکمان هەیە وەک گەلاوێژ بە هەمو لایەک دا شەوق و پرشنگی ئەڕوا و هەست و زانستی کوردان لە تریفەی نوری ئاسمانی دا دەردەخا. چەند خۆش بو لە ئێران و توران و لوبنان و کۆنە شاری فیرعەونەکانا دەنگی دابوەوە. بارەها ژیان و ژینم لە دەور ئەگێڕا و بە نەغمەیەکی دڵشادیەوە ئەمنوسی: (گەلاوێژ خوشکە باڵا بەرزەکەی ژین) و، ساڵەوساڵ باڵۆرەیەکی پیرۆزانەم بۆ ئەگوت. کەچی لە کەچی بەختی ئێمە و کەچڕەوی گەردون ئەو پەریە نازدارەمان کەوتۆتە گیانەڵا. ئەمەیش دیارە لە بەر ئەوەیە کە پارەی ئابونەی بۆ نانێرن.

"مادام گەییە ئێسکم با پەردە لە ڕوی پەچە پۆشەکان هەڵماڵم. هەر لەم شاری خۆمانەدا زۆری وا هەیە کە نازانێ بە ڕێکوپێکی عەرەبی بخوێنێتەوە ئابونەی یەکدو غەزەتەی عەرەبی پێشەکی ئەنێرێ غەزەتەی بۆ دێت. هی وایشمان هەیە ڕەهبەری ئەکا غەزەتەیک بە تەواوی ئەژێنێ. لە شارەکەی خۆمانا چەند دەستەیەک و کۆڕی پۆکەری مەکشوف ئەبینم هەمو خۆیان بە ئەدیب و شاعیر و مەلیک ئەل شوعەرا و مەنسوبی مەعاریف ئەزانن شەوی وا هەیە پارەی ئابونەی دە ساڵی گەلاوێژی تیا ئەبرێتەوە کە بە ڕۆژ باسی پارەی ئابونەی گەلاوێژی لە لا بکەی وەک شەمشەمە کوێرە چاو ئەقوچێنن. کە ئێش یەتە مەیدانی میللیەتپەرەوەری بە باڵ ئەفڕن. لاوە قوڕ بە سەرەکانیش بەم چەکە و کەوانەوە کەوتنە سەودای قەومیەتەوە، دیارە گەنجێک کە هێشتا نەکەوتۆتە دەست و مەقامی خۆی و پارەی نیە، دڵ بە پارەدارەکان ئەبەستێ. تو خوا میللەتێک کە دەربارەی سەقافە و چرای ڕێی بەختیاری خۆی وا بجوڵێتەوە چ حەقێکی هەیە بە لاوە بڵێت تۆ بۆچ نامناسیت؟ وەڵڵا بە هەمو مەعنایەکەوە کسپە لە دڵمەوە دێت کە ئەم سەجییەی پیاوماقوڵ و پارەدارانە ئەخەمە پێش چاوی دۆست و دوژمن. تفی بەرەو بایە. بەڵام ئەڵێی چی؟ وا نوسیم بۆ ئیدارەخانەی گەلاوێژ دەفتەری ئەو نامەردانەم بۆ بنێرێ و وەکالەتیش وەرئەگرم. هەر بۆ بەدناوی و تەرزیل کردنیان ئیقامەی دەعوا ئەکەم. برایمیش ناکەم بە وەکیل. ئەوقاتێکی لاوە دێنم بە مەسرەفی محاکەمە و (ناوی مەنێ) لێ نانەوە ئەو پارەیەیان لێ ئەسێنم. شەرتە بۆ ژینیش تەنها یەک زات لە بەگزادە بەو دەردە بەرم. خوا لە وەجاخیا نەیەڵێ ع. ح."

پیرەمێرد لە ژیندا بە بۆنەی داخستنییەوە نوسیویێتی:

داد لە دەست جەورت، هەی چەرخی سەرچەوت! — وا گەلاوێژ کەوت، گەلاوێژ بۆچ کەوت؟
ئاسۆی ئەدەبی کوردی پڕ تەمە — سفیدەی بەیان شینە، ماتەمە
ژین بۆ گەلاوێژ بو بو بە پەرژین — ئێستا لە دوای ئەو بێزارە لە ژین
ئیبراهیم لە ناو نارا سوتاوە — سوجادەی تەقوا بێ رایەڵ ماوە
هیوامان وایە کە چەرخ وەر گەڕێ — سوجادەم بە سەر شەت دا بگەڕێ
پیاوێکمان ئەمرێ تەعزێی بۆ دەگرین — بۆچ بۆ گەلاوێژ نەگرین تا ئەمرین
گەلاوێژ هەرچەند جار جارە هەڵدێ — لە بورجی خۆیدا دوایی هەر هەڵدێ.

7. 5. ئێران: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی موکریان

7. 5. 1. گۆڕانی سیاسی لە ئێران دا

7. 5. 1. 1. ڕوخانی ڕەزا شا

لە دوەمین جەنگی جیهانیدا ئەگەرچی ئێران بە ڕواڵەت بێلایەنی ڕاگەیاند بو، بەڵام چالاکی بە قازانجی دەوڵەتانی میحوەر، بە تایبەتی بە قازانجی ئەڵەمانیا، لە ناو ئێران دا لە زیاد بون دا بو. هاوپەیمانەکان بۆ ئەوەی ڕێ لەم مەترسییە بگرن و، بۆ ئەوەی ڕێگەی لوجستی نێوان یەکێتی سۆڤێت و خەلیج دابین بکەن، لە لای سەرویەوە لەشکری سۆڤێت و لە لای خوارویەوە لەشکری ئینگلیز، پەلاماری ئێرانیان دا و گرتیان. ڕەزا شایان ناچار کرد بە قازانجی محەممەدی کوڕی دەس لە تەختی شایەتی هەڵ بگرێ. ناوچەی موکریان وەکو هەرێمێکی بێلایەن لە نێوان ئەم دو هێزەدا مایەوە. چالاکەکانی کورد، دوای ساڵانێکی درێژی چەوساندنەوەی سەردەمی ڕەزا شا، کەڵکیان لەم بۆشاییە وەرگرت بۆ گەرمکردنی چالاکیی سیاسی و ڕۆژنامەوانی.

7. 5. 1. 2. دامەزراندنی ژ. ک. و دیمۆکرات

کۆمەڵەی ژ ک دامەزرا و، کەوتە دانانی ڕێوشوێنی بڵاوکەرەوەی بیری ڕێکخراوەکە. هەر لەو ساڵانەدا ناوچەکە گۆڕانی بنەڕەتی بە خۆیەوە دی. ژ ک گۆڕا بۆ حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و، حیزبی دیمۆکرات، جمهوریەتی کوردستانی دامەزراند. ئەم قۆناغە سەرەڕای کورتیی ماوەکەی، قۆناغێکی دەوڵەمەندی کاروانی رۆژنامەوانیی کوردییە.

7. 5. 2. چاپکراو بە کوردی

7. 5. 2. 1. نیشتمان

ژ 1 ی لە پوشپەڕی 1322 دا بەرامبەر جولای 1943 دەرچوە. لە سەرەوەی لاپەڕەی یەکەمیدا نوسراوە: "بژی سەرۆک و کورد و کوردستان و هیوا" لە سەرەوەی ناوی نیشتمان لە ناو خۆرێکی پرشنگداری خڕدا بە حەرفی لاتینی نوسراوە (J.K) و، لە ژێریدا نوسراوە نیشتمان "بڵاوکەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ک" و، لە ژێر ئەو یشدا نوسراوە: "گۆڤارێکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، خوێندەواری و مانگی کوردیە"

د جەمال نەبەز بە لێدوانەوە ژ 1– 6 ی (نیشتمان) ی لە ئەڵەمانیا بە ئۆفسێت سەرلەنوێ چاپ کردۆتەوە.

7. 5. 2. 2. هاواری کورد

ژ 1 ی لە رەزبەری 1324 ی هەتاوی بەرامبەر ئەیلول– تشرینی یەکەمی 1945 دەرچوە. 30 لاپەرەیە. قەوارەی 20 x 14 سم ه. م. ح (سەید محەمەدی حەمیدی) وتارێکی بە فارسی لە ژێر سەرناوی (نویسندگان فارسی بخوانند) نوسیوە. ئاراستەی نوسەرانی فارسی کردوە. داکۆکی لە رەسەنیی زمان و ئەدەبی کوردی ئەکا.

پێ ئەچێ ئەم ژمارەیەی هاواری کورد، دوای گیرانی رەحمانی زەبیحی و هاوڕێکانی و راوەستانی نیشتمان، ئەمیش هەر بە نهێنی، دەرچوبێ. ناوی خاوەن و بەرپرس و، ناونیشانی گۆڤارەکە و، شوێنی چاپ و ناوی چاپخانەی تێدا نەنوسراوە. لەو ماوەیەدا گۆڕینی سیاسی بە سەر هەلومەرجی موکوریاندا هاتوە. زەمینەی دامەزراندنی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران و حکومەتی کوردستان خۆش بوە و ئیتر گۆڤار و رۆژنامەکان بە ئاشکرا دەرچون.

7. 5. 3. دەزگای چاپخانە لە مەهاباد

7. 5. 3. 1. گۆڤاری کوردستان

ژ 1 ی لە 15 ی سەرماوەزی 1324 بەرامبەر بە 6 ی دیسەمبەری 1945 لە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد چاپ و بڵاو کراوەتەوە. لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە: (بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان) و، (گۆڤارێکی ئەدەبی، کۆمەڵایەتی، سیاسیە، هەر پازدە رۆژ جارێک بڵاو دەکرێتەوە)

سەید محەمەدی حەمیدی سەرنوسەری بوە. لە سەروتاری گۆڤارەکەدا ئامانجەکانی بەم جۆرە رون کراوەتەوە:

"کوردستان، گۆڤارێکی ئەدەبی، تاریخی، کۆمەڵایەتی (اجتماعی) مانگیی کوردیە. یەکەمین ئارمانی بژار و ژیانەوەی زمان و ئەدەبیاتی کوردیە و زیندوکردنەوەی کورد و کوردستان بە پێی

شارستانێتی ئەمرۆ و بۆ ژیانەوەی نێو و ئاساری زانایانی کورد تەقەلا دەدا، لە بەر ئەوە تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست دەکەین هەر کەس بەیت و حیکایات و سەرگوزەشتی پیاوێکی مەزن وە یا عەشیرەتێکی کوردی لە کن بێ وە یان نوسراوێکی لە لا بێ، یا لە بەری بێ: کوردی، فارسی، عەرەبی... مادامێک هی زانایانی کورد بێ و لە چاپ نەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمەتی خودا لە چاپی بدەین کە بە سەرهاتی رۆژگار لە نێوی نەبا."

هەندێ بابەتی جۆراوجۆری تێ دایە لەوانە: شەرحی حاڵی ستالین و پەیامی من بە میللەتی کورد، بۆ پەیدا نەبونی جەنگی سێیەم. کردەوەی حیزبی دیمۆکرات. دیموکراسی چیە. شیعری هەژار، خاڵەمین، م م عیشقی. کۆکەیی سانی.

گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ریپۆرتاجێکە لە سەر یەکەمین کۆنگرەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان.

ژ 2 ی لە 30 سەرماوەز بەرامبەر 21 ی دیسەمبەر 1945 دەرچوە.

ئەمیش وەکو پێشو شیعری سیاسی بڵاو کردۆتەوە. گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ریپۆرتاجێکە لە سەر هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە نەغەدە.

ژ 3 ی لە خاکەلێوەی 1325 دا بەرامبەر مارتی 1946 دەرچوە.

گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ریپۆرتاجێکە لە سەر هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە مەهاباد.

7. 5. 3. 2. رۆژنامەی کوردستان

لە سەر ناوی رۆژنامەکە نوسراوە: (بە نێوی خودای بەرز و بێ هاوتا) و لە ژێریشیدا نوسراوە: (بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان)

ژ 1 ی لە رۆژی پێنجشەمو 20 ی 10 ی 1324 بەرامبەر بە 11 ی کانونی دوەمی 1946 دەرچوە. کوردستان رۆژە نا رۆژێ بە 4 لاپەڕە دەرچوە. وەکو ئەڵێن 112 یان 114 ژمارەی لێ دەرچوە. بە روخانی جمهوریەتی مەهاباد ئەمیش راوەستاوە. 60 ژمارەی بە مایکرۆفیلم لە کتێبخانەی کۆنگرێسی ئەمەریکیدا هەیە و، ژمارەکانی تری لە بەردەستدا نین.

7. 5. 3. 3. هاواری نیشتمان

(بڵاوکەرەوەی بیری یەکەتی جەوانانی دیمۆکرات) و، (گۆڤارێکی ئەدەبی، سیاسی، کۆمەڵایەتی) بوە. ص. ئەنجیری ئازەر مدیری مەسئولی بوە. ژ 1 ی لە 1 ی خاکەلێوەی 1325 دا بەرامبەر 21 ی مارتی 1946 لە مەهاباد لە چاپخانەی کوردستان دەرچوە.

7. 5. 3. 4. هەڵاڵە

لە بۆکان دەرچوە. حەسەنی قزڵجی سەرنوسەری بوە.

7. 5. 3. 5. گڕوگاڵی منداڵانی کورد

کرێکارانی چاپخانەی کوردستان دەریان کردوە.

بلاو کە رەوەی بیری یەکەتی جەوانانی دیموکرات

باسەواد بیخوێننەوە بو بی سەوادان

مدیر مسئول: ص. انجیری - آذر

هاوار ی نیشتمان

وەختایەکی ایمە پیروزدەبین کەابو نها
کومەلی زەحمەت کیشن بەمبارەزە
بخوازین ..... لەنین گەورە
ببێتن انقلاب.

* ✻ *

زمارە ۱ سالی‌هەوەل ۱ خاکەلیوە ۱۳۲۵ ۲۱ مارس ۱۹۴۶

لە ژیر چاوەدیری هەیئەتی تحریریە دەردەچی

بسم الله الرحمن الرحیم

آمانجی ئیمە بە پشتیوانی خودا سەرخستن و روناك كردنەوەی بیری هەوانە

هەلالە

[لە لایەن دەستەی نوسەران وەدەردەكەوی]

الله لا اله الا هو الحی القیوم

(قرآنی مجید)

خودایا هەر ئەتوی پەرستراو، هەر بویو هەر دەبی، بوی تو پیشایی و دوایی نیە، بی نیازی لە هەموشتیکو هەر چی شتە محتاجی تویە .

خودایا بە ئەمری تو آسمان پرەلە ئەستیرە، بە فەرمانی تو هەور دەبارێنی باران و بەفر و گلێرە، بە ارادەی تو باغ و چیمەن دەمیك روت و قوتە و وەختیکیش زەنویرە .

خودایا غیری تو کەس دەستەلاتی نیە، کەسی چی كاری چکولەت دروستکردنی بشر و زەوییە، هوش و بیر لە بارەگای تو داسەرزیان نەوییە، ایمە كە ناتوانین چون شت دەزانین و ئەسبابی زانینمان چیە، ده‌م کوتمان لە گەورەیی تو زیادیە .

بەنیوی خودای بی‌هاوتا　　　　بژی کورد و کوردستانی مەزن

گروگالی مندالانی کورد

بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان

ژمارە ١

سالی ١

١ بانەمەر ١٣٢٥

7. 5. 4. دەنگدانەوەی لە کوردستان دا

بە درێژایی حوکمی ڕەزا شا لە ئێران ڕێگا بە زمانی کوردی نەدراوە وەکو زمانێکی نەتەوەیی لە فەرمانگەکانی حکومەتدا بە کار بێ، هەروەها لە خوێندنگا و دادگاکان دا. ڕێگای پێ نەدراوە کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەی پێ بڵاو بکرێتەوە. لە بەر ئەوە دەرچونی گۆڤار و ڕۆژنامە و کتێب بە زمانی کوردی لە ئێران، بە خۆشی‌یەکی زۆرەوە، لە لایەن ناوەندە سیاسی و ڕۆشنبیری‌یەکانی کوردەوە پێشوازی کراوە. بە ستایشەوە هەواڵەکەی بڵاو کراوەتەوە.

"**گەلاوێژ**"، کە لە بەغداد دەرچوە، بە بۆنەی دەرچونی "نیشتمان" ەوە لە ژمارە 9 ی ساڵی 4 ی ئەیلولی 1943 دا نوسیوێتی:

"مژدەیەکی خۆشی کتوپڕ، دڵی هەمو کوردێکی شاد کرد، هۆشی کوردایەتی پێ بزوت، "ژین" ی ژیانەوە و "گەلاوێژ" یشی پێ گەشایەوە. ئەو مژدەیە مژدەی هاتنی گۆڤاری "نیشتمان" بو... سەردێڕی بابەتەکانی ژمارەی یەکەمی بڵاو کردۆتەوە. "بۆ پیرۆزیش" وتارێکی لە ژێر سەردێڕی: "کوردستان ماڵی کوردە" سەرلەنوێ وەکو خۆی نوسیوەتەوە.

"**ڕۆناهی**"، کە لە بێروت دەرچوە، بە بۆنەی دەرچونی "نیشتمان" ەوە لە ژمارە 19 ی ساڵی 2 ی 1 ی ئۆکتۆبەری 1943 دا لە ژێر سەردێڕی "مزگێنی بۆ چاپی کوردی" نوسیوێتی:

"ریاسەت بێ سیاسەت گەنجە
ئەمما گەنجی بێ دەربان
سیاسەت بێ ریاسەت رەنجە
ئەمما رەنجی بێ دەرمان" حاجی قادری کۆیی

مزگێنی ئێمە بۆ چاپی کوردی، دەرچونی گۆڤاری نیشتمانە. گۆڤاری نیشتمان گۆڤارێکی کوردیە، بە تیپی عەرەبی دەرئەچێ، لە لاهیجان (مەنتیقەی موکریان– ئێران) لە لایەن گەلێک لاوی بە نرخەوە.

ئەمە ژمارەی یەکەمی نیشتمانە بە دیاری گەیشتە گەلاوێژ، هاوار و ڕۆناهی، تا پێکەوە دەس بکەین بە خەبات بۆ ئازادی کورد و کوردستان، لەو وەختەدا کە هەمو میللەتانی دنیا بۆ سەربەستی دەنوڕن و دیمۆکراتی شەڕی بۆ ئەکات، نابێ ئێمەش لێی بێ بەهرە بین."

"**ژین**"، کە لە سلێمانی دەرچوە، بە بۆنەی دەرچونی "نیشتمان" ەوە، لە ژمارە 814 ی 20 ی کانونی یەکەمی 1945 دا وتارێکی پیرەمێردی لە ژێر سەردێڕی: "دەمەوبەیان" دا بڵاو کردۆتەوە، لە درێژەی وتارەکەی‌دا وتویەتی:

"…. خوا نەیکوشتم تا ئەو هیوایەم هاتە دی. وەکو تاریکەشەوێکی سارد و سەرما کە شارێکی بێ چرا ئەکێشێتە ژێر پەردەی کشوماتیەوە و دەمەوبەیان، کەناری ئاسمان بە مژدەی شەفەق ڕون ئەبێتەوە و، لە منارە و هەمو سەربانی مزگەوتێکەوە، دەنگ و ئاوازەی بانگی بەیانی بەرز ئەبێتەوە وا لە هەمو کوردستان دا بانگی ئازایی و وشیاری درا. ئەم هەمو گۆڤار و گوڵدەستە مەتبوعاتە پەیدا بو، وەک گوڕەی باوەگوڕگوڕ کە نەوتی ڕەشی گڕی گەیشتە دەریای سپی، ڕۆژهەڵاتی ئێمەش بە ڕۆژهەڵاتی هیوای گەل و تیشکی "گەلاوێژ" و"گێتی تازە" یان روناک کردەوە. گۆڤاری تازەی "نیشتمان" م دی، هەزاران ئافەرینی لێ بێ، بەو شێوە ئەدەب و ئەدەبیاتەیە پیرەمێردی جوان کردەوە."

هەر پیرەمێرد لە (ژین، ژ 816 ی 10 ی کانونی دوەمی 1946) دا بە بۆنەی دەرچونی گۆڤاری "کوردستان" ەوە لە ژێر سەردێڕی: (مژدە) دا نوسیوێتی:

"خوا لێمان نەسێنێ وا گۆڤارێکی ناوداری بە ویقار و پڕ لە گوڵدەستەی ئەشـعاری ترمـان لـە مـەهاباد دەرچو ناوی کوردستانە. ئای کوردستان چ ناوێکی بەرز و خۆشتەرزی. لـە مەعنـەوییاتی ئایینمانـا ڕوی داوە پێغەممەران زۆریان لە دەورەی پیرییەک دا کە ئیتر هیوای مێردی و نەوە پێگەیاندنیان نـەماوە خـوا ئـەولادی وای داونێ کە پێغەممەری جێنشینی خۆیان بوە. وا (ژین) ی پیرەمێردیش دوا بە دوای یەک، خوا نـەوەی لـە خۆی باشتری لێ ئەخاتەوە و، بەوە ژین ژیانی تازە ئەبێتەوە. ژین سەراپا ئەم چەند ساڵە دادخـوازی غەزەتـە و ئەدەبیاتی قەومی بوە، کە زانیویە هەر خوێندەواری و ئەدەبە میللـەتێک دەبـا بـە ڕێـوە و سـەری ئـەخا.... ئاسـارێکی کـوردی چراێێکـە... براێێکـە، تیـغ و تفـەنگ پیشـەی شـەڕ و شـۆڕە و پیـاوکوژ سـەری شـۆڕە، سەربەرزی لە ئەدەب دایە و یەکێتی‌یە کە سیلاحی دەعوایە."

7. 5. 5. سیماکانی قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی موکریان

1. ڕۆژنامەوانی و حیزبایەتی پێکەوە لە دایک بون و گەشەیان کرد و پێکەوە یـش ئـاوا بـون. هـەمو بڵاوکراوەکان لە روی ڕێبازی سیاسی و ناوەرۆکی باس و بابەتەکانی لە یەک ئەچن. بە زۆری هـەمان نوسـەر و شاعیر بەرهەمەکانی لە هەمویاندا بڵاو ئەکردەوە.

2. لەم بەهاری ئازادیەدا توانا شاراوەکانی ڕۆشنبیرانی موکریان دەرکەوت و درەوشـایەوە. دەرچـونی ئەو هەمو بڵاوکراوانە لەو ماوە کورتەدا نیشانەی ئەوەیە کە توانایەکی زۆری نوسینی کوردی هەبوە.

3. لە روی زمان و شێوەی نوسین و ڕێنوس و ڕێکخستنی بابەتەکانیەوە لە ژێر تەئسیری قوتابخانەی سلێمانی و قوتابخانەی گەلاوێژدا بوە. بەڵام ئەم لایەنی سیاسی بە سەر هەمو بابەتەکانیدا، تەنانەت بـە سـەر شێوە و ناوەرۆکی شیعرەکانیشیدا، زاڵە. بە تایبەتی هەر یەکێ لـەم بڵاوکراوانـە زمـانی یـەکێ لـە ڕێکخـراوە سیاسی‌یەکانی ئەوسای موکریان بوە. بە گشتی دژی زوڵم و زۆری کۆمەڵایەتی و دژی دەرەبەگایـەتی بـون و، بانگەشەیان بۆ بیری پێشکەوتو و دیمۆکراسی کردوە. داکۆکییان لە مافی کورد و حوکمڕانی کورد کردوە.

ئەم قوتابخانەیە دەوامی نەکرد. بە روخانی جمهوریـەتی مـەهاباد و ڕێگەنـەدانی قـانونی بـە نوسـینی کوردی، لە لایەن حکومەتی ئێرانەوە، ئەمیش کۆتایی هات.

8. گەلاوێژ: لێکۆڵینەوەی تایبەت

8. 1. هەلومەرجی دەرچونی

ژ 1 ی لە کانونی یەکەمی 1939 لە بەغداد دەرچوە. دوا ژمارەی لـە ئاغستۆسـی 1949 دا دەرچـوە. بە هەموی 105 ژمارەی لێ دەرچوە.

خاوەنی ئیمتیازی ئیبراهیم ئەحمەد و سەرنوسەری عەلادین سجادی بوە.

گەلاوێژ لە سەر ئاستی کوردی و عیراقی و ناوچەیی و جیهانی هاوزەمانی روداوی زۆر گرنگ بوە.

لە سەر ئاستی جیهانی

ئەو کاتەی یەکەمین ژمارەی دەرچوە دنیا لە بەردەم هەڵگیرسانی دوەمین جەنگی جیهانیدا بو. جـەنگ هەڵگیرسا. دنیا دابەش بو بە سەر دو ئۆردوگای جەنگدا. ساڵی 1945 کۆتایی هـات. پێـنج سـاڵی خایـان. جەنگی گەرم کۆتایی هات. بەڵام جەنگێکی تر دەستی پێ کرد، کە بە جەنگی سارد ناو ئـەبرێ. دیسـان دنیـا دابەش بو بە سەر دو ئۆردوگای جەنگدا.

لە سەر ئاستی کوردی عیراق

حیزبی هیوا دامەزرا. ناکۆکی تێ کەوت. پارچە پارچە بو. هەڵوەشا.

ژ. ک. لقی لە کوردستانی عیراق دامەزراند. درێژەیدا بە کار تا جمهوریەتی کوردسـتان روخـا. خـۆی هەڵوەشاندەوە و چوە ناو پارتییەوە.

شۆڕشی بارزان هەڵگیرسا. گفتوگۆی لە گەڵ حکومەتی عیراقی دەس پـێ کـرد. شـۆڕش سـەرکوتکرا. بارزانییەکان کشانەوە کوردستانی ئێران.

لقی کوردیی حیزبی شیوعی دامەزرا و ئۆرگانی بە زمانی کوردی دەرکرد.

پارتی دیمۆکراتی کورد دامەزرا.

راگەیاندنی بیستراو و راگەیاندنی نهێنی حیزبی داهات.

لە سەر ئاستی عیراق

شۆڕشی 1941 ی رەشید عالی دژی ئینگلیز بەرپا بو و، تێشکا.

خۆپیشاندانەکانی 1948 و گۆڕانی وەزارەت و سەرلەنوێ تێشکانی خەباتی خەڵک.

گەلاویژ

گوڤاریکي أدبي وثقافي مانگي کوردي یه

زماره ۱ سال ۱ کانون أول ۹۳۹

خوینده وارانی خوشه ویست!

خوم گەلی به بەختیار ئەزانم که ، به یارمەتی گەوره ودوست وبرادەران ، یه کەم ژمارەی « گەلاویژ » تان پیشکەش ئه کەم وهیوا- یه کي زوریشم هەیه کەیەك هەر بەدلی خوشەوه لیمی وەرگرن،هەریه کەشتان بەپی‌ی توانا وله سنووری دەسەلاتی خوتانا یارمەتیم بدەن له بلاوکردنەوه وژیاندن وپیشخستنی دا تا ئەی گەیینینه ریزی گوڤارە هەرەچاکەکانی ولاتان . چونکه بی گومان ئەو هوش ولیکدانەوه وبی‌زانینەی مني خستوته‌سەر دەر هینانی ئەم گوڤاره لەدلی ایوەدا گەلي گەرم وبەتین تره، هیچ گومان نابەم کەهەمووتان وەکو من سەرشور ئەکەن وشەرمەزار ئەبن کەبەربکەوت یابەپرسیاری بیگانەیەك یەتەوه بیرتان کەلەسەردەمی رووناکی وخویندن وزانینا ، لەم پلە بەرزەدا کەشارستانیتی گەیشتویەتی لەروی زەمینا گوڤاریکي کوردی نیه !

نەکەس له پری ئەبی به کوردی ، نه ایمەش به گەورەیی وپوشتەیی وخوینده واری له دایك بوین ، هەموشتی سەرەتا ودەست پی کردنیکی

8. 2. دەرچونی

ئیبراهیم ئەحمەد چیرۆکی دەرکردنی گەلاوێژی بۆ گەلاوێژی نوێ، ژمارە 4، ساڵی یەکەم، تشـرینی دوەمی 1997، ل6- 19، لە ژێر ناوی (لێکۆڵینەوە، گـەلاوێژی دێـرین، چـۆن هـەڵهات؟) دا نوسـیوەتەوە. بۆ زانیاری پێویست سـەبارەت بـە چـۆنێتی دەرچـونی گـەلاوێژ، خوێنـەر ئـەتوانێ بگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو سەرچاوەیە.

8. 3. داخرانی

دوای ئەوەی نوری سەعید دانرایـەوە بـە سـەروەزیری عیـراق ئـەو نەختـە ئازادیـیـە سیاسـیـیەی لـە ئەنجامی راپەڕینی ساڵی 1948 دا خەڵک بە دەستی هێنابو، سەنرایەوە. ساڵی 1949 ئیجازەی حیزبـەکانی وەرگرتەوە. هێرشێکی بەربڵاوی بۆ سەر چالاکەکانی بواری ژیانی سیاسی هەمو حیزب و رێکخراوە ئاشـکرا و نهێنییەکان دەس پێ کرد و دانی بە دادگا. ژمارەیەکی زۆر گۆڤار و رۆژنامەی داخست.

ئەم هێرشە کوردیشی گرتەوە.

لە ناو ئەوانەدا کە بەر گرتن کەوتن و دران بە دادگـا و حـوکم دران، ئیبـراهیم ئەحمـەد بـو. ئیبـراهیم ئەحمەد ئەو دەم پارێزەر و، بەرپرسی لقی سلێمانی پارتی دیمۆکراتی کورد بو.

لە ناو ئەو گۆڤارانە یشدا کە بەر داخستن کـەوتن و ئیمتیازەکانیـان لـێ سـەنرایەوە هـەردو گۆڤـاری کوردی "گەلاوێژ" و عەرەبی- کوردی "نزار" بو.

8. 4. نوسەرەکانی

ئەمین زەکی، تۆفیق وەهبی، رەفیق حیلمی، رەشید نەجیب، شاکیر فەتاح، شێخ محەمەدی خاڵ، پیرەمێرد، فایەق هوشیار، قادر قەزاز، رەمزی قەزاز، حامید فەرەج، حسـێن حـوزنی، عەبـدوڵا جەوهـەر، جـەمال خـەفاف، حەسەن فەهمی جاف.

م. مەحمود (شەهید محەمەد قودسی) چەند وتارێکی تێدا نوسیوە.

لە ئێران، یەدوڵای رەزائی کەڵهوڕ، ناسری ئازادپور، ئیبراهیمی نادری، دڵشادی رەسولی، سەید تـاهیری هاشمی.

8. 5. سەرچاوەی دەرامەتی

سەرچاوەی دەرامەتی بریتی بوە لە ئابونەی ئەندامەکانی و یارمەتی عەلی کەمال بەگ.

8. 6. بڵاوبونەوەی

لە عیراقدا لە سنورێکی فراواندا بڵاو بۆتەوە. یەکەم، خۆی چەند سەد ئابونەیەکی هەبوە کە بە پۆستە بەردەوام بۆیان ناردون. دوەم، لە زۆری شارەکانی کوردستاندا باوەڕپێکراوی هەبوە، مانگانە گۆڤارەکەیان بۆ فرۆشتنی گشتی بۆ چوە.

وەکو لە پشتی هەندێ ژمارەیدا نوسراوە، جگە لە کوردستانی عیراق، لە تاران و کرماشان و سنە یـش باوەڕپێکراوی هەبوە.

گەلاوێژ گەیشتۆتە سوریا و لوبنان یش.

8. 7. بابەتەکانی

بەراوردکردنی گۆشـەکانی ژمارەکـانی یەکـەمین سـاڵی، لـە گـەڵ گۆشـەکانی ژمارەکـانی نۆهـەمین و دەهەمین ساڵی دەری ئەخەن، کە نەک گـۆڕینی بنـەڕەتی یـا تەنانـەت گـۆڕین لـە جـۆری دابەشـکردنی بابەتەکانیدا نەبوە، بەڵکو زۆری گۆشەکانی بە درێژایی ئـەو سـاڵانە بـە زیندویـەتی ماونەتـەوە. ئەگـەر گۆڕانێ بوبێ لە کلێشەی بابەتەکەدا بوە، یان گۆشەیەکی نوێ زیادی کـردوە. ئەمـەیش نیشـانەی ئەوەیـە کـە دەرهێنـەرانی گـەلاوێژ هـەر لـە سـەرەتاوە بەرنامەیـەکی ڕێکوپێکیـان بـۆ ناوەرۆکەکـەی و جـۆری دابەشکردنی بابەتەکانی دارشتوە.

گۆشە هەمیشەییەکانی بریتی بون لە: دیوانی گەلاوێژ، چیرۆکی ئەمجارە، کـوردانی بـەناوبانگ، کـورد لای بێگانە، لە هەر باخێ گوڵێک، ئەوانەی نامرن...

یەکێ لەو گۆشانەی لە ساڵەکانی دواییدا زیادی کردوە، گۆشەی مۆسیقا بوە.

8. 7. 1. دیوانی گەلاوێژ

لە گۆشەی دیواندا شیعری ئەم شاعیرانە بڵاو کراوەتەوە:

گۆران، بێکەس، فایەق زێوەر، شێخ سەلام، قانع، موفتی پێنجوینی، ع. ح. ب، دڵـدار، بلـە، شـێخ نـوری، هەژار، هێمن، لاوی بادینی.

پیرەمێرد، زێوەر، بێخود، عەلی کەمالی باپیر، ئەحمەد شاکەلی، سـەید تـاهیری هاشـمی، سـەفوەت، مـەلا محەمەدی چروستانی.

نالی، کوردی، سالم، ئەحمەدی خانی، مەلای جزیری، مەولەوی، بێسارانی، سەیدی هەورامی.

بە بۆنەی تێپەڕینی ساڵێک بە سەر دەرچونیدا لە ناملیکەیەکی تایبەتیدا شیعرە مێژوییـە درێژەکـەی سالمی بڵاو کردۆتەوە.

8. 7. 2. چیرۆکی ئەمجارە

دوا لاپەڕەکانی تەرخان کردوە بۆ چیرۆک. لە یەکەم ژمارەیەوە تا داخستنی، هەمو ژمارەیەکی لـە ژێـر ناوی (چیرۆکی مانگ) یان (چیرۆکی ئەم مانگە) یان (چیرۆکی ئەمجارە) چیرۆکێکی بڵاو کردۆتەوە.

لە ژ 1 ی س 1 دا ئەحمەد عەزیز (کوڕێکی ئازا) و، س. ئەمین زەکـی بـەگ لـە ژ 2 دا (شـێرەژن) و، حامید فەرەج لە ژ 3 دا (گەردانە) و، لە ژ 5– 6 دا (شەهادەتنامەیەک) و لە ژ 8 دا (دوارۆژی کلیۆپاترە) و، لـە ژ 4 دا ع. ع (داستانی کچێک) و، بە بێ ئیمزا لە ژ 7 دا (لیرەیەک) و لە ژ 9 دا (فێڵی ژنێک) و، ع قـەزاز لـە ژ 10 و 11– 12 دا چیرۆکێکی کەی بڵاو کردۆتەوە.

ئیبراهیم ئەحمەد، چالاکترین نوسەری گۆشەی (چیرۆکی ئەم جارە) بوە. بە چەندین نـاوی جیـاوازەوە وەکو: هـ. ل. ب (کە هەڵگەڕاوەی حەرفەکانی بلە یـە) و، ن. أ. چیرۆکـەکانی بـڵاو کردۆتـەوە. دەیـان کورتـە چیرۆکی لە زمانی ئینگلیزییەوە کردۆتـە کـوردی. خۆیشـی چەنـد کورتـە چیرۆکێکـی نوسـیوە. نـاوەرۆکی چیرۆکەکانی خۆی باسـی زوڵمـی کۆمەڵایـەتی و چینایـەتی و بۆگـەنیی ڕێژیمـی بەڕێوەبەرایـەتی، ئـابوری، کۆمەڵایەتی وڵات ئەکا. (ئەم چیرۆکانـە بـە کـۆکراوەیی چـاپ کراونەتـەوە: ئیبـراهیم ئەحمـەد، کـوێرەوەری، چاپخانەی نەجاح، بەغداد، 1959)

عەلادین سوجادی یش چەند چیرۆکێکی نوسیوە و بڵاو کردۆتـەوە. (ئـەم چیرۆکانـە بـە کـۆکراوەیی چاپ کراونەتەوە: عەلادین سجادی، هەمیشە بەهار، چاپخانەی مەعارف، بەغداد)

چەند کەسی تر بە چیرۆک بەشدار بون لەوانە: شێخ سەلام، فایەقی کاکەمین و مستەفا سائیب.

8. 7. 3. کورد لای بێگانە

فرامرز (ڕەشید نەجیب) بە زنجیرە لە ژ 1 تا 8 و ژ 10 و 11– 12 دا (گەشتێ لە کوردستانا)

بابا عەلی بابەتی (کوردستان) ی لە (ئینسیکلۆپیدیا بریتانیکـا) وە وەرگێـڕاوە، لـە ژ 5 – 6 و 10 دا بڵاوی کردۆتەوە. هەروەها لە نوسینی سۆن (کورد و وڵاتەکەیان) لە ژ 11 – 12 دا بڵاو کراوەتەوە.

لەم گۆشەیەدا نوسینی هەندێ لەو گەڕیدانەی هاتونەتە کوردستان و، لێکۆڵینەوەی هەنـدێکیان لـە سـەر کورد، کراوە بە کوردی.

نـاجی عـەباس، لـە ژ 5 ی مـایس و، ژ 6 ی حـوزەیران و، ژ 7 ی تـەموز و، ژ 8 ی ئـاب و، ژ 9 ی ئەیلولی 1944 دا، لێکۆڵینەوەکەی مینۆرسکی لە سەر (گۆران) ی لە ئینگلیزییەوە کردوە بە کـوردی و بـڵاوی کردۆتەوە.

ناجی عەباس، (گەشتێ لە کوردستان هەشتا ساڵ لەمەوبەر) کە بەشێکە لە گەشتەکەی فریدریک میلینگن، لـە ژ 5 ی مـایس و، ژ 6 ی حـوزەیران و، ژ 7 ی تـەموز و، ژ 8 ی ئـاب و، ژ 9 ی ئـەیلول و، ژ 10 ی تشرینی یەکەم و، ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1945 و، ژ 12 ی کانونی دوەمی 1945 دا (ئەبێ هەڵەی چـاپ بێ. نم)، بڵاو کردۆتەوە.

نـاجی عـەباس، (گەشـتی کلۆدیـۆس ریـچ لـە کوردسـتان)، لـە ژ 8 ی ئـاب و، ژ 9 – 10 ی ئـەیلول و تشرینی یەکەم و، ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1947 دا بڵاو کردۆتەوە.

قادر خـەفاف، لـە ژ 5 ی مـایس و، ژ 6 ی حـوزەیران و، ژ 7 ی تـەموز و، ژ 8 ی ئـاب و، ژ 10 ی تشرینی یەکەمی 1946 دا (بەغدای ڕۆژانی رابوردو) کە بەشێکە لە گەشتەکەی ریچ، بڵاو کردۆتەوە.

هەر قادر خەفاف، لە ژ 4 ی نیسان و، ژ 5 ی مایس و، ژ 6 ی حوزەیران و، ژ 7 ی تـەموزی 1945 دا (کتێبەکەی مێجەر سۆن بە کورتی) وەرگێڕاوە و، لـە ژ 9 ی ئـەیلولی 1945 دا بیـرورای خـۆی (بـە دوای کتێبەکەی مێجەر سۆندا) نوسیوە.

گەلاوێژ، ئەو بەشەی دەربارەی کـوردە لـە کتێبـی (کەمینـەکانی جیهـانی عـەرەب) ی ئـەلبێرت حـۆرانی وەرگێڕاوە. لە ژ 1 ی کانونی دوەم و، ژ 2 ی شوبات و، ژ 3 ی مارتی 1948 دا، بڵاوی کردۆتەوە.

کورد لای بێگانە، عبدالرحمن عزام، ژ 11، تشرینی دوەمی 1943.

کوردستان، لە اخبار الحرب وەرگیراوە، ژ 3، مارتی 1944.

ع حیشمەت (مەسەلەی کورد) ی ئیلفستون

ئەمین زەکی لە ساڵی یەکەمیدا لە ژێر ناوی کوردانی بە ناوبانگدا لـە ژ 1 دا (سـوڵتان سـەلاحەدینی ئەیوبی) و لە ژ 2 دا (میر محەمەد پاشا) و لە ژ 3 و 4 دا (ئەمیر خانی برادۆست) و لە ژ 4 دا (لە قەبرستانی تاریخـا- ئەحمـەدی زوحـاک) و لـە ژ 5 – 6 دا (مـەلیک عـادل سـەیفەدین ئەبوبـەکر محەمـەد) و لـە ژ 7 دا (باباتـاهیر) و لـە ژ 8 دا (مـەلیک ئـەفزەل) و لـە ژ 9 دا (مـەلیک ناسـر سـەلاحەدین) و لـە ژ 11– 12 دا (ئەبولفیدا) ی بڵاو کردۆتەوە.

8. 7. 4. جوغرافیای کوردستان

مستەفا نیعمەتوڵا، کە مامۆستای جوغرافیا بوە، بە زنجیرە لە ژ 9 تا 12 ی 1941 و، لە ژ 1 تـا 12 ی 1942 و، لە ژ 1 و 3 و 5 و 9 ی 1943 دا (جوغرافیای کوردستانی عیراق) ی نوسیوە.

8. 7. 5. ڕەخنەی ئەدەبی

ڕەفیق حیلمی، بەرگی یەکەمی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی بە کتێبێکی سەربەخۆ بڵاو کردبوەوە. لە گەلاوێژدا بە زنجیرە چەند بەشێکی لە بەرگی دوەمی کتێبەکەی بڵاو کردۆتەوە. لە سەر سالم و دڵداری نوسیوە. پرۆگرامی لێکۆڵینەوەکەی لەم بەشەدا، لە چاو بەرگی یەکەمیدا، پێشکەوتنی زۆرتری پێوە دیارە. لە گەڵ ئەوە یشدا بە هۆی هەڵبژاردنی هەندێ لە شاعیرەکانیەوە کەوتۆتە بەر ڕەخنەی هەندێ لە خوێندەواران.

یەکێ لە سەر دڵدار ڕەخنەی لێ گرتوە. دڵدار خۆی وەڵامێکی خۆشی داوەتەوە.

بێکەس مشتومڕێکی ڕەخنەیی دروست کردوە. چەند ڕەخنەیەکی نوسیوە لە أ. ب. هەوری و م. ئەمین مەنگوڕی، شیعرەکانی هەڵسەنگاندون. ئەوانیش وەڵامیان داوەتەوە.

دڵدار لە سەر خەیامی نوسیوە.

سەید تاهیری هاشمی لە سەر بێسارانی.

گەلاوێژ خۆی چەند وتارێکی لە سەر ئەدەب، لە ئینگلیزییەوە وەرگرتوە.

8. 7. 6. ژیننامە

گەلاوێژ ژیننامەی کۆمەڵێ لە نوسەر و شاعیر و گەورەپیاوانی کوردی هاوچەرخی خۆی بڵاو کردۆتەوە. هەندێکیان هێشتا خۆیان لە ژیاندا بون. هەندێکیشیان بە بۆنەی کۆچی دواییانەوە.

لەوانەی هێشتا لە ژیاندا بون:

لە ژ 6 ی حوزەیرانی 1943 دا (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) و، لە ژ 7 ی تەموزی 1943 دا (کوردی بەناوبانگ، عەلی کەمال بەگ) و، لە ژ 8 ی ئاغستۆسی 1943 دا (ئەدیبی بە ناوبانگی کورد پیرەمێرد). هەروەها (کامەران بەدرخان).

بە بۆنەی کۆچی دواییانەوە:

لە ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1944 دا (تەرجومەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی) و، لە ژ 3 ی مارتی 1945 دا (ئەدیبی بە ناوبانگی کورد ساڵح زەکی بەگی ساحێبقران) و،

لە ژ 9– 10 ی ئەیلول و تشرینی یەکەمی 1947 دا بۆ کۆچی دوایی حوزنی موکریانی (ماتەم) و،

لە ژ 7 ی تەموزی 1948 دا (ئەمین زەکی کۆچی کرد) و، (شیوەنی ئەمین زەکی) لە نوسینی پیرەمێرد و، (ئەمین زەکی) لە نوسینی ڕەشید نەجیب.

لە ژ 1 ی کانونی دوەمی 1949 دا ژیننامەی (زێوەر) و،

لە ژ 2 ی شوباتی 1949 دا (یەک لە دوای یەک ئاوابونی چوار ئەستێرە لە ئاسمانی کوردستاندا) کە باسی مردنی ئەمین زەکی و زێوەر و دڵدار و ژیاننامەی دڵدارە.

8. 7. 7. بابەتی سیاسی

گەلاوێژ گۆڤارێکی سیاسی نەبوە. بەڵام چەند جارێ بابەتی سیاسی بە وتار و بە شیعر بڵاو کردۆتەوە.

یەکێ لەو بابەتە گرنگانە وتارێکی عەلی کەمال بەگە لە سەر (کورد و یەکیەتی عەرەب، ژ 12، کانونی یەکەمی 1943). چەند پێشنیارێکی کردوە بۆ ڕێکخستنی پێوەندی نێوان ئەم دو گەلە. دوایی لە یافاوە ڕەفیق چالاک، کورد و یەکیەتی عەرەب، ژ 4، نیسانی 1944، لە سەری نوسیوە.

عەلی کەمال، ئیسلاحات لە کوردستانا، ژ 7، تەموزی 1944.

یەکێکی کە لەو بابەتانەی گەلاوێژ لە سەری نوسیوە خۆپیشاندانەکانی ساڵی 1948 بوە. پۆستەی کوردەواری، ژ 3، مارتی 1948.

جگە لەم دو روداوە عیراقیە زنجیرەیەک وتاری لە سەر خەباتی گەلی چین بڵاو کردۆتەوە.

رەشید غەفور، کورد و فەلەستین، ژ 11، تشرینی دوەمی 1947.

چەند شیعرێکی سیاسی بڵاو کردۆتەوە، لەوانە:

(یاران) ی ئیبراهیم ئەحمەد بە بۆنەی لە سێدارەدانی قازی محەمەدەوە.

(قەومی کورد) و (داری ئازادی) ی بێکەس. یەکەمیان، بە بۆنەی لە سێدارەدانی 4 ئەفسەرەکەوە لە 19 ی حوزەیرانی 1947 دا و دوەمیان، بە بۆنەی راپەرینی 1948 ەوە.

(ئەی نائومێدی) ی پیرەمێرد بە بۆنەی روخانی جمهوریەتی کوردستانەوە.

8. 7. 8. بابەتی پزیشکی

د. ئەورەحمان عەبدوڵا لە چەند ژمارەدا لە سەر چەندین نەخۆشی نوسیوە. ئەم وتارانە جگە لەوەی کەڵکێکی زۆری هەبوە بۆ ئاشناکردنی خوێندەواری کورد بەو نەخۆشیانە، نرخێکی زمانەوانی گەورە یشی هەبوە. چونکە هەوڵی داوە ناوە باوە کوردیەکانی نەخۆشیەکان بدۆزێتەوە و لە گەڵ ناوە زانستیەکانیان بەرامبەریان بکا.

د. ت. ب. مەریوانی یش لە ئەمەریکاوە بەشداری ئەم هەوڵە بوە.

دکتۆر ت. ب. مەریوانی، علوم لە کوردستاندا، ژ 8، ئابی 1949.

8. 7. 9. بابەتی کۆمەڵایەتی و ئاینی

شێخ محەمەدی خاڵ، کۆمەڵێ وتاری کۆمەڵایەتی بە ناونیشانی کۆشی دایک نوسیوە.

لە ژ 2 ی شوباتی 1945 دا لە سەر (شێخەوڵای خەرپانی) و، لە ژ 2 ی شوباتی 1947 دا لە سەر (پێغەمبەر) و، لە ژ 8 ی ئابی 1949 دا لە سەر (موفتی زەهاوی) و، بە زنجیرە تەفسیری قورئانی بڵاو کردۆتەوە. لە ساڵانی دواییدا تەفسیری خاڵ بە چەند بەرگ چاپ کراوە.

8. 7. 10. زانیاری گشتی

حسێن حوزنی، ئەرمەن وەتەنی قەومیان چۆن دروست کرد، ژ 1 ی کانونی دوەمی 1944 و ژ 3 ی مارتی 1944. جەمالەدینی ئەوغانی، ب 1: ژ 10، تشرینی یەکەمی 1944. ب 2: ژ 1، کانونی یەکەمی 1945.

فایەق هوشیار، موحاکەمەی لویسی شازدەهەم، ژ 9، ئەیلولی 1945. ژ 11، تشرینی دوەمی 1945. ژ 12، کانونی یەکەمی 1945.

8. 7. 11. وەرگێڕان

گەلاوێژ بایەخێکی تایبەتی داوە بە وەرگێڕان. بەر لە گەلاوێژ هەندێ لە گۆڤار و رۆژنامەکان باس و بابەت و شیعریان لە زمانەکانی ترەوە وەرگێڕاوە. بەڵام وەرگێڕان بۆ ئەم، بەشێ بوە لە رێبازی گۆڤارەکە. بابەتی جۆراوجۆری لە زمانەکانی ترەوە، بە تایبەتی لە زمانی ئینگلیزیەوە وەرگێڕاوە. لە گەلاوێژدا دەیان چیرۆک، وتار، لێکۆڵینەوە، نوسینی خۆرئاواییەکان لە سەر کورد، بابەتی زانستی.. بڵاو کراونەتەوە. رەنگە هیچ ژمارەیەکی نەبێ بابەتێ یان چەند بابەتێکی تەرجومە کراوی تێدا نەبێ.

ئەمە بۆ ئەو رۆژگارە کە کتێبخانەی کوردی زۆر هەژار بوە، سەرچاوەیەکی گرنگی دەوڵەمەن کردنی گەنجینەی زانیاریی گشتی خوێندەواری کورد بوە.

8. 7. 12. بۆ پێکەنین، قسەی نەستەق، پەندی پێشینان

کورد لە روسیە، ژ 6، حوزەیرانی 1944.

کورد لە وڵاتی کەلات دا، ژ 6، حوزەیرانی 1948.

کوردی عیراق، وەرگیراوە، ژ 5، مایسی 1948.

کوردی عیراق، مجید سەعید وەری گێڕاوە، ژ 7، تەموزی 1945. ژ 8، ئابی 1945، ژ 10، تشرینی یەکەمی 1945.

8. 7. 13. گەلاوێژ و پیرەمێرد

پیرەمێرد خاوەنی ژین، هەر لە سەرەتاوە بە خۆشیەوە پێشوازی لە گەلاوێژ کردوە. یەکێ لە شیعرە نایابەکانی کردۆتە دیاری بۆ یەکەمین ژمارەی. هەم لە ژین و هەم لە گەلاوێژدا بڵاوی کردۆتەوە. بە بۆنەی داخستنی یشیەوە شیوەنێکی بە سۆزی بۆ نوسیوە.

بەشداریەکانی پیرەمێرد چەند جۆرێکە:

بە شیعر.

بە پەخشانی ئەدەبی.

بە بالۆرەی ساڵانە.

بە پشتیوانی کردنی لە رۆژنامەی ژین دا.

8. 7. 14. بابەتی مێژویی

ساڵح قەفتان:

لە ژ 1– 2 ی کانونی دوەم و شوباتی 1941 دا (کۆچ و رەوی ئەقوامی کۆن تاریخی هێناوەتە کایەوە).

لە ژ 5– 6 ی مایس و حوزەیرانی 1942 دا (نەزەریەی پەیدا بونی ئەقوامی هندو ئەوروپایی).

لە ژ 11– 12 ی تشرینی دوەم و کانونی یەکەمی 1942 دا (لە بابەت پەیابونی نەتەوەی قەفقاسی و ئاریەوە).

لە ژ 5 ی مایسی 1943 دا (بە پەیا بونی ئاینی ئیسلام بۆچ کەیانی ئاریی کۆن روخا؟)

ساڵح قەفتان، پەروەردەکار و لە مامۆستا کۆنەکانی سلێمانی بوە. دەرسی مێژوی وتۆتەوە. ساڵانی 1937– 1941 (موحەریری) حەفتەنامەی زبان بوە، کە شارەوانی سلێمانی دەری کردوە. چەندین وتار و بابەتی مێژویی نوسیوە، لەوانە:

بەرواردێکی تاریخی، سلێمانی، 1936.

پەندی تاریخی، بەغداد، 1937.

نەتەوەی کورد تورکومان نین، سلێمانی، 1959.

گرنگترینی کتێبەکانی: مێژوی نەتەوەی کورد، حاڵەتی سیاسی، مێژویی، ئاوەدانیی گەلی کورد لە سەرەتای مێژوەوە، بەغداد، 1969.

حەسەن فەهمی جاف، لە سەر شاهەکانی زەند:

لە ژ 10 ی تشرینی یەکەمی 1943 دا (کەریم خانی زەند).

لە ژ 1 ی کانونی دوەمی 1944 دا (لوتفعەلی خانی زەند)،

لە ژ 4 ی نیسانی 1945 دا (عەلی موراد خانی زەند) ی نوسیوە و،

لە ژ 7 ی تەموزی 1943 د (شازادەی بتلیس)،

لە ژ 8 ی ئابی 1944 دا (چەن وتارێکی بە نرخی پیاوە گەورەکانی تاریخ)،

لە ژ 12 ی کانونی یەکەمی 1944 دا (مێژوی خولمار) ی بڵاو کردۆتەوە.

حەسەن فەهمی، دوای ئەوەیش درێژەی بە بەرهەمی مێژویی داوە لەوانــە: گەڕانــەوەی دەهــەزار یۆنــانی و پاڵەوانی زەند.

گەلاوێژ:

لە سولەیمانی بۆ هەڵەبجە، ژ 9– 10، ئەیلول– تشرینی یەکەمی 1947.

لە هەولێر، ژ 11، تشرینی دوەمی 1947.

گەلاوێژ لە کتێبەکەی ئەمین زەکیەوە، سـەلاحەدین و ئـەهلی خـاچی تەرجومـە کـردوە و لـەم ژمارانـەدا بڵاوی کردۆتەوە:

ژ 6، حوزەیرانی 1949،

ژ 7، تەموزی 1949،

ژ 8، ئابی 1949.

گەلاوێژ:

جەژنی نەورۆز، ژ 4، نیسانی 1945.

جەژنی نەورۆز، ژ 4، نیسانی 1946.

جەژنی نەورۆز، ژ 4، نیسانی 1947.

یەدوڵا ڕەزائی کەڵهوڕ، لە ئێرانەوە (وە زوان کوردی کەڵهوڕ) بەشداری نوسینی کردوە:

لە ژ 4 ی نیسانی 1944 دا (سەرەنجامی پادشایە سەفاریەیل)،

لە ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1944 دا (پەڕەیەک لە تاریخی کەڵهوڕ).

بەکر دلێر:

لە ژ 8، ئابی 1949 دا (نەژادی کورد) ی تەرجومە و بڵاو کردۆتەوە،

لە ژ 5، مایسی 1949 (یەکەم فەرماندەی گۆتی لە بابل).

ئەحمەد خواجا، (دەشتی قەراج)، ژ 12، کانونی یەکەمی 1948.

ئیبراهیم نادری، سەرەنجامی عەلی موراد خانی بەختیاری، ژ 4، نیسانی 1944.

ب. ع. ی، شیکاری مێژویی، ژ 12، کانونی یەکەمی 1943.

بابەعەلی لە ئینگلیزیەوە کردویە بە کوردی (بیرکردنەوە لە کورد) ژ 11، تشرینی دوەمی 1944.

پشکۆ، کورد لە ئینسیکلۆپیدیای تورکیدا، ژ 2، شوباتی 1944.

محەمەد ئەمین زەکی، نەورۆز، ژ 1، کانونی دوەمی 1943.

پیرەمێرد، نەورۆز، ژ 3، مارتی 1943.

ناجی عـەباس، لـە ژ 1– 2 ی کـانونی دوەم و شـوباتی 1941 دا (لاپەڕەیـەکی زێـڕین لـە تـاریخی ئەربیل) ی نوسیوە.

عەبدولسەمەد محەمەد، مێژوی جوڵانـەوەی ژنـان لـە سـەدەی (عەسـری) تـازەدا، ژ 9– 10، ئـەیلول– تشرینی یەکەمی 1942.

قادر قەزاز تەرجومەی کردوە لە لۆرانس راین، وتارێک لە بارەی تاریخی گۆڤار و رۆژنامەی کوردیەوە، ژ 4، نیسانی 1945.

گۆڤان، جەلالی، ژ 2، شوباتی 1945.

15.7.8. لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی

تۆفیق وەهبی، بە 4 بەش بابەتی (بنج و بناوانی زمانی کوردی لە توێکڵە گوێزێکدا) ی لـەم ژمارانـەدا بڵاو کردۆتەوە:

بەشی یەکەم: ژ 3، مارتی 1943.

بەشی دوەم: ژ 4، نیسانی 1943.

بەشی سێیەم: ژ 5، مایسی ژ943.

بەشی چوارەم: ژ 7، تەموزی 1943.

هەر **تۆفیق وەهبی** لەم ژمارانەدا ئەم بابەتانە یشی بڵاو کردۆتەوە:

لە ژ 1 ی س 1 ەوە دەستی کردوە بە بڵاوکردنەوەی (زنجیرەیە وتار لە بابەت زمانی کوردیەوە)،

لە ژ 2 دا (بڵاوەکردنی ئاریەکان بۆ ئەوروپا و ئاسیا)،

لە ژ 3 دا (کورد عەشیرەتێکی ماد بو)،

لە ژ 4 دا (گوم بونی ناوی ماد)،

لە ژ 5– 6 دا (کرمانج لە "کوردمانج"ەوە نەهاتوە)،

لە ژ 7 دا (اشتقاق و مانای کرمانج)،

لە ژ 8 دا (لە ناوچونی مادەکان کردەوەیەکی دین بو)،

لە ژ 9 دا (بنج و بناوانی زمانی کوردی)،

لە ژ 11– 12 دا (دینی جارانی کورد).

محەمەد ئەمین زەکی:

زمانی کوردی، ژ 3، مارتی 1943.

چرۆ، چەند کورد گەلاوێژ دەخوێننەوە، ژ 6، حوزەیرانی 1944.

ف. ر، تەیموری لەنگی ترسێنەر، ژ 10، تشرینی یەکەمی 1945.

ن. أ. لە ئینگلیزیەوە وەری گێڕاوە، جەنگیز خان، ژ 5، مایسی 1943 و ژ 6، حوزەیرانی 1943.

رەسافی، ژ 4، نیسانی 1945.

ع. **و. نوری**، ژان ژاک رۆسۆ، ژ 7، تەموزی 944.

فایق هوشیار، لەنین، ژ 5 – 6، مایس و حوزەیرانی 1942.

گەلاوێژ، ودرۆ ویلسن، ژ 9، ئەیلولی 1945.

دڵسۆز، تا گربداغ چوین، ژ 9 – 10، ئەیلول و تشرینی یەکەمی 1947.

نەوتی عیراق لە بیرەوە تا دەریا، ژ 6، حوزەیرانی 1947.

زێوەر، شارێکی کوردستان، ژ 6، حوزەیرانی 1944.

رەفیق چالاک، مشتێک خۆڵ، ژ 9، ئەیلولی 1944.

8. 7. 16. بابەتی تیۆری

ساڵح حەیدەری، لە ژ 5 ی مایسی 1944 دا (نیشتمانپەوەری چۆن پەیدا بو؟).

محەمەد تۆفیق، لە ژ 6 ی حوزەیرانی 1944 دا (خێزان (عائیلە) چۆن پەید بوە؟).

عەونی یوسف:

لە ژ 8 ی ئاب و،

لە ژ 9 ی ئەیلولی 1944 و،

لە ژ 2 ی شوباتی 1945 دا (لە دەرەبەگێتیەوە بۆ دەسمایەداری) بڵاو کردۆتەوە. ئەم بابەتەی لە ئینگلیزیەوە کردوە بە کوردی.

فایەق هوشیار چەندین بابەتی لە سەر دیمۆکراتی و هەڵبژاردن نوسیوە.

8. 7. 17. کوردانی بە ناوبانگ

ئەمین زەکی بەگ لە ژێر ئەم ناوەدا چەندین کەسایەتی نەناسراوی مێژوی کوردی بە ناسین داوە. باسەکانی پشت ئەستور بە سەرچاوەی مێژویی باوەڕپێکراو نوسیوە. ئەم وتارانە بون بە کەرەستەی کتێبێکی مێژویی کە سانیحەی کچی کردونی بە عەرەبی و بە ناوی (مشاهیر الکرد و...) لە بەغداد بە دو بەرگ چاپ کراون.

گەلاوێژ، لە ژ 5 ی مایسی 1947 دا ئەم کتێبەی هەڵسەنگاندوە.

جگە لە ئەمین زەکی، چەند نوسەری کە لەم گۆشەیەدا، یان بە بێ ئەم ناونیشانە لە سەر ناودارانی کوردیان نوسیوە.

ن. ئازا: هەڵۆ خان لە ژ 6، حوزەیرانی 1945، ل 25 – 28.

ن. ئازاد، ناسری ئازادپور، مێژوی ئەردەلانی مەستورەی چاپ کردوە و، هەندێ نوسینی فارسی لە کوهستاندا هەیە.

محەمەد ئەمین کاردۆخی:

لە ژ 12، کانونی یەکەمی 1944 دا (خەسرەو خانی والی) و،

لە ژ 5- 6، مایس و حوزەیرانی 1942 دا (ژنە کوردی بە ناوبانگ مەستورە) ی بڵاو کردۆتەوە. کاردۆخی ئەم بابەتانەی لە دەسنوسی کتێبی حدیقە امان اللهی وەرگێڕاوە کە دواتر خیامپور لە ئیران چاپی کردوە.

محەمەد قەرەداخی، شێخ تەقیەدینی شارەزوری، ژ 11، تشرینی دوەمی 1943. **مەحمود خاوەر**، ژ 11– 12، تشرینی دوەم و کانونی یەکەمی 1942.

عەبدولموحسین هوشیار لە سەر مەولانا خالیدی شارەزوری نوسیوە و لەم ژمارانەدا بڵاوی کردۆتەوە:

ژ 3– 4، مارت و نیسانی 1942 و

ژ 5– 6، مایس و حوزەیرانی 1942.

نوسراودانی وشە
زنجیرە
مێژوی هاتن
ژمارەی پولین
جۆری هاتن

Picking Flowers Along the Way

The Kurdish Press Schools and the Age of Writing and Reviews

Nawshirwan Mustafa Amin

Volume 2
Book 2

ISBN 978-614-01-1020-5
9 786140 110205

nwf.com
نيل وفرات.كوم
جميع كتبنا متوفرة على الإنترنت
في مكتبة نيل وفرات.كوم
www.nwf.com

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
www.asp.com.lb - www.aspbooks.com